فەن يې، سىما بياۋ

كېينكى خەتنامە

«24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر
ماتېرىياللار توپلىمى — 3

شىنجاڭ داشۆسى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات
ئىنىستىتوتى نەشرگە تەييارلىدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ماۋ يۈلۈك
مەسئۇل كوررېكتورى: ئۆمەرجان

كېيىنكى خەننامە

فەن يې، سىما بياۋ

«24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر
ماتېرىياللار توپلىمى — 3

شىنجاڭ داشۆسى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات
ئىنستىتۇتى نەشرگە تەييارلىدى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 22.0625
1996 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 2,500 — 1
ISBN 7-228-03976-9/K·444
باھاسى: 35.00 يۈەن

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

كېيىنكى خەننامە 1 ـ جىلد خەن گۇاڭۋۇدى ھەققىدە خاتىرە 1

كېيىنكى خەننامە 2 ـ جىلد خەن مىڭدى ھەققىدە خاتىرە ... 18

كېيىنكى خەننامە 3 ـ جىلد خەن جاڭدى ھەققىدە خاتىرە ... 27

كېيىنكى خەننامە 4 ـ جىلد خەن خېدى، خەن شاڭدى ھەققىدە خاتىرىلەر 33

كېيىنكى خەننامە 5 ـ جىلد خەن ئەندى ھەققىدە خاتىرە ... 44

كېيىنكى خەننامە 6 ـ جىلد خەن شۇندى، خەن چۇڭدى ھەققىدە خاتىرىلەر 63

كېيىنكى خەننامە 7 ـ جىلد خەن خۇەندى ھەققىدە خاتىرە 75

كېيىنكى خەننامە 8 ـ جىلد خەن لىڭدى ھەققىدە خاتىرە ... 83

كېيىنكى خەننامە 9 ـ جىلد خەن شيەندى ھەققىدە خاتىرە 90

كېيىنكى خەننامە 12 ـ جىلد پېڭ چۇڭ، لۇ فاڭلارنىڭ تەرجىمىھالى 93

كېيىنكى خەننامە 16 ـ جىلد دېڭ يۇنىڭ تەرجىمىھالى ... 103

كېيىنكى خەننامە 17 ـ جىلد فېڭ يىنىڭ تەرجىمىھالى ... 113

كېيىنكى خەتنامە 18 ـ جىلد ۋۇ خەن، زاڭ گۇڭنىڭ تەرجىمھالى 115
كېيىنكى خەتنامە 19 ـ جىلد گېڭ يەنىنىڭ تەرجىمھالى 120
كېيىنكى خەتنامە 20 ـ جىلد ۋاڭ با، جەي زۇنلارنىڭ تەرجىمھالى 151
كېيىنكى خەتنامە 22 ـ جىلد جۇ يۇ، دۇ ماۋ، ما چېڭ، ما ۋۇلارنىڭ تەرجىمھالى 162
كېيىنكى خەتنامە 23 ـ جىلد دۇ رۇڭنىڭ تەرجىمھالى ... 170
كېيىنكى خەتنامە 24 ـ جىلد ما يۈەننىڭ تەرجىمھالى ... 226
كېيىنكى خەتنامە 25 ـ جىلد لۇ گۇڭنىڭ تەرجىمھالى 237
كېيىنكى خەتنامە 27 ـ جىلد چېڭ گۇڭ، جاۋ چىيەنلەرنىڭ تەرجىمھالى 243
كېيىنكى خەتنامە 31 ـ جىلد گو جى، جاڭ كەن، لىيەن فەنلەرنىڭ تەرجىمھالى ... 246
كېيىنكى خەتنامە 32 ـ جىلد فەن خۇڭنىڭ تەرجىمھالى 251
كېيىنكى خەتنامە 33 ـ جىلد چېڭ خۇڭنىڭ تەرجىمھالى 252
كېيىنكى خەتنامە 36 ـ جىلد جېڭ شۇڭنىڭ تەرجىمھالى 253
كېيىنكى خەتنامە 40 ـ جىلد بەن گۇنىڭ تەرجىمھالى 258
كېيىنكى خەتنامە 41 ـ جىلد سۇڭ يىنىڭ تەرجىمھالى ... 263

كېيىنكى خەتنامە 45 ـ جىلد يۇەن ئەنىنىڭ تەرجىمە-
ھالى 266
كېيىنكى خەتنامە 47 ـ جىلد بەن چاۋ، لياڭ چىنلار-
نىڭ تەرجىمىھالى 276
كېيىنكى خەتنامە 48 ـ جىلد يىڭ شاۋنىڭ تەرجىمە-
ھالى 326
كېيىنكى خەتنامە 51 ـ جىلد لى شۇن، يىڭ سېن،
چېن گۇي، چياۋ شۇەنلەر-
نىڭ تەرجىمىھالى 331
كېيىنكى خەتنامە 58 ـ جىلد يۇ شۇي، فۇ شيې، گەي
شۇنلەرنىڭ تەرجىمىھالى ... 345
كېيىنكى خەتنامە 65 ـ جىلد خۇاڭفۇ گۇي، جاڭ
خۇەن، دۇەن جيۇڭلارنىڭ
تەرجىمىھالى 360
كېيىنكى خەتنامە 72 ـ جىلد دۇڭ جونىڭ تەرجىمە-
ھالى 409
كېيىنكى خەتنامە 75 ـ جىلد يۇەن شۇنىڭ تەرجىمە-
ھالى 423
كېيىنكى خەتنامە 76 ـ جىلد ساداقەتلىك ئەمەلدارلار-
نىڭ تەرجىمىھالى 425
كېيىنكى خەتنامە 82 ـ جىلد تەدبىرچىلەرنىڭ تەرجىمە-
ھالى(I) 429
كېيىنكى خەتنامە 84 ـ جىلد ئىپتىدائىيلارنىڭ
تەرجىمىھالى 431
كېيىنكى خەتنامە 87 ـ جىلد غەربىي چياڭلار ھەققىدە
قىسسە 433

كېيىنكى خەننامە 88 ـ جىلد غەربىي يۇرت تەزكىرىسى ... 516
كېيىنكى خەننامە 89 ـ جىلد جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە 577
كېيىنكى خەننامە 90 ـ جىلد ئوغانلار ۋە سيانپيلار ھەققىدە قىسسە 637
كېيىنكى خەننامە 10 ـ تەپسىرات ئىلمىي نۇجۇم(I) ... 677
كېيىنكى خەننامە 11 ـ تەپسىرات ئىلمىي نۇجۇم(II) ... 679
كېيىنكى خەننامە 23 ـ تەپسىرات ۋىلايەت، بەگلىكلەر تەزكىرىسى 685

كىرىش سۆز

«24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ ئىزاھلىق تەرجىمە توپلاملىرىدىن بىرى بولغان «خەنناما» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئۇلىنىپلا، ئۇنىڭ داۋامى «كېيىنكى خەنناما» مۇ مەكتەپ رەھبەرلىكى ۋە پەن ـ تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈپ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ توپلام مەملىكەتلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش خىزمىتىگە پېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى مەبلەغ بىلەن تەمىنلىگەن تەتقىقات تېمىسى ـ «24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 3 ـ قىسمى.

«كېيىنكى خەنناما» دە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى خەن گاۋزۇدى لىيۇ شيۇدېن تارتىپ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانى (خەن شيەندى) لىيۇ شيېغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 195 يىللىق تارىخ خاتىرىلەنگەن. ئۇ شەرقىي خەن سۇلالىسى تارىخىنى تەزكىرە ـ يىلنامە شەكلىدە بايان قىلغان خېلى مۇڭپپەقىيەتلىك يېزىلغان تارىخىي ئەسەر. «كېيىنكى خەنناما» دىكى «خانلار ھەققىدە خاتىرە» (纪) ۋە «تەرجىمىھال» (传) لارنى فەن يې، «تەزكىرە» (志) لەرنى سىمابياۋ يازغان.

فەن يې (398 — 446 ـ يىللىرى) شۇنياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىگە قاراشلىق شىنچۇەن دېگەن جاي) ناھىيىسىدىن.

مەنسەپدار ئائىلىدىن كېلىپ چىققان. «ئۇ كىچىكىدىنلا تىرىشچان بولۇپ، نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇغان. يېزىقچىلىق جەھەتتىمۇ يۇقىرى ماھارەت يېتىلدۈرگەنىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئورتاق قوللىنىلغان لىشۇ خەت شەكلىنى ياخشى بىلەتتى، ساز چېلىشقىمۇ ماھىر ئىدى.» 432 ـ يىلى ئوردا مىرزىبېگى مەنسەپىدىكى فەن يې پېڭچېڭ بېگى لىيۇ يىكاڭ (سۇڭ ژېندى لىيۇ يىلۇڭنىڭ ئىنىسى) نى رەنجىتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، شۇەنچېڭنىڭ ژالىيلىقىغا چۈشۈرۈژېتىلگەن ۋە شۇنىڭدىن كېيىن تارىخ تەتقىقاتىغا كىرىشىپ، «كېيىنكى خەننامە» نى يېزىپ چىققان. ئۇ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لىيۇ جېن، لى يۇلار يازغان «شەرقىي نەزەرگاھتىكى خەن سۇلالىسى خاتىرىلىرى» نى ئاساس قىلىپ، باشقا تارىخچىلار قالدۇرغان مول تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئون نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىسىدا «كېيىنكى خەننامە» دىكى خانلار ھەققىدە خاتىرىدىن ئونىنى، تەرجىمھالدىن 80 نى يېزىپ تاماملىغان. ئەسلىنى پىلانىدىكى ئون تەزكىرىنى تېخىمۇ يېزىشقا ئۈلگۈرمەيلا «ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنغان» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

سىما بياۋ (؟ ـ 306 ـ يىللىرى)، ژېنشىيەن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ژېنشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) ناھىيىسىدىن بولۇپ، جىن سۇلالىسى خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان. سەرمۇنشى، چەۋەندازلار يانداش بېگى قاتارلىق ئەمەلدە بولغان. ئۇ «خانلار ھەققىدە خاتىرە»، «تەرجىمھال» ۋە «تەزكىرە» لەردىن تەركىب تاپقان 80 جىلدلىق تارىخى ئەسەر «خەننامە» نىڭ داۋامى» نى يېزىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي پاكىتلارنى يورۇتۇپ بەرگەن.

كېيىن، (لياڭ) لىيۇشاۋ فەن يېنىڭ «كېيىنكى خەننامە» سىنى ئىزاھ ئىشلىگەندە، سىما بياۋ يازغان «خەننامىنىڭ داۋامى» دىن سەككىز تەزكىرىنىمۇ ئىزاھ ئىشلەپ، ئۇنى 30 جىلد قىلىپ

«كېينكى خەنتمە» گە قوشقان. بۇنىڭ بىلەن فەن يېنىڭ «كېينكى خەنتمە» سىدە «تەزكىرە» بولماسلىقتەك كەمتۈكلۈك تولدۇرۇلغان. شۇنداق قىلىپ، «كېينكى خەنتمە» فەن يې يازغان ـ ئون جىلد «خانلار ھەققىدە خاتىرە»، 80 جىلد «تەرجىمھال» نى ھەم سىما بياۋ يازغان 30 جىلد «تەزكىرە» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن. بۇلاردىن ئون جىلدلىق «خانلار ھەققىدە خاتىرە» دە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ 12 پادىشاھى ۋە خانىكىنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. 80 جىلدلىق «تەرجىمھال» دا تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى بايانلار ئارقىلىق شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەرەم ئاغىلىرى ۋە شەرەم تۇغقانلاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ گۇرۇھنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشى، ئېسىلزادىلەر ۋە مەنسەپدارلار گۇرۇھىنىڭ باستۇرۇلۇشى، شۇنداقلا ئېسىلزادىلەر ۋە مەنسەپدارلار گۇرۇھىنىڭ ھەرەم ئاغىلىرى گۇرۇھى ھەم شەرەم تۇغقانلار گۇرۇھى بىلەن كۈچ سىنىشىش ئەھۋاللىرى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كۈڭزىچىلىق ۋە ئەدەبىيات پېشۋالىرىنىڭ تەرغىباتچىلىق پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى خانلىق ـ بەگلىكلەر بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىسى، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى بىر قىسىم قوۋملارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بولۇپمۇ ئالاھىدە ئىش ـ پائالىيەتلىرى بولغان بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، پەزىلەتلىك خوتۇن ـ قىزلار مەدھىيىلەنگەن. 30 جىلدلىق «تەزكىرە» دە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرلۇك ئەمەل نامىلىرى، ئۇلارنىڭ تەسىس قىلىنىش ئەھۋالى، ھوقۇق دائىرىسى، دەرىجىسى، شتاتى قاتارلىقلار، يەنى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ھەمدە قائىدە ـ

يوسۇن، ئات ـ هارۋا، كىيىم ـ كېچەككە دائىر تۇرمۇشلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئەينى زامانىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «كېيىنكى خەننامە» باشقا تارىخ كىتابلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ دەۋردىكى تارىخىي ھادىسىلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. ئۇ شەرقىي خەن سۇلالىسى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم مەنبە بولۇپلا قالماستىن، ئەينى چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئالاقە تارىخى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

فەن يېنىڭ كىتابتا بايان قىلغان شەخس ـ ھادىسىلەرگە قارىتا مەۋقەسى ئېنىق بولۇپ، «خانلار ھەققىدە خاتىرە» ۋە «تەرجىمھال» لاردىن كېيىن مۇلاھىزە، مەدھىيە شەكلى ئارقىلىق ھەق ـ ناھەققە باھا بەرگەن. مەككارلارغا لەنەت، قەيسەرلەرگە مەدھىيە ئوقۇغان، فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقنىڭ قاراڭغۇلۇقلىرىنى دادىللىق بىلەن پاش قىلىپ، ئاقكۆڭۈل، دىيانەتلىك ئوتتۇرا، تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىگە ھېسداشلىق بىلدۈرگەن.

«كېيىنكى خەننامە» پۈتۈنلەي نۇقسانسىزمۇ ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كەمستېلىپ، قوزغىلاڭچىلار «ئوغرىلار» دەپ ئاتالغان. بۇنى سىما چېيەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» دە دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىيلىرى چېن شېڭ، ۋۇ گۇاڭلار ئۈچۈن مەخسۇس تەرجىمھال يازغىنى بىلەن سېلىشتۇرغىنىمىزدا، ئۇنىڭدىكى يېتەرسىزلىكنى يەنمۇ ئېنىق ھېس قىلالايمىز.

«كېيىنكى خەننامە» نىڭ ئىزاھلىق تەرجىمىسىدە جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تىنىش بەلگىسى قويۇپ چىققان 120

جىلدلىق «كېيىنكى خەتنامە» دىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مىللەتلىرى، جۇغراپىيىسى ۋە ئۆرپ - ئادەتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان 41 پارچە تېكىست تاللاپ تەرجىمە قىلىندى ھەمدە شۇ ئاساستا تەپسىلىي ئىزاھ ئىشلەندى. بۇ تېكىستلەردىن «دۇ رۇڭنىڭ تەرجىمھالى»، «بەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى»، «غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، « جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «ئوغان، سىيانپىيلار ھەققىدە قىسسە»لەر پۈتۈن جىلدى بىلەن تولۇق تەرجىمە قىلىندى.

«24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ۋە ئىزاھلىرىنى ئىشلەش ناھايىتىمۇ قىيىن خىزمەت بولۇپ، ئۇ ئىككى چوڭ تىل سىستېمىسىدىكى نۇرغۇن تىللارغا، مەسىلەن، خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەنزۇ تىلى ۋە چياڭزۇ تىلى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسى ۋە موڭغۇل تىللىرى ئائىلىسىدىكى كۆپلىگەن تىللارغا چېتىلىدۇ ھەم يەنە نۇرغۇن پەنلەرگە، شۇنداقلا جۇڭگو ۋە چەت ئەل تارىخىنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىگە تۇتىشىدۇ. «24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللاردا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى تىللاردىن ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە قوبۇل قىلىنغان كىشى ئىسىملىرى، يەر - جاي، ئەمەل - ئۇنۋان ناملىرى ۋە خاس شەيئى ناملىرى قاتارلىقلار بار. قەدىمكى ۋە ھازىرقى تىللار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇش پەرقىنى تۇپەيلىدىن زور كۆپ ساندىكى ئاھاڭ بويىچە تەرجىمە قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تاۋۇش قۇرۇلمىسى ھەم مەنىسى كىشىلەرگە قاراڭغۇ، ئەگەر بۇ سۆزلەرنى خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئۇيغۇرچىغا قايتا تەرجىمە قىلساق، ئۇ ھالدا كىتابخانلارنىڭ ئۇنى چۈشىنىشىگە زور قىيىنچىلىق تۇغۇلۇپلا قالماستىن، بۇ خىزمەتنىڭ ئىلمىيلىكىگىمۇ نۇقسان يېتەتتى. شۇڭا بىز ئالدى

بىلەن بۇ خىل سۆزلەرنىڭ تاۋۇش قۇرۇلمىسىنى مۇمكىنقەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاپ، ئاندىن ئەسلىگە يانداردۇق ياكى مەنىسى بويىچە تەرجىمە قىلدۇق. يەنە ئالايلۇق: «24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللاردا ئەمەل - ئۇنۇۋان ناملىرى ئىنتايىن كۆپ ھەم مۇرەككەپ بولۇپ، خىلمۇ خىل ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئوخشاش بىر نام ئوخشىمىغان تېكىستتە ئوخشىمىغان مەنىدە قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇمۇ بىزنىڭ تەرجىمە ئىشلىرىمىزغا كۆپ مالالچىلىقلارنى كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن بىز ھەربىر ئەمەل، ئۇنۇۋان نامىنى تەرجىمە قىلغاندا، بىرمۇنچە ماتېرىياللارنى ئاختۇرۇپ، ئەينى چاغدىكى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا تەرجىمە قىلىشقا تىرىشتۇق. ئاتالغۇلار ئۈچۈن ئالدىن قېلىپ بەلگىلىۋالمىدۇق.

شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى داۋاملاشتۇرغانلىقتىن، غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبېگى يەنىلا شەرقىي خەن مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرت ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان ئەڭ ئالىي ئەمەلدارى ئىدى. گەرچە شەرقىي خەن مەركىزى ھۆكۈمىتى بىرمەھەل غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبېگىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى باشقۇرۇشنى بوشاشتۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ پەقەت قىسقىغىنە ۋاقىتلىق بىر ئىش ئىدى. خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنيۈەن 1 - يىلى (مىلادى 25 - يىلى) دىن خەن شىيەندىنىڭ يەنكاڭ 1 - يىلى (مىلادى 220 - يىلى) غىچە بولغان ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر يەنىلا غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبېگى (ياكى غەربىي يۇرت نائىب چېرىكچىسى) نىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ئىدى. شۇڭا بۇ كىتابتا غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبېگى باشقۇرغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر، يەنى «غەربىي

يۈرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن [国] بىرىدەك «بەگلىك» دەپ ئېلىنىدى.

ئىزاھنى ئىشلەش تېخىمۇ ئاسانغا توختىمىدى. كىتابخانىلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تەرجىمە تېكىستىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۇنىڭدىكى بەزى شەخس، ئورۇن، قوۋم، خانلىق - بەگلىك، ئەمەل - ئۇنۋان، ۋەقە - ھادىسە، كىتاب، ھېكايەت، قائىدە - نىزام، تارىخىي پاكىت ھەم مۇجمەل جۈملە، ئابزاسلارغا قەدەر ئىزاھ بېرىلدى. گاھىدا بىرەر شەخس، ئورۇن، ۋەقە، ھېكايەت، تارىخىي پاكىت قاتارلىقلارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىزدىنىشكە، كۆپلەپ ۋاقىت سەرپ قىلىشقا توغرا كەلدى.

«كېيىنكى خەنناما» دىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى فېڭ شىشى(冯锡时)، جىيا يىڭىيلار تالاپ - رەتلەپ چىقتى. قاسىم ئارىش، ياسىن ئەيسا، ئابدۇللا تالىپ، بەختىيار، ئىسمايىل قاتارلىق يولداشلار ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئىزاھلارنى چېن شىمىڭ(陈世明) تەييارلىدى. چېن شىمىڭ، قاسىم ئارىش، يۇنۇس ئىلياس، تۇرسۇن ھوشۇر تەھرىرلىدى. ئەركىن ئىدرىس كوررېكتورلۇق قىلدى. كىرىش سۆزنى چېن شىمىڭ يازدى، ئەركىن ئىدرىس تەرجىمە قىلدى. ماھىنۇر توختى، ساداقەت نوسۇپقانلار بىر قىسىم ئورنىناللارنى كۆچۈرۈشۈپ بەردى.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىكى يولداش ۋەلى «24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمىنىڭ ئىزاھلىق ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى تەھرىرلەش، ئۇنىڭدىكى ئاتالغۇلارنى بېكىتىش ۋە نەشر قىلىش ئىشلىرىغا كۆپ كۆڭۈل بۆلدى ۋە كۆچ چىقاردى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا بۇ توپلاملار ئۆز ۋاقتىدا جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بىز بۇ يەردە ئۇلارغا سەمىمىي رەھمەت

ئېيتىمىز.

بىز نۇرغۇن ئادەم كۆچى، ماددىي كۆچ ۋە ۋاقىت سەرپ قىلىپ خىزمىتىمىزدە خاتالىقتىن خالىي بولۇشقا، كىتابنى ھەر جەھەتتىن مۇكەممەل ئىشلەشكە تىرىشتۇق. ئەمما «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» كۆچلۈك ئىلمىيلىققا ئىگە، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ، قىممەتلىك دەرىجىسى يۇقىرى خىزمەت بولغاچقا، كىتابىمىزدا خاتالىقتىن پۈتۈنلەي خالىي بولالماسلىقىمىز تۇرغانلا گەپ. مۇتەخەسسىس ۋە كىتابخانلارنىڭ تەنقىد، تەكلىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

شىنجاڭ داشۇسى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش - تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى

1995 - يىل، دېكابىر

كېيىنكى خەننامە، 1 ـ جىلد

خەن گۇاڭۋۇدى① ھەققىدە خاتىرە*

(ئۇزۇندە)

م. 30 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ ② 6 ـ يىلى) دىن باشلاپ ۋىلايەت كاھىبېگى مەنسىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ھەمدە چوڭ تۆرە ③ لەر ئۆز سۇيۇرغال يەرلىرىگە قايتۇرۇلدى. ھونلار ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا ـ سالام يوللىدى، خەن گۇاڭۋۇدى ئەمىر نۆكەر ④ خەن تۇڭنى ئەۋەتىپ جاۋابەن ھال سورىدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 51 ـ بەت).

م. 33 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 9 ـ يىلى) گۇمرۇك بېگى ⑤ مەنسىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى مەنسىپى قايتىدىن تەسىس قىلىندى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 55 ـ، 56 ـ بەتلەر).

م. 34 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 10 ـ يىلى

---

* «纪» بۇرۇنقى قىسىملىرىدا «تەرجىمىھال» دەپ ئېلىنغان. ھازىر «خاتىرە» دەپ ئۆزگەرتىلدى — مۇھەررىردىن.

1 ـ ئايدا) باش ئەسىرلەشكەر ⑥ ژۇخەن ياۋلارنى تۇتقۇن قىلىش سانغۇنى ۋاڭ با قاتارلىق بەش سانغۇننى باشلاپ گاۋلىيۇ⑦ دا لۇ فاڭ قىسىملىرى سەركەردىسى جيا لەنگە ھۇجۇم قىلدى، ھونلار چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ جيا لەنگە يارەدەم قىلدى، سانغۇنلار ھونلار بىلەن ئېلىشىپ، ئۇلارنى چېكىندۈردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 56 ـ بەت).

شيەنليەن چياڭلىرى جىنچياڭ ⑧، لۇڭشى ⑨ ژىلايەتلىرىنى تالان ـ تاراج قىلدى، لەي شى سەركەردىلەرگە باشلامچىلىق قىلىپ، ژۇشى⑩ دا چياڭلارغا زەربە بەردى، چياڭلار يېڭىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 56 ـ بەت).

م. 35 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 11 ـ يىلى 4 ـ ئايدا) شيەنليەن چياڭلىرى لىنتاۋ⑪ ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 57 ـ بەت).

م. 35 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 11 ـ يىلى 10 ـ ئايدا) تۇغچى سانغۇن ما چىڭ ژۇدۇ ژىلايىتىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، دەرھال لۇڭشى ۋالىيسى ما يۈەن بىلەن بىرلىكتە شيەنليەن چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تېنشۇي⑫، لۇڭشى، فۇفىڭ⑬ ژىلايەتلىرىگە كۆچۈرۈۋەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 58 ـ بەت).

م. 36 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 12 ـ يىلى)،

جىنچىك ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، لۇڭشى ۋىلايىتىگە قوشۇۋېتىلدى. سىنلاك چىڭلىرى ۋۇدۇغا تاجاۋۇز قىلدى. لۇڭشى ۋالىيسى ما يۈەن جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى تەسلىم قىلدى. خەن گۇاڭۇدى چېگرا مۇداپىئە سپاھ - بەگلىرىگە: «ھەربىي كۈچ ئاجىز بولۇپ ئۇرۇشنى ياخشى قىلالمىغاندا مۇداپىئە قىلىش، دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بەرگەندە ياكى دۈشمەن ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرگەندە ،توختاپ قېلىش قانۇنى، بىلەن چەكلىنىپ قالماسلىق، ئىشقىلىپ ھەممىدە دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلىشنى مەقسەت قىلىش كېرەك» دەپ يارلىق چۈشۈردى. دالا چوڭ سانغۇنى ژاڭ چاڭ ئاغرىپ ئۆلدى. قىران چەۋەنداز چوڭ سانغۇن⑪ دۇ ماۋ ۋىلايەتلەردىكى كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى باشلاپ شىمالىي چېگرىنى ساقلاشقا ۋە دۈشمەن ئەھۋالىرىنى كۆزىتىدىغان قورغانلارنى سېلىپ، خەۋەرلىشىش تۈرلىرىنى تەييارلاشقا ئەۋەتىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 60 - بەت).

م. 37 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 13 - يىلى 2 - ئاي) ياۋلارنى تۇنقۇن قىلىش سانغۇنى ماۋ خۇتو دەريا-سى⑮ بويىدا تۈرۈپ ھونلاردىن مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتىلدى. لۇ فاڭ ۋۇيۈەندىن ھونلار ئېلىگە قاچتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 61 - بەت).

شۇ يىلى 5 - ئايدا ھونلار خېدۇڭ⑯ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى.

شۇ يىلى 7 - ئايدا گۇاڭخەن ۋىلايىتى چېگرىسى سىرتىدا ئاق ئاتلىق چىڭلار ئاقساقىلى ئۆز قوۋمىنى باشلاپ كېلىپ خەن

سۆلالىسىگە بېقىندى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 62 - بەت).

م. 38 - يىلى (خەن گاۋتسۇدىنىڭ جيەنۇ 14 - يىلى 1 - ئايدا) ھونلار ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا - سالام يوللىدى. خەن گاۋتسۇ ئەمىر نۆكەر ليۇ شياڭنى جاۋاب قايتۇرۇشقا ئەۋەتتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 63 - بەت).

بۇ يىلى گۈيجى⑰ ژىلايىتىدە يۈقۇملۇق كېسەللىك تارقالدى. ياركەنت، پىشامشان خانلىقلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 64 - بەت).

م. 39 - يىلى (خەن گاۋتسۇدىنىڭ جيەنۇ 15 - يىلى 12 - ئايدا) لۇ فاڭ ھون ئېلىدىن گاۋلىيۇغا كېلىپ تۇردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 66 - بەت).

م. 40 - يىلى (خەن گاۋتسۇدىنىڭ جيەنۇ 16 - يىلى) لۇ فاڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى لۇ فاڭ دەي. بېگى قىلىپ بېكىتىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 67 - بەت).

م. 41 - يىلى (خەن گاۋتسۇدىنىڭ جيەنۇ 17 - يىلى) ياركەنت خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات يوللىدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 69 - بەت).

م. 42 - يىلى (خەن گاۋتسۇدىنىڭ جيەنۇ 18 - يىلى

5 ـ ئايدا) لۇ فاڭ يەنە ھونلار ئېلىگە قاچتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 70 ـ بەت).

م. 44 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇ 20 ـ يىلى 5 ـ ئايدا) ھونلار شاڭداڭ⑱، تيەنشۇي ژىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە فۇفىڭ ژىلايىتىگە قەدەر باردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 72 ـ بەت).

شۇ يىلى 12 ـ ئايدا ھونلار تيەنشۇي ژىلايىتىگە بېسىپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 73 ـ بەت).

م. 45 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇ 21 ـ يىلى 4 ـ ئايدا) ئەندىڭ قارام ئېلى⑲ دىكى غۇزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىڭشەندە تۇردى. لەشكەر باشلىغۇچى دورغاپ چېن شىن جازا يۈرۈشى قىلىپ، بۇ ئىسيانىنى تىنچىتتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 73 ـ بەت).

شۇ يىلى كۈزدە سيانپىيلار لياۋدۇڭ⑳ ژىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىۋىدى، لياۋدۇڭ ۋالىيسى جەي رۇڭ ئۇلارنى يەڭدى.
شۇ يىلى 10 ـ ئايدا، داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن ما يۈەن لەشكەر تارتىپ ئوغانلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى.
ھونلار شاڭگۇ㉑ ژىلايىتى ۋە جۇڭشەن بەگلىكى㉒ گە تاجاۋۇز قىلدى.
شۇ يىلى قىشتا پىشامشان، قوش قاتارلىق 16 دۆلەت

ۋەلىئەھدلىرىنى خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلدى ھەمدە سوۋغات يوللاپ قورۇقچىبەگ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. خەن گۇاڭۇدى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك يېڭىلا تىنچىدى، تاشقى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا يېتىشەلمەيمىز دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ تۇرغاقلىرىنى قايتۇرۇۋەتتى ۋە ئۇلارغا كۆپ تارتۇق بەردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 73 - بەت).

م. 46 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 22 - يىلى) ھونلارنىڭ ئۇكەن باتىسقانى بى㉓ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىپ يۇيياڭ㉑ ژىلايىتىگە ئەلچى ئەۋەتتى. خەن خانلىقى ئەمىر نۆكەر لى ماۋنى ئەۋەتىپ جاۋابەن زىيارەت قىلغۇزدى. ئوغانلار ھونلارنى يەڭدى، ھونلار شىمالغا كۆچۈپ كەتكەنلىكتىن، چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار چۆلدەرەپ قالدى. خەن گۇاڭۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ چېگرا ژىلايەتلەردىكى قاراۋۇلچى سىپاھ - بەگ ۋە لەشكەرلەرنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 74 — 75 - بەتلەر).

م. 47 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 23 - يىلى) ھونلارنىڭ ئۇكەن باتىسقانى بى قول ئاستىدىكى قىسىملىرىنى باشلاپ كېلىپ ۋە شىخې㉕ ژىلايىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن خانلىقىغا بېقىنىشنى تەلەپ قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 75 - بەت).

م. 48 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 24 - يىلى 1 - ئايدا) ھونلارنىڭ ئۇكەن باتىسقانى بى ۋۇيۇەن قورۇلى㉖ غا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن خانلىقى ئۇچۇن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا

كۆچۈپ كەتكەن ھونلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى تەلەپ قىلدى. («كېينكى خەننامە»، 1 - توم، 76 - بەت).

شۇ يىلى 10 - ئايدا، ھونلارنىڭ ئۇكەن باتىسقانى بى ئۆزىنى جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى (قوغشار تەڭرىقۇت) دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھونلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. («كېينكى خەننامە»، 1 - توم، 76 - بەت).

م. 49 - يىلى (خەن گۈاڭۇدىنىڭ جيەنۇ 25 - يىلى 1 - ئايدا) ئوغانلارنىڭ ئاقساقىلى كېلىپ خەن گۈاڭۇدىنى زىيارەت قىلدى. («كېينكى خەننامە»، 1 - توم، 76 - بەت).

جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى بى خان ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى ۋە ياتلار ۋەزىرى ئەمىلىگە ئېرىشتى. يەنە چەپ قول تۇتۇقشادنى ئەۋەتىپ شىمالىي ھونلارنى يەڭدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلارنىڭ 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يېرى بوش قالدى. 3 - ئايدا جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى بى خان تېكىننى خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا ئەۋەتىپ بەردى. («كېينكى خەننامە»، 1 - توم، 77 - بەت).

م. 50 - يىلى (خەن گۈاڭۇدىنىڭ جيەنۇ 26 - يىلى) خەن گۈاڭۇدى ئەمىر نۆكەر دۇەن چېننى ئەۋەتىپ جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى بىغا تامغا ۋە تامغا بېغى بەردى ھەمدە ئۇنىڭغا يۇنجۇڭ ۋىلايىتىدە تۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭدىن

تارتىپ ھون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر مەنسەپى تەسىس قىلىنىپ، جەنۇبىي ھونلارنى قوغداش ئىشى باشلاندى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى بى ئوغلىنى ئوردىغا ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلدى، ئوغلى مەكتۇپ كۆتۈرۈپ خان ئوردىسىغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن يۇنجۇڭ㉗، ۋۇيۇەن، شۇفاڭ㉘، بېيدى㉙، دىڭشياڭ㉚، يەنمېن㉛، شاڭگۇ، دەيجۇن㉜ قاتارلىق چېگرىدىكى سەككىز ۋىلايەت ئاھالىسى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتتى. يەنە كەچۈرۈمگە ئېرىشكەن جىنايەتچىلەرنى باشلاپ بېرىپ، سېپىل - قورغانلارنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىنى ياساش ئۈچۈن ئوردا مەلۇمچىسى㉝ ئەۋەتىلدى. ئىچكى ئۆلكىلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئەسلىدىكى چېگرا ئاھالىلىرى قايتۇرۇلۇپ، ئۆز ناھىيىلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە كېيىم - كېچەك ۋە كۆچۈش خىراجەتلىرى بېرىلدى، ئۇلار كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشقۇچە يىمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلەندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 78 - بەت).

م. 51 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 27 - يىلى) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى (پانۇ تەڭرىقۇت) ۋۇ ۋېي㉛ ۋىلايىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 79 - بەت).

م. 52 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 28 - يىلى 10 - ئايدا) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى (پانۇ تەڭرىقۇت) سوۋغات-سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، يەنە بىر قېتىم قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 80 - بەت).

م. 54 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 30 ـ يىلى 1 ـ ئايدا) سىيانپىيلارنىڭ ئاقساقاللىرى㉟ خەن خانلىقىغا بېقىندى ھەمدە پايتەختكە كېلىپ خاننى زىيارەت قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 80 ـ بەت).

م. 55 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 31 ـ يىلى) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى (پانۇ تەڭرىقۇت) ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات يوللىدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 81 ـ بەت).

م. 56 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ جۇڭيۇەن㊱ 1 ـ يىلى)، سېنلاڭ چياڭلىرى ۋۇدۇ㊲ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋىلايەت قوشۇنلىرىنى يەڭدى. لۇڭشى ۋالىيسى ليۇي شۇ ياردەمگە قوشۇن چىقىرىپ، ۋۇدۇ ۋىلايىتى قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىسيانچى چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 84 ـ بەت).

---

① خەن گۇاڭۋۇدى (汉光武帝، م. ب. 6 ـ م. 57) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى. م. 25 ـ 57 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇردى. ئىسىم ـ فامىلىسى ليۇ شيۇ، قەدىمكى نەنياڭ ۋىلايىتى سەيياڭ (ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى زاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ناھىيىسىدىن. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە، ئۇ ئاكىسى ليۇ يەن بىلەن بىرلىكتە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان قىلىپ، لۇ لىن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قېتىلدى ۋە خەن سۇلالىسى خان جەمەتىنىڭ تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش شوئارىدا ھەرىكەتلىنىپ بىر بۆلۈك تۆرە، پومېشچىكلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

شۇ جەريانىدا ئۇ باشقا قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى باستۇرۇپ، ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئارقىلىق كۈچىنى بارغانسېرى زورايتتى. م. 25 - يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ لويائىنى پايتەخت قىلدى. ئۇ سەلتەنەت سۈرگەن مەزگىلدە قۇل - دېھقانلارنى ئازاد قىلىش ۋە ئۇلارنى خارلاشنى چەكلەش توغرىسىدا كۆپ قېتىم يارلىق چىقاردى؛ ئالۋان - ياساقنى ئازايتىپ، يەرلىك ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلدى؛ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتتى؛ 400 نەچچە ناھىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەمەلدارلارنى ئىخچام 精简 شتۈردى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن گۇاڭۋۇدى تەزكىرىسى» دىن).

② جيەنۋۇ (建武) يىلنامە. خەن گۇاڭۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 25 — 56 - يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 16 - بەت).

③ چوڭ تۆرە (列侯) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان 20 دەرىجىلىك ئۇنۋانىنىڭ ئەڭ ئالىي رۇتبىسى.

(«خەننامە. ئەمەل - ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1133 - بەت).

④ ئەمىر نۆكەر (将朗中) خانىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە كۈتكۈچىلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. ئۇرنى سانغۇندىن تۆۋەنرەك.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 90 - بەت).

⑤ گۈمرۈك بېگى (关都尉) قوۋۇقلاردا مال بېجى ئېلىش ۋە يولۇچىلارنى تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«تارىخىي ئەمەل نامىلىرى»، 203 - بەت).

⑥ باش ئەمىر لەشكەر (大司马) م. ب. 117 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۆەنشۇ 6 - يىلى) ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى دېگەن ئەمەل بىكار قىلىنىپ، باش ئەمىر لەشكەر ئەمىلى تەسىس قىلىندى. ئەمما ئۇ ئالىي ۋەزىرلەر قاتارىدىن چۈشۈپ، پەقەت سانغۇنىنىڭ قوشۇمچە نامىلا بولۇپ قالدى. خەن چېنگدى دەۋرىگە كەلگەندە يەنە خانىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە يار دەملىشىدىغان ئالىي ۋەزىرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. م. 51 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 27 - يىلى) باش ئەمىر لەشكەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ئەمىلى ئەسلىگە

كەلتۇرۇلدى.

(«كېينكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4137 ـ بەت).

⑦ گاۋلىيۇ ناھىيىسى (高柳县) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يانگاۋ ناھىيىسىدە. (تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 3479 ـ بەت).

⑧ جىنچېڭ ۋىلايىتى (金城郡) م. ب. 81 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. ۋىلايەت مەركىزى چېەنيا (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈگجىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا). دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىنىڭ غەربى، چىگخەي ئۆلكىسى كۆكنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي»، 3872 ـ بەت).

⑨ لۇگشى ۋىلايىتى (陇西郡) لۇگشەن تېغىنىڭ غەربىدە بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2861 ـ بەت).

⑩ ۋۇشى (五溪) يەر نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇگشى ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«كېينكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4057 ـ بەت).

⑪ لىنتاۋ ناھىيىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشيەن ناھىيىسى.

(«جۇگگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 1290 ـ بەت).

⑫ تيەنشۇي ۋىلايىتى (天水郡) م. ب. 114 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەندىڭ 3 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. ۋىلايەت مەركىزى پىڭشياڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تۇڭۇپي ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا). دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تۇڭۇپي، جىڭنىڭ، گەنگۇ، جاڭجياچۇەن قاتارلىق ناھىيىلەرنى ۋە لۇگشى ناھىيىسىنىڭ شەرقى، يۈجۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(«سىخەي»، 2800 ـ بەت).

⑬ فۇفېڭ ۋىلايىتى (扶风郡) ۋىلايەت مەركىزى خۇەيلى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لىنيۇ، چيەنشيەن ناھىيىلىرىنىڭ غەربى ۋە چىنلىڭ تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي»، 1530 ـ بەت).

⑭ قىران چەۋەنداز سانغۇن (骠骑将军) سانغۇنلۇق ئۇنۋانى. م.ب. 121 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۇەنشۇ 2 ـ يىلى) خو چۇبىڭ ھونلارغا قارشى جەڭدە پەۋقۇلئاددە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «قىران چەۋەنداز سانغۇن» ئۇنۋانى بېرىلدى. شۇ چاغدا بۇ ئۇنۋان چوڭ سانغۇنلۇق رۇتبىسى بىلەن تەڭ ئىدى. شەرقىي خەن خانلىقىدا ھەم «قىران چەۋەنداز سانغۇن» ئۇنۋانى بار بولسىمۇ، لېكىن رۇتبىسى چوڭ سانغۇننىڭكىدىن تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. «خەننامە. خو چۇبىڭ تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

⑮ خۇتو دەرياسى (滹沱河) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى فەنزى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى تەيشى تېغىدىن باشلانغان بولۇپ، خېبېي تۈزلەڭلىكىدىن ئۆتۈپ، تيەنجىن شەھىرىدە شىمالىي يۇنخې دەرياسىغا قوشۇلۇپ دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. بۇ يەردە دېيىلگەن خۇتو دەرياسى بويلىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شياڭچۇياڭ ناھىيىسىنى، يەنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشيەن ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑯ خېدۇڭ ۋىلايىتى (河东郡) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. مەركىزى ئەنيى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شياشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا). دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىن ئېقىپ ئۆتكەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1754 ـ بەت).

⑰ گۇيجى ۋىلايىتى (会稽郡) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي ۋە جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسىملىرىغا توغرا كېلىدۇ. ۋىلايەت مەركىزى

دەسلەپتە ۋۇ (هازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى ۋۇشيەن ناھىيىسى) ئىدى، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شەنيىن (هازىرقى جەجياڭ ئۆلكىسى شاۋشىڭ ناھىيىسى) غا كۆچتى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 1021 ـ بەت).

⑱ شاڭداڭ ۋىلايىتى (上党郡) يېغىلىق دەۋرىدە خەن بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خېشۈن، يۈشې ناھىيىلىرىنىڭ جەنۇبى، چىڭشۇي ۋادىسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى دەسلەپتە خۇگۇەن (سەنشى ئۆلكىسى چاڭجى شەھىرىنىڭ شىمالىدا) ئىدى. غەربىي جەن سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭزى (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جاڭزى ناھىيىسى) غا كۆچۈرۈلدى. («سىخەي»، 389 ـ بەت).

⑲ قارام ئەللەر (属国) م. ب. 121 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2 ـ يىلى) هون قونشارقانى ئۆز ئېلىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ئۇلار ئوردۇنلاشتۇرۇلغان لۇڭشى، شاڭجۈن، شوفاڭ، يۈنجۇڭ، ۋۇيۈەن ۋىلايەتلىرى («خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى» ئىزاهىدا: ئەندىڭ، تيەنشۇي، شاڭجۈن، شىخې، ۋۇيۈەن ۋىلايەتلىرى) دە شۇ ناملاردىكى قارام ئەللەر قۇرۇلدى. قارام ئەللەردە قارام بۆل كاهىبگى ئەمەلى تەسىس قىلىندى. «خەننامە. خو چۈبىڭ تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑳ لياۋدۇڭ ۋىلايىتى (辽东郡) يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىكى تەسىس قىلغان. دائىرىسى هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لياۋخې دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شياڭپىڭ (هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى لياۋياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا).

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 1245 ـ بەت).

㉑ شاڭگۇ ۋىلايىتى (上谷郡) يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىكى تەسىس قىلغان. دائىرىسى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى جاڭجياكۇ شەھىرى، كىچىك ۋۇتەي تېغىنىڭ شەرقى، چىچېڭ ۋە يەنچىڭ ناھىيىلىرىنىڭ غەربى هەم ئىچكى سەددىچىن بىلەن چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ

شىمالىدىكى يەرلەرگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جۇياڭ (هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا).
(«سىخەي»، 388 ـ بەت).

㉒ جۇڭشەن بەگلىكى (中山国) خەن جىڭدىنىڭ ئوغلى لىيۇ شىڭغا سۇيۇرغال قىلىنغان بەگلىك. دائىرىسى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشيەن ناھىيىسى بىلەن تاڭشيەن ناھىيىسىنى مەركەز قىلغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لۇنۇ (卢奴)، هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشيەن ناھىيىسى).
(«خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى»، 2969 ـ بەت).

㉓ ئۇكەن باتىسقانى بى م. 46 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 22 ـ يىلى) هون سول تۇغ قانى پانۇ تەڭرىقۇت بولدى. شۇ چاغدا هون ئىلىدە ئېغىر قۇرغاقچىلىق ۋە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. پانۇ تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىزگە هۇجۇم قىلىپ قالمىسۇن دەپ، يۇياڭ ۋىلايىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ يەردە «ئۇكەن باتىسقانى بى» دېيىلگىنى خاتا بولۇپ قالغان. توغرىسى «پانۇ تەڭرىقۇت». «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي هونلار تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

㉔ يۇياڭ ۋىلايىتى (渔阳郡) دائىرىسى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيچاڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى. جىيۇن دەرياسىنىڭ غەربى، تيەنجىن شەھىرىنىڭ شىمالى. ۋە خۇەيرۇ، تۇڭشيەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى يۇياڭ (هازىرقى بېيجىڭ شەھىرى ۋە مىيۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).
(«سىخەي»، 2209 ـ بەت).

㉕ شىخي ۋىلايىتى (西河郡) دائىرىسى هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئىخجۇ ئايمىقىنىڭ شەرقىي قىسمى، سەنشى ئۆلكىسىدىكى لۈلياڭ تېغى ۋە لۈيا تېغىنىڭ غەربى هەمدە شەنشى ئۆلكىسى يېچۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى پىڭدىڭ (هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دۇڭشېڭ ناھىيىسىدە).

(«سىخەي»، 4195 ـ بەت).

㉖ ۋۇيۈەن قورۇلى (五原寨) يۈلىۋ قورۇلى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ۋۇيۈەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋۇيۈەن ناھىيىسى تەۋەسىدە.

(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 143 ـ بەت).

㉗ يۈنجۇڭ ۋىلايىتى (云中郡) دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تۈمەد ئوڭ ئايمىقىنىڭ شەرقى، داچىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، جوزى ناھىيىسىنىڭ غەربى، خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىي بويلىرى بىلەن سەددىچىننىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي»، 1083 ـ بەت).

㉘ شۇفاڭ ۋىلايىتى (朔方郡) دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خېتاۋ رايونىنىڭ غەربىي شىمال بۆلىكى بىلەن خۇتاۋ رايونىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شۇفاڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خانگىن خوشۇنىنىڭ شىمالىدا).

(«سىخەي»، 3467 ـ بەت).

㉙ بېيدى ۋىلايىتى (北地郡) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى خېلەن تېغىنىڭ شەرقى ۋە گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى مالىيەن دەريا سى ۋادىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى فۇپىڭ (ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ۋۇجۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا).

(«سىخەي»، 757 ـ بەت).

㉚ دىڭشياڭ ۋىلايىتى (定襄郡) دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى جوزى، خورىنگېر، چىڭشۇيخې قاتارلىق جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى چېڭلې (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خورىنگېر رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىيەنۇۋغا كۆچۈرۈلدى.

(«سىخەي»، 2317 ـ بەت).

㉛ يەنمېن ۋىلايىتى (雁门郡) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خېچۇ، ۋۇسەي، نىڭۋۇ ناھىيىلىرىنىڭ شىمالى، خېبېشەن تېغىنىڭ غەربى ۋە

ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى خۇاڭچىخەي، دەيخەي قاتارلىق جايلارنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شەنۇۋ (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۇيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يىنگۈەن (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) گە كۆچۈرۈلدى.

(«سىخەي»، 351 ـ بەت).

㉜ دەيجۇن ژىلايىتى (代郡) هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇەيئەن، ژېيشيەن ناھىيىلىرىنىڭ غەربى، سەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ، خۇەيۋەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سەددىچىن ئارىلىقىدىكى يەرلەر هەم سەددىچىن سىرتىدىكى دۆڭياڭ دەريا ۋادىسىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى دەيشيەن (هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ژېيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(«سىخەي»، 483 ـ بەت).

㉝ ئوردا مەلۇمچىسى (者谒) خانلىقىنىڭ يارلىق ـ پەرمانلىرى ۋە گەپ ـ سۆزلىرىنى ۋەزىر ـ ژۇزرالار ۋە باشقىلارغا يەتكۈزۈشكە مەسئۇل ئەمەلدار.

(«خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1110 ـ بەت).

㉞ ژۇژبي ژىلايىتى (武威郡) م. ب. 121 ـ يىلى (خەن ژۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ژۇژبي ژىلايىتىدە. مەركىزى ژۇژبي (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنچىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا).

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 33 — 34 ـ بەتلەر).

㉟ بۇ يەردە سيانپىيلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى يۈچۈبېن، مەنتۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㊱ جيەنۇۋ جۇڭيۈەن (元中武建) يىلنامە. خەن گۇاڭۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 56 — 57 ـ يىللىرى مەزگىلى نامى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 86 ـ بەت).

㊲ ژۇدۇ ژىلايىتى (武都郡) م. ب. 111 ـ يىلى (خەن ژۇدىنىڭ

يۆەندىك 6 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ژۇدۇ، خۇيشيەن، لياڭداك ناھىيىلىرى ۋە شەنشى ئۆلكىسى فېڭشيەن، لۇياك ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى ژۇدۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى شخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) .

(«سىخەي» ، 1643 ـ يەت) .

خەن مىڭدى① ھەققىدە خاتىرە

م. 57 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جيەنژۇ جۇڭيۈەن 2 - يىلى 9 - ئايدا) شاۋداڭ چياڭلىرى② لۇڭشى ژىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ چيەنجيا ناھيىسىدە ژىلايەت قوشۇنلىرىنى يەڭدى. ئوردا لۇڭشى ژىلايىتىدىكى جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايىتىنى بىر دەرىجە تۆۋەنلەتتى ھەمدە مەزكۇر ژىلايەتنى شۇ يىللىق يەر ئىجارىسى ۋە باشقا باج - سېلىقلاردىن ئازاد قىلدى ھەمدە تيەنشۇي ژىلايىتىدىن يۆتكەپ ئىشلەتكەن 3000 ئادەمنۇ شۇ يىلقى ھاشاردىن ئازاد قىلىندى. ئوردا مەلۇمچىسى جاڭ خۇڭ ئىسيانچى شاۋداڭ چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. چەنيادىكى ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى مەغلۇپ قىلىندى، جاڭ خۇڭ جەڭدە. ئۆلدى. 11 - ئايدا ئەمىر نۆكەر دۇگۇ ياۋلارنى تۇتقۇن قىلىش سانغۇنى ما ژۇ قاتارلىق ئىككى چوڭ سانغۇننىڭ شاۋداڭ چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىلدى.

(«كېينكى خەننامە»، 1 - توم، 97 - بەت).

م. 58 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ③ 1 - يىلى 7 - ئايدا) ياۋلارنى تۇتقۇن قىلىش سانغۇنى ما ژۇ قاتارلىقلار شاۋداڭ چياڭلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى يەڭدى. ئۇنىڭدىن

كېيىن پۇقرالارنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ لۇڭيۇ④ رايونىنىڭ مۇداپىئە قىلدى. ھەربىر ئەسكەرگە 3000 يارماق پۇل ئىنئام قىلىندى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 99 - بەت).

م. 59 - يىلى 20 - فېۋرال (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 2 - يىلى 1 - ئايدا) خەن مىڭدى ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە تۆرىلەرنى باشلاپ ئاق ساراي⑤ دا خەن گۇاڭۋۇدىغا نەزىر - چىراغ قىلدى ... ئوردا باش مىرزىسى⑥ ئەلچىلىك دەستىكى ئېلىپ قىران چەۋەنداز سانغۇن ۋە ئوچ ۋەزىر⑦ نى: «... تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاق ئوغلى ۋە قۇت بەگمۇ نەزىر - چىراغقا قاتناشتۇرۇلسۇن ...» دەپ يارلىق چۈشۈرۈشكە ئەۋەتتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 100 - بەت).

م. 62 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 5 - يىلى 11 - ئايدا) شىمالىي ھونلار ۋۇيۇەن ۋىلايىتى⑧ گە تاجاۋۇز قىلدى. 12 - ئايدا يۈنجۇڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى (شتۇڭشىجۇقۇت تەڭرىقۇت) ئۇلارنى چېكىندۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 109 - بەت).

م. 64 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 7 - يىلى) شىمالىي ھونلار (پانۇ تەڭرىقۇت) ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 110 - بەت)

م. 65 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 8 - يىلى 3 - ئايدا) يۈ چەۋەندازلىرى ئەمىر لەشكىرى جېڭ جۇڭ شىمالىي ھونلارغا ئەلچى سۈپىتىدە جاۋاب قايتۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتىلدى.

لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى⑨ ۋەزىپىسى قايتا تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قوشۇنى ۋۇيۇەن ۋىلايىتى مەنبو ناھىيىسىدە تۇرغۇزۇلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 11 ـ بەت).

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا، شىمالىي ھونلار شىخې ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(«كېيىنكى خەننامە» 1 ـ توم، 112 ـ بەت).

م. 73 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 16 ـ يىلى 2 ـ ئايدا) ئوردا مىراقۇلى جەي رۇڭ گاۋچۆ ⑩ دىن، مىراقۇلبېگى⑪ دۇگۇ جيۇچۇەن⑫ دىن، ئاتخانا كاھبېگى⑬ گېڭ بىڭ جۇيەن⑭ دىن، شىرمەت چەۋەندازلار بېگى⑮ لەي مياۋ پىڭچېڭ⑯ دىن ئاتلىنىپ، بىرلىكتە شىمالىي ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. دۇگۇ تەڭرىتاغ⑰ دا قويان قاننى يېڭىپ ئېۋىرغول⑱ شەھىرىنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەسكەر قالدۇردى. گېڭ بىڭ، لەي مياۋ، جەي رۇڭلار نەتىجە يارىتالماي قايتىپ كەلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 120 ـ بەت).

شۇ يىلى 9 ـ ئايدا، خەن مىڭدى: ۋىلايەتلەر، بەگلىكلەر ۋە پايتەخت مەھكىمىلىرى⑲ تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن جىنايەتچىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلۈم جازاسىدىن بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىلىدۇ. قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنمايدۇ، ئەسكەرلىككە كىرگۈزۈلۈپ خىزمەت كۆرسىتىش ئىمكانىيىتى بېرىلىدۇ. شۇ فاڭ، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرىنى ساقلايدۇ؛ خالىسا خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىنىمۇ ئېلىپ بارىدۇ، ئاتا ـ ئانىسى، ئاغا ـ ئىنىلىرى بىللە بېرىشنى تەلەپ قىلسا، ئۇلارنىڭ بېرىشىغىمۇ يول قويۇلىدۇ. لېكىن ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى بارمايدۇ. ئىسيان

كۆتۈرۈشنى پىلانلاپ خائىنلىق يولىغا ماڭغانلار بۇ يارلىقتىكى بەلگىلىمىلەرگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، دەپ يارلىق چۈشۈردى.

شۇ يىلى شىمالىي ھونلار يۇنجۇڭ ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى، يۇنجۇڭ ژالىيسى لىيەن فەن ئۇلارنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 121 - بەت).

م. 74 - يىلى (خەن مىڭدى يۇڭچىڭ 17 - يىلى) غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ئوغۇللىرىنى ئوردىغا ئەۋەتىپ تۈرغاق قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 121 - بەت).

م. 74 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 17 - يىلى 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) خەن مىڭدى ۋۇ-ۋېي، جاڭيې، جيۇچۈەن، دۇنخۇاڭ ژىلايەتلىرىدە ۋە جاڭيې قارام ئېلى⑳دە ئوق پۇتىنىڭ بارماقلىرى كېسىپ تاشلانغان㉑، لېكىن يەنىلا ئەسكەرلىككە يارايدىغان جىنايەتچىلەرنى جازاغا تارتماسلىق، ئۇلارنى قوشۇنغا قاتناشتۇرۇش لازىم، دەپ يارلىق چۈشۈردى.

قىش 11 - ئايدا، مىراقۇلبېگى دۇ گۇ، مىراخور كاھىبەگ گېڭ بىڭ، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى لىيۇ جاڭلار دۇنخۇاڭدىكى قاراقۇرۇم قورۇلى㉒دىن چىقىپ بارسكۆلدە ئاقتاغ㉓دىكى دۈشمەنلەرنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قوش خانلىقىدا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى㉔ ۋە قورۇل چېرىكچىبېگى㉕ قويۇلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 122 - بەت).

م. 75 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 18 - يىلى، 6 - ئايدا) ئاگىنى (قاراشەھەر)، كۇسەن خانلىقلىرى غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى㉖ چېڭ مۇغا ھۇجۇم قىلدى، چېڭ مۇ

پۇتكۇل قوشۇنلىرى بىلەن تارمار بولدى. شىمالىي ھونلار ۋە ئارقا قوش خانلىقى قورۇل چېرىكچىبېگى گېڭ گۇڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 123 ـ بەت).

---

① خەن مىڭدى (汉明帝)، م. 6 — 75) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خانى. م 57 — 75 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇردى. ئىسىم فامىلىسى لىيۇ جۇاڭ، خەن گۇاڭۋۇدى لىيۇ شيۇنىڭ 4 ـ ئوغلى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە قانۇن ـ تۈزۈملەر چىڭىتىلدى ۋە كۇڭزىچىلىق تەلىماتىغا ئېتىبار بېرىلدى. ھىندىستانغا ئەلچىلەر ئەۋەتىلىپ بۇددا نوملىرى ۋە راھىبلىرى جۇڭگوغا كەلتۈرۈلۈپ، بۇددا دىنى جۇڭگودا تارقىلىشقا باشلىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن مىڭدى تەزكىرىسى» دىن).

② شاۋداڭ چياڭلىرى (烧当羌) بۇ يەردە شاۋداڭ چياڭلىرىدىن ئاكا ـ ئۇكا دىيەنۋۇ، دىيەنئەنلەر باشچىلىقىدىكى 5000 ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

③ يۇڭپىڭ (永平) يىل نامى. خەن مىڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 58 — 75 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 86 ـ بەت).

④ لۇڭيۇ (陇右) لۇڭشەن تېغىنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمدە خان ـ پادىشاھلار جەنۇبقا يۈزلىنىپ ئولتۇرغاچقا، كۇنپېتىش تەرەپ «ئوڭ»، كۇنچىقىش تەرەپ «سول» دېيىلەتتى. لۇڭيۇ دېگەن بۇ ناممۇ لۇڭشەن تېغىنىڭ غەربى دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ رايون تەخمىنەن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىيۇپەن (ئالتە ئايلانما) تېغىنىڭ غەربى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(بىز توملۇق «سىخەي»، 428 ـ بەت).

⑤ ئاق ساراي (明堂) قەدىمدە خان ـ خاقانلارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ۋە قانۇن ـ پەرمانلارنى جاكارلايدىغان زالى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1410 ـ بەت).

⑥ ئوردا باش مىرزىسى (尚书令) خەزىنە بېگىنىڭ قارىمىقىدىكى

ئەمەلدار بولۇپ، ئوردىنىڭ خەت - ئالاقە ۋە مەكتۇپ - مەلۇماتلىرىنى باشقۇراتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4185 - بەت).

⑦ ئۈچ ۋەزىر (三公) بۇلار قەدىمدە خانلىقنىڭ ھەربىي، مەبۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلار ئەمىر لەشكەر، ئەمرى زېمىن، ئەمرى مېمارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4137 - بەت).

⑧ ۋۇيۈەن ۋىلايىتى (五原郡) دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى جۇنگار رايونىنىڭ شەرقى، چۇغاي تېغىنىڭ جەنۇبى، باۋتو (بۇغت) شەھىرىنىڭ غەربى، دالاد ۋە جۇڭغار خوشۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى جېيۈيۈەن (ھازىرقى باۋتو شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا).

(«سىخەي»، 73 - بەت).

⑨ لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى (度辽将军) م. ب. 78 - يىلى (خەن جاۋدىنىڭ يۈەنفېڭ 3 - يىلى) ئوغانلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن خەن مىڭيۇ لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەندى. كۆپ ئۆتمەي بۇ ۋەزىپە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. م. 65 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچېڭ 8 - يىلى) ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن بۇ ۋەزىپە يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئەمىر نۆكەر ۋۇ تاڭ بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەندى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4145 - بەت؛ «كېيىنكى خەننامە. خەن مىڭدى تەزكىرىسى»، 111 - بەت).

⑩ گاۋچۆ (高阙) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خانگىن ئارقا خوشۇنىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. چۇغاي تاغلىرىنىڭ ئاخىرى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3482 - بەت).

⑪ مىراقۇلبېگى (尉奉车都) خانىنىڭ ھارۋا - ئاتلىرىغا قاراش ۋە خان سىرتقا چىققاندا ئۇنى قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل ئەمەلدار.

(«تارىخىي ئەمەل نامىلىرى»، 83 - بەت).

⑫ جيۇچۈەن ۋىلايىتى (酒泉郡) م. ب. 121 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى شۇلۇ دەريا سىنىڭ شەرقى، گاۋتەي ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لۈفۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۈەن ناھىيىسى).

(«سىخەي» ، 2143 ـ بەت).

⑬ ئاتخانا كاھىبگى (驸马都尉) خانىنىڭ مۇھاپىزەت ۋە مۇلازىمەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارلار ئولتۇرىدىغان ھارۋىلارنىڭ ئاتلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» ، 4158 ـ بەت).

⑭ جۈيەن (居延) ئەسلىدە ھونلارنىڭ زېمىنى بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئەرگىنە خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» ، 2455 ـ بەت).

⑮ شىرمەت چەۋەندازلار كاھىبگى (骑都尉) خانىنىڭ مۇھاپىزەتچى چەۋەندازلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» ، 4159 ـ بەت).

⑯ پىڭچىڭ (平城) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» ، 2911 ـ بەت).

⑰ تەڭرىتاغ (天山) بۇ يەردە دېيىلگەن تەڭرىتاغ تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى، يەنى ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى بۆلەكنى كۆرسىتىدۇ.

(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى» ، 90 ـ بەت).

⑱ ئىۋرغول (伊吾庐) قەدىمكى يەر نامى. خەنزۇچە مەنبەلەردە قىسقارتىلىپ « 伊吾 » مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى لاپچۇق يېزىسىنىڭ يېنىدا.

(«سىخەي» ، 512 ـ بەت).

⑲ پايتەخت مەھكىمىلىرى (宫都申) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پايتەختتە تۇرۇشلۇق دۆلەت دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەھكىمىلىرى

شوندىق ئاتىلاتتى.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 91 ـ بەت).
⑳ جاڭيې قارام ئېلى (张掖属国) خەن ژۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئەل بولغان ھونلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان. «كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى» دە بۇ قارام ئەل بەش شەھەرنى باشقۇرىدۇ دېيىلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قايسى شەھەرلەر ئىكەنلىكى كۆرسىتىلمىگەن.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4074 ـ بەت).
㉑ ئوڭ پۈتىنىڭ بارماقلىرىنى كېسىپ تاشلاش ـ (砍掉右趾) قەدىمكى ئېغىر جازالارنىڭ بىر خىلى.
(مۇھەررىردىن).
㉒ قارا قۇرۇم قورۇلى (昆仑塞) ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«سىخەي»، 3172 ـ بەت).
㉓ ئاقتاغ (白山) ھونلار تەڭرىتاغ دەيدۇ. ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تيانشان تاغلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
㉔ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى (护西域都设置) م. ب. 60 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ شىنجۇ 2 ـ يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغان بولۇپ، جېڭ جى قورۇقچىبەگ قىلىپ تەيىنلەندى. مەھكىمە ئورنى ئۇرلى شەھىرىدە (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئەشمىنىڭ يېنىدا) بولدى. م. 16 ـ يىلى (ۋاڭ مالڭ ھاكىمىيىتىنىڭ تەيەنفېڭ 3 ـ يىلى) دىن كېيىن خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىمۇ ئەمەلدىن قالدى. بۇ يەردىكى «تەسىس قىلىندى» دېگىنى «ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى» دېگەنلىك بولىدۇ. «خەننامە. جېڭ جى تەزكىرىسى» ۋە «خەننامە. ۋاڭ مالڭنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن.
㉕ قورۇل چېرىكچىبېگى (戊己校尉) م. ب. 48 ـ يىلى (خەن يۈەندىنىڭ چۈيۈەن 1 ـ يىلى) قورۇل چېرىكچىبېگى قويۇلۇپ قوش

بەگلىكىدە ھەربىي تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى. بۇ يەردىكى «قويۇلدى» دېگىنى «ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى» دېگەنلىك بولىدۇ. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

㉖ غەربىي يۇرت قوراۋقچىبىگى (西域都护) غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارنى نازارەت قىلىدىغان، شۇنداقلا ئۇلارنى ھەم جەنۇبىي، شىمالىي يولنى قوغدايدىغان يۇقىرى ئەمەلدار.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 5440 ـ بەت).

كېيىنكى خەننامە، 3 ـ جىلد

خەن جاڭدى① ھەققىدە خاتىرە

م. 75 ـ يىلى (خەن مىڭدى يۇڭپىڭ 18 ـ يىلى 11 ـ ئايدا) غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنى گېڭ بىڭغا جيۇ چۈەندە تۇرۇش توغرۇسىدا يارلىق چۈشتى. جيۇچۈەن ۋالىيسى دۈەن پېڭ لەشكەر تارتىپ قورۇل چېرىكچىبېگى گېڭ گۇڭنى قۇتقۇزۇشقا ئەۋەتىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 130 ـ بەت).

م. 76 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ ② 1 ـ يىلى، باش باھار 1 ـ ئايدا) جيۇچۈەن ۋالىيسى دۈەن پېڭ لەشكەر تارتىپ قوشقا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى. قورۇل چېرىكچىبېگى ۋەزىپىسى ئەمەلدىن قالدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 133 ـ بەت).

م. 77 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 2 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى) ئېۋىرغول بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تېرىقچى قوشۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 135 ـ بەت).

شۇ يىلى 6 - ئايدا، شاۋداق چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈردى. جىنچىڭ ۋالىيسى خاۋچۇڭ لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە مەغلۇپ بولدى. ئىسيانچى چياڭلار غەلىبىسىرى ئالغا ئىلگىرىلەپ خەنياق③ غا ھۇجۇم قىلدى. 8 - ئايدا مۇۋەققەت ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى④ ما فاڭ لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى. ۋە ئىسيانىنى تىنچىتتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 135 - بەت).

م. 78 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 3 - يىلى 4 - ئايدا) مۇۋەققەت ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ما فاڭ لىنتاۋ ناھىيىسىدە شاۋداق چياڭلىرىنى يەڭدى.
كەبىسە يىلى 8 - ئايدا، غەربىي يۈرت يانداش ئەمىر لەشكىرى ⑤ بەن چاۋ قوم بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
م. 79 - يىلى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (قىش پەسلى 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) ما فاڭ ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ تەينىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 136 - بەت).

م. 80 - يىلى (خەن جاڭدى جىيەنچۇ 5 - يىلى) غەربىي يۈرت يانداش ئەمىر لەشكىرى بەن چاۋ سۇلى بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، سۇلى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 141 - بەت).

م. 83 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 8 - يىلى 6 - ئايدا) شىمالىي ھون ئاقساقاللىرى⑥ ئىلى بىلەن چېگرا - قورۇلغا كېلىپ ئەل بولدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 145 - بەت).

م. 86 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۆەنخې ⑦ 3 - يىلى 10 - ئايدا) شاۋداڭ چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، لۇڭشى ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى.

شۇ يىلى غەربىي يۇرت دورغاپى⑧ بەن چاۋ سۇلى بېگىگە ھۇجۇم قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 156 - بەت).

م. 87 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې⑨ 1 - يىلى، ئەتىياز 3 - ئايدا) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى⑩ فۇيۇ ئىسيانچى چياڭلارغا قوغلاپ زەربە بەردى ۋە جەڭدە ئۆلدى.

م. 87 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى ياز 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى) خانىنىڭ يارلىقى بويىچە ۋىلايەت، بەگلىك ۋە پايتەختتىكى ھەرقايسى مەھكىمىلەر جىنايەتچىلەرنى ئۆلۈم جازاسىدىن بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىپ، جىنچىڭ ۋىلايىتىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا ئەۋەتىپ بەردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 156 - بەت).

شۇ يىلى 7 - ئايدا، سىيانپىيلار شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلىپ ياغلۇقار* تەخرىنقۇتنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

شاۋداڭ چياڭلىرى جىنچىڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقساقلىنىڭ كاللىسىنى ئالدى⑪.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 157 - بەت).

م. 87 - يىلى 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى) خانىنىڭ يارلىقى بويىچە ۋىلايەت، بەگلىك ۋە پايتەخت مەھكىمىلىرى زىندانىدىكى

---

* ياغلۇقار (耶律) — بۇرۇن «يەللۇغ» دەپ ئېلىنغان. ھازىر ياغلۇقار، دەپ ئۆزگەرتىپ ئېلىندى — مۇھەررىردىن.

جىنايەتچىلەرنى ئۆلۈم جازاسىدىن بىر دەرىجە چۈشۈردى ۋە ئۇلارنى جىنچېڭ ۋىلايىتىنىڭ مۇداپىئە ئورۇنلىرىغا ئەۋەتىپ، چېگرا رايونلارنى ساقلاشقا قويدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 158 ـ بەت).

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا شىمالىي ھونلاردىن قۇلانچۇر⑫ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئېلى بىلەن خەن خانلىقىغا ئەل بولدى.

شۇ يىلى غەربىي يۇرت دورغاپى بەن چاۋ يارکەنتکە جازا يۇرۇشى قىلىپ، يارکەنت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. توخرىيلار ئەلچى ئەۋەتتىپ، بۆکەن ۋە شىر تەقدىم قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 158 ـ بەت).

---

① خەن جاڭدى (汉章帝) ئىسىم فامىلىسى لىنۇ دا. خەن مىڭدىنىڭ 5 ـ ئوغلى. م. 75 — 88 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇردى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن جاڭدى تەزكىرىسى» دىن).

② جيەنچۇ (建初) يىل نامى. خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 76 — 83 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

③ خەنياڭ (汉阳) قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دىڭشى، لۇڭشى، لىشيەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، جىڭنىڭ، جۇاڭلاڭ ناھىيىلىرىنىڭ غەربى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە بوجۇڭ تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. ۋىلايەت مەركىزى جىشيەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گەنگۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). م. 74 ـ يىلى (يۇڭپىڭ 17 ـ يىلى) تيەنشۇي ۋىلايىتىگە قوشۇۋېتىلگەن.
(«سىخەي»، 2072 ـ بەت).

④ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى (车骑将军) جەڭ ھارۋىلىرى ۋە چەۋەندازلارغا قوماندانلىق قىلغۇچى سانغۇن. خەن سۇلالىسى خانلىرى ھەمىشە ئۆز تاغىلىرىنى ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەيتتى.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4144 ـ بەت).

⑤ ئەسىرلەشكەر (司马) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. ئوردا قوۋۇقلىرىنى باشقۇرىدىغان سانغۇن، چوڭ سانغۇن ۋە چېرىكچىلەرنىڭ قارىمىقىدا ئەسىر لەشكەر بولاتتى، چېگرا ۋىلايەتلەردىمۇ ئەسىر لەشكەر تەسىس قىلىنغانىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دىن) .

⑥ شىمالىي ھون ئاقساقاللىرى (北匈奴首领) بۇ يەردە دېيىلگەن شىمالىي ھون ئاقساقاللىرى زىندارىن، جىلىۋسلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى ئاقساقال 38 مىڭ ئادەم، 20 مىڭ ئات ۋە 100 مىڭدىن ئارتۇق قوي - كالا بىلەن ژۇيۇەن قورۇلىغا كېلىپ ئەل بولغان. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑦ يۇەنخي (元和) يىل نامى. خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 84 — 87 - يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن) .

⑧ دورغاپ (长史) خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ئەمرى زېمىن مەھكىمىسى ۋە ھەرقايسى سانغۇنلارنىڭ بارگاھىدا دورغاپ تەينىلىنىپ، باش مىرزىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. ئۇلار بەزىدە لەشكەر باشلاپ جەڭمۇ قىلاتتى، مۇنداقلىرى «لەشكەر باشلىغۇچى دورغاپ» دەپ ئاتىلاتتى. بەن چاۋ لەشكەر باشلىغۇچى دورغاپ بولغانىدى. چېگرا ۋىلايەتلەردىمۇ دورغاپ بولۇپ، ئۇلار يا ژالىينىڭ خىزمىتىگە يارەملىشەتتى، يا بولمىسا مۇداپىئە لەشكەرلىرىنى باشقۇراتتى.

(«تارىخي ئەمەل نامىلىرى» ، 100 - بەت) .

⑨ جاڭخي (章和) يىل نامى. خەن جاڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 87 — 88 - يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن) .

⑩ چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى (护羌校尉) چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى فۇ يۇ جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن، لۇڭشى ژالىيسى جاڭ يۇ مۇۋەققەت چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولغان. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چىاڭلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑪ ئۇلارنىڭ ئاقساقلىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. مۇۋەققەت چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى جاڭ يۇ ئىسيانچى چىاڭلارنى ھىيلە بىلەن تۇتۇپ، ئىسيانچىلار كاتتىبەشى مۇۋۇ قاتارلىق بەش ئاقساقالنىڭ كاللىسىنى

ئالغان. («كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

⑫ قۇلانچۇر (屋兰储) «خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» دە 屈兰储 (چۇلانچۇر) دەپ يېزىلغان. «ھونلار تارىخى يىلنامىسى» دىمۇ 屈兰储 دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، 屈兰储 (چۇلانچۇر) توغرا بولسا كېرەك.

(مۇھەررىردىن) .

خەن خېدى①، خەن شاخدى ھەققىدە خاتىرىلەر

1. خەن خېدى ھەققىدە خاتىرە

م. 88 - يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 2 - يىلى قىش 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى)، شىغاۋۇل② دۇ شىيەن ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ تەيىنلەندى ۋە قوشۇن باشلاپ شىمالىي ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

- ئارسالىق خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ، شىر ۋە بۆكەن تەقدىم قىلدى.

- («كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 168 - بەت).

م. 89 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگىيۈەن③ 1 - يىلى ياز 6 - ئايدا) ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇ شىيەن جىلۇ قورۇلىدىن، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېگەن خۇاڭ گۇيالىڭ قورۇلى④ دىن، جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى شولان شىۋقۇتى تەڭرىقۇت مەنىي جىلغىسىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، جىلۇ

تېغىدا شىمالىي ھونلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى يەڭدى ۋە سىچۇبېيدى كۆلىگە قەدەر قوغلاپ زەربە بەردى. دۇشيەن يەنرەن تېغىغا چىقىپ، تاشقا ئۇرۇش نەتىجىلىرىنى ئويۇپ چىقتى، ئۇنىڭدىن كېيىن قوشۇننى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى ئىنىسى ئوڭ ۋېنيۇت قاننى مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتىپ سوۋغات تارتۇق قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 168 - بەت).

م. 90 - يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 2 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) يەنە شىخې، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىدە قارام ئەل كاھىبېگى⑤ ئەمىلى تەسىس قىلىندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 170 - بەت).

م. 90 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 2 - يىلى، ياز، 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى) ياردەمچى چېرىكچى يەن پەن شىمالىي ھونلارغا جازا يۇرۇشى قىلىپ ئېۋىرغول رايونىنى ئىگىلىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 170 - بەت).

ئالدى قوش بېگى ۋە ئارقا قوش بېگى خەن ئوردىسىغا ئوغۇللىرىنى ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلدى.

توخرىيلار لەشكەر ماڭدۇرۇپ غەربىي يۇرت دورغاپى بەن چاۋغا ھۇجۇم قىلدى. بەن چاۋ ئۇلارنى يېڭىپ، تەسلىم قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 170 - بەت).

م. 90 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 2 - يىلى، كۈز 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) چوڭ سانغۇن دۇشيەن پايتەختتىن چىقىپ، لياڭجۇغا بېرىپ مۇداپىئە كۆردى.

9 ـ ئايدا شمالىي ھونلار ئەلچى ئەۋەتىپ بېقىندى.

قىش 10 ـ ئايدا، مۇۋەققەت ئەمىر نۆكەر بەن گۇ جەنۇبىي ھونلار تەكرىقۇتى شولان شىسۇقۇتى تەكرىقۇتقا ئەۋەتىلىپ، ئۇلارغا جاۋاب قايتۇرۇلدى. جەنۇبىي ھون سول قول قانى شىرنى ئەۋەتىپ، جىلۇ قورۇلىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، خېيۇننىڭ شىمالىدا شمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 171 ـ بەت)

م. 91 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 3 ـ يىلى، 2 ـ ئايدا) چوڭ سانغۇن دۇ شىيەن سول قول چېرىكچى گېڭ كۇينى جۇيەن قورۇلىدىن چىقىرىپ، جەنۇبىي تېغىدىن ھونلارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى. تەكرىقۇتنىڭ ئانىسى تۇتقۇن قىلىندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 171 ـ بەت).

شۇ يىلى 12 ـ ئايدا، يەنە غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ، شىرمەت چەۋەندازلار بەشى ۋە قورۇل چېرىكچىبەگى ئەمەللىرى تەشىس قىلىندى⑥.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 173 ـ بەت).

م. 92 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 4 ـ يىلى 1 ـ ئايدا) شىمالىي ھون ئوڭ قول قانى يۇرتجان ئۇزۇنى تەكرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى، چېگرا قورۇلىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. چوڭ سانغۇن سول قول چېرىكچىسى گېڭ كۇي ئەۋەتىلىپ، شىمالىي ھون تەكرىقۇتى يۇرتجانغا تامغا ۋە تامغا بېغى بېرىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 173 ـ بەت).

شۇ يىلى 12 ـ ئايدا شاۋداڭ چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جىنچېڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 174 ـ بەت).

م. 93 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 5 ـ يىلى، كۈز 9 ـ ئايدا) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى يۇرتجان توپىلاڭ كۆتۈردى، ئەمىرنۆكەر رېن شاڭ ئەۋەتىلىپ، جازا يۈرۈشى قىلىندى ۋە ئۇلار يوقىتىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 177 ـ بەت).

شۇ يىلى چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى گۇەن يۇ شاۋداڭ چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى، چياڭلار ئالاقزادە بولۇپ قاچتى.
جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئەنگۇر ئىسيان كۆتۈردى ۋە تاغىسى قۇتبەگ شى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 177 ـ بەت).

م. 94 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 6 ـ يىلى، كۈز 7 ـ ئايدا) غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بەن چاۋ قارا شەھەر، كۆنچى خانلىقلىرىنى يېڭىپ، ئۇلارنىڭ خانلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرت بېقىندى. 50 نەچچە خانلىق ـ بەگلىك خانزادە ـ بەگزادىلىرىنى تۇرغاق قىلدى.
جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئەنگۇرنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسىنىڭ ئوغلى پېڭقۇ ئىسيانچى ھونلارنى باشلاپ قورۇلدىن چىقىپ قېچىپ كەتتى. 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۆھپىدار دانىشبەگ⑦ دېڭ خۇڭ مۇۋەققەت ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ تەيىنلىنىپ، يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى⑧ فېڭ جۇ، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش مۇۋەققەت سانغۇنى جۇ خۇي، ھون ئېلىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمىرنۆكەر⑨ دۇ چۇڭ قاتارلىقلار بىلەن

بىرلىكتە پېڭقوغا جازا يۈرۈشى قىلدى. قىش 11 ـ ئايدا، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى رېن شاڭ ئوغان ـ سىيانپىيلار قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ پېڭقوڭنى يەڭدى. فېڭ جۇ لەشكەر چىقىرىپ قوغلاپ زەربە بېرىپ پېڭقوڭنى يەنە بىر قېتىم يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 179 — 180 ـ بەتلەر).

م. 96 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 8 ـ يىلى 5 ـ ئايدا) جەنۇبىي ھون ئوڭ ژېنيۈت قانى ئۈجۈجەن خائىنلىق قىلىپ، چېگرا ـ قوروللارغا تاجاۋزۇز قىلدى. 7 ـ ئايدا، لياۋشۇي دەريياسىدىن ئۆتۈش مۇڭەققەت سانغۇنى پاڭ فېن، يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى فېڭ جۇ ئۈجۈجەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 181 ـ بەت).

7 ـ **ئايدا** ئارقا قوش خانى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئالدى قوش خانىغا ھۇجۇم قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 182 ـ بەت).

م. 97 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 9 ـ يىلى، ئەتىياز 3 ـ ئايدا) غەربىي يۈرت دورغاپى ژاڭ لىن لەشكەر تارتىپ ئارقا قوش خانى جۇدىغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 183 ـ بەت).

شۇ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 9 ـ يىلى كەبىسە 8 ـ ئايدا) شاۋداڭ چىياڭلىرى لۇڭشى ژىلايتىنگە ھۇجۇم قىلىپ، يەرلىك سىپاھ ـ بەگلەرنى ئۆلتۈردى. غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىشى مۇڭەققەت سانغۇنى لىيۇ شاڭ، يۆ

چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى جاۋشى قاتارلىقلار ئەۋەتىلىپ جازا يۈرۈشى قىلىندى ۋە ئىسيانچى چىاڭلار مەغلۇپ قىلىندى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 184 ـ بەت).

م. 98 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 10 ـ يىلى، قىش 12 ـ ئايدا) شاۋداڭ چياڭلىرى ئاقساقىلى مىتاڭ قاتارلىقلار ئۆز قوۋملىرىنى باشلاپ خان ئوردىسىغا كېلىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 185 ـ بەت).

م. 100 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 12 ـ يىلى، قىش 11 ـ ئايدا) غەربىي يۈرتتىكى مارغىيانە، توخار خانلىقلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ خەن خانلىقىغا بېقىندى، خەن خېدى ئۇلارنىڭ خانىغا ئالتۇن تامغا ۋە تامغا بېغى تەقدىم قىلدى.
شۇ يىلى شاۋداڭ چياڭلىرى يەنە ئىسيان كۆتۈردى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 188 ـ بەت).

م. 101 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 13 ـ يىلى، كۈز 8 ـ ئايدا) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى جۇ ۋېي شاۋداڭ چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 188 ـ بەت).

شۇ يىلى قىش 11 ـ ئايدا، ئارساك خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ شىر ۋە ئاسۇرىيە تۆگە قۇشى تەقدىم قىلدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 189 ـ بەت).

سىيانىپىلار يۈبېيپىڭ⑩ ۋىلايىتىنگە تاجاۋۇز قىلدى ۋە يۈياڭ⑪ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى، يۈياڭ ۋالىيسى ئۇلارنى تارمار قىلدى.

(«كېينكى خەننامە»، 1 - تۇم، 189 - بەت).

م. 102 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگىيۈەن 14 - يىلى، ئەتىياز 2 - ئايدا) ئىلگىرىكى شىخەي⑫ ۋىلايەت شەھىرى رېمونت قىلىندى ۋە جەنۇبىڭ شەھىرىدە تۇرۇشلۇق غەربىي قىسىم كاھىبگى⑬ كۆچۈپ بېرىپ ئۇ يەرنى ساقلىدى.
(«كېينكى خەننامە»، 1 - تۇم، 189 - بەت).

م. 104 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگىيۈەن 16 - يىلى 11 - ئايدا) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پېڭقۇ تەڭرىقۇت ئەلچى ئەۋەتىپ خەن خانلىقىغا بېقىندى ۋە سوۋغات تارتۇق قىلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 1 - تۇم، 193 - بەت).

2. خەن شاڭدى⑭ ھەققىدە خاتىرە

م. 105 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈەنشىڭ⑮ 1 - يىلى، 11 - ئايدا) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پېڭقۇ تەڭرىقۇت ئەلچى ئەۋەتىپ بېقىندى ۋە دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى⑯ گە كېلىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 1 - تۇم، 196 - بەت).

م. 106 - يىلى (خەن شاڭدىنىڭ يەنپىڭ⑰ 1 - يىلى، يازدا، 4 - ئايدا) سىيانپېيلار يۈياڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى. يۈياڭ ۋالىيسى جاڭ شىيەن لەشكەر تارتىپ قوغلاپ زەربە بەردى ۋە ئۇرۇشتا ئۆلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 1 - تۇم، 196 - بەت).

① خەن خېدى (汉和帝) خەن جاڭدىنىڭ 4 - ئوغلى، ئىسىم فامىلىسى لیۇ جاۋ. ئۇ ئون يېشىدا (م. 88 - يىلى، جاڭخې 2 - يىلى)

تەختكە چىقىپ، 27 يېشىدا (م.105 ـ يىلى، يۈەنشىڭ 1 ـ يىلى) ئۆلدى. جەمئىي 17 يىل تەختتە ئولتۇردى. ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلىدە ھەرەمئاغىسى جېڭ جۇڭغا تۆرىلىك ئۇنۋانى بەردى. بۇ تارىختا ھەرەمئاغىلىرىغا تۆرىلىك (سۇيۇرغاللىق بېگى) ئۇنۋانى بېرىلىشىنىڭ باشلىنىشى ھېسابلىنىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن خېدى تەزكىرىسى» دىن).

② شىغاۋۇل (侍中) ئوردىغا كىرىپ ـ چىقالايدىغان، خان ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلىدىغان ئەمەلدار.

(«تارىخىي ئەمەل ناملىرى»، 74 ـ بەت).

③ يۇڭيۈەن (永元) يىل نامى. خەن خېدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م.89 — 105 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

④ گۇياڭ قورۇلى (固阳塞) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى گۇياڭ ناھىيىسىنىڭ يېنىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 162 ـ بەت).

⑤ قارام ئەل كاھبېگى ئەمىلى تەسىس قىلىندى. م.ب. 121 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2 ـ يىلى) ئەل بولغان ھون قونشارقاننىڭ ئېلىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن چېگرا رايونىدىكى بەش ۋىلايەتتە قارام ئەل قۇرۇلغان. ئۇلارغا قارام ئەل كاھبەگلىرى قويۇلۇپ، قارام ئەللەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان. «كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» دە يېزىلىشىچە، ۋېي شياۋ، گۇڭسۇن شۇلارنىڭ قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن شىخې ـ شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىدە ۋىلايەت كاھبېگى ۋە قارام ئەل كاھبېگى ئەمەللىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن. شۇڭا بۇ يەردە «تەسىس قىلىندى» دېگىنى «ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى» دېگەنلىك بولىدۇ «خەننامە. خو چۈبىڭ تەزكىرىسى» ۋە «كېيىنكى خەننامە. خەن گۇاڭۋۇدى تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

⑥ قۇرۇقچىبەگ، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى، قورۇل چېرىكچى (尉校己戊,尉都骑,护都) ئەمەللىرىنىڭ قايتا تەسىس قىلىنىشى «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑦ تۆھپىدار دانىشمەن (光禄勋) ئوردا قوۋۇقلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەمەلدار. م. ب. 104 - يىلى (خەن ژۇدىنىڭ تەيچىۋ 1 - يىلى) كاتاۋۇل دېگەن ئەمەل نامى تۆھپىدار دانىشمەنگە ئۆزگەرتىلدى. گەرچە ئەمەل نامى ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، ۋەزىپىسى ئوخشاش ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى «تۆھپىدار دانىشمەن» يەنە «كاتاۋۇل» غا ئۆزگەرتىلدى.

(«خەننامە. ئەمەل - ئۇنۋانلار جەدۋىلى» ، 1107 - بەت) .

⑧ يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى (越骑校尉) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبتا ياشىغۇچى يۆلەردىن ئۇيۇشتۇرۇلغان ئاتلىق لەشكەرلەرگە باشچىلىق قىلغۇچى ھەربىي ئەمەلدار.

(«خەننامە. ئەمەل - ئۇنۋانلار جەدۋىلى» ، 1129 - بەت) .

⑨ ئەمىر نۆكەر (中郎将) خانىڭ مۇھاپىزەتچى ۋە مۇلازىملىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. ئورنى سانغۇندىن كىچىكرەك.

(«خەتتامە. ئەمەل - ئۇنۋانلار جەدۋىلى» ، 1109 - بەت) .

⑩ يۇبىيېڭ ژىلايىتى (右北平郡) دائىرىسى ھازىرقى خېبەي ئۆلكىسى چىڭدې، جىشىەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى دالىڭ دەرياسى يۇقىرى ئېقىمىنىڭ جەنۇبى ۋە لىيۇگۇ دەرياسىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى تۇيىن (ھازىرقى خېبەي ئۆلكىسى فېڭرۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.)

(«سىخەي» ، 358 - بەت) .

⑪ يۈياڭ ژىلايىتى (渔阳郡) يېغىلىق دەۋرىدە يەن بەگلىكى تەسىس قىلغان. دائىرىسى ھازىرقى خېبەي ئۆلكىسى ۋېيچاڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى، جىيۇن دەرياسىنىڭ غەربى، تيەنجىن شەھىرىنىڭ شىمالى ۋە خۇەيرۇ، تۇڭشيەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى يۈياڭ (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىگە قاراشلىق مىيۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(«سىخەي» ، 2209 - بەت)

⑫ شىخەي ژىلايىتى (西海郡) م. 4 - يىلى (خەن پېڭدىنىڭ

يەنشى 4 ـ يىلى) ۋاڭ ماڭ چياڭلار زېمىنىدا تەسىس قىلغان. دائىرىسى ھازىرقى چېگىخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقى، گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرى بىلەن چېگىخەي ئۆلكىسى شىنىڭ شەھىرى باشقۇرىدىغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لۇڭيى (ھازىرقى چېگىخەي ئۆلكىسىدىكى خۇاڭشۇي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا). بۇ يەردە دېيىلگەن «شىلىخەي ۋىلايەت شەھىرى» لۇڭيى شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 353 ـ بەت).

⑬ غەربىي قىسىم كاھىبگى (西部都尉) م. ب. 60 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ شېنجۇ 2 ـ يىلى) چياڭ ئاقساقاللىرىدىن ياڭدىياۋ، دىزى، لياڭشېر قاتارلىقلار ئۆز ئاھالىلىرىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. بۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن جىنچېڭ ۋىلايىتىدە جىنچېڭ قارام ئېلى ۋە قارام ئەل كاھىبگى تەسىس قىلىندى. جىنچېڭدا تۇرۇشلۇق قارام ئەل كاھىبگى غەربىي قىسىم كاھىبگى دەپ ئاتىلاتتى. شىخەي ۋىلايىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن جىنچېڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كاھىبگى شىخەيگە كۆچۈرۈلدى. «خەننامە. جاۋ چۈڭگو تەزكىرىسى» گە قارالا.

⑭ خەن شاڭدى (汉殇帝) خەن خىدىنىڭ كىچىك ئوغلى، ئىسىم فاسلىسى لىيۇلۇڭ، م. 105 ـ يىلى (خەن خىدىنىڭ يۈەنشىڭ 1 ـ يىلى) تۇغۇلۇپ، 100 كۈنلۈك بولغاندا تەختكە ئولتۇردى. م. 106 ـ يىلى (خەن شاڭدىنىڭ يەنپىڭ 1 ـ يىلى 8 ـ ئايدا) چاچراپ كەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن شاڭدى تەزكىرىسى» دىن).

⑮ يۈەنشىڭ (元兴) يىل نامى. خەن خىدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 105 ـ يىلى مەزگىلى. شۇ يىلى خەن خىدى ئۆلۈپ خەن شاڭدى تەختكە چىققان.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

⑯ دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى (敦煌郡) دائىرىسى ھازىرقىنى گەنسۇ ئۆلكىسى شۇلى دەرياسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى دۇنخۇاڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە).

(«سىخەي»، 3371 ـ بەت).

⑰ يەنپىڭ (延平) يىل نامى. خەن شاڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 106 - يىلى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن) .

كېيىنكى خەننامە، 5 - جىلد

خەن ئەندى① ھەققىدە خاتىرە

م. 106 - يىلى (خەن شاڭدىنىڭ يەنپىڭ 1 - يىلى 9 - ئايدا) غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، قورۇقچىبەگ رېن شاڭغا ھۇجۇم قىلدى. ئوردا يارەمچى چېرىكچى لياڭ چىننى قوشۇن بىلەن رېن شاڭغا يارەمگە ئەۋەتتى، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار قوشۇنى يېڭىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 205 - بەت).

م. 107 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۈ② 1 - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى) يارلىق چۈشۈرۈلۈپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.
شىيەنلىيەن چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، لۇڭشىغا باربدىغان يولنى ئۈزۈۋەتتى ۋە ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئۆلتۈرۈش - چېپىش، تالان - تاراج قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ جى، غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش چېرىكچىسى رېن شاڭ لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى.

م. 107 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (قەمەرىيە 7 -

ئاينىڭ 5 ـ كۈنى) يارلىق چۈشۈرۈلۈپ، ئۆزئارا تەسىل بىرىكتۈرۈپ ئىسيان پىلانلىغان چياڭلار جىنايىتىدىن كەچۈرۈم قىلىندى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 207 ـ بەت).

م. 108 ـ يىلى (خەن ئەدىنىڭ يۆڭچۈ 2 ـ يىلى، باش باھار 1 ـ ئايدا) ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانىغۇنى دېگەن جى جىشيەن③ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى جايلاردا ئىسيانچى چياڭلار تەرىپىدىن يېڭىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 209 ـ بەت).

كەبىسە يىلى 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، شۇجۇن① ژىلايىتى چېگرىسى سىرتىدىكى چياڭلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە بېقىندى.
قىش 10 ـ ئايدا، غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش چېرىكچىسى رېن شاڭ شىيەنلىيەن چياڭلىرى بىلەن پېڭشياڭ⑤ دا ئېلىشتى، رېن شاڭ قوشۇنلىرى يېڭىلدى.
م. 109 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى (قەمەرىيە 11 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى) دېگە جى چوڭ سانغۇن قىلىپ تەينىلىنىپ، پايتەخت لوياڭ⑥ غا يۆتكىلىپ كەلدى، رېن شاڭ لۇڭشىدا مۇداپىئەدە قالدى. شىيەنلىيەن چياڭلىرى ئاقساقىلىي دېيەنلىيەن بېيدى ژىلايىتىدە ئۆزىنى «تەڭرى خان» دەپ ئېلان قىلدى ۋە پايتەخت ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھوجۇم قىلىپ، شەرقتە جاۋ بەگلىكى⑦ ۋە ۋېيجۇن⑧ ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى، جەنۇبتا يىجۇ⑨ ئايمىقىغا بېسىپ كىردى ۋە خەنجۇڭ⑩ ۋالىيسى⑪ دۇڭ بىڭنى ئۆلتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 211 ـ بەت).

قەمەرىيە 12 ـ ئايدا گۇاڭخەن ژىلايىتىنى چېگرا ـ قورۇلىنىڭ سىرتىدىكى سېنلاڭ چياڭلىرى ئەل بولدى. ئوردا

گۇاڭخەن ۋىلايىتى⑫ نىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ قارام ئەل كاھىبگىگە قاراشلىق رايون⑬ قىلىپ بۆلدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 211 ـ بەت).

م. 109 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۇ 3 ـ يىلى، باش باھار 1 ـ ئايدا) چەۋەندازلار كاھىبگى رېن رېننى قوشۇن تارتىپ شىيەنلىيەن چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، غەلىبە قىلالمىدى، چياڭلار لىنتاۋ ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىۋالدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 212 ـ بەت).

شۇ يىلى قىش 10 ـ ئايدا، جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ۋەنسى شىسۇتى ئىسيان كۆتۈرۈپ مېيجى⑭ دا ئەمىرنۇكەرگىنى جۇڭغا تېگىش قىلدى. 11 ـ ئايدا مۇۋەققەت ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى خې شى قوشۇن تارتىپ جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىغا جازا يۈرۈشى قىلدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 213 ـ بەت).

م. 110 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۇ 4 ـ يىلى، باش باھار 1 ـ ئايدا) لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى لياڭ چىن، لياۋدۇڭ ۋالىيسى گىنىڭ كۇي قارام ئەل قەدىمكى شەھىرى⑮ دە جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ۋەنسى شىسۇتىنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 214 ـ بەت).

شۇ يىلى 2 ـ ئايدا جەنۇبىي ھونلار چاڭشەن⑯ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى.
(«كېيىنكى خەنئامە»، 1 ـ توم، 215 ـ بەت).

شۇ يىلى 3 - ئايدا جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى (ۋەنسى شىسۇتى) ئەل بولدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 215 - بەت).

شيەنليەن چياڭلىرى باۋجۇڭ ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، خەنجۇڭ ۋالىيسى جېڭ چىننى ئۆلتۈردى. جىنچېڭ ۋىلايىتى مەركىزى شياڭتۇ⑰ ناھىيىسىگە يۆتكەلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 215 - بەت).

م. 111 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۆڭچۇ 5 - يىلى 2-ئايدا) شيەنليەن چياڭلىرى خېدۇڭ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى ۋە ئىچكىرىلەپ جېنيې⑱ ۋىلايىتىگە قەدەر باردى.

شۇ يىلى 3 - ئايدا خاندىن لۇڭشى ۋىلايىتى مەركىزىنى شياڭتۇ ناھىيىسىگە، ئەندىك⑲ ۋىلايىتى مەركىزىنى مېيياڭ⑳ ناھىيىسىگە، بېيدى ۋىلايىتى مەركىزىنى چىياڭ㉑ ناھىيىسىگە، شاڭجۇن㉒ ۋىلايىتى مەركىزىنى ياشيەن㉓ ناھىيىسىگە يۆتكەش توغرىسىدا يارلىق چۈشتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 216 - بەت).

شۇ يىلى 9 - ئايدا خەنياڭلىق دۇ چى، ۋاڭ شىتلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، ㉔ شيەنليەن چياڭلىرى بىلەن بىرلىكتە شاڭگۇي㉕ شەھرىنى ئىشغال قىلدى. 12 - ئايدا خەنياڭ ۋالىيسى جاۋبۇ ئادەم ئەۋەتىپ دۇ چىنى ئۆلتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 218 - بەت).

م. 112 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۆڭچۇ 6 - يىلى) شيەنليەن چياڭلىرى ئاقساقلى دېيەنليەن ئاغرىپ ئۆلدى، ئوغلى

لیەنچاڭ یەنە «تەڭری خان» دېگەن نامغا ۋارسلىق قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 219 - بەت).

م. 113 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۇ 7 - يىلى كۈزنىڭ باشلىرىدا) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى خۇ با، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى ما شيەن شيەنلىيەن چياڭلىرىنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 220 - بەت).

م. 114 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ㉖ 1 - يىلى، 5 - ئايدا) شيەنلىيەن چياڭلىرى يۈڭچېڭ㉗ شەھىرىگە تاجاۋۇز قىلدى.
9 - ئايدا، شيەنلىيەن چياڭلىرى ۋۇدۇ، خەنجۇڭلارغا تاجاۋۇز قىلىپ، لۇڭشى يولىنى ئۈزۈۋەتتى.
قىش 10 - ئايدا، شيەنلىيەن چياڭلىرى دىداۋ㉘ ناھىيىسىدە لياڭجۇ㉙ ئايماق بېگى㉚ پى ياڭنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 221 - بەت).

م. 115 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 2 - يىلى 3- ئايدا) شيەنلىيەن چياڭلىرى يىجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىردى. ئەمىر نۆكەر يىن جيۇ لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 222 - بەت).

8 - ئايدا لياۋدۇڭ سيانپىيلىرى ۋۇلۇ㉛ ناھىيىسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. 9 - ئايدا يەنە فۇلى㉜ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلىپ، ناھىيە ھاكىمىنى ئۆلتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 223 - بەت).

م. 115 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (قەمەرىيە 10ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى) يۈفۈفنىڭ بېگى㉝ جۇڭ گۇاڭ، ئەندىڭ ژالىيسى دۇ خۇي، كىنجاب بارلاسبېگى㉞ گېڭ بو دېڭشى شەھىرىدە شىيەنلىيەن چياڭلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، جۇڭ گۇاڭ قاتارلىقلار يېڭىلىپ پۈتكۈل قوشۇنى تارمار بولدى، زوفېڭىي بېگى㉟ سىما جۈن كۆرۈپ تۇرۇپ ياردەم قىلماستىن ئۆزىنى قوغدىغانلىقى ئۈچۈن يارغۇچىغا تاپشۇرۇلغانىدى. سىما جۈن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 224 ـ بەت).

م. 116 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 3 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى) لياۋشۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ زۇن جەنۇبىي ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ لىڭجۇ㊱ دا شىيەنلىيەن چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.

قەمەرىيە 6 ـ ئايدا ئەمىر نۆكەر رېن شاڭ لەشكەر چىقىرىپ دېڭشى شەھىرىدە شىيەنلىيەن چياڭلىرىنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 225 ـ بەت).

م. 116 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى (قەمەرىيە 12ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى) رېن شاڭ لەشكەر چىقىرىپ بېيېدا شىيەنلىيەن چياڭلىرىنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 226 ـ بەت).

م. 117 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 4 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى) سىيانپىيلار لياۋشى㊲ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى، لياۋشى ۋىلايىتى مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن ئوغان قىسىملىرى ئۇلارنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 226 ـ بەت).

9 ـ ئايدا چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى رېن شاڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئاسىي چياڭلارنىڭ ئاقساقىلى ليەن چاڭنى ئۆلتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 227 ـ بەت).

م. 118 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى (قەمەرىيە 12ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى) رېن شاڭ ۋە شىرمەت چەۋەندازلار بېشى ما شيەنلەر شيەنليەن چياڭلىرى بىلەن فۇپىڭ (38) ناھىيىسى شاڭخې رايونىدا ئېلىشىپ، ئۇلارنى يەڭدى.
چيەنرىن چياڭلىرى ئاقساقىلى ئېلىنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن لۇڭيۇدا تىنچ ھالەت ئەسلىگە كەلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 227 — 228 ـ بەتلەر).

م. 118 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 5 ـ يىلى 8ـ ئايدا) سىيانپىيلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، سىپاھ بەگلەرنى ئۆلتۈردى. 10 ـ ئايدا سىيانپىيلار يەنە شاڭگۇ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 229 ـ بەت).

م. 119 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 6 ـ يىلى7ـ ئايدا) سىيانپىيلار ماچېڭ (39) شەھىرىگە تاجاۋۇز قىلدى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ زۇن جەنۇبىي ھون قىسىملىرىنى باشلاپ چىقىپ ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 230 ـ بەت).

م. 120 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭنىڭ (40) 1 ـ يىلى

3 ـ ئايدا) ئارقا قوش بېگى ئىسيان كۆتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەمىر لەشكىرىنى ئۆلتۈردى. («كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 231 ـ بەت).

3 ـ ئايدا شېندى چياڭلىرى جاڭيې ژىلايىتى⑪ گە باستۇرۇپ كىردى. 6 ـ ئايدا شېندى چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جاڭيې ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ما شيەن لەشكەر چىقىرىپ جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 231 ـ بەت).

12 ـ ئايدا لياۋشى ژىلايىتىدىكى سىيانپېيلار ئەل بولدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 232 ـ بەت).

يەنە شۇ يىلى شاۋداڭ چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 232 ـ بەت).

م. 121 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ جيەنگۇاڭ⑫ 1 ـ يىلى، يازدىن 4 ـ ئايدا) خۇيمولار⑬ يەنە سىيانپېيلار بىلەن بىرلىكتە لياۋدۇڭ ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى، لياۋدۇڭ ژالىيسى سەي فېڭ لەشكەر تارتىپ قوغلاپ زەربە بېرىپ جەڭدە ئۆلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 232 ـ بەت).

8 ـ ئايدا چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ما شيەن جىنچېڭ ژىلايىتىدە شاۋداڭ چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 233 ـ بەت).

8 ـ ئايدا سىيانپىيلار جۈيۈڭ قوۋۇقى(44) غا باستۇرۇپ كىردى. 9 ـ ئايدا يۈنجۈڭ ۋالىيسى چېڭ يەن لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە جەڭدە ئۆلدى. سىيانپىيلار ماچېڭ شەھىرىدە ئوغانلار چېرىكچىسى شۇ چاڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى گېڭ كۇي لەشكەر تارتىپ ياردەمگە باردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 233 — 234 ـ بەتلەر).

م. 122 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ(45) 1 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ ئايدا چيەنرىن چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، گۇلى(46) شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى گېڭ كۇي لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 235 ـ بەت).

قىش 10 ـ ئايدا سىيانپىيلار يەنمېن، دىڭشياڭ ۋىلايەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلدى. 11 ـ ئايدا سىيانپىيلار تەييۈەن ۋىلايىتى(47) گە بېسىپ كىردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 236 ـ بەت).

11 ـ ئايدا شاۋداڭ چياڭلىرى ئاقساقىلى ئەل بولدى.

شۇ يىلى چيەنرىن چياڭلىرى گۇلو شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى گېڭ كۇي ئۇلارنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1 ـ توم، 236 ـ بەت).

م. 123 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 2 ـ يىلى11ـ

ئايدا) سيانپيلار مەنبو㊽ دا جەنۇبىي ھونلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 237 - بەت).

م. 124 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 3 - يىلى5- ئايدا) جەنۇبىي ھون سول باتسقانى ئىسيان كۆتۈردى㊾، ھون ئىلىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمىر نۆكەر ما جى ئەۋەتىلىپ ئۇلار مەغلۇپ قىلىندى («كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 239 - بەت).
6 - ئايدا سيانپيلار شۇەنتۇ㊿ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى. 7 - ئايدا سيانپيلار گاۋلىيۇ شەھرىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 239 - بەت).

م. 125 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 4 - يىلى، كۈز، 7 - ئايدا) غەربىي يۈرت دورغاپى بەن يۈك ئارقا قوش بېگى كۈنچۈرغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 1 - توم، 242 - بەت).

---

① خەن ئەندى (汉安帝) خەن جاڭدىنىڭ نەۋرىسى، چىڭخې بېگى لىيۇ چىڭنىڭ 2 - ئوغلى. م. 94 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 6- يىلى) تۆغۈلۈپ، 13 يېشىدا (م. 106 - يىلى، خەن شاڭدىنىڭ يەنپىڭ 1 - يىلى) تەختكە چىقتى ۋە 20 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ م. 125 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 4 - يىلى) ئۆلدى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن ئەندى تەزكىرىسى» دىن).

② يۈڭچۇ (永初) يىل نامى. خەن ئەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 107 — 113 - يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

③ جىشيەن ناھىيىسى (冀县) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گەنگۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«خەننامە. جۇغراپىيە ئەزكىرىسى»، 2873 - بەت).

④ شۇجۇن ۋىلايىتى (蜀郡) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس

قىلىنغان، دائىرىسى ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ چۈنلەي، جيەنگې ناھىيىلىرىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى چېڭدۇ (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسى چېڭدۇ شەھىرى).

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 1060 - بەت).

⑤ پىڭشياڭ (平襄) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تۆڭۈەي ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت - بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4061 - بەت).

⑥ لوياڭ (洛阳) قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرىدىكى ئاق ئات ئىبادەتخانىسىنىڭ شەرقىدە. ئالدىنقى خەن سۇلالىسى چاڭئەننى، كېيىنكى خەن سۇلالىسى لوياڭنى پايتەخت قىلغانلىقى ئۈچۈن تارىختا پايتەختى غەربتىكى چاڭئەنگە جايلاشقان ئالدىنقى خەن غەربىي خەن سۇلالىسى، پايتەختى شەرقتىكى لوياڭغا جايلاشقان كېيىنكى خەن شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑦ جاۋ بەگلىكى (赵国) خەن گاۋدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى خەندەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خەندەن شەھىرى). شەرقىي خەن سۇلالىسى ئاخىرلىرىدا جاۋ بەگلىكى خەندەن ۋىلايىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت - بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 3886 - بەت).

⑧ ۋېيجۇن ۋىلايىتى (魏郡) خەن گاۋدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دامىڭ، سىشەن، شېشەن، ۋۇئەن قاتارلىق ناھىيىلىرى، خېنەن ئۆلكىسى خۇاشىيەن، جۇنشيەن، نېيخۇاڭ ناھىيىلىرى ۋە خېبېي ئۆلكىسى گۈەنتاۋ ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى يېشيەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لىنجاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(«سىخەي»، 4660 - بەت).

⑨ يىجۇ ئايمىقى (益州) خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان 13 ئايماقنىڭ بىرى. دائىرىسى ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى جېدۇ تېغى بىلەن يۈننەن

ئۆلكىسىدىكى نوشەن، ئەيلاۋ ناغىلرىنىڭ شەرقى. گەنسۇ ئۆلكىسى ژۇدۇ، لياڭداڭ ناھىيىلىرى، شەنشى ئۆلكىسىدىكى چىنلىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، خۇبېي ئۆلكىسى باۋكاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي ۋە گۇيجۇ ئۆلكىسىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزى ئوچ قېتىم كۆچۈرۈلدى. خەن ئەندى دەۋرىدىكى مەركىزى لو (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسى گۇاڭخەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا).

(«سىخەي»، 675 ـ بەت).

⑩ خەنجۇڭ (汉中) قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنجۇڭ ۋىلايىتىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى نەنجېڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنجۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە).

(«جۇگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 1102 ـ بەت).

⑪ ۋالىي (太守) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل. دەسلەپتە «守郡» دەپ ئاتالغان، خەن جىڭدى دەۋرىدە «守太» غا ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. م. 30ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 6 ـ يىلى) ۋىلايەتنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋىلايەت كاھىبگى (郡都尉) ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋالىي ۋىلايەتنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى.

(«خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1137 ـ بەت؛ «كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4217 ـ بەت).

⑫ گۇاڭخەن ۋىلايىتى (郡汉广) م. ب. 201 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ 6 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېنشىيەن ناھىيىسى بىلەن شەنشى ئۆلكىسى نىڭچياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى، سىچۈەن ئۆلكىسى ۋاڭساڭ، پېڭشى ناھىيىلىرىنىڭ غەربىي، تۇڭنەن، سۇينىڭ ناھىيىلىرىنىڭ شىمالى، شىغاڭ، بېيچۈەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لوشيەن (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسى گۇاڭخەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا).

(«سىخەي»، 1931 ـ بەت).

⑬ گۇاڭخەن قارارگاھ كاھىبگى (郡汉属国都尉) قاراشلىق

رايونلىرىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى سىچۈەن، گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرىلىنىدىغان جايلىرىدىكى بەيشۇي دەريا ۋادىسى بىلەن سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى فۇجياڭ دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارغا توغرا كېلىدۇ. گۇاڭخەن قارام ئەل كاھىلىگى تۇرۇشلۇق جاي يېنىپىڭداڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4051 ـ بەت).

⑭ مېيجى (美稷) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شىخې ۋىلايىتىگە تەۋە. م. 50 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 26 ـ يىلى) خەن گۇاڭۋۇدى جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىنى بۇ يەردە تۇرغۇزغان. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى جۇڭغار خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 82 ـ بەت).

⑮ قارام ئەل قەدىمكى شەھىرى (属国故城) مېيجى ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑯ چاڭشەن ۋىلايىتى (常山郡) دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇلۇ ناھىيىسىنى مەركەز قىلغان رايونلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى يۈەنشى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى يۈەنشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا).

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 47 — 48 ـ بەتلەر).

⑰ شياڭۋۇ ناھىيىسى (襄武县) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇڭشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 206 ـ بەت).

⑱ خېنېي ۋىلايىتى (河内郡) م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ 2 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى خۇاڭخې دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى خۇەيشەن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ۋۇجى ناھىيىسى).

(«خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى»، 2552 ـ بەت).

⑲ ئەندىڭ ۋىلايىتى (安定郡) م. ب. 114 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەندىڭ 3 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى

جىڭتەي، خۇيىنىڭ، پىڭياڭ ناھىيىلىرىنى ۋە نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى جۇڭۇبي، گۇيۈەن ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى دەسلەپتە گاۋپىڭ (ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۈەن ناھىيىسى) ئىدى، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە لىنجياڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى جىڭيۈەن ناھىيىسى) گە كۆچۈرۈلدى.

(«سىخەي»، 2290 ـ بەت).

⑳ مېيياڭ ناھىيىسى (美阳县) ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى ۋۇگۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2515 ـ بەت).

㉑ چىياڭ ناھىيىسى (池阳县) ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2503 ـ بەت).

㉒ شاڭجۈن ۋىلايىتى (上郡) دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئوتوگ خوشۇنى قاتارلىق جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى فۇشى (ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى يۇلىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا).

(«سىخەي»، 389 ـ بەت).

㉓ ياشيەن ناھىيىسى (县衙) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى بەيشۇي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 1060 ـ بەت).

㉔ ۋاڭ شىنلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى «غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە» دە تەپسىلىي سۆزلىنىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㉕ شاڭگۇي قەدىمكى ناھىيە. ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى تيەنشۇي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2861 ـ بەت).

㉖ يۈەنچۇ (元初) يىل نامى. خەن ئەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 114 — 119 ـ يىللىرى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

㉗ يۇڭچېك شەھىرى (雍城) ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«خەنزۇ. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2516 ـ بەت).

㉘ دىداۋ ناھىيىسى (狄道县) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 5 ـ 6 ـ بەتلەر).

㉙ لياڭجۇ ئايمىقى (凉州) خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان 13 ئايماقنىڭ بىرى. دائىرىسى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، گەنسۇ ۋە چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىن ئىبارەت ئۇنىدىغان خۇاڭشۇي دەريالىق ۋادىسى، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى نارىن مۆرىن دەريالىرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(تۇزنىتىلگەن «سىيۇەن»، 1809 ـ بەت).

㉚ ئايماق بېگى (刺史) بىر ئايماقتا بىرقانچە ۋىلايەت بولۇشى مۇمكىن. ئايماق قارىمىقىدىكى ئاشۇ ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ ۋالىيى، ھاكىملىرىنىڭ خىزمىتىنى نازارەت قىلىدىغان ئەمەلدار ئايماق بېگى دەپ ئاتىلاتتى. «خەنزۇ. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى» ۋە «كېيىنكى خەنزۇ. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنىشىچە، ئايماق بېگى ئاران 600 دادەن ئاشلىق مائاش ئالاتتى. پەقەت نازارەتچىلىكلا قىلاتتىنىۋ، ۋالىي، ھاكىملارنىڭ خىزمىتىگە ئارىلىشالمايتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسى ئاخىرىدا «ئايماق بېگى» دېگەن نام «ئايماق چوپاندارى» غا ئۆزگەرتىلدى. (مۇھەررىردىن).

㉛ ۋۇلۇ ناھىيىسى (无虏县) ئىزاھچى لى شيەننىڭ بايانچە: ۋۇلۇ ناھىيىسى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى بېيجېن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەنزۇ. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4115 ـ بەت).

㉜ فۇلى (夫犁) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى يىشيەن ناھىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەنزۇ قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 3 ـ توم، 75 ـ بەت).

㉝ يۇفۇفېڭ بېگى (右扶风) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى

چاڭئەن يېنىدىكى ۋېيچېڭ (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي شەھرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) شەھرىنىڭ غەربىي رايونى يۇفۇفېڭ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ رايوننى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار يۇفۇفېڭ بېگى بولاتتى. ۋەزىپىسى ۋە ئورنى ۋالىي بىلەن ئوخشاش ئىدى.

(«تارىخىي شەخسلەر تەزكىرىلىرى ھەققىدە ئىزاھلار»، 8 - بەت).

㉞ كىنجاپ بارلاسبېگى (京兆虎牙都尉) خانلىق قەبرىستانىنى قوغدايدىغان ھەربىي ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4220 - بەت).

㉟ زوفېڭيى بېگى (左冯翊) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن يېنىدىكى چاڭلىنىڭ (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىيەنياڭ شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) شەھرىنىڭ شىمالىي رايونى زوفېڭيى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ رايوننى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار زۇفېڭيى بېگى بولاتتى. ۋەزىپىسى ۋە ئورنى ۋالىي بىلەن ئوخشاش ئىدى.

(«تارىخىي شەخسلەر تەزكىرىلىرى ھەققىدە ئىزاھلار»، 8 - بەت).

㊱ لىڭجۇ (灵州) قەدىمكى ناھىيە. م. ب. 191 - يىلى (خەن خۇيدىنىڭ 4 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى هازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى لىڭجۇ ناھىيىسىدە. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«سىخەي»، 2440 - بەت).

㊲ لياۋشي ۋىلايىتى (辽西郡) دائىرىسى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى چېڭدې، لېتىڭ ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، سەددىچىننىڭ جەنۇبى، لياۋنىڭ ئۆلكىسى سۇڭلىڭ تېغىنىڭ شەرقى، دالىڭ دەريا‌سى تۆۋەن ئېقىنىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ياڭلې (هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى يىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە).

(«سىخەي»، 2368 - بەت).

㊳ فۇپىڭ ناھىيىسى (富平县) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى هازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ۋۇجۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. «دەريا - ئېقىنلار ئىزاھلىرى» دا يېزىلىشچە، خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ فۇپىڭ ناھىيىسىدىن ئۆتىدىغان قىسمى

شاڭخي (上河) دەپ ئاتىلىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 214 ـ بەت).
㊴ ماچېڭ شەھىرى (马城) ۋاڭ شيەنچيەننىڭ ئىزاھلىشچە، ماچېڭ شەھىرى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇەيئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 216 ـ بەت).
㊵ يۇڭنىڭ (永宁) يىل نامى. خەن ئەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 120 ـ يىلى مەزگىلى. ئەسلىدە ئۇ يۇەنچۇنىڭ 7 ـ يىلى بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما خەن ئەندى شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ئوغلى لىيۇباۋنى ۋەلىئەھد قىلىپ تىكلىگەنلىكى ئۈچۈن، سەلتەنەت دەۋرىنىڭ نامى يۇڭنىڭغا ئۆزگەرتىلدى.
(«كېيىنكى خاننامە. خەن ئەندى تەزكىرىسى»، 217 ـ بەت).
㊶ جاڭيې ۋىلايىتى (张掖郡) هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇنچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى، گاۋتەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى لېدى (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا).
(«سىخەي»، 2483 ـ بەت).
㊷ جيەنگۇاڭ (建光) يىل نامى. خەن ئەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 121 ـ يىلى مەزگىلى. ئەسلىدە ئۇ يۇڭنىڭ 2 ـ يىلى بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇ يىلى 3 ـ ئايدا شاھسانىيە بىلەن لېئەن بېگى لىيۇچۇڭ ئۆلۈپ كەتتى. 4 ـ ئايدا لېچىڭ بېگى لىيۇ چاڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن لىڭخۇ تۆرىلىكىگە چۈشۈرۈلدى. 5 ـ ئايدا پىڭيۈەن بېگى لىيۇ جى جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن دۇشياڭ تۆرىلىكىگە چۈشۈرۈلدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 7 ـ ئايدا سەلتەنەت دەۋرىنىڭ نامى «جيەنگۇاڭ» غا ئۆزگەرتىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن ئەندى تەزكىرىسى»، 218 ـ بەت).
㊸ خۇيمولار (秽貊) خەنزۇچە مەنبەلەردە (貊涉) دەپمۇ يېزىلىدۇ. جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى خەلق. خۇيشۇي دەرياسى بويىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1889 ـ بەت).

⑭ جۇيۈك قوۋۇقى (关庸居) ئورنى هازىرقى بېيجىڭ شەھىرى چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. (« جۇڭگو قەدىمكى هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 457 ـ بەت).

⑮ يەنگۇاڭ (光延) يىل نامى. خەن ئەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 122 — 125 ـ يىللىرى مەۋجۇل. ئەسلىدە شۇ يىلى جىيەنگۇاڭ 2 ـ يىلى بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما شۇ يىلى 3 ـ ئايدا شەرقىي شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن كوگۈرى، خۇيمولار خەن ئەندىگە ئولپان ئۆەتكەنلىكى ئۈچۈن سەلتەنەت دەۋر نامى «يەنگۇاڭ» غا ئۆزگەرتىلدى. (« كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 218 — 220 ـ بەتلەر).

⑯ گۈلو شەھىرى (古罗城) هازىرقى ئىچكى مۇڭغۇل جۇڭغار خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. (« كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 220 ـ بەت).

⑰ تەييۈەن ۋىلايىتى (太原郡) يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن ىېگى جۇاڭشياڭۋاڭنىڭ 4 ـ يىلى (م. ب. 246 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. يېغىلىق دەۋرىدىكى دائىرىسى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋۇتەي، گۈەنسېن تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، خوشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلەتتى؛ خەن سۇلالىسىدىن كېيىن دائىرىسى ئاستا ـ ئاستا تارايدى. مەركىزى جەنياك (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(« سىخەي»، 1464 ـ بەت).

⑱ مەنبو (曼柏) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خەن مىڭدى شىمالىي هونلارنىڭ غەربىي هونلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنىنىڭ بارگاهىنى شۇ يەرگە قۇردۇرغان. ئورنى هازىرقى ئىچكى مۇڭغۇل ئاپتونوم رايونى دالاد خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(« سىخەي»، 3199 ـ بەت).

⑲ هون چەپ قول باتسىقانىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى 匈奴左日逐王（叛）
(叛 توغرىسىدا «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي هونلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئاقساقال ئاسۇر قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈردى ۋە قۇيغۇيغا تەھدىت سېلىپ

ئۇنى بىلله قېچىشقا مەجبۇرلىدى. قۇيغۇي: مەن قېرىدىم، خەن ئۇرۇسىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بەھرىمەن بولۇپ ئۇلۇشكە رازىمەنكى، سىلەر بىلەن بىرلىكتە ئەسىيان كۆتۈرمەيمەن، دېدى. ئاخىر، ئاسۇرلار ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە يۇڭ ـ تاقلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. هون ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ما جى قاچقانلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى». بۇ يەردە دېيىلگىنى «جەنۇبىي هونلار تەزكىرىسى» دىكى بىلەن ئوخشاشمايدۇ.

(مۇھەررىردىن)

㊿ شۇەنتۇ ژىلايىتى (玄菟郡) م.ب. 108 ـ يىلى (خەن ژاۋدىنىڭ يۈەنفېڭ 3 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى هازىرقى لياۋنىڭ ئۇلكىسىنىڭ شەرقىدىن چاۋشىيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ خامگيۇڭدو رايونىغىچە بولغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ژۇجۇ (هازىرقى چاۋشىيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى خامگيۇڭ ـ نامدو ئۇلكىسىنىڭ مەركىزى خامخۇڭ).

(«سىخەي»، 4099 ـ بەت).

خەن شۇندى①، خەن چۇڭدى ھەققىدە خاتىرىلەر

م. 126 - يىلى خەن شۇندىنىڭ يۈڭجيەن② 1 - يىلى 2 - ئايدا) لۇڭشىدىكى جۇڭ چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈردى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ما شيەن ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 252 - بەت).

8 - ئايدا، سىيانپىيلار دەيجۇن ژىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى، دەيجۇن ژالىيسى لى چاۋ جەڭدە ئۆلدى.

10 - ئايدا، سىيانپىيلار چېگرا قورۇلغا ھۇجۇم قىلدى.

12 - كۈنى (126 - يىلى 11- ئاينىڭ 14 - كۈنى)، لىياڭ ③ قارارگاھىدىكى سىپاھ - بەگ ۋە لەشكەرلەر جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىلدى ھەمدە يۈجۇ④ ئايماقىغا ئۇنىڭ چېگرا بويىدىكى ژىلايەت ۋە ناھىيىلەرگە دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ پىيادە قوشۇن كۆپەيتىپ، چېگرا قورۇللىرىدا تۇرغۇزۇش، بەش چېرىكچى⑤ دىن مەرگەنلەرنى تاللاپ يۆتكەپ، ھەر ژىلايەتتىن بەشتىن ئادەم ئالدۇرۇپ، مەرگەنلەرنى ئۇلارغا ئۇرۇش ۋە ئوقيا ئېتىشنى

ئۆگىتىش توغرىسىدا يارلىق بېرىلدى.
(«كېيىنكى خەتنامە»، 2 - توم، 253 - بەت).

م. 127 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 2 - يىلى 2 - ئايدا) سىيانپىيلار لياۋدۇڭ، شۇەنتۇ ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى. ئوغانلارنىڭ قوغداش چېرىكچىسى گېڭ يې جەنۇبىي ھون ئۇجىغۇشسۇتى تەگرىقۇت قوشۇنلىرىنى باشلاپ سىيانپىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەتنامە»، 2 - توم، 254 - بەت).

3 - ئايدا سۇلى خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات يوللىدى. 6 - ئايدا غەربىي يۈرت دورغىپى بەن يۈڭ، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭ لاڭ بىرلىكتە ئاگنى، كۆنچى، چۇقو خانلىقلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. بۇ ئۇچ خانلىقنىڭ خانلىرى بالىلىرىنى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىگە سوۋغات يوللىدى.
(«كېيىنكى خەتنامە»، 2 - توم، 254 - بەت).

م. 128 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 3 - يىلى 9 - ئايدا) سىيانپىيلار يۈياڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەتنامە»، 2 - توم، 255 - بەت).

م. 129 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 4 - يىلى 11 - ئايدا) سىيانپىيلار شوفاڭ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى.
(«كېيىنكى خەتنامە»، 2 - توم، 257 - بەت).

شۇ يىلى (م. 129 - يىلى) جۇمى بەگلىكى ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات تەقدىم قىلدى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 257 - بەت).

م. 130 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجيەن 5 - يىلى، باش باھار 1 - ئايدا) سۇلى خانى تۇرغاق ئەۋەتتى ۋە پەرغانە خانى، يارکەنت خانى بىلەن بىرلىكتە ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات تەقدىم قىلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 257 - بەت).

م. 131 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجيەن 6 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى) ئۇيغۇرغولدىكى تېرىقچىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە بىر نەپەر ئۇيغۇرغول ئەمىر لەشكىرى⑥ قويۇلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 258 - بەت).

قەمەرىيە 9 - ئايدا، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى گېنىڭ يې لەشكەر چىقىرىپ سيانپىيلارغا زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.

م. 131 - يىلى 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى) ئودۇن بېگى تۇرغاق ئەۋەتتى ۋە سوۋغات تارتۇق قىلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 258 - بەت).

قەمەرىيە 12 - ئايدا، ئۇدۇن بېگى تۇرغاق ئەۋەتىپ، سوۋغات تەقدىم قىلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 258 - بەت).

م. 132 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يانجيا⑦ 1 - يىلى 9 - ئايدا) سيانپىيلار لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 260 - بەت).

م. 133 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 2 ـ يىلى 3ـ ئايدا) هون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر ۋاڭ چۇ⑧ سول قوتبەگ قوشۇنلىرىنى باشلاپ سيانپىيلارغا زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 262 ـ بەت).

6 ـ ئايدا سۇلى خانلىقى شىر ۋە قوتاز تەقدىم قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 263 ـ بەت).

8 ـ ئايدا سيانپىيلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 263 ـ بەت).

م. 134 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 3 ـ يىلى 4ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى) ئارقا قوش بەگلىكى لەشكەر بېگى ئارقا قوش بېگى گاتنۇر قاتارلىقلارنى باشلاپ، هونلارغا ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يېڭىپ، تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسىنىڭ خوتۇنىنى تۇتقۇن قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 264 ـ بەت).

م. 134 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى (قەمەرىيە 7ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى) جۇڭ چياڭلىرى لۇڭشىي ۋە خەنياڭ ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى. قىش 10 ـ ئايدا، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ما شۇ ئۇلارنى يەڭدى.

م. 134 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى (قەمەرىيە 11ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى) ۋۇدۇ ۋىلايىتى قورۇلىدا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان چياڭلار قورۇل سىرتىدىكى چياڭلار بىلەن تەل بىرىكتۇرۇپ، تېرىقچى سپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرلەرنى مەغلۇپ

قىلىپ، يەرلىك خەلقنى تۇتقۇن قىلىپ، مال - چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 264 - بەت).

م. 135 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 4 - يىلى، باھار 2 - ئايدا) ئوردا خەۋەرچىسى ما شيەن لەشكەر تارتىپ جۇڭ چياڭلىرىغا زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 264 - بەت).

م. 137 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې⑨ 2 - يىلى 2 - ئايدا) گۇاڭخەن قارام ئەل كاھىبگى بەيما چياڭلىرىنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 266 - بەت).

م. 138 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 3 - يىلى قىش 10 - ئايدا) شاۋداڭ چياڭلىرى جىنچېڭ شەھىرىگە تاجاۋۇز قىلدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ما شيەن ئۇلارنى يەڭدى، چياڭلار يەنە ئۆزئارا باغلىنىش ياساپ ئىسيان كۆتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 268 - بەت).

م. 139 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 4 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ما شيەن شاۋداڭ چياڭلىرىغا زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 268 - بەت).

م. 140 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 5 - يىلى 4- ئايدا) جەنۇبىي ھونلارنىڭ چەپ قول جۇلۇڭ قانى ئۇس⑩ جۇنيۇ قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، مېيجى ناھىيىسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.

5 ـ ئايدا لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ما شۇ ئۇس، جۇنيۇلارغا جازا يۇرۇشى قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. هون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر چېكڭ گۇي ئەۋەتىلىپ، جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتى چۈيترۇشچۇج ئەيبىلەندى ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلىندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 269 ـ بەت).

جۇدۇڭ چياڭلىرى پايتەخت ئەتراپىنى رايونلىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ يەرلىك ئەمەلدارنى ئۆلتۈردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 269 ـ بەت).

قەمەرىيە 9 ـ ئايدا جۇدۇڭ چياڭلىرى ۋۇدۇ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، لۇڭگۇەن قوۋۇقى⑪ نى كۆيدۈرۈۋەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 270 ـ بەت).

جۇلۇڭ قانى ئۇس قاتارلىقلار شەرقتىكى ئوغانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، غەربتىكى چياڭلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، شاڭجۇن ۋىلايىتىگە هۇجۇم قىلدى. جۇنيۇنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى.

م. 140 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى (قىش 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى) هون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر جاڭ دەن⑫ لەشكەر بىلەن ئۇلارنى تارمار قىلدى، جۇنيۇ تەسلىم بولدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 270 ـ بەت).

م. 141 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 6 ـ يىلى، باش باهار 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى) غەربكە

جازا يۇرۇشى قىلىش سانغۇنى ما شيەن يېگۇ⑬ تېغىدا جۇدۇڭ چياڭلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلدى ۋە ئۆزى جەڭدە ئۆلدى.

كەيىنسە 1 ـ ئايدا، گۇڭتاڭ چياڭلىرى لۇڭشى ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ، پايتەختتە ئەترايى رايونلىرىغا قەدەر ئىچكىرىلەپ كىردى.

قەمەرىيە 3 ـ ئايدا ۋۇۋېي ۋالىيىسى جاۋ چۇڭ گۇڭتاڭ چياڭلىرىغا جازا يۇرۇشى قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 270 ـ بەت).

5 ـ ئايدا هون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر جاڭ دەن ئوغان ۋە چياڭلارنى تەڭرىتېغىدا تارمار كەلتۈردى.

گۇڭتاڭ چياڭلىرى بەيدى ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى.

9 ـ ئايدا چياڭلار ۋۇۋېي ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم 271 ـ بەت).

م. 142 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ خەنئەن⑭ 1 ـ يىلى 8 ـ ئايدا) جەنۇبىي هونلار چەپ قول جۇلۇڭ قانى ئۇس بىلەن ئۇكەن قان كەيجى قاتارلىقلار توپىلاڭ كۆتۈردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 272 ـ بەت).

م. 143 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى (خەن شۇندىنىڭ خەنئەن 2 ـ يىلى، باهار 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى) پىشامشان بەگلىكى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات يوللىدى.

م. 143 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى (قەمەرىيە 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى جاۋ چۇڭ بىلەن خەنياڭ ۋالىيىسى جاڭ گۇڭ سېنلۇەن⑮ دە شاۋداڭ چياڭلىرىغا ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى تارمار قىلدى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 273 - بەت).

كەبسە 10 - ئايدا، جاۋ چوڭ شاۋداڭ چياڭلىرىغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئېياك⑯ غا قەدەر باردى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 273 - بەت).

م. 143 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 24 - كۈنى (قەمەرىيە 6- ئاينىڭ 25 - كۈنى) جەنۇبىي هون ئادالەتلىك خانى دولۇجۇ قولاننۇش سۇجۇب تەڭرىقوت بولدى.

11 - ئايدا هون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر ما شى ئادەم ئەۋەتىپ جۇلۇڭ قان ئۇسنى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈردى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 273 - بەت).

م. 144 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ جىەنكاڭ 1 - يىلى 3 - ئايدا) قوشۇمچە چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ۋېي جۇ⑱ ئىسيانچى چياڭلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 274 - بەت).

ياز 4 - ئايدا هون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر ما شى جەنۇبىي هون سول تەرەپ جۇلۇڭ قانى ئۇسنىڭ قالدۇق قىسملىرىغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يوقاتتى، چياڭلار ۋە ئوغانلار ما شىغا ئەل بولدى.
(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 274 - بەت).

شۇ يىلى چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى جاۋ چوڭ

ئىسيانچى چياڭلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، جەنيىن⑲ دەرياسىغا قەدەر باردى ۋە جەڭدە ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 276 ـ بەت).

م. 145 ـ يىلى (خەن چۈڭدى⑳ نىڭ يۈڭشى㉑ 1 ـ يىلى 2 ـ ئايدا) ئىسيانچى چياڭلار زوفېڭيى بېگى لياڭ بىڭنىڭ تۇرار جايىغا بېرىپ ئەل بولدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 277 ـ بەت).

6 ـ ئايدا سىيانپىيلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 279 ـ بەت).

---

① خەن شۇندى (汉顺帝) خەن ئەندىنىڭ ئوغلى، ئىسىم ـ فامىلىسى لىيۇ باۋ. م. 115 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 2 ـ يىلى) تۇغۇلۇپ، 11 يېشىدا (م. 126 ـ يىلى، خەن شۇندىنىڭ يۈڭجيەن 1 ـ يىلى) تەختكە چىقتى. 18 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، م. 144 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ جيەنكاڭ 1 ـ يىلى) ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن شۇندى خاتىرىسى» دىن).

② يۈڭجيەن (永建) يىل نامى. خەن شۇندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 126 ـ 131 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(«جۈڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 16 ـ بەت).

③ لىياڭ (黎阳) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى جۈنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەرگە ھەربىي قارارگاھ سېلىنغان.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3872 ـ بەت).

④ يۈجۈ ئايمىقى (幽州) خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان 13 ئايماقنىڭ

بىرى. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي بۆلىكى، لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى ۋە چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تايدۇڭ ـ گاڭ ۋادىسىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جىشيەن (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا). بۇ ئايماقتا جوجۇن، گۇاڭياڭ، دەيجۇن، شاڭگۇ، يۈياڭ، يۇبېيپىڭ، لياۋشى، لياۋدۇڭ، شۇەنتۇ ۋىلايەتلىرى بار ئىدى.

(«سىخەي»، 1810 ـ بەت؛ «كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4019 ـ بەت).

⑤ بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغان بەش چېرىكچىسى تۇراقلىق چەۋەندازلار چېرىكچىسى (尉校骑屯)، يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى(尉校骑越)، پىيادە لەشكەرلەر چېرىكچىسى (尉校兵步)، ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسى (尉校声射) ۋە چاڭشۇي چېرىكچىسى (尉校水长) دىن ئىبارەت.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 241 ـ بەت).

⑥ ئەمىر لەشكەر (司马) «كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، سانغۇن ۋە چېرىكچىلەرنىڭ قارىمىقىدا ئەمىر لەشكەرلەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. م. 73 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 16 ـ يىلى) خان ھارۇسى كاھىبگى دۇ گۇ ئۇيغۇرغولنى ئىشغال قىلىپ، شۇ يەردە تېرىقچىلىق كاھىبگى ئەمىلىنى تەسىس قىلغان. م. 77 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 2 ـ يىلى) ئۇيغۇرغولدا تىڭ ئاچىدىغان سپاھ ـ بەگلەر قايتۇرۇلغان بولۇپ، كېيىن يەنە قويۇلغان. «كېيىنكى خەننامە. دۇ رۇڭ تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑦ ياڭجيا (阳嘉) يىل نامى. خەن شۇندى سەلتەنىتىدە دەۋرىنىڭ م. 132 — 135 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

⑧ ۋاڭ چۇ (王稠) «كېيىنكى خەننامە. سىيانپىيلار ھەققىدە قىسسە» دە جاۋ چۇ (赵稠) دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن)

⑨ يۇڭخې (永和) يىل نامى. خەن شۇندى سەلتەنىتىدە دەۋرىنىڭ م.

136 — 141 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).
⑩ سول تەرەپ جۇلۇڭ قانى ئۇس، جۇنيۇ قاتارلىقلار ئىسپان كۆتۈرگەندىن كېيىن ھون ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر چېن گۇي جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ۋە سول تۇغ قانىتى ئادەملىرىنى ئوبدان باشقۇرماپسەن دەپ ئەيىبلەپ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. تەپسىلاتىنى «جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» دىن كۆرۈڭ.
(مۇھەررىردىن)
⑪ لۇڭگۇەن قوۋۇقى (关陇) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭشۇي ناھىيىسى شەرقىدىكى لۇڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي پىناسىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 254 ـ بەت).
⑫ ھون ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر چېن گۇي جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى سول تۇغ قانىنى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇرلىغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى چېن گۇينى زىندانغا تاشلاپ، ئورنىغا جاڭ دەننى ئەۋەتكەن. «خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.
⑬ يېگۇ تېغى (射姑山) ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭيالىق ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 89 ـ بەت).
⑭ خەنئەن(汉安) يىل نامى. خەن شۇندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 142 — 143 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).
⑮ سېنلىۋەن ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭيالىق ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4069 ـ بەت).
⑯ ئېياڭ (阿阳) قەدىمكى ناھىيە. تېخنىشۇي ۋىلايىتىگە تەۋە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جىڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).
⑰ جيەنكاڭ (建康) يىل نامى. خەن شۇندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ

م. 144 ـ يىلى مەزگىلى. ئۇ يىلى خەن شۇندى ئۆلدى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

⑱ ۋېي جۇ (卫琚) «غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى» دە (卫瑶) ۋېي ياۋ) دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىر دىن)

⑲ جەنيىن دەرياسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جېنيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 259 ـ بەت).

⑳ خەن چۇڭدى (汉冲帝) خەن شۇندىنىڭ ئوغلى. ئىسىم ـ فامىلىسى ليۇبىڭ. م. 144 ـ يىلى (جيەنكاڭ 1 ـ يىلى 8 ـ ئايدا) ئىككى يېشىدا تەختكە چىقىپ، ئىككىنچى يىلى (يۇڭشى 1 ـ يىلى 1 ـ ئايدا) ئۆلۈپ كەتتى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن چۇڭدى تەزكىرىسى» دىن).

㉑ يۇڭشى خەن چۇڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ نامى. يەنى م. 145 ـ يىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

خەن خۇەندى① ھەققىدە خاتىرە

م. 148 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ جيەنخې② 2 - يىلى 3 - ئايدا) ئاق ئاتلىق چياڭلار گۇاڭخەن قارام ئېلىگە تاجاۋۇز قىلىپ، سىپاھ - بەگلەرنى ئۆلتۈردى. يىجۇ ئايماقبېگى بەندۇن③ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىسيانچى چياڭلارنى يەڭدى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 292 - بەت).

م. 152 - يىلى خەن خۇەندىنىڭ يۇەنجيا④ 2 - يىلى، باش باھار 1 - ئايدا) غەربىي يۇرت دورغاپى ژاڭ جىڭ ئۇدۇنلۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى⑤.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 297 - بەت).

م. 155 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۇڭشۇ⑥ 1 - يىلى 7 - ئايدا) جەنۇبىي ھون سول بۆكەن قانى تەيجى قۇتقۇبەك بود قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىيجى ناھىيىسىگە تاجاۋۇز قىلدى. ئەندىك قارام ئېلى كاھىبگى جاڭ خۇەن جازا يۈرۈشى

قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى ھەمدە ئۇلارنىـــ تەسلىـــم بولۇشقا قىستىدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 302 - بەت).

م. 156 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈڭشۇ 2 - يىلى، كۈز 7 - ئايدا) سىيانپىيلار يۈنجۇڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 302 - بەت).

م. 158 - يىلى خەن خۇەندىنىڭ يەنشى⑦ 1 - يىلى 12- ئايدا) سىيانپىيلار چېگرا - قورۇلغا تاجاۋۇز قىلدى. ھون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەن جەنۇبىـــي ھون تەڭرىقۇتى ئىلىنشىجۇج تەڭرىقۇتىنىڭ قوشۇنلىرىنـــى باشلاپ، ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 304 - بەت).

م. 159 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 2 - يىلى، ئەتىياز 2 - ئايدا) سىيانپىيلار يەنمېن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.
6 - ئايدا سىيانپىيلار لياۋدۇڭ ۋىلايىتىـــگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 304 - بەت).

12 - ئايدا شاۋداڭ چىاڭلىرى قاتارلىق سەككىز ئۇرۇق چىاڭلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، لۇڭيۇغا تاجاۋۇز قىلدى. چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۇەن جيۇڭ لوتىڭ⑧ غا قەدەر قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 306 - بەت).

ئېنەتكەك دۆلىتى ئەلچى ئەۋەتىـــپ سوۋغات تەقدىم

قىلدى.
(«كېينكى خەنتامە»، 2 - توم، 306 - بەت).

م. 160 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 3 - يىلى، كەبسە 1 - ئايدا) شاۋخې چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جاڭيې ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۇەن جيۇڭ ئۇلارنى جىشى⑨ تېغىغا قەدەر قوغلاپ زەربە بېرىپ، يەڭدى.
(«كېينكى خەنتامە»، 2 - توم، 306 - بەت).

11 - ئايدا لېجيې چياڭلىرى چيەنجيې⑩ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. دۇەن جيۇڭ لەشكەر تارتىپ، ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېينكى خەنتامە»، 2 - توم، 307 - بەت).

م. 161 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 4 - يىلى 6-ئايدا) لىڭۇ چياڭلىرى شيەنلىيەن قاتارلىق باشقا چياڭلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ، پايتەخت ئەتراپى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى.
(«كېينكى خەنتامە»، 2 - توم، 308 - بەت).

قىش 10 - ئايدا، ھىند دۆلىتى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى.
(«كېينكى خەنتامە»، 2 - توم، 309 - بەت).

شيەنلىيەن شېندى چياڭلىرى باشقا چياڭلار بىلەن بىرلىشىپ بىڭجۇ⑪، لياڭجۇ ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىردى. 11 - ئايدا ئەمىر نۆكەر خۇاڭفۇگۇي لەشكەر تارتىپ ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېينكى خەنتامە»، 2 - توم، 309 - بەت).

م. 162 ـ يىلى (يەنشى 5 ـ يىلى 3 ـ ئايدا)، شېندى چياڭلىرى جاڭيې، جيۇچۇەن ۋىلايەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 309 ـ بەت).

قەمەرىيە 7 ـ ئايدا، تياۋۋۇ چياڭلىرى خەنياڭ، لۇڭشى، جىنچېڭ ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى. ۋىلايەت سىپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرلىرى ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 310 ـ بەت).

قەمەرىيە 11 ـ ئايدا دىيەننا چياڭلىرى ۋۇۋېي، جاڭيې، جيۇچۇەن ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 311 ـ بەت).

م. 163 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 6 ـ يىلى 5 ـ ئايدا) سىيانپىيلار لياۋدۇڭ قارام ئېلىگە تاجاۋۇز قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 312 ـ بەت).

قەمەرىيە 7 ـ ئايدا لۇڭشى ۋىلايىتى ۋالىيسى سۇن چياڭ دىيەننا چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 312 ـ بەت).

م. 164 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 7 ـ يىلى 10ـ ئايدا)، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۇەن جيۇڭ لەشكەر تارتىپ داڭجيەن چياڭلىرىغا زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى يەڭدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 313 ـ بەت).

م. 165 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 8 ـ يىلى 2ـ ئايدا)، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۇەن جيۇڭ لەشكەر تارتىپ خەنجيې چياڭلىرىغا زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى يەڭدى. (« كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 314 ـ بەت).

قەمەرىيە 6 ـ ئايدا، دۇەن جيۇڭ خۇاڭجۇڭ رايونىدا داڭجيەن چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. (« كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 315 ـ بەت).

م. 166 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 9 ـ يىلى 6ـ ئايدا)، جەنۇبي ھونلار، ئوغانلار ۋە سىيانپىيلار چېگرا بويلىرىدىكى توققۇز ژىلايەتكە تاجاۋۇز قىلدى.

قەمەرىيە 7 ـ ئايدا، شېندى چياڭلىرى ژۇژېي، جاڭيې ژىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى.

قەمەرىيە 7 ـ ئايدا، ھون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەن جەنۇبي ھون، ئوغان ۋە سيانپىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئۇەتىلدى. (« كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 317 ـ بەت).

قەمەرىيە 9 ـ ئايدا، داكچىن ئىمپېراتورى ئەلچىسى ئۇەتىپ سوۋغات تارتۇق قىلدى. (« كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 318 ـ بەت).

قەمەرىيە 12 ـ ئايدا، جەنۇبي ھونلار ۋە ئوغانلار جاڭ خۇەنگە ئەل بولدى. (« كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 318 ـ بەت).

م. 167 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۇئكاك⑫ 1 ـ يىلى، باش باھار 1 ـ ئايدا)، شىيەنلىيەن چياڭلىرى پايتەخت ئەتراپى رايونلىرىغا باستۇرۇپ كىردى. ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەن

ئىسيانچى چياڭلارنى يېڭىپ، پايتەخت ئەترايى رايونلىرىنى تىنچلاندۇردى. شۇ چاغدا، داڭجيەن چياڭلىرى ۋۇۋېي ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۇەن جيۇڭ چياڭلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، لۇەننياۋ⑬ ناھىيىسىگە قەدەر بارىدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي چياڭلار تامامەن تىنچىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 318 ـ بەت).

قەمەرىيە 4 ـ ئايدا، شيەنليەن چياڭلىرى پايتەخت ئەترايى رايونلىرىغا باستۇرۇپ كىردى.

قىش 10 ـ ئايدا، شيەنليەن چياڭلىرى يەنە پايتەخت ئەترايى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. ھون ئىلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەن ئۇلارنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 319 ـ بەت).

---

① خەن خۇەندى (汉桓帝) خەن جاڭدىنىڭ ئەۋرىسى، لىۋ تۇرىسى لىيۇ جىنىڭ ئوغلى، ئىسىم ـ فامىلىسى لىيۇ جۆ. م. 132 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 1 ـ يىلى) تۆغۈلۈپ، 15 يېشىدا (م. 146 ـ يىلى، خەن جىدىنىڭ بىڭجۇ 1 ـ يىلى) تەختكە چىقتى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ھەرەم ئاغىسى شەن چاۋ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆز تاغىسى چوڭ سانغۇن لياڭ جىنى ئۆلتۈرۈپ، ھاكىمىيەتنى شەرەم تۆغقانلاردىن تارتىۋالغان بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا ئوردا ھوقۇقى يەنىلا ھەرەم ئاغىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. م. 167 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۆڭكاڭ 1 ـ يىلى) ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن خۇەندى ھەققىدە خاتىرە» دىن).

② جيەنخې (建和) يىل نامى. خەن خۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 147 — 149 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 ـ بەت).

③ بەندۇنلار (板循) قەدىمكى قوۋم. ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي پۈلىكىدە ياشىغان. ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر

بولۇپ، ئىنتايىن باتۇر خەلق ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1275 ـ بەت).
④ يۈەنجيا (元嘉) يىل نامى. خەن خۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 151 — 152 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 ـ بەت).
⑤ ۋاڭ جىڭ ئۇدۇنلۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋاڭ جىڭ ئۇدۇن خانى جىيەنىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇدۇنلۇقلار ئۇنى ئۆلتۈرگەن. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قارالا.
⑥ يۇڭشۇ (永寿) يىل نامى. خەن خۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 155 — 157 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 ـ بەت).
⑦ يەنشى (延熹) يىل نامى. خەن خۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 158 — 167 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 ـ بەت).
⑧ لوتىڭ (罗亭) يەر نامى. ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى لىدۇ ناھىيىسىدە.
(«كېيىنكى خەنئامە يەشمىلىرى»، 289 ـ بەت).
⑨ جىشى تېغى (积石山) «خەنئامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئېيتىلغان جىشى تېغى چوڭ جىشى تېغىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغىنى كىچىك جىشى تېغىنى بىلدۇرىدۇ. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەنئامە يەشمىلىرى»، 289 ـ بەت).
⑩ چيەنجيې (允街) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭخەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى». 121 ـ بەت).
⑪ بىڭجۇ ئايمىقى (并州) خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان 13 ئايماقنىڭ بىرى، دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى ۋە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىي بۆلىكىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جىنياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا). ئۇ شاڭداڭ، تەييۈەن، شاڭجۇن، شىخې، ۋۇيۈەن،

يۇنجۇك، دېڭشياك، يەنمېن، شوفاك ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4018 - بەت).

⑫ يۇڭكاك (永康) يىل نامى. خەن خۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 167 - يىلى مەزگىلى. شۇ يىلنىڭ خەن خۇەندى ئۆلدى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 - بەت).

⑬ لۇەننياۋ (鸾鸟)لى شىيەننىڭ ئىزاھلىشچە، ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4070 - بەت).

خەن لىڭدى① ھەققىدە خاتىرە

م. 168 - يىلى (خەن لىڭدىنبىڭ جيەننىڭ② 1 - يىلى، باش باھار 1 - ئايدا) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۇەن جيۇڭ شيەنلىيەن چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى.

2 - ئايدا دۇەن جيۇڭ فېڭيى③ تېغىدا شيەنلىيەن چياڭلىرىنى يەڭدى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - تۇم، 328 - بەت).

7 - ئايدا چياڭلارنى تارمار قىلغۇچى سانغۇن دۇەن جيۇڭ يەنە جىڭياڭ④ ناھىيىسىدە شيەنلىيەن چياڭلىرىنى يەڭدى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - تۇم، 329 - بەت).

12 - ئايدا سيانپىي ۋە خۇيمولار يۇجۇ ۋە بىڭجۇ ئايماقلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - تۇم، 329 - بەت).

م. 169 - يىلى (خەن لىڭدىنبىڭ جيەننىڭ 2 - يىلى 7 - ئايدا) چياڭلارنى تارمار قىلغۇچى سانغۇن دۇەن جيۇڭ شېخۇ

قورۇلى سىرتىدىكى جىلغىدا شىيەنلىيەن چىڭلىرىنى يەڭدى. شەرقىي چىڭلار تامامەن تىنچىدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 330 - بەت).

11 - ئايدا سىيانپىيلار بىگجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 331 - بەت).

م. 171 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جيەننىڭ 4 - يىلى، قىشتا) سىيانپىيلار بىگجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 333 - بەت).

م. 172 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ⑤ 1 - يىلى 12 - ئايدا) سىيانپىيلار بىگجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 334 - بەت).

م. 173 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 2 - يىلى 12- ئايدا) سىيانپىيلار يۈجۇ ۋە بىگجۇ ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 335 - بەت).

م. 174 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 3 - يىلى 12 - ئايدا) سىيانپىيلار بېيجىڭ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى. بېيجىڭ ۋالىيسى شيا يۈ لەشكەر تارتىپ قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى يەڭدى. سىيانپىيلار يەنە بىگجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 336 - بەت).

م. 175 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 4 - يىلى 5-

ئايدا) سىيانپىيلار يۇجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەنزۇ»، 2 - توم، 336 - بەت).

م. 176 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 5 - يىلى) سىيانپىيلار يۇجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەنزۇ»، 2 - توم، 338 - بەت).

م. 177 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 6 - يىلى 4 - ئايدا) سىيانپىيلار شەرقىي، غەربىي ۋە شىمالىي چېگرىلاردىن باستۇرۇپ كىردى.

8 - ئايدا سىيانپىيلارنى تارمار قىلغۇچى ئەمىر نۆكەر تىيەن يەن يۇنجۇڭ ۋىلايىتىدىن، ھون ئىلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر ساڭ مىن بىلەن جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى تۇترۇشجۇج يەنمېن ۋىلايىتىدىن، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى شيا يۇ گاۋلىيۇدىن ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، سىيانپىيلارغا تەڭلا ھۇجۇم قىلدى. تىيەن يەن قاتارلىقلار يېڭىلدى.
(«كېيىنكى خەنزۇ»، 2 - توم، 339 - بەت).

12 - ئايدا سىيانپىيلار لياۋشى ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەنزۇ»، 2 - توم، 340 - بەت).

م. 178 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ گۇاڭخې⑥ 1 - يىلى) سىيانپىيلار جيۇچۇەن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەنزۇ»، 2 - توم، 342 - بەت).

م. 179 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ گۇاڭخې 2 - يىلى، كۈز 7 - ئايدا) ھون ئىلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر جاڭ شيۇ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى⑦.
(«كېيىنكى خەنزۇ»، 2 - توم، 343 - بەت).

12 ـ ئايدا سيانپيلار يۈجۈ، بىڭجۇ ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 346 ـ بەت).

م. 180 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ گۈاڭخې 3 ـ يىلى، كەبىسە 1 ـ ئايدا) سيانپيلار يۈجۈ، بىڭجۇ ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 344 ـ بەت).

م. 181 ـ يىلى خەن لىڭدىنىڭ گۈاڭخې 4 ـ يىلى 10ـ ئايدا) سيانپيلار يۈجۈ، بىڭجۇ ژىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 346 ـ بەت).

م. 184 ـ يىلى (جۇڭپىڭ⑧ 1 ـ يىلى 11 ـ ئايدا) خۇاڭجۇڭدىكى بېقىنغان غۇزلار توخرىيلاردىن بېيجۇڭبويۇ، شيەنلىيەن چياڭلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ، جىنچېڭ ژىلايەتلىك بىيەن جاڭ، خەن سۇيلەرنى قوشۇن سەركەردىسى قىلىپ، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى لىڭ جىن ژە جىنچېڭ ژالىيسى چېن يىلارنى ئۆلتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 350 ـ بەت).

م. 185 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 2 ـ يىلى 3 ـ ئايدا) بېيجۇڭبويۇ قاتارلىقلار پايتەخت ئەتراپى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. سول قانات ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى خۇاڭفۇسۇڭ لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى. لېكىن نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 351 - بەت).

7 - ئايدا سول هارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خۇاڭفۇسۇڭ خىزمەتىدىن ئېلىپ تاشلاندى. 8 - ئايدا ئەمرى مېمار⑨ جاڭ ژېن هارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ تەينىلەندى ۋە لەشكەر تارتىپ بېيگۇڭبويۇگە جازا يۈرۈشى قىلدى.

11 - ئايدا، جاڭ ژېن مېيياڭدا بېيگۇڭبويۇنى يەڭدى. قوزغىلاڭچىلارنى يوقاتقۇچى سانغۇن⑩ جۇشىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلدى. ئۇ يۇجۇڭ⑪ ناھىيىسىنى قورشۇالدى؛ يەنە ئەمىر نۆكەر دۇڭ جۇ شيەنلىيەن چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. لېكىن بۇ ھەر ئىككى قوشۇن غەلىبە قىلالمىدى.

11 - ئايدا سيانپېيلار يۇجۇ، بىڭجۇ ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىردى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 352 - بەت).

م. 186 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىڭ 3 - يىلى 12 - ئايدا) سيانپېيلار يۇجۇ، بىڭجۇ ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىردى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 353 - بەت).

12 - ئايدا شۇتۇغ ھونلىرى ئىسيان كۆتۈردى.

(«كېينكى خەننامە»، 2 - توم، 355 - بەت).

م. 188 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىڭ 5 - يىلى، باش باھار 1 - ئايدا) شۇتۇغ ھونلىرى شىخې ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ، ۋالىي شىڭ جىنى ئۆلتۈردى.

3 - ئايدا شۇتۇغ ھونلىرى بىڭجۇ ئايماق بېگى جاڭ يىنى ئۆلتۈردى ۋە جەنۇبىي ھونلارنىڭ سول تەرەپ قوۋملىرى⑫

بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ تەڭرىقۇتى چىڭگىزنى ئۆلتۈردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 355 - بەت).

9 - ئايدا جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى چىجىشجۇقۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ، بەيبو⑬ قاراقچىلىرى بىلەن بىرلەشكەن خېدۇڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2 - توم، 356 - بەت).

---

① خەن لىڭدى (汉灵帝) خەن جاڭدىنىڭ چەۋرىسى. جېدۇ تۆرىسى لىيۇ چىڭنىڭ ئوغلى. ئىسىم - فامىلىسى لىيۇ خۇڭ. م. 156 - يىلى تۇغۇلغان. م. 168 - يىلى 12 يېشىدا تەختكە چىققتى. ئۇنىڭ زامانىسىدا ھەرەم ئاغىلىرى داۋاملىق ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلدى. ھەرەم ئاغىلىرىغا قارشى چىققان 100 دىن ئوشۇق ئەمەلدار تۈرمىگە تاشلاندى. ئۇ يەنە ئەمەلدارنى ئۇنۇڭ ئاشكارا سېتىپ، يەر بېجىنى كۆپەيتىپ، قەسىر - ئوردىلارنى كۆپلەپ سالدۇردى. شۇ سەۋەبتىن، م. 184 - يىلى سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى. ئۇ 21 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، م. 189 - يىلى ئۆلدى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن لىڭدى تەزكىرىسى» دىن).

② جيەننىڭ (建宁) يىل نامى. خەن لىڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 168 — 171 - يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 - بەت).

③ فېڭيى تېغى (蓬义山) ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۈەن ناھىيىسىدە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 310 - بەت).

④ جىڭياڭ ناھىيىسى (泾阳县) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭلياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 311 - بەت).

⑤ شىپىڭ (平喜) يىل نامى. خەن لىڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 172 — 177 - يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 - بەت).

⑥ گۇاڭخې (光和) يىل نامى. خەن لىڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 178 — 183 - يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 - بەت).

⑦ «جاڭ شيۇ . . . ئۆلدى.» جاڭ شيۇ ئۆز ئالدىغا جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى خوجىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئوڭ تۇغ قان چياڭچۇنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىگەنلىكى ئۈچۈن جازاغا تارتىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑧ جۇڭپىڭ (中平) يىل نامى. خەن لىڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 184 — 188 - يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 87 - بەت).

⑨ ئەمرى مېمار (司空) قۇرۇلۇش - بىناكارلىق ۋە سۇ ئىنشائات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. ئۈچ ئالىي ۋەزىرنىڭ بىرى.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4141 - بەت).

⑩ قوزغىلاڭچىلارنى يوقاتقۇچى سانغۇن خەن لىڭدى دەۋرىدە سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى پارتلىغاچقا، بۇ خىل ئەمەل نامى پەيدا بولغان.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن لىڭدى تەزكىرىسى» دىن).

⑪ يۈجۈڭ ناھىيىسى (榆中县) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈجۈڭ ناھىيىسى.
(مۇھەررىردىن).

⑫ «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە ھونلارنىڭ ئوڭ تەرەپ قوۋملىرى دېيىلگەن.
(مۇھەررىردىن).

⑬ بەيبو قاراقچىلىرى (白波贼) بەيبو جىلغىسىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن گوتەي باشچىلىقىدىكى سېرىق ياغلىقلىق قوزغىلاڭچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بەيبو جىلغىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چيۈۋۈ ناھىيىسى خۇما بازىرىنىڭ شىمالىدا. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، جەنۇبىي ھونلار بىلەن بەيبو قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ خېدۇڭ ژىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىشى م. 189 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 6 - يىلى) قىشتا بولغان ئىش.
(مۇھەررىردىن).

كېيىنكى خەننامە، 9 ـ جىلد

خەن شىيەندى① ھەققىدە خاتىرە

م. 195 ـ يىلى (خەن شىيەندىنىڭ شىڭپىڭ② 2 ـ يىلى 11 ـ ئايدا) ياڭ فېڭ③، دۇڭ چېڭ④ لار بەيبو قوزغىلاڭچىلىرى باشلىقلىرىدىن خۇ سەي، لى لې، خەن شىيەن ۋە جەنۇبىي ھون سول تۇغ قانى⑤ چۇبىلارنى ئۆزلىرىگە تارتىپ قوشۇن باشلاپ خەن شىيەندىنى قارشى ئالدى ھەمدە لى جۇ⑥ قاتارلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلدى⑦ ۋە ئۇلارنى يەڭدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 378 ـ بەت).

م. 202 ـ يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن⑧ 7 ـ يىلى 5 ـ ئايدا) ئۇدۇن خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆگىتىلگەن پىل سوۋغات قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 382 ـ بەت).

م. 216 ـ يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن 21 ـ يىلى، كۈز 7 ـ ئايدا) جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىسى (خوجۇچىسىئان تەڭرىقۇت) ئوردىنى زىيارەت قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 388 ـ بەت).

① خەن شىەندى (汉献帝) خەن لىڭدىنىڭ ئوغلى. ئىسىم - فامىلىسى لىيۇشيې. م. 181 - يىلى تۇغۇلۇپ، م. 190 - يىلى توققۇز يېشىدا تەختكە چىقتى. م. 196 - يىلى ساۋ ساۋ تەرىپىدىن پايتەختە شۇ (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۇچاڭ شەھىرى) گە كۆچۈرۈلۈپ، قورچاق خانغا ئايلىنىپ قالدى. م. 220 - يىلى ساۋ ساۋنىڭ ئوغلى ساۋ پى خەن سۇلالىسىنىڭ خانى ئورنىغا خان بولغاندىن كېيىن، لىيۇ شىەنى شەنياڭ ناھىيىسىگە شەنياڭ گۈڭى قىلىپ ئەۋەتتى. م. 234 - يىلى ئۆلدى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن شىەندى تەزكىرىسى» دىن).

② شىڭپىڭ (兴平) يىل نامى. خەن شىەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 194 — 195 - يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 88 - بەت).

③ ياڭ فېڭ (杨奉) ئەينى ۋاقىتتا ئادالەتلىك سانغۇن ئىدى. ئۇ دۇڭ چېڭ بىلەن خەن شىەندىنى لويانغا قوغداپ ئاپارغاندا، ئىسيانچى گوفەن بىلەن كۆپ قېتىم ئېلىشتى. كېيىن هارۇا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ تەينىلەندى. ساۋ ساۋ خەن شىەندىنى شۇ دېگەن يەرگە يۆتكىگەندە ياڭ فېڭ ئۇنىماي، ساۋ ساۋ بىلەن ئۇرۇشتى. يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇبقا قېچىپ يۈەن‌شۇغا بېقىندى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن شىەندى تەزكىرىسى» ۋە «يۈەن شۇ تەزكىرىسى» دىن).

④ دۇڭ چېڭ (董承) خەن شىەندىنىڭ تاغىسى. ئەينى چاغدا هارۇا - ئاتلىقلار سانغۇنى ئىدى. كېيىن خەن شىەندىنىڭ مەخپىي يارلىقى بىلەن ساۋ ساۋنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، ساۋ ساۋ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن شىەندى تەزكىرىسى» دىن).

⑤ «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي هونلار هەققىدە قىسسە» دە ئوڭ تۇغ قان دېيىلگەن.
(مۇھەررىردىن).

⑥ لى جۇ بېيدى ۋىلايىتىدىن. دەسلەپتە چېرىكچى بولۇپ، دۇڭ

جونىڭ قول ئاستىدا ئىشلىدى. دۇك جو ئۇلگەندىن كېيىن، گو فەن بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، چاكىنىڭ ھوجۇم قىلىپ تالان ـ تاراج قىلدى. ئاندىن ئۇزۇنى ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى قىلىپ تىكلىدى. خەن شىيەندىنى ئۇز قارارگاھىغا بۇلاپ ئەكىلىۋېلىپ، ئوردىنى بۇزۇۋەتتى ۋە ئوردىنىڭ ياخشى ئەرسىلىرىنى ئۇزىنىڭ قىلىۋالدى. ئاخىر ساۋ ساۋ ئەرپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. دۇك جو ئەزكىرىسى» دىن).

⑦ چۈبىلارنىڭ لى جۇلەر بىلەن ئوروشقان ۋاقتى «جەنۇبىي ھونلار ئەزكىرىسى» دە م. 196 ـ يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنشەن 1 ـ يىلى) دېيىلگەن بولسا، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇرنەكلىرى» دە م. 195 ـ يىلى (خەن شىيەندىنىڭ شىچىك 2 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا دېيىلگەن. (مۇھەررىردىن).

⑧ جيەنشەن (建安) يىل نامى. خەن شىيەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 196 — 219 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 88 ـ بەت).

پېك چۈك①، لۇفاڭلارنىڭ تەرجىمھالى

م. 27 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇدۇنىڭ جيەنۇ 3 ـ يىلى) ئەتيازدا پېك چۈك يۈبيپىڭ ۋىلايىتى بىلەن شاڭگو ۋىلايىتىنىڭ بىرنەچچە ناھىيىسىنى بېسىۋالدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ ساھىبجامال قىزلار، تاۋار ـ دۇردۇنلارنى ھونلارغا سوۋغات قىلىپ قۇدىلىششىنى تەلەپ قىلدى. قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت سول جەنۇبىي سانغۇننى يەتتە ـ سەككىز مىڭ چەۋەندىز بىلەن ئەۋەتىپ پارتىزان قىسىم سۈپتىدە پېك چۈڭغا يارىدەم بەردى. («كېينكى خەننامە»، 2 ـ تۇم، 504 ـ بەت).

لۇ فاڭ، يەنە بىر ئىسمى لۇ جۇنچى، ئەندىڭ ۋىلايىتى سەنشۇي② ناھىيىسىدىن بولۇپ، زوگۇ جىلغىسىدا تۇراتتى. ۋاڭ ماڭ③ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە پۇتۇن مەملىكەت خەلقى خەن سۇلالىسىنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىنى سېغىنغانىدى. مانا شۇ چاغلاردا لۇ فاڭ ئۆزىنى خەن ۋۇدى④ نىڭ ئەۋرىسى ۋېنبو دەۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئېيتقىنىچە، چوڭ مومىسىنىڭ قول قۇنشارقانىنىڭ ئاچىسى بولۇپ، خەن ۋۇدىنىڭ خانىكىسى ئىكەن. ئۇنىڭدىن ئۇچ ئوغۇل تۇغۇلغان بولۇپ، جياڭ چۈك⑤ نىڭ

چېقىمچىلىقى بىلەن ۋەلىئەھد ئۆلتۈرۈلگەن. خانىكىمۇ شۇ سەۋەبتىن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئۆلگەن. ئىككىنچى ئوغۇل سىڭ چاڭلىڭ⑥ غا قېچىپ كەتكەن. خۇيچىڭ زوگۇ جىلغىسىغا قېچىپ بارغان. كېيىن سانغۇن خوگۇاڭ⑦ سىچىكىنى خان قىلىپ تىكلىگەندە خۇيچىكىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى قارشى ئالغان. خۇيچىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىشنى خالىماي، زوگۇ جىلغىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇنىڭ سۇنچىلىڭ ئىسىملىك بىر ئوغلى بولغان، ئۇنىكىدىن ۋېنبو تۇغۇلغان. ئۇ دائىم مانا شۇ سۆزلەر بىلەن ئەندىكىدىكى خەلقنى قايمۇقتۇرۇپ كەلگەنىدى. ۋاڭ ماڭنىڭ شىن سۇلالىسى ئاخىرلىرىدا، لۇفاڭ سەنشۇي قارام ئېلى⑧ دىكى چياڭ، غۇز قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ۋاڭ ماڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققى. گېڭشى يىللىرى⑨ چاڭئەنگە كېلىپ، لۇفاڭنى شەرمەت چەۋەندازلار بېشى قىلىپ يۆتكەپ، ئۇنى ئەندىكى ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى خەلقنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى.

گېڭشى يىللىرى ئۇ يېڭىلگەندىن كېيىن، سەنشۇي رايونىدىكى ئىناۋەتلىك - ئىقتىدارلىق ئادەملەر بىرلىكتە كېڭىشىپ: لۇ فاڭ ئەسلى لىيۇ جەمەتىنىڭ ئەۋلادى، ئۇ ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك، دەپ قاراپ، لۇفاڭنى ئالىي سانغۇن⑩، غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى خان قىلىپ تىكلەيدۇ. شۇڭا لۇفاڭ ئەلچى ئەۋەتىپ غەربىي چىاڭلار ۋە ھونلار بىلەن ياخشىلىشىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ. قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت: «ھونلار ئەسلىدە خەن خانلىقى بىلەن ئاغا - ئىنى بولۇشقان، كېيىن ھونلار ئارىلىقتا ئاجىزلاپ كەتتى، قوغشار تەڭرىقۇت خەن خانلىقىغا بېقىندى، خەن خانلىقى ئۇنى لەشكەر چىقىرىپ قوغدىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ، ھونلار تەڭرىقۇتى ئەۋلادتىن

ئەۋلادقا خەن خانلىقىغا بېقىنىپ ئۆتتى. ھازىر خەن خانلىقى ھاكىمىيىتىمۇ ئۇزۇلدى، لېۋ جەمەتى ئەۋلادلىرى كېلىپ بىزگە بېقىنسا، ئۇنىڭغا ئەلۋەتتە ئورۇن بېرىمىز. ئۇ ماڭا ھۆرمەت بىلەن خىزمەت قىلىشى كېرەك» دېدى. شۇڭا گۈلىن قانى نەچچە مىڭ چەۋەندىاز بىلەن بېرىپ لۇ فاڭنى قارشى ئالدى، لۇ فاڭ ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى لۇ چېن، ئىنىسى لۇ چېڭلار ھونلار ئېلىگە كىردى. قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت لۇفاڭنى خەن خانى قىلىپ تىكلىدى. لۇ چېڭنى ئەمىر نۆكەر قىلىپ، ھون چەۋەندازلىرى بىلەن ئەندىكە ۋىلايىتىگە قايتۇردى.

شۇنىڭ ئالدىدا، ۋۇيۇەن ۋىلايىتىدىن لى شىڭ، سۇي يۈي، شوفاڭ ۋىلايىتىدىن تېەن سا، دەيجۇن ۋىلايىتىدىن شى ۋېي، مىن كەنلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا لەشكەر باشلاپ ئۆزلىرىنى سانغۇن دەپ ئاتاشقانىدى.

م. 28 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۆۋ 4 - يىلى) قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت ئورۇقۇتقۇبەگ قاتتى ئەۋەتىپ ۋۇيۇەن قورۇلىغا كىرگۈزدى ۋە لى شىڭ قاتارلىقلار بىلەن ياخشىلىشىش مۇناسىۋىتى ئورناتتى ھەمدە ئۇلارغا ئۆزىنىڭ لۇ فاڭنىڭ خەن ئېلىگە قايتىپ بېرىپ خان بولۇشىنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتتى.

م. 29 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۆۋ 5 - يىلى) لى شىڭ، مىن كەنلەر قوشۇن بىلەن تەڭرىقۇت ئوردىسى⑪ غا بېرىپ لۇفاڭنى قارشى ئالدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە چېگرا ئىچىگە كىرىپ، جيۇيۇەن⑫ ناھىيىسىدە پايتەخت قۇردى ھەمدە ۋۇيۇەن، شوفاڭ، يۈنجۇڭ، دېڭشياڭ، يەنمېن ۋىلايەتلىرىنى بېسىۋېلىپ، ۋىلايەت ۋالىيسى، ناھىيە ھاكىملىرىنى قويدى. ھونلار بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ، شىمالدىكى چېگرا - قورۇللارنى مالىماتاڭ قىلىۋەتتى.

م. 30 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۆۋ 6 - يىلى)

لۇ فاكتىك قارىمىقىدىكى سانغۇن جيالەن ھون چەۋەندازلىرىنى باشلاپ دەيجۇن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ۋالىي ليۇ شىڭنى ئۆلتۈردى. كېيىنكى ۋاقىتتا لۇ فاكى كىچىككىنە بىر ئىش تۈپەيلى ئۆزىنىڭ ۋۇيۇەندىكى ۋالىيسى لى شىكى ئاغا - ئىنى ئىككىيلەننى ئۆلتۈردى، شۇڭا شوفاكى ۋالىيسى تيەن سا، يۈنجۇكى ۋالىيسى چاۋ خۇلار قورقىنىدىن لۇ فاكىغا ئاسىيلىق قىلىپ، پۈتكۈل ۋىلايەت ئاھالىسى بىلەن خەن گۇاڭۇدىغا تەسلىم بولدى. خەن گۇاڭۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى يەنىلا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە قالدۇردى. كېيىنكى ۋاقىتتا باش ئەمىر لەشكەر ۋۇ خەن، قىران چەۋەنداز چوكى سانغۇن دۇ ماۋلار لۇ فاكىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، غەلىبە قىلالمىدى.

م. 36 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىكى جيەنۇۋ 12 - يىلى)

لۇ فاكى ۋە جيا لەن بىرلىكتە يۈنجۇكى ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزۈنغچە ئالالمىدى، ئۇنىكى سەركەردىسى سۇي يۇ جيۇيۇەن ناھىيىسىدە مۇداپىئەدە ئىدى، ئۇ لۇ فاكىغا تەھدىت سېلىپ ئۇنى خەن خانلىقىغا تەسلىم قىلماقچى ئىدى. لۇ فاكى ئۆز ئادەملىرىنىكى باشقىلارغا بېقىنىپ كەتكەنلىكىنى، ئۆزىنىكى ئەكى يېقىن تايانچلىرىنىكى كۆڭلى بۆلۈنگەنلىكىنى، ئۇلارغا ئىشەنگىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا يۈك - تاقلىرىنى تاشلاپ ئون نەچچە چەۋەنداز بىلەن ھونلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى، قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي سۇي يۈگە قالدى. سۇي يۇ خەن ئەلچىسى چېكى شۇن بىلەن بىرلىكتە خان ئوردىسىغا كېلىپ ئەل بولدى. خەن گۇاڭۇدى سۇي يۈنى ۋۇيۇەن ۋالىيسى قىلىپ تەينىلىدى ۋە ھونلارنى يوقاتقۇچىبەگ ئۇنۋانى بەردى، سۇي يۈنىكى ئىنىسى سۇي شىيەنگە ۋۇجىن⑬ تۆرىسى ئۇنۋانى بەردى.

م. 40 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىكى جيەنۇۋ 16 - يىلى)

لۇفاكى يەنە خەن ئېلىگە كىرىپ گاۋلىيۇ ناھىيىسىدە تۇردى. ۋە مىن

كەننىڭ ئاكىسى مىن لىن بىلەن ئىمزا قويۇپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى. خەن گۇاڭۇدى لۇفاڭنى دەپ بېگى⑭ قىلىپ تەينىلىدى، مىن كەننى دەپ بەگلىكى ژەنبرى ⑮، مىن لىننى دەپ بەگلىكى خەلپەتبېگى⑯ قىبىلدى ۋە 20 مىڭ توپ تاۋار - تورقا ھەدىيە قىلدى ھەمدە ئۇلارنى ھونلارنى ئەيۇەشكە كەلتۈرۈپ، ياخشىلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئەۋەتتى. لۇ فاڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ تەشەككۇر بىلدۈردى ۋە: «پېقىر لۇ فاڭ مەرھۇم خانىمىڭ ئەۋلادى بولسامۇ، ئىلگىرى بىر چەتتە قالغانىدىم. ئېلىمىز ۋاڭ ماڭنىڭ بۇزغۇنچىلىقى بىلەن ھالاك بولدى، بۇ لېيۇ جەمەتى ئۇچۇن ئېچىنارلىق ئىش بولۇپ، كۆپچىلىك بىرلىكتە قوزغىلىپ ۋاڭ ماڭنى يوقىتىشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن پېقىر غەربتە چياڭلار بىلەن باغلىنىش ياساپ، شىمالدىكى ھونلارنى باشلاپ كەلدىم. قۇتئەرش تالانوتى تەخرىقۇت ئالدىنقى مەرھۇم خانلارنىڭ ئىلتىپاتلىرىنى ئۇنتۇماي، پېقىرنى ۋاقتىنچە خەن خانى قىلىپ تىكلەپ يارەدەم بەردى. شۇ ۋاقىتتا يېغىلىق باشلىنىپ، تەرەپ-تەرەپتە ئۇرۇش يۈز بەرگەنىدى. پېقىرنىڭ باشقا ھېچقانداق نەپسانىيىتى يوق، پەقەت خان جەمەتى ئىبادەتخانىسىنى ۋە ئەجدادلارغا ھۇرمەت بىلدۈرۈپ، خەن دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئۇمىد قىلاتتىم، شۇ سەۋەبلىك ئۇزۇن مۇددەت خان بولۇۋېلىپ، ئون نەچچە يىلنى ئۆتكۈزدۇم. بۇنىڭ ئۇچۇن ھەقىقەتەن ئۆلۈمگە مەھكۇمەن. ئالىيلىرى پاك ئەخلاق - پەزىلەتكە ئىگە دانا ئادەم. دانىشمەن ژەنبرلەرگە ئۆزلىرى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈردىلە، ئىلتىپاتلىرى يىراقلارغا يەتتى. ئالىيلىرى تۇغقانلىق يۈزىسىدىن پېقىر لۇ فاڭنى كەچۈرۈپ، مېھىر- شەپقەت ياغدۇردىلا، دەپ بېگى قىلىپ بېكىتىپ شىمالدىكى بەگلىكلەر قاتارىغا قويدىلا.

پېقىرنىڭ بۇ ئىلتىپاتقا قايتۇرغۇدەك ھېچنەرسىسى يوق، مەن ھونلار بىلەن ياخشىلىشىش ۋە ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇش جەھەتتە چوقۇم بار كۈچۈمنى ئايمايمەن، ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتى ۋە كەڭچىلىكىنى يەردە قويمايمەن. ھازىر سىلىگە خانىنىڭ قاشتېشى تامغىسىنى قايتۇرۇپ بېرىمەن ۋە ئوردىغا بېرىپ ئالىيلىرىنى زىيارەت قىلىشنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى.

خەن گۇاڭڭۈدى مەكتۇپنى كۆرۈپ، لۇ فاڭنى كېلەر يىلى 1 - ئايدا زىيارەتكە كەلسۇن، دەپ يارلىق چۈشۈردى. شۇ يىلى قىشتا لۇ فاڭ ئوردىغا بېرىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. ئۇ ئەمدىلا جەنۇبتىكى چاڭپىڭ⑰ ناھىيىسىگە كەلگەندە، يەنە يارلىق چۈشۈپ توختىتىپ قويۇلدى. يارلىقتا ئۇنىڭ زىيارەت ۋاقتىنىڭ كېلەر يىلغا ئۆزگەرتىلگەنلىكى ئېيتىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن لۇفاڭ بېرىم يولدىن قايتىپ كەتتى ۋە ئىچىدە ئەنسىرەپ، قورقۇپ، يەنە خەن خانىغا ئاسىيلىق قىلىپ، ئىسيان كۆتۈردى. ئۇدا بىرنەچچە ئاي مىن كەن ۋە مىن لىنلار بىلەن ئۆزئارا ھوجۇم قىلىشىپ تۇردى. ھونلار بىرنەچچە يۈز چەۋەندىز ئەۋەتىپ لۇ فاڭ ۋە ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى چېگرىدىن قاچۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. لۇفاڭ ھونلار ئېلىپ ئون نەچچە يىل تۇرۇپ ئاخىر ئاغرىپ ئۆلدى.

دەسلەپ، ئەيدىك قارام ئېلى⑱ دېگى ھونلار لۇ فاڭ بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرگەنىدى، كېيىن لۇ فاڭ يېڭىلىپ قاچتى، ھونلار يەنە ئۆزلىرى ماكانلاشقان يەرلەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ھاشار - سېلىقلىرىنىڭ دەردىنى ئۇزۇنغىچە تارتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىرادىلىك، قابىل بوما شاۋبو دېگەن ئادەم م. 45 - يىلى (خەن گۇاڭڭۈدىنىڭ جىيەنۇ 21 - يىلى) ئۆز قوۋملىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە ھونلار بىلەن بىرلىشىپ چىڭشەن⑲ تېغىدا تۇردى. خەن گۇاڭڭۈدى لەشكەر باشلىغۇچى

دورغاپ چېن شىننى 3000 چەۋەنداز بىلەن ئەۋەتىپ ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى، بوما شاۋبو تەسلىم بولدى. ئوردا ئۇلارنى جىشيەن ناھىيىسىگە كۆچۈردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 2 ـ توم، 505 — 508 ـ بەتلەر).

---

① پېڭ چۈڭ (彭宠) خۇەييالڭ بېگى ليۇشۇەن دەۋرىدە يۈياڭ ۋالىيسى بولدى. كېيىن ليۇشيۇ تەرەپكە ئۆتتى ۋە جيەنجۇڭ تۆرىسى، ئۇلۇغ سانغۇن دېگەن ناملارنى ئالدى. ليۇ شيۇ خان بولغاندىن كېيىن، ئۆزىگە ئەگەشكەن سانغۇن ـ سەركەردىلەرنىڭ تولىسى چوڭ ئىلتىپاتقا ئېرىشكەن بولسىمۇ، پېڭ چۈڭ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن نارازى بولۇپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئاخىر ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. پېڭ چۈڭ تەزكىرىسى» دىن).

② سەنشۇي ناھىيىسى (三水县) «كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4068 ـ بەت).

③ ۋاڭ ماڭ (王莽) م. ب. 45 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، م. 23 ـ يىلى ئۆلتۈرۈلدى. خەن يۇەندىنىڭ خانىكىنىڭ جىيەنى. م. 5 ـ يىلى خەن پىڭدىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، كېيىنكى يىلى ئەمدىلا ئىككى ياشقا كىرگەن ليۇ يىڭنى ۋەلىئەھد قىلىپ تىكلىدى ـ دە، ئوردا ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. م. 8 ـ يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ، دۆلەت نامىنى شىنغا ئۆزگەرتتى. ئۇ دەۋر سۈرگەن مەزگىلدە پۇل تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىۋېرىپ، ئىقتىسادتا قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقاردى. باج ـ سېلىقلارنى ئېغىرلاشتۈرۈپ، خەلقنى باسىدىغان قانۇنلارنى يولغا قويدى. نەتىجىدە سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، م. 17 ـ يىلى كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى. م. 23 ـ يىلى شىن خانلىقى گۇمران بولدى.

(«خەننامە. ۋاڭ ماڭ تەزكىرىسى» دىن).

④ خەن ۋۇدى (汉武帝) خەن جىڭدى ليۇ چىنىڭ ئوغلى. ئىسىم

فامىلىسى لىيۇچې. م. ب. 156 — 87 ـ يىللىرى ياشىدى. م. ب. 140 — 87 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سودا، مېتالچىلىق، توزچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى راۋاجلاندى. جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ھەم ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلەرنى كۈچەيتتى. غەربىي جەنۇبتىكى قوۋملار ئىچىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ يەتتە ژىلايەت تەسىس قىلدى. ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ تەھدىتىنى يوقاتتى. ئۇ سەلتەنەت سۈرگەن دەۋردە دىنىي پائالىيەت ۋە نەزىر ـ چىراغلارنى كۆپ ئۆتكۈزۈپ، ھەددىدىن زىيادە ئىسراپچىلىق قىلدى. ئالۋان ـ سېلىقلارنى كۆپەيتىپ، زور تۈركۈمدىكى دېھقانلارنىڭ خانىۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

(«خەننامە. خەن ژۇدى تەزكىرىسى» دىن).

⑤ جياڭ چۇڭ (江充) يەنى بىر ئىسمى جياڭ سىچيەن. خەنەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خەنەن شەھىرى) لىك. خەن ژۇدى دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىنىڭ بەگزادىسى لىيۇ دەن ئۇستىدىن ئەرز ـ شىكايەت قىلىپ ئەتىۋارلانغان بولۇپ، كەشتە كىيىملىك ئەلچى قىلىپ تەيىنلىنىپ، پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئوغرى ـ قاراقچىلارنى باستۇرۇشقا قويۇلدى. ئۇ ۋەلىئەھد لىيۇ جۇ بىلەن چىقىشالمىغانلىقتىن، خەن ژۇدى ئاغرىپ قالغاندا، لىيۇ جۇنى قەستلەش ئۈچۈن ئۇنىڭغا باخشىغا ئەپسۇن ئوقۇتۇپ خانىنى كېسەلگە گىرىپتار قىپتۇ، دەپ بوھتان چاپلىدى. بۇنىڭ بىلەن لىيۇ جۇ ئاچچىقىدا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

(«خەننامە. جياڭ چۇڭ تەزكىرىسى» دىن).

⑥ چاڭلىڭ (长陵) ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(توزىتىلگەن «سىيۇەن»، 3227 ـ بەت).

⑦ خو گۇاڭ (霍光) يەنە بىر ئىسمى خو زىمبىڭ. قىران چەۋەنداز سانغۇن خو چۇبىڭنىڭ ئانا بۆلەك ئىنىسى. پىڭياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنفېڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) ناھىيىسىدىن. ئۇ پۇتۇن ئۆمرىدە خەن ژۇدى، خەن جاۋدى، خەن شۈەندىلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدى.

(«خەننامە. خو گۇاڭ تەزكىرىسى» دىن).

⑧ ئەندىك قارام ئەل كاھىبگى سەنشۇيدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، سەنشۇي ناھىيىسى بەزىدە سەنشۇي قارام-ئىلى دەپمۇ ئاتىلاتتى. (مۇھەررىردىن).

⑨ گىڭشى (更始) خۇەييالڭ بېگى لىيۇشۇەن (刘玄) سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 23 — 24 - يىللىرى مەزگىلى. بۇ يەردە دېيىلگەن گىڭشى لىيۇشۇەننى كۆرسىتىدۇ. (مۇھەررىردىن).

⑩ ئالىي سانغۇن (上将军) يېغىلىق دۆرىدىن ئىلگىرى قوشۇن باشلىغان خان ياكى بەگ ئالىي سانغۇن دەپ ئاتىلاتتى. كېيىنچە، ئورنى ئۇلۇغ سانغۇننىڭكىدىن يۇقىرى بولغان كىشىمۇ ئالىي سانغۇن دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. (تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 64 - بەت).

⑪ تەڭرىقۇت ئوردىسى (单于庭) «جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» دىن قارىغاندا، ئەينى زاماندىكى تەڭرىقۇت ئوردىسى ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئۇلانباتۇر شەھىرىنىڭ يېنىدا. («جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 39 - بەت).

⑫ جيۇيۇەن ناھىيىسى (九原县) ۋۇيۇەن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىدە. («كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 496 - بەت).

⑬ ۋۇجىن (武进) «بۇيۇك چىڭ خانلىقىنىڭ پۈتۈن ئەل جۇغراپىيە تەپسىلاتى» دا يېزىلىشىچە، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ناھىيە بولۇپ، ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خورىنگېر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. خەن گۇاڭۋۇدى ئۇنى سۇي شىيەنگە سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 507 - بەت).

⑭ دەي بېگى (代王) خەن گۇاڭۋۇدى دەيجۇن ۋىلايىتىنى دەي بەگلىكى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، لۇ فاڭنى دەي بېگى قىلىپ تەينىلىدى. («كېيىنكى خەننامە. خەن گۇاڭۋۇدى تەزكىرىسى» گە قارالسۇن).

⑮ دەي بەگلىكى ۋەزىرى (代相) بەگلىكنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. ئورنى ۋە تەمىناتى ۋالىينىڭكى بىلەن ئوخشاش.

(«كېينكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4218 ـ بەت).

⑯ دەي بەگلىكى خەلپەتبەگى (代太傅) بەگكە ئەقىل كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ بەگلىكىنى باشقۇرۇشقا ياردەملىشىدىغان ئەمەلدار.

(«كېينكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4136 ـ بەت).

⑰ چاڭپىڭ ناھىيىسى (昌平县) ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«كېينكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4102 ـ بەت).

⑱ ئەندىڭ قارام ئېلى (安定属国) م. ب. 121 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2 ـ يىلى) ئەل بولغان ھون قۇنشارقان ۋە شۇتۇق قاتارلىق ئاھالىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان بەش قارام ئەلنىڭ بىرى. «خەننامە. خو چۈبىڭ تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑲ چىڭشەن تېغى (青山) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى خۇەنشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە. «كېينكى خەننامە يەشمىلىرى» دە يېزىلىشىچە، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەل بولغان نەچچە مىڭ ھون شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

(«كېينكى خەننامە يەشمىلىرى»، 498 ـ بەت).

دېڭ يۈ① نىڭ تەرجىمھالى

دېڭ يۈ نىڭ كىچىك ئوغلى دېڭ خۇڭ پىلانلاش ئىشىنى ياخشى كۆرەتتى. م. 66 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 9 - يىلى) ئۇنىڭغا كىچىك تۆرە② ئۇنۋانى بېرىلدى. ئوردىغا ئېلىپ كىرىلىپ چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان كېڭەشكە قاتناشتۇرۇلدى، خەن مىڭدى ئۇنىڭ ناھايىتى ئىقتىدارلىق دەپ قاراپ، لەشكەر باشلىغۇچى دورغاب قىلىپ تەيىنلىدى ۋە بەش چېرىكچى لەشكەرلىرىنى باشلاپ يەنمېن ۋىلايىتىنى ساقلاشقا قويدى. خەن جاڭدى تەختتىكى ۋاقىتتا لياۋشۇي دەريا سۇيىدىن ئۆتۈش سانغۇنىي③ بولۇپ تەيىنلەندى.

م. 89 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 1 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن دۇشيەن بىلەن بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە خىزمەت كۆرسىتىپ مۇۋەققەت ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ تەيىنلەندى ھەمدە بۇيرۇق بويىچە ئىسيانچى جەنۇبىي ھون ئۇكەن باتسقانى پېكىنغا قوغلاپ زەربە بېرىشكە چىقىپ، يولدا توختاپ قېلىپ دۇشمەننى يوقىتىش پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، يارغۇچىغا بېرىلدى ۋە زىندانداا ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 605 — 606 - بەتلەر).

م. 86 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۈەنخې 3 - يىلى)
لۇشۇي غۇنلىرى ئىسيان كۆتۈردى. خەن جاڭدى دېڭ شۇن ④ نى ئوردا خەۋەرچىلىكىگە تەيىنلىدى. ئۇ بېكەتنىڭ مەخسۇس هارۋىسىغا ئولتۇرۇپ، ۋۇۋېي ۋىلايىتىگە بارغاندا، يەنە جاڭيې ۋالىيسى بولۇپ تەيىنلەندى.
م. 88 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 2 - يىلى)
چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى⑤ جاڭ يۇ ئالدامچىلىق يولى بىلەن شاۋداڭ چياڭلىرىدىن مۇۋۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى. چياڭلار ئىنتايىن غەزەپلىنىپ، ئىنتىقام ئېلىشنى پىلانلىدى، ئوردا بۇنىڭدىن قاتتىق ئەنسىرىدى، ۋەزىر - ۋۇزرالار دېڭ شۇننى چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىلىكىگە كۆرسەتتى.
چياڭلار تېخىمۇ غەزەپلەندى. ئۇلار ئۆزئارا قۇدىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، تۇرغاق ئالماشتۇرۇپ ئىتتىپاقلىق توختاملىرى تۈزۈشتى، 40 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم توپلاپ دەريا ⑥ مۇز تۇتقان چاغدا ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ دېڭ شۇنگە هۇجۇم قىلىشقا كېلىشتى. بۇرۇن توخرىيلار ⑦ بۆلۈنۈپ قورۇل ئىچىدە تۇراتتى. ئۇلاردىن 2000 ~ 3000 ئادەم چەۋەندازلىققا يارايتتى. ئۇلارنىڭ هەممىسى باتۇر، كۈچتۈڭگۇر بولۇپ، هەر قېتىم چياڭلار بىلەن ئۇرۇشقاندا غەلىبە قىلاتتى. ئۇلار گەرچە چياڭلار بىلەن ئىككى ئوتتۇرىسىدا هەمىشە كېمىنىڭ ئىككى بېشىغا دەسسەپ تۇرسىمۇ، لېكىن خەن سۇلالىسىمۇ بەزىدە ئۇلاردىن پايدىلىناتتى. بۇ قېتىم مۇۋۇنىڭ ئوغلى مېتاڭ ئۆز ئالدىغا ۋۇۋېي چياڭلىرىدىن 10 مىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇن توپلاپ چېگرا - قورۇل تۈۋۈگە كەلدى. لېكىن دېڭ شۇنگە هۇجۇم قىلىشقا پېتىنالماي، ئاۋۋال توخرىيلارغا تەهدىت سېلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن بىرلىكتە خەن سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشقا زورلىماقچى بولدى. دېڭ شۇن توخرىيلارنى قوغداپ، ئۇلارنى چياڭلار بىلەن ئۇرۇشتۇرمىدى. مۇهاكىمىچىلەر چياڭلار

بىلەن توخرىيلار ئۆزئارا ئۇرۇشقان بولسا، خانلىققا پايدىلىق بولاتتى، بەدەۋى ياتلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا، ئۇلارنى توسۇماسلىق كېرەك ئىدى، دەپ قارىدى. دېڭ شۇن: «بۇ توغرا ئەمەس. جاڭ يۇ ئىناۋەتسىنى يوقاتقاندىن كېيىن چياڭلار كەڭ كۆلەمدە توپىلاڭ كۆتۈردى، غەربىي قىسىم چېگرا - قورۇلنى ساقلاۋاتقان قوشۇن ئىككى تۈمەندىن كەم ئەمەس، غايەت زور نەقلىيات خىراجىتى دۆلەت خەزىنىسىنى قۇرۇقدەۋەتتى، لياڭجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە پۇقرالىرىنىڭ ھاياتى قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتىدۇ. ئىلگىرى يات قوۋملارنىڭ ئىپادىسى بىزنى شۇنىڭ ئۈچۈن قانائەتلەندۈرەلمىگەنىدىكى، بىزنىڭ ئۇلار ئالدىدىكى ئىناۋىتىمىز، ئۇلارغا كۆرسەتكەن ئىلتىپاتلىرىمىز يېتەرسىز بولغان. ئۇلارنىڭ ھازىرقى جىددىيلەشكەن پەيتىدىن پايدىلىنىپ، مېھنەت - شەپقەت ئارقىلىق ئۇلارنى خاتىرجەملەندۈرۈشىمىز لازىم. شۇ چاغدىلا ئۇلار بىز ئۈچۈن پايدىلىق بولىدۇ» دېدى ۋە شەھەر قوۋۇقلىرىنى ھەمدە قورۇ - ھويلىلارنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ، تۇخرىيلارنىڭ خوتۇن، بالا - چاقىلىرىنى شەھەر ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، لەشكەر چىقىرىپ قاتتىق قوغدىدى. چياڭلار بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان بولسىمۇ، ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىدى، ياۋچىلارغا بېسىم قىلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. شۇڭا تېزلىكتە تارقىلىپ كەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ خۇاڭجۇڭ⑧ دېكى توخرىيلار: «خەن خانلىقى دائىم بىزگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى، بۈگۈنكى كۈندە ۋالىي دېڭ شۇن بىزگە ئىلتىپات بىلەن مۇئامىلە قىلدى، شەھەر قوۋۇقلىرىنى ئېچىپ خوتۇن - بالىلىرىمىزغا باشپاناھ بولدى، خۇددى ئاتا - ئانىمىزدەك مۇئامىلە قىلدى» دېيىشتى ۋە شاد - خۇراملىق بىلەن باش قويۇپ: «بۈنىڭدىن كېيىن ۋالىي نېمە قىل دېسە، شۇنى قىلىمىز» دېيىشتى. دېڭ شۇن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز ياش، باتۇر ئادەملەرنى تەربىيىلەپ

پىدائىي قوشۇن تەشكىل قىلدى.

چياڭلار ۋە توخرىيلارنىڭ ئادىتىدە ئاغرىپ ئۆلۈشنى نومۇس بىلگەنلىكتىن، كېسىلى ئېغىرلاشقانلار ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالاتتى. دېڭ شۇن ئېغىر كېسەل خەۋپىگە ئۇچرىغانلارنى ئاڭلىغان ھامان ئۇلارنى باشقۇرۇپ، قوللىرىنى باغلاپ، قىلىچ - خەنجەر تۇتقۇزمىدى ۋە ئەمچى ئەۋەتىپ ئەملەتتى. نەتىجىدە كۆپ ئادەم ساقىيىپ كەتتى. چياڭلار ۋە توخرىيلار بۇنىڭدىن تەسىرلەندى ۋە خۇشال بولدى. دېڭ شۇن چياڭلارغا مۇكاپات بېرىش يولىنى تۇتۇپ، ئۇلارنى بىر - بىرىنى چاقىرىشقا ئۈندىدى. مىتاڭنىڭ تاغىسى خاۋۇ ئانىسى ۋە قوۋملىرىدىن 800 ئۆيلۈك ئادەمنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. دېڭ شۇن خۇاڭجۇڭدىكى خەلەر، توخرىيلار ۋە چياڭلاردىن بولۇپ، 4000 لەشكەر توپلاپ، شىبگۇ جىلغىسى⑨ غا بېرىپ مىتاڭغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى ۋە 600 دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ھەمدە تۇتقۇن قىلدى. مىتاڭ چوڭ - كىچىك يۈگۈ جىلغىلىرى ⑩ دىن كۆچۈپ پويەن جىلغىسى⑪ غا ئورۇنلاشتى. قوۋملىرى تارقاق جايلاشتى. شۇ يىلى ئەتىيازدا، مىتاڭ يەنە ئەسلى جايىغا كېلىپ دېھقانچىلىق قىلماقچى بولدى. دېڭ شۇن دەرھال خۇاڭجۇڭدىكى ھەرقايسى قوۋملاردىن 6000 ئادەم توپلاپ، دورغاب رېن شاڭنى ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلىشقا، تۇلۇم قېيىق ياساپ، ئۇنى سال ئوستىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ دەريادىن ئۆتۈپ مىتاڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. رېن شاڭ مىتاڭنىڭ تۇرالغۇسى ۋە ئاقساقاللىرىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە تۇتقۇن قىلدى. غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بېرىۋېتىپ، كېچىسى چياڭلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. بېقىنغان چياڭ غۇزلىرى كۆچنى بىرلەشتۇرۇپ ئۇلارنى يەڭدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 1800 دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىندى، 2000 ئادەم تۇتقۇن قىلىندى، 30 مىڭدىن ئوشۇق چارۋا-مال

ئولجا ئېلىندى، مىتاك باشلىغان چياڭلار ئۆلۈپ تۈگەي دەپ قالدى. ئۇ قالدۇق قىسىملىرىنى يىغىشتۇرۇپ، ئۆي - چېدىرلىرىنى كۆچۈرۈپ يىراقتا كەتتى. غەربكە قاراپ 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يول ماڭدى، ئۇنىڭغا ھەرقايسى قارام قەبىلىلەر ئاسىيلىق قىلدى. شاۋداك چياڭلىرى ئاقساقىلىرى دۆڭخاۋ باش قويۇپ كەچۈرۈم تىلەپ، ئۆلۈم جازاسىغا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. قالغانلىرى قورۇل قوۋۇقىغا كېلىپ تۇرغاق بەردى. دېڭ شۇن بۇ بېقىنغان چياڭلارنى كۈتۈۋېلىپ خاتىرجەم قىلدى، ئۇنىڭ ئىناۋىتى ۋە شۆھرىتى چياڭلار ئىچىگە كەڭ تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن مۇداپىئە قىسىملىرى بىكار قىلىنىپ ئۆز ۋىلايەتلىرىگە قايتۇرۇلدى. پەقەت كويزا - كىشەنلىرى ئېلىپ تاشلانغان 2000 دىن ئوشۇق جىنايەتچىلا قالدۇرۇلدى ۋە ئۇلارغا يەر بۆلۈپ بېرىلىپ، كەمبەغەللەر ئۈچۈن تېرىقچىلىق قىلدۇرۇلدى، سېپىل - قەلئەلەر، مۇداپىئە ئەسلىھەلىرى رېمونت قىلدۇرۇلدى.

م. 90 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 2 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن دۇشيەن لەشكەر باشلاپ بېرىپ ۋۇۋۈبي ۋىلايىتىنى ساقلىدى. دۇشيەن دېڭ شۇننى چياڭلارنى باشقۇرۇش پىلانى ۋە تاكتىكىسىنى ياخشى بىلىدۇ دەپ قاراپ، يۇقىرىغا مەكتۇپ سۇنۇپ خەن خېدى ⑫ دىن دېڭ شۇننى ئۆزى بىلەن بىللە ۋۇۋۈبي ۋىلايىتىگە بېرىشقا يۆتكەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. دېڭ شۇن ئىلگىرى ماخانىكە ⑬ جەمەتىدىن تەرىپىدىن ئوبدان كۈتۈۋېلىنغانىدى، شاھسانىيە دۇ ⑭ جەمەتى بىلەن يېقىنچىلىقى يوق ئىدى. دۇشيەن جىنايەت ئۆتكۈزۈپ ئۆلتۈرۈلگەندە، ئۇ بۇ بالاغا ئۇچرىمىدى.

دېڭ شۇن گەرچە كەڭ قورساق، مەردانە، چىقىشقاق ئادەم بولسىمۇ، لېكىن ئائىلىدە ناھايىتى قاتتىق قول ئىدى، ئاغا - ئىنىلىرى ئىچىدە ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلمايدىغان، ئۇنىڭدىن

هېيتقمايدىغان بىرىمۇ يوق ئىدى. بالىلىرىنى قوبۇل قىلغاندا ئورۇن بەرمەيتتى ۋە ئىسىق چىراي بىلەن كۈتۈۋالمايتتى. ئۇ م. 92 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈئىيۈەن 4 ـ يىلى) قىشتا خىزمەت ئۈستىدە ئاغرىپ ئۆلدى، شۇ يىلى 53 ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە ئەمەلدار ۋە پۇقرالار، توخرىيلار ۋە چىاڭلار ئېچىندى. ھەر كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىچە نەچچە مىڭلاپ ئادەم كېلىپ، ئۇنىڭغا تەزىيە بىلدۈرۈپ تۇردى. چىاڭلارنىڭ ئادىتىدە ئاتا ـ ئانىسى ئۆلسە قايغۇرۇپ يىغلاشنى نومۇس بىلەتتى. شۇڭا ئۇلار ئاتىلارغا مىنىشىپ شاد ـ خۇرام ژارقىرىشىپ ناخشا ئېيتىشاتتى. دېڭ شۇننىڭ ئاغرىپ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەسرەت چەكمىگەنلىرى قالمىدى. بەزىلەر پىچاق بىلەن ئۆز بەدىنىنى تىلدى، ئىت، يىلقا، قوي، كالا ئۆلتۈردى ۋە «ۋالىي دېڭ شۇن ئۆلدى، بىزمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۆلەيلى» دېيىشتى. دېڭ شۇن ئىلگىرى ئۇغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولغان ژاقىنتا ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولغان سىپاھ بەگ ۋە لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ تەزىيە بىلدۈردى، شۇ سەۋەبتىن شەھەر ـ قەلئەلەرمۇ بوش قالدى. ئۇلارنى باشقۇرغۇچىسى ئەمەلدارلار تۈتۈۋالسىمۇ ئۇنىمىدى، شۇڭا بۇ ئەھۋال چېرىكچى شۇ يەنگە مەلۇم قىلىندى. شۇ يەن بۇنى ئاڭلاپ ئاھ ئۇرۇپ: «بۇ ۋېجدانىي ئىش!» دېدى ۋە ئۇلارنى قويۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەممە ئائىلە دېڭ شۇنگە ئاتاپ خۇسۇسىي ئىبادەتخانىلارنى قۇرۇپ، ئاغرىپ قالغان چاغلاردا شۇ يەرگە كىرىپ بەخت ۋە پاناھلىق تىلىدى.
(«كېيىنكى خەننامە» 3 ـ توم، 609 ـ 612 ـ بەتلەر).

م. 107 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈئچۇ 1 ـ يىلى) يازدا لياڭجۇ ئايماق بېگىگە قاراشلىق رايونلاردا ئىسيان كۆتۈرگەن چىاڭلار لۇڭشىنىڭ غەربىدىكى ۋىلايەت ـ ناھىيىلىرىنى پاراكەندىچىلىككە سالدى، ئوردا بۇنىڭدىن ئەنسىرىدى. شۇڭا خەن

ئەندى يارلىق چۈشۈرۈپ دېڭ جى ⑮ نى پايتەخت ئولۇق، سول مۇھاپىزەتچى قوشۇنى ⑯ پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىغا قاراشلىق بەش چېرىكچى لەشكىرى ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىسيانچى چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. خەن ئەندى ئۆزى بىۋاسىتە پىكلى قەسىرى ⑰ گە بېرىپ زىياپەت قىلىپ دېڭ جىنى ئۇزىتىپ قويدى. دېڭ جى لەشكەر تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ خەنياڭ ۋىلايىتىدە تۇردى. غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش چېرىكچىسى رېن شاڭ، مۇلازىمبېگى ⑱ سماجۇنلەر چياڭلار بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلدى. بۇ ۋاقىتتا ماددي نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىش يېتەرلىك بولمىدى، پۇقرالار ئىغىر ھاشار ـ سېلىق دەستىدىن ئىنتايىن جاپا چەكتى. شۇ يىلى ⑲ قىشتا خەن ئەندى يارلىق چۈشۈرۈپ دېڭ جىنى پۈتكۈل قوشۇنى بىلەن ياندۇرۇپ كەلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 ـ توم، 614 ـ بەت).

---

① دېڭ يۈ (邓禹) م. 2 — 56 ـ يىللىرى ياشىغان. نەنياڭ ۋىلايىتى شىنيې (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىنيې) ناھىيىسىدىن. چاڭئەندە ئوقۇغان مەزگىللىرىدە لیۇشیۇ بىلەن تونۇشقان. كېيىن لیۇشیۇ بىلەن بىللە تۇڭما قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇردى. تۇرشاۋۇل سانغۇن ۋەزىپىسىدە خىدۇق رايونىغا بېرىپ، ۋاڭ كۇاڭ، لیۇ جۇنلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى يوقىتىپ شۆھرەت قازاندى. لیۇشیۇ تەختكە چىققاندا، 24 ياشلىق دېڭ يۈ باش ۋەزىر بولدى. كۆپ ئۆتمەي ئولۇق قانات سانغۇن ۋەزىپىدە قىزىل قاشلىقلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ، گاۋمى تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى. خەن مىڭدى دەۋرىدە ئاتا بەگ بولۇپ ئۇنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە ياردەملەشتى.

(«كېيىنكى خەننامە. دېڭ يۈ تەرجىمھالى» دىن).

② كىچىك تۆرە (小侯) تۆھپىكارلارنىڭ تۆرىلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان پەرزەنتلىرى كىچىك تۆرە دەپ ئاتىلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن مىڭدى تەزكىرىسى»، 133 ـ بەت).

③ لياۋشۇي دەريادىن ئۆتۈش سانغۇنى (度辽将军) «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، م 65 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكپىڭ 8 ـ يىلى) شىمالىي ھونلار خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلاشماقچى بولۇپ ئەلچى ئەۋەتكەندە، خەن سۇلالىسى ماقۇل بولۇپ جاۋاب قايتۇرغان. بۇنى بىلگەن جەنۇبىي ھونلار نارازى بولۇپ، خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈمەكچى بولغان ۋە شىمالىي ھونلار بىلەن ئالاقىلىشىشكە ئادەم ئەۋەتكەن. خەن سۇلالىسى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن غەربىي لياۋشۇي دەريادىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خېشىكتېن خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) لياۋشۇي دەريادىدىن ئۆتۈش قارار گاھى قۇرۇپ، شىمالىي ھونلار بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئالاقىلىشىشىنى توسۇغان. شۇنىڭ بىلەن لياۋشۇي دەريادىدىن ئۆتۈش قارارگاھىنى باشقۇرىدىغان لياۋشۇي دەريادىدىن ئۆتۈش سانغۇنى مەيدانغا كەلگەن. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالا.

④ دېڭ شۇن (邓训) دېڭ يۈنىڭ 6 ـ ئوغلى.
(مۇھەررىردىن).

⑤ چىياۋلارنى قوغداش چېرىكچىسى (护羌校尉) غەربىي چىياۋلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. بۇ ئەمەل غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى، 4226 ـ بەت).

⑥ بۇ يەردە دېيىلگەن دەريا خوڭشۇي دەرياسى بولسا كېرەك. خوڭشۇي دەرياسى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

⑦ توخرىيلار (ياۋچىلار) (小月氏) م. ب. Ⅱ ، Ⅳ ئەسىرلەردە دۇنخۇاڭ بىلەن تىلەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشىغان كۆچمەن خەلق. م. ب. Ⅱ ئەسىردە ھونلارنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچراپ، كۆپ قىسمى ئىلى ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ غەرب تەرىپىگە كۆچتى، ئۇلار ئۇلۇغ توخرىيلار دەپ ئاتالدى. كۆچمەستىن، تىلەن تاغلىرىغا كىرىپ ماكانلاشقان ئاز قىسمى توخرىيلار دەپ ئاتالدى.
(بىر تومۇق سىخىي»، 1109 ـ بەت).

⑧ خوڭجۇڭ (湟中) بۇ يەردە دېيىلگەن خوڭجۇڭ

شياۋخۋاڭجۇڭدۇر. ئورنى هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى لىيدۇ ناهىيىسىدە. ئەينى چاغدا ئۇ يەرگە ماكانلاشقان توخرىيلار خېلى كۆپ ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 622 ـ بەت)

⑨ شىيېگۇ جىلغىسى (写谷) بەزىدە (雁谷) يەنگۇ جىلغىسى دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ خۇاڭيۈەن ناهىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«كېيىنكى خەننامە. دېڭ يۈ تەزكىرىسى»، 611 ـ بەت).

⑩ چوڭ ـ كىچىك يۈگۇ جىلغىلىرى (大小榆谷) ئورنى هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى گۈيدې ناهىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).

⑪ پويەن جىلغىسى (颇岩谷) ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

⑫ خەن خېدى ئەمدىلا ئون ياشقا كىرگەندە تەختكە چىققانلىقى ئۈچۈن، هاكىمىيەت ئىشلىرىنى دۇخان ئانا باشقۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى دۇشيەنمۇ هاكىمبۇشىدا بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئوردىنىڭ هوقۇقلىرى دۇ جەمەتىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. دۇشيەن ئۇلۇغ سانغۇن بولغاندىن كېيىن، ئۆز بەگ ـ ئۆز خان بولۇۋېلىپ خالىغىنىنى قىلدى. خەن خېدىنىڭ تاغىسى لىيۇ چاڭنى مەخپىي ئۆلتۈردى. ئاندىن لوياڭدا ئۆزىنى ئۈچۈن هەشمەتلىك ئوردا سالدۇرۇپ، پارا ئېلىپ ئەمەل بېرىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. خەن خېدىنىمۇ قىلچە كۆزگە ئىلمىدى. ئاخىر خەن خېدى دۇشيەن ئاكا ـ ئۇكا بىرنەچچەيلەننى ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. دۇرۇڭ تەزكىرىسى» ۋە «خەن خېدى تەزكىرىسى» دىن).

⑬ ما خانىكە (马皇后) مالىمانچىلىقنى تىنچىتىش سانغۇنى ما يۈەننىڭ قىزى. خەن مىڭدىنىڭ خانىكىسى.

⑭ دۇ خانىكە (窦皇后) باش ئەمرلەشكەر دۇ رۇڭنىڭ ئەۋرىسى، خەن جاڭدىنىڭ خانىكىسى.

⑮ دېڭ جى (邓陟) دېڭ شۇننىڭ ئوغلى، خەن خېدىنىڭ خانىشىنىڭ ئاكىسى. خەن شاڭدى دەۋرىدە هارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى بولدى. خەن ئەندى دەۋرىدە ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا تەيىنلىنىپ، ئىسيان

كۆتۈرگەن. غەربىي چىاڭلارغا جازا يۈرۈش قىلدى. خەن ئەندىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا يارەملەشكەندە تىرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچانلىقنى تەكىتلەپ، ھاشار ـ سېلىقلارنى ئازايتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. دېڭ كو تەزكىرىسى» دىن).

⑯ پايتەخت ئوڭ ـ سول مۇھاپىزەتچى قوشۇنى (左右羽林军) خەن ۋۇدى دەۋرىدە جيەنجاڭ ئوردىسىنى قوغداش ئۈچۈن تەشكىللەنگەن قوشۇن. كېيىن خاننى قوغداش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان بولدى.

(«خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1111 ـ بەت).

⑰ پىڭلې قەسىرى (平乐观) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەن گاۋدى ھەربىي كۆرەك ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن سالدۇرغان قەسىر. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا. ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە نابۇت قىلىۋېتىلگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، خەن مىڭدى پايتەخت لويياڭ ئەتراپىدا (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لويياڭ شەھىرى يېنىدا) ھەربىي كۆرەك ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن پىڭلې قەسىرىنى قايتىدىن سالدۇردى.

(تۇزېتىلگەن «سيۇەن»، 996 ـ بەت).

⑱ مۇلازىمبېگى (从事中郎) ئۇلۇغ سانغۇن قارىمىقىدىكى ئەمەلدار. ئورنى دورغاب ۋە ئەمرلەشكەردىن تۆۋەن.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4141 ـ بەت).

⑲ شۇ يىلى م. 108 ـ يىلى، يەنى خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 2 ـ يىلى. (مۇھەررىردىن).

فېڭ يى① نىڭ تەرجىمھالى

م. 24 ـ يىلى (خۇەييانڭ بېگى لىيۇ شۇەننىڭ گېڭشى 2 ـ يىلى) فېڭ يى ئۆزى مۇستەقىل بىر بۆلۈم قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ھونلارنىڭ يۇلىنتادۇي قاتنىنى تەسلىم قىلدى ۋە خەن گۇاڭڭۇدى بىلەن بىرلىكتە خېبېي② يېغىلىقىنى تىنچىتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 ـ توم، 642 ـ بەت).

م. 30 ـ يىلى (خەن گۇاڭڭۇدىنىڭ جيەنڭۇ 6 ـ يىلى) چېڭشەن ھونلىرى ئاقساقىلى ③ 10 مىڭدىن ئوشۇق ئادىمىنى باشلاپ كېلىپ فېڭ يىغا ئەل بولدى. فېڭ يى يەنە لۇناڭ قىسمىلىرىنىڭ سەركەردىسى جيالەنگە، ھون ئۇكەن باتىسقانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. شاڭجۇن ۋە ئەندىڭ ژىلايەتلىرىدىكى ئىسيانچى ھونلارنىڭ ھەممىسى تەسلىم بولدى. فېڭ يى يەنە ئەندىڭ ژالىيسى بولۇپ تەيىنلەندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 ـ توم، 651 ـ بەت).

---

① فېڭ يى (冯异) فۇچېڭ ناھىيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى باۋفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) دىن. «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى»، «زوچيۇمىڭ تەپسىرى» قاتارلىق كىتابلارنى بېرىلىپ ئوقۇغانىدى. ژاڭ ماڭ دەۋرىدە ژالىي مىرزىسى بولدى. لىيۇ شيۇغا ئەل

بولغاندىن كېيىن، مىرزىلىققا تەيىنلىنىپ خېبېي رايونىدا ۋاڭ لاڭنىڭ كۈچىنى يوقىتىشقا قاتناشتى. ليۇشيۇ خانلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇ غەربكە جازا يۈرۈش قىلىش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىنىپ شياۋدىدا قىزىل قاشلىقلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. كېيىن، ئىسيانچى ۋېي شياۋنىڭ ئوغلى ۋېي چۈڭ بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. فېڭ يى تەزكىرىسى» دىن).

② خېبېي (河北) خۇاڭخې دەرياسى تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار بولۇپ، شاڭگۇ، يۈياڭ، يۈبېيپىڭ، خەندەن، جۈلۈ، لياۋشى ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ يەردە ئاساسەن خەندەن، جۈلۈ ۋىلايەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

③ چىڭشەن تېغىدىكى ھونلارنىڭ ئاقساقىلى فېيتۇشياۋچىن (肥头小卿) دەپ ئاتىلاتتى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

ۋۇخەن① ، زاك گۇك② نىك تەرجىمھالى

م. 39 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جيەنۇ 15 ـ يىلى) ۋۇخەن تۇغچى كۆرسەتكۈچى سانغۇن ماچېك، ياۋلارنى تۇتقۇن قىلىش سانغۇنى ماۋۇلارنى باشلاپ شىمالدا ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. يەنمبن، دەيجۇن ۋە شاڭگۇ ۋىلايەتلىرىدىن 60 مىڭدىن ئوشۇق ئەمەلدار ۋە ئاھالىنى كۆچۈرۈپ، جۇ يۇك قوۋۇقى ۋە چاڭشەن قوۋۇقى③ نىك شەرقىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. («كېيىنكى خەننامە»، 3 ـ توم، 683 ـ بەت).

زاك گۇك ئېھتىياتچان، ئاددىي ـ ساددا بولغاچقا، خەن گۇاڭۇدى ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەنىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا ھونلار ئېلىدە ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، كېسەل تارقىلىپ ئۆزئارا بۆلۈنۈپ بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. خەن گۇاڭۇدى ھونلارنىڭ ئەھۋالىنى زاك گۇڭغا ئېيتتى ھەمدە ئۇنىڭدىن قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى سورىدى. زاك گۇك: «5000 چەۋەندىز بېرىلسە، خىزمەت كۆرسەتسەم دەيمەن» دېدى. خەن گۇاڭۇدى كۈلۈپ: «ھەر ئۇرۇشتا غالىب چىقىۋاتقان ئادەم بىلەن دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش چارىسى ئۇستىدە مۇزاكىرىلىشىش ھاجەتسىز، مەن ئۆزۈم شۇ ھەقتە ئويلانماقتىمەن» دېدى. م. 51 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ

جيەنۋۇ 27 ـ يىلى) زاڭ گۇڭ ياڭشۇ تۆرىسى ماۋۇ بىلەن بىرلىكتە خەن گۇاڭۋۇدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «هونلار مال ـ بايلىققا ئۆزىنى ئۇرىدۇ، ئۇلاردا ئەدەب ـ قائىدە يوق. كەمبەغەللەشكەندە باش قويۇپ تەزىم قىلىدۇ، تىنچ ۋاقىتتا تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ يۇرگۈزىدۇ، چېگرىدىكى ئاھالىلەر ئۇلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە كۆپ ئۇچرىغان، دۆلەت ئىچىدىكى ئەمەلدار ۋە خەلق ئۇلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. ھازىر ھونلارنىڭ ئادەم ۋە مال ـ چارۋىلىرى كېسەلگە ئۇچراپ كۆپلەپ قىرىلىۋاتىدۇ. قۇرغاقچىلىق، چېكەتكە ئاپىتى ئېغىر. يايلاق ـ دالىلار قاغجىراپ كەتتى. كېسەللىك، قۇرغاقچىلىق ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئادەملىرىنىڭ سانى خەن سۇلالىسىدىكى بىر ۋىلايەتنىڭكىگە تەڭ كەلمەيدۇ. بۇگۇنكى كۈندە تۇمەن چاقىرىم يىراقلىقتىكى ھونلارنىڭ تەقدىرى تامامەن ئالىيلىرىنىڭ قولىدا. تەلەي يەنە كېلىۋەرمەيدۇ، پۇرسەت ئاسانلا قولدىن چىقىپ كېتىدۇ، شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە ئەدەب ـ قائىدە بىلەن تەسىرلەندۇرۇشتە چىڭ تۇرۇۋېلىپ، قورال كۈچىنى كېرەك قىلمىساق بولامدۇ؟ شۇڭا ھازىر يارلىق چۈشۈرۈپ سانغۇن ـ سەركەردىلەرنى چېگرا ـ قورۇلغا تۇرغۇزساق، ئىنئام بېرىش يولى بىلەن پالۋانلارنى قولغا كەلتۈرسەك، كوگۇرىيۇ④ لەشكەرلىرى، ئوغان ۋە سيانپىيلارغا ھونلارنىڭ شەرقىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىشتا يوليورۇق بەرسەك، خۇاڭخې دەرياسى غەربىدىكى تۆت ۋىلايەت⑤ قوشۇنلىرىنى ۋە تيەنشۇي، لۇڭشىدىكى چياڭلارنى توپلاپ ھونلارنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق بەرسەك. شۇنداق قىلغاندا بىرنەچچە يىلدىلا ھونلارنى يوقىتىۋېتەتتۇق. پېقىرلىرى ئەنسىرەيدۇكى، ئالىيلىرىنىڭ قاتتىقلىق قىلىشقا كۆڭلى تارتمىسا، مەسلىھەتچى ۋەزىرلەر ئارىسالدى بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمىسە، تاشقا ئويۇپ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇلىدىغان تەنتەنىلىك تۆھپىنى مۇشۇ

دەۋردە ياراتقىلى بولماي قالىدۇ!» دېدى.

خەن گۇاڭۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ: «‹خۇاڭ شى بېگىمنىڭ تەرجىمىھالى› ⑥ دا ‹يۇمشاق قاتتىقنى بويسۇندۇرالايدۇ، ئاجىز كۈچلۈكنى بويسۇندۇرالايدۇ› دېيىلگەن، چۈنكى (كۆڭلى) يۇمشاقلار پەزىلەتلىك كېلىدۇ، (باغرى) قاتتىقلار كۆڭلى قارا كېلىدۇ؛ ئاجىزلار شەپقەتلىك كىشىلەرنىڭ ياردەم قىلىش نىشانى، كۈچلۈكلەر باشقىلارنىڭ نەپرەتلىنىدىغان ئوبيېكتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىمىزكى، پەزىلەتلىك بەگ - خانلار ئۆزى ياخشى كۆرگەننى باشقىلارنىڭمۇ ياخشى كۆرۈشىگە يول قويىدۇ؛ پەزىلەتسىز بەگ - خانلار ئۆزى ياخشى كۆرگەننى پەقەت ئۆزىلا ياخشى كۆرۈشنى خالايدۇ. باشقىلارنىڭ خۇشاللىنىشىغا يول قويۇلسا، ئۆزىنىڭ خۇشاللىقىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ؛ پەقەت ئۆزىلا خۇش بولسا، ئۇنداقلار ئۇزۇنغا بارماي ھالاك بولىدۇ. يېقىندىكىدىن كېچىپ يىراقتىكىنى تەلەپ قىلغاندا، بىكارغا كۈچ سەرپ بولۇپ نەتىجە قازانغىلى بولمايدۇ؛ يىراقتىكىدىن كېچىپ يېقىندىكىنى تەلەپ قىلغاندا خاتىرجەملىك ۋە نەتىجىگە ئېرىشىلىدۇ. سىياسەت سىلىق بولغاندا سادىق ۋەزىر كۆپ بولىدۇ، سىياسەت مالاللىق بولغاندا خەلق ئىچىدە قالايمىقانچىلىق كۆپ چىقىدۇ، زېمىنىنى كۈچىنىڭ بارىچە كېڭەيتكۈچىلەر ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيدۇ، ئەخلاق - پەزىلەتنى تىرىشىپ يۈرگۈزگۈچىلەر كۈچىيىدۇ؛ ئۆزىدە باردىن بەھرىمەن بولغانلار ئامان بولىدۇ، باشقىلارنىڭكىگە ئاچكۆزلۈك قىلغان ئادەملەر ئاخىر ھالاك بولىدۇ؛ شەپقەتسىز زوراۋانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش گەرچە مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. ھازىر دۆلىتىمىزدە مۇۋاپىقراق قائىدە - قانۇن يوق، غەيرىي تەبىئىي ھادىسىلەر ئۈزلۈكسىز سادىر بولۇۋاتىدۇ، ھەممە ئادەم كۈن ئالالماي قېلىشتىن ئەنسىرەۋاتىدۇ، مۇشۇنداق شارائىتتا سىلەر تېخى يىراق قورۇل

سىرتىغا بېرىپ ئۇرۇش قىلماقچىمۇ؟ كۈنزى: «مەن جى سۇنغا كېلىدىغان ئاپەت جۈمنىي بەگلىكىدىن كەلمەسمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن» ⑦ دېگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھونلار تېخى قۇدرەتلىك، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان قوشۇنلار ۋە مۇھاپىزەت قىسىملىرىنىڭ ئاخباراتلىرى كۆپىنچە ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەگەر پۇتكۇل دۆلەت كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ يېرىمنى سەرپ قىلىپ بولسىمۇ ھونلاردىن ئىبارەت بۇ چوڭ دۈشمەننى يوقىتالىساق، بىزنىڭ ئارزۇيىمىز ئەمەلگە ئاشقان بولاتتى! لېكىن ھازىر ۋاقتى ئەمەس. شۇڭا پۇقرالارغا ئارام بەرگىنىمىز تۈزۈك» دېدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ ھېچقايسىسى لەشكەر تارتىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى ئاغزىغا ئالمىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 695 — 696 - بەتلەر).

---

① ۋۇخەن (吴汉) ۋەنشيەن ناھىيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەيانگ ناھىيىسى) دىن. كەمبەغەل ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. لىيۇشيۇغا ئەگەشكەندىن كېيىن ياندىش سانغۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، خېبېيدىكى ۋاڭ لاڭ قوشۇنىنى يوقىتىشقا قاتناشتى. لىيۇ شيۇ خان بولغاندىن كېيىن باش ئەمرلەشكەر بولۇپ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باشقۇردى ۋە شىمالغا بېرىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ باتۇر ھەم ئەقىللىك بولغاچقا، سانغۇن - سەركەردىلەر ئارىسىدا ئىناۋەتلى يۇقىرى ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋۇخەن تەزكىرىسى» دىن)

② زاڭ گۇڭ (臧宫) جياشيەن ناھىيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى جياشيەن ناھىيىسى) دىن. ئۇ لىيۇ شيۇ بىلەن بىرلىكتە قوزغىلىپ نۇرغۇن جەڭلەرگە قاتناشتى ۋە باتۇرلۇق كۆرسەتتى. لىيۇ شيۇ خان بولغاندىن كېيىن شەھەر قوۋۇقلىرى چېرىكچىسى، گۇاڭياڭ ۋالىيىسى قاتارلىق ئەمەللەردە بولدى. م. 58 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 1 - يىلى) ئۆلدى.

(«كېينىكى خەننامە. زالك گۇك تەزكىرىسى» دىن)

③ چاڭشەن قوۋۇقى (山关常) ئورنى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى تاڭشېەن ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى، يەنى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە. هازىر داۋا قوۋۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1663 ـ بەت).

④ كوگۇرىيو (高句骊) قەدىمكى ناهىيە. شۇەنتۇ ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى. ئورنى هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى شىنبىڭ ناهىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«سيۇەن»، 3483 ـ بەت).

⑤ خۇاڭخې دەريا‌سى غەربىدىكى تۆت ۋىلايەت (河西四郡) جاڭيې، جيۇچۈەن، ۋۇۋېي، جىنچېڭ ۋىلايەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇهەررىردىن).

⑥ «خۇاڭ شى بېگىمنىڭ تەرجىمهالى» (黄石公记) «كېينىكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاهلىرى» دا يېزىلىشچە، «خۇاڭ شى بېگىمنىڭ تەرجىمهالى» خۇاڭ شى بېگىم خەن گاۋدى دەۋرىدىكى لېۋخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭغا بەرگەن هەربىي ئىشلار تەدبىرلىرى توغرىسىدىكى كىتاب.

(«كېينىكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاهلىرى» 220 ـ بەت).

⑦ «جى سۇنغا كېلىدىغان ئاپەت جۇەنيى بەگلىكىدىن كەلمەسمىكىن» (季孙之忧不在颛臾). «مۇهاكىمە ۋە بايان» دا ئېيتىلىشچە، جى سۇن لۇ بەگلىكىنىڭ ئەمەلىي هوقۇق تۇتقان ۋەزىرى، جۇەنيى بولسا لۇ بەگلىكىگە بېقىنغان بەگلىك. جى سۇن جۇەنيى بەگلىكىنىڭ ئۆزىگە تاجاۋۇز قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، لەشكەر چىقىرىپ جۇەنيى بەگلىكىنى يوقاتماقچى بولىدۇ. شۇڭا كۇڭزى يۇقىرىقى سۆزنى ئېيتقان: ئۇ ئاپەت سىرتتىن ئەمەس، بەلكى ئىچكى قىسىمدىن كېلەرمىكىن، دېمەكچى.

(«كېينىكى خەننامە. زالك گۇ تەزكىرىسى»، 696 ـ بەت).

كېيىنكى خەننامە، 19 - جىلد

گېڭ يەن① نىڭ تەرجىمىھالى

م. 28 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 4 - يىلى، ياتلارغا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن جەي زۇڭ لياڭشياڭ② ناھىيىسىنى، ئالپ چەۋەنداز سانغۇن ليۇشى ياڭشياڭ③ ناھىيىسىنى مۇداپىئە قىلدى ۋە پېڭ چۇڭغا زەربە بەردى. پېڭ چۇڭ ئىنىسى پېڭ چۇننى 2000 دىن ئوشۇق ھون چەۋەندازىغا باشلامچىلىق قىلدۇرۇپ، ئۆزى بىرنەچچە تۈمەن قوشۇننى باشلاپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ جەي زۇڭ بىلەن ليۇشىغا ھۇجۇم قىلدى. ھون چەۋەندازلىرى جۈندۇ تېغىدىن④ ئۆتكەن چاغدا گېڭ شۇ⑤ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يەڭدى، ئىككى ھون قانىنى ئۆلتۈردى، پېڭ چۇڭ چېكىنىپ كەتتى. گېڭ كۇاڭ⑥ گېڭ شۇ بىلەن بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ پېڭ چۇڭغا ھۇجۇم قىلىپ، جۈندۇ ناھىيىسىنى بېسىۋالدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 708 - بەت).

گېڭ گو، يەنە بىر ئىسمى گېڭ شۇلۇ. خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 4 - يىلىنىڭ بېشىدا ئوردىغا كىرىپ خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ خىزمىتىدە بولدى ۋە ھەرەمئاغىسى⑦ بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ دائىم خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ سورىغان ئىشلىرىغا

جاۋاب بېرەتتى. شۇڭا گۇاڭژۇدى ئۇنى ئىقتىدارلىق دەپ قاراپ، ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسى⑧ قىلىپ كۆتۈردى. م. 31 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىياۋ 7 - يىلى) ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسلىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، مىراخور كاھىمگ بولۇپ تەيىنلەندى. ئاتىسى گېڭ كۇاڭ ئاغرىپ ئۆلگەندىن كېيىن، تەرتىپ بويىچە گېڭ گو ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك ئىدى. بىراق، ئۇ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا ياخشى كۆرمىدىغان كىچىك ئوغلى گېڭ بانى ۋارىس قىلىشنى قايتا - قايتا ئىلتىماس قىلدى. خەن گۇاڭژۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا گېڭ گو ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ دۇنچيۇ⑨، ياڭدى⑩، شاڭسەي⑪ ناھىيىلىرىگە ھاكىم بولدى. بۇ جايلاردىكى ئەمەلدار ۋە خەلقنىڭ ھەممىسى ئۇنى ماختايتتى. كېيىن ۋۇگۇەن ئەمىر⑫ نۆكىرى بولۇپ تەيىنلەندى.

بۇ ۋاقىتتا ئوغان ۋە سىيانپىيلار چېگرا رايونلارغا كەينى - كەينىدىن ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. گېڭ گو ئادەتتە پىلانلاش ئىشىغا ماھىر بولۇپ، كۆپ قېتىم چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىغا پايدىلىق تەكلىپلەرنى بەرگەنىدى. شۇڭا خەن گۇاڭژۇدى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. كېيىنكى ۋاقىتتا (م. 48 - يىلى، خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىياۋ 24 - يىلى) ھون ئۇكەن باتسىقانى بى ئۆزۈنى قوغشار تەڭرىقوت⑬ دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ ۋۇيوەن قورۇلى تۇۋىدە ئۆزۈنى ياتلار ۋەزىرى دەپ ئاتىدى⑭ ھەمدە خەن خانلىقى ئۇچۇن شىمالدىكى دۇشمەندىن مۇداپىئە كۆرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. خەن گۇاڭژۇدى بۇ ئىشنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى دۆلەت ئەمدىلا تىنچلاندى، كۈچ - قۇدرىتىمىز ئاجىز، ھونلارنىڭ گېپىنىڭ راست - يالغانلىقىنى بىلىش قىيىن، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە يول قويماسلىق لازىم، دەپ قارىدى.

پەقەت گېلگ گولا: «پېقىرنىڭ قارىشچە، خەن شۇەندىنىڭ ئۇلگىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىش كېرەك ھەمدە ئۇلارغا شەرقتىكى سىيانپىيلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش، شىمالدىكى ھونلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى باشلاپ ئەتراپتىكى قوۋملارغا جازا يۈرۈشى قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندا، چېگرا ۋىلايەتلەردىكى خەلقنى ھاشار - سېلىقتىن ئازاد قىلغىلى بولىدۇ. قورۇلدا جىددىي. خەۋپ يۈز بېرىپ قالغاندا ئاندىن تەدبىر قوللىنايلىي دېسەك بولمايدۇ. بۇ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تىنچ ئۆتۈشنىڭ ئوبدان چارىسىدۇر» دېدى. خەن گۇاڭۇدى ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى ۋە دەرھال بىنى جەنۇبىي ھونلار تەۋرىقوتى قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغان ۋە سىيانپىيلار ئۆزلىرىنىڭ چېگرا - قورۇللىرىنى ساقلىدى؛ شىمالىي ھونلار يىراقلارغا قېچىپ كەتتى، خەن سۇلالىسىدە ئۇرۇش ئازايدى. م. 51 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 27 - يىلى) گېلگ گو فېلگ چىنىنىڭ ئورنىغا ئەمىر ھەرەس⑮ بولدى ۋە يەنە خانغا مەكتۇپ يوللاپ لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى، ئوڭ ۋە سول چېرىكچى تەينىلەپ، ۋۇيۇەن ۋىلايىتىدە تۇرغۇزۇپ، شىمالىي ھونلارغا قاچماقچى بولغان جەنۇبىي ھونلارنى توسۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. م. 58 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكچىلىك 1 - يىلى) ئۆز ھوجرىسىدا ئاغرىپ ئۆلدى. خەن مىڭدى گېلگ گونىڭ دېگىنى بويىچە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى، ئوڭ ۋە سول چېرىكچىلەرنى تەينىلەپ، ھەممە ئىشنى شۇنىڭ تەكلىپى بويىچە ئېلىپ باردى.

گېلگ گونىڭ گېلگ بىلگ، گېلگ كۈي ئاتلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى.

گېلگ بىلگ، يەنە بىر ئىسمى گېلگ بوچۇ، ئۇ قاۋۇل ئادەم بولۇپ، بىلىنىڭ ئايلانمىسى ئىككى غۇلاچ كېلەتتى، ھەرخىل

كىتابلارنى ئوقۇيتتى، «سىما راڭجۇنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى»⑯ نى سۆزلەپ بېرەلەيتتىى، بولۇپمۇ سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ ئۇرۇش تەدبىرلىرى ئۈستىدە تەتقىقات قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ ئاتىسىنىڭ تۆھپىسى ئارقىسىدا غۇلام⑰ بولدى، كۆپ قېتىم خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ھەربىي ئىشلار توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزدى. ئۇ ھامان خەن سۇلالىسى كۆپ مىقدارىدا ئادەم، مالىيە ۋە ماددىي كۈچ سەرپ قىلسىمۇ، چېگرا ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى تىنچلانمايۋاتىدۇ، بۇ ئاپەتنىڭ يىلتىزى ھونلاردۇر. ئۇرۇشنى ئۇرۇش بىلەن چەكلەش پەزىلەتلىك بەگ - خانلارنىڭ ئىزچىل قوللىنىۋاتقان چارىسىدۇر دەپ قارايتتى. شۇ چاغلاردا خەن مىڭدىنىڭ شىمالدىكى ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش نىيىتى بار ئىدى. شۇڭا ئېچىدە گېپىڭ بىڭنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلغانىدى. م. 65 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكپىڭ 8 - يىلى) خەن مىڭدى گېپىڭ بىڭنى ئوردىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر خانغا يوللىغان مەكتۇپلىرىدىكى دۆلەتكە پايدىلىق ئومۇمىي پىلان ۋە تەدبىرلىرىنى سورىدى ۋە ئۇنى باش مەلۇمچى⑱ قىلىپ تەينىلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ خەن مىڭدىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكە بولدى. ھەر قېتىملىق ۋەزىر - ۋۇزرالار يىغىنىدا گېپىڭ ئوردىغا چاقىرتىلىپ، ئۇنىڭدىن چېگرىدىكى ئەھۋاللار سورىلاتتى. ئۇنىڭ بەرگەن جاۋابلىرى خەن مىڭدىنىڭ قەلبىگە مەھكەم ئورنايتتى.

م. 72 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكپىڭ 15 - يىلى) گېپىڭ بىڭ مىراخور كاھىبەگ بولۇپ تەينىلەندى. م. 73 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكپىڭ 16 - يىلى) گېپىڭ بىڭ شىرمەت چەۋەندازلار بېشى چىن فېڭنى ئۆزىنىڭ يارەمچىسى قىلىپ، مىراقۇلبېگى دۇگۇ قاتارلىق سەركەردىلەر بىلەن بىرلىكتە شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. شىمالىي ھونلار قېچىپ كەتتى، خەن قوشۇنى ئۇرۇش قىلماي قايتىپ كەلدى.

م. 74 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 17 ـ يىلى) يازدا، خەن مىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ گېڭ بىڭنى دۈگۈ بىلەن بىرلىكتە 14 مىڭ چەۋەنداز بىلەن يەنە ئاقتاغدىن چىقىپ قوشقا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. قوشتا ئارقا قوش خان، ئالدى قوش خانلار بار ئىدى. ئالدى قوش خانى بولسا، ئارقا قوش خانىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇلارنىڭ خان ئوردىسى بىر ـ بىرىدىن 500 چاقىرىمدىن ئوشۇق يىراقلىقتا ئىدى. دۈگۈ، ئارقا قوش قانى يىراق، تاغ ـ جىلغىلار خەتەرلىك، لەشكەرلەر مۈزلاپ ۋە ھېرىپ كېتەرمىكىن دەپ قاراپ، ئاۋۋال ئالدى قوش خانىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. گېڭ بىڭ ئاۋۋال ئارقا قوش خانىغا ھۇجۇم قىلىش كېرەك، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئاساسىي مەسىلىنى ھەل قىلساق، ئالدى قوش خانى تەبىئىي ھالدا تەسلىم بولىدۇ، دەپ قارىدى. دۈگۈ ئۈزۈنغىچە بىر قارارغا كېلەلمىدى. گېڭ بىڭ مەيدىسىنى كېرىپ: «مېنىڭ مېڭىپ تۇرۇشۇمغا رۇخسەت قىلسىلا» دېدى ۋە ئاتلىنىپ لەشكەرلىرىنى باشلاپ شىمالغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. قوشۇنلار ئامالسىز ئۇنىڭ كەينىدىن ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى قىسىملار لەشكەرلەرنى قويۇۋېتىپ، مال ـ بايلىقلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، بىرنەچچە مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 100 مىڭدىن ئوشۇق يىلقا، كالا ئولجا ئالدى. ئارقا قوش خانى ئانتۇر قاتتىق چۆچۈپ كەتتى ۋە ئالدىراپ ـ تېنەپ بىرنەچچە يۈز چەۋەنداز بىلەن گېڭ بىڭنى قارشى ئېلىشقا چىقتى. لېكىن دۈگۈنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمىر لەشكەر سۈئەن پۈتكۈل تۆھپىنى دۈگۈغا مەنسۇپ قىلىش ئۈچۈن ئات چېپىپ بېرىپ ئانتۇرغا: «خەن خانلىقىنىڭ ئالىي سەركەردىسى پەقەت مىراقۇلبېگدىن ئىبارەت بىرلا ئادەم بولۇپ، ئۇ خانپاچچە⑲، چوڭ تۆرە، سەن ئاۋۋال شۇنىڭغا تەسلىم بولۇشۇڭ كېرەك» دېدى. شۇڭا ئۇ قايتىپ كەتتى ۋە باشقا سەركەردىلىرىنى ئەۋەتىپ گېڭ بىڭنى

قارشى ئالدى. گېيك بىلەن بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ قاتتىق غەزەپكە كەلدى ۋە ساۋۇتنى كىيىپ جەڭ ئېتىغا مىنىپ، خىل چەۋەندازلىرىنى باشلاپ ئۇدۇل دۇگۇنلىك قارارگاھىغا كەلدى: «قوش خانى تەسلىم بولماقچىدى، لېكىن ھازىرغىچە كەلمەيۋاتىدۇ. شۇڭا بىرىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىشىمغا رۇخسەت قىلغايلا» دېدى. دۇگۇ چۆچۈپ: «توختاڭ، ئۇنداق قىلسىڭىز ئىشنى بۇزىسىز!» دېدى. گېيك بىلەن ۋارقىراپ: «تەسلىمنى قوبۇل قىلىشمۇ دۇشمەنگە مۇئامىلە قىلىشتەك بولۇشى كېرەك» دېدى ۋە ئات چاپتۇرۇپ ئانتۇر تۇرغان جايغا قاراپ كەتتى. ئانتۇر گېيك بىلەن كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن ئالاقزادە بولدى ۋە ئۆيدىن يۇگۇرۇپ چىقىپ، بۆكىنى ئېلىپ، گېيك بىلەن ئېتىنىڭ ئالدى پۇتىنى قۇچاقلاپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گېيك بىلەن ئانتۇرنى ئېلىپ دۇگۇنلىك يېنىغا كەلتتى. شۇ چاغدا ئالدى قوش خانىمۇ بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، شۇنداق قىلىپ ئۇلار قوشنى تىنچىتىپ قايتىپ كەلتتى.

م. 75 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 18 ـ يىلى، كۇز) خانلىق تەختكە چىققان خەن جاڭدى گېيك بىلەن كۇنپېتىشقا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن قىلىپ تەينىلىدى ۋە ئۇنى لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ چېگرا رايونلىرىنى كۆزەتكەچ، شۇ يەرلەرنى قوغداۋاتقان چياڭ، ياۋچى لەشكەرلىرىدىن ھال سوراپ ئۇلارغا ئىنئام بېرىشكە، شۇنداقلا جيۇچۈەن ۋىلايىتىدە تۇرۇپ، قوشۇن ئەۋەتىپ، ھون ۋە قوش قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالغان قورۇل چېرىكچىسى گۇەن چۇڭ، گېيك گۇڭنى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئەۋەتتى.

م. 76 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 1 ـ يىلى) گېيك بىلەن لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولۇپ، يەتتە يىل ۋەزىپە ئۆتىدى، ھونلار ئۇنىڭ ئىلتىپاتى ۋە ساداقىتىنى

سېغىندى. كېيىن ئۇ گۈرزىدار㉑ بولۇپ يۆتكىلىپ، خەن جاڭدىنىڭ ئىشەنچىسى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. خەن جاڭدى ھەر قېتىم ۋىلايەتلەرنى ياكى ساراي - قەسىرلەرنى كۆزدىن كەچۈرگىلى چىققاندا، گېڭ بىڭ ئۆزى بىۋاسىتە مۇھاپىزەتچى قوشۇنلارنى باشلاپ خانىنىڭ ئەتراپىدا بولاتتى. خەن جاڭدى ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلىنى نۆكەرىگ قىلىپ تەيىنلىدى. م. 88 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 2 - يىلى) يەنە كۈنپېتىشقا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇنلۇقتا تەيىنلىنىپ، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇشيەننىڭ شىمالىي ھونلارغا قىلغان جازا يۈرۈشىگە يارەملەشتى ۋە دۇشمەننى يەڭدى. بۇ ۋەقەمۇ «دۇشيەن تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن. خەن خېدى گېڭ بىڭنى مېييىاڭ تۆرىسى قىلىپ، ئۇنىڭغا 3000 تۇتۇن سۈيۈرغال قىلدى. گېڭ بىڭ قەيسەر، قابىل ئادەم ئىدى، ئەمما لەشكەر باشقۇرۇشى ناھايىتى ئاددىي ئىدى، ھەربىي يۈرۈش ۋاقتىدا ئۆزى دائىم ساۋۇت كىيىپ قىسىمنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. دەم ئالغاندا قىسىملار تەرتىپى بويىچە قارارگاھ قۇرمايتتى، يىراقلارغا چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ، ئىم بېكىتىپ قويىاتتى. بىرەر خەۋەر بولۇپ قالسىلا قىسىملارنى دەرھال جەڭگىۋار سەپكە تۇرغۇزاتتى، جەڭچىلەر ئۇنىڭ ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلاتتى. م. 90 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 2 - يىلى) خۇەن يۈنىڭ ئورنىغا تۆھپىدار دانىشمەڭ بولدى. م. 91 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 3 - يىلى) يازدا ئاغرىپ ئۆلدى، 50 نەچچە يىل ئۆمۈر كۆردى. خەن خېدى قىزىل ئۆلۈك ساندۇقى (گۈەنسەي)، قاشتېشىدا بېزەلگەن كېپەنلىك تەقدىم قىلدى، تەمىرات بېگى㉑ نى ئەۋەتىپ قەبرە ياساتتى، مېيىتنى ھەربىي ئورکېستىر بىلەن 300 دىن ئوشۇق چەۋەنداز ۋە لەشكەر ئۇزىتىپ چىقتى. ئۇنىڭغا «ھەيۋەتبەگ» دېگەن پەخرىي ئۇنۋان بېرىلدى. گېڭ بىڭنىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرى ھونلارغا يەتكەندىن كېيىن، پۈتكۈل دۆلەت

خەلقى يىغلاپ كەتتى. بەزىلىرى ھەتتا يۈزىنى تىلىپ قان چىقىرىپ تەزىيە بىلدۈردى.

گېڭ بىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى گېڭ چۈڭ ئۇنىڭ تۆرىلىك ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى. دۈشيەن يېڭىلگەن چاغدا، گېڭ بىڭ دۈشيەن تەرەپدارى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ تۆرىلىك ئۇنۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. گېڭ چۈڭنىڭ ئەمىلى خەنياڭ ۋالىيسى دەرىجىسىگە قەدەر باردى.

گېڭ بىڭنىڭ ئەۋرىسى گېڭ جىنىڭ ياش ۋاقتىدىلا داڭقى چىققانىدى. ئۈچ ئالىي ۋەزىر مەھكىمىسى ئۇنى چاقىرتىپ ئەمەل بەرگەنىدى. ساۋ ساۋ㉒ ئۇنى ناھايىتى ھۈرمەتلەيتتى، شۇڭا ئاستا ـ ئاستا دەستارپىچ㉓ بولۇپ كۆتۈرۈلگەنىدى. ساۋ ساۋ خەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ پەرەز قىلغان گېڭ جى م. 218 ـ يىلى (خەن شيەندىنىڭ جيەنئەن 23 ـ يىلى) ساراي ئەمچىبېگى㉔ جى پىڭ، باش ۋەزىر مۇپەتتىشى㉕ ۋېي خۇاڭلار بىلەن بىرلىكتە قوزغىلىپ ساۋ ساۋنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغان، لېكىن ئەمەلگە ئاشمىغان، شۇڭا ئۆزى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى㉖ ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ۋاقىتتا تۆرىلەر ۋە ئەمەلدارلاردىن گېڭ جىغا چېتىلىپ ئۆلۈپ كەتكەنلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى.

گېڭ كۇي، يەنە بىر ئىسمى گېڭ دىڭگۇڭ، ياش ۋاقتىدا ناھايىتى جەسۇر ئىدى. م. 89 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 1 ـ يىلى) باشلىرىدا، ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دۈشيەن قارىمىقىدا پەخرىي ئەمىرلەشكەر بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە خىزمەت كۆرسىتىپ شىرمەت چەۋەندازلار بېشىلىقىغا كۆتۈرۈلدى. م. 91 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 3 ـ يىلى) دۈشيەن يەنە لەشكەر تارتىپ خېشى㉗ رايونىغا بارغاندا، گېڭ كۇي ئۇلۇغ سانغۇننىڭ سول چېرىكچىسى㉘ بولۇپ تەيىنلەندى.

ئۇ خىللانغان 800 چەۋەنداز بىلەن جۇييەن قورۇلىدىن چىقىپ شىمالىي ھون تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قەدەر باردى. جىنۋېي تېغى㉙ دا ئەلچى ۋە مەشھۇر ھون خانلىرى، ئۇنىڭدىن تۆۋەن دەرىجىلىك 500 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پەقەت بىرنەچچىلا چەۋەندازى بىلەن قېچىپ كەتتى. خەن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ ئۈنچە - مەرۋايىت ۋە بايلىقلىرىنى، مال - چارۋىلىرىنى ئولجا ئالدى ھەمدە 5000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يەرگە قەدەر قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئاندىن قايتىپ كەلدى. بۇ خەن خانلىقى لەشكەر تارتىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلغاندىن بۇيان بۇگۈنگە قەدەر بېرىپ باقمىغان يەر ئىدى. شۇڭا خەن خېدى گېڭ كۈيگە سۈيى㉚ تۆرىسى ئۇنۋانى بەردى. بۇ دەل شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئىنىسى چەپ قول خان يۇرتجاننىڭ ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىپ، سەككىز قەبىلىدىن جەمئىي 20 مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى بىلەن جەنۇبقا چۈشۈپ بارىكۆل بويىغا ئورۇنلاشقان، خەن خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ۋاقىت ئىدى. خەن خېدى گېڭ كۈينى ئەمىر نۆكەر قىلىپ تەيىنلەپ، ئەلچىلىك دەستىكى تۇتۇپ يۇرتجان تەڭرىقۇتنى قوغداشقا بۇيرۇدى. كېيىنكى ۋاقىتتا دۇشيەننىڭ سۈيىقەستى پاش بولۇپ قېلىپ، گېڭ كۈينىڭمۇ ئەمىلى ئېلىپ تاشلاندى ۋە ئۇنۋانى بىكار قىلىندى.

كېيىن گېڭ كۈي يەنە چاڭشۇي چېرىكچىسى㉛ بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ۋۇيۇەن ۋالىيىسى بولۇپ يۆتكەلدى، يەنە يۆتكىلىپ لياۋدۇڭ ۋالىيسى بولدى. م. 105 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇەنشىڭ 1 - يىلى) خۇيمۇ قوۋملىرى لياۋدۇڭ ۋىلايىتى چېگرىسىغا تاجاۋۇز قىلغاندا، گېڭ كۈي قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. م. 109 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ 3 - يىلى) جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى (ۋانشىشىجۇقۇت) ئاسىيلىق قىلدى. ئوردا گېڭ كۈينى

سيانپيي ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى سىپاھ - بەگلەر ۋە لەشكەرلەرنى باشلاپ يەنمېن ۋىلايىتىدە تۇرۇپ، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خې شى بىلەن بىرلىكتە جەنۇبىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. خې شى گېك كۇينى ئالدىنقى قىسىم بولۇپ مېڭىشقا كۆرسەتتى ھەمدە ئۆز قول ئاستىدىكى ئەمىر - لەشكەر گېك پۇ، لىيۇجىلارنى 2000 ئادەم ئېلىپ گېك كۇي بىلەن بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە ئەۋەتتى. قارام ئەل قەدىمكى شەھىرى(32) گە بارغاندا، تەڭرىقۇت (ۋانشىشجۇقۇت). ئۇكەن باتىسقانىنى 3000 دىن ئوشۇق ئادەم بىلەن ئەۋەتىپ خەن قوشۇنلىرىنى توستى. گېك كۇي ئۆزى دۇشمەننىڭ سول قانىتىغا ھۇجۇم قىلدى، سيانپيي لەشكەرلىرىنى دۇشمەننىڭ ئوڭ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ھونلار يېڭىلىپ چېكىندى، گېك كۇي لەشكەر تارتىپ قوغلاپ زەربە بەردى ۋە مېڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. مەشھۇر ھون خانلىرىدىن ئالتە نەپىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مېڭدىن ئارتۇق چېدىر، تەمىنات ھارۋىسى، نۇرغۇن يىلقا ۋە چارۋا - مال ئولجا ئالدى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سيانپيي قوشۇنلىرىنىڭ ئاتلىرى ئورۇقلاپ كېسەل بولۇپ كەتتى، شۇڭا ئۇلار ئاسىيلىق قىلىپ قورۇلدىن قېچىپ كەتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا، گېك كۇينىڭ دۇشمەنگە يالغۇز زەربە بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئوردا ئۇنى قاچقان دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بەرمىدى دەپ ۋەزىپىسىنى چۈشۈرۈپ، يۇنجۇڭ ۋالىيسى قىلىپ قويدى. كېيىن يەنە ئۆستۇرۇپ مۇۋەققەت لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى.

گېك كۇي ناھايىتى باتۇر ئىدى، لېكىن ئاچچىقىمۇ يامان ئىدى، كۆپ قېتىم ھونلار ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر جېك جيەننى بوزەك قىلغانىدى. م. 114 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 1 - يىلى) يۇقىرىقى خاتالىقى ئۈچۈن پايتەختكە قايتۇرۇپ

كېلىنىپ، يارغۇچىغا تاپشۇرۇلۇپ سوراق قىلىنىدى ۋە ئۆلۈمدىن بىر دەرىجە تۆۋەن جازا بېرىلىپ، 200 كالىتەك ئۇرۇلدى. م. 121 - يىلى (خەن ئەندىنىك جىيەنگۇاڭ 1 - يىلى) يەنە لياۋشۇي دەريياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ ۋاقىتتا سيانپىيلار يۇنجۇڭ ۋالىيسى چېڭ يەننى ئۆلتۈرگەن، يەنە ماچېڭ شەھىرىدە ئوغان چېرىكچىسى شۇي چاڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغانىدى. گېڭ كۇي يۇجۇ ئايماقبېگى پاڭ سېن بىلەن بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ يارەمگە بارىدى ۋە سيانپىيلارنى چېگرا - قورۇلدىن قوغلاپ چىقىرىپ قايتىپ كەلدى. كېيىنكى چاغدا ئۇ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن خىزمىتىدىن قالدۇرۇلدى ۋە ئاخىر ئائىلىسىدە ئۆلدى.

گېڭ گۇڭ، يەنە بىر ئىسمى گېڭ بوزۇڭ، گېڭ گونىڭ ئىنىسى گېڭ گۇاڭنىڭ ئوغلى. كىچىك ۋاقتىدىلا ئاتىسى ئۆلۈپ يېتىم قالغان. ئۇ جىگەرلىك، چوڭ - چوڭ چارە - تەدبىرلەرگە ئىگە، سەركەردە بولۇش ئىقتىدارى بار ئادەم ئىدى. م. 74 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچېڭ 17 - يىلى) قىشتا شىرمەت چەۋەندازلار بېشى لىيۇ جاڭ لەشكەر تارتىپ قوشقا يۈرۈش قىلغاندا، گېڭ گۇڭنى ئەمىر - لەشكەر بولۇشقا تەكلىپ قىلدى. گېڭ گۇڭ مىراقۇلبېگى دۇگۇ، بىر نەۋرە ئىنىسى مىراخور كاھبەگ گېڭ بىڭلار بىلەن بىرلىكتە قوش خانلىقىنى يېڭىپ تەسلىم قىلدى. مانا شۇ چاغدىن باشلاپ غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى، قورۇل چېرىكچىسى㉝ ئەمىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، گېڭ گۇڭ قورۇل چېرىكچىلىكىگە تەيىنلىنىپ، ئارقا قوش خانلىقىدىكى بېشبالىق㉞ شەھىرىدە تۇردى. ئوردا خەۋەرچىسى گۇەن چۇڭ قورۇل چېرىكچىلىكىگە تەيىنلىنىپ، ئالدى قوش خانلىقىدىكى لۇكچۈن㉟ شەھىرىدە تۇردى. بۇلار تۇرغان ھەر ئىككى جايغا بىرنەچچە يۈزدىن مۇداپىئە چېرىكى قويۇلدى. گېڭ گۇڭ ئۆز مەھكىمىسىگە بېرىپ، ئاسىيۇلارغا

مەكتۇپ يوللاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدرىتى ۋە ئۇنىڭ مېھىر - شەپقىتىنى تەرغىپ قىلدى، چوڭ كۇنىبي㊱ ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەندىكىلەرنىڭ ھەممىسى خۇشال بولدى، ئەلچى ئەۋەتىپ ئارغىماق ئاتلارنى تەقدىم قىلدى ھەمدە خەن شۇەندى زامانىسىدا ئۇيسۇن مەلىكىسى㊲ گە تەقدىم قىلىنغان شاھمات تاختىسىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆز ئوغلىنى ئوردىغا بېرىپ خانىنى كۆتۈشكە ئەۋەتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گېيىك گۇك ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇنلار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ ئاسىيۇ كۇنبىيىنىڭ تۇرغاق ئوغلىنى قارشى ئالدى.

م. 75 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىك 18 - يىلى)

3 - ئايدا شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پانۇ ئىككى تۇمەن چەۋەندەز بىلەن سول قول قانىنى ئەۋەتىپ قوشقا ھۇجۇم قىلدى. گېيىك گۇك ئەمىر لەشكىرىنى 300 ئادەم بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى، لېكىن يولدا كۆپ سانلىق ھون چەۋەندازلىرىغا ئۇچراپ قېلىپ، پۈتۈنلەي قىرىلىپ كەتتى. ھونلار ئارقا قوش خانى ئانتۇرنى يېڭىپ ۋە ئۆلتۈرۈپ، بېشىبالىققا ھۇجۇم قىلدى. گېيىك گۇك قورغاننىڭ ئۇستىگە چىقىپ كۇرەش قىلدى ۋە يا ئوقى ئۇچىغا زەھەرلىك دورا سۈركەپ، ھونلار ئارىسىغا: «خەنلىكلەرنىڭ ئوقىدا مۆجىزىلىك ئىلاھىي قۇدرەت بار، بۇ ئوق تەگكەن ئادەملەردە چوقۇم غەلىتە ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇ» دەپ سۆز تارقاتتى ھەمدە كۇچلۇك ئوقيالار بىلەن ھونلارغا ئوق ئاتتى. ئوق تەگكەن ھون لەشكەرلىرى جاراھەت ئاغزىنىڭ قىزىرىپ ئىششىپ، سېسىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىنتايىن قورقۇشتى. دەل شۇ كۇنلەردە بوران چىقىپ، يامغۇر ياغدى، خەن قوشۇنلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھونلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادەملىرىنى ئۆلتۈردى ۋە ياردار قىلدى. ھونلار قورقۇشۇپ، بىر - بىرىگە: «خەن قوشۇنلىرىنىڭ قالىتىس كارامىتى بار ئىكەن، نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق -

هە!» دېيىشىپ، قورشاۋنى بوشىتىپ كېتىپ قېلىشتى. گېڭ گۇڭ سۇلې㊳ شەھىرى يېنىدىكى جىلغىدا بۇلاق سۇيى بار، شۇ يەردە تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرگىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى ۋە 5 ـ ئايدا لەشكەر باشلاپ سۇلې شەھىرىدە تۇرۇپ مۇداپىئەلەندى. 7 ـ ئايدا ھونلار يەنە ھۇجۇم قىلدى، گېڭ گۇڭ ئاۋانگارت قىسىمدىكى بىرنەچچە مىڭ پىدائىي ئەسكەرنى توپلاپ، ئۇدۇل يول بىلەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھون چەۋەندازلىرى تارمار بولۇپ قېچىپ كەتتى ۋە شەھەر يېنىدىكى جىلغا سۇيىنى ئۇزۇۋەتتى. گېڭ گۇڭ شەھەر ئىچىدە قۇدۇق كولاتتى، لېكىن 45 گەز چوڭقۇرلۇقتا كولىسىمۇ سۇ چىقمىدى، سىپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرلەر ئۇسساپ ـ چارچاپ، ئات تېزىكىنى سىقىپ سۇيىنى چىقىرىپ ئىچىشتى. گېڭ گۇڭ ئاسمانغا قاراپ ئاھ ئۇرۇپ: «ئاڭلىشىمىزچە، بۇرۇن ئېرشىي سانغۇن لى گۇاڭلى قىسىمدا سۇ يوق بولۇپ قالغاندا، قىلىچىنى چىقىرىپ تاغنى تىلغانىكەن، بىر قۇدۇق پەيدا بولۇپ، شۇئان سۇ ئېقىپ چىققانىكەن؛ بۇگۇنكى كۈندە ئۇلۇغ خەن خانلىقى ئادالەتپەرۋەر، مۇقەددەس ۋە دانا تۇرسا، ئەجەبا، بىزنىڭمۇ تۇگىشىپ كېتىدىغان ۋاقتىمىز بولامدۇ؟» دەپ كىيىملىرىنى تۇزەشتۇرۇپ قۇدۇققا ئۇست ـ ئۇستىلەپ باش ئۇرۇپ، سىپاھ ـ بەگ، لەشكەرلەر ئۇچۇن تىلەك تىلىدى. بىرئازدىن كېيىن قۇدۇقتىن سۇ ئېتىلىپ چىقتى، سىپاھ ـ بەگلەر ئالقىش ياڭرىتىپ، ۋارقىرىشىپ كېتىشتى. گېڭ گۇڭ سىپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرلەرگە سۇنى شارقىرىتىپ دۇشمەنگە كۆرسىتىڭلار دەپ بۇيرۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئويلىمىغان يەردىن ھونلار تەڭرى ئۇلارغا يار بولدى دەپ قاراپ پۈتۈنلەي چېكىنىپ كەتتى.

شۇ چاغدا كېنگىت (قاراشەھەر)، كۇچار خانلىقلىرى باش قورۇقچىبەگ چېڭ مۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى، شىمالىي ھونلار گۇەن چۇڭنى لۇكچۇندە قامال قىلدى. دەل شۇ

مەزگىلدە خەن مىڭدى ئاغرىپ ئۆلدى، يارەمگە قوشۇن كېلەلمىدى. قوش يەنە ئاسىيلىق قىلىپ، ھونلار بىلەن بىرلىكتە گېيك گۈڭغا ھۇجۇم قىلدى. گېيك گۈك لەشكەرلىرىنى ئېلىھاملاندۇرۇپ دۈشمەننى چېكىندۈردى. ئارقا قوش قانىنى ئاغمچىسىنىك ئەجدادى ئەسلى خەنزۇ ئىدى، ئۇ دائىم ئۆزلۈكىدىن گېيك گۈڭغا دۈشمەن ئەھۋالىدىن مەلۇم قىلىپ ھەمدە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن ئاشلىق توگەپ، تۇرمۇش قىيىنلاشتى، شۇڭا ئوقيا كىرىچىنى قاينىتىپ ئۇنىك سىڭىر ۋە تېرىلىرىنى يېيىشكە توغرا كەلدى. گېيك گۈك لەشكەرلەر بىلەن سەمىمىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۆلسىمۇ - تىرىلسىمۇ بىللە بولدى، شۇڭا لەشكەرلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئالا كۆڭۈللۈك قىلمىدى، لېكىن ئاستا - ئاستا ئۆلۈشكە باشلاپ، پەقەت بىرنەچچە ئون ئادەملا قالدى. پانۇ تەڭرىقۇت گېيك گۈڭنىك قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئۇقۇپ، ئۇنى چوقۇم تەسلىم بولىدۇ دەپ ئويلىدى ۋە يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندىدى ۋە: «ئەگەر تەسلىم بولساڭ، جۇرجىت㊴ لارغا خان قىلىپ، قىزىمنى بېرىمەن» دېدى. گېيك گۈك ھون ئەلچىسىنى ئالداپ سېپىل ئۈستىگە چىقاردى ۋە ئۆز قولى بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى سېپىل ئۈستىدە كۆيدۈردى. ئەلچىنىك بىللە كەلگەن ھەمراھلىرى ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى ۋە قايتىپ بېرىپ تەڭرىقۇت پانۇغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. تەڭرىقۇت قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، يەنە قوشۇننى كۆپەيتىپ گېيك گۈڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. لېكىن سۇلې شەھىرىنى ئالالمىدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى، گۇەن چۈك ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ يارەم تەلەپ قىلغانىدى. بۇ ۋاقىتتا خەن جاڭدى ئەمدىلا تەختكە چىققان بولۇپ، بۇ ئىشنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىك مۇھاكىمىسىگە قويدى. ئەمرى مىمار دېۋۇلۇن يارەم بەرمەسلىك كېرەك دەپ

قارىدى. ئەمرى زېمىن㊵ باۋ يۇي تەكلىپ بېرىپ: «خەتەر ۋە ئاپەت يۇز بېرىۋاتقان يەرلەرگە ئەۋەتىلگەن كىشىلەر جىددىيلىككە ئۇچرىغان چاغدا تاشلىۋېتىلسە، بۇ سىرتقا نىسبەتەن بەدۋي يىلار㊶ نىڭ زوراۋانلىقىغا يول قويغانلىق بولىدۇ؛ ئىچكى قىسىمغا نىسبەتەن دۆلەت ئۇچۇن پىداكارلىق قىلىۋاتقان سادىق ئەمەلدارلارنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتقانلىق بولىدۇ. ئەگەر ۋەزىيەت دەڭسەپ بېقىلىپ بۇنىڭدىن كېيىن چېگرىدا ئۇرۇش بولمايدۇ دەپ قارالسا، ئۇ كىشىگە ياردەم بېرىلسىمۇ مەيلى ئىدى، مۇبادا ھونلار چېگرا - قورۇلغا يەنە تاجاۋۇز قىلىپ قالسا، ئالىيلىرى، ئۇ چاغدا، قانداق ئامال بىلەن ئۇلارغا قارشى سەركەردە ئەۋەتەلەيلا؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاڭلىشىمىزچە، گۇەن چۇڭ بىلەن گېڭ گۇڭلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئاران نەچچە ئونلا ئادىمى قاپتۇ، ھونلار ئۇلارنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىپمۇ ئۇزۇندىن بېرى ئالالمىدى، بۇ ئۇلارنىڭ ئاجىز، ناچار شارائىتتا تۇرۇپمۇ، يەنىلا بىر نىيەتتە پۈتكۈل كۈچى بىلەن ئىش كۆرۈۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئەمەسمۇ. شۇڭا دۇنخۇاڭ، جيۇچۇەن ۋىلايەتلىرى ۋالىيلىرىنىڭ ھەرقايسىسى خىللانغان 2000 دىن چەۋەندىز بىلەن، كۆپرەك تۇغ كۆتۈرۈپ، بىر كۈندە ئىككى كۈنلۈك يول بېسىپ يېتىپ بېرىپ، ئۇلارنى بۇ جىددىي ۋەزىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇشى كېرەك. ئىنتايىن ھارغىنلىق يەتكەن ھون لەشكەرلىرى مۇقەررەركى، قارشىلىق كۆرسىتىشكە پېتىنالمايدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا ئۇلار 40 كۈندە قورۇلغا قايتىپ كېلىدۇ» دېدى. خەن جاڭدى باۋ يۇينىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆردى ۋە دەرھال كۈنپېتىشقا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن گېڭ بىڭنى جيۇچۇەندە تۇرۇپ، ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق قوشۇمچە ئۇستىگە ئېلىشقا ئەۋەتتى؛ چىن پېڭ ۋە ئوردا خەۋەرچىسى ۋاڭ مېڭ، خۇاڭ فۇيۇەنلەرنى جاڭيې، جيۇچۇەن، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرى، شۇنىڭدەك پىشامشان خانلىقى قوشۇنلىرى

بولۇپ، جەمئىي 7000 دىن ئوشۇق ئادەمنى يۆتكەپ توپلاشقا ئەۋەتتى. م. 76 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 1 - يىلى)، 1 - ئايدا ئۇلار لۇكچۇندە توپلىنىپ قوشقا زەربە بەردى ۋە يارغول⑫ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، 3800 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، 3000 دىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتقۇن قىلدى. 37 مىڭ تۆگە، ئېشەك، يىلقا، كالا، قوي ئولجا ئالدى. شىمالىي ھونلار ئالدى - كەينىگە قارىماي قاچتى، قوش يەنە تەسلىم بولدىغانلىقىنى بىلدۈردى. دەل شۇ چاغدا گۈەن چۇڭ ئاغرىپ ئۆلدى. ۋاڭ مىڭ قاتارلىقلار بۇنى ئاڭلىغان ھامان، لەشكەرلىرىنى ئېلىپ قايتماقچى بولدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەربىي ئەمەلدار فەن چاڭ گېڭ گۇڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن لەشكەرلەرگە كىيىم - كېچەك ئېلىپ كەلگىلى دۇنخۇاڭغا بېرىپ شۇ يەردە قالغانىدى. بۇ قېتىمدا ئۇ ۋاڭ مىڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە قورۇلدىن چىققانىدى. فەن چاڭ گېڭ گۇڭنىڭ ئالدىغا بېرىش توغرىسىدا قايتا - قايتا تەكلىپ بەرسىمۇ، سەركەردىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىمىدى، فەن چاڭغا 2000 لەشكەر بەردى. فەن چاڭ لەشكەرلىرى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يول بىلەن مىڭىپ قارلىق تاغلارنى بېسىپ، مىڭبىر جاپادا سۇلي شەھىرىگە باردى. شەھەرنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان قوشۇنلار بىرىم كېچىدە لەشكەرلەرنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ھونلار يەنە كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ ئىنتايىن چۆچۈپ كېتىشتى. فەن چاڭ يىراقتىن: «مەن فەن چاڭ، ئوردا چېرىكچىنى ئېلىپ كېتىشكە قوشۇن ئەۋەتتى» دەپ ۋارقىرىدى. شەھەردىكى ئادەملەر بۇنى ئاڭلاپ ئالقىش ياڭراتتى ۋە شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بىر - بىرىنى قۇچاقلىشىپ يىغلاپ كېتىشتى. ئەتىسى بىرلىكتە كەينىگە قاراپ ماڭدى. ھون قوشۇنى بۇنى ئۇققۇپ قوغلاپ زەربە بەردى. خەن قوشۇنلىرى كېتىۋېتىپ ئورۇشۇپ ماڭدى. شەھەر مۇداپىئەسىدىكى سىپاھ - بەگ ۋە لەشكەرلەر ئاچ

ۋە هارغىن بولۇپ، سۇلې شەھىردىن ئايرىلىپ چىققاندا ئاران 26 ئادەم ئىدى. ئۇلار يولدا ئۆلۈپ، 3 - ئايدا يۇمىن قوۋۇقى (قاشقوۋۇقتا)㊸ غا كەلگەندە ئاران 13 ئادەم قالدى. ئۇلارنىڭ ئۇستىبېشى جۇلجۇل، چىرايلىرى تاتارغانىدى. ئەمىر نۆكەر جېڭ جۇڭ گېڭ گۇڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ - بەگ، لەشكەرلەرنى يۇيۇندۇرۇپ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئالماشتۇردى ھەمدە خانغا مەكتۇپ يوللاپ: «گېڭ گۇڭ ئاجىز ھەربىي كۇچ بىلەن يېگانە شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، نەچچە تۈمەن دۈشمەن قوشۇنىغا تاقابىل تۇردى، ئۇزۇن يىللاردىن بېرى جاپا تارتىپ مادارىدىن كەتتى. تاغ ئېشىپ قۇدۇق كولاپ، ئوقيانىڭ كىرىچىنى پىشۇرۇپ يېدى، مانا بۇ مىڭ ئۆلۈپ - مىڭ تىرىلگەنلىكتۇر. ئۇلار ئىلگىرى - ئاخىر بىر نەچچە مىڭ ھوننى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى. ئاخىرغىچە ساداقەتلىك ۋە قەھرىمانلىق پەزىلىتىنى ساقلاپ، ئۇلۇغ خەن خانلىقى نامىغا داغ كەلتۈرمىدى. ئۇنىڭ ئەقىدىسى ۋە گۈزەل ئەخلاقى قەدىمدىن بۇگۈنگىچە كۆرۈلۈپ باقمىغان. شۇڭا ئۇنىڭغا يۇقىرى ئەمەل ۋە ئۇنۋان بېرىلىشكە تېگىشلىك ھەم شۇ ئارقىلىق باشقا سەركەردىلەرنىڭ رىغبەتلەندۈرۈش لازىم» دېدى. گېڭ گۇڭ لوياڭغا كەلگەندە باۋ يۇي يۇقىرىغا مەكتۇپ يوللاپ، گېڭ گۇڭنىڭ ئەقىدە ۋە ئىنساب - پەزىلىتى سۇ ژۇ㊹ نىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ، شۇڭا ئۇ يۇقىرى ئۇنۋان - مۇكاپاتقا مۇشەررەپ بولۇشى لازىم، دەپ تەكلىپ بەردى. شۇڭا خەن جاڭدى گېڭ گۇڭنى شىرمەت چەۋەندازلار بېشى قىلىپ تەينىلىدى ۋە گېڭ گۇڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمىر لەشكەر شى شيۇنىڭ لوياڭ يارىدەمچى بازار بېگى㊺ قىلىپ تەينىلىدى، جاڭ فېڭ يۇڭ قارارگاھىنىڭ㊻ ئەمىر لەشكىرى، ھەربىي ئەمەلدار فەن چاڭ گۇڭچېڭ㊼ نىڭ يارىدەمچى ھاكىمى㊽ قىلىپ بەلگىلەندى، قالغان

توققۇز ئادەم خاننىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىغا قوشۇۋېتىلدى. گېڭ گۇڭنىڭ ئانىسى بالدۇرلا ئاغرىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى. گېڭ گۇڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قايتا ھازا ئاچتى، خەن جاڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ، ژۇگۇەن ئەمىرنۆكىرى مايەن ئارقىلىق كالا ۋە ھاراق ئەۋەتىپ، گېڭ گۇڭنىڭ قارىسىنى سۈندۇردى.

م. 77 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 2 - يىلى) گېڭ گۇڭ چاڭشۇي چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ يىلى كۈزدە، جىنچېڭ، لۇڭشى ۋىلايەتلىرىدىكى چياڭلار ئاسىيلىق قىلدى. گېڭ گۇڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش پىلان - تەدبىرلىرى توغرىسىدا سۆزلىدى. خەن جاڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى ئوردىغا چاقىرتىپ تەپسىلىي ئەھۋالنى سورىدى. شۇنىڭ بىلەن گېڭ گۇڭنى بەش چېرىكچى سىپاھ - بەگ ۋە لەشكەرلىرىدىن 3000 ئادەم ئېلىپ ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ما فاڭغا يارەملىشىپ غەربىي چياڭلارغا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. گېڭ گۇڭ فۇخەن[49] ناھىيىسىدە تۇردى ۋە كۆپ قېتىم چياڭلار بىلەن ئېلىشتى. م. 78 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 3 - يىلى)، كۈزدە شاۋداڭ چياڭلىرى تەسلىم بولدى، ما فاڭ پايتەختكە قايتىپ كەلدى، گېڭ گۇڭ جايىدا قېلىپ تەسلىم بولمىغان غەربىي چياڭلارغا داۋاملىق جازا يۈرۈشى قىلدى، مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە تۈنقۇن قىلدى. 40 مىڭدىن ئوشۇق كالا، قوي ئولجا ئالدى، لىجيې ۋە شاۋخې چياڭلىرى قاتارلىق 13 قەبىلىدىن جەمئىي نەچچە تۈمەن ئادەم گېڭ گۇڭنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەل بولدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى گېڭ گۇڭ لەشكەر تارتىپ لۇڭشىدىن چىققاندا، خانغا مەكتۇپ يوللاپ: «بۇرۇن ئەنفېڭ تۆرىسى دۇ رۇڭ خېشىدا تۇرغان ۋە چياڭلارنىڭ كۆپ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. ھازىرقى باش ھۆدەيچى دۇ گۇ مانا شۇنىڭ ئەۋلادى. ئالدىنقى قېتىم ئاقتاغدىكى ھونلارغا زەربە بەرگەندە

ئۇنىڭ تۆھپىسى پۈتكۈل قوشۇن بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرغان. شۇڭا ئۇنىڭغا مۇھىم ۋەزىپە بېرىلىپ، لياڭجۇ ئايمىقىدىكى چياڭلارنى خاتىرجەملەندۈرۈش كېرەك. هارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى مافاڭغا قوشۇن تارتىپ خەنياڭ ۋىلايىتىدە تۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنى تەھدىت كۈچى قىلىش كېرەك» دېدى. بۇ سۆز ما فاڭنى قاتتىق خاپا قىلدى. ما فاڭ پايتەختكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، نازارەتچىبەگ⑩ لى تەن ما فاڭنىڭ ئارزۇسى بويىچە خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ گېڭ گۇڭنى هەربىي ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ، خان يارلىقىنى قوبۇل قىلغان بىلەن ئىچىدە نارازىلىق قىلىدۇ، دەپ هاقارەتلىدى. شۇڭا گېڭ گۇڭ پايتەختكە چاقىرتىلىپ يارغۇچىغا تاپشۇرۇلدى ۋە سوراق قىلىندى، ئەمەل ـ مەنسەپلىرى ئېلىنىپ تاشلىنىپ يۇرتىغا قايتۇرۇلدى، ئاخىر ئۆيىدە ئۆلدى.

گېڭ گۇڭنىڭ ئوغلى گېڭ پۇ پايتەخت بارس كاھىبگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. 115 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 2 ـ يىلى) دىڭشى شەھرى⑪ دە ئىسيانچى چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ يېڭىلدى ۋە جەڭدە ئۆلدى. ئوردا يارلىق چۈشۈرۈپ گېڭ پۇنىڭ ئوغۇللىرى گېڭ خۇڭ، گېڭ يېلەرنى نۆكەر بەگ قىلىپ تەيىنلىدى.

گېڭ يې، يەنە بىر ئىسمى گېڭ جيۇ، خەن شۇندىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ ۋاقىتتا ئىسيانچىلار چېگرا ۋىلايەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىپ، دەيجۇن ۋالىيسى لى چاۋنى ئۆلتۈرگەندى. گېڭ يې ئوغان ۋە هەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ سىپاه ـ بەگ، لەشكەرلىرىنى باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلىپ سيانپىيلارنى يەڭدى. سيانپىيلار ئىنتايىن چۆچۈپ، بىرنەچچە تۈمەن ئادەم بىلەن لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە بېرىپ ئەل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن گېڭ يې بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشقا چىقىپ غەلىبە قازىنىپ ۋە كۆپ ئولجا

ئېلىپ شىمالنى لەرزىگە كەلتۈردى. لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولۇپ كۆتۈرۈلدى.

گېڭ جەمەتىدىن خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 1 - يىلىدىن خەن شيەندىنىڭ جيەنئەن يىللىرى ئاخىرلىرىغىچە جەمئىي ئىككى ئالىي سانغۇن، توققۇز سانغۇن، 13 ۋەزىر چىققان، ئۇچ ئادەم مەلىكىگە ئۆيلەنگەن، 19 ئادەم چوڭ تۆرە بولغان، ئەمىر نۆكەر، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ۋە ئايماقبېگى، 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدارلار نەچچە يۈزگە يەتكەن بولۇپ، خەن خانلىقى بىلەن بىرلىكتە گۈللىنىپ، بىرلىكتە زاۋال تاپقانىدى.

مۇئەررىختىن: مەن بۇرۇن «سۇۋۇنىڭ تەرجىمىھالى» نى ئوقۇپ، ئۇنىڭ خىلۋەت چۆل - جەزىرىدىكى بايقال كۆلى بويىدا ئاچلىقتا ئوت - خەس يەپ، ناتىۋانلىقتا ياشاۋېتىپمۇ ئۇلۇغ خەن خانلىقى شەنىگە داغ تەگكۈزمىگەنلىكىدىن ئىبارەت ساداقەتمەن پەزىلىتىدىن ئىنتايىن تەسىرلەنگەنىدىم. كېيىن گېڭ گۇڭنىڭ سۇلې شەھىرىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ۋەقەنى ئاڭلاپ، ئىختىيارسىز ئاھ ئۇرۇپ كۆزلىرىمگە ياش ئالدىم. پاھ، ساداقەتمەنلىك جاندىنمۇ قەدىرلىك ئىكەن، بۇ نەقەدەر يۈكسەكلىك - ھە! بۇرۇنقى زاماندا ساۋمۇ(52) كې(53) دېگەن يەردىكى ھەربىي ئىتتىپاق ئۇرۇشى ۋاقتىدا چى خۇەنگۇڭ(54) نى بۇلاپ كېتىپ، ئۇنى لۇ بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە قىستىغان، لىن شياڭرۇ(55) مېەنچى(56) يىغىنىدا چىن جاۋشياڭۋاڭ(57) غا تەھدىت سېلىپ ئۇنى كوزا تىرىڭلىتىپ بېرىشكە قىستاپ، جاۋ خۇيۋېنۋاڭ(58) نىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاپ قالغان. بۇلار ئىككىسى باتۇرلۇققا تايىنىپ بىر مەزگىللىك غەلىبىنى چاقماق تېزلىكىدە قولغا كەلتۈرگەن. ئۆلۈم خەۋپى ئاستىدا تىز پۈكمىگەن سۇۋۇ بىلەن گېڭ گۇڭ ئىككىسىنى ئۇلارغا سېلىشتۇرغاندا ئەلۋەتتە ئوخشاش بولمايدۇ - دە! مېنىڭچە

جەن خانى سۇۋۇ بىلەن گېيك گۇڭغا ئالىي مەرتىۋە بېرىشى، ئۇلارنىڭ ئون ئەۋلادىغا قەدەر ئۆلۈم جازاسىنى كەچۈرۈم قىلىشى لازىم ئىدى. لېكىن سۇۋۇ سازاۋەر بولغان ئىلتىپات ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا يېتىپ بارالمىدى، گېيك گۇك بولسا، ئاخىر زىندانغا تاشلاندى. مەن بۇگۈن «ئەجدىها بىلەن يىلان»⑤⑨ دېگەن نەزمىنى قايتا ئوقۇپ، سۇۋۇ ۋە گېيك گۇڭلار ئۈچۈن ئاھ ئۇرۇپ ھەسرەت چەكمەي تۇرالمىدىم.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 708 - ۋە 715 — 725 - بەتلەر).

---

① گېيك يەن (م. 3 — 58) ماۋلىك ناھىيىسى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دىن. كىچىكىدىنلا تىرىشىپ ئۆگىنەتتى. گېڭشى دەۋرىدە شاڭگو ۋىلايىتى لەشكەرلىرىنى باشلاپ گۇاڭۋۇدى (لیۇشیۇ) تەرەپكە ئۆتۈپ، لیۇشیۇ بىلەن بىللە خېبېي رايونىدىكى ۋاڭ لاڭ قوشۇنىنى ۋە قىزىلقاشلىقلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى يوقىتىپ، چوڭ سانغۇن بولۇپ تەيىنلەندى. لیۇشیۇ خان بولغاندىن كېيىن، ھەيۋەتلىك چوڭ سانغۇن، خاۋجى تۆرىسى بولۇپ تەيىنلىنىپ، جاڭ بۇ كۈچلىرىنى يوقىتىپ، ئون ئىككى ۋىلايەتنى ئىشغال قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. گېيك يەن تەزكىرىسى»).

② لياڭشياڭ (辽阳) قەدىمكى ناھىيە. كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھرى فاڭشەن ناھىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4101 - بەت).

③ ياڭشياڭ (辽阳) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى گوئەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 735 - بەت).

④ جۇندۇ تېغى (山都军) لى شيەن: جۇندۇ تېغى جۇندۇ ناھىيىسىدە بولۇپ، جۇندۇ ناھىيىسى گۇاڭياڭ ۋىلايىتىگە قاراشلىق دەيدۇ. جۇندۇ ناھىيىسى ھازىرقى بېيجىڭ شەھرى چاڭپىڭ ناھىيىسىدۇر. جۇندۇ تېغى

جۇندۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 735 ـ بەت).
⑤ گېڭ شۇ (耿舒) گېڭ يەننىڭ ئىنىسى، پېڭ چۈڭغا ھۇجۇم قىلغاندا خىزمەت كۆرسىتىپ، مۇپىك تۆرىسى بولۇپ تەينىلەندى.
(مۇھەررىردىن).
⑥ گېڭ كۇاڭ (耿况) گېڭ يەننىڭ دادىسى. ياش ۋاقتىدا ۋاڭ ماڭنىڭ ئىنىسى ۋاڭ جى بىلەن بىرلىكتە لاۋزى تەلىماتىنى ئۆگەنگەن. كېيىن ۋاڭ ماڭ شىن خانلىقىنىڭ شاڭگو ۋىلايىتى ۋالىيسى بولدى. لىيۇشيۇ تەرەپكە ئۆتكەندىن كېيىن يۇمى تۆرىسى بولۇپ تەينىلەندى.
(«كېيىنكى خەننامە. گېڭ يەن تەزكىرىسى» دىن).
⑦ ھەرەم ئاغىسى (黄门郎) قىسقارتىلىپ 黄门 دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئوردا خەزىنە بېگى تەۋەسىدىكى مۇئەسسەسىدە خىزمەت ئۆتىگۈچى ئەمەلدار بولۇپ، خانىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە بەگلەر خان بىلەن كۆرۈشكەندە ئۇلارنى ئۈز ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇشقا مەسئۇل.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4179 ـ بەت).
⑧ ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسى (射声校尉) خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل. ماھىر ئوقياچىلارنى باشقۇراتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ ماھىر ئوقياچىلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى.
(«خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1130 ـ بەت؛ «كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4206 ـ بەت).
⑨ دۇنچيۇ (丘顿) قەدىمكى ناھىيە. خەن خانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چىگۇېك ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3901 ـ بەت).
⑩ ياڭدى (阳翟) قەدىمكى ناھىيە. چىن خانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يۈشيەن ناھىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3847 ـ بەت).

⑪ شاڭسەي (蔡上) قەدىمكى ناھىيە. خەن خانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭسەي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3853 ـ بەت).

⑫ ۋۇگۇەن ئەمىرىنۆكەرى (将中郎官五) ۋۇگۇەن نۆكەر بەگلىرىنى باشقۇرۇپ، ئوردا قوۋۇقلىرىنى قوراللىق قوغداش ۋە خانىنىڭ سەپىرىدە ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل ئەمەلدار. ئورنى سانغۇندىن كىچىكرەك.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4155 ـ بەت).

⑬ قوغشار تەڭرىقۇت (于单邪呼) خەن شۇەندى دەۋرىدە قوغشار تەڭرىقۇت خەن خانلىقىغا بېقىنىپ، خانىنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكەنىدى. ئۇكەن باتسقان بىي قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ نەۋرىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى قوغشار تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالا.

⑭ شۇنگدىن باشلاپ ھونلار جەنۇبىي ھونلار ۋە شىمالىي ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑮ ئەمىرھەرەس (大司农) مالىيە، ئاشلىق، مالىلار ۋە تۇز، تۆمۈرلەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4174 ـ بەت).

⑯ «سىما راڭجۇنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى» (司马兵法) ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىكى قەدىمىي ئەسەر.

(مۇھەررىردىن).

⑰ غۇلام (郎) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خانىنىڭ يېقىن كۆتكۈچىلىرى، مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە مەسلىھەتچىلىرى (جۇملىدىن 中郎، 侍郎، 郎中) غۇلام دەپ ئاتىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4155 ـ بەت).

⑱ باش مەلۇمچى (射将谒者) مەلۇمچىلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

ئىشىك ئاغىسىغا قاراشلىق.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 1460 - بەت).

⑲ خانپاچچە (天子姊婿) لى شيەننىڭ ئىزاھلىشىچە: دۇ گۇ خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ قىزى نيېياڭ مەلىكىگە ئۆيلەنگەن بولۇپ، نيېياڭ مەلىكە بولسا خەن مىڭدىنىڭ ئاچىسى ئىكەن.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 717 - بەت).

⑳ گۇرزىدار (执金吾) ئوردا ئەتراپىنىڭ ئامانلىقىنى ۋە قورال - ياراغلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4195 - بەت).

㉑ تەمىرات بېگى (将作大匠) ئوردا، خان جەمەتى ئىبادەتخانىسى، قەبرىستان ۋە باشقا ياغاچ - تاش قۇرۇلۇشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«خەننامە. ئەمەل - ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1123 - بەت).

㉒ ساۋ ساۋ (曹操، 155 — 220) ئۇچ خانلىق دەۋرىدىكى ھەربىي ئالىم. جياۋ (ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى بوشيەن ناھىيىسى) دېگەن يەردىن. خەن لىڭدى دەۋرىدە 20 ياشلىق ساۋ ساۋ نۆكەر بەگ بولۇپ تەيىنلەندى. سېرىق ياغلىققلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى باستۇرۇشتا چەۋەندازلار كاھىبېگى بولۇپ يىڭچۇەن ۋىلايىتىدە جەڭ قىلدى ۋە شۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتتى. م. 196 - يىلى ئۇ خەن شيەندىنى شۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۇچاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) دېگەن يەرگە كۆچۈرۈپ، شۇ يەرنى پايتەخت قىلدى. ئاندىن لۇ بۇ كۈچلىرىنى يوقىتىپ، يۈەن شاۋنى تارمار قىلىپ، ئۆزىنى چوڭ سانغۇن دەپ ئېلان قىلدى ۋە تەدرىجىي ھالدا خەن خانلىقىنىڭ مالىمان بولۇپ كەتكەن شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈردى. م. 208 - يىلى باش ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەندى. قوشۇن باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلغاندا سۇن چۈەن بىلەن لىيۇ بېينىڭ بىرلەشكەن قوشۇنى تەرىپىدىن يېڭىلدى. ئاخىر ۋېيۋاڭ نامى بېرىلدى.

(«ۋېينامە. ساۋ ساۋ تەزكىرىسى» دىن).

㉓ دەستارپىچ (少府) ئوردا ئىچىدىكى كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك -

ئىچمەك ئىشلىرىنى، گۆھەر ـ مال نەرسىلىرىنى باشقۇرىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4176 ـ بەت).
㉔ ساراي ئەمچىبېگى (太医令) دەستارپىچقا قاراشلىق ئەمەلدار، ئوردا تىۋىپلىرىنى باشقۇرىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4176 ـ بەت).
㉕ باش ۋەزىر مۇپەتتىشى (丞相司直) 司徒司直 دەپمۇ ئاتىلىدۇ. باش ۋەزىرگە ياردەملىشىپ ئايماقلارنى تەپتىش ۋە نازارەت قىلىدىغان، قانۇنسىز ئىشلارنى پاش قىلىدىغان ئەمەلدار.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4141 ـ بەت).
㉖ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى — ئۇچ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، يەنى ئاتا جەمەت، ئانا ـ جەمەت، خوتۇن جەمەت تەرەپتىكى تۇغقانلارنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى زاماندا ئىنتايىن ئېغىر جىنايەتچى دەپ قارالغان كىشىلەرنىڭ ئۆزى بىلەن قوشۇپ ئۇچ تەرەپ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىراقلا ئۆلتۈرۈلەتتى.
(مۇھەررىردىن).
㉗ خېشى (河西) قەدىمكى رايون. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىنى، يەنى خېشى كارىدورى بىلەن خۇاڭشۇي دەرياسى بويلىرىنى خېشى دەپ ئاتايتتى.
(بىر تومۇق «سۆزلۈك»، 91 ـ بەت).
㉘ «دۇشيەننىڭ تەرجىمھالى» ۋە «جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئوڭ چېرىكچىسى» دەپ يېزىلغان. چېرىكچى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سانغۇندىن كېچىكرەك ھەربىي ئەمەل ئىدى.
(مۇھەررىردىن).
㉙ جىنۇبىي تېغى (山微金) ھازىرقى ئالتاي تېغىدۇر.
(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى» 98 ـ بەت).
㉚ سۇيى (邑粟) لى شيەننىڭ ئىزاھلىشچە، سۇيى ناھىيىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى بەيشۇي ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە. يەشمىلىرى»، 3831 ـ بەت).

㉛ چاڭشۇي چېرىكچىسى (长水校尉) چاڭشەن شەھىرى يېنىدىكى چاڭشۇي دېگەن يەردە تۇرۇشلۇق ھون، ئۇغان ئاتلىق لەشكەرلىرىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4205 ـ بەت).

㉜ قارام ئەل قەدىمكى شەھىرى (属国故城) شىخې قارام ئەل كاھىبگى مېيجى ناھىيىسىدە تۇراتتى. بۇ يەردە دېيىلگەن قارام ئەل قەدىمكى شەھىرى مېيجى ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 748 ـ بەت).

㉝ قورۇل چېرىكچىسى (戊已校尉) خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق تېرىقچى لەشكەرلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، 5441 ـ بەت).

㉞ بېشبالىق (金满城) خەنزۇچە مەنبەلەردە يەنە 金蒲城 دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جىمسار ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 14 ـ بەت).

㉟ لۇكچۇن (柳中) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى پىچان ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 60 ـ بەت).

㊱ كۇنبىي (昆弥) ئاسىيۇ خانىنىڭ نامى. م. ب. 53 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ گەنلۇ 1 ـ يىلى) دىن باشلاپ ئاسىيۇ خانلىقىدا چوڭ كۇنبىي ۋە كىچىك كۇنبىي دەپ ئىككى كۇنبىي پەيدا بولغان، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزلىرىگە قاراشلىق ئاھالىسى، يېرى بولغان، ھەر ئىككىسى خەن خانلىقى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1922 ـ بەت).

㊲ ئاسىيۇ مەلىكىسى (乌孙公主) جېيىيۇ مەلىكىنى كۆرسىتىدۇ. جېيىيۇ مەلىكە چۇ بېگى لېيۇۋۇنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، م. ب. 102 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ تەيچۇ 3 ـ يىلى) ئۇيسۇن كۇنبىيى سىنزۇرغا ياتلىق قىلىنغان. م. 51 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ گەنلۇ 3 ـ يىلى) پايتەخت

چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

㊳ سۇلي (疏勒) بۇ يەردە دېيىلگەن سۇلى — سۇلى خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان سۇلى ئەمەس، بەلكى ئارقا قوش خانلىقىغا قاراشلىق بىر شەھەر. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى جىمسار بىلەن گۇچۇڭ ناھىيىلىرى ئارىلىقىدا بولسا كېرەك.

(«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكىلەر»، 1467 ـ بەت).

㊴ جۇرجىت (屋白) قەدىمكى مىللەت. شۇ دەۋرلەردە سۇڭغارى دەريا‌سى، مۇدەنجياڭ ۋادىلىرى، خېيلۇڭجياڭ دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنى، شەرقتە تا ياپون دېڭىزىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 228 ـ بەت؛ تۇزنىتىلگەن «سىيۇەن»، 2158 ـ بەت).

㊵ ئەمرى زېمىن (司徒) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 国相 ياكى 大司丞相 دەپ ئاتىلاتتى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا 大司徒 دەپ ئۆزگەرتىلدى. م. 51 ـ يىلى قىسقارتىلىپ 司徒 دەپ ئاتالدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يەنە 丞相 دەپ ئۆزگەرتىلدى. باش ۋەزىر خانغا يارەملىشىپ، مەمۇرىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4140 ـ بەت).

㊶ بەدەۋىي يىلار (夷蛮) قەدىمكى زامانىدا خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمسىتىپ بەدەۋىي دەپ ئاتايىتتى. بەزىدە 狄夷 (يى ـ دىلار)، 狄 (دىلار) ياكى 胡 (غۇزلار) دەپمۇ ئاتايىتتى. (مۇھەررىردىن).

㊷ يارغول (交河) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن بەش كىلومېتر كېلىدىغان يەردە. (بىر تومۇق «سىخەي»، 347 ـ بەت).

㊸ يۈمېن (قاشقوۋۇق) قوۋۇقى (门玉) قەدىمكى ئۆتكەل (قوۋۇق) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا

بولۇپ، غەربىي يۇرتقا باردىغان مۇھىم يول ئۇستىدىكى قوۋۇق ئىدى. (« جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» ، 234-بەت) .

㊹ سۇۋۇ (苏武) ، ؟ — م. ب. 60) دۆلەك (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دېگەن يەردىن. م. ب. 100 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ تىيەنخەن 1 - يىلى) ئەسىر نۆكەر ۋەزىپىسىدە ئەلچى بولۇپ ھون ئېلىگە بارىدى. ھون جۇيتقۇ تەڭرىقۇتى ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندىگەن بولسىمۇ، زادىلا ئۇنىمىدى. ھونلار ئۇنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن ئازابلىدى، لېكىن ئۇ قىلچىمۇ باش ئەگمىدى. شۇ سەۋەبتىن ھون ئېلىدە 19 يىل نەزەربەند قىلىندى. م. ب. 81 - يىلى (خەن جاۋدىنىڭ سىيۈەن 6 - يىلى) ھونلار خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلاشقاندىن كېيىن، پايتەخت چاڭئەنگە قايتتى ۋە قارام ئەللەر بېگى بولۇپ تەينىلەندى.

(« خەننامە. سۇۋۇ تەزكىرىسى» دىن) .

㊺ ياردەمچى بازار بېگى (市丞) شەرقىي خەن خانلىقىنىڭ پايتەختى لوياڭدا بازار باشقۇرغۇچى (市令) دېگەن ئەمەلدار بار بولۇپ، ئۇنىڭ ياردەمچىسى «ياردەمچى بازار بېگى» دەپ ئاتىلاتتى.

(« تارىخىي ئەمەل ناملىرى» ، 47 - بەت) .

㊻ يۇڭ قارارگاھى (雍营) يۇڭ دېيىلگىنى يۇڭشىيەن ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. «خەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىق تۈزۈمى» نىڭ ئىزاھلىشىچە، يۇفۇفېڭ كاھىبگى يۇڭشىيەندە تۇرغانلىقى ئۈچۈن شۇ يەردە قارارگاھ سېلىنغانىكەن.

(« كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت - بەگلىكلەر تەزكىرىسى» ، 3835 - بەت) .

㊼ گۇڭچېڭ (共城) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى خۇيشيەن ناھىيىسىدە.

(« خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» ، 2555 - بەت) .

㊽ ياردەمچى ھاكىم (县丞) ناھىيىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار 令县

(هاكىم) دەپ ئاتىلاتتى، هاكىمنىڭ ياردەمچىسى 丞县 دەپ ئاتىلاتتى. («خەننامە. ئەمەل - ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1139 - بەت).

㊾ فۇخەن (袍罕) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4057 - بەت).

㊿ نازارەتچى بەگ، باسقاق شۇكەم(监军، 营监) دەپمۇ ئاتىلاتتى. هەربىر سانغۇننىڭ قوشۇنىدا نازارەتچى بەگ بولۇپ، خانغا ئۆز ۋاقتىدا ئەھۋال مەلۇم قىلىپ تۇراتتى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 2109 - بەت).

(51) دىڭشى شەھىرى (城冥丁) هازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى لىڭۋۇ ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 2 - بەت).

(52) ساۋمۇ (曹沫) ئەسىنىيە دەۋرىدىكى لۇ بەگلىكى ۋەزىرى.

(مۇھەررىردىن).

(53) كې (柯) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نېيخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 632-بەت).

(54) چى خۇەنگۇڭ (公桓齐، ؟ — م. ب. 643) ئەسىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسمى - فامىلىسى جاۋ شياۋبەي. ئاكىسى ناھايىتى زالىم بەگ بولغاچقا، ئۇ لۇ بەگلىكىگە قېچىپ باردى. ئاكىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ بەگ بولدى ۋە گۈەن جۇڭنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىدى. جۇ خاندانىغا ئىخلاس قىلىپ، يات قوۋملارغا يۇرۇش قىلدى. چى بەگلىكىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، ئەسىنىيە دەۋرىنىڭ بەگلەر بېگى بولدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. چى تەيگۈنىنىڭ تەرجىمھالى» دىن).

(55) لىن شياڭرۇ (蔺相如) يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكى ۋەزىرى. چىن جاۋشياڭۋاڭ چىن بەگلىكىنىڭ 15 شەھىرىگە جاۋ

بەگلىكىنىڭ خېشى قاشتېشىنى تېگىشمەكچى بولغان. بىراق خېشى قاشتېشى (和氏璧) نى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن ئون شەھەرنى جاۋ بەگلىكىگە بېرىشتىن يالتىيۇالغان. لىن شياڭرۇ چىن جاۋشياڭۋاڭنىڭ قولىدىن قاشتېشىنى پەم بىلەن ئېلىۋېلىپ، ئۇنى جان تىكىپ قوغداپ جاۋ بەگلىكىگە قايتقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. لىن شياڭرۇ تەزكىرىسى» دىن).

㊻ مېھنچى (池渑) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى مېھنچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«خەنناما. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2527 ـ بەت).

㊼ چىن جاۋشياڭۋاڭ (王昭襄秦، م. ب. 325 — 251) چىن جاۋۋاڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. م. ب. 306 ـ يىلى بەگ بولدى. ئۇ ئاۋۋال بەي چىنى سانغۇن قىلىپ تەينىلەپ جېڭ، چى، چۇ بەگلىكلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۆز زېمىنىنى خېلى كېڭەيتتى. كېيىن فەن سۈينى سانغۇن قىلىپ چاڭپىڭ دېگەن يەردە جاۋ بەگلىكى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چىن بەگلىكىنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن ئاساس سالدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. چىن بەگلىرى تەزكىرىسى» دىن).

㊽ جاۋ خۇيۋېنۋاڭ (王文惠赵، ؟ — م. ب. 266) ئىسمى فامىلىسى جاۋ خي، م. ب. 298 ـ يىلى بەگ بولدى. م. ب. 276 ـ يىلى، چىن جاۋشياڭۋاڭ جاۋ خۇيۋېنۋاڭنىڭ مېھنچىگە بېرىپ ئۆزى بىلەن ئۇچرىشىشنى تەلەپ قىلدى. جاۋ بېگى دەسلەپتە قورقۇپ بارغىلى ئۇنمىدى. ئاخىرى لىن شياڭرۇنىڭ ھەمراھلىقىدا مېھنچىگە بېرىپ چىن بېگى بىلەن ئۇچراشتى. زىياپەت ئۈستىدە چىن بېگى: «ئاڭلىشىمچە، جانابلىرى مۇزىكىغا ئامراق ئىكەنلا، ماڭا ساز چېلىپ بەرگەيلا» دېدى، ئەمما جاۋ بېگى تېخى چېلىپ بولمايلا، ئۇ باش مىرزىغا: «پالانى ئاينىڭ پۈستانى كۈنى جاۋ بېگى چىن بېگى ئۈچۈن ساز چېلىپ بەردى، دەپ خاتىرىلەپ قويۇڭ» دېدى. لىن شياڭرۇ دەرھال چىن بېگىنىڭ ئالدىغا بېرىپ تەھدىت سېلىپ، چىن بېگىنى كوزا تىرىكلىتىپ بېرىشكە

قىستىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. لىن شياڭرۇنىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

(59) «ئەجدىھا بىلەن يىلان» (龙蛇) دېگەن نەزمىدە مۇنداق يېزىلىدۇ:

«جىن شيەنگۇڭ ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلىنى جىن خۇيگۇڭ قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى چۇڭئېر (重耳) سىرتقا چىقىپ كېتىپ، 19 يىل قېچىپ يۈردى. م. ب. 636 - يىلى جىن بەگلىكىگە قايتىپ بەگ بولۇپ، جىن ۋېنگۇاڭ دەپ ئاتالدى. چۇڭئېر بەگ بولغاندىن كېيىن ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ سەرگەردانلىقتا يۈرگەنلەرگە كاتتا ئىنئام بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن جيې جىتۇينى مۇكاپاتلىمىدى. شۇڭا بىراۋ ئوردا دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا ئەجدىھا ئاسمان - پەلەككە چىقماقچى بولغاندا بەش يىلان ئۇنىڭغا ياردەملەشكەنىكەن، ھازىر ئەجدىھا ئاسمانغا چىقىپتۇ، بەش يىلاننىڭ تۆتى تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بوپتۇ، يەنە بىر يىلان بولسا ئېتىبارسىز قاپتۇ، دېگەن سۆزلەر يېزىلغان لەۋھە ئېسىپ قويغان».

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىزى»، 756 - بەت).

ۋاڭ با، جەي زۇنلارنىڭ تەرجىمھالى

م. 33 ـ يىلى (خەن گۇاڭتۇڭدىنىڭ جىيەنۇڭ 9 ـ يىلى) ۋاڭ با① ، ۋۇخەن، دالا ئۇلۇغ سانغۇنى ۋاڭ چاڭ، ئادالەت ئورنانقۇچى چوڭ سانغۇن، يامانلارنى يوقاتقۇچى سانغۇن خۇجىنلار جەمئىي 50 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم بىلەن گاۋلىيۇدا لۇ فاڭنىڭ سەركەردىلىرىدىن جيالەن ۋە مىن كەنگە ھۇجۇم قىلدى. ھونلار چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ لۇ فاڭغا ياردەم بەردى. خەن قوشۇنلىرى يامغۇردا قېلىپ، ئۇرۇش ئوڭۇشلۇق بولمىدى، ۋۇخەن لوياڭغا قايتىپ كەتتى؛ جۇيۇغا چاڭشەن بەگلىكىدە، ۋاڭ چاڭغا جوجۇن② ۋىلايىتىدە، خۇجىنغا يۈاڭ ۋىلايىتىدە تۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشتى. خەن گۇاڭتۇڭدى ۋاڭ بانى شاڭگۇ ۋالىيسى قىلىپ تەينىلىدى ۋە ئۇنىڭغا ئىلگىرىكىدەكلا چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىغا يېتەكچىلىك قىلىش، ھونلارنى قوغلاپ تۇنقۇن قىلىش ۋە زەربە بېرىشتە، ۋىلايەت چېگرىسى بىلەن چەكلەنمەسلىك توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

ئىككىنچى يىلى (م. 34 ـ يىلى، خەن گۇاڭتۇڭدىنىڭ جىيەنۇڭ 10 ـ يىلى) ۋاڭ با يەنە ۋۇخەن قاتارلىق تۆت سانغۇن بىلەن بىرلىكتە 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تارتىپ گاۋلىيۇدىن چىقىپ جيا لەنگە زەربە بەردى. خەن گۇاڭتۇڭدى يارلىق

چۇشۇرۇپ ژاڭ بانى يۈياڭ ژالىيسى چېن شىن بىلەن بىللە لەشكەر تارتىپ تۇرشاۋۇل قوشۇن بولۇشقا بۇيرۇدى. ھونلارنىڭ سول قانات سانغۇنى نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن كېلىپ جيالەننى قۇتقۇزدى، ژاڭ با قاتارلىقلار پۈكچېك شەھىرىنىڭ سىرتىدا ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇش قىلىپ، ھونلارنى يەڭدى ۋە چېگرا - قورۇلدىن قوغلاپ چىقىرىپ، نەچچە يۈز دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئالدى. ژاڭ با باشقا سەركەردىلەر بىلەن بىللە قوشۇننى قايتۇرۇپ يەنمېن ژىلايتىنگە كېلىپ، قىران چەۋەنداز چوڭ سانغۇن دۇ ماۋ قىسمىلىرى بىلەن قوشۇلدى، گوشىيەن③، فەنجى④ ناھىيىلىرىدە لۇ فاڭنىڭ سەركەردىسى يىن يۈغا ھوجۇم قىلغان بولسىمۇ، دۈشمەننىڭ بۇ ئىككى شەھىرىنى ئالالمىدى.

م. 37 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جيەنۇ 13 - يىلى) ژاڭ بانىڭ سۈيۇرغال تۇتۇن سانى كۆپىيىپ شياڭ تۆرىسى⑤ ئۇنۋانى ئىنئام قىلىندى. بۇ چاغدا لۇفاڭ ھون ۋە ئوغان قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، تاجاۋۇزچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق ئىشلىرىنى تېخىمۇ كۆپەيتكەن، چېگرا بويىدىكى لەشكەر، پۇقرالار ئىنتايىن ئەندىشە ۋە ئازاب ئىچىدە قالغانىدى. خەن گۇاڭۇدى يارلىق چۇشۇرۇپ ژاڭ بانى زىنداندىكى 6000 دىن ئارتۇق جىنايەتچىنى ئېلىپ دۇ ماۋ بىلەن بىرلىكتە فېيخۇ يولى⑥ نى باشقۇرۇش، تاش - توپا دۆۋىلەپ، دەيجۇندىن پۈكچېكغا قەدەر 300 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا توسۇق سېلىشقا بۇيرۇدى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر ھون ۋە ئوغانلار بىلەن جەمئىي يۈز قېتىمچە چوقۇ - كىچىك جەڭ قىلدى. ژاڭ با چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئوبدان چۇشىنەتتى، ئۇ خەن گۇاڭۇدىغا بىرنەچچە قېتىم مەكتۇپ يوللاپ ھونلار بىلەن قۇدىلىشىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن ۋە يەنە ئاشلىق ۋېنشۇي دەريا‌سى⑦ ئارقىلىق كېمىلەردە توشۇلسا،

بۇنىڭ بىلەن قۇرۇقلۇق ئەقلىيات كۇچىنى، تېجەپ قالغىلى بولاتتى، دېگەن. بۇ تەكلىپلەرنىڭ ھەممىسى قوبۇل قىلىنغاندى. كېيىن جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ۋە ئوغانلار خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالدىكى چېگرا ۋىلايەتلەر تىنچىدى.

(«كېيىنكى خەننامە» 3 - توم، 737 - بەت).

مۇشۇ مەزگىلدە ھونلار، سىيانپىيلار ۋە چىشەن ئوغانلىرى بىرلىشىپ قۇدرەت تېپىپ، چېگرا - قورۇللارغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدار ۋە ئاھالىلەرنى تالان - تاراج قىلدى، ئۆلتۈردى. ئوردا بۇنىڭدىن ئەنسىرەپ، چېگرا بويلىرىدىكى ھەربىي كۇچنى كۆپەيتتى، ھەربىر ۋىلايەتكە بىرنەچچە مىڭدىن ئادەم قويدى، سەركەردىلەرنى ھەرقايسى جايلاردىكى قورغانلارنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتتى. خەن گۇاڭۇدى جەي رۇڭنى ئىقتىدارلىق دەپ قاراپ، م. 41 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىەنۇ 17 - يىلى) ئۇنى لياۋدۇڭ ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلىدى. جەي رۇڭ ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئالغاندىن كېيىن قىسىملارغا قورال - ياراغلارنى بىلەپ ئىتتىكلىتىپ، ئاتلارنى سەمرىتىپ، جەڭ تەييارلىقىنى ئوبدان ئىشلەش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى ۋە نۇرغۇنلىغان چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ دۇشمەن ئەھۋالىنى كۆزەتتى. جەي رۇڭ باتۇر ۋە كۆچلۈك ئادەم بولۇپ، ئۇچ يۈز پاتمان كۇچ تەلەپ قىلىدىغان ئوقيانى بىمالال تارتالايتتى. دۇشمەن ھەر قېتىم چېگرىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، ئۇ ھەمىشە تۇرشاۋۇل قىسىم بولۇپ مېڭىپ، دۇشمەننىڭ كۆپ قېتىم يەڭگەندى. م. 45 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىەنۇ 21 - يىلى) كۇزدە سىيانپىيلارنىڭ بىر تۇمەندىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇنى لياۋدۇڭغا تاجاۋۇز قىلغاندا، جەي رۇڭ

بىرنەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئۇ ئۆزى سالۇت كىيىپ دۇشمەن ئىستىھكامىغا ھۇجۇم قىلدى، دۇشمەن يېڭىلىپ قاچتى. ۋە تەڭدىن تولىسى سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلدى، جەي رۇك دۇشمەنگە شىددەت بىلەن قوغلاپ زەربە بېرىپ ئۇلارنى چېگرا - قۇرۇلدىن سۇرۇپ چىقتى، دۇشمەنلەر ھودۇقۇش ئىچىدە قورال - ياراغلىرىنى تاشلاپ، قۇرۇق قول قاچتى، بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا دۇشمەننىڭ جەمئىي 3000 دىن ئوشۇق ئادىمىنىڭ كاللىسى ئېلىندى، بىرنەچچە مىڭ جەڭ ئېتى ئولجا قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن سىيانپىيلار بەك قورقۇپ كەتتى، جەي رۇكدىن تەپ تارتىپ چېگرا - قورۇلغا تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمىدى. جەي رۇك ھون، سىيانپي ۋە چىشەن ئوغانلىرى بىرلىشىۋالسا، چېگرا رايونلارغا چوقۇم ئاپەت بولىدۇ دەپ قاراپ، م. 49 - يىلى (خەن گاۋزۇ دىنىڭ جيەنۇ 25 - يىلى) ئادەم ئەۋەتىپ سيانپىيلارنى ئۆزىگە تارتىپ، كۆپ بايلىق بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنى تەسىرلەندۇردى، شۇڭا سيانپي باش قورۇقچى بېگى پەيەنخې ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات يوللىدى ۋە خەن سۇلالىسىگە بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. جەي رۇك پەيەنخېدىن ھال سورىدى ۋە ئەل بولۇش تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا كۆپ تارتۇق بەردى. پەيەنخې ئاستا - ئاستا خەن سۇلالىسىگە تېخىمۇ يېقىنلاشتى. سيانپىيلارنىڭ باشقا تۇرلىرىدىن مەنلى ۋە كوگۇرىلار كەينى - كەينىدىن كېلىپ، سۆسەر تېرىسى ۋە ئارغىماق ئات تەقدىم قىلدى، خەن گاۋزۇدى ئۇلارنى ئۇستىلەپ ئىنئاملىدى. شۇنىڭدىن كېيىن پەيەنخې قارىمىقىدىكى قەبىلىلەر ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى كېلىپ بېقىندى ۋە خەن سۇلالىسى ئۆچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. جەي رۇك: «سىلەر راستتىن خىزمەت كۆرسىتىشنى خالىساڭلار، قايتىپ بېرىپ ھونلارغا ھۇجۇم

قىلىڭلار، ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلسەڭلار ئاندىن بىز سىلەرگە ئىشىنىمىز» دېدى. پەيغەمبەر قاتارلىقلار باشلىرىنى كۆتۈرۈپ كۆككە قاراپ چىن دىلىدىن ئانت ئىچىپ: «بىز چوقۇم ئوردا ئۈچۈن خىزمەت قىلىمىز» دېدى ۋە دەرھال ھونلارنىڭ سول ئىجىزقان قوۋمىغا ھۇجۇم قىلىپ، 2000 دىن كۆپ ئادىمىنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە ئاپىرىپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن سىيانپىيلار ھەر يىلى ھونلارغا يۈرۈش قىلىپ، ھەر قېتىم ئۇلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ئوردىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ تۇردى. ھونلار تېخىمۇ ئاجىزلاپ كەتتى، چېگرىدىن دۇشمەننىڭ تاجاۋۇزچىلىقى توغرىسىدا مەلۇمات كەلمەيدىغان بولدى. سىيانپىي، ئوغان ئاقساقاللىرى پايتەختكە كېلىپ ئوردىنى زىيارەت قىلىدىغان ھەمدە سوۋغات تەقدىم قىلىپ تۇرىدىغان بولدى.

جەي رۇڭ ئاددىي - سادداء، كۆكسى - قارنى كەڭ ھەمدە باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ بوي - بەستى، چىراي - شەكلى ئادەتتىكى ئادەملەردىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇ مېھرىبانلىقى ۋە ئىناۋەتتى بىلەن يى - دىلارنى تىنچلاندۇرۇپ كەلگەن، ئۇلار ئۇنىڭدىن ھەم قورقاتتى، ھەم ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن جەي رۇڭ ئۇلارنىڭ پۈتكۈل كۈچىگە ئىگە بولۇپ كەلگەنىدى. بۇرۇن چىشەن ئوغانلىرى كۆپ قېتىم شاڭگۇ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ، چېگرا - قورۇللارغا ئاپەت بولغانىدى. شۇڭا خەن گۇاڭۋۇدى دۇشمەننى چېكىنىدۇرەلەيدىغان ئادەمنى نەق پۇل بېرىپ سېتىۋېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن ھەمدە مۇناسىۋەتلىك ئايماق ۋە ۋىلايەتلەردىكى ئەمەلدارلارنى قاتتىق سۆزلەر بىلەن ئەيىبلىگەنىدى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى چىشەن ئوغانلىرىنىڭ تاجاۋۇزىنى توختىتالمىدى. شۇڭا جەي رۇڭ پەيغەمبەر رىغبەتلەندۇرۇپ، لەشكەر تارتىپ ئوغانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. م. 58 -

يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 1 ـ يىلى) پىيەنخې چىشەن ئوغانلىرىنى يېڭىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقلىلىنىى ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ كاللىسىنى جەي رۇڭغا ئېلىپ بەردى. بۇنىڭدىن قورۇل سىرتىدىكى يات قوۋملارنىڭ ھەممىسى قورقۇپ تىترەپ كېتىشتى. جەي رۇڭنىڭ ئىناۋىتى شىمالغا ئومۇمىيۈزلۈك تارقالدى. غەربتە ۋۇۋېي ۋىلايىتىدىن تارتىپ، شەرقتە شۇەنتۇ ۋىلايىتى ۋە لېلاڭ ۋىلايىتىنىڭ⑧ ئۇ بېشىغا قەدەر بولغان جايلاردىكى قوۋملارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بېقىندى ۋە يېغىلىق بولغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بولمىدى. شۇڭا چېگرا بويى ئايماق، ۋىلايەتلىرىدىكى مۇداپىئە قىسىملىرى پۈتۈنلەي ئېلىپ تاشلاندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 ـ توم، 744 — 745 ـ بەتلەر).

م. 73 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 16 ـ يىلى)

خەن مىڭدى جەي رۇڭنى ئوردا مىراقۇلى⑨ ئۇنۋانىدا بىر تۇمەندىن ئوشۇق چەۋەنداز ئېلىپ، جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقۇتىنىڭ سول قول بىلىكخانى شىن بىلەن بىرلىكتە شىمالىي ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇلار جوشيې تېغىدا ئۇچرىشىشقا پۈتۈشكەنىدى. سول قول بىلىكخان شىننىڭ ئىلگىرىدىنلا جەي رۇڭ بىلەن ئادىۋىتى بار ئىدى، شۇڭا ئۇ گاۋچۇ قورۇلىدىن چىقىپ 900 چاقىرىمدىن ئوشۇق يىراقلىقتا بىر كىچىك تاغنى كۆرۈپلا، جوشيې تېغى مانا شۇ دەپ يالغان ئېيتتى. جەي رۇڭ قوشۇن تارتىپ شۇ يەرگە بېرىپ، دۇشمەننى چېلىقتۇرالماي قايتىپ كەلدى. شۇڭا ئۇ «قورقۇنچاقلىق قىلىپ بەلگىلەنگەن يەرگە ۋاقتىدا بارمايې ھايال قالغان» دېگەن جىنايەت بىلەن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ زىندانغا تاشلاندى. جەي رۇڭ مەجەزى ئېغىر، قەيسەر، ئىززەت ـ نەپسى كۈچلۈك ئادەم ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ

باشقىلار تەرىپىدىن ئالدىنىپ خىزمەت كۆرسىتەلمەي جىنايەتكە گىرىپتار بولغانلىقىغا پۇشايمان قىلدى ۋە غەزەپلەندى. زىنداندىن چىقىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن قان قۇسۇپ ئۆلدى. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئوغلىغا: «مەن دۆلەتنىڭ كۆپ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولدۇم، لېكىن ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدىم، ھېچقانداق تۆھپە يارىتالمىدىم، شۇڭا ئۆلۈپ كېتىۋاتسامۇ ھەقىقەتەن خىجالەتچىلىك ھېس قىلىۋاتىمەن ۋە پۇشايمان يەۋاتىمەن. قائىدە بويىچە بولغاندا، مېنىڭدەك خىزمەت كۆرسەتمىگەن ئادەم ئىنئامغا ئىگە بولماسلىقىم كېرەك ئىدى، مەن ئۆلگەندىن كېيىن، سەن ماڭا ئىنئام قىلىنغان ھەممە نەرسىنى تىزىملاپ، ئوردىغا تاپشۇر، ئۇنىڭدىن كېيىن سەن ئۆزۈڭ بىۋاسىتە ھەربىي قىسىم تۇرغان يەرگە بېرىپ، تۇرشاۋۇل بولۇپ ئۆلگۈچە خىزمەت كۆرسەت، مېنىڭ ئارزۇيۇمدىكىدەك ئادەم بول» دېدى.

جەي رۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى جەي فېڭ خانغا مەكتۇپ يوللاپ ئاتىسىنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. خەن مىڭدى ئادەتتە جەي رۇڭنى ھۆرمەت قىلاتتى، ئۇنى يەنە ۋەزىپىگە تەيىنلىمەكچىدى، جەي رۇڭنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن ھەيران قالدى ۋە جەي فېڭنى چاقىرتىپ كۆرۈشۈپ جەي رۇڭنىڭ ئاغرىق ئەھۋالىنى سوراپ، ئۇزاق قايغۇردى. ئوغان، سىيانپىيلار جەي رۇڭنى سېغىنىپ، ھەر قېتىم پەيتەختكە كېلىپ خانىنى زىيارەت قىلغاندا، ھەمىشە جەي رۇڭنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ كۆككە قاراپ ھۆكۈرەپ يىغلاپ ئاندىن كېتەتتى. لياۋدۇڭ ۋىلايىتىنىڭ ئەمەلدار ۋە پۇقرالىرى ئۇنىڭغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سېلىپ، ھەر يىلى تۆت پەسىلدە نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ تۇردى.

جەي رۇڭ دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، كىچىك ئوغلى جەي سېن مىراقۇلىبىگى دۇگۇنىڭ قېشىغا بېرىپ

قوشۇنغا كىردى ۋە قوش خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى، ئاستا ـ ئاستا ئۆسۈپ لياۋدۇڭ ۋالىيسى بولدى. م.97 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈئىيۈەن 9 ـ يىلى) سيانپىيلار لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى. جەي سېن توسۇپ زەربە بېرىپ يېڭىلگەچكە، زىنداڭا تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. جەي رۇڭنىڭ ئۇۋلادلىرىدىن نۇرغۇنلىرى چېگرا ۋىلايەتلەردە ئەمەلدار بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوبدان نام چىقارغانىدى.

مۇئەررىختىن: جەي رۇڭ ئەمەلدار بولۇپ، ۋۇجدانلىق، ئېغىر ـ بېسىق ئىدى، جۇيافۇ⑩، سىماراڭجۇ⑪ قاتارلىقلارنى مەشھۇر سەركەردىلەرمۇ ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ كېتەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ دېڭىز بويىدىكى لياۋدۇڭ ۋىلايىتىنى ساقلاپ، سىياسىي تەربىيە بىلەن تەسىرلەندۇرۇپ چېگرا ئاھالىلىرىنىڭ قوپال، جاھىل ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتكەنىدى. قورۇل سىرتىدىكى قوۋۇملار⑫ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق ئىناۋەت تىكلەشنى، ھەتتا ھونلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلىپ ئىنئام ئېلىشنى تەلەپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن چېگرىلاردا جەڭ دۇمبىقىلىرىنىڭ ئاۋازى توختاپ، تۇرالاردا ئوتلار ئۆچۈپ 30 يىلغا يېقىن تىنچلىق ئورنىغانىدى. كونىلارنىڭ «بىر قەرتەدىلا خەيرخاھ سىياسەتنى شەكىللەندۇرگىلى بولىدۇ⑬» دېگىنى مانا مۇشۇ ئەمەسمۇ! لېكىن ئازراق سەۋەنلىك ئۇنىڭ مەردانە ۋە غەزەپلىك ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولدى. بۇ ئەپسۇس! بۇ ئېغىر جازا قانۇنىنىڭ كاساپىتى ئەمەسمۇ! ؟

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 ـ جىلد، 746 — 747 ـ بەتلەر).

---

① ۋاڭ با (王霸) يىنىڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۇچاڭ شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) لىق. لىيۇ شيۇغا ئەگىشىپ ۋاڭ شۇن بىلەن ۋاڭ يىنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. لىيۇ شيۇ خان بولغاندىن

كېيىن كۆرسەتكەن خىزمىتى بىلەن شياڭگو ژىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ تەيىنلىنىپ، ھونلاردىن مۇداپىئە كۆردى.
«كېيىنكى خەننامە. ۋاڭ با تەزكىرىسى» دىن).

② جوجۇن (涿郡) قەدىمكى ژىلايەت، خەن گاۋدى تەسىس قىلغان. دائىرىسى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى ۋاڭشەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى، خېبېي ئۆلكىسى چىڭيۈەن، يىشيەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، ئەنپىڭ، خېجيەن ناھىيىلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جوشيەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جوشيەن ناھىيىسى) (بىر تۇملۇق «سىنخەي»، 961 ـ بەت).

③ گوشيەن (涿县) قەدىمكى ناھىيە. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۈەنپىڭ ناھىيىسى.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4097 ـ بەت).

④ فەنجى (晋时) قەدىمكى ناھىيە. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى فەنجى ناھىيىسى.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4097 ـ بەت).

⑤ شياڭ (向) دېگەن جاي ۋاڭ باغا سۇيۈرغال قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ۋاڭ با شياڭ تۈرىسى دەپ ئاتىلىپ قالغان. شياڭ ئەينى ۋاقىتتا پېيجۇن ژىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە ئىدى. ئورنى بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسى خۇەيىۋەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» 3865 ـ بەت).

⑥ فېيخۇ يولى (道狐飞) دەيجۇن ژىلايىتىنىڭ مەركىزى دەيچېڭ شەھىرى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ژىيشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دىن پىڭچېڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرى) غا قەدەر بولغان يول فېيخۇ يولى دەپ ئاتىلاتتى. فېيخۇ يولى فېيخۇ ئېغىزى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لەيىۋەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى بىلەن ژىيشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دىن باشلانغان.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 770 ـ بەت).

⑦ ۋېنشۇي دەريا‌سى (温水) ۋېنيۈ دەريا‌سى (温余水，温榆河)

دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دەريا جۇيۇك قوۋۇقىنىك شەرقىدىن باشلانغان بولۇپ، جۇندۇ ناھىيىسىنىك جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن جەشىيەن ناھىيىسى (ھازىرقى بېيجىك شەھىرىنىك غەربىي شىمالىدا) نىڭ شىمالىغا قاراپ ئاقىدۇ.

(«دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىن).

⑧ لېلاڭ ۋىلايىتى (郡乐浪) م. ب. 108 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنفېڭ 3 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى پيۇڭئان - نامدۇ، كانۇندو، خامگيۇڭ - نامدو، خۇاڭخاي - بۇكدو ۋە خۇاڭخاي - نامدو قاتارلىق جايلارغا توغرا كېلىندۇ، مەركىزى چوسون (ھازىرقى چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى پيۇڭياڭ شەھىرىنىك جەنۇبىدا).

(بىر تومۇق «سىخەي»، 79 - بەت).

⑨ ئوردا مىراقۇلى (太仆) خانىنىڭ ئات - ئۇلاغلىرى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدار تەزكىرىسى»، 4164 - بەت).

⑩ جۇيافۇ (夫周亚 ؟ — م. ب. 143) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى. پېي (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى پېيشيەن ناھىيىسى) دېگەن يەردىن. خەن ۋېندى دەۋرىدە، ئۇ سانغۇن بولۇپ قوشۇنى بىلەن شىليۇ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) تۇرۇپ ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرگەن ۋە قوشۇننىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامىنى ئىنتايىن قاتتىق تۇتقان. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئەمىر لەشكەر بولۇپ، ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىكنىڭ قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن باش ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەنگەن. كېيىن ئىسيان قىلماقچى دېگەن جىنايەت بىلەن تۇرمىگە تاشلىنىپ قان قوسۇپ ئۆلگەن.

(«خەننامە. جۇبۇ تەزكىرىسى» دىن).

⑪ سىماراڭجۇ (司马穰苴) ئەسىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى. مەشھۇر ھەربىي ئالىم. چى جىڭگۇڭ ۋاقتىدا

سانغۇن بولۇپ، ئۇرۇشتا ماهىر، ھەربىي ئىنتىزامدا ناھايىتى تەلەپچان ئىدى. ئۇ يەن، جىن بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى يېڭىپ، چى بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى قايتۇرۇۋالغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، چى ۋېيۋاڭ ۋەزىر - ۋۇزرالارغا ئىلگىرىكى سەركەردىلەرنىڭ ئۇرۇش دەستۇرلىرىنى رەتلەتكەندە، «سىمارانجۇنىڭ ئۇرۇش تەدبىرلىرى» نىمۇ شۇ كىتابقا كىرگۈزگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. سىمارانجۇ تەزكىرىسى» دىن).

⑫ قورۇل سىرتىدىكى قوۋملار (人外塞) بۇ جايدا سىيانپىيلار كۆزدە تۇتۇلغان.

(مۇھەررىردىن).

⑬ «بىر قەرنەدىلا خەيرىخاھ سىياسەتنى شەكىللەندۈرگىلى بولىدۇ» (必世而后仁) بۇ سۆز «مۇھاكىمە ۋە بايان» دىن ئېلىنغان بولۇپ، كۆك ئەنگونىڭ ئىزاھلىشىچە بەخت - تەلىيى ھەرقانچە ئۇلۇغ بولغان بەگ - خانلارمۇ بىرقەرنە (30 يىل) ئەجىر سىڭدۈرمەي تۇرۇپ خەيرخاھ سىياسەت شەكىللەندۈرەلمەيدۇ. بۇ يەردە جەي رۇك مېھرىبان سىياسەت يۈرگۈزۈپ، سىيانپىي ۋە باشقا يات قوۋملارنى ئۆزۈن مۇددەت تەسىرلەندۈرگەنلىكى ھەم تەربىيىلىگەنلىكى ئۈچۈن چېگرا رايونلار تىنچىدى، دېمەكچى.

(«مۇھاكىمە ۋە بايان ئىزاھلىرى»، 13 - جىلد، 51 - بەت).

كېيىنكى خەننامە، 22 - جىلد

جۇيۇ، دۇماۋ، ماچېڭ، ماۋۇلارنىڭ تەرجىمىھالى

م. 33 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 9 - يىلى) جۇيۇ① نەنشىڭتاڭ② دا تۇرۇپ ھونلارغا قارشى تۇردى. («كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 770 - بەت).

كۇنچىقىش تەرەپ تىنچىتىلدى، م. 31 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 7 - يىلى) خاقان گۇاڭۋۇدى يارلىق چۇشۇرۇپ دۇماۋ③ نى لەشكەر باشلاپ شىمالدىكى جىنياڭ، گۇاڭۋۇ④ ناھىيىلىرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئارقىلىق ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەۋەتتى. م. 33 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 9 - يىلى) دۇماۋ يەنمېن ۋالىيسى گو لياڭ بىلەن بىرلىكتە فەنجى ناھىيىسىدە لۇفاڭنىڭ سەركەردىسى يىن يۇغا ھۇجۇم قىلدى، لۇفاڭنىڭ سەركەردىسى جيالەن بىر تۇمەندىن ئوشۇق ھون قوشۇنىنى باشلاپ يىن يۇغا ياردەمگە باردى، دۇماۋ ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ يېڭىلدى ۋە لۇفەن⑤ شەھىرىگە چېكىندى. بۇ ۋاقىتتا لۇفاڭ گاۋليۇ شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ھونلار بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىل قىلغان ۋە بىرقانچە قېتىم چېگرا ئاھالىلىرىگە زىيانكەشلىك قىلغانىدى. خەن گۇاڭۋۇدى بۇنىڭدىن قاتتىق

ئەنسىرىگەنىدى. م. 36 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 12 - يىلى) خەن گۇاڭۋۇدى ئوردا مەلۇمچىسى دۇەن جۇڭنى ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى كىشەنلىرى ئېلىپ تاشلانغان گۇناھكارلارنى باشلاپ، دۇماۋغا ماسلىشىپ شىمالدىكى چېگرا رايونلارنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇ چېگرا ساقلاۋاتقان لەشكەرلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ قورغان ۋە قاراۋۇلخانىلارنى ياسىدى، تۇرلارنى رېمونت قىلدى، يەنە يۇقىرىدىن ئەۋەتىلگەن پۇل، يېمەك - ئىچمەك، تاۋار - دۇردۇن ۋە چۇچۇنچىدىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر بىلەن قوشۇننى تەمىنلىدى ھەمدە ئۇنى چېگرا ئاھالىلىرىگە ئىنئام قىلىپ بەردى، شۇ سەۋەبتىن ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇردى. دۇماۋمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىپ، ئېشەك ھارۋىسى بىلەن ئاشلىق توشۇپ تۇردى. ئىلگىرى يەنمېنلىق جيادەن، خو كۇاڭ، جيې شېڭ قاتارلىقلارنى يىن يۇ بۇلاپ كەتكەن ۋە ئۇلارنى سەركەردە قىلىپ، ئۆزى بىلەن بىرلىكتە پىڭچېڭ شەھىرىنى مۇداپىئە قىلدۇرغانىدى. كېيىنكى ۋاقتىدا جيادەن قاتارلىقلار لۇفاڭنىڭ يېڭىلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، يىن يۇنى ئۆلتۈرۈپ يەنمېن ۋىلايىتى ۋالىيسى گولياڭ تەرەپكە قاچقان؛ گولياڭ ئەھۋالنى ئوردىغا مەلۇم قىلغان، جيادەن قاتارلىق ئۈچەيلەنگە چوڭ تۆرە ئۇنۋانى بېرىلگەنىدى. خەن گۇاڭۋۇدى يارلىق بىلەن بىللە ئەۋەتكەن پۇل، تاۋار - دۇردۇنلار دۇماۋ، گولياڭلارنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ - بەگلەر ۋە پېڭچېڭدىكى ئەل بولغان ئاھالىلەرگە ئىنئام قىلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، لۇفاڭ ئىشغال قىلىپ تۇرغان شەھەرلەر ئاستا - ئاستا تەسلىم بولدى، گولياڭ شۇ يەرلەردىكى شۇن فامىلىلىك زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، قېرى - ئاجىز، كەمبەغەللەرنى خاتىرجەم قىلدى. بىر ئاي ئىچىدە يەنمىن ۋىلايىتى پۈتۈنلەي تىچىتىلدى، لۇفاڭ ھونلار ئىچىگە

قاچتى. خەن گۇاڭژۇدى گولياڭنىڭ بالىسىنى نۆكەربەگ قىلىپ تاللاپ، ئوردىدا مۇھاپىزەتچى قىلىپ ئىشلەتتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 776 — 777 - بەتلەر).

م. 38 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جيەنژۇ 14 - يىلى) ماچېڭ⑥ قوشۇن بىلەن چاڭشەن ژە جۇڭشەن بەگلىكلىرىدە تۇرۇپ شىمالىي چېگرىنى مۇداپىئە قىلدى ھەمدە ئادالەت ئورناتقۇچى چوڭ سانغۇن جۇيۇنىڭ قارارگاھىنى قوشۇمچە باشقۇردى، يەنە قىران چەۋەنداز چوڭ سانغۇن دۇماژۇنىڭ ئورنىدا قورغان - قورۇللارنى رېمونت قىلدى. شىخې ژىلايىتىدىن ژېيچياژ كۆژرۇكى⑦ گە، خېشاڭ⑧ ژىلايىتىدىن ئەنيى شەھىرگە، تەييۇەن ژىلايىتىدىن جىڭشىڭ⑨ غا، جۇڭشەن بەگلىكىدىن يېشيەن ناھىيىسىگە قەدەر قەلئە سالدى ژە تۇرلارنى ياسىدى، ھەر 10 چاقىرىم ئارىلىققا بىر قاراۋۇلخانا قۇردى. ئۇ شۇ تەرىقىدە بەش - ئالتە يىل ئىشلىدى، خەن گۇاڭژۇدى ماچېڭ كۆپ جاپا تارتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى پايتەختكە قايتۇرۇپ كەلدى. چېگرا ئاھالىلىرى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئۇنىڭ قېپقېلىشىنى تەلەپ قىلدى، شۇڭا ماچېڭنى يەنە ئەسلى ئورنىغا قايتۇردى. كېيىن جەنۇبىي ھونلار چېگرا - قورۇللارنى قوغداش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن شىمال تىنچ - خاتىرجەم بولدى. خەن گۇاڭژۇدى ماچېڭنى جۇڭشەن ژىلايىتى⑩ ژالىيى قىلىپ تەينىلىدى، ئۇنىڭدىن سەنگۈنلۈق تامغىسى ژە تامغا بېغى قايتۇرۇژېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا بۇرۇنقىدەك مۇداپىئە قىسىملىرىغا قوماندانلىق قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 779 - بەت).

م. 37 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جيەنژۇ 13 -

يىلى) خەن گۇاڭژۇدى ماۋۇنىڭ⑪ سۈيۈرغاللىقىنى ئاشۇرۇپ بەردى ۋە يۇ تۆرىسى⑫ دەپ ئۆزگەرتىپ تەيىنلىدى ھەمدە قوشۇن بىلەن شىمالغا بېرىپ شيا چۈيانگ⑬ دا تۇرۇپ، ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەۋەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 785 - بەت).

خەن مىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىنكى دەسلەپكى يىللىرى، غەربىي چياڭلار لۇڭيۈغا باستۇرۇپ كىردى ۋە شۇ يەردىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى يېڭىپ، سەركەردىسىنى ئۆلتۈردى، ئوردا بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەنسىرىدى ۋە يەنە ماۋۇنى ياۋلارنى تۇتقۇن قىلىش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئەمىر نۆكەر ژاڭ فېڭنى ئورۇنباسار سانغۇن قىلىپ ئۇلارنى ھەربىي نازارەتچىبەگ دۇگۇ، يۇ فۇفېڭ كاھىبگى چېڭ شىن بىلەن بىرلىكتە ئوغان قىسىملىرى، لىياڭ قارارگاھى⑭ چاڭئەن ئەتراپى رايونلىرىدىن قوبۇل قىلىنغان پالۋانلار، لياڭجۇ ئايمىقى ۋىلايەتلىرىدىكى ھون، چياڭ لەشكەرلىرى، شۇنىڭدەك كىشەنلىرى ئېلىپ تاشلانغان گۇناھكارلار بولۇپ، جەمئىي 40 مىڭ ئادەم بىلەن غەربىي چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇلار جىنچېڭ ۋىلايىتى گېمېن⑮ ناھىيىسىگە بېرىپ چياڭلار بىلەن ئېلىشتى ۋە 600 دۇشمەننى ئۆلتۈردى. يەنە لودۇ جىلغىسى⑯ دا ئۇرۇش قىلىپ، چياڭلار تەرىپىدىن يېڭىلدى ۋە 1000 دىن ئوشۇق ئادەم ئۆلدى. غەربىي چياڭلار ئاقساقىلى قوۋۇملىرىنى باشلاپ چېگرا - قورۇلدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى، ماۋۇ يەنە قوغلاپ زەربە بېرىپ شەرقىي ۋە غەربىي خەنچۇەن دەريالىرى⑰ غا بارغاندا چياڭلارنى يەڭدى. 4600 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، 1600 ئادەمنى تۇتقۇن

قىلدى، قالغانلىرىنىڭ تەسلىم بولغانلىرى تەسلىم بولدى، پىتىراپ قاچقانلىرى قاچتى. ماۋۇ قىسمىنى تەرتىپكە سېلىپ پايتەختكە قايتىپ كەلدى. خەن مىڭدى ئۇنىڭغا 700 تۇتۇن ئاشۇرۇپ سۈيۈرغال قىلدى، بۇرۇنقىسى بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 1800 تۇتۇن بولدى. ئۇ م. 61 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكپىڭ 4 - يىلى) ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 786 - بەت).

---

① جۇيۇ (朱佑) سەنشيەن ناھىيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىدە) دىن. كۆڭزى تەلىماتىدىن ئوبدان خەۋەردار ئىدى. لېيۇ شيۇغا ئەگىشىپ خېبېي رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتتى. لېيۇ شيۇ خان بولغاندىن كېيىن ئادالەت ئورنىتىۋچى باش سانغۇن بولۇپ تەينىلەندى.

(«كېيىنكى خەننامە. جۇيۇ تەزكىرىسى» دىن).

② نەنشىڭتاڭ (南行唐) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتاڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشىملىرى»، 3877 - بەت).

③ دۇماۋ (杜茂) گۇەنجۇن ناھىيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىن. خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئۇلۇغ سانغۇن بولۇپ، ۋېيجۇن ۋىلايىتىدە ۋۇشاۋ قوزغىلاڭچىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى. كېيىن قوشۇنى بىلەن جەنىياڭ، گۇاڭۋۇ دېگەن جايلاردا تۇرۇپ ھەم تېرىتقىلىق قىلدى، ھەم شىمالىي چېگرىنى مۇداپىئە قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. دۇماۋ تەزكىرىسى» دىن).

④ گۇاڭۋۇ (武帝) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشيەن

ناهيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4059 ـ بەت).
⑤ لۇفەن شەھىرى (楼烦城) ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۇەنپىڭ ناھيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 817 ـ بەت).
⑥ ماچىڭ (成马) جىياڭ ناھيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا) دىن. دەسلەپتە لىيۇ شيۇنىڭ قوراللىق مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ، لىيۇ شيۇغا ئەگىشىپ جەڭ قىلدى. لىيۇ شيۇ خان بولغاندىن كېيىن، باتۇر سانغۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ ئىسيانچى لى شيەننى ئۆلتۈرۈپ، چاڭجياڭ ۋە خۇەيخې دەريالىرى ئەتراپىدىكى يەرلەرنى تىنچىتتى. كېيىن قوشۇنى بىلەن چاڭشەن ۋە جۇڭشەن بەگلىكلىرىدە تۇرۇپ، شىمالىي چېگرا رايونلارنى مۇداپىئە قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە. ماچىڭ تەزكىرىسى» دىن).
⑦ ۋېيچياۋ كۆۋرۈكى (渭桥) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 819 ـ بەت).
⑧ خېشاڭ (河上) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ 2 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. خەن ۋۇدى دەۋرىدە زو فېڭيى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 819 ـ بەت).
⑨ جىڭشىڭ (井陉) جاۋ بەگلىكىنىڭ غەربىي چېگرىسىغا جايلاشقان تاغ. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى سەنشى ئۆلكىسى يىلەن تۇتاشقان يەردە.
(«خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى»، 2672 ـ بەت).
⑩ خەن گاۋدى دەۋرىدە جۇڭشەن ۋىلايەت ئىدى. خەن جىڭدى جۇڭشەننى بەگلىك قىلىپ ئۆزگەرتتى. م. 41 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 17 ـ يىلى) خەن گۇاڭۋۇدى ئۆز ئوغلى لىيۇ فۇ (刘辅) نى جۇڭشەن بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنى پېي بەگلىكىگە يۆتكىدى. م. 54 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 30 ـ يىلى) خەن گۇاڭۋۇدى يەنە ئۆز ئوغلى لىيۇ

يەن (刘焉) نى جۇڭشەن بېگى قىلىپ تەينىلىدى. لىيۇ فۇنىڭ پېي بەگلىكىگە يۆتكەپ كېتىلگىنىدىن لىيۇ يەننىڭ جۇڭشەن بېگى بولۇپ تەينىلەنگىنىگىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭشەن ۋىلايەت بولۇپ تۇردى. شۇڭا ماچېڭ جۇڭشەن ۋىلايىتى ۋالىيسى بولدى.

(«كېيىنكى خەننامە. لىيۇ فۇ تەزكىرىسى»؛ «كېيىنكى خەننامە. لىيۇ يەن تەزكىرىسى»؛ «كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى» دىن).

⑪ ماۋۇ (马武) خۇياڭ ناھىيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى تاڭخې ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دىن. دەسلەپتە لۇيىن قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، كېيىن لىيۇ شيۇ تەرەپكە ئۆتتى ۋە خېبېي رايونىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇردى. لىيۇ شيۇ خان بولغاندىن كېيىن چەۋەندازلار كاھىبگى بولۇپ تەينىلەندى. ئۇ تۇز كۆكۈل ھەم باتۇر ئادەم بولۇپ، خانىڭ يېتەرسىزلىكىنى دادىل كۆرسىتىپ بېرەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. ماۋۇ تەزكىرىسى» دىن).

⑫ ماۋۇ دەسلەپتە سەندۇ تۆرىسى بولۇپ تەينىلگەنىدى. م. 37 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 13 ـ يىلى) خان ئۇنىڭ سۇيۇرغاللىقىنى ئاشۇرۇپ، ئۇنى يۇ تۆرىسى قىلىپ تەينىلىدى. «كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە يۇ — ناھىيە بولۇپ، ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى شياجىن ناھىيىسىدە.

(مۇھەررىردىن).

⑬ شيا چۇياڭ (下曲阳) قەدىمكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جىنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» 3875 ـ بەت).

⑭ خەن گۇاڭۋۇدى مالمانچىلىق يۇز بېرىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، لىياڭ ناھىيىسىدە قارارگاھ قۇرۇپ، قوشۇن تۇرغۇزدى. لىياڭ (阳黎) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ناھىيە بولۇپ،

ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى جۇنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە. دېڭ شۇن تەزكىرىسى»؛
«كېيىنكى خەننامە. ۋېلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»)، دىن.

⑮ گېمېن — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى داتۇڭ دەريا سىنىڭ شەرقىدە.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2866 ـ بەت).

⑯ لودۇ جىلغىسى (洛都谷) هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى لودۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 ـ بەت).

⑰ خەنجۇەن دەريا سى (邯川水) هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى خۇالۇڭ خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ غەربىدە. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا يېزىلىشىچە، خەنجۇەن شەھىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدە دەريا بار بولۇپ، جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ. خەنتىڭ دېگەن يەردىن ئۆتكەندە خۇاڭخې دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ؛ خەنجۇەن شەھىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى دەريا شەرقىي ۋە غەربىي خەنجۇەن دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 827 ـ بەت).

دۇ رۇڭنىڭ تەرجىمھالى

دۇ رۇڭ، يەنە بىر ئىسمى دۇ جۇگۇڭ، پىڭلىڭ① ناھىيىسىدىن. ئۇنىڭ يەتتىنچى بوۋىسى دۇ گۇاڭگو خەن ۋېندى② نىڭ خانىكىسىنىڭ ئىنىسى بولۇپ، جاڭۋۇ③ تۆرىسى بولغان. خەن شۇەندى④ ۋاقتىدا ئۇلۇغ بوۋىسى 50 مىڭ چارەك تەمىناتلىق ئەمەلدار بولۇپ، چاڭشەن ۋىلايىتىدىن پىڭلىڭغا كۆچۈپ كەتكەن. دۇ رۇڭ كىچىكىدىلا ئاتىسى ئۆلۈپ يېتىم قالغان. ۋاڭ ماڭ نائىبلىق قىلىپ تۇرغان چاغدا ئوقياچىلار سانغۇننىڭ⑤ ئەمىر - لەشكىرى بولۇپ، شەرقتە جەيى⑥گە زەربە بەرگەن ۋە قايتىپ كېلىپ خۇەيلىگە ھۇجۇم قىلغان، ھەربىي جەھەتتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن باتۇر بارون⑦ ئۇنۋانىنى بېرىلگەن. سىڭلىسى ئەمىر مىمار ۋاڭ يىنىڭ توقالى بولغان. ئۇيى چاڭئەندە بولۇپ، ئېتىبارلىق ئەمەلدارلار بىلەن باردى - كەلدى قىلىپ يەرلىك ئەزىمەتلەر بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ كەتكەن، ئۇزىنىڭ مەردانە ھەرىكەتلىرى بىلەن نام قازانغان، ئانىسى ۋە ئاكىلىرىغا ناھايىتى ۋاپادار بولغان، كىچىك ئىنىسىنى تەربىيىلىگەن، ئۆزىنىڭ تەربىيىلىنىشىگىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. ۋاڭ ماڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى چىڭجۇ⑧ شۇجۇ⑨ ئايماقلىرىدا توپلاڭچىلار⑩ ئەۋج ئېلىپ

قالغانلىقتىن خەلىپەت بەگ⑪ ۋاڭ كۋاڭ دۇ رۇڭنى ھەربىي ئىشلارغا يارەمگە چاقىردى ۋە بىرلىكتە شەرقىقە يۈرۈش قىلدى. خەن قوشۇنلىرى⑫ ۋاڭ ماڭغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا، دۇ رۇڭ يەنە ۋاڭ يى⑬ بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇش قىلىپ كۇنياڭ⑭ دا يېڭىلگەندىن كېيىن چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى. خەن قوشۇنلىرى قىلچە توسالغۇسىز ھالدا گۇەنجۇڭ⑮ غا كىردى. ۋاڭ يى دۇ رۇڭنى ۋاڭ ماڭغا تونۇشتۇرۇپ بوشۇي ⑯ سانغۇنلۇقىغا كۆتۈرگۈزدى. ئۇ 1000 جىڭ ئالتۇن ئىنئام ئالدى ۋە شىنفېڭ⑰ ناھىيىسىدە تۇرۇپ خەن قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە بەلگىلەندى. ۋاڭ ماڭنىڭ شىن ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، دۇ رۇڭ قوشۇنى بىلەن لىۇ شۇەننىڭ باش ئەمىر لەشكىرى جاۋ مېڭغا تەسلىم بولدى. جاۋ مېڭ ئۇنى چېرىكچى قىلىپ تەينىلىدى ۋە ئەتىۋارلىدى، شۇڭا ئۇ جۇلۇ⑱ ۋالىيسى بولۇپ تەينىلەندى. دۇ رۇڭ گېڭشىنىڭ تەختكە يېڭىلا چىققانلىقىدىن شەرقتىكى رايونلارنىڭ تېخى قالايمىقانچىلىق ئىچىدە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ خەنگۇ قوۋۇقىدىن⑲ چېقىشنى خالىمىدى. ئۇنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى دۇچاڭ بۇرۇن جاڭيې ۋالىيسى بولغانىدى، ئاتا جەمەت بوۋىنسى دۇكۋاڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولغانىدى، بىر نەۋرە ئىنىسىمۇ ۋۇۋېي ۋالىيسى بولۇپ ئۆتكەنىدى، ئۇلاردىن بىرنەچچە ئەۋلاد كىشى خىزمەتتە تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن تونۇش بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ قوۋۇم - قېرىنداشلىرىغا: «جاھانىڭ تىنچ ياكىنى قالايمىقان بولىدىغانلىقىنى ھازىر بىلىپ بولمايدۇ، خىزمەت رايونى ئىنتايىن باي، خۇاڭخې دەرياسى تەبىئىي توسۇق، جاڭيې قارام ئېلى تۇمەنلىگەن خەل قوشۇنغا ئىگە، مۇبادا قالايمىقانچىلىق چىقىپ قالسا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ كېچىكلىرىنىى توسۇۋېتىپ ئۆزىمىزنى قوغداپ قالالايمىز، بۇ جەمەتىمىزنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا

بولىدىغان بىر بىخەتەر جاي» دېدى. قېرىنداشلىرى ئۇنىڭ بۇ پىكرىنى توغرا تاپتى. شۇڭا ئۇ جاۋ مېڭغا شۇ كۈنى ئىلتىماس قىلىپ، جۇلۇ ۋالىيلىقىدىن ئىستېپا بېرىپ، خېشى رايونىغا بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جاۋ مېڭ خان گېڭشىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، دۇ رۈڭ جاڭيې قارام ئەل كاھىبگى بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ بۇنىڭدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ، ئائىلە - تاۋابئاتلىرى بىلەن خېشى رايونىغا باردى. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن، يەرلىك داڭدار ئەربابلار ۋە باتۇر ئەزىمەتلەر بىلەن تونۇشتى، چياڭ غۇزلىرىغا سىلىق مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى، شۇڭا خېشى رايونىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى.

شۇ چاغلاردا جيۇچۇەن ۋالىيسى لياڭ تۇڭ، جىنچياڭ ۋالىيسى شې جۇن، جاڭيې ۋىلايىتى كاھىبگى⑳ شى باۋ، جيۇچۇەن ۋىلايىتى كاھىبگى جۇ زېڭ، دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى كاھىبگى شىن رۇڭلار ھەرقايسى ئايماق - ۋىلايەتلەردىكى ئىقتىدارلىق ئەربابلار ئىدى، دۇ رۈڭ ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىلەن دوستانە ئۆتتى. خان گېڭشى يېڭىلگەندىن كېيىن، دۇ رۈڭ لياڭ تۇڭ قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «ھازىر جاھان قالايمىقانلاشتى، دۆلەتنىڭ كىمگە قالىدىغانلىقى تېخى نامەلۇم. خېشى رايونى چياڭ غۇزلىرى ئارىسىدا قالدى، ھەممىمىز بىر نىيەتتە ھەمكارلاشمىساق، ئۆزىمىزنى قوغداپ قالالمايمىز. ھازىر بىزنىڭ ھوقۇق ۋە ئەمەلىي كۈچىمىز تەڭ بولۇپ، بىر - بىرىمىزگە قوماندانلىق قىلىشىمىز مۇمكىن ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلۇغ سانغۇندىن بىرنى سايلاپ چىقىپ بەش ۋىلايەت㉑نىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشىمىز ۋە چوڭ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆزىتىشىمىز لازىم» دېدى. كۆپچىلىك دۇ رۈڭنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆرگەن بولسىمۇ، ئۆزئارا كەمتەرلىك قىلىپ، ھېچكىم ئوتتۇرىغا چىقالمىدى. ئاخىر

ھەممەيلەن، دۇ رۇئنىڭ جەمەتى ئەۋلادتىن ئەۋلاد خېشى رايونىدا ئەمەل تۇتۇپ كەلگەن، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە دەپ قاراپ، ئۇنى خېشى رايونىدىكى بەش ۋىلايەتنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى قىلىپ سايلىدى. شۇ چاغدا ۋۇۋېي ۋالىيسى ماچى، جاڭيې ۋالىيسى رېن جۇڭلار يارەمچىسىز يېتىم ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇلارغا خەت يېزىلىپ ئەھۋال ئۇقتۇرۇلدى. ماچى بىلەن رېن جۇڭ ۋالىيلىق تامغىلىرىنى تاپشۇرۇپ كېتىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن لياڭ تۇڭ ۋۇۋېي ۋالىيلىقىغا، شى باۋ جاڭيې ۋالىيلىقىغا، جۇ زېڭ جيۇچۈەن ۋالىيلىقىغا، شېن رۇڭ دۇنخۇاڭ ۋالىيلىقىغا، شې جۇن جىنچېڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى. دۇ رۇڭ يەنىلا جاڭيې قارام ئىلىدە تۇرۇپ، كاھىبەگلىك خىزمىتىنى قوشۇمچە ئىشلىدى. ئۇ ئىش باشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىپ، بەش ۋىلايەتنى نازارەت قىلىپ تۇردى. خېشىلىقلار ئاددىي ـ سادىدا خەلق ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە دۇ رۇڭ قاتارلىقلار سىياسەتتە كەڭ ۋە سىلىق بولۇپ، يۇقىرى ـ تۆۋەن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىناق بولغاچقا، خەلق خاتىرجەم، بايلىقات تۇرمۇش كەچۈردى. قوشۇن تەرتىپكە سېلىنىپ، ھەربىي مەشق ئېلىپ بېرىلدى. خەۋەر تۇرلىرى قۇرۇلدى. چياڭ غۇزلىرى ھۇجۇم قىلسا، دۇ رۇڭ دەرھال ھەرقايسى ۋىلايەت قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ ئۆزئارا يارەم بېرىشەتتى، ھەممەيلەن كېلىشكەن قەرەلدە ھەرىكەتكە كېلەتتى. شۇڭا ھەر قېتىملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىپ تۇردى. كېيىن ھونلارمۇ جازاسىنى يەپ، ئاز تاجاۋۇز قىلىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، چېگرىنىڭ ساقلاۋاتقان چياڭلار ۋە ھونلار ھەقىقىي تۇردە ئىتائەت قىلدى. ئەندىكە، بېيدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىدىن ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ۋە ئاچارچىلىق تۈپەيلى قاچقان كىشىلەر ئۆزلۈكسىز كېلىپ ئەل بولدى.

دۇ رۇڭ قاتارلىقلار خەن گۇاڭ ۋۇدىنىڭ تەختكە چىققانلىقى

توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ پايتەخت لوياڭغا بېرىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن خېشى يىراقتا بولغاچقا مەقسىتىگە يېتەلمىدى. بۇ چاغدا ۋېي شياۋ㉒ ئاۋۋال جيەنۆۋ يىلنامىسى قوللاندى. شۇڭا دۇ رۇك قاتارلىقلارمۇ بۇ يېڭى يىلنامىنى قوبۇل قىلىشتى، ۋېي شياۋ ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە سانغۇنلۇق تامغىسى ۋە تامغا بېغى تارقىتىپ بەردى. ۋېي شياۋ كۆرۈنۈشتە خەن گۇاڭۋۇدىنى ھىمايە قىلغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئاستىرتىن يامان غەرەزدە بولغاچقا، سۆزمەن زاتلاردىن جاڭ شۈەننى خېشىغا ئەۋەتىپ سۆز تارقاتتى. ئۇ: «گېڭشىنىڭ ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق بولغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىن يەنىلا ھالاك بولدى. بۇ لىيۇ جەمەتىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھازىر لىيۇ جەمەتىدىن خان چىقىپ قالسا يەنە ئۇنىڭغا بېقىنىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇبادا ئۇنىڭ كونترولىۇقىغا چۈشۈپ قالساق ئۆز ھوقۇقىمىزدىن ئايرىلىپ قالىمىز. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىرەر خەتەر تۇغۇلۇپ قالسا، پۈشايمان قىلغان بىلەن ئورنىغا كەلمەيدۇ. ھازىر ئەزىمەتلەر ھەممىسى تەرەپ - تەرەپتە رىقابەتلىشىۋاتىدۇ، كىم يېڭىپ، كىم يېڭىلدىغانلىقى تېخى مەلۇم ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر كىم ئۆز تەۋەسىنى ساقلاپ لۇڭشى، شۇجۇننى بىرلەشتۇرۇشى لازىم㉓. شۇنداق قىلغاندا ھەرقايسىمىز بەگلىكنىڭ بېگىدەك ئادەم بولۇپ قالىمىز، ھېچ بولمىغاندا جاۋ توغا㉔ ئوخشاش ئادەم بولىمىز» دېدى. دۇ رۇك قاتارلىقلار شۇ جايدىكى ئەزىمەتلەر ۋە ۋالىيلارنى يىغىپ كېڭەشتى. ئۇلاردىن بەزى پاراسەتلىك ئادەملار: «لىيۇ جەمەتى تاڭ ياۋنىڭ㉕ ئەۋلادى بولغانلىقى ئۈچۈن خەن خانلىقىنىڭ خانى بولالىغان. كېلەر زامانىدىكى خانىنىڭ نامى پال كىتابىدا قەيت قىلىنغان. بۇرۇن ئۆتكەن بىلىمدارلاردىن گۇ زىيۇن، شىيا خېلياڭ قاتارلىقلار خەن خانلىقى يەنە بىر قېتىم تەقدىر ئىلاھىنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولىدۇ دېيىشكەن. شۇڭا لىيۇ

زىجۇن[26] ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، ئىلاھنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغان. ۋاڭ ماڭنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تەرىقەتچى شىمېن جۇنخۇي لىيۇ شيۇ خان بولىدۇ، دېگەن ۋە لىيۇ شيۇنى خانلىق تەختكە چىقارماقچى بولغان. بۇ ئەھۋال پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئۇ ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇ جازا مەيداندا پۈقرالارغا «لىيۇ شيۇ ھەقىقەتەن سىلەرنىڭ خانىڭلار بولىدۇ، دېگەن. مانا بۇ يېقىنقى زاماندا بولغان ھەممەيلەنگە ئايان ئىش! تەقدىر ئىلاھنى قويۇپ تۇرۇپ، ئادەملەر ئۈستىدە سۆزلىگەنىدىمۇ، ھازىر ئۆزىنى خان ئاتىۋالغانلار بىرقانچە كىشى[27] گە يېتىدۇ، لېكىن لوياڭ تەرەپنىڭ يېرى ناھايىتى كەڭ، ئەسكەرلىرى بەك كۆچلۈك، ئەمىر - پەرمانلىرى ناھايىتى ئوچۇق. تەقدىر بويىچە قارىغاندا باشقا فامىلىدىكىلەر ئېھتىمال دۆلەتنى بىرلەشتۇرۇش ئىشىنى ئۈستىگە ئالالمىسا كېرەك» دېيىشتى. ۋالىيلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز مەسلىھەتچىلىرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بۇ پىكىرگە قوشۇلدى، بەزىلىرى قوشۇلمىدى. دۇ رۇڭ ئەستايىدىللىق بىلەن ئەتراپلىق ئويلىنىپ، خەن گۇاڭۇدى بىلەن ئالاقە باغلاش قارارىغا كەلدى. م. 29 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىەنۇۋ 5 - يىلى)، يازدا دورغاپ لىيۇ جۇننى لوياڭغا ئەۋەتىپ مەكتۇپ يوللاپ، ئات تەقدىم قىلدى.

ئىلگىرى خەن گۇاڭۇدى خېشى رايونىنىڭ تىنچ ۋە باي ئىكەنلىكىنى ھەمدە لۇڭشى شۇجۇن بىلەن تۇتىشىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ يەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ۋېي شياۋ ۋە گۇڭسۇن شۇلارنى قىستىماقچى بولغانىدى. شۇڭا بۇ چاغدا ئۇمۇ دۇ رۇڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ مەكتۇپ يوللىدى، ئەلچى يول ئۈستىدە لىيۇ جۇن بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى ۋە كەينىگە يېنىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە لوياڭغا قايتىپ كەلدى. خەن گۇاڭۇدى لىيۇ جۇننى كۆرۈپ ناھايىتى خۇش بولدى. قائىدە بويىچە ئۇنى

مېهمان قىلىپ كۆتكەندىن كېيىن يەنە قايتۇردى. دۇ رۇڭغا مەكتۇپ يوللاپ: «مەن خېشىدىكى بەش ۋىلايەتنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل ئۇلۇغ سانغۇن، قارام ئەل كاھىبىگىگە شۇ توغرۇلۇق بۇ مەكتۇپنى يازدىمكى، سىز چېگرىدىكى بەش ۋىلايەتنىڭ تىرىشچانلىق بىلەن قانتىق تۇتۇپ تۇرۇۋاتىسىز. سىزنىڭ قوشۇنلىرىڭىز خىل، ئامبارلىرىڭىز ئاشلىققا تولغان، پۇقرالار پاراۋان، تاشقى جەھەتتە چىاڭلارنى بويسۇندۇرىدىڭىز، ئىككى جەھەتتە خەلقنى بايىاشات قىلىدىڭىز، داڭقىڭىز ئەلگە تارالدى. مەن چىن كۆڭلۈمدىن سىزگە ئىنتىزارمەن، لېكىن يولنىڭ ئۇزاقلىقى، تۇپەيلى دىدارلىشىش نېسىپ بولمىغاچقا، سېغىنماقتىن باشقا ئىلاجىم يوق. دورغاپ ئېلىپ كەلگەن مەكتۇپ ۋە ئاتلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، قەلبىڭىزنى چوڭقۇر چۈشەندىم. ھازىر يىجۇ ئايمىقىدا گۈڭسۇن زىياڭ㉘، تېيەنشۇي ۋىلايىتىدە ۋېي شياۋ سانغۇنلار بار، ھازىر گۈڭسۇن شۇ بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ يېڭىش - يېڭىلىش ئىشى سىزگە باغلىق، سىزنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىڭىز ئىككى تەرەپ ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. ھازىرقى ۋەزىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىزگە دوستلاشماقتىن باشقا يول يوق! بۇ يەردىكى ئەھۋاللارنى دورغاپ ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، سانغۇن بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بولسىڭىز كېرەك. خان بولۇش پۇرسىتى 1000 يىلدا ئاران بىر قېتىم كېلىشى مۇمكىن. دېمەك، پۇرسەت قولغا ئاسان كەلمەيدۇ، بىراق، قولدىن ئاسان كېتىدۇ. مۇبادا چى خۇەنگۇڭ ۋە جىن ۋېنگۇاڭلارنىڭ ئاجىز بەگلىكلەرگە يارەملىشىپ ھاكىمىيەتلىك قىلغىنىغا ئوخشاش تۆھپە يارىتىشنى ئويلىسىڭىز، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خىزمەت كۆرسىتىشىڭىز كېرەك، ئەگەر جاھاننى ئۇچكە بۆلۈپ، شۇنىڭ بىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىشنى ئويلىسىڭىز، مەيلى قارشى تۇرۇڭ ياكى بىرلىشىڭ، ھازىرقى مۇشۇ پۇرسەتتە قارار

قىلىشىڭىز كېرەك، ھازىر جاھان بىرلىككە كەلگىنى يوق، سىز بىلەن بىزنىڭ ئارىلىقىمىز ناھايىتى يىراق بولۇپ، بىر - بىرىمىزنى يۈتۈۋالماقچى ئەمەسمىز. ھازىر مەسلىھەتچىلىرىڭىز ئارىسىدىن رېن شياۋنىڭ جاۋتونى نەنخەي قاتارلىق يەتتە ژىلايەتنى تىزگىنلەشكە قۇترىتىشى[21] دەك ئىشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچى چىقىپ قېلىشى ئەجەب ئەمەس. خان - خاقانلار يەرلەرنى ئۆز ۋەزىر - ۋۇزرالىرىغا سۈيۈرغال قىلىشى مۇمكىن، لېكىن خەلقنى ئۆز ۋەزىر - ۋۇزرالىرىغا بۆلۈپ بەرمەيدۇ. سىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىڭىزغا ئۇيغۇن ئىش كۆرۈشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن. مەن سىزگە 200 جىڭ ئالتۇن ئىنئام قىلدىم. قانداق ئىشىڭىز بولسا، خالىغان ۋاقتىڭىزدا ئېيتارسىز» دېدى ۋە دۇ رۇڭنى لياڭجۇ ئايماق چوپاندارلىقىغا تەيىنلىدى.

خان مەكتۇپى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خېشىدىكى ھەممە ئادەم، خان شۇنچە يىراقتىكى ئەھۋاللارنى توغرا كۆزىتىپتۇ، جاڭ شۇەننىڭ ۋائىزلىق قىلغانلىقىنى بىلىپ قاپتۇ دەپ ھەيران قېلىشتى. دۇ رۇڭ دەرھال يەنە لیۇ جۇننى ئەۋەتىپ گۇاڭژۇدىغا مەكتۇپ يوللاپ: «پېقىر دۇ رۇڭ شۇنى شەرەپ ھېس قىلىمەنكى، ئەجدادىمىز مەرھۇم خانىكىنىڭ ئەۋلادى بولۇش تۇپەيلى، خانىنىڭ شىرەم تۇغقىنى بولۇش شەرىپىگە سازاۋەر بولۇپ، زامانلاردىن بېرى 2000 دادەن تەمىناتلىق ئەمەلدار بولۇپ كەلدۇق. ماڭا يەنە ناھايىتى يۇقىرى مەنسەپ بېرىلدى، ئۇزۇن مۇددەت ھەربىي ھوقۇق تۇتۇپ ياقا - يۇرتنى ساقلاپ كەلدىم، ئەمدى كەمىنىلىرى خان ئالىيلىرىغا ئىتائەت قىلىمەن، پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سىلىگە خىزمەت قىلالايمەن. كۆڭلۈمدىكى سۆزلەرنى خەت ئارقىلىق ئىپادە قىلىش تەس، شۇڭا لیۇ جۇننى ئەۋەتتىم، ئۇ مېنىڭ چىن ئىخلاسىمنى سىلىگە ئېيتىپ بېرىدۇ. مەن كۆڭلۈمدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالىيلىرىغا دېدىم، قىلچە يوشۇرۇپ قالمىدىم. لېكىن ئالىيلىرى

مەكتۇپلىرىدا گۈزەل شۇ بىلەن خەن خانلىقىنىڭ ئۇرۇشۇشى، ئەلنى ئۇچكە بۆلۈپ بۇداره قىلىش مەسىلىسى، شۇنداقلا رېن شياۋ، جاۋ تولارنىڭ ھېيلىسى توغرىسىدا سۆز قىپتىلا، پېقىر بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئازابلاندىم، گەرچە كەمىنىلىرى بىلىمسىز بولساممۇ، لېكىن پايدا - زىيان مۇناسىۋىتىنى، ھەق - ناھەقنى ئاجرىتالايمەن، ھەقىقىي خوجايىنغا قانداقمۇ ئاسىيلىق قىلىپ، ساختا، رەزىل ئادەملەر تەرىپىده تۇرغىلى بولسۇن! مەن ئۆزۈمنىڭ ساداقىتىمنى يەرگە ئۇرۇپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىمەنمۇ! ھازىرقى بار ئاساسىمنى چۆرۈۋېتىپ، ئىشەنچسىز مەنپەئەتىنى قوغلىشىمەنمۇ! بۇ ئۇچ خىل ئەھۋالنىڭ قايسى تەرىپىده تۇرۇش كېرەكلىكىنى ھەرقانچە ئەخمەق ئادەممۇ بىلەلەيدۇ. ئەجەبا، مېنىڭده باشقىچە غەرەز بولسا - ھە! بىر تۇغقان ئىنىم دۇ يۈنى ھۆزۈرلىرىغا ئەۋەتتىم، ئۇ پېقىرنىڭ ئىستەك - ئارزۇلىرىمنى بايان قىلىپ بېرەر» دېدى. دۇ يۈ گاۋپىڭغا بارغاندا، ۋېي شياۋنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى سەۋەبلىك يوللار ئېتىلىپ قالغانلىقتىن قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم ئەمىر - لەشكەر شى فېڭنى ئەۋەتتى، ئۇ چىغىر يوللار بىلەن لوياڭغا بېرىپ مەكتۇپنى خانغا يەتكۈزدى. خان شى فېڭ ئارقىلىق دۇ رۈڭ بىلەن دۇ يۈغا يەنە مەكتۇپ يوللاپ، ئۇلاردىن سەممىي ھال سورىدى.

دۇ رۈڭ گۇاڭۋۇدىنىڭ مەقسىتىنى بىلگەندىن كېيىن، ۋېي شياۋغا خەت يېزىپ ئۇنى ئەيىبلىدى: «مەن سانغۇننىڭ يېرى باي، سىياسىتى ناھايىتى ئېنىق، لەشكەرلىرى ئىنتايىن سادىق دەپ قارايمەن. سىز دۆلەت خەتىر ئىچىده قالغاندىمۇ③⓪ ئەقىده ساقلاپ يامان يولغا ماڭمىدىڭىز، خانلىقىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدىڭىز، كېيىن ئوغلىڭىز ۋېي بەيچۈننى ئەۋەتىپ ئوردىدا خىزمەت قىلدۇردىڭىز، سىزنىڭ ساداقىتىڭىزده شۈبھه يوق. سىزنىڭ ئالىيجانابلىقىڭىزغا قايىل بولۇشىمىزنىڭ، سىزنىڭ

قوماندانلىقىڭىزغا ئىتائەت قىلىشىمىزنىڭ سەۋەبى مانا مۇشۇ يەردە. بىراق سىز بىردەملىك ئاچچىقىڭىز بىلەن خىسلىتىڭىزنى ئۆزگەرتىپ، باشقىچە غەرەزدە بولۇپ، خان بىلەن ۋەزىر ئارىسىدا ئىختىلاپ تۇغدۇرۇپ، ئۇرۇش پەيدا قىلدىڭىز، ئۇتۇقلۇق كېتىۋاتقان ئىشلىرىڭىزدىن كېچىپ، ۋۇجۇدقا چىقمايدىغان يولنى تۇتتىڭىز. خەن خانلىقىغا ئاسىيلىق قىلىپ، گۇڭسۇن شۇ بىلەن تىل بىرىكتۇردىڭىز. شۇنداق قىلىپ مىڭ تەسلىكتە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىڭىزنى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بەربات قىلىۋەتتىڭىز، بۇ ئېچىنارلىق ئىش ئەمەسمۇ! ؟ ئېھتىمال، بۇ قول ئاستىڭىزدىكىلەرنىڭ خىزمەت كۆرسىتىشگە بېرىلىپ كېتىپ، كۆرسەتكەن ھىيلىسى بويىچە پەيدا بولغان ۋەزىيەت بولسا كېرەك. مەن بۇنىڭغا ئىنتايىن ئېچىنىمەن! ھازىر شىجۇ(31) رايونىدا ۋەزىيەت جىددىي، ئۇ يەردە پۇقرا ۋە لەشكەرلەر تارقاق، شۇنداق شارائىتتا، خەققە ياردەملەشمەك ئاسان، لېكىن ئۆز ئالدىغا ئاساس ئورناتماق تەس. مېنىڭچە، ھازىر سىز خاتا يولغا مېڭىپ قېلىپ كەينىڭىزگە يانمايۋاتىسىز، باشقىلار ئاگاھلاندۇرسىمۇ ئويغانمايۋاتىسىز. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سىز جەنۇبتىكى گۇڭسۇن شۇ بىلەن بىرلەشمىسىڭىز، شىمالدىكى لۇفاڭنىڭ قولتۇقىغا كىرىپ قالىسىز. ئەگەر ساختا مۇناسىۋەتكە تايىنىپ(32)، ھەيۋەتلىك كۈچكە سەل قارىسىڭىز ياكى يىراقتىكى ياردەمگە يۆلىنىپ(33)، يېقىندىكى دۈشمەنگە سەل قارىسىڭىز، بۇنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايدۇ. پېقىرنىڭ ئاڭلىشىچە، ئاقىل ئادەملەر پۇقرالارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن قوزغىلىدۇ؛ ۋاپا ئەھلى ھەققانىيەتكە ئاسىيلىق قىلىپ ئات چىقارمايدۇ. ھازىر سىز كىچىككىنە كۈچىڭىز بىلەن قۇدرەتلىك كۈچكە تاقابىل تۇرۇۋاتىسىز، بۇ خەلق مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلەمدۇ؟ شەخسىي قارا نىيىتىڭىز ئۈچۈن ئۆز پەرزەنتىڭىزدىن ۋاز كەچسىڭىز، بۇ ئادەمگەرچىلىككە توغرا كېلەمدۇ؟ ئۇنىڭ

ئۇستىگە سىز بۇرۇن خانلىقىمىزغا مەنسۇپ بولۇپ، شىمالغا قاراپ تەزىم قىلىپ تۇردىڭىز(31)، بۇ سادىق ئادەملەردە بولىدىغان بىر يوشۇن. ئوغلىڭىز ۋېي بەيچۇننى ئوردىغا ئەۋەتكەندە، ئۇنى كۆز يېشى قىلىپ ئۇزاتقانىدىڭىز، مانا بۇ مېھرىبان ئاتىنىڭ مۇھەببىتى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي سىز خەن خانلىقىغا ئاسىيلىق قىلدىڭىز، بۇنىڭ بىلەن قول ئاستىڭىزدىكى ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە قانداق ئېرىشەلەيسىز؟ سىز ئوردىدىكى تۇرغاق ئوغلىڭىز ۋېي بەيچۇندىن كېچىشكە چىدىغان بولسىڭىز، يېنىڭىزدىكى بالىلىرىڭىزغا نېمە دەرسىز؟ ئۇرۇش باشلانغاندىن بۇيان، ئۆزئارا ھۇجۇم نەتىجىسىدە شەھەرلەر خارابىگە ئايلاندى، ئادەملەر تاغ - دالىلاردا ھالاك بولدى. ھازىر ھايات قالغانلىرى يا تىغدىن ئېشىپ قالغان ئادەملەر ۋە ياكى قېچىپ چىققان يېتىم - يېسىرلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ جاراھەتلىرى تېخى ساقىيىپ كەتكىنى يوق، كىشىلەرنىڭ ئاھ - زارى تېخىچە ئاڭلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بەختكە يارىشا ۋەزىيەت سەل ياخشىلىنىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن سىز سانغۇن يەنە قالايمىقانچىلىق چىقاردىڭىز. شۇ سەۋەبتىن، مەجرۇھلارنىڭ جاراھىتى يەنىمۇ ئېغىرلىشىپ، يېتىم - يېسىرلەر داۋاملىق سەرسان بولۇپ يۇرۇۋاتىدۇ. بۇنداق ئېچىنىشلىق مەنزىرە كىشىنى تولىمۇ ئازابلاپ، كۆڭۈلنى بىئارام قىلىدۇ. بۇنداق ھالەتكە ئادەتتىكى ئادەملەرمۇ چىدىمىغان يەردە، ۋاپا ئەھلى قانداق چىدىسۇن؟ ئاڭلىشىمچە، ساداقەتمەن بولۇش ئاسان، لېكىن ئۇنى دەل جايىدا كۆرسىتىش قىيىن. باشقىلار ئۈچۈن ئارتۇقچە باش قاتۇرۇپ ھەسرەت چەكسە، خەقلەرنىڭ نارازىلىقى قوزغىلىپ قېلىشى مۇمكىن. مېنىڭ بۇ سۆزلىرىم بەلكىم سىزنى خاپا قىلىپ قويار، شۇنداقتىمۇ سىزنىڭ ئويلىنىپ بېقىشىڭىز ئۈچۈن ئېيتىپ قويدۇم» دېدى. ۋېي شياۋ بۇنى قوبۇل كۆرمىدى. شۇڭا دۇرۇڭ بەش ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىرى بىلەن بىرلىكتە قوشۇنلارنى

تەرتىپكە سالدى ۋە خەن گۇاڭژۇدىغا مەلۇمات بېرىپ ۋېي شياۋغا يۇرۇش قىلىش ۋاقتىنى بېكىتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى.

خان بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭغا باركالا ئوقۇدى ھەمدە «شىرەم تۇغقانلار شەجەرىسى» ۋە ساراي رەسەتبېگى㉟ يازغان «بەش تارماق تەزكىرىسى»㊱، «خانىكە جەمەتى تەزكىرىسى»، «ۋېيجى تۇرىسى㊲ تەزكىرىسى» دېگەن كىتابلارنى تەقدىم قىلدى. خان ئۇزىنىڭ مەكتۇپىدا «مەن شىرەم تۇغقانلىرىمنى ھەمىشە سېغىنىمەن، خەن جىڭدى دۇخان ئانىدىن تۇغۇلغان، دىڭژاڭ㊳ جىڭدىنىڭ ئوغلى، مېنىڭ ئالتىنچى بوغۇن بوۋام ئىدى. بۇرۇن ۋېيجى تۇرىسىنىڭ بىر ئېغىز سۆزى㊴ خان جەمەتىنىڭ ۋارىسلىق ئەنئەنىسىنى قوغداپ قالغان. دۇ جاڭجۇن، دۇ شاۋجۇن㊵ لەر ئۇستازلارغا ھۆرمەت قىلىپ، پەزىلەتلىك كىشىلەردىن بولۇپ يېتىشكەن ۋە بۇ ئالىي پەزىلىتىنى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان. مانا بۇ دۇخان ئانىنىڭ روھى يۇلگەنلىكىنىڭ ۋە تەڭرىنىڭ خەن سۇلالىسىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغانلىقىنىڭ بەرىكىتى ئىدى. يېقىندا تېپىشۇيدىن كەلگەن كىشىلەر سىز سانغۇنىنىڭ ۋېي شياۋنى ئەيىبلىگەن مەكتۇپىڭىزنى كۆچۈرۈپ ئەكەلدى. مەكتۇپتىكى سۆزلەر كىشىنىڭ جان - جېنىدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇنى كۆرسە خائىن ئەمەلدارلارنىڭ يۇزى قىزىرىدۇ، سادىق ئەمەلدارلار ھاياجاندىن كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئالىدۇ، ئادالەتپەرۋەر ئادەملەرنىڭ دىلى يورۇپ كېتىدۇ. ساداقەتسىز كىشىلەر قانداقمۇ مۇنداق پوزىتسىيىدە بولالىسۇن؟! بۇ ئەخلاقسىز ئادەملەرنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس! ۋېي شياۋ خېشىدىكى يارەمدىن مەھرۇم قالسا، ئائىلە جەمەتىنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىنى بىلىدۇ، شۇڭا پىتنە - پاسات تارقىتىشى ۋە ئارىنى بۇزۇشى بىلەن كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشمەكچى. شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سۈيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى. ئۇنىڭ ئۇستىگە پايتەختتىكى ئەمەلدارلار دۆلەتنىڭ

ۋە سانغۇننىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمەيدۇ ھەتتا بەزى كىشىلەر ساختا ۋە مۇبالىغە گەپ - سۆزلەرنى تارقىتىپ، سادىق، ۋاپادار زاتلارنى ئۇمىدسىزلەندۈرۈپ، ھەقىقىي ئەھۋاللارنى بۇرمىلايدۇ. ئىغۋاگەرلىك ياكى مەدھىيىلەش تاسادىپىي يۈز بەرمەيدۇ، شۇڭا بۇ ھەقتە ئويلانماي بولمايدۇ. ھازىر خەنگۇ قوۋۇقى شەرقىدىكى توپىلاڭچىلار تىنچىتىلدى، ئەمدى چوڭ قوشۇن غەربكە يۈرۈش قىلماقچى. سىز قوشۇنلىرىڭىزنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋە ئىلھاملاندۇرۇپ، چوڭ قوشۇن بىلەن ئۆز قەرىلىدە قوشۇلارسىز» دېدى.

دۇ رۇڭ گۇاڭۇۋدىنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىرى بىلەن بىرلىكتە قوشۇن تارتىپ جەنۇبقا ۋىلايىتىگە كىردى.

گېڭشى يىللىرى شىيەنلىيەن چاڭلىرىدىكى فېڭخې قوۋملىرى جەنۇبقا ۋالىيسىنى ئۆلتۈرۈپ، جەنۇبقا شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، ۋېي شياۋ ئەلچى ئەۋەتىپ ۋە پارا بېرىپ فېڭخې قوۋملىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى ۋە ئۇلاردىن قوشۇن ماڭدۇرۇشقا ئۇرۇندى. دۇ رۇڭ قاتارلىقلار دەرھال قوشۇن ماڭدۇرۇپ فېڭخې قوۋملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى، 1000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ 10 مىڭدىن ئوشۇق چارۋا - مال، نەچچە تۈمەن پاتمان④ ئاشلىق ئولجا ئالدى. شۇ ئارقىلىق خېشى قوشۇنلىرىنىڭ ھەيۋىسىنى نامايان قىلدى ۋە خانىنىڭ ئات - ھارۋىسىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتتى. لېكىن چوڭ قوشۇن تېخى يولغا چىقمىغانلىقتىن دۇ رۇڭ خېشىغا قايتىپ كەتتى.

گۇاڭۇۋدى دۇ رۇڭنى ئىنتايىن سەمىمىي، سادىق ئىكەن دەپ قاراپ، ئۇنى تېخىمۇ قەدىرلىدى ۋە يۇ فۇفېڭ بېگىگە دۇ رۇڭنىڭ ئاتىسىنىڭ قەبرىسىنى رېمونت قىلىش ھەمدە ئۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ھەرقايسى جايلارنىڭ قىممەتلىك مەھسۇلاتلىرىنى سوۋغا قىلدى. لياڭ تۇڭ ئادەم ئەۋەتىپ جاڭ شۇەننى ئۆلتۈرۈپ، ۋېي شياۋ بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزدى ۋە ۋېي شياۋ ئىلگىرى ئۇلارغا بەرگەن سانغۇنلۇق تامغىسى ھەم تامغا باغلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. م. 31 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇ 7 - يىلى) يازدا جيۇچۈەن ژالىيسى جۇ سېڭنىڭ ئىنىسى شەخسىي ئۆچمەنلىك بىلەن ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكتىن⑫ خىزمىتىدىن ئىستېپا بەردى. دۇ رۇڭ گۇاڭۋۇدىنىڭ يارلىقى بويىچە ئۇنى باتۇر ئاۋانگارت سانغۇن قىلىپ تەيىنلىدى، شىن رۇڭنى بولسا ئۇرۇنغا ئالماشتۇردى.

شۇ يىلى كۈزدە ۋېي شياۋ قوشۇن باشلاپ ئەندىڭ ۋىلايىتىگە ھىجىم كىردى. خان ئۆزى غەربكە يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ، ئاۋۇال دۇ رۇڭ بىلەن ئۇچرىشىش ۋاقتىنى كېلىشتى. كۈتۈلمىگەندە يامغۇر يېغىپ، يول توسۇلۇپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋېي شياۋنىڭ قوشۇنلىرى چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن گۇاڭۋۇدىنىڭ يۈرۈشى توختاپ قالدى. دۇ رۇڭ گۈزاڭ⑬ غىچە بېرىپ، چېكىنىش توغرىسىدا يارلىق ئېلىپ قايتىپ كەتتى. دۇ رۇڭ چوڭ قوشۇننىڭ ئۈزۈن مۇددەت كەلمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، خەن گۇاڭۋۇدىغا مەكتۇپ يوللاپ: «خاننىڭ ئۆزى قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى، پېقىرنىڭ قوشۇنى شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ۋېي شياۋنىڭ لەشكەرلىرى پاتىپاراقچىلىققا چۈشۈپ قاپتۇ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش نىيىتى يوق ئىكەن، ۋېي شياۋنىڭ سەركەردىلىرىدىن گاۋ جۈن قاتارلىقلار خاننىڭ چوڭ قوشۇننىڭ قارشى ئالماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ھەربىي يۈرۈشنىڭ توختاپ قېلىشى ئۇلارنى يەنە شۇبھىگە چۈشۈرۈپ قويغان. ۋېي شياۋ، شەرقتە ئۆزگىرىش بولغانلىقى ئۈچۈن شۇجۇدىكى ئەزىمەتلەر قايتىدىن ماڭا بېقىندى، دەپ يۇرگۈدەك. ۋېي شياۋ

يەنە گۈڭسۈن شۇنىڭ سەركەردىلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ شەھەر قوۋۇقىنى ساقلاۋاتىدۇ. مەن ھەربىي كۇچ جەھەتتە ئاجىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋېي شياۋ بىلەن گۈڭسۈن شۇنىڭ ئارىسىدا تۇرۇۋاتقىنىنى، گەرچە خان ئالىيلىرىنىڭ نوپۇزىغا تايانساممۇ، لېكىن دەرھال ياردەم قىلىشلىرىغا موھتاجمەن، ئوردا چوڭ قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئالدى تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلسا، مېنىڭ قوشۇنلىرىم ئارقىدىن قىستىسا، ئۆزئارا ماسلىشىپ ئالدى - كەينىدىن قىسىپ ھۇجۇم قىلساق، ۋېي شياۋ چوقۇم ئېغىر تەھدىتكە ئۇچراپ، ئىلگىرىلەشكىمۇ، چېكىنىشكىمۇ ئامالسىز قالىدۇ، ئەگەر بالدۇر يۇرۇش قىلماي، ۋاقىت ئۇزىراپ كەتسە، تېخىمۇ ئىككىلىنىپ قېلىشىمىز مۇمكىن، بۇنداق بولغاندا تاشقى جەھەتتە دۇشمەننىڭ خورىكىنى ئۆستۇرۇپ، ئىچكى جەھەتتە ئۆزىمىزنىڭ ئاجىزلىقىمىزنى كۆرسىتىپ قويىمىز، شۇنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن ئىغۋاچىلار پايدىلىنىپ كېتىدۇ، شۇڭا پېقىر تولىمۇ ئەنسىرەپ تۇرۇپتىمەن، خان ئالىيلىرى ئەپۇ قىلغايلا» دېدى. خەن گۇاڭۇدى بۇنىڭغا ئىنتايىن قايىل بولدى.

م. 32 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 8 - يىلى) يازدا گۇاڭۇدى چوڭ قوشۇن باشلاپ غەربكە قاراپ ۋېي شياۋغا يۈرۈش قىلدى، دۇ رۇڭ بەش ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىرى، چياڭلار، كىچىك ياۋچىلاردىن بولۇپ بىرنەچچە تۈمەن پىيادە ۋە ئاتلىق لەشكەر، 5000 دىن ئوشۇق يېنىك ۋە ئېغىر ھارۋا بىلەن چىقىپ، گاۋپىڭ شەھىرىدە چوڭ قوشۇن بىلەن قوشۇلدى. دۇ رۇڭ ئاۋۋال خان بىلەن كۆرۈشۈش قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئۇقۇشۇشقا ئادەم ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش بولۇۋاتقان بولۇپ، سانغۇنلار بىلەن ئالىي ۋەزىرلەر يول ئۈستىدە باردى - كەلدى قىلىشىپ تۇراتتى، ھەتتا بەزىلىرى ئاستىرتىن غەيۋەت قىلىپمۇ قويۇاتتى. خان دۇ رۇڭنىڭ كۆرۈشۈش قائىدە - بويسۇنلىرىنى ئۇقۇشۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن قايىل بولدى

ۋە بۇ ئىشنى ئەمەلدارلارغا ئۇقتۇردى. يەنە كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ دۇ رۇك قاتارلىقلارنى كۈتۈۋالدى ۋە ئۇلارغا ئالاھىدە قائىدە-يوسۇن بىلەن مۇئامىلە قىلدى. دۇ رۇڭنىڭ ئىنىسى دۇ يۇنى ئىرا قۇلبېگى، ئىر نەۋرە ئىنىسى دۇ شىنى كېڭەش بېگى(41) قىلىپ تەينىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يۇرۇش قىلىپ ۋەي شياۋ قوشۇنلىرىنى قاتتىق تارمار كەلتۈردى، ئىگىلىۋالغان شەھەرلىرىمۇ تەسلىم بولدى. خان دۇ رۇڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئىنتايىن يۇقىرى باھالىدى ۋە پەرمان چىقىرىپ ئەنھېك، ياڭچۈەن، لياۋ، ئەنفېڭدىن ئىبارەت تۆت ناھىيە(45) نى دۇ رۇڭغا سۈيۈرغال قىلىپ، ئۇنىڭغا ئەنھېك تۆرىسى ئۇنۋانىنى بەردى. ئىنىسى دۇ يۇنى شىيەنچىن(46) تۆرىسى قىلىپ بەلگىلىدى ھەمدە ئۆز تەرتىپى بىلەن سانغۇن - سەركەردىلەرنى ئىنئاملىدى: باتۇر ئاۋانگارت سانغۇن جۇ سېك ھەققانىيەتكە يارەملەشكۈچى بەگلىككە، ۋۇۋېي ۋالىيسى لياك تۇك ھەققانىيەتنى مۇرادىغا يەتكۈزگۈچى بەگلىككە، جاڭيې ۋالىيسى شى باۋ ھەققانىيەتكە مەدەنىيە ئوقۇغۇچى بەگلىككە، جىنچېك ۋالىيسى شې جۇن ھەققانىيەتكە ئائىبلىق قىلغۇچى بەگلىككە، جيۇچۈەن ۋالىيسى شىك رۇك ھەققانىيەتكە يار - يۆلەك بولغۇچى بەگلىككە تەينىلەندى. ئۇنۋان بېرىش تاماملانغاندىن كېيىن، شەرقە قايتىپ كەتتى ۋە دۇ رۇك قاتارلىقلارنى غەربكە يولغا سېلىپ قويدى. دۇ رۇك ئىنىسى بىلەن بىرلىكتە مەنسەپكە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن مۇددەت بىر تەرەپنىڭلا خىزمىتىنى ئۆتەپ كەلگەنلىكتىن، ئىچىدە قاتتىق ئەنسىرەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خانغا كۆپ قېتىم مەكتۇپ يوللاپ ئالمىشىشنى ئىلتىماس قىلدى. خان يارلىق چۈشۈرۈپ: «مېنىڭ سانغۇن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىم خۇددى ئوك قول بىلەن سول قولنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. سىز كۆپ قېتىم تەكەللۇپ قىلدىڭىز، مېنىڭ كۆڭلۈمنى نېمە ئۈچۈن چۈشەنمەيسىز؟ قوشۇننى ئەستايىدىل

باشقۇرۇشىڭىز، خەلقنى تىنچلاندۇرۇشىڭىز كېرەك، قوشۇندىن ئايرىلىپ كەتمەسلىكىڭىز لازىم» دېدى. لۇكيۇ، شۇ جۈن⑰ تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، گۇاڭجۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ دۇ رۇكۈنىڭ بەش ۋىلايەت ۋالىيلىرى بىلەن بىرلىكتە پايتەختكە كېلىپ خىزمەتتىدىن مەلۇمات بېرىشنى ئېيتتى. ئۇلار ئەمەلدار، مېھمان خادىملىرى بولۇپ، جەمئىي 1000 دىن ئوشۇق ھارۋىغا ئولتۇرۇپ ماڭدى، ئۇلار ئېلىپ ماڭغان چارۋا - مال پۇتۇن دالىنى قاپلاپ كەتتى، دۇ رۇك يېتىپ بارغاندىن كېيىن، لوياڭ قوۋۇقىغا بېرىپ لياڭجۇ ئايماق چوپانداري، جاڭيې قارام ئەل كاھىبگى ۋە ئەنفېڭ تۆرىسىنىڭ تامغا ۋە تامغا باغلىرىنى تاپشۇردى، خان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەنفېڭ تۆرىسىنىڭ تامغا ۋە تامغا بېغىنى قايتۇرۇپ بەردى. گۇاڭجۇدى قوبۇل قىلغاندا دۇ رۇك بەگلەر قاتاردا تۇردى. خانىڭ ئۇلارغا قىلغان ئىنئامى ۋە ئېتىبارى پايتەختىنى لەرزىگە كەلتۈردى. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن دۇ رۇك جىجۇ⑱ ئايماق چوپانداري بولۇپ تەيىنلەندى، يەنە ئون نەچچە كۈندىن كېيىن ئەمىرى مىمارلىققا كۆتۈرۈلدى. دۇ رۇك ئۆزى خانىڭ بۇرۇنقى خادىمى بولمىسىمۇ، ئوردىغا كىرىشىگىلا تۆھپىكار خادىملاردىنمۇ ئۈستۈن ئورۇنغا چىقىپ قالغانلىقىنى تازا مۇڭاپىق بولمىغاندەك ھېس قىلاتتى. شۇڭا ھەر قېتىم خانغا كۆرۈنۈش قىلغاندا، ئارتۇقچە كەمتەر، ئەدەبلىك بولۇپ كېتەتتى، بۇنىڭ بىلەن خان ئۇنى ئۆزىگە تېخىمۇ يېقىن تۇتىدىغان بولدى. دۇ رۇك ئېھتىياتچان ئادەم بولغاچقا، ۋاقىت ئۇزارغانسېرى تېخىمۇ ئەنسىرەپ قالدى. مەنسىپىدىن ئىستېپا بېرىش توغرىسىدىكى ئارزۇسىنى شىغاۋۇل جىن چېن ئارقىلىق كۆپ قېتىم ئاغزاكى ئىزھارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە يازما مەلۇمات سۇنۇپ: «خادىملىرى دۇ رۇك 53 ياشقا كىردىم، بالام 15 ياشتا، تۇغما دۆت. مەن ئۇنىڭغا ھەر دائىم «قەدىمنامە» دىن تەلىم بېرىمەن، ئۇنىڭ ئىلمىي نۇجۇم، پالچىلىق كىتابلىرىنى

كۆرۈشىگە يول قويمايمەن، مەن ئۇنىڭ ئېھتىياتچان بولۇشىنى، قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇپ تاپتىن چىقىپ كەتمەسلىكىنى ئۈمىد قىلىپ، ئىقتىدار ئىگىسى بولۇشىنى خالىمايمەن، شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇ قانداقمۇ سۈيۈرغال يەرگە ۋارىسلىق قىلىپ[49]، بەگلەرنىڭ شۇنچە كاتتا تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولىدۇ؟» دېدى. ئۇ مۇشۇ ئىش توغرۇلۇق خان بىلەن يەنە كۆرۈشۈشنى ئىلتىماس قىلدى، لېكىن خان رۇخسەت قىلمىدى. كېيىن بىر قېتىملىق قوبۇل ئاخىرلاشقاندا، دۇ رۇڭ يەنىلا كەتمەي ئورۇندۇقلارنىڭ كەينىدە نېرى - بېرى ئايلىنىپ يۈردى. خان ئۇنىڭ يەنە ئىستېپا تەلەپ قىلماقچىلىقىنى بىلىپ، مۇلازىملىرىغا ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇشنى بۇيرۇدى. كېيىن يەنە بىر قېتىملىق قوبۇلدا گۇاڭژۇدى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى ۋە: «ئۆتكەن قېتىم سىزنىڭ خىزمەتتىن ئىستېپا بېرىپ، يۇرتىڭىزغا قايتىشنى تەلەپ قىلماقچىلىقىڭىزنى بىلەتتىم. ئۇ كۈنى سىزنى ئىسىقتا قايتىپ بېرىپ دەل ئالسۇن دېگەنىدىم، بۈگۈنكى كۆرۈشۈشتە باشقا ئىشلار ئۈستىدە گەپلىشەيلى، خىزمەتتىن ئىستېپا بېرىش مەسىلىسىنى سۆزلەۋەرمەيلى» دېدى. شۇڭا دۇ رۇڭ ئۆزىنىڭ ئىلتىماسىنى تەكرارلاشقا پېتىنالمىدى.

م. 44 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 20 - يىلى) ئەمىرى زېمىن دەي شېنىڭ تونۇشتۇرغان ئادىمى ئوردىدىن ئالتۇن ئوغرىلىغانلىقتىن، ئۇ تۇرمىگە تاشلاندى. گۇاڭژۇدى بۇ ئىشتا ئۇچ ئالىي ۋەزىرنىڭمۇ جاۋابكارلىقى بار دەپ قاراپ، ئىلاجسىزلىقتىن دۇ رۇڭنى ئەمىر مەمارلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئىككىنچى يىلى ئۇنى ئالاھىدە تۆرە[50] قىلىپ ئۆستۈردى. م. 47 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 23 - يىلى) يىن شىڭنىڭ ئورنىغا ياساۋۇل بەگ بولدى ھەمدە ئالىي دەرىجىلىك تۆرە ئۇنۋانى بىلەن بىللە يەنە تەمىرات بېگىلىك ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى دۇ يۇ قوۋۇق

بەشى(51) بولدى. ئاكا - ئۇكا ئىككىلىسى خانىنىڭ خاس ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلدى. دۇ رۇك خىزمەتتىن چېكىنىشنى يەنە تەلەپ قىلدى. خان ئۇنىڭغا داۋاملىق تۇردە تىللا، تاۋار - تورقا ئىنئام قىلىپ، داستىخان بېگى(52) ئارقىلىق ئېسىل يېمەك - ئىچمەكلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. ئىنىسى دۇ يۇ ئۆلگەندە دۇ رۇڭنىڭ قېرىپ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىگە قايغۇرۇپ، ئوردا ئىشكىئاغا(53) سى ۋە ئوردا خەۋەرچىسى ئارقىلىق ئۇنىڭ كۆپرەك ئوزۇقلىنىشى ئۈچۈن تائام ئەۋەتتى. دۇ رۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى دۇ مۇ مەلىكە نېيخۇاڭ(54) غا ئۆيلەندى ۋە دۇ يۇنىڭ ئورنىغا قوۋۇق بەشى بولدى. دۇ مۇنىڭ ئوغلى دۇ شۇن دۇڭخەي بېگى گۇڭۋاڭ لىيۇ چياڭ(55) نىڭ قىزى مەلىكە بىياڭغا ئۆيلەندى. دۇ يۇنىڭ ئوغلى دۇ گۇ گۇاڭۋۇدىنىڭ قىزى مەلىكە نېيىاڭغا ئۆيلەندى. خەن مىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۇ رۇڭنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسىنىڭ ئوغلى دۇ لىن چياڭلارنىڭ قوغداش چېرىكچىسى بولدى. دۇ جەمەتىدىن بىر باش ۋەزىر، ئىككى تۇرە، ئۇچ مەلىكە ۋە تۆت نەپەر 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدار(56) چىقتى. ئۇلارنىڭ بوۋىسىدىن نەۋرىسىگىچە بولغان كىشىلەرنىڭ مەھكىمە ۋە ھويلا - ئارامىلىرى لوياڭ شەھىرىنىڭ ھەممىلا يېرىدە بار بولۇپ، بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ قوۇل ۋە دېدەكلىرىنىڭ سانى نەچچە مىڭغا يېتەتتى، خانىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلار ئىچىدە ئۇنىڭغا يېتىدىغانلىرى يوق ئىدى.

م. 59 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 2 - يىلى) دۇ لىن جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى (بۇ ئىشنىڭ تەپسىلاتى «غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە» دە يېزىلغان). شۇ سەۋەبتىن، خەن مىڭدى كۆپ قېتىم يارلىق چۈشۈرۈپ دۇ رۇڭنى ئەسلىدى ھەم ئۇنى دۇ يىڭ ۋە تىيەن فېنلارنىڭ بالا - قازا تەپىشى(57) دىن ساۋاق ئېلىشقا ئاگاھلاندۇردى. دۇ رۇك

بۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقۇپ، خىزمەتتىن چېكىنىشنى ئىلتىماس قىلدى. خان يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى ئۆيىدە دەم ئېلىشقا بۇيرۇدى. بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خان ئۇنىڭ ياساۋۇل بېگىلىك تامغىسىنى تاپشۇرۇپ بېرىشىگە ماقۇل بولدى. ئۇنىڭغا سېمىز كالا ۋە شاھانە ھارۋا ئىنئام قىلىندى. دۇ رۈك ئوردىدا ئون نەچچە يىل ياساۋۇل بەگ بولۇپ تۇردى، قېرىغاندا بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرى ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىغان بولۇپ كەتتى، دۇ مۇ شاللاق يامان ئادەملەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ، ۋىلايەت ۋە ناھىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى ۋە ئۇنى قالايمىقانلاشتۇردى. ئۇنىڭ سۈيۇرغال يېرى ئەنفېگدا بولغانلىقتىن، ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرىنى ئىلگىرىكى لىيۇ ئەن بەگلىكى[58] گە ئېگىدارچىلىق قىلدۇرماقچى بولدى، شۇڭا يېن شاھسانىيە[59] نامىدىن يالغان يارلىق چۈشۈرۈپ، لىيۇ ئەن تۆرىسى لىيۇ شۇننىڭ خوتۇنىنى قويدۇرۇۋەتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ قىزىنى بەردى. م. 62 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 5 - يىلى) لىيۇ شۇننىڭ بۇرۇنقى خوتۇنىنىڭ جەمەتى خەن مىڭدىغا بۇ ھەقتە ئەرز قىلدى. خان بۇ ئىشتىن دەرغەزەپ بولۇپ، دۇ مۇ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەمىلىنى ئېلىپ تاشلىدى ۋە دۇ جەمەتىدىن نۆكەربەگ بولغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرۇۋەتتى، پەقەت دۇ رۈكلا پايتەختتە قالدۇرۇلدى. دۇ مۇ قاتارلىقلار خەنگۇ قوۋۇقىغا يېتىپ بارغاندا يەنە يارلىق چۈشۈرۈلۈپ قايتۇرۇپ كېلىندى. دۇ رۈك 78 يېشىدا ئۆلدى، ئۇنىڭغا ئەتىۋارلىق تۆرە دەپ پەخرىي نام ۋە ھازىسى ئۇچۇن ئىنتايىن كۆپ ئىنئام بېرىلدى.

خەن مىڭدى دۇ مۇنىڭ تۇزلىپ ئالىيجاناب ئادەم بولۇشىغا كۆزى يەتمىسىمۇ، لېكىن مال - دۇنياسىنىڭ كۆپلۈكى، ئېگىز بالىخانلىق ئۆيلەردە ياشايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەمىشە

ئوردا مەلۇمچىسى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئائىلىسىنى نازارەت قىلىپ تۇردى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، ئوردا مەلۇمچىسى دۇ مۇ ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ مەنسەپلىرىدىن ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئوردىدىن نارازى بولۇپ سۆزلەپ يۈرگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. خان ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. پەقەت مەلىكە بىياتىغا ئۆيلەنگەن دۇ شۇنلا پايتەختتە قالدۇرۇلدى. دۇ مۇ يۇرتىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن يەنە كىچىك ئەمەلدارلارغا پارا بەرگەنلىكتىن، يۇ فۇفېڭ بېگى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى ۋە ئوغلى دۇ شۇەن بىلەن بىرلىكتە پىكىلىڭ ناھىيىسى تۇرمىسىدە ئۆلدى. دۇ شۇنمۇ لويانىڭ تۇرمىسىدە ئۆلدى. خېلى ئۇزۇن زاماندىن كېيىن خانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە دۇ رۇڭنىڭ خوتۇنى كىچىك نەۋرىسىنى ئېلىپ لويانىدىكى ئۆيىگە قايتىپ كەلدى.

م. 71 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچېڭ 14 - يىلى) دۇ شۇنىڭ ئىنىسى دۇجيانى ئەنفېڭ تۆرىسى قىلىپ بەلگىلەپ، 2000 ئائىلىنى سۈيورغال قىلىپ بەردى. دۇ رۇڭنىڭ ئەۋلادلىرى بۇنىڭغا تايىنىپ كۇن كەچۈردى. خەن خېدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى دۇجيا ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولدى. كېيىن دۇ شۇنىڭ ئوغلى ئۇلۇغ سانغۇن دۇ شيەن جىنايەت ئۆتكۈزۈپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، دۇجيانىڭ مەنسىپى ئېلىپ تاشلىنىپ يۇرتىغا قايتۇرۇلدى. دۇجيا ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى دۇۋەنچۇەن ۋارىسلىق قىلدى. دۇ ۋەنچۇەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى دۇ خۇيزۇڭ ۋارىسلىق قىلدى. دۇ ۋەنچۇەننىڭ جىيەن ئوغلى (ئىنىسىنىڭ ئوغلى) دۇ ۋۇغا ئايىرىم تەزكىرە يېزىلدى.

دۇ گۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى دۇ مېڭسۇن بولۇپ، ياش ۋاقتىدا مەلىكە نېيىاتىغا ئۆيلەنگەنلىكى ئۈچۈن ھەرەم ئاغىسى بولدى. ئۇ كۆپ كىتاب ئوقۇغان، ھەربىي ئىلىمنى ياخشى كۆرىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ خان جەمەتىنىڭ تۇغقىنى بولغانلىقتىن ھوقۇقلۇق

ئىدى. م. 56 ـ يىلى (خەن گۇاڭشۇدىنىڭ جيەنشۇ جۇڭيۈەن 1 ـ يىلى) ئۇ ئاتىسى دۇ يۈغا ژارىسلىق قىلىپ شيەنچىن تۆرىسى بولدى. خەن مىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئەمىر نۆكەر بولۇپ كۆتۈرۈلدى ھەمدە خان ياساۋۇللىرىنىڭ قوماندانى بولدى. كېيىن بىر نەۋرە ئاكىسى دۇ مۇنىڭ جىنايىتى كاساپىتىدىن ئون نەچچە يىل مەنسىپىدىن ئايرىلىپ ئۆيىدە بىكار يۈردى. ئۇ چاغدا جاھان تىنچ ئىدى. خەن مىڭدى خەن ژۇدىنى دوراپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي يۈرت بىلەن ئالاقە قىلىشنى ئويلىدى. دۇ گۇ چېگرا ئەھۋالىنى بىلىدىغان بولغاچقا، ⑥⓪ م. 72 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭيىڭ 15 ـ يىلى) قىشتا مىراقۇلبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. شىرمەت چەۋەندازلار بىشى گېڭ جۇڭ⑥① نى ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ بەلگىلىدى. يەنە باش جارچىبەگ گېڭ بىڭنى ئاتىغانا كاھبېگى، چىن پېڭنى ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇلارنىڭ ئاستىدا مۇلازىم، ئەمىر ـ لەشكەر قاتارلىق ئەمەلدار تەسىس قىلىندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى لياڭجۇ ئايمىقىدا تۇردى. ئىككىنچى يىلى دۇ گۇ بىلەن گېڭ جۇڭ جيۇچۇەن، دۇنخۇاڭ، جاڭيې قوشۇنلىرى ۋە لۇ شۇيدىكى چياڭ لەشكەرلىرىدىن تەخمىنەن 12 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ جيۇچۇەندىن يولغا چىقتى. گېڭ بىڭ، چىن پېڭلار ۋۇ ۋېي، لۇڭشى، تيەنشۇيلەردىن ئىلىنغان لەشكەرلەر ۋە چياڭ لەشكەرلىرىدىن تەخمىنەن بىر تۈمەندىن ئوشۇق چەۋەندازنى باشلاپ جۇيەن قورۇلىدىن يولغا چىقتى. ئوردا مىراقۇلى جەي رۇڭ، لياۋ شۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ژۇتاڭ خېدۇڭ، بېيدى، شىخېدىكى چياڭ قوشۇنلىرى، شۇنىڭدەك جەنۇبىي ھون غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىدىن 11 مىڭدىن ئوشۇق چەۋەندازغا قوماندانلىق قىلىپ گاۋچۆ قورۇلىدىن يولغا چىقتى. شىرمەت چەۋەندازلار بىشى لەي مياۋ، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى ژېن مۇلار تەييۇەن، يەنمېن، دەيجۇن، شاڭگۇ،

يۇياڭ، يۇبىيىپىڭ، دىڭشياڭ ژىلايەتلىرىنىڭ قوشۇنلىرى ژە ئوغان، سىيانپىي قوشۇنلىرىدىن 11 مىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق لەشكەرگە قوماندان بولۇپ، پىڭچىڭ قورۇلىدىن يولغا چىقتى. دۇ گۇ بىلەن گىڭ جۇڭ تەڭرىتاغ⑫ قا قەدەر بېرىپ، هون قويانقانىغا هۇجۇم قىلىپ، مىڭدىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى. قويانقان قېچىپ كەتتى. دۇ گۇ قوشۇنى بىلەن بارىكۆلگە قەدەر قوغلىدى ژە ئۇيغۇرغولدا تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن لەشكەر قالدۇردى. گىڭ بىڭ، چىن پىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قۇملۇقتا 600 نەچچە چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، سەنمۇلۇ⑬ تېغىغا قەدەر باردى. لەي مياۋ، ژېن مۇ قوشۇنلىرى هون دەرياسى⑭ غىچە بارغان بولسىمۇ، هونلار قېچىپ كەتكەنلىكتىن، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. جەي رۇڭ، ژۇ تاڭ جوشيې تېغى⑮ قا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ژەزنېيسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە پەقەت دۇ گۇلا خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، ئۇ ئالىي دەرىجىلىك تۆرىلىككە ئۆستۈرۈلدى. م. 74 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 17 - يىلى) دۇ گۇ يەنە بىر قېتىم يۈمىندىن (قاشقۇۋۇقتىن) چىقىپ غەربىي يۈرتقا هۇجۇم قىلدى. خەن مىڭدى گىڭ بىڭ بىلەن شىرمەت چەۋەندازلار بېشى لىيۇ جاڭلارنىڭ هەربىي يارلىق دەستىكىنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنى دۇ گۇنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. دۇ گۇ ئاقتاغقا هۇجۇم قىلىپ، قوشنى تەسلىم قىلدى. بۇ ئىش «گىڭ بىڭ تەرجىمىهالى» دە تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. دۇ گۇ چېگرىدا بىرقانچە يىل تۇردى. چياڭلار ژە هونلار ئۈنىڭ مېهرىبان ژە ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىگە قايىل بولۇشتى. خەن جاڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، مەلىكە نېيياڭ پەزىلەتلىك ژە مېهرىبان بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇزۇندىن بېرى كىشىلەرنىڭ هۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا چوڭ مەلىكە⑯ دەپ

ئۇنۇان بەردى ھەمدە ئۇنىڭ تەمناتى ئۇچۇن سۇيۇرغالىغا يەنە 3000 ئائىلە قوشۇپ بەردى. دۇ گۇنى ۋاپى يىگىنىڭ ئورنىغا باش ھۆدەيچى(67) قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ چېگرا ئەھۋاللىرىنى پىششىق بىلىدىغانلىقتىن، خان ئۇنىڭدىن ئەھۋال ئىگىلەپ تۇراتتى. م. 78 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 3 - يىلى) دۇ گۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۇچۇن تەمناتىغا يەنە 1300 ئائىلە ئاشۇرۇپ بېرىلدى. م. 82 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 7 - يىلى) ما فاڭنىڭ ئورنىغا تۆھپىدار دانىشمەن بولدى. ئىككىنچى يىلى يەنە بىر قېتىم ما فاڭنىڭ ئورنىغا ياساۋۇل بېگى (68) بولدى.

دۇ گۇ ئۇزۇن مۇددەت چوڭ ئەمەل تۇتۇپ ئىنتايىن ھۇرمەتلىنىپ كەلدى. خانىنىڭ ئىنئامى ۋە ئۇنىغا بېرىلگەن سۇيۇرغال يەرلەرنىڭ ئىجارە ھەققىنى قوشۇپ ھېسابلىسا نەچچە 100 مىليون پۇل بولاتتى. ئۇ كەمتەر، ئېقىتسادچىل، مېھرىبان، باشقىلارغا ياردەمنى ئايمايدىغان بولغاچقا، ئۇنى ھەممە ئادەم ماختايتتى. ئۇ م. 88 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 2 - يىلى) ئۆلدى. ئۇنىڭغا ئىرپان تۆرە دەپ پەخرىي نام بېرىلدى. دۇ گۇنىڭ ئوغلى دۇبياۋ ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ دۇ گۇدىن ئىلگىرى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغانلىقتىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن تۆرىلىك ئۇنۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

دۇ بو دۇدۇشيەننىڭ يەنە بىر ئىسمى بولۇپ، ئاتىسى دۇشۇن ئۆلتۇرۇلۇپ كىچىك ۋاقتىدىلا يېتىم قالدى. م. 77 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 2 - يىلى) سىگلىسى خانىكە(69) بولۇپ، دۇشيەنگە نۆكەر بەگلىك ئەمەلىنى بېرىلدى، يەنە ئۇستۇرۇلۇپ شىغاۋۇل ۋە ئەمىر بارلاس(70) بولدى. ئىنىسى دۇ دۇمۇ ھەرەم ئاغىسى بولدى. بۇ ئاكا - ئۇكىلار خەن جاڭدىغا يېقىن بولۇپ، ئوردا ئىشلىرىنى قىلدى. ئۇلار ئوردىنىڭ

كۆپلىگەن ئىنئاملىرىغا ئېرىشىپ، دۆلىتىمىز كۆنسېرى زىيادە بولۇپ، ئابرويلۇق بولۇپ كەتتى. خانزادە - مەلىكىلەردىن تارتىپ يىن، ما⑦① جەمەتىگىچە ھەممىسى ئۇلاردىن قورقىدىغان بولۇپ كەتتى. دۇشيەن ئۆز سىڭلىسى، خانىكەدۇنىڭ ھوقۇقىغا تايىنىپ مەلىكە چىنشۇي⑦② نىڭ بېغىنىدىن ئەرزان باھادا سېتىۋالدى. مەلىكە ئۇنىڭدىن قورقۇپ، تالاش - تارتىش قىلالمىدى. كېيىن خەن جاڭدى مەپە بىلەن باغنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، دۇشيەندىن بۇنىڭ مەلىكىنىڭ بېغىنى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغانلىقىنى سورىدى. ئۇ دۇدۇقلاپ جاۋاب بېرەلمىدى. كېيىن بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالدى. خەن جاڭدى بۇنىڭدىن دەرغەزەپ بولۇپ، دۇشيەننى چاقىرتىپ ئەيىبلەپ: «سەن قىلمىشلىرىڭ ئۇستىدە چوڭقۇر ئويلان. سېنىڭ مەلىكىنىڭ بېغىنى تارتىۋېلىشىڭ خۇددى جاۋگاۋ⑦③ نىڭ زوراۋانلىقىدەك بىر ئىش ئەمەسمۇ!؟ بۇنى ئويلىسا ئادەمنىڭ قورقۇسى كېلىدۇ. بۇرۇن يۇڭپىڭ يېللىرى، مەرھۇم خان مىڭدى يىن داڭ، يىن بۇ، دېڭ دېيى⑦④لارنى بىر-بىرىگە نازارەتچىلىككە قويغان. شۇڭا شىرەم تۇغقانلار قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشقا پېتىنالمىغان. مەن تاغا جەمەتىمىزنىڭ باغ - ۋارانلىرى بەكمۇ چوڭ بولۇپ كەتمەسۇن دەپ قايتا - قايتا ئاگاھلاندۇرۇپ تۇردۇم. ھالا بۇگۈنگە كېلىپ سەن ئىززەتلىك مەلىكىنىڭ بېغىنى تارتىۋېلىشقا جۈرئەت قىلىپسەنۇ، پۇقرالارنى نېمە قىلمايسەن! دۆلەت سېنى خۇددى بىر چۈجىنى ياكى بىر چىرىگەن چاشقاننى تاشلىغاندەك تاشلىۋېتەلەيدۇ» دېدى. دۇشيەن بۇنىڭدىن قاتتىق قورقۇپ كەتتى. خانىكە خانىشلىق كىيىمىنى سېلىۋېتىپ، توقاللىق كىيىمىنى كىيىپ، دۇشيەننىڭ گۇناھى ئۈچۈن ئەپۇ سورىدى. خەن جاڭدى ئاندىن ئاچچىقىنى بېسىپ باغنى ئىگىسىگە ياندۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. دۇشيەن جازاغا تارتىلمىغان بولسىمۇ، شۇنىڭدىن كېيىن

ئەتىۋارلانمىدى.

خەن خېدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۇخان ئانا ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. دۇشيەن شىغاۋۇل بولۇپ، ئوردا مەخپي ئىشلىرىنى باشقۇردى ھەمدە ئەمەلدارلارغا خانىنىڭ يارلىقلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇردى. خەن مىڭدىنىڭ ۋەسىيەتنامىسى بويىچە دۇ دۇ(75) ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى ئەمىر نۆكەرى، دۇ رۇڭنىڭ ئىنىسى دۇ جىڭ بىلەن دۇ گۈي بولسا ھۆددىچى بولۇپ تەينىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ ھەممىسى خانغا يېقىن ۋە مۇھىم ئورۇنلارغا ئىگە بولدى. دۇشيەن سابىق ئەمىرلەشكەر دېڭ بياۋنى ئەدەبلىك، كەمتەر ھەمدە مەرھۇم خەن جاڭدىنىڭ ھۇرمىتىگە سازاۋەر بولغان، رەھىمدىل، مۇلايىم دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ھۇرمەت قىلاتتى ۋە ئۇنى ئاتالىق(76) قىلىپ تەينىلەپ، بارلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنىڭغا بويسۇنۇشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. دۇشيەن دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى دېڭ بياۋ ئارقىلىق خانغا مەلۇم قىلىپ تۇراتتى ۋە بەزىدە ئۆزى خان ئانىغا بىۋاستە دوكلات قىلاتتى. شۇڭا ھەممە ئىشتا شاھانىيە ئۇنىڭ گېپىگە كىرەتتى. تۇراقلىق چەۋەندازلار چېرىكچىسى(77) خۇەن يۇ(78) نەچچە ئەۋلادتىن بۇيان خانغا ئۇستاز بولغان بولۇپ، ئىنتايىن كەمتەر ئادەم ئىدى. شۇڭا دۇشيەن ئۇنى خانغا يەنە ئوردىدا دەستۇر ـ نامىلەردىن دەرس ئۆتۈپ بېرىشكە كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوردا ئىچى ـ تېشىدىكىلەر ئۆزئارا چېقىشىپ ئىناق ئۆتەتتى، ھېچكىم دۇشيەندىن گۇمانلانمايتتى.

دۇشيەننىڭ مىجەزى ئىتتىك ۋە چۈس ئىدى. بىرەرى ئۇنىڭغا كۆز ئالايتىپ قويسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۆچ ئالماي قالمايتتى. يۇڭپىڭ يىللىرى ئوردا مەلۇمچىسى خەن يۇ ئۇنىڭ ئاتىسى دۇشۇننى سوراق قىلغانىدى، شۇڭا دۇشيەن قاتىل ئەۋەتىپ خەن يۇنىڭ ئوغلىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى ۋە ئۇنىڭ بېشىنى ئاتىسىنىڭ قەبرىسىگە ئاپىرىپ نەزىر ـ چىراغ قىلدى. چى بېگى شياڭۋاڭ

لیۇ شی(79) نىڭ ئوغلى دۇشياڭ تۆرىسى لیۇ چاڭ خەن جاڭدىنىڭ قەبرىسىگە كېلىپ ماتەم تۇتتى. لېكىن ئۇ ئەخلاقسىز ئادەم ئىدى. ئۇ پىيادە لەشكەرلەر چېرىكچىسى(80) دېگەن بىلەن تۇغقان بولغانلىقى ئۈچۈن پايتەختكە كۆپ كەلگەن. ئۇ دېگەن دىپىنىڭ ئانىسى ئارقىلىق چاڭلې ئوردىسى(81) غا ئۆزى كېلىپ، شاھسانىيەنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشتى ۋە يارلىق بىلەن يۇقىرى شەرقىي قوۋۇق(82) قا كىردى. دۇشيەن ئۇنىڭ شاھسانىيەنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئوردىدىكى ھوقۇقلىرىدىن بىر بۆلىكىنى تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قاتىل ئەۋەتىپ لیۇ چاڭنى قارارگاھتا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى ۋە بۇ گۇناھنى لیۇ چاڭنىڭ ئىنىسى لى تۆرىسى لیۇ گاڭغا ئارتىپ قويدى ھەمدە ياساۋۇل تەپتىش بېگى(83)، چىڭجۇ ئايماق بېگىنى قۇترتىپ لیۇ گاڭ قاتارلىقلارنى سوراق قىلدۇردى. بۇ ئىش پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، شاھسانىيە دۇ غەزەپلىنىپ دۇشيەننى ئوردا ئىچىدە قاماپ قويدى.

دۇشيەن ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزلۈكىدىن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ جىنايىتىنى يۇيۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ دەل جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى شولان شىسۇقۇتى لەشكەر چىقىرىپ شىمالغا يۈرۈش قىلىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. شۇڭا دۇشيەن ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنلۇقىغا تەينەندى ۋە ئۇنىڭغا ئالتۇن تامغا، بىنەپشە رەڭ تامغا بېغى(84) بېرىلىپ، ئەمىر مىمارغا قوشۇپ بېرىلگەنگە ئوخشاش قوشۇپ بېرىلدى. گۇرزىدار گېڭ بىلەن ئۇنىڭغا ياردەمچى قىلىندى، پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىغا قاراشلىق بەش چېرىكچىنىڭ لەشكەرلىرى چىقىرىلدى، يەنە لياڭ، يۈڭ قارار گاھى، چېگرا بويىدىكى 12 ژىلايەتنىڭ چەۋەندازلىرى ۋە چياڭ غۇزلىرى قوشۇنى دەرھاللا قورۇلدىن چىقىرىلدى. م. 89 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگيۈەن 1 ـ يىلى) دۇشيەن بىلەن گېڭ بىڭلارنىڭ

ھەرقايسىسى 4000 دىن چەۋەنداز ئېلىپ ژە جەنۇبىي ھون سول قول قانى شىرىنىڭ بىر تۈمەن قوشۇنى بىلەن شوفالڭ ژىلايىتىدىكى جىلۇ قورۇلى[85] دىن يولغا چىقتى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى شولان شىسۇقۇتى بىر تۈمەندىن ئوشۇق چەۋەندازغا باش بولۇپ، مەنيى جىلغىسى[86] دىن يولغا چىقتى. لياۋشۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ خۇڭ چېگرا ژىلايەتلىرىدىكى ھويسۇنغان چياڭ غۇزلىرى قوشۇنىدىن 8000 كىشى ژە سول قول بىلىكقان ئەنگۇرنىڭ بىر تۈمەن ئاتلىق قوشۇنىغا باش بولۇپ گۈياڭ قورۇلىدىن يولغا چىقتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى جوشيې تېغىدا قوشۇلدى. دۇشيەن يارەمچى چېرىكچى يەن پەن، ئەمىر-لەشكەر گېڭ كۇي، گېڭ تەنلەرنى سول قول قان شىر، ئوڭ قويان قان شۇزى قاتارلىقلارنىڭ بىر تۈمەندىن ئوشۇق خىل چەۋەندازغا قوماندانلىق قىلىشىغا ئەۋەتتى. ئۇلار شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى بىلەن جىلو تېغى[87] دا ئۇرۇشۇپ ئۇنى يەڭدى، دۇشمەن قوشۇنلىرى تارمار بولدى. شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى. خەن قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ سىچۇەندى كۆلى[88] گىچە باردى. مەشھۇر قانلار ژە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بولۇپ 13 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى. بىر مىليوندىن ئوشۇق چارۋا ـ مال ئولجا ئالدى. شۇڭا ژىندۇشقان، باتىسقان، ژىنۇۋقان، يۈچقان لۇدى قاتارلىقلارنىڭ 81 قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر 200 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئەل بولدى. دۇشيەن، گېڭ بىڭ چېگرىدىن 3000 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەنرەن تېغى[89] قا چىقىپ، بۇ قېتىمقى جەڭ غەلىبىسىنى تاشقا ئويۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىتىنى خاتىرىلىدى ھەمدە بەن گۇڭا خاتىرە سۆزى يېزىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ خاتىرە تاشقا مۇنداق دەپ يازدى: «خەن خىدىنىڭ يۈكىيۈەن 1 ـ يىلى (م. 89 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا، بۇيۇك خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تاغىسى ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى

دۇشيەن دانا خان ئانىغا ھۇرمەت ۋە ئىتائەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ئوردىغا ياردەملىشىشكە قويۇلۇپ، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇردى، شۇڭا پۈتۈن ئەل ناھايىتى تىنچ بولدى. ئۇ گۈرزىدار گېنگ بىلەن بىللە چارلاش ۋە مۇداپىئە قىلىش ۋەزىپىسىنى ئېلىپ شۇفاڭدىن يولغا چىقتى. ئۇنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى خۇددى بۈركۈتتەك پەرۋاز قىلدى، لەشكەرلىرى بولسا يولۋاستەك باتۇرلۇق كۆرسەتتى. ئۇ قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ جەنۇبىي ھون تەڭرىسىقۇتى، شەرقىي ئوغان، غەربىي رۇڭ ۋە چياڭلارنىڭ بەگ - قانلىرى بىلەن بىرلىكتە 30 مىڭ شىر يۈرەك چەۋەندازنى باشلاپ، يېنىك جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن تۆت تەرەپتىن تەڭلا يۇرۇش قىلدى. 13 مىڭدىن ئوشۇق جەڭ ھارۋىسى سانجاق - سانجاق بولۇپ يوللارنى قاپلاپ كەتتى. سەككىز خىل سەپ بولۇپ تۈزۈلگەن قوشۇن يولغا چىقتى. ساۋۇتلار ۋالىلداپ، قىپقىزىل تۇغلار ئاسمانىنى قىزىللىققا پۈركىدى. شۇنىڭ بىلەن گاۋچۆگە چىقىپ، جىلۇ قورغىنىنى ئىشغال قىلدى، قۇملۇق، شورلۇق ۋە چۆللۈكتىن ئۆتۈپ، ۋىنيۇقانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قېنى بىلەن جەڭ دۇمبىقىنى يۇدى، شىجۇقانىنى ئۆلتۈرۈپ زۇلپىقارنىڭ تىغىنى ئۇنىڭ قېنىغا بويىدى. شۇنىڭ بىلەن قوشۇنلار توسالغۇسىز مېڭىپ، خۇددى ئۇچار يۇلتۇز ئاسمانىنى يارغاندەك سۈرئەت بىلەن ھونلارنى تارمار قىلدى. چوڭ قوشۇن شىمالىي ھون ئېلىنىڭ يىراق چېتىگە بارغاندىن كېيىن، غەلىبە بىلەن قايتتى. ئەسلىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن بارغان جايلىرىنى ئېنىقلاپ، تاغ - دەريالىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئاندىن جوشىي تېغىدىن ئېشىپ، ئەنخۇ دەرياسى⑩ دىن ئۆتۈپ، يەنرەن تېغىغا چىقتى، باتۇر تەڭرىقۇت⑪ نىڭ قورغان، قاراۋۇلخانىلىرىنى بۇزۇپ، ئاغا تەڭرىقۇت⑫ نىڭ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزىدىغان تەختىھونىغا ئوت قويۇۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن بىرىنچىدىن، خەن گاۋدى ۋە خەن ۋېندىلارنىڭ ئىنتىقامىنى

ئېلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ روھىنىڭ خۇش قىلدى. ئىككىنچىدىن، كېيىنكى ئەۋلادلارنى تىنچلاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەمىلىكىنى كاپالەتلەندۇردى، دۆلەتنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتتى، بۇيۇك خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىتىنى ئاشۇردى. مانا بۇ «بىر قېتىم ئەجىر قىلىپ مەڭگۈ بەختلىك بولۇش، بىر دەملىك چېقىم تارتىپ مەڭگۈ خاتىرجەملىككە ئېرىشىش، دېمەكتۇر. شۇڭا خانىنىڭ مېھىر - شەپقىتى تاشقا ئويۇپ خاتىرىلەندى».

ئاپىرىن! دانا خانىنىڭ قوشۇنى چەت - يىراق جايلارغا يۈرۈش قىلىپ، ياۋۇز ھونلارنى يوقىتىپ، يىراق جايلاردىكى نۇرغۇن ئەللەرنى بېقىندۇردى، قوشۇنىنىڭ يۈرۈش قىلىشتا ماڭغان يولى شۇنچە يىراق ئىدىكى، ھون ئېلىنىڭ ئۇ چېتىگە يەتتى؛ يەنەن تېغىدا نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ، ئېگىز خاتىرە تېشى تىكلەپ، خانىنىڭ تۆھپىلىرىنى نامايان قىلدى، ئەۋلادلىرىمىز شۇنىڭ ئۈچۈن مەڭگۈ پەخىرلىنىدۇ!

دۈشمەن قوشۇننى ياندۇرۇپ قايتىپ كەلدى ۋە دالا لەشكەر بېگى ۋۇ سى، لىياڭ فېڭلارنى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىغا ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن تەقدىم قىلىشقا ۋە ئۇلارغا خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋۇ سىلارنىڭ كەينىگە قوشۇن ئەگەشتۇردى. بۇ ھونلارنىڭ ئىچىدە قالايمىقانچىلىق چىقىۋاتقان ۋاقىت ئىدى، ۋۇ سى بىلەن لىياڭ فېڭ ھەربىر يەرگە بارغاندا ھونلارنى ئەل بولۇشقا ئۈندىدى، شۇنىڭ بىلەن جەمئىي بىر تۈمەندىن ئوشۇق ئادەم ئەل بولدى. غەربىي دېڭىز㉓ بويىدا تەڭرىقۇت بىلەن كۆرۈشۈپ خەن دۆلىتىنىڭ كۈچى ۋە ئابرويىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇنىڭغا خانىنىڭ يارلىق مەكتۇپىنى ۋە ئىنئاملىرىنى بەردى، تەڭرىقۇت تەزىم بىلەن قوبۇل قىلدى. لىياڭ فېڭ ئۇنى قوغشار㉔ تەڭرىقۇتتىن ئۆگىنىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆز ئېلى ۋە خەلقىنىڭ بەخت - سائادىتىنى قوغداپ قېلىشقا دەۋەت قىلدى. تەڭرىقۇت بۇنىڭدىن

خۇش بولدى، ئۆز ئېلىنى باشلاپ لياڭ فېڭ بىلەن بىللە قايتىپ كەلدى. سىچۇەندى كۆلىگە كەلگەندە، خەن قوشۇنلىرىنىڭ قورۇل ئىچىگە چېكىنىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئىنىسى ئوڭ ژىنيۇتقانىنى سوۋغا - سالام تەقدىم قىلىشقا ۋە تۇرغاق بولۇشقا ئەۋەتتى. ئوڭ ژىنيۇتقان لياڭ فېڭ بىلەن بىللە خەن ئوردىسىغا باردى. دۇشيەن شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى ئۆزى كېلىپ خانىنى بەيئەت قىلمىغانلىقى ئۈچۈن تۇرغاق بولۇپ كەلگەن ئىنىسىنى قايتۇرۇۋېتىش توغرىسىدا خان ئانىغا ئىلتىماس سۇندى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى سولان شىسۇقۇتى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن قۇملۇقتىن دۇشيەنگە بېش كۆرە ئاشلىق سىغدىغان بىر قەدىمىي داڭقان سوۋغا قىلدى، داڭقانىنىڭ گىرۋىكىگە مۇندىق خاتىرە سۆز ئويۇلغان: «جۇڭشەن فۇ[95] نىڭ داڭقىنى، بۇنى ئەۋلادلىرىمىز مەڭگۈ ئاسرىسۇن»، دۇشيەن بۇنى خانىغا سۇندى. ئەمىرنۆكەر خاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە يارلىق دەستىكى بىلەن ژۇيۇەنگە كېلىپ دۇشيەننى ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا ۋە ژۇياڭ [96] تۆرىلىكىگە تەينىلىدى. ئۇنىڭ تەمىنلىنىشى ئۈچۈن ئىككى تۇمەن ئۆيلۈك سۇيۇرغال بېرىلدى. دۇشيەن بۇنىسى قوبۇل قىلىشنى قەتئىي رەت قىلغان بولسىمۇ، شاھسانىيە ئۇنىڭغا قوبۇل قىلدۇردى.

بۇرۇن ئۇلۇغ سانغۇن ئۇچ ئالىي ۋەزىردىن تۆۋەن تۇراتتى، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار ئەمىرلەشكەرگە بېرىلىدىغان ئەمەلدارلار بىلەن ئوخشاش بولاتتى. دۇشيەننىڭ نوپۇزى پۈتۈن ئوردىنى لەرزىگە كەلتۈردى. ۋەزىر - ژۇزرالار خاننىڭ رايىغا بېقىپ، دۇشيەننىڭ ئورنىنىڭ ئوردا مىراقۇلىدىن تۆۋەن، ئۇچ ئالىي ۋەزىردىن يۇقىرى بولۇشىنى، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى دورغاپ ۋە ئەمىر - لەشكەرگە 2000 دانە ئاشلىق مائاش[97]، ئىككى مۇلازىمىغا 600 دانە ئاشلىق مائاش بېرىلىشىنى، ئۇنىڭدىن تۆۋەنلەرنىڭمۇ مائاشى ئۆستۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلىپ ئىلتىماس

سۈندى. دۈشمەن قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ پايتەختكە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خەزىنە ئېچىلىپ، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەردىن ھال سورىلىپ، ئۇلارغا ئىنئام بېرىلدى. ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ 2000 دادەن ئاشلىق ماتاش ئالىدىغان ئەمەلدارلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى ۋەلىئەھد نۆكەرلىكىگە تەيىنلەندى.

بۇ چاغدا دۇ دۇ ياساۋۇل بەگ ئىدى. دۇ جىڭ، دۇ گۈيلار شىغاۋۇل[98]، مىراقۇلبېگى ۋە مىراخور كاھىبەگ ئىدى، بۇ تۆت ئائىلە بەس - بەس بىلەن ھويلا - ئارام سالدۇرۇپ، ئۇنى كۆركەم، چىرايلىق قىلىش ئۈچۈن ئۈستىلارنىڭ پۈتۈن ماھارىتىنى ئىشقا سالدۇردى. م. 90 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈئېيۈەن ئىككىنچى يىلى) خان ئانا يارلىق چۈشۈرۈپ: «ئۇلۇغ سانغۇن دۈشمەن ئالدىنقى يىلى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، شىمالىي ھونلارنى بويسۇندۇردى. ئوردىدىن بېرىلگەن ئىنئام ۋە ئۇنۋاننى ئېلىشنى قەتئىي رەت قىلدى. ئوردىنىڭ كونا قائىدىسى بويىچە ئانا جەمەت تاغلارغا ئۇنۋان ۋە يەر بېرىلىشى كېرەك. شۇڭا دۈشمەنگە ئۇزغان تۆرە ئۇنۋانى بېرىلىپ، 20 مىڭ ئۆيلۈك سۈيۈرغال بېرىلسۇن. دۇدۇ يەن[99] تۆرىسى، دۇ جىڭ رۇياڭ (100) تۆرىسى، دۇ گۇي شىياڭ(101) تۆرىسى قىلىپ تەيىنلەنسۇن. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا 6000 ئۆيلۈك سۈيۈرغال بېرىلسۇن» دېدى. بىراق، دۈشمەن بېرىلگەن ئۇنۋاننى قوبۇل قىلمىدى. ئۇ قوشۇنغا باش بولۇپ لياڭجۇغا بېرىپ مۇداپىئەدە تۇردى، شىغاۋۇل دېڭ دېي مۇۋەققەت غەربكە جازا يۈرۈش قىلىش سانغۇنى ۋەزىپىسىدە دۈشمەننىڭ يارەمچىسى بولدى.

شىمالىي ھون تەخرىقۇتى خەن ئوردىسى ئۇنىڭ تورغاق ئىنىسىنى قايتۇرۇۋەتكەنلىكتىن، يەنە جۈشىيېچۇ قان قاتارلىقلارنى جۈيەن قورۇلغا ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ خەن خانىنى زىيارەت قىلىش ئارزۇسى بارلىقىنى بىلدۇرۇپ، ئوردىنىڭ

باشلامچى ئەلچى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. دۇشيەن خانغا چوڭ سانغۇننىڭ ئوتتۇرا مۇپەتتىش بېگى بەن گۇنى ئەمىر نۆكەر نامىدا ئەمىرلەشكەر لىياڭ فېڭ بىلەن بىرلىكتە قارشى ئېلىشقا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلدى. شۇ چاغدا شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، يارىلىنىپ قېچىپ كەتتى. بەن گۇسىچۇبىدى كۆلىگىچە بېرىپ قايتىپ كەلدى. دۇشيەن شىمالىي ھونلارنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەن ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى يوقاتماقچى بولدى. ئىككىنچى يىلى (م. 91 - يىلى، خەن خېدىنىڭ يۈئىيۈەن 3 - يىلى) يەنە بىر قېتىم ئوڭ قول چېرىكچى گېنىڭ كۇي، ئەمىر - لەشكەر رېن شاڭ، جاۋ بو قاتارلىقلار جەنۇبىي تېغىدا شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى. كۆپلىگەن ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ، نۇرغۇنلىغان مالالارنى ئولجا ئالدى. شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى ۋە نەگە كەتكەنلىكى مەلۇم بولمىدى.

دۇشيەن شىمالىي ھونلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن تېخىمۇ نامى چىقتى. گېنىڭ كۇي، رېن شاڭلارنى ئۆزىگە يارەمچى، دېڭ دېي، گو خۇاڭلارنى ئۆزىگە تايانچ قىلدى. بەن گۇ، خۇيې قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا قالدۇرۇپ، ئۇلارغا كىتابەتچىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇتتى؛ ئايماق بېگى، ۋالىي ۋە ھاكىملارنىڭ تولىسى ئونىڭ مېھمان خادىملىرى ئىدى. مىرزىبەگ ئورۇنباسار (102) جى شۇ، يۆ خۇيلار ئونىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلىندى. شۇڭا ئوردىدىكى ئەمەلدارلار قورقۇپ، ئونىڭ رايىغا بېقىپ ئىش قىلاتتى. دۇ دۇ بولسا ئالىي دەرىجىلىك تۆرە بولۇپ ئۆستۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، ئەمەلدارلارنى كۆرسىتىپ ئۆستۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا باشقىلار ئونىڭغا ئۈچ ئالىي ۋەزىرگە قوللىنىدىغان ئەدەب - قائىدىنى قوللىناتتى. دۇ جىڭ گۇرزىدار، دۇ گۇي تۆھپىدار دانىشمەن

بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ۋە ھەيۋىسى پايتەختنى تىترەتتى. ئۇلار ناھايىتى تەكەببۇر، زوراۋان بولۇپ، دۇ جىڭ تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ مالايلىرى، مېھمان خادىملىرى ۋە ياساۋۇللىرى ئۇنىڭ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى بوزەك قىلاتتى. مال - مۈلۈكلىرىنى تارتىۋالاتتى. جىنايەتچىلەرنى قانات ئاستىغا ئالاتتى، ئۆزگىلەرنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالاتتى. شۇڭا كىشىلەر ئۇلارنى كۆرسە خۇددى بۆلەڭچىلاردىن ۋە ياكى ئەشەددىي رەقىبلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرغاندەك، ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىنى توختىتىپ قويۇاتتى. ئامانلىق ساقلاش، ئەدلىيە ئەمەلدارلىرى ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ پاش قىلىش، يۇقىرىغا مەلۇم قىلىشقا پېتىنالمايتتى. كېيىن دۇ شاھسانىيە ئەھۋالىنى ئۇقۇپ، دۇ جىڭنىڭ گۇرزىدارلىق مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدا ئوردا خەۋەرچىسىگە يارلىق چۈشۈردى. دۇ جىڭ پەقەت ئالىي دەرىجىلىك تۆرە دېگەن نامى بىلەنلا خانىنى زىيارەت قىلغۇچىلار قاتارىغا كىرەتتى. دۇ گۇي كىچىكىدىن تارتىپلا دەستۇر - نامەلەرنى ئوقۇشقا ئامراق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرالايتتى. كېيىن ۋېيجۇن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولدى. ئاندىن يىگىچۇەن ۋىلايىتى(103) نىڭ ۋالىيلىقىغا يۆتكەلدى. دۇ جەمەتىدىن ئاتا - بالا، ئاكا - ئۇكا ھەممىسى چوڭ مەنسەپدار بولۇپ، ئوردىغا توشۇپ كەتتى. تاغىسى دۇبا قوۋۇق بېشى بولدى. دۇبانىڭ ئىنىسى دۇباۋ تەمىرات بېگى، دۇباۋنىڭ ئىنىسى دۇجيا ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولدى، ئۇلاردىن باشقا يەنە ئۈن نەچچە كىشى شىغاۋۇل، تۆرە بېشى(104) ۋە نۆكەر بەگ بولدى.

دۇشيەن غايەت زور خىزمەت كۆرسەتتىم دەپ تېخىمۇ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ كەتتى. م. 92 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇگىيۇەن 4 - يىلى) دېڭ دېي راڭ(105) تۆرىسى بولدى. دېڭ دېي ئۆزىنىڭ ئىنىسى پىيادە لەشكەرلەر چېرىكچىسى دېڭ لېي

ۋە ئانىسى يۈەن شى بىلەن، شۇنىڭدەك دۇشيەننىڭ كۆيئوغلى ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسى گو جۇ ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى چاڭلې ئوردا خەزىنىچىسى گو خۇاڭ قاتارلىقلار بىر گۇرۇھ بولۇۋالدى. يۈەن شى ۋە گو جۇلەر ئوردىغا ئەركىن كىرىپ - چىقىپ تۇراتتى، گو جۇ تېخى شاھسانىيەنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بىرلىكتە خەن خېدىنى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇندى(106). خەن خېدى ئۇلارنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى ئۇقۇپ قېلىپ، ئۆزىگە ئەڭ ئىشەنچلىك بولغان ئىشىكئاغا جېڭ جۇڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىدى. لېكىن يۇ ۋاقىتتا دۇشيەن سىرتتا ئىدى، خەن خېدى ئۇنىڭ ئۇرۇكۇپ ئىسيان كۆتۈرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، سەۋر - تاقەت قىلىپ ھەربىكەت قوللانمىدى. دەل شۇ چاغدا دۇشيەن بىلەن دېڭ دېي قوشۇننى ئېلىپ پايتەختكە قايتىپ كەلدى. خەن خېدى باش ھۆددىچىگە ھەربىي يارلىق دەستىكى ئېلىپ شەھەر سىرتىغا چىقىپ ئۇلارنى قارشى ئېلىش ھەمدە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەرقايسىسىنى ئۆز لايىقىدا ئىنئاملاش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. دۇشيەن يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خان شىمالىي ئوردىغا بېرىپ، گۇرزىدار بەگ ۋە بەش چېرىكچى بەگكە لەشكەر چىقىرىپ، جەنۇبىي، شىمالىي ئوردا(107) نى ساقلاش، شەھەر قوۋۇقلىرىنى ئېتىپ، دېڭ دېي، دېڭ لېي، گو خۇاڭ، گو جۇلەرنى قولغا ئېلىپ، تۇرمىگە تاشلاش ۋە ئۆلتۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى خېپۇ(108) غا سۈرگۈن قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. باش جارچىبەگنى ئەۋەتىپ دۇشيەننىڭ ئۇلۇغ سانغۇنلۇق تامغىسى ۋە تامغا بېغىنى ئېلىۋالدى ھەمدە مەنسەپنى ئۆزگەرتىپ ئۇزغان تۆرە قىلىپ قويدى(109). دۇشيەن، دۇ دۇ، دۇ جىڭ ۋە دۇ گۇيلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىگە بېرىلگەن سۈيۇرغال يەرلىرىگە كەتتى. خەن خېدى ئۆزىنىڭ شاھسانىيە دۇ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يۇزىسىدىن دۇشيەننى ئۆلتۈرمىدى.

بىراق قانتىق قول باش ۋەزىر ئارقىلىق ئۇنى نازارەت قىلىپ تۇردى. دۇشمەن، دۇ دۇ، دۇ جىڭلار ئۆز سۈيۇرغال يەرلىرىگە بارغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلىندى. دۇشمەن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ مەنسەپكە چىقىۋالغانلارنىڭ ھەممىسى مەنسەپلىرىدىن قالدۇرۇلۇپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرۇلدى. دۇ گۇي ئەزەلدىن ئۆزلۈكسىز تەربىيىلىنىپ كەلگەن ئىمتىياتچان ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر قىلىنمىدى. م. 93 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 5 - يىلى) كەمبەغەللەرگە جازانىخورلۇق بىلەن ئاشلىق سېتىپ قانۇنسىزلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن مەنسىپى ئۆزگەرتىلىپ لو(110) تۆرىلىكىگە تەينىلەندى ۋە قول ئاستىدا خىزمەت قىلىدىغانغا ھېچقانداق ئادەم بېرىلمىدى. بۇرۇن خانىكە دۇ خەن جاڭدىغا خانىش لياڭنىڭ يامان گېپىنى قىلغاندا، دۇشىيەن قاتارلىقلارمۇ بۇ سۈيىقەستكە قاتناشقانىدى. م. 98 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 10 - يىلى) جيۇ جېن(111) غا سۇرگۈن قىلىنغان ئاكا - ئۇكا لياڭ تاڭلار(112) پايتەختكە يېنىپ كېلىش سەپىرىدە چاڭشا(113) دىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ دۇ گۇينى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. كېيىن دېڭ شاھسانىيە دۆلەتنى باشقۇردى(114). م. 109 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 3 - يىلى) يۇرتلىرىغا قايتۇرۇۋېتىلگەن دۇ جەمەتى بالا - چاقىلىرىنىڭ ئەنغىڭ تۆرىسى دۇ ۋەنچۇەن بىلەن بىللە پايتەختكە قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى. دۇ ۋەنچۇەننىڭ كىچىك ئوغلىنىڭ ئىسمى دۇ جاڭ ئىدى.

مۇئەررىختىن: ژېي چىڭ(115)، خو چۇبىڭ(116) لار قۇدرەتلىك خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ھەر يىلى ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، دۆلەتنىڭ ماددىي ۋە مالىيە كۈچىنىڭ يېرىمىنى خورىتىۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھېيلىگەر ھونلار ئۈستىدىن ئۈزۈل - كېسىل غەلىبە

قىلالمىغانىدى. شۇنداقتىمۇ كىيىنكى ئەۋلادلار ئۇلارنى يەنىلا مۇنەۋۋەر سانغۇن دەپ مەدھىيىلەپ يۇرمەكتە. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ شان - شۆھرىتىنى ئاخىرغىچە ساقلىغانلىقى ئەمەسمۇ! ؟ دۇشمەن چاكلار ۋە چېگرا بويلىرىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسىنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن بىتچىت قىلدى ھەمدە تارمار بولغان دۇشمەننى جىلو تېغىغىچە قوغلاپ زەربە بەردى. جەڭ ئالىلىرىنى سېچۇبىدى كۆلىنىڭ خىلۋەت جايلىرىدا سۇغاردى، خاتىرە تاشلارنى تۇرغۇزۇپ، قەدىمكى داڭقانىنى ئېلىپ كېلىپ ئەجدادلارغا نەزىر - چىراغ قىلدى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئالدىنقىلار(117) نىڭكىدىن كۆپ بولسىمۇ، بىراق كېيىنكىلەر ئۇنى مەدھىيىلىمىدى، بۇنىڭ سەۋەبى كىشىلەر ئۇنىڭ خاتالىقىنىلا كۆرۈپ، ئۇنىڭ تۆھپىلىرىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىپ قويغان. دېمەك، جىنايەتچى بولغان ئادەملەر ئالىي جانابلارنىڭ نەزىرىدىن قالىدۇ. ۋېي چىڭ، خو چۇبىڭ ۋە دۇشمەنلەر پەقەت شىرەم تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بىلەنلا چوڭ ئەمەلگە چىققان، خالاس. ھەرگىزمۇ تۆۋەندىن ئوردىغا تونۇشتۇرۇلغان نامسىز ئادەملەر ئەمەس. ۋېي چىڭ قۇل بولغان ۋاقىتتا، دۇ رۇڭ سانغۇن جەنۇبىي ئوردىدا قامىلىپ يېتىپ خاتالىقى ئۈستىدە ئويلىنىۋاتقان چاغدا، ئۇلاردىن بىرى تىنماي ئىشلىگەن بولسا، يەنە بىرى خىزمەت كۆرسىتىپ گۇناھىنى يۇيۇشنى ئويلىسىمۇ، پۇرسەت بولماي قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن. شۇ ھالدا سۇيۇرغال ئېلىپ باي بولۇش، ئالىي مەرتىۋىگە ئېرىشىش، قانداقمۇ ئۇلارنىڭ خىيالىغا كىرسۇن! ؟ دۇڭفاڭ شۇ(118) «ئىشلىتىلسەڭ يولۋاس بولسەن، ئىشلىتىلمىسەڭ چاشقان» دېگەن. بۇ ناھايىتى توغرا ئىپتىلغان سۆز. دېمەك، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يۇقىرى قابىلىيەتكە ئىگە قانچىلىگەن كىشىلەر كۆمۈلۈپ

قالغاندۇ ـ ھە؟

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 ـ توم، 795 — 821 ـ بەتلەر).

---

① پىڭلىڭ (平陵) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى داچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 100 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 208ـبەت).

② خەن ۋېندى (汉文帝، م.ب. 202 — 157) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ 4 ـ خانى. م.ب. 180 — 157 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇردى. ئىسىم ـ فامىلىسى لىيۇ خېڭ بولۇپ، خەن گاۋدى لىيۇ باڭنىڭ ئوغلى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە باج ـ سېلىقنى كېمەيتىپ، دېھقانچىلىققا ئىتىبار بېرىپ، خەن سۇلالىسىنى خېلى روناق تاپقۇزدى.

(«خەننامە. خەن ۋېندىنىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

③ جاڭۋۇ (章武) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇاڭخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 795 ـ بەت).

④ خەن شۈەندى (汉宣帝، م.ب. 91 — 49) ئىسىم ـ فامىلىسى لىيۇ شۈن. م.ب. 74 — 49 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇردى، بۇ مەزگىلدە ئۇ زالىم ۋە خەيرخاھ سىياسەتنى تەڭلا يولغا قويدى. يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىستىلى ۋە ئۇتۇقلىرىغا ئىنتايىن دىققەت قىلدى. م.ب. 60 ـ يىلى (خەن شۈەندىنىڭ شېنجۆ 2 ـ يىلى) بۇگۈردە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە يوللىرىنىڭ راۋان بولۇشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. م.ب. 53 ـ يىلى (خەن شۈەندىنىڭ گەنلۇ 3 ـ يىلى) ھون تەڭرىقۇتى قوغشار بىلەن چاڭئەندە كۆرۈشۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلار بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇردى.

(«خەننامە. خەن شۈەندىنىڭ تەرجىمىھالى» 240 — 273 ـ بەتلەر).

⑤ ئوقياچىلار سانغۇنى (强弩将军) ۋاڭ ماڭ دەۋرىدىكى ئوقياچىلار

سانغۇنى جاۋ خۇينى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
⑥ جەي يى (义翟) غەربىي خەن سۇلالىسىدە دەۋرىدە ئاۋۋال نۆكەربەگ، ئاندىن دۆڭجۇن ۋالىيسى بولدى. ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە قوزغىلىپ ۋاڭ ماڭغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە يېڭىلىپ ئۆلدى.
(«خەننامە. جەي يى تەزكىرىسى» دىن).
⑦ بارون (男) بەش دەرىجىلىك تۆرىلىك ئۇنۋانىنىڭ ئاخىرقىسى. قەدىمكى زاماندا تۆرىلىك ئۇنۋانى گىرېتسوگ، كىنەز، بەگ، گراف، ۋىكوند، بارونلاردىن ئىبارەت بەش دەرىجىگە بۆلۈنەتتى. سۈيۈرغال يەر ۋە مائاش شۇ دەرىجىلەر بويىچە بەلگىلىنەتتى.
(مۇھەررىردىن).
⑧ چىڭجۇ ئايمىقى (青州) خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان 13 ئايماقنىڭ بىرى. دائىرىسى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى دېجۇ شەھىرىنىڭ شەرقى، ماجيا دەريا سىنىڭ جەنۇبى، جىنەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لىنزى (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى زىبو شەھىرى لىنزى رايونىنىڭ شىمالىدا).
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3931 ـ بەت).
⑨ شۇجۇ ئايمىقى (徐州) خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان 13 ئايماقنىڭ بىرى. دائىرىسى ھازىرقى جيائسۇ ئۆلكىسىدىكى چاڭجياڭ دەريا سىنىڭ شىمالى، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسىملىرىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى تەن (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى تەنچىڭ شەھىرى).
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3895 ـ بەت).
⑩ فەن زۇڭ (崇樊) باشچىلىقىدىكى قىزىل قاشلىقلار قوزغىلاڭچىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
⑪ خەلپەت بەگ (太师) خانىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە يار دەملىشىدىغان ھەمدە خانغا ئەقىل ئۆگىتىدىغان ئەمەلدار.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4136 ـ بەت).
⑫ خەن قوشۇنلىرى (汉兵) م. 23 ـ يىلى تىكلەنگەن خان لىيۇ شۇەننىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

⑬ ۋاڭ يى (王邑) ۋاڭ ماڭنىڭ سانغۇنى، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن 10 مىڭغا يەتمىگەن خەن لەشكىرى بىسىۋالغان كۇنياڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ يېڭىلدى.

(مۇھەررىردىن).

⑭ كۇنياڭ (昆阳) قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يېشىيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە. يەشىلىرى»).

⑮ گۇنجۇڭ (关中) قەدىمكى زاماندا شەرقتىكى خەنگۇ قوۋۇقىدىن غەربتىكى لۇڭگۇەن ئۆتكىلىگىچە بولغان جايلار، يەنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى گۇەنجۇڭ دەپ ئاتالاتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑯ بوشۇي (水波) قەدىمكى دەريا نامى. لى شىيەننىڭ ئىزاھلىشىچە، بوشۇي دەرياسى چاڭئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.

(مۇھەررىردىن).

⑰ شىنفېڭ (新丰) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لىنتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت - بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 3827 - بەت).

⑱ جۇلۇ (钜鹿) قەدىمكى ۋىلا يەت. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇتو دەرياسىنىڭ جەنۇبى، پىڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالى، بوشياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى، سۇلۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى يىڭتاۋ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى نىڭجىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 1071 - يىلى).

⑲ خەنگۇ قوۋۇقى (函谷关) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنگۇ قوۋۇقى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىڭئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دىن).

⑳ جاڭيې ۋىلايىتى كاھىبگى (张掖郡都尉) «كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، چېگرا ۋىلايەتلەردە ۋىلايەت كاھىبگى ئەمەلىي تەسىس قىلىناتتى. ئۇلار ۋىلايەتنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى

باشقۇراتتى.

(مۇھەررىردىن).

㉑ بەش ۋىلايەت (五郡) جېنچېڭ، ۋۇۋېي، جاڭيې، جيۇچۇەن ۋە دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت ۋىلايەتنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㉒ ۋېي شياۋ (隗嚣) چىڭجى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىنئەن ناھىيىسى) دېگەن يەردىن. ۋاڭ ماڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى لۇڭشىنى بېسىۋېلىپ ئۆزىنى سىجۇ ئۇلۇغ سانغۇنى قىلىپ تىكلىدى. دەسلەپتە گېڭشىغا بېقىندى. كۆپ ئۆتمەي خەن گۇاڭۋۇدى تەرەپكە ئۆتتى. كېيىن يەنە ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلىپ، گۇڭسۇن شۇغا بېقىندى. م. 33 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 9 - يىلى) خەن گۇاڭۋۇدى ئۇنىڭغا جازا يۇرۇشى قىلغاندا، ئۇ شىچېڭ شەھىرىگە قاچتى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋېي شياۋ تەزكىرىسى» دىن).

㉓ بۇ يەردە دېيىلگەن لۇڭشى ۋىلايىتى ۋېي شياۋنى، شۇجۇن ۋىلايىتى گۇڭسۇن شۇنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㉔ جاۋتو (赵佗) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە نەنخەي ۋالىيىسى بولغان. چىن خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى جەنۇبىي يۆلەر خانى ۋۇ ۋاڭ دەپ ئېلان قىلدى. م. ب: 196 - يىلى خەن گاۋدى ئۇنى جەنۇبىي يۆلەر خانى قىلىپ تەيىنلىدى. بىراق، لۇشاھسانىيە ھاكىمىيەت باشقۇرغاندا، ئۇ ئۆزىنى جەنۇبىي يۆلەر خاقانى دەپ ئاتىدى. خەن ۋېندى دەۋرىدە ئاندىن ئۆزىنى خەن ۋەزىرى دەيدىغان بولدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جەنۇبىي يۆلەر تەزكىرىسى» دىن).

㉕ تاڭ ياۋ (唐尧) رىۋايەتلەردىكى جۇڭگو باشلانغۇچ جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئاقساقىلى. ئۇ دەسلەپتە تاڭ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىدى. شۇڭا تاڭ ياۋ دەپ ئاتالغان. چېۋەر، ئادىل بولۇپ، ئىنتايىن ئابرويلۇق ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. بەش ئاقساقال تەزكىرىسى» دىن).

㉖ ليۇ زىجۇن (刘子骏) ئەسلى ئىسمى ليۇ شىن، پېي دېگەن يەردىن، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئاتاقلىق ئالىم.

لى شيەننىڭ ئىزاھلىشچە، «پالنامە» دە: «لىۋ شيۇ قوشۇن تارتىپ زالىم خان (ۋاڭ ماڭ) نى تۇتىدۇ» دەپ يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، م. ب. 6 - يىلى (خەن ئەيدىنىڭ جيەنپىڭ 1 - يىلى) لىۋ شىن ئىسمىنى لىۋ شيۇغا ئۆزگەرتىپ، تەقدىر ئىلاھىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغان. ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە ئۇنىڭ ۋاڭ ماڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقى پاش بولۇپ قېلىپ ئۆلۈۋالغان.

(«خەننامە. لىۋ شىن تەزكىرىسى» دىن).

㉗ شۇ چاغلاردا خەن گۇاڭۋۇدىدىن باشقا، يەنە: كۈنچىقىش خاقانى لىۋ يۈن، شۇ جۈن خاقانى گۈڭسۈن شۇ، شۇ چىڭ خاقانى لى شيەن، ھۇنلار تىكلىگەن خاقان لۇ فاڭ، يەن خانى پېڭ چۈڭ، چى خانى جاڭ بۇ، خەيشى خانى دۈڭ شيەن، چۈلى خانى چىن فېڭ، شىجۇ ئۇلۇغ سانغۇنى ۋېي شياۋ قاتارلىقلار بار ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

㉘ گۈڭسۈن زىياڭ (阳子孙公) ئىسىم - فامىلىسى گۈڭسۈن شۇ. ماۋلىڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دېگەن جايىدىن. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شۇ جۈن ۋالىيسى بولدى. كېيىن يىجۇ ئايمىقىنى بېسىۋېلىپ خان بولۇۋالدى. م. 36 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 12 - يىلى) خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. گۈڭسۈن شۇ تەزكىرىسى» دىن).

㉙ رېن شياۋنىڭ جاۋتونى يەتتە ۋىلايەتنى تىزگىنلەشكە قوتىرتىشى «كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» دە لى شيەننىڭ ئىزاھلىشچە، نەخەي كاھىبگى رېن شياۋ سەكرانقا چوشۇپ قالغاندا لۇكچۇەن ناھىيىسى ئامبىلى جاۋتونى چاقىرتىپ:

«فەنيۇ دېگەن يەرنىڭ ئارقا تەرىپىدە ئېگىز تاغ بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى ناھايىتى خەتەرلىك، يەر مەيدانى نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ يەردە خۇاڭخې دەريا بويلىرىدىن يارىدەمگە كەلگەن كۆپلىگەن ئادەم بار. بىر خانلىق قوزۇشقا تامامەن بولىدۇ. شۇڭا سىزگە جەنۇبىي ئەل كاھىبگى ۋەزىپىسىنى يۈكلەيمەن» دېگەن. بۇ يەتتە ۋىلايەت ساڭشۇ، يۈلىن، خېپۇ، جاۋجى، جيۇجېن، نەنخەي، رېنەنلەردىن ئىبارەت.

(مۇھەررىردىن).

㉚ ۋاڭ ماڭنىڭ خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، شۇ سۇلالىسىنى قۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㉛ شىجۇ (西州) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە لياڭجۇ ئايمىقى شىجۇ دەپمۇ ئاتىلاتتى. ۋېي شياۋ بېسۇالغان يەر لياڭجۇ ئايمىقى تەۋەسىدە.

(مۇھەررىردىن).

㉜ ساختا مۇناسىۋەتكە تايىنىپ - ئۆزى بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن بولمىغان كۈچلۈك شۇغا تايىنىپ دېمەكچى.

(مۇھەررىردىن).

㉝ يىراقتىكى يارەمگە يۆلىنىپ - ھونلار تىكلىگەن خان لۇفاڭغا يۆلىنىپ دېمەكچى.

(مۇھەررىردىن).

㉞ شىمالغا قاراپ تەزىم قىلىپ تۇردىڭىز (面北稽首) ئوردىنىڭ قائىدە - يوسۇنى بويىچە، خان نەگىلا بارسۇن، جەنۇبقا يۈزلىنىپ ئولتۇراتتى. شۇڭا ۋەزىر - ۋۇزرالار خانغا باش قويغاندا شىمالغا قاراپ تەزىم قىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 846 - بەت).

㉟ ساراي رەسىتبېگى (太史公) ئۇلۇغ ئەدەب، تارىخچى سىماچىيەننى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㊱ «بەش تارماق-شەجەرە» (五宗世家) خەن جىڭدىنىڭ بەش خوتۇنىدىن تۇغۇلغان 13 ئوغلى بولۇپ، ھەممىسى بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن. قەدىمكى زاماندا ئاتا بىر ئاغا - ئىنىلار بىر تارماق ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا خەن جىڭدىنىڭ 13 ئوغلى توغرىسىدا يېزىلغان كىتابقا «بەش تارماق شەجەرە» دېگەن نام قويۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. بەش تارماق شەجەرە» دىن).

㊲ ۋېيجى (魏其) دۇ شاھسانىيەنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسىنىڭ ئوغلى دۇ يىڭغا سۈيۈرغال قىلىنغان يەر. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنيى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېيجى تۆرىسى تەزكىرىسى» دىن).

㊳ دىك ۋاڭ (定王) خەن جىڭدىنىڭ ئونىنچى ئوغلى چاڭشا بېگى لىيۇ فانى كۆرسەتمىدۇ. دىك ۋاڭ — لىيۇ فا ئۆلگەندىن كېيىن بېرىلگەن پەخرىي نام.

(مۇھەررىردىن).

㊴ ۋېيجى تۆرىسىنىڭ بىر ئېغىز سۆزى - خەن خېڭدىنىڭ ئىنىسى لياڭ بېگى لىيۇ ۋۇ مۇ شاھ سانىيە دۆدىن تۇغۇلغاندى. شاھ سانىيە ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى. لياڭ بېگى لىيۇ ۋۇ پايتەخت چاڭئەنگە بېرىپ خان ھۆزۇرىغا كىرگەندە خەن جىڭدى تېغى ۋەلىئەھدىنى بېكىتمىگەندى. خەن جىڭدى ئۆز ئىنىسى لياڭ بېگىنى زىيادەتكە تەكلىپ قىلدى، زىيادەتتە شاھ سانىيە ۋە دۇ يېڭلارمۇ بار ئىدى. جام ئۇچ نۆۋەت ئايلانغاندىن كېيىن خەن جىڭدى كەيپ بولۇپ: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنۇمغا لياڭ بېگى ۋارىسلىق قىلىدۇ» دېدى. بۇنى ئاڭلىغان شاھ سانىيە ئىنتايىن خۇرسەن بولدى. ئەمما دۇ يىك دەرھال خەن جىڭدىغا بىر جام شاراب تۇتۇپ: «خەن سۇلالىسى ئاتاخان گاۋدىنىڭ خاقانلىقى، ئاتا ئورنىغا ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - يوسۇنى. لياڭ بېگى قانداقمۇ تەخت ۋارىسى بولالىسۇن؟!» دېدى. خەن جىڭدى بۇ سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆز نېيىتىدىن يانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېيجى تۆرىسى تەزكىرىسى» دىن).

㊵ دۇ جاڭجۇن (窦长君) شاھ سانىيەنىڭ ئاكىسى. دۇ شاۋجۇن (窦少君) — شاھ سانىيەنىڭ ئىنىسى.

(مۇھەررىردىن).

㊶ پاتمان (斛) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بىر پاتمان ئون كۈرە، ئىككى پاتمان بىر دادەن بولغان، يەنى بىر پاتمان 60 جىك بولغان.

(«خەننامە. ئوزۇق - تۇلۇك، مال - مۇلۇك تەزكىرىسى» دىن).

㊷ «شەرقىي خەن خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، جۇ سېڭىنىڭ ئىنىسى جۇ يىك ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن جاڭيې قارام ئېلىنىڭ ۋاڭ يىك ئىسىملىك ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن جۇ سېڭ خىجىل بولۇپ خىزمىتىدىن ئىستېپا بەرگەن.

(مۇھەررىردىن).

㊸ گۇزاڭ (姑藏) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنشۇ 2 - يىلى (م. ب. 121 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ

ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسىدە.
(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4070 ـ بەت).
㊹ كېڭەش بېگى (太中大夫) ئوردا مەسلىھەتچىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 708 ـ بەت).
㊺ بۇ ناھىيىلەر غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئەنفېك — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى گۇشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە؛ يانچۇەن — ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى خوچيۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە؛ لياۋ — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى گۇشى ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا؛ ئەنخۇئ — ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى خوچيۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 62 ـ بەت).
㊻ شىيەنچىن (显亲) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىنئەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە. يەشمىلىرى»، 4062 ـ بەت).
㊼ لۇئېيۇ — ۋېي شياۋ بېسۇالغان يەر. م. 33 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 9 ـ يىلى) ۋېي شياۋ كېسەل بىلەن ئۆلۈپ، ئوغلى خان بولدى ۋە خەن سۇلالىسىگە داۋاملىق قارشى تۇردى. ئىككىنچى يىلى ۋېي چۈك خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن لۇئېيۇ رايونى تىنچىدى. شۇ جۇن — گۇڭسۇن شۇ بېسۇالغان يەر. م. 36 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 12 ـ يىلى) باش ئەمىرلەشكەر ۋۇ خەن گۇڭسۇن شۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. گۇڭسۇن شۇنىڭ ئۆزىمۇ جەڭدە يارىلىنىپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن شۇجۇن رايونىمۇ تىنچىدى.
(«كېيىنكى خەننامە. ۋېي شياۋ تەزكىرىسى» ۋە «كېيىنكى خەننامە. گۇڭسۇن شۇ تەزكىرىسى» دىن).
㊽ جىجۇ (冀州) خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان 13 ئايماقنىڭ بىرى. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمى، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمى، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەركىزى گاۋيى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى بوشياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)، كېيىن يەنە يېشيەن ناھىيىسىگە (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لىنجاڭ

ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) كۆچۈرۈلگەن. شۇ چاغلاردا جىجۇ ئايمىقى تەۋەسىدە ۋېيجۇن، چاڭشەن، جۇلۇ، بوخەن ۋىلايەتلىرى ۋە جۇڭشەن، ئەنپىڭ، خېجيەن، چىڭخې، جاۋ بەگلىكلىرى بار ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3845 ـ بەت).

㊾ خەن گۇاڭۋۇدى دۇ رۇڭنىڭ ئوغلىنى ئۇنىڭ تۇرىلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدۇرماقچى ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

㊿ ئالاھىدە تۇرە (进特) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ، تۇرىلەر ئىچىدىكى تۇھپىسى چوڭ، ئورنى ۋە ئىناۋىتى يۇقىرى بولغانلارغا ئالاھىدە تۇرە دېگەن پەخرىي نام بېرىلىدىغان بولدى. بۇ نامغا ئېرىشكەنلەرنىڭ ئورنى پەقەت ئالىي ۋەزىردىنلا تۆۋەن ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن خېدى تەزكىرىسى» دىن).

(51) قوۋۇق بېشى (城门校尉) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭ شەھىرىنىڭ 12 دەرۋازىسىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4203 ـ بەت).

(52) داستىخان بېگى (太官) خانىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئىشى ۋە ئوردا زىياپەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دىن).

(53) ئىشكىئاغا بېگى (中常侍) خانىنىڭ يارلىقىنى يەتكۈزىدىغان ۋە ئوردا خەت ـ ئالاقىلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4179 ـ بەت).

(54) مەلىكە نېي خۇاڭ (内黄公主) كىمنىڭ قىزى ئىكەنلىكى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(55) دۇڭخەي بېگى گۇڭتۇاڭ لىيۇ چياڭ (东海恭王刘强) خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ چوڭ ئوغلى.

(مۇھەررىردىن).

(56) بىر ئالىي ۋەزىر — دۇ رۇڭ ئەسىر مىمار بولغان؛ ئىككى تۇرە — دۇ رۇڭ ئەنفېڭ تۇرىسى، دۇ يۇ شىيەنچىن تۇرىسى بولغان؛ تۆت نەپەر 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدار — دۇ رۇڭ ياساۋۇل بەگ بولغان، دۇ يۇ، قوۋۇق بېشى بولغان، دۇ مۇ مىراقۇلبېگى بولغان،

دۇ لىن چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولغان.
(مۇھەررىردىن).

㊼ دۇ يىڭ ۋە تيەن فېنلارنىڭ بالا ـ قازا تېپىشى تيەن فېن خەن ۋۇدىنىڭ ئاپىسى، شاھسانىيە ۋاڭنىڭ ئاتا باشقا ئىنىسى. م. ب. 135 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ جيەنيۈەن 6 ـ يىلى) باش ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەنگەن. ئۇ دۇ يىڭنىڭ يېقىن دوستى سانغۇن گۈەن فۇنىڭ مەست بولۇپ قالغاندا قىلغان سۆزلىرىنى دەستەك قىلىپ، گۈەن فۇنى ئۆلتۈرگەن، دۇ يىڭنى زىندانغا تاشلىغان. ئاندىن دۇ يىڭ زىندانداا خانىنى ھاقارەتلىدى دەپ خانغا دۇ يىڭنى ئۆلتۈرگۈزگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي، تيەن فېن ئۆزىمۇ بۇنىڭدىن تەشۋىشلىنىپ ئۆلۈپ كەتكەن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېيجى تۆرىسى تەزكىرىسى»؛
«تارىخىي خاتىرىلەر. ۋۇئەن تۆرىسى تەزكىرىسى» دىن).

㊽ لىيۇ ئەن بەگلىكى (六安国) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەگلىك بولۇپ تەسىس قىلىنغان، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى. ئورنى ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى لىيۇشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 125 ـ بەت).

㊾ يىن شاھسانىيە (阴太后) خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ خانىكىسى، خەن مىڭدىنىڭ ئانىسى.
(مۇھەررىردىن).

㊿ دۇ گۇ ئىلگىرى دۇ رۇك بىلەن بىرلىكتە خېشى رايونىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن چېگرا ئەھۋالىنى ئېنىق بىلەتتى.
(مۇھەررىردىن).

(61) گېك جۇك (耿忠) گېك يەننىڭ ئوغلى.
(مۇھەررىردىن).

(62) بۇ يەردە دېيىلگەن تەڭرىتاغ ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تېغىنى كۆرسىتىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 855 ـ بەت).

(63) سەنمۇلۇ تېغى (三木楼山) «كېيىنكى خەننامە» گە ئىزاھ بەرگۈچى شېن چىنخەننىڭ ئىزاھلىشىچە، بۇ تاغ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولسا كېرەك.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 855 ـ بەت).

⑭ هون دەرياسى (匈奴河) هون ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خانگاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، بۈگۈنكى بايدراغ (بايدارىخ) دەرياسى شۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 40 — 41 ـ بەتلەر).

⑮ جۇشيې تېغى (涿邪山) هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«هونلار تارىخى يىلنامىسى» دىن).

⑯ چوڭ مەلىكە (长公主) ئۇنۇڭان نامى. بۇ ئۇنۇڭانغا ئېرىشكەن مەلىكىنىڭ ئورنى بەگلىك بېگى بىلەن باراۋەر بولاتتى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 3226 ـ بەت).

⑰ باش هۇدەيچى (大鸿胪) بەگلەر ۋە خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان قوۋملارنىڭ باشلىقلىرىنى قارشى ئېلىش مۇراسىمى، خانزادىنى بەگلىككە تەينىلەش مۇراسىمى، سانغۇن ـ ۋەزىرلەرگە تامغا ۋە تامغا بېغى بېرىش مۇراسىملىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4167 ـ بەت).

⑱ ياساۋۇل بېگى (卫尉) ساراي ـ ئوردا قوۋۇقلىرىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. توققۇز ۋەزىر قاتارىدا.

(«سىخەي»، 404 ـ بەت).

⑲ دۇشيەننىڭ سىڭلىسى خەن جاڭدىنىڭ خانىشى ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

⑳ ئەمىر بارلاس (虎贲中郎将) ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. تەخمىنەن 1500 ئوردا مۇھاپىزەتچىسىنى باشقۇرۇپ، 2000 دادەن ئاشلىق ماڤاش ئالاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4157 ـ بەت).

㉑ بۇ يەردە دېيىلگەن يىن — خەن گۇاڭۇدىنىڭ خانىكىسى يىن لىخۇانى كۆرسىتىدۇ؛ ما — خەن مىڭدىنىڭ خانىكىسىنىڭ فامىلىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

㉒ مەلىكە چىنشۇي (泌水公主) خەن مىڭدىنىڭ قىزى.

(مۇھەررىردىن).

⑦③ جاۋ گاۋ (高赵) چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاغۇات. دەسلەپتە ھەرەمئاغىسى بولغان. م. ب. 210 ـ يىلى چىن سىخۇاڭ شاچيۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى گۇاڭزۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ باش ۋەزىر لى سى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، «ۋەسىيەتنامە» ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، چىن سىخۇاڭنىڭ چوڭ ئوغلى فۇ سۈنى ئۆلۈۋېلىشقا قىستاپ، چىن سىخۇاڭنىڭ كىچىك ئوغلى خۇ خېنى خان قىلىپ تىكلىدى، ئۆزىمۇ ئىشىكئاغىسى بولدى. كۆپ ئۆتمەي، ئۇ باش ۋەزىر لى سى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى باش ۋەزىر بولدى ۋە ئوردا ھوقۇقىنى بارا ـ بارا چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. بىر قېتىم ئۇ ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ ئالدىدا بىر بۇغىنى كۆرسىتىپ، خان خۇ خېغا قاراپ: «بۇ ئات ئىكەن» دېدى. خۇ خې: «سىلى چاقچاق قىلمىسىلا، بۇ بۇغا تۇرسا» دېدى. جاۋ گاۋ دەرھال ۋەزىرلەردىن: «قېنى، دەپ بېقىڭلارچۇ، بۇ زادى ئاتمۇ ياكى بۇغىمۇ؟» دەپ سورىدى. كۆپچىلىكنىڭ تولىسى بىر ئېغىزدىن: «ئات ئىكەن!» دەپ جاۋاب بەردى. بىرنەچچەيلەنلا «بۇغا ئىكەن» دېدى. لېكىن بىر ـ ئىككى كۈن ئۆتمەيلا، بۇغىنى بۇغا دېگەن ۋەزىرلەر يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇزاق ئۆتمەي جاۋگاۋ يەنە خۇ خېنى ئۆلتۈرۈپ، زى يىڭنى تەختكە چىقاردى. م. ب. 207 ـ يىلى زىيىڭ جاۋ گاۋنى ئۆلتۈردى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. چىن شىخۇاڭ تەزكىرىسى» دىن).

⑦④ يىن داڭ — (阴党) خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ خانىكىسى يىن لىخۇانىڭ ئىنىسى يىن شىڭ (阴兴) نىڭ جىيەن ئوغلى؛ يىن بو — (阴博) يىن شىڭنىڭ ئوغلى؛ دېڭ دېي — (邓叠) خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ يېزىنىسى دېڭ چېن (邓晨) نىڭ تۇغقىنى. يىن ئائىلىسى ۋە دېڭ ئائىلىسىنىڭ ھەر ئىككىسى خاننىڭ شىرەم تۇغقىنى ئىدى. خەن مىڭدى ئۆلارنى ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتمىسۇن دەپ ئۆزئارا نازارەت قىلدۇرغان.

(مۇھەررىردىن).

⑦⑤ دۇ دۇ (窦笃) دۇشيەننىڭ چوڭ ئىنىسى.

(مۇھەررىردىن).

⑦⑥ ئاتالىق (太傅) ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدا خانغا يېتەكچى بولىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4136 ـ بەت).

⑦⑦ تۇراقلىق چەۋەندازلار چېرىكچىسى (屯骑校尉) پايتەختنىڭ

مۇداپىئە قىلىدىغان چەۋەندازلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.
(«خەنىمە. ئەمەل - ئۇنۋانلار جەدۋىلى» دىن).

⑱ خۇەن يۇ (桓郁) لۇڭكاڭ (هازىرقى ئەنخوي ئۇلكىسى خۇەيىۋەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دېگەن يەردىن. سەممىي ۋە تىرىشچان ئادەم ئىدى. «قەدىمنامە» دىن ساۋاق بەرگەندە مۇرىتى نەچچە يۈزگە يەتكەن. م. 62 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 6 - يىلى) ھۆددەچى بولۇپ تەيىنلەندى ۋە ۋەلىئەھدكە «كالامى شەرىئەت» نى ئۆگەتتى. خەن جاڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭغىمۇ «كالامى شەرىئەت» تىن ساۋاق بەردى. كېيىن دىنىي مۇراسىم بېگى بولۇپ تەيىنلىنىپ، كۆپ ئۆتمەي ئۆلدى. ئۇنىڭ دادىسى خۇەن رۇڭمۇ خانغا «كالامى شەرىئەت» تىن ساۋاق بەرگەنلىكى ئۈچۈن بۇ يەردە «نەچچە ئەۋلادتىن بۇيان خانغا ئۇستاز بولغان» دېيىلگەن.

(«كېيىنكى خەنىمە. خۇەن رۇڭ تەزكىرىسى» دىن).

⑲ چى بېگى شياڭۋاڭ لىيۇ شى (刘石) خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ ئاكىسى لىيۇ بوشىڭنىڭ نەۋرىسى لىيۇ جاڭنىڭ ئوغلى.

(مۇھەررىردىن).

⑳ پىيادە لەشكەرلەر چېرىكچىسى (步兵校尉) پايتەختتىن مۇداپىئە قىلىدىغان پىيادە لەشكەرلەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەنىمە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4204 - بەت).

㉑ چاڭلې ئوردىسى (长乐宫) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خان ۋەزىر - ۋۇزرالار بىلەن شۇ يەردە جەم بولۇپ، ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ھەل قىلاتتى. خەن خۇيدىدىن كېيىن، شاھ سانىيە تۇرۇشلۇق ئوردا بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ئوردا دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

(مۇھەررىردىن).

㉒ يۇقىرى شەرقىي قوۋۇق (上东门) چاڭ لې ئوردىسىنىڭ خان، شاھ سانىيە ۋە ئېتىبارلىق ئەمەلدارلار كىرىپ - چىقىدىغان دەرۋازىسى.

(مۇھەررىردىن).

㉓ ياساۋۇل تەپتىش بېگى (侍御史) قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى پاش قىلىدىغان، ئوردىنىڭ ھەر خىل مۇراسىملىرىدا قائىدە - يوسۇن ۋە قانۇن - پەرمانغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى نازارەت قىلىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4188 ـ بەت).

(84) ئالتۇن تامغا بىنەپشە رەڭ تامغا، بېغى (金印紫绶) ئۇچ ئالىي ۋەزىر، چوڭ تۆرىلەر ۋە سانغۇنلارغا ئالتۇن تامغا بىنەپشە رەڭ تامغا بېغى بېرىلەتتى. مەلىكىگە بولغان مۇئامىلىمۇ يۇقىرىدا دېيىلگەنلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. كىيىم ـ كېچەك، يىمەك ـ ئىچمەك تەزكىرىسى»، 4285 ـ بەت).

(85) جىلۇ قورۇلى (鸡鹿塞) هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دىڭكو ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خالۇڭگېنى جىلغىسى ئېغىزىدا.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاهلىرى» دىن).

(86) مەنيى جىلغىسى (满夷谷) هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بۇغىت (باۋتۇ) شەهىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 48 ـ بەت).

(87) جىلۇ تېغى (稽落山) هازىرقى موڭغۇلىيە جۇمهۇرىيىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ئېبۇگېن تېغى (额布根山).

(«هونلار تارىخى يىلنامىسى»، 97 ـ بەت).

(88) سىچۇبىدى كۆلى (私渠比鞮海) هازىرقى موڭغۇلىيە جۇمهۇرىيىتىدىكى ئۇبۇسۇ كۆلى.

(«هونلار تارىخى يىلنامىسى»، 97 ـ بەت).

(89) يەنرەن تېغى (燕然山) هازىرقى موڭغۇلىيە جۇمهۇرىيىتىدىكى خاڭغاي تېغى.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» دىن).

(90) ئەنخۇ دەرياسى (安侯水) هازىرقى موڭغۇلىيە جۇمهۇرىيىتىدىكى ئۇرقۇن دەرياسى.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 39 ـ بەت).

(91) باتۇر تەڭرىقۇت (冒顿单于) هونلارنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد تەڭرىقۇتى. م. ب. 209 — 174 ـ يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن. دادىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، هەربىي ۋە مەمۇرىي تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ، شەرقتە توڭغۇسلارنى يوقىتىپ، غەربتە توخرىيلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، جەنۇبتا بولسا خەن گاۋدىنى بەيدىڭ تېغىدا يەتتە كېچە ـ كۈندۈز قورشىۋېلىپ، ناهايىتى قۇدرەت تاپقان. ئاندىن

كروران، ئاسيۇ خوجيه قاتارلىق ئەللەرنى بېسۇبلىپ، ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتكەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خەن سۇلالىسىگە ئىنتايىن ئېغىر تەھدىت سالغانلىقى ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ بىلەن قۇدىلىشىش مۇناسىۋىتى ئورناتقان.

(«خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى» دىن).

㉒ ئاغا تەڭرىقۇت (老上单于) ھونلارنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلاد تەڭرىقۇتى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، ئىسمى قايۇق. م.ب. 174 — 161 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن. م.ب. 166 - يىلى ئۇ 140 مىڭ ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ، خەن سۇلالىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ، قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلغان. خەن ژېندى قوشۇن ئەۋەتىپ قايتۇرما زەربە بەرگەن بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالمىغان.

(«خەننامە. خەن ژېندى توغرىسىدا خاتىرە» دىن).

㉓ غەربىي دېڭىز (西海) بۇ يەردە دېيىلگەن غەربىي دېڭىز ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى جىرغىلانت دېگەن يەرنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 67 - بەت).

㉔ قوغشار (呼韩邪) م.ب. 58 - يىلى تەڭرىقۇت بولغان. م.ب. 52 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ گەنلۇ 2 - يىلى) خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان. ئىككىنچى يىلى ئۆز ئېلىنى باشلاپ گۇاڭلۇ شەھىرى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى گۇيۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) گە بېرىپ ئورۇنلاشقان. خەن يۇەندى ۋاڭ جاۋجۇننى ئۇنىڭغا ئالچىلىققا بەرگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئۇ پۈتۈن ئېلىنى تىنچلاندۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ھونلار خەن سۇلالىسى بىلەن 60 — 70 يىلچە دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلىغان.

(«خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى» دىن).

㉕ جۇڭسەن فۇ (仲山甫) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى لۇ شىيەنگۇڭنىڭ كىچىك ئوغلى، جۇ شۇەنۋاڭنىڭ ۋەزىرى، ناھايىتى دانىشمەن ئادەم.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㉖ ۋۇياڭ (武阳) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى فېيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 508 - بەت).

(97) «كېينكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئۇلۇغ سانغۇننىڭ دورغابى ۋە ئەسىرلەشكىرىنىڭ مائاشى 1000 دادەن ئاشلىق ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

(98) شىغاۋۇل — (侍中) دۇ جىڭ بىلەن دۇ گۇيىنىڭ پەخرىي ۋەزىپىسى. دۇ جىڭنىڭ ئەمەلىي ۋەزىپىسى مىراقۇلبېگى، دۇ گۇيىنىڭ ئەمەلىي ۋەزىپىسى مىراخور كاھىمگ ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

(99) يەن (鄢) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«كېينكى خەننامە يەشىملىرى»، 3849 ـ بەت).

(100) رۇياڭ (汝阳) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭشۇي ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«كېينكى خەننامە. يەشىملىرى»، 3856 ـ بەت).

(101) شىياڭ (夏阳) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنچېڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«كېينكى خەننامە. يەشىملىرى»، 3831 ـ بەت).

(102) مىرزىبەگ ئورۇنباساري (尚书仆射) دىۋان بېگىنىڭ ياردەمچىسى، 600 دادەن ئاشلىق مائاش ئالاتتى.

(«كېينكى خەننامە. يەشىملىرى»، 4184 ـ بەت).

(103) يەڭچۈەن ئۆلايىتى (颍川郡) دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دېڭفېڭ، باۋفېڭ ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، ۋېيشى، يەنچېڭ ناھىيىلىرىنىڭ غەربى، مىشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى ۋە يېشيەن، ۋۇياڭ ناھىيىلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ياڭدى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يۈشيەن ناھىيىسى).

(«خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دىن).

(104) تۆرە بېشى (夫将大) ۋەزىپىسى ئەمىر نۆكەرلىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، بىراق ھوقۇقى ئەمىر نۆكەرلىكىدىن چوڭ بولغان ئەمەلدار.

(«خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى» دىن).

(105) راڭ (穆) يېغىلىق دەۋرىدە خەن بەگلىكى (国韩) شەھىرى ئىدى، كېيىن ناھىيە بولدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە نەنياڭ ۋىلايىتىگە

قاريدى. ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دېڭشيەن ناھيىسىدە.
(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىن).

(106) لىيۇ جاۋ خەن جاڭدىنىڭ بانۇسى لياڭدىن تۇغۇلغان ئوغلى. خانىكە دۇ بانو لياڭنى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ، لىيۇ جاۋنى بېقىۋالغان. ئەمدىلا ئون ياشقا كىرگەن لىيۇ جاۋ خان (خېدى) بولغاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ ھوقۇقى شاھ سانىيە ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇڭا دېڭ دېي، دېڭ لېي، گو خۇاڭ، گو جۇ قاتارلىقلار شاھ سانىيە ۋە دۇشيەننى يۆلەپچۈك قىلىپ ئىسيان كۆتۈرەكچى بولدى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن خېدى تەزكىرىسى» دىن).

(107) جەنۇبىي، شىمالىي ئوردا (南宫,北宫) قەدىمدە خان - خاقانلار تۇرىدىغان ئوردا جەنۇبىي ئوردا دەپ ئاتىلاتتى؛ خانىكە تۇرىدىغان ئوردا شىمالىي ئوردا دەپ ئاتىلاتتى. جەنۇبىي ئوردا ئالدىدا، شىمالىي ئوردا ئارقىدا بولاتتى.
(«تۇزىتىلگەن سىيۇەن»، 390 - بەت).

(108) خېپۇ (合浦) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى خېپۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت - بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4122 - بەت).

(109) خەن خېدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئۇلۇغ سانغۇن (دۇشيەن) نىڭ ئورنى ئۈچ ئالىي ۋەزىرنىڭكىدىن ئۈستۈن ئىدى. دۇشيەننى تۆرە قىلىپ قويغاندىن كېيىن، ئورنى ئۈچ ئالىي ۋەزىرنىڭكىدىن تۆۋەن بولدى.
(مۇھەررىردىن).

(110) لو (罗) قەدىمكى ناھىيە، يەنى ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسى مىلو ناھىيىسى.
(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 864 - بەت).

(111) جيۇجېن ۋىلايىتى (九真郡) خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان. دائىرىسى ھازىرقى ۋيېتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى چىڭخۇا (清化) خېجىڭ (河静) ۋە يىئەن (义安) قاتارلىق جايلارغا توغرا كېلىدۇ.
(«سىخەي»، 146 - بەت).

(112) لياڭ تاڭ (粱棠) بىلەن ئىنىسى لياڭ يۇڭ (粱雍)، لياڭ جەي (粱翟) لەر لياڭ سۇڭ (粱竦) نىڭ ئوغۇللىرى، لياڭ سۇڭ بولسا

خەن جاڭدىنىڭ لياڭ خانىكىنىڭ دادىسى ئىدى. دۇ خانىكە لياڭ خانىكنى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، لياڭ سۇڭ تۈرمىگە تاشلىنىپ ئۆلدى، بالىلىرى جيۇجېن ۋىلايىتىگە سۈرگۈن قىلىندى. خەن خېدى دۇشيەننىڭ كۈچىنى يوقاتقاندىن كېيىن، لياڭ تاڭ ئاغا - ئىنىلەر پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىندى.

(«كېيىنكى خەننامە. لياڭ تۇڭ تەزكىرىسى» دىن).

(113) چاڭشا (长沙) قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسى چاڭشا شەھىرى باشقۇرىدىغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لىڭشياڭ (ھازىرقى چاڭشا شەھىرى).

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 49 — 50 - بەتلەر).

(114) خەن خېدى ئۆلگەندىن كېيىن، تۇغۇلغىنىغا ئەمدىلا 100 كۈن بولغان شاڭدى خان بولدى. شاڭدى ئىككى ياشقا كىرگەندە ئۆلۈپ كېتىپ، 13 ياشلىق ئەندى خان بولدى. شۇ مەزگىللەردە خەن خېدىنىڭ خانىكىسى دىڭ شاھ سانىيە بولۇپ دۆلەتنى باشقۇردى.

(مۇھەررىردىن).

(115) ۋېي چىڭ (卫青) پىڭياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنفېن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا) لىق. خەن ۋۇدىنىڭ خانىكىسى ۋېينىڭ ئىنىسى. ئەسلى پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ قۇلى ئىدى. كېيىن خەن ۋۇدىنىڭ نەزەرى چۈشۈپ، مۇھىم خىزمەتلەرگە قويىدى. ئۇلۇغ سانغۇن چاڭپىڭ تۆرىسى قىلىپ تەينىلەندى. م. ب. 137 - يىلى ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، ھونلارنى يەڭدى ۋە خېتاۋ رايونىنى قايتۇرۇۋالدى. م. ب. 119 - يىلى خو چۈبىڭ بىلەن بىرلىكتە ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىگە زەربە بەردى. جەمئىي يەتتە قېتىم يۈرۈشكە چىقىپ، خەن سۇلالىسىنى ھونلارنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلدۇردى. م. ب. 106 - يىلى ئۆلدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېي چىڭ تەزكىرىسى» دىن).

(116) خو چۈبىڭ (霍去病) پىڭياڭلىق. م. ب. 140 - يىلى تۇغۇلغان. م. ب. 121 - يىلى ھونلارنى ئىككى قېتىم يېڭىپ، خېشى رايونىنى ئىگىلەپ غەربىي يۇرت يولىنى ئاچتى. م. ب. 119 - يىلى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىگە زەربە بېرىپ، قىران چەۋەنداز سانغۇن، ئۇزغان تۆرە ئۇنۋانلىرىغا ئېرىشتى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئالتە قېتىم ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، ھونلارنىڭ خەن

سۈلالىسىگە بولغان تەھدىتىنى يوقاتتى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. قىران چەۋەنداز سانغۇن تەزكىرىسى» دىن).
(117) بۇ يەردە دېيىلگەن ئالدىنقىلار ژېي چىڭ، خو چۈبىڭلارنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
(118) دۇڭفاڭ شو (东方朔) يەنسى (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى خۇيمىن ناھىيىسى) لىق. غەربىي خەن سۈلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەدىب، قىزىقچى.
(«خەننامە. دۇڭفاڭ شونىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

ما يۇەننىڭ تەرجىمھالى

م. 33 - يىلى (خەن گۇاڭتۇڭدىنىڭ جيەنۇڭ 9 - يىلى) خەن گۇاڭتۇڭدى ما يۇەن① نى كېڭەش بېگى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنى لەي شى② نىڭ ئۆز قول ئاستىدىكى سەركەردىلەرنىڭ لياڭجۇنى تىنچىتىشىنى نازارەت قىلىشقا يارەملىشىشكە قويدى. ۋاڭ ماڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، غەربىي چياڭلار چېگرىغا تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. ئاندىن قورۇل ئىچىگە كىرىۋېلىپ جەنۇبقا ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيىلەرنىڭ كۆپچىلىكىنى ئىگىلىۋالدى. لەي شى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ لۇڭشى رايونىنىڭ چياڭلار بىسىۋېلىپ خانۇەيران قىلدى، ما يۇەندىن باشقا ھېچكىم بۇ مالىمانچىلىقنى تىنچىتالمايدۇ، دېدى.

م. 35 - يىلى (خەن گۇاڭتۇڭدىنىڭ جيەنۇڭ 11 - يىلى) ياز پەسلىدە، خەن گۇاڭتۇڭدى تامغىلىق مەكتۇپ بىلەن ما يۇەننى لۇڭشى ۋالىيسى قىلىپ تەينىلىدى. ما يۇەن پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ جەمئىي 3000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن لىنتاۋدا شيەنلىيەن چياڭلىرىنى يېڭىپ بىرنەچچە يۈز دۇشمەننى ئۆلتۈردى ۋە 10 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا - مال ئولجا ئالدى. قورۇلنى ساقلاۋاتقان 8000 دىن ئوشۇق چياڭ مايۇەن تۇرغان يەرگە بېرىپ

ئۇنىڭغا ئەل بولدى. يەنە بىرنەچچە تۈمەن چياك توپلىشىپ بۇلاك - تالاك يۈرگۈزۈپ گېمېن ناھىيىسىدىكى مۇھىم جايدا مۇداپىئەلەندى، ما يۈەن ۋە ئەلەم كۆرسەتكۈچى سانغۇن ما چېك لەشكەر تارتىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. چياڭلار خوتۇن - بالىلىرىنى ۋە تەمىنات ھارۋىلىرىنى چېيەنيا جىلغىسى③ غا يۆتكىدى. ما يۈەن يوشۇرۇن ھالدا سوقماق يول بىلەن بېرىپ چياڭلار قارارگاھىغا تېگىش قىلدى. چياڭلار قورقۇنچىدىن يەنمۇ يىراقتا يۆتكىلىپ تاڭچى جىلغىسى④ غا كەلگەندە، ما يۈەن قوغلاپ زەربە بەردى. چياڭلار خىل قوشۇنلىرىنى شىمالىي تاغقا توپلىدى، ما يۈەنمۇ قوشۇنىنى تاغقا قارىتىپ جەڭگىۋار سەپ تارتتى ۋە يوشۇرۇنچە بىرنەچچە يۈز چەۋەندازنى چياڭلارنىڭ كەينىدىن ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ ئوت يېقىپ جەڭ دۇمباقلىرىنى چېلىپ، نەرە تارتىپ چۇقان كۆتۈردى. چياڭلار يېڭىلدى، ئۇلار تىرىپەرەن بولۇپ قاچقان دۇشمەندىن 1000 دىن ئوشۇقىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ما يۈەننىڭ قوشۇنى ئاز بولغاچقا ئۇلارنى ئاخىرغىچە قىستاپ قوغلىيالماي دۇشمەن تاشلاپ كەتكەن ئاشلىق، مال - ۋارانلارنى ئولجا ئېلىپلا قايتتى. شۇ قېتىمقى جەڭدە ما يۈەننىڭ پۈتىغا ئوق تەگدى، خەن گۇاڭۇدى مەكتۇپ يوللاپ ئۇنىڭدىن ھال سورىدى ھەمدە بىرنەچچە مىڭ تۇياق چارۋا - مال ھەدىيە قىلدى، ما يۈەن بۇ چارۋىلارنىڭ ھەممىسىنى مېھمان خادىملىرىغا بۆلۈپ بەردى.

شۇ چاغدا ئوردىدىكى ۋەزىرلەر جىنچېك ۋىلايىتى پوچياك ناھىيىسى⑤ نىڭ غەربىگە يول يىراق ھەم ئۇ يەردە ئوغرى - قاراقچى كۆپ دەپ قاراپ ئۇنى تاشلىۋېتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. ما يۈەن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ پوچياك ناھىيىسى غەربىدىكى شەھەر - قەلئەلەرنىڭ تولىسى ياخشى ۋە مۇستەھكەم بولۇپ، مۇداپىئە قىلىپ تۇتۇپ تۇرۇشقا بولىدۇ: ئۇ يەردە ئېتىزلار مۇنبەت، ئېرىق - ئۆستەڭلەر كۆپ. چياڭلار خۇاڭجۇڭ

رايونىنى ئىگىلىۋالسا، زىيانكەشلىك قىلماي قالمايدۇ. بۇ يەرلەرنى تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ، دېدى. خەن گۇاڭۋۇدى ئۇنىڭ قارىشىغا قوشۇلدى. شۇڭا ۋۇۋېي ۋالىيسى لياڭ تۇڭغا ۋۇۋېيدا تۇرۇۋاتقان جىنچېڭ ۋىلايىتى ئاھالىلىرىنى پۈتۈنلەي قايتۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. 3000 دىن ئوشۇق ئادەم قايتىپ كېلىپ ئۆز شەھەرلىرىگە ئورۇنلاشتى. ما يۈەن مەكتۇپ يوللاپ ئۇلارغا ئەمەل بېرىش، ئىچكى ۋە تاشقى شەھەرلەرنى رېمونت قىلىش، مۇداپىئە قورغانلىرى ۋە قاراۋۇل تۇرلىرىنى سېلىش، سۇلۇق ئېتىزلارنى بەرپا قىلىپ، تېرىقچى ۋە چارۋىچىلارنى مۇكاپاتلاش، پۇقرالارغا شاد - خۇرام تىرىكچىلىك قىلىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. يەنە چياڭلارنىڭ ئاقساقىلى ياڭ فېڭنى ئەۋەتىپ قورۇل سىرتىدىكى چياڭلارنى كېلىپ خەن پۇقرالىرى بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە دەۋەت قىلدى. ئۇ يەنە، گۇڭسۇن شۇغا ئاسىيلىق قىلىپ خەن خانلىقىغا ئەل بولغان ۋۇدۇ دىلىرى توغرىسىدىمۇ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى بەگ، خان، ئاقساقاللىق ناملىرى⑥ نى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تامغا ۋە باغ بېرىشنى تەكلىپ قىلدى. خەن گۇاڭۋۇدى بۇ تەكلىپلەرنى قوبۇل قىلدى ھەم ما چېڭنىڭ قوشۇنىنى قايتۇرۇپ كەلدى.

م. 37 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 13 - يىلى) ۋۇدۇدىكى سېنلاڭ چياڭلىرى ۋە قورۇل سىرتىدىكى چياڭلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، سىپاھ - بەگلەرنى ئۆلتۈردى. ما يۈەن 4000 دىن ئوشۇق قوشۇن بىلەن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ دىداۋ ناھىيىسى⑦ گە قەدەر باردى، چياڭلار تاغقا توپلىنىۋالدى. ما يۈەن قوشۇنلىرى پايدىلىق يەر شارائىتىنى ئىگىلەپ، ئوت - چۆپ، سۇ بار يەرلەرنى تارتىۋېلىپ، ئۇرۇش قىلماي تۇرۇۋالدى. چياڭلار تۇرمۇشتا قىينىلىپ ئاقساقىلىنىڭ باشچىلىقىدا بىرنەچچە يۈز مىڭ تۈتۈنى قورۇلدىن قېچىپ چىقىپ كەتتى، قالغان بىر

تۇمەندىن ئارتۇق ئادەم ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن لۇڭشى رايونى تىنچىدى.

ما يۈەن ئىلتىپاتلىق، ئىنسابلىق، قول ئاستىدىكىلەرگە كەڭ قورساق ئادەم ئىدى. ئەمەلدارلىرىنى ئۆز ئىشىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىشقا قويۇپ بېرەتتى، پەقەت مۇھىم پرىنسىپال ئىشلارنىلا ئۆزى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ مېھمان خادىملىرى ھەر كۈنى ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇراتتى، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى بەزىدە سىرتتا بولۇۋاتقان ئىشلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىپ كىرسە، ما يۈەن ئۇلارغا: «بۇ ئىشلار يارەمچى ۋالىي ۋە نازىر بەگلەر⑧ نىڭ ئىشى، مېنىڭ بۇ ئىشلار بىلەن كارىم يوق، سىلەر مەن بوۋايغا رەھىم قىلىڭلار، ماڭا بىرئاز كۆڭۈل ئېچىشقا يول قويۇڭلار. ئەگەر باي - مۆتىۋەرلەر پۇقرالارغا زىيانكەشلىك قىلسا، ھېيلىگەر چىاڭلار ئادەم توپلاپ قارشىلىق كۆرسەتسە، ئاندىن بۇ ۋالىينىڭ ئىشى بولىدۇ» دەيتتى.

ياندىكى ناھىيىدە ئىلگىرى ئۆچ ئېلىش ئىشى يۈز بەرگەندە ئەمەلدار ۋە پۇقرالار چىاڭلار ئىسيان كۆتۈردى دەپ قالايمىقان گەپ چىقارغان، پۇقرالار ئالدىراپ - تېنەپ شەھەرگە كىرىۋالغان، دىداۋ ناھىينىسىنىڭ ھاكىمىمۇ ۋالىي مەھكىمىسىگە كېلىپ شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېتىش، قوشۇن چىقىرىپ مۇداپىئە كۆرۈشنى ئىلتىماس قىلغانىدى. بۇ چاغدا مېھمان خادىملىرى بىلەن شاراب ئىچىۋاتقان ما يۈەن قاقاقلاپ كۈلگىنىچە: «شاۋداڭ چىاڭلىرى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قانداق پېتىنسۇن! دىداۋ ناھىينىسىنىڭ ھاكىمىغا ئېيتىڭلار، قايتىپ بېرىپ ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىنى ساقلاۋەرسۇن، ئەگەر ھەقىقەتەن بەك قورقۇپ كەتسە، كارىۋىتىنىڭ تېگىگە كىرىۋالسىمۇ بولىدۇ» دېگەنىدى. كېيىن ئاستا - ئاستا تىنچلىق ئورنىغان چاغدا، ۋىلايەتتىكى ئەمەلدار ۋە پۇقرالار ھەممىسى ئۇنىڭغا قايىل بولۇشقان. ما يۈەن لۇڭشىدا ئالتە يىل خىزمەت قىلغاندىن كېيىن پايتەختكە

يۆتكىلىپ ئەمىر بارلاس بولدى.
(«كېينكى خەننامە»، 3 - توم، 835 — 837 - بەتلەر).

دەسلەپتە ما يۈەن قوشۇننى باشلاپ جياۋجى⑨ دىن پايتەختكە ئەمدىلا قايتىپ كەلگەندە، نۇرغۇن قەدىناس دوستلىرى ئالدىغا چىقىپ هال سورىدى. پىكلىكلىق مېڭ جى ئۆزىنىڭ تەدبىرلىكلىكى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ ما يۈەننى تەبرىكلىدى. ما يۈەن ئۇنىڭغا دېدى: «مەن سىزنىڭ دانا سۆزلۈك بولۇشىڭىزنى ئۈمىد قىلاتتىم، ئەكسىچە نېمە ئۈچۈن ئاددىي ئادەملەردەك بولۇپ قالدىڭىز؟ ئىلگىرى داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن لۇ بودىي ⑩ دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىپ يەتتە ژىلايەت⑪ تەسىس قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ئاران بىرنەچچە يۈز تۈتۈن سۈيۈرغال قىلغان؛ بۈگۈنكى كۈندە مېنىڭ كىچىككىنە تۆھپەم ئۈچۈن چوڭ ناھىيە ئىنئام قىلىندى، تۆھپە كىچىك، ئىنئام چوڭ بولۇپ كەتتى، بۇنى مەن قانداق قىلسام ئۈزۈن مۇددەت ساقلاپ قالالايمەن؟ جانابىڭىز بۇ ھەقتە ماڭا قانداق يولىلاز بىلەن ياردەم قىلالايسىز؟». مېڭ جى: «مەن نادان، قارا قورساق ئادەم، سىزگە يېتىشىلمەيمەن» دېدى. ما يۈەن: «ھازىر ھونلار ۋە ئۇغانلار تېخىچە شىمالىي چېگرىدىكى ئايماق - ژىلايەتلەرگە پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتىدۇ، مەن ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى ئىلتىماس قىلىمەن. يىگىت ئادەم چېگرىدا، جەڭ مەيدانىدا ئۆلۈشى، ئات تېرىسىگە يۆگىلىپ كۆمۈلۈشى لازىم، قانداقمۇ ئۆيدە بالا - چاقىنىڭ يېنىدا ياشىغىلى بولسۇن!» دېدى. مېڭ جى: «قەھرىمان بولۇش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە شۇنداق قىلىش كېرەك» دېدى.

ما يۈەن پايتەختكە قايتىپ كېلىپ بىر ئايدىن ئوشۇق ۋاقىتتىن كېيىن، ھونلار ۋە ئۇغانلار فۇفېڭ ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى. ما يۈەن پايتەخت ئەتراپى رايونلىرى پاراكەندىچىلىككە

ئۇچرىدى، مەرھۇم خانلار قەبرىگاھى ئىنتايىن جىددىي خەۋپ ئاستىدا قالدى دەپ قاراپ، ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇندى، خەن گۇاڭژۇدى ئىلتىماسنى قوبۇل قىلدى. ما يۈەن 9 - ئايدا پايتەختكە قايتىپ كېلىپ، 12 - ئايدا يەنە شياڭگو ناھىيىسى⑫ گە مۇداپىئىدگە كەتتى.

خەن گۇاڭژۇدى قەلەمدار ژە ئەلەمدار بەگلەرگە ما يۈەننى ئۇزىتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. ما يۈەن ئىشكىئاغىسى لياڭ سۇڭ، دۇ گۇلارغا: «ئادەتتىكى بىر ئادەم ئېسىلزادىگە ئايلانغاندا، ئۇزىنىڭ يەنە شۇ پەس ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى ئويلىشى كېرەك، ئەگەر ئىككىنچىلار قايتىدىن پەس ئورۇنغا چۈشۈپ قالماسلىقنى ئويلىسا، ئۇلار يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل تۇتقان ۋاقىتلاردىن باشلاپلا ئۆزۈڭلارنى تۇتۇۋېلىپ دىيانەتلىك بولۇشۇڭلار كېرەك، مېنىڭ سۆزلىرىمنى ئوبدان ئويلىنىپ كۆرۈڭلار» دېدى. لياڭ سۇڭ كېيىنكى ۋاقىتتا دەرۋەقە ئۆزىنىڭ ئورنى ژە بايلىقى بىلەن تەكەببۇرلىشىپ ئۆزىگە بالا تاپتى، دۇ گۇمۇ جىنايەت ئۆتكۈزۈپ جازالىنىشقا تاسلا قالدى.

كېيىنكى يىلى (م. 45 - يىلى، خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 21 - يىلى)، كۆزدە، ما يۈەن 3000 چەۋەندىز بىلەن گاۋلىيۇدىن چىقىپ، يەنمېن، دەيجۇن، شاڭگۇ قاتارلىق ۋىلايەتلەردىكى قورغان ژە قاراۋۇلخانىلارنى كۆزدىن كەچۈردى. ئۇغان چارلىغۇچىلىرى خەن قوشۇنلىرى كەلگەنلىكىنى بايقاپ قېلىپ، دەرھال چېكىنىپ كەتتى، ما يۈەن قولىغا ھېچ نەرسە چۈشۈرەلمەي قايتىپ كەلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 841 - بەت).

م. 77 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 2 - يىلى) جىنچېڭ، لۇڭشى ۋىلايەتلىرىدىكى چياڭلار ئىسيان قىلدى. خەن

جاڭدى ما فاكت⑬ نى مۇۋەققەت ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى، چاڭشۇي چېرىكچىسى گىك گۇڭنى ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ تەينىلەپ، پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىغا قاراشلىق بەش چېرىكچىنىڭ ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرىدىن، شۇنداقلا ۋىلايەتلەردىكى ئوقياچى لەشكەرلەردىن جەمئىي 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. چوڭ قوشۇن جىشيەن ناھىيىسىگە كەلگەندە، چياڭلارنىڭ ئاقساقىلى بۇ چياۋ قاتارلىقلار لىنتاۋدا جەنۇبىي قىسىم كاھىبىگى⑭ گە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. ما فاڭ ئۇنى قۇتۇلدۇرماقچى بولدى، لېكىن لىنتاۋنىڭ يولى خەتەرلىك بولۇپ، ئات، ھارۋا تەڭ ماڭالمايتتى. شۇڭا ئۇ بىرنەچچە يۈز چەۋەنداز بىلەن ئىككى ئەسىر لەشكەرنىلا ئەۋەتتى، ئۇلار ئالدى ۋە ئارقا ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ لىنتاۋدىن ئون نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا قارارگاھ قۇردى ۋە چوڭ قوشۇن سەھەردىلا ھۇجۇم قىلىدۇ دېگەندەك قىلىپ جىق تۇغلارنى قادىاپ قويدى. چياڭلارنىڭ چىنداۋ ۋاللىرى بۇنى كۆرۈپ، ئالمان - تالمان قايتىپ خان قوشۇنلىرى قۇدرەتلىك ئىكەن، قارشى تۇرۇش مۇمكىن ئەمەسكەن دەپ مەلۇم قىلدى. ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە، خان قوشۇنلىرى داقا - دۇمباق چېلىپ، چۇقان كۆتۈرۈپ ئالغا تاشلاندى، چياڭلار قورقۇپ قاچتى. قوشۇن دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، 4000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەننىڭ لىنتاۋدىكى قورشاۋى بۇزۇلۇپ تاشلاندى. ما فاڭ ئىلتىپات ۋە ئادالەت بىلەن چياڭلارنى ئەيۋەشكە كەلتۈردى، شاۋداڭ چياڭلىرى ھەممىسى كېلىپ تەسلىم بولدى، پەقەت بۇ چياۋ قاتارلىق ئىككى تۇمەندىن جىق ئادەم يەنىلا لىنتاۋنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ۋاڭچۇ جىلغىسى⑮ دا بېكىنىۋالدى. 12 - ئايدا يەنە خېلۇ جىلغىسىدا گېڭ گۇڭنىڭ ئەسىر لەشكەرلىرىنى ۋە لۇڭشى دورغاپىنى يېڭىپ، ئۇلارنىڭ

نەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى. كېيىنكى يىلى (م. 78 - يىلى، خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 3 - يىلى) باھاردا، مافاڭ ئەمىر لەشكەر شياجۇننى 5000 ئادەم بىلەن چوڭ يول ئارقىلىق دۇشمەننىڭ ئالدى قىسمىغا ئەۋەتتى، ئەمىر لەشكەر ما پېڭنى يوشۇرۇن ھالدا 5000 ئادەم بىلەن سوقماق يوللار ئارقىلىق دۇشمەننىڭ مەركىزىي قىسمىغا بىۋاستە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. يەنە باشلامچى دورغاپ لى دياۋ قاتارلىقلارغا 4000 ئادەم بىلەن دۇشمەننىڭ غەرب تەرىپىگە ئايلىنىپ ئۆتۈشكە بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۇچ يولدىن تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ، يەنە يەڭدى. 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى، 100 مىڭدىن ئوشۇق چارۋا - مال ئولجا ئالدى. چياڭلار چېكىنىپ كەتتى، شياجۇن قوغلاپ بېرىپ ئۆزى مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ما فاڭ قوشۇن تارتىپ سوشى⑯ دا چياڭلار بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى. بۇ چياۋ ۋەزىيەتنىڭ خەتەرلىكلىكىنى كۆرۈپ، بىر تۇمەندىن ئوشۇق ئادەمى بىلەن ئەل بولدى. خەن جاڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ ما فاڭنى پايتەختكە قايتۇرۇپ كەلدى ۋە ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى قىلىپ تەينىلىدى، يەنى قوشۇمچە قوۋۇق بېشى ۋەزىپىسىنى بەردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 855 — 856 - بەتلەر).

---

① ما يۈەن (马援) ماۋلىڭلىق. م. ب. 14 - يىلى تۇغۇلغان. ۋاڭ ماڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا خەنجۇڭ ۋالىيسى بولدى. كېيىن ۋېي شياۋغا بېقىندى. لىيۇ شيۇ قوزغالغاندىن كېيىن، لىيۇ شيۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، ۋېي شياۋنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى. م. 35 - يىلى لۇڭشى ۋالىيسى بولۇپ تەينىلىنىپ، شيەنلىيەن چياڭلىرىنى تارمار قىلدى. ئاندىن داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن بولۇپ جەنۇبتىكى جاۋجىي ۋىلايىتىگە يۈرۈش قىلدى. م. 49 - يىلى ۋۇلىڭدىكى ئىسيانچى يات قوۋملارغا يۈرۈش قىلغاندا ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. ما يۈەن تەزكىرىسى» دىن).

② لەي شى (来敏) شنيي (新野 هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شنيي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) لىق. دەسلەپتە ليۇ شۇەننىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدار بولدى. كېيىن ليۇ شيۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېڭەشبىگى بولدى ۋە ۋېي شياۋنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. م. 35 - يىلى گۇڭسۇن شۇغا قارشى يۈرۈش قىلغاندا، گۇڭسۇن شۇ ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆلتۈرگۈزدى.

(«كېيىنكى خەننامە. لەي شى تەزكىرىسى» دىن).

③ چېەنيا جىلغىسى (允吾谷) ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خۇاڭخي دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا. كېيىن شۇ يەردە چېەنيا ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4065 - بەت).

④ تاڭيى جىلغىسى (唐冀谷) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىم گۇ يەنۇۋنىڭ دېيىشچە، تاڭيى جىلغىسى چېەنيا جىلغىسىنىڭ غەربىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 883 - بەت).

⑤ پوچياڭ ناھىيىسى (破羌县) هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى لىدۇ ناھىيىسى نېەنبو بازىرىنىڭ شەرقىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 8066 - بەت).

⑥ ژاڭ ماڭ هاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئىلگىرى خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان ئەللەرنىڭ بەگ، خانلىرى ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئەمەل ناملىرىنى ئۆزگەرتىپ تۆۋەنلىتىۋەتكەنىدى.

(مۇھەررىردىن).

⑦ دىداۋ ناھىيىسى (氐道县) هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭشۇي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 885 - بەت).

⑧ نازىر بەگلەر (椽史) ئوردا، بەگلىك، ۋىلايەت ۋە قارام ئەللەردە تەسىس قىلىنغان ھەرخىل كەسپىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4220 - بەت).

⑨ جياۋجى (趾交) قەدىمكى ۋىلايەت. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، دائىرىسى هازىرقى ۋېيتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى نامىتىڭ شەھىرىنىڭ شىمالى، يۇننەن ئۆلكىسى خېگۇ ياۋزۇ

ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقى، گۇاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونى پىڭشياڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لۇڭبيەن (ھازىرقى ۋيېتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى خانۇي شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا).

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 63 - بەت).

⑩ لۇ بودې (路博德) لياۋدۇڭلۇق، يۇبىيپىڭ ۋالىيسى مەنسىپىدە قىران چەۋەندازى سانغۇن خو چۇبىڭ بىلەن ھونلارغا يۈرۈش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى. كېيىن داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن مەنسىپىدە جەنۇبىي يۆلەرنى تارمار قىلغانلىقى ئۈچۈن سۇيۇرغال بېرىلدى. ئوقيالىقلار سانغۇنى بولۇپ جۇيەندە مۇداپىئەدە تۇرغاندا ئۆلدى.

(«خەننامە. ۋېي چىڭ، خو چۇبىڭ تەزكىرىلىرى» دىن).

⑪ خەن ۋۇدى جەنۇبىي يۆلەرنى تىنچىتقاندىن كېيىن، شۇ يەردە نەنخەي، سانۇۋۇ، يۇلىن، خېپۇ، جياۋجى، جيۇجېن، رىنەن، جۇيې، جەنئېردىن ئىبارەت توققۇز ۋىلايەت تەسىس قىلدى. م.ب. 82 - يىلى (خەن جاۋدىنىڭ شيۇەن 5 - يىلى) جەنئېر ۋىلايىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. م.ب. 46 - يىلى (خەن يۈەندىنىڭ چۇيۇەن 3 - يىلى) جۇيې ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇڭا «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە توققۇز ۋىلايەت دېيىلمەي، يەتتە ۋىلايەت دەپ يېزىلغان.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 890 - بەت).

⑫ شياڭگو ناھىيىسى (襄国县) ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتەي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيچۈەن كەنتىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3886 - بەت).

⑬ ما فاڭ (马防) ما يۈەننىڭ كىچىك ئوغلى.

(مۇھەررىردىن).

⑭ جەنۇبىي قىسىم كاھىگى (南部都尉) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ۋىلايەت كاھىگى دېگەن ئەمەل بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق چېگرا ۋىلايەتلىرىنىڭ كاھىگى يەنىلا ساقلاپ قېلىندى. لۇڭشى ۋىلايىتى كاھىگى لۇڭشى ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىدىكى

لىنتاۋ شەھىرىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن جەنۇبىي قىسىم كاھىبگـــى دەپ ئاتىلاتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑮ ۋاڭچۇ جىلغىسى (谷曲望) «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا ئېيتىلىشىچە، ۋاڭچۇ جىلغىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى مـــنشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(مۇھەررىردىن).

⑯ سوشى (西索) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى مىنشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 265 ـ بەت).

لۇگۈڭنىڭ تەرجىمھالى

كىيىنكى ۋاقىتتا لۇ گۈك① ياساۋۇل تەپتىش بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. خەن خېدى ئەمدىلا تەختكە چىقىشىغا، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇ شيەن بىلەن كۇنپېتىشقا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن گېڭ بىڭنى ئەۋەتىپ ھونلارغا تېگىش قىلىش پىلانلانغانىدى، لۇ گۈك خانغا مەسلىھەت بېرىپ:

«ئالىيلىرى باش قاتۇرۇپ، ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا ھەربىي ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتىدىلا، شىمالىي چېگرىنى قوراللىق كۈچى بىلەن تىنچىتىپ، خەلق ئۈچۈن ئاپەتنى يوقىتىش، ئەۋلادلارنى خاتىرجەم قىلىشنى پىلانلاۋاتىدىلا. لېكىن پېقىر ئويلاپ باقسام، بۇ قېتىمقى ھەربىكەتنىڭ پايدىسى يوقتەك قىلىدۇ. دۆلەتنىڭ خەۋپسىزلىكى، خەلقنىڭ ھاياتىي پۈتۈنلەي مۇشۇ قېتىمقى ھەربىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ئاشلىقتىن كەم ھوسۇل ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن ئوزۇق - تۇلۇك يېتىشمەيۋاتىدۇ، ئامبارلار قۇرۇق، دۆلەتنىڭ جۇغلانمىسى يوق، دۆلىتىمىز يېقىندىلا مۇسىبەتلىك بولدى②، ھەممە ئادەمنىڭ كۆڭلىدە قورقۇنچ بار، ئالىيلىرى مۇقەددەس پەزىلەتنى ئىپادىلەپ، ۋاپادارلىقنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىپ، ئۈچ يىل قارىلىق

تۇتماقچى بولدىلا، دۆلەت ئىشلىرىنى باش ۋەزىر باشقۇرىدىغان بولدى. شۇڭا پۇقرالار قانداقتۇر بىرنېمە كەملىك قىلىۋاتقاندەك ھېس قىلىدۇ، ئالىيلىرى سىرتقا چىققاندا توۋلاپ تۇرىدىغان مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ ئاۋازىنىمۇ قىش - ياز ئاڭلىمىدى، ئۇلارنىڭ ئالىيلىرىنى ئەندىشە ئىچىدە ئەسلىمىگەنلىرى يوق. ئۇلار گويا كۆتكىنىگە ئېرىشەلمىگەندەك روھىي ھالەتتە تۇرماقتا؛ ھازىر باھار پەسلى. 3 - ئايدا ئۇرۇش قوزغاپ، پۈتكۈل دۆلەتنى پاراكەندىچىلىككە سېلىپ ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلساق، بۇ ھەقىقەتەنمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ مېھرىبانلىقىنى چۆرۈۋەتكەنلىك بولىدۇ. شۇنداقلا يېڭى يىلنامە قوللىنىپ، ئىچكى جەھەتتىن تاشقى جەھەتكىچە ھاكىمىيەتنى كۆچەيتىش چارىسىمۇ ئەمەس.

پۇقرالارنى تەڭرى يارالقان. خۇددى ئاتا - ئانىلار ئۆز بالىلىرىنى ياخشى كۆرگەندەك تەڭرىمۇ ئۆز پۇقرالىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەگەر بىرەر تىرىكلىك ئۆزىگە مۇۋاپىق مۇھىتقا ئىگە بولالمىسا، ئۇ چاغدا ھاۋامۇ ئۆزىنىڭ نورمالىلىقىنى يوقىتىدۇ. ئۇ ھالدا ئادەملەر نېمە بولماقچى؟ كىشىلەرنى سۆيىدىغان ئادەملەر تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا چوقۇم ئېرىشىدۇ. بۇرۇن ئاتاخان③ كىشىلەرنىڭ ئامانلىقىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن رۇئ - دىلار بىلەن ئۇرۇش قىلماي بىن④ شەھىرىدىن چېكىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەڭرى يار بولغان. رۇئ - دىلار ئەتراپىمىزدىكى غەلىتە مەخلۇقلاردۇر. ئۇلار بىز بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇپ تەكەببۇرلۇق قىلىدۇ، يولسىزلىق - ئەدەبسىزلىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ياۋايى ھايۋانلاردىن پەرقى يوق. ئەگەر خەن سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرسا، ئالەمنى مالەم قىلىۋېتىپ ياخشى ئادەملەرگە ھاقارەت كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دانا خانلارنىڭ چارىسى ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋەتمەي، ئۇلارنى پەقەت تىزگىنلەپ تۇرۇشتىنلا ئىبارەت، خالاس.

بۇگۈنكى كۈندە چېگرا تىنچ، شۇڭا مېھرىبانلىق ۋە ھەققانىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئادىل، شەخسىيەتسىزلىك بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئارقىلىق ھەممە ئادەمنى باي ۋە پاراۋان بولۇش، ئۆز كەسپى بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللىنىش، خۇشال - خۇرام ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم. ئەلدىكى ئىشلار ئوبدان باشقۇرۇلسا، تەڭرى يىلنى تەڭشەپ بېرىدۇ، مەيىن شامال، قەرەلدە ياغقان يامغۇرلار يېراق - يېراقلارنى قاپلايدۇ، يى - دىلار تىلدىن تىلغا تەرجىمە قىلىپ ئۇقۇپ ئالدىمىزغا كېلىدۇ. «پالنامە» ⑤ دە ئېيتىلىشىچە، سەممىي - سادىق ۋە ئىناۋەتلىك ئادەم خۇددى سۇ توشقۇزۇلغان كۈپكە ئوخشايدۇ، قاچان بولمىسۇن باشقىلار ئۇنىڭ يېنىغا ئۆزى كېلىدۇ ۋە پايدىغا ئىگە بولىدۇ، بۇ، تاتلىق يامغۇر سۈيى مېنىڭ كۈپۈمگە تولسا، مەندە يەنە سەممىي - ساداقەتلىك ۋە ئىناۋەت قاتارلىق گۈزەل پەزىلەت بار بولسا، باشقىلار ئۆزى ئالدىمغا كېلىپ ياخشىلىققا ئېرىشىدۇ دېگەنلىك بولىدۇ. ئومۇمەن ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن باشقىلارنى بويسۇندۇرغانلار مۇقەررەر گۇللەپ - ياشنايدۇ، قورال كۈچى بىلەن باشقىلارنى بويسۇندۇرغانلار بولسا، مۇقەررەر ھالاك بولىدۇ. ھازىر شىمالىي ھونلار سىياسىيلاردىن يېڭىلىپ يېراق ئۇرقون دەرياسى غەربىگە بېكىندى، ئۇلار چېگرا - قورۇلدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقتا تۇرۇۋاتىدۇ. خانلىقىمىز بولسا ئۇلارنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ مەنپەئەتكە ئېرىشمەكچى، بۇ مۇۋاپىق ئۇسۇل ئەمەس - تەا! بۇرۇن مىراقۇلى جەي رۇڭ قورۇلدىن يىراقتا چىقىپ، ئاخىرىدا ھونلاردىن بىرەرىنمۇ ئۇچرىتالمىغان، لېكىن خەن قوشۇنلىرى ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن. ئاق تاغدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن چىققان قىيىنچىلىق ئۇزۇلمەي داۋام قىلىۋاتىدۇ. غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى چېن مۇنىڭ پۈتكۈل قوشۇنى تارمار بولۇپ، لەشكەرلەرنىڭ جەسىتى تاغدەك

دۆڭلەنگەن، ھازىرغىچە يەنىلا شۇ ئىشلارنىڭ دەردىنى تارتىۋاتىمىز. يېتىم - يېسىرلارنىڭ قايغۇ - ھەسرىتى تېخىچە تۈگىمىدى، مېھىر - شەپقەتلىك ئادەملەر بۇلارنى ئەسلەپ ھامان ئاھ ئۇرۇۋاتىدۇ، بىز يەنە نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئادەملەرنىڭ كونا يولىدا ماڭمىمىز، نېمە ئۈچۈن بالا - قازا بىلەن ھېسابلاشمايمىز؟ بۇگۈن ئەمىر ھەرەس يېتەرلىك خىراجەت چىقىرالمىغانلىقتىن، خەلق ئىچىدىكى ئادەم كۆچى ۋە ماددىي بايلىقلارنى يېغىپ ئىشلىتىشىمىزگە توغرا كەلدى. ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنىڭ قىسىملارغا بۆلۈنۈپ سۈيلىشى ۋە يۇقىرى - تۆۋەن قىستىشىدىن خەلق ئىنتايىن جىددىيلىك ھېس قىلىشۋاتىدۇ. پايتەخت ئەتراپى، بىكجۇ ھەم لياڭجۇ ئايماقلىرىدا قۇرغاقچىلىق بولۇپ، بۇغدايلار قۇرۇپ كەتتى، كالىلار كۈندىن - كۈنگە كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىۋاتىدۇ، مانا بۇ — ئادەملەرنىڭ ئىشى تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە مۇۋاپىقلاشمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. سىپاھ - بەگلەر ۋە پۇقرالارنىڭ ھەممىسى ھونلارغا يۇرۇش قىلغىلى بولمايدۇ دېيىشۋاتىدۇ، ئالىيلىرى نېمە ئۈچۈن بىر ئادەمنىڭلا پىلانى بويىچە نەچچە مىڭلىغان ئادەمنىڭ ھاياتىدىن ۋاز كېچىدىلا، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنىڭ سەممىي سۆزلىرىنى ئويلاپ باقمايدىلا؟ يۇقىرىدا تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە، تۆۋەندە كىشىلەرنىڭ خاھىشىغا باققاندىلا ئىشنىڭ توغرا ياكى خاتا قىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. يېقىر خەن سۇلالىسى ھونلارغا يۇرۇش قىلىش سەۋەبىدىن ھالسىزلىنىپ قالارمىكىن دەپ ئەنسىرەۋاتىمەن. ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپات قىلىپ، قوشۇنلارنى ئارام ئالدۇرۇشلىرىنى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش كۆرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى.

مەكتۇپ خانغا سۇنۇلدى، لېكىن خەن خېدى بۇ پىكىرگە قۇلاق سالمىدى. ھەر قېتىم خەلققە پايدىلىق سىياسىي تەدبىر يۈرگۈزۈلگەندە، لۇگۇك ئۇنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى سۆزلەپ

تۇردى، ھېچقانداق يوشۇرمىدى ۋە ھەزەر قىلمىدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 4 ـ توم، 875 — 878 ـ بەتلەر).

---

① لۇگۇك (鲁恭، م. 32 — 112) پىكلىكلىق. كىچىكىدىنلا ئىنىسى لۇ پې بىلەن خانلىق مەكتەپتە لۇ بەگلىكىنىك شىن پىنسىك شېئىرلىرىنى ئۆگەنگەن. خەن جاڭدى دەۋرىدە جۇڭمۇ ھاكىمى بولۇپ ئىشلىگەندە، ئەدەب ـ قائىدە بىلەن تەربىيىلەشنى يولغا قويۇپ، جازالاش ئىشلىرىنى چەكلىدى. خەن خېدى دەۋرىدە باش ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەندى.
(«كېيىنكى خەننامە. لۇگۇك تەزكىرىسى» دىن).

② خەن جاڭدىنىك ئۆلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكچى.
(مۇھەررىردىن).

③ ئاتا خان (太王) ئىسىم فامىلىسى گۇگۇك دەنغۇ، غەربىي تەرەپ بەگلەر بېگى جى چاڭنىك بوۋىسى. ئۇ بىن دېگەن يەردە تۇرغاندا ئۇ يەردىكى كىشىلەرنىك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. كېيىن رۇك ـ دىلار بۇ يەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، بىنلىقلار غەزەپلىنىپ رۇك ـ دىلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى تەلەپ قىلغان. لېكىن گۇگۇك پۇقرالارنىك ھاياتىنى ئاسراپ، ئۇرۇشۇشنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆز پۇقرالىرىنى باشلاپ قەلئەنى تاشلاپ چىقىپ، چىشەن (شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيە شەھىرىنىك شەرقىي شىمالىدا) تېغى ئېتىكىگە كېلىپ ماكانلاشقان. ئەتراپ بەگلىكلەرنىك پۇقرالىرىمۇ ئۇنىك يېنىغا كېلىپ ئەل بولغان. گۇگۇك بۇ يەردە شەھەر سېپىل سوقۇپ پايتەخت قۇرغان. پۇقرالار ئۇنىك مېھىر ـ شەپقىتىگە ئالقىشلار ياڭراتقان. جۇڭۇ ژاك تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن گۇگۇڭنىك ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنى «ئاتا خان» دەپ ئاتىغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

④ بىن قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شۇنئې ناھىيىسىنىك جەنۇبىدا.
«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 420 ـ بەت).

⑤ «پالنامە» («易经») «جۇ پالنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دەسلەپ يىن، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە پەيدا بولغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن بولۇپ، ئۇزۇن زامانلار جەريانىدا توپلانغان پال كىتابى، 64 رەم،

384 ئالامەتتىن تەشكىل تاپقان. ئەسەردە دىنىي خۇراپات نىقابى ئاستىدا، قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ بەزىبىر ساددا دىئالېكتىكىلىق قاراشلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1390 ـ بەت).

چېكىڭ گۈڭ، جاۋ چىەنلەرنىڭ تەرجىمھالى

چېكىڭ گۈڭ، يەنە بىر ئىسمى چېكىڭ شاۋرى، لاڭيا بەگلىكى گۇمۇ① ناھىيىسىدىن. يۇڭچېكىڭ يىللىرىدا ياتقاقبەگ مەھكىمىسى② گە چاقىرتىلدى. خەن مىڭدى خانلىق مەكتەپكە كىرىپ ئۇنى قوبۇل قىلدى ۋە بىلگە③ لىككە تەيىنلىدى، كېيىن سول قول ئەمىر نۆكەرلىككە ئۆستۈردى. ئۇ كۆپ قېتىم سادىقلىق بىلەن سۆزلەپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرى ئۈستىدە پىكىر قىلدى. مۇھاكىمىلىرى سەممىي - سادىق ئىدى. ئوردىدىكى ۋەزىرلەر ھەممىسى ئۇنىڭ غۇرۇرىدىن تەپ تارتاتتى. ئۇنىڭ داڭقى ھونلار ئارىسىغىچە تارقالدى. بۇ چاغدا شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پانۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلدى، خەن مىڭدى چېكىڭ گۈڭغا يۈز - چىرايىنى پەردازلاش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەندە، ئۇ: «ھونلار پېقىرنى تونۇمايدۇ، ئۇلار قۇرۇق نامغا چوقۇنۇۋاتىدۇ. پېقىرنىڭ چىرايى سەت، ھونلار بىلەن كۆرۈشسەم بولمايدۇ. شۇڭا كىلىشكەن ئادەمدىن بىرنى تاللاش كېرەك» دېدى. خەن مىڭدى ئۇنىڭ ئورنىغا باش ھۇدەيچى ۋېي يىڭنى ھونلار بىلەن كۆرۈشتۈردى.

(«كىيىنكى خەننامە»، 3 - توم، 945 - بەت).

جاۋ چىەن، يەنە بىر ئىسمى جاۋ يەنشىن بولۇپ، م.

190 ـ يىلى (خەن شيەندىنىڭ چۈپىڭ① 1 ـ يىلى) خۇاڭ ۋەننىڭ ئورنىغا ئەمىر لەشكەر بولدى. خەن شيەندى پايتەختتىنى لوياڭدىن چاڭئەنگە يۆتكىگەندە، جاۋ چيەننى مۇۋەققەت ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ، يول باشلىغۇچى قىلدى، ئىككىنچى يىلى (م. 191 ـ يىلى، خەن شيەندىنىڭ چۈپىڭ 2 ـ يىلى) ئاغرىق سەۋەبىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. كېيىنكى ۋاقىتتا يەنە مۇپەتتىش چېرىكچى⑤ قىلىپ تەيىنلەندى. قوش خانىنىڭ تۇرغاق ئوغلىنى دۇڭ جۇ ناھايىتى ياقتۇراتتى، ئۇ كۆپ قېتىم قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن جاۋ چيەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە، دۇڭ جۇ غەزەپلىنىپ، ئۇنىڭ مۇپەتتىش بېگى⑥ نى ئۆلتۈردى، لېكىن ئادەتتە جاۋ چيەننى ھۇرمەتلىگىنى ۋە ئۇنىڭدىن تەپ تارتقىنى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئارتۇقچە گۇناھ ئارتىشقا جۇرئەت قىلمىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 4 ـ توم، 949 ـ بەت).

---

① گۇمۇ ناھىيىسى (姑幕县) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. لاڭيا كاھىبگى تۇرۇشلۇق جاي. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جۇچىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3921 ـ بەت).

② ياتاقبەگ مەھكىمىسى (公车署) مۇھاپىزەتچىلەر بېگىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورگىنى. مۇھاپىزەتچىلەر بېگى (公车令) خان ئوردىسىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىنى قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، ئەمەلدارلار ياكى پۇقرالار خانغا مەكتۇپ سۇنغاندا ياكى خان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغاندا، ئۇ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4162 ـ بەت).

③ بىلگە (博士) ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرىدىغان ۋە خانلىق ئىشلىرى ئۈستىدە مەسلىھەت بېرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4152 ـ بەت).

④ چۈپىڭ (初平) يىل نامى. خەن شيەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م.

190 — 193 - يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»، 88 - بەت).
⑤ مۇپەتتىش چېرىكچى (司隶校尉) پايتەخت لويياڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خېنبې، خېنەن، خېدۇڭ، خۇڭنۇڭ، جىڭجاۋ، پىڭيىي، فۇفېڭ ۋىلايەتلىرىدە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى تەكشۈرۈپ پاش قىلىدىغان ئەمەلدار. خەن گۇاڭۋۇدىدىن كېيىن يەنە يۇقىرىدا دېيىلگەن يەتتە ۋىلايەتنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان بولدى.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4207 - بەت).
⑥ مۇپەتتىش بېگى (都官从事) مۇپەتتىش چېرىكچى قارىمىقىدىكى ئەمەلدار بولۇپ، پۇقرالار ئارىسىدىكى قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى تەپتىش قىلىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4207 - بەت).

گوجى، جاڭ كەن، لىيەن فەنلەرنىڭ تەرجىمھالى

گوجى، يەنە بىر ئىسمى گوشىخۇ بولۇپ، فۇفېڭ ژىلايىتى ژالىڭ ناھىيىسىدىن. . . م. 28 ـ يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 4 ـ يىلى) جۇڭشەن ژىلايىتىگە ژالىي بولدى. ئىككىنچى يىلى (م. 29 ـ يىلى، خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 5 ـ يىلى) پېڭ چۈڭ يوقىتىلغاندىن كېيىن، يۈياڭ ژىلايىتىگە ژالىي بولۇپ يۆتكەلدى. . . بۇ چاغدا ھونلار ژىلايەت چېگرىسى ئەتراپىنى قايتا ـ قايتا تالان ـ تاراج قىلىپ، چېگرا ئاھالىلىرىگە ئىنتايىن ئازاب سېلىۋاتاتتى. گوجى قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھۇجۇم ئارقىلىق مۇداپىئەلىنىش پىلانىنى تۈزدى. ھونلار قورقۇپ يىراقتا قېچىپ كەتتى، چېگرا ـ قورۇلغا قايتا تاجاۋۇز قىلمىدى. چېگرا ئاھالىلىرى خاتىرجەم ھالدا ئۆز ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

م. 35 ـ يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 11 ـ يىلى) شوفاڭ ئايمىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىڭجۇ ئايمىقىغا قوشۇۋېتىلدى. شىمالدىكى جايلارنى لۇ فاڭ ئىگىلەپ تۇرغاچقا، خەن گۇاڭژۇدى گو جىنى يۆتكەپ بىڭجۇ ئايماق چوپانداری قىلدى.

بۇ ۋاقىتتا ئوردا ۋەزىرلىرى گو جىنىسى ئەمرى مېمار ۋەزىپىسىگە كۆرسەتتى. لېكىن خەن گۇاڭڭۇدى بىڭجۇ ئايمىقىدىن ھېلىمۇ لۇ فاڭنىڭ پات - پات ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كېلىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھونلار تېخى تېنچىتىلغىنى يوق، گو جىنى ئۇزۇن مۇددەت بىڭجۇ چوپانداري ۋەزىپىسىگە قويۇش كېرەك، ئۇنى پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىشكە بولمايدۇ، دەپ قارايتتى. گو جى بولسا ئوغرى لۇ فاڭنى قورال كۈچى بىلەن بىردىنلا بويسۇندۇرۇپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى، شۇڭا تۇر - قاراۋۇلخانىلارنىڭ خەۋەر بېرىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، نەق پۇل مۇكاپات بېرىپ تەسلىم بولۇشقا ئۇندەش ئارقىلىق دۇشمەننى تەسىرلەندۈرۈشكە كىرىشتى. لۇ فاڭنىڭ سەركەردىسى سۇي يو لۇ فاڭغا تەھدىت سېلىپ، ئۇنى گوجىغا تەسلىم قىلدۇرۇش پىلانىغا كەلدى. لۇ فاڭ ھونلار ئىلىگە قېچىپ كەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 4 - توم، 1091 - ، 1092 - ، 1093 - بەتلەر).

جاڭ كەن، يەنە بىر ئىسمى جاڭ جۇنيۇ، نەيزاك① ۋىلايىتى ۋەنشيەن ناھىيىسىدىن... ئىككى يىل شۇجۇن ۋىلايىتىگە ۋالىي بولغان، پايتەختكە يۆتكەپ كېلىنىپ شىرمەت چەۋەندازلار بېشى بولغان. كېيىن قىران چەۋەنداز سانغۇن دۇ ماۋنىڭ قىسىملىرىنى باشلاپ، گاۋلىيۇ شەھىرىدە ھونلارنى يەڭدى ۋە يۈيانڭ ۋالىيسى قىلىپ تەينىلەندى. ئۇ ئىچى يامان، ھىيلىگەر ئادەملەرنى قولغا ئالاتتى ۋە زەربە بېرەتتى. مۇكاپاتلاش ۋە جازالاشتا ئادىل ئىدى، گېپىدە تۇراتتى، شۇڭا سىپاھ - بەگ ۋە پۇقرالارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىشنى خالايتتى. ھونلار ئىلگىرى بىر-ئۈمەن چەۋەنداز بىلەن يۈيانڭغا تاجاۋۇز قىلغاندا، جاڭ كەن بىرنەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن قوغلاپ زەربە بېرىپ، دۇشمەننى يەڭگەن، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت چېگرىسىدا

تىنچلىق ئەسلىگە كەلگەندى. جاڭ كەن خۇنۇ ناھىيىسى② دە 800 مىڭ مودىن ئارتۇق شال ئېتىزى ئېچىپ، پۇقرالارنى تېرىقچىلىق قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى. پۇقرالار شۇنىڭ بىلەن بايۇ - پاراۋان بولدى ۋە: «تۇت دەرىخى مېۋىلەپ، بۇغدايلار تۇپلىنىپ ئۆسىدۇ، جاڭ جاناب ھاكىمىيەت يۈرگۈزسە، پۇقرالار خۇش بولىدۇ» دەپ قوشاق قاتتى. جاڭ كەن يۇياڭدا سەككىز يىل ۋەزىپە ئۆتىدى، ھونلار چېگرا - قورۇلغا تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 4 - توم، 1100 - بەت)؛

لىەن فەن، يەنە بىر ئىسمى لىەن شۇدۇ، جىڭجاۋ رايونى دۇلىڭ ناھىيىسى③ دىن بولۇپ، يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ چوڭ سەركەردىسى لىەن پو④ نىڭ ئەۋلادى. . . مولا⑤ لار قاتارىغا تاللىنىپ، بىرنەچچە ئايدىن كېيىن، يۇنجۇڭ ۋالىيسى بولۇپ كۆتۈرۈلدى. دەل شۇ چاغدا ھونلار چېگرا - قورۇلغا كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇپ كىردى، تۇرلاردىن ھەر كۈنى خەۋەر كېلىپ تۇراتتى. بۇرۇنقى بەلگىلىمە بويىچە، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى 5000 دىن ئارتۇق بولسا، خەت ئارقىلىق ئەتراپتىكى ۋىلايەتلەردىن ياردەم سورىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن سىپاھ - بەگلەر قوشنا ۋىلايەتلەردىن ياردەم سوراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. لىەن فەن بۇنىڭغا قوشۇلماي، ئۆزى بىۋاستە قوشۇن تارتىپ ھونلارغا زەربە بەردى. لېكىن ھونلار كۆپ ھەم كۈچلۈك بولغاچقا لىەن فەننىڭ قوشۇنى تاقابىل تۇرالمىدى. بۇ چاغدا قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغانىدى. لىەن فەن لەشكەرلەرگە ھەر ئادەم ئىككىدىن مەشئەلنى گىرەلەشتۈرۈپ باغلاپ ئۇچ ئۈچىغا ئوت يېقىپ، بارگاھتا خۇددى يۈلتۈزدەك تىزىلىپ تۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. ھونلار يىراقتىن مەشئەلنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، خەن قوشۇنلىرىنىڭ ياردەمچى قىسمى يېتىپ كەپتۇ

دەپ، ئىنتايىن ھودۇقتى ۋە تاك يورۇشى بىلەنلا چېكىنىپ كەتمەكچى بولدى. لېيەن فەن قوشۇننىڭ بىر ۋاق ئوبدان تاماقلاندۇرۇپ، تاك سەھەردە دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلدى ۋە بىرنەچچە يۈز دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئالدى، ھونلار بىر - بىرىنى دەسسەپ يانجىپ قاچتى، 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار يۈنجۈڭغا يەنە تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمىدى.

كېيىنكى ۋاقىتتا لېيەن فەن ۋۇۋېي ۋە ۋۇدۇ ۋالىيسى بولدى، يەرلىك خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى ئاساسىدا تەرتىپلەش - ئاقارتىش ئىشلىرىنى يولغا قويدى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنىڭ مۇۋاپىق تەدبىرلىرىنى قوللاندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 4 - توم، 1103 - بەت).

---

① نەنياڭ ۋىلايىتى (南阳郡) دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىيۇڭئېر تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يېشىيەن، نېيشياڭ ناھىيىلىرىنىڭ ئارىلىقى ۋە خۇبېي ئۆلكىسى داخۇك تېغىنىڭ شىمالىدىكى يېڭشەن، يۈنشيەن ناھىيىلىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ۋەنشيەن ناھىيىسى.

(«سىخەي»، 107 - بەت).

② خۇنۇ ناھىيىسى (狐奴县) ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى شۇنيى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 46 — 47 - بەتلەر).

③ دۇلىڭ ناھىيىسى (杜陵县) ئىلگىرى دۇشيەن ناھىيىسى دەپ ئاتىلاتتى. م.ب. 65 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ يۇەنكاڭ 1 - يىلى) بۇ يەرگە قەبرىستان بىنا قىلغانلىقى ئۈچۈن دۇلىڭ دەپ ئۆزگەرتىلدى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دىن).

④ لېيەن پو (廉颇) جاۋ خۇيۋېنۋاڭ دەۋرىدە ئالىي ۋەزىر بولۇپ،

ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن نام چىقاردى ۋە چى، ژېي بەگلىكلىرىنى كۆپ قېتىم يەڭدى. جاۋ شياۋچېگۈاڭ دەۋرىدە قوشۇنى بىلەن چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى، بىراق جاۋ بېگى چىن بەگلىكىنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھېيلىسىگە ئىشىنىپ كېتىپ، لىەن پونىڭ ئورنىغا جاۋ كونى قويدى. نەتىجىدە جاۋ بەگلىكى قوشۇنى قاقشاتقۇچ زەربىگە ئۇچرىدى. م. ب. 251 ـ يىلى لىەن پو يەن بەگلىكىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن باش ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەندى. كېيىن جاۋ داۋشياگۈاڭنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ، ژېي بەگلىكىگە قاچتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. لىەن پو تەزكىرىسى» دىن).

⑤ مولا (术士) بىلىملىك كىشى دېگەنلىك بولىدۇ. م. ب. 107 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنفېڭ 4 ـ يىلى) خەن ۋۇدى ئايماقلارغا ھەر يىلدا ئوردىغا بىر موللىنى كۆرسىتىپ بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، موللا تالالاش ئىشى ئەمەلدارلىققا تەيىنلىنىشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ژىلايەت ياكى ناھىيىلىك ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىغا قاتناشقانلار موللا دەپ ئاتىلاتتى. مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە موللا ناھىيە مەكتىپىگە كىرگەنلەرنىڭ نامى بولۇپ قالدى.

(«ئۆزىتىلگەن «سىيۈەن»» 2296 ـ بەت).

كېيىنكى خەننامە، 32 - جىلد

فەن خۇڭنىڭ تەرجىمھالى

ھونلار ئىسىجىرقان داجۇقۇنقۇ بەگنى پايتەختكە كېلىپ ئوقۇشقا ئەۋەتتى. ھەممە جاي جىمجىت، پۇتكۈل دۆلەت تىنچ - خاتىرجەم بولدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 4 - توم، 1126 - بەت).

كېيىنكى خەننامە، 33 - جىلد

چېكىڭ خوڭنىڭ تەرجىمھالى

چېكىڭ خوڭ، يەنە بىر ئىسمى جېكىڭ جۇجۇن، گۈيجى ژىلايىتى شەنيىن ناھىيىسىدىن. ئاتا بوّلەك بوۋىسى جېكىڭ جى خەن شۇەندى زامانىدا غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بولغان.

(«كېيىنكى خەننامە»، 1154 - بەت).

جىڭ شىڭنىڭ تەرجىمھالى

جىڭ جۇڭ، يەنە بىر ئىسمى جىڭ جۇڭشى. . خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ يىللىرى باشلىرىدا①، ئەمرى مىمار مەھكىمىسىگە چاقىرتىلىپ، «زو چيۇمىڭ تەپسىرى» ② نى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن باش غوجىدار③ بولۇپ تەينىلەندى. ئاندىن يەنە يۆ چەۋەندازلىرى ئەمىر لەشكىرى④ بولۇپ كۆتۈرۈلدى ھەمدە باش خوجىدارلىق ۋەزىپىسىنى ساقلاپ قالدى. شۇ چاغدا شىمالىي ھونلار ئەلچى ئەۋەتىپ ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. م. 65 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 8 - يىلى) خەن مىڭدى جىڭ جۇڭغا ئەلچىلىك دەستىكى تۇنغۇزۇپ ئۇنىڭ ھونلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. جىڭ جۇڭ شىمالىي ھونلار ئوردىسىغا بارغاندا، ھونلار ئۇنى تەكرىقۇت پانۇغا تەزىم قىلىشقا زورلىدى، جىڭ جۇڭ قەتئىي باش ئەگمىدى. شىمالىي ھون تەكرىقۇتى پانۇ غەزەپلىنىپ ئۇنى قاماپ قويدى. ئوتۇن، ئۇسۇزلۇق بەرمەي، كۇچ بىلەن باش ئەگدۈرمەكچى بولدى. جىڭ جۇڭ شەمشىرىنى چىقىرىپ قەسەمياد قىلدى. تەكرىقۇت پانۇ ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈۋالمىغىدەك دەپ قورقۇپ، تەھدىتنى توختاتتى ۋە ئەلچى قوشۇپ جىڭ جۇڭنى پايتەختكە قايتۇردى. ۋەزىر - ۋۇزرالار مەسلىھەتلىشىپ ھونلارغا جاۋابەن يەنە ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولدى.

جبك جۇك خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «پېقىرنىڭ ئاڭلىشىچە، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى خەن ئەلچىسىنى جەلپ قىلىش ئارقىلىق جەنۇبىي ھونلارنى پارچىلاپ، غەربىي يۇرتتىكى 36 خانلىق⑤ نى شىمالىي ھونلارغا تەۋە قىلىش نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى. ئۇ يەنە خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلاشقانلىقىنى كۆز - كۆز قىلىپ، خەن سۇلالىسىگە بېقىنماقچى بولغان غەربىي يۇرتتىكى خانلىق - بەگلىكلەرنى ئەنسىرىتىپ ۋە گۇمانغا سېلىپ، ئۆز يۇرتىنى سېغىنغان كىشىلەرنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان ئۇمىدىنى ئۈزدۈرمەكچى. لېكىن خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بارغاندىن كېيىنلا ئۇ تەكەببۇرلىشىۋالدى. ئەگەر بۇ قېتىم يەنە ئەلچى ئەۋەتىلسە، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پانۇ ئۆزىنىڭ سۈيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشتى دەپ قارايدۇ. ئۇنى خەن سۇلالىسىگە بېقىنىشقا ئۇندەۋاتقان ئەمەلدارلارمۇ ئىككىنچىلەپ ئېغىز ئاچالماي قالىدۇ. جەنۇبىي ھونلاردا بولسا تەۋرىنىش پەيدا بولىدۇ، ئۇغانلارمۇ ئالا كۆڭۈل بولۇپ قالىدۇ. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى غۇيەشى سۇقۇتى ئۇزۇندىن بۇيان خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ يەرنىڭ ۋەزىيىتىنى تولۇق بىلىدۇ. مۇبادا خەن سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ قالسا، شۇئان چېگرا ۋىلايەتلەرگە ئاپەت كەلتۈرىدۇ. ھازىر بەختىمىزگە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنىنىڭ قىسىملىرى شىمالدا ھەيۋە كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتىدۇ، جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتمەسەكمۇ شىمالىي ھونلار قالايمىقانچىلىق چىقىرالمايدۇ» دېدى. خەن مىڭدى بۇ پىكىرلەرنى قوبۇل قىلماي جبك جۇڭنى يەنە ئەلچىلىككە ئەۋەتمەكچى بولدى. جبك جۇك خانغا يەنە مەكتۇپ سۇنۇپ: «پېقىر ئالدىنقى قېتىم پەرمانلىرى بويىچە ئەلچى بولۇپ بارغاندا، ھونلارغا تەزىم قىلمىغانىدىم، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پانۇ ئېنتايىن غەزەپلەنگەن ۋە لەشكەر چىقىرىپ پېقىرنى قورشۇۋالغانىدى. بۇ قېتىم يەنە بارسام، چوقۇم مېنى خاپا

قىلىدۇ، پېقىرنىڭ بۇيۇك خانىنىڭ ئەلچىلىك دەستىكىنى تۇتۇپ بېرىپ، بۇ تېرە چاپانلىقلارغا تەزىم قىلىشقا ھەقىقەتەن رايىم بارمايدۇ. ئەگەر ھونلار شۇ بوينىچە پېقىرنى تىز چۆكتۈرسە، بۇ ئۇلۇغ خەنىنىڭ شەنىگە ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز ھاقارەت بولىدۇ» دېدى.

خان ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمىدى. جېڭ جۇڭ ئامالسىز يولغا چىقتى. يولدا كېتىۋېتىپمۇ كۆپ قېتىم مەكتۇپ يوللاپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ دەتالاش قىلدى. خەن مىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ قاتتىق سۆزلەر بىلەن ئۇنى ئەيىبلىدى ۋە قايتۇرۇپ كېلىپ دادخاھ ۋەزىرنىڭ سولاپ سوراق قىلىشىغا تاپشۇردى. دەل شۇ چاغدا ئومۇمىي كەچۈرۈم ئېلان قىلىنغانلىقتىن، جېڭ جۇڭ ئۆيىگە قايتۇرۇلدى.

كېيىن خەن مىڭدى ھونلار تەرەپتىن كەلگەن كىشىلەردىن ئەينى ۋاقىتتا جېڭ جۇڭ بىلەن شىمالىي ھون تەخرىقوتى پانۇ ئوتتۇرىسىدا بولغان ئەدەب - قائىدە توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشىنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلار ھونلار ئارىسىدا جېڭ جۇڭ ئىرادىلىك، باتۇر ۋە قەيسەر ئادەم بولۇپ، سۇ ۋۇدىنمۇ ئارتۇق ئىكەن دېگەن سۆز تارقالغانلىقىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن خەن مىڭدى جېڭ جۇڭنى يەنە چاقىرتىپ دالا لەشكەر بېگى⑥ قىلىپ تەينىلىدى ۋە بارس ئەمىر نۆكىرى ما لياۋ بىلەن بىرلىكتە قوشقا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. دۇنخۇاڭغا بارغاندا، ئەمىر نۆكەر بولۇپ تەينىلىنىپ غەربىي يۈرتتىكى خانلىقلارنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىلدى. شىمالىي ھونلار قوشقا تەھدىت سېلىپ، قورۇل چېرىكچىسىنى قورشۇۋالغاندا، جېڭ جۇڭ لەشكەر چىقىرىپ ياردەم قىلدى⑦. شۇنىڭ بىلەن ۋۇۋېي ۋالىيسى بولۇپ كۆتۈرۈلۈپ چېگرا مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇردى، ھونلار تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمىدى. كېيىن ئۇ بېگىلىككە كۆتۈرۈلۈپ، ھۆكۈمەت

ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈش جەھەتتە ئوبدان شۆھرەت قازاندى ۋە تۆھپە ياراتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 5 ـ توم، 1224 ـ بەت).

---

① يۇڭپىڭ يىللىرى باشلىرىدا م. 62 ـ يىلى، يەنى خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 5 ـ يىلىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

② «زو چيۇمىڭ تەپسىرى» («左传») «左氏春秋» — («زو چيۇمىڭ ئەمىنىيەسى») دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمەلىي تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق «ئەمىنىيە» نى شەرھلەيدىغان كىتاب.

(مۇھەررىردىن).

③ باش غوجىدار (给事中) پەخرىي نام. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ نامغا ئېرىشكەن ھەرقانداق ئەمەلدار، ئوردىغا كىرىپ خانغا يېقىنلىشالايتتى ۋە پىكىر ـ تەكلىپلەر بېرەلەيتتى.

(«تارىخىي ئەمەل ناملىرى»، 146 ـ بەت).

④ يۆ چەۋەندازلىرى ئەمىر لەشكىرى (越骑司马) «خەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىق تۈزۈمى» دە يېزىلىشىچە، بۇ يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان ئەمەل بولۇپ، 1000 دادەن ئاشلىق مائاش بېرىلەتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑤ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بارغاندا، غەربىي يۇرتتا 36 خانلىق ـ بەگلىك بار ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە 55 خانلىق ـ بەگلىك پەيدا بولغان. بۇ يەردە ئېيتىلغىنى خەن ۋۇدى دەۋرىدىكى خانلىق ـ بەگلىكلەر سانى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

⑥ دالا لەشكەر بېگى (军司马) ئۇلۇغ سانغۇن قارىمىقىدىكى ئەمەلدار بولۇپ، ھەربىي يۇرۇشكە مەسئۇل. ھەربىي يۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، دالا لەشكەر بېگى ئەمىلىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4145 ـ بەت).

⑦ م. 74 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 17 ـ يىلى) گېڭ گۇڭ (耿恭) ۋە گۇەن چۇڭ (关宠) لار قورۇل چېرىكچىبېگى بولۇپ

تەيىنلەندى. گېڭ گۈڭ بېشبالىقتا تۇردى، گۈەن چۈڭ بولسا لۈكچۈندە تۇردى. م. 75 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 18 ـ يىلى) شىمالىي ھونلار گېڭ گۈڭ بىلەن گۈەن چۈڭنى تەڭلا قورشۇالدى. جېڭ جۈڭ قوشۇنى بىلەن گېڭ گۈڭنى قۇتقۇزدى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن مىڭدى تەزكىرىسى» ۋە «كېيىنكى خەننامە. گېڭ گۈڭ تەزكىرىسى» دىن).

بەن گۈنۈك تەرجىمھالى

م. 83 - يىلى (خەن جاڭدىنىك جيەنچۇ 8 - يىلى) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پانۇ ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا - سالام يوللىدى ۋە ياخشىلىشىنى تەلەپ قىلدى. خەن جاڭدى پەرمان چىقىرىپ ۋەزىرلەردىن پىكىر ئالدى. مۇزاكىرىگە قاتناشقانلاردىن بەزىلەر: «ھونلار ھىيلىگەر، ئالدامچى كىشىلىرى، ئۇلاردا سەمىمىيەت يوق، پەقەت خەن سۇلالىسىنىك ھەيۋىسىدىن ۋە قىستاپ كىشىۋاتقان جەنۇبىي ھونلاردىن قورقۇپلا، خەن سۇلالىسىنىك جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتىشىنى ئۈمىد قىلىۋاتىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىگە ئاسىيلىق قىلماقچى بولۇۋاتقانلارنى تىنچلاندۇرماقچى. ئەگەر ھازىر ئۇلارغا ئەلچى ئەۋەتسەك، جەنۇبىي ھونلارنىك ياخشى نىيەتتىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، شىمالىي ھونلارنىك ھىيلىلىك پىلانىنىك ئەمەلگە ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ قويىمىز، شۇڭا ئۇلارنىك تەلىپىگە قوشۇلماسلىق كېرەك» دېيىشتى. بەن گۇ① تەكلىپ بېرىپ: «پېقىر ئويلاپ باقسام، خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتتى، بۇ ئارىلىقتا خانلىقىمىز يى - دىلار بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قىلدى، بولۇپمۇ ھونلارغا تاقابىل تۇردى. ئۇلارنى تىزگىنلەش ئۈسۈللىرى ئوخشاش بولمىدى، يا خەت -

چەك ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن ياخشىلاشتى②، ياكى قورال كۆچى بىلەن ئۇلارنى بويسۇندۇزدى③، ياكى بولمىسا تۆۋەنچىلىك بىلەن ئۇلارغا يېقىنلاشتى④ ۋە ياكى بالىلىرىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىشكە مەجبۇرلىدى⑤. گەرچە يۇمشاق بولۇش بىلەن قاتتىق بولۇش چارىلىرى مۇقىم بولماستىن، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ، ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەلىپى رەت قىلىنىپ تاشلىۋېتىلگەن ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈۋېتىلگەن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جېنەۋۇ يىللىرى مەزگىلىدە، بۇرۇنقى تۈزۈم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئەلچىلەر مۇھىم ۋەزىپىلەر بىلەن ئۈزۈلدۈرمەي ئەۋەتىلىپ تۇردى. جېنەۋۇ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندىلا مۇناسىۋەت ۋاقتىنچە ئۈزۈلدى. م. 65 = يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكپىڭ 8 - يىلى) ھونلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ۋە ئۇلار بىلەن ياخشىلىشىش مەسلىسى يەنە مۇزاكىرە قىلىندى. ئوردىدا ھەر كۈنى تالاش - تارتىش بولۇپ تۇردى، قارىمۇ قارشى پىكىرلىكلەر ئوتتۇرىسىدا دەتالاش ئۈزۈلمىدى، قىيىنچىلىقنى تەكىتلەيدىغانلار كۆپ، ئاسان دەپ قارايدىغانلار ئاز بولدى. مەرھۇم خەن مىڭدى دانا، يىراقنى كۆرەر بولغاچقا، ئالدى - كەينىگە قاراپ ئىش كۆردى، ئەتراپلىق ئويلاپ، ئاخىرىدا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالدىنقىلارنىڭكىگە ئوخشاش يول تۇتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتمىگەن بىرمۇ ئەجداد يوق. ھازىر ئوغانلار ئوردىنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ، تىلماچ بەگ⑥ كە تەزىم قىلىۋاتىدۇ، كانگىيە، توخرى ئەلچىلىرى يىراقلاردىن كەلدى، ھونلار ئىچكى جەھەتتە پارچىلىنىپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى، داڭلىق ھون قانى كېلىپ تەسلىم بولدى، شەرق، شىمال، غەرب تەرەپلەردىن يى - دىلار كېلىپ بېقىنىۋاتىدۇ، بۇنىڭدا ھەربىي كۈچ ئىشلىتىلمىدى، بۇ ھەقىقەتەن دۆلەت سىياسىتىنىڭ ئىلاھىي

نىزام بىلەن بىرلەشكەنلىكىنىڭ ئىسپاتىدۇر. پېقىرنىڭ نادانلارچە قارىشى شۇكى، ئالدىنقىلاردىن ئۇلگە ئېلىپ ئەلچى ئەۋەتىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، ۋۇفېڭ، گەنلۇ يىللىرىدىكى يىراق يات قوۋملارنىڭ بىزنى زىيارەت قىلىش مەرىكىسى⑦ يەنە پەيدا بولۇپ قالار. ھېچ بولمىغاندا جيەنۋۇ، يۇڭپىڭ يىللىرىدىكى ھونلارنى تىزگىنلەش مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرارمىز⑧. ھونلاردىن ئىككى قېتىم ئەلچى كەلگەندە، ئوردا بىر قېتىم ئەلچى ئەۋەتىشى، شۇ ئارقىلىق ھەم خەن سۇلالىسىنىڭ سەمىمىيىتى ۋە ئىشەنچىسىنى بىلدۇرۇشى، ھەم خەن ئوردىسىنىڭ ھەمىشە ئەدەب - قائىدە ۋە قانۇن - نىزام بويىچە ئىش كۆرىدىغانلىقىنى تونۇتۇشى كېرەك. نېمە ئۈچۈن ھونلارنى ھىيلە ئىشلىتىۋاتىدۇ دەپ گۇمانلىنىپ، ئۇلارنىڭ ياخشىلىشىش توغرىسىدىكى ئوبدان نىيىتىنى يەردە قالدۇرىمىز! ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنىڭ نېمىسى ياخشىلىقىنى، مۇناسىۋەت قىلغاننىڭ نېمىسى يامانلىقىنى مەن ھېچ چۈشىنەلمىدىم. ئەگەر كېيىن شىمالىي ھونلار ئاستا - ئاستا كۈچلىنىپ، ئۇرۇش قوزغاپ قالسا، ئۇ چاغدا ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلساق، كېچىكىپ قالمايمىزمۇ؟ شۇڭا بۇگۈنكى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلتىپات كۆرسەتسەك، ستراتېگىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا بۇ بىرقەدەر ياخشى ئۇسۇل.

(«كېيىنكى خەننامە»، 5 - توم، 1374 - بەت).

بەن گۇ كېيىن ئانىسى ئۆلۈپ مۇسىبەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن خىزمەتتىن چېكىندى. م. 89 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 1 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن دۇ شيەن شىمالىي ھونلارغا يۇرۇش قىلدى، بەن گۇنى ئوتتۇرا ھىماتچى قىلىپ، مەسلىھەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇردى. شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى خەن قوشۇنلىرى يۇرۇشكە چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەلچى ئەۋەتىپ

جۇيەن قورۇلى قوۋۇقندا تەزىم قىلىپ تەكشۈرگۈت قوغشارنىڭ ئۇلگىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، خاننى زىيارەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئەلچى چىقىرىپ قارشى ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. دۇ شىيەن خەن خېدىغا مەكتۇپ يوللاپ، بەن گۇنى مۇۋەققەت ئەمىر نۆكەر ۋەزىپىسى بىلەن ئەۋەتتى، بەن گۇ بىرنەچچە يۈز چەۋەندازنى باشلاپ شىمالىي ھون ئەلچىسى بىلەن بىرلىكتە جۇيەن قورۇلىدىن چىقىپ شىمالىي ھون تەكشۈرگۈتىنى قارشى ئېلىشقا ماڭدى. بۇ چاغدا جەنۇبىي ھونلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، شىمالىي تەكشۈرگۈت ئوردىسىنى ئىشغال قىلدى، بەن گۇ سېچۇۋەندى كۆلىگە كەلگەندە، شىمالىي ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق چىققانلىقىنى ئاڭلاپ دەرھال قايتىپ كەتتى. دۇشيەن ھالاك بولغاندىن كېيىن، بەن گۇ بۇنىڭغا چېتىلىپ مەنسەپىدىن ئېلىپ تاشلاندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 5 - تۇم، 1385 — 1386 - بەتلەر).

---

① بەنگۇ (固班) شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇتكەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە ئەدىب. ئەنلىك ناھىيىسى (ھازىرقى شەنشى ئۇلگىسى شىيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دىن. م. 32 - يىلى تۇغۇلدى. دادىسى بەن بياۋنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ، 20 نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ «جەننامە» نى يېزىپ چىقتى. م. 89 - يىلى ئوتتۇرا مۇپەتتىش بېگى مەنسەپىدە ئۇلۇغ سانغۇن دۇ شىيەن بىلەن بىرلىكتە ھونلارغا يۈرۈش قىلدى. دۇ شىيەن ھالاك بولغاندىن كېيىن، بەن گۇمۇ بۇنىڭغا چېتىلىپ تۇرمىگە تاشلاندى ۋە م. 92 - يىلى تۇرمىدە ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. بەن گۇنىڭ تەرجىمھالى» دىن).

② م. ب. 192 - يىلى ھونلارنىڭ باتۇر تەكشۈتى خەت ئەۋەتىپ خەن گاۋدىنىڭ خانىكسى لۇ خۇنى ھاقارەتلىدى. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان لۇ خۇ لەشكەر چىقىرىپ ھونلارغا يۈرۈش قىلماقچى بولدى. بىراق ئەمىر نۆكەر جى بۇ نەسىھەت قىلىپ بۇنىڭدىن ئۇنى توستى. لۇ خۇ ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ پىكرى بويىچە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ھونلار بىلەن ياخشىلاشتى ۋە خان جەمەتىدىن بىر قىزنى باتۇر تەكشۈتقا خوتۇنلۇققا بەردى.

(«خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى» دىن).

③ خەن ژۇدىنىڭ يارلىقى بىلەن، ئۇلۇغ سانغۇن ژېي چىڭ، قىران چەۋەنداز سانغۇن خو چۇبىڭ ھونلارغا بىرنەچچە قېتىم جازا يۈرۈشى قىلىپ، قورال كۈچى بىلەن ئۇلارنى بويسۇندۇردى.

(مۇھەررىردىن).

④ خەن ژېندى يارىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ھونلار بىلەن سودا مۇئامىلىسى قىلدى، ھەر يىلى ھونلارغا تەقدىم قىلىپ بېرىلىدىغان سوۋغاتلارنى كۆپەيتىپ، ھونلارنىڭ كۆڭلىنى ياسىدى. خان جەمەتىدىن بىر قىزنى سۆيۈنگىل تەڭرىقۇتقا ئالچىلىققا بەردى.

(«خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى» دىن).

⑤ خەن شۇەندى دەۋرىدە ھون قوغشار تەڭرىقۇتى خەن شۇەندى ھۆزۈرىغا كېلىپ، ئۆزىنى «ئەركان» دەپ ئاتىدى ۋە ئۆز ئوغلىنى خەن خانلىقى ئوردىسىغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى.

(«خەننامە. خەن شۇەندى تەزكىرىسى» دىن).

⑥ تىلماچ بەگ (译官) «كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار جەدۋىلى» دە ئېيتىلىشچە، مۇراسىم بەگ قارىمىقىدا تىلماچ بەگ بولۇپ، مەخسۇس تىلماچلارنى باشقۇراتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑦ م. ب. 56 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ ژۇفېڭ 2 ـ يىلى) ھونلارنىڭ سول چوڭ سەركەردىسى ژۇرىچيۇ ئۆز ئاھالىسىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ خەن خانلىقىغا تەسلىم بولدى؛ م. ب. 51 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ گەنلۇ 3 ـ يىلى) ھون قوغشار تەڭرىقۇتى خەن شۇەندى ھۆزۈرىغا كېلىپ، گۇاڭلۇ شەھىرىدە قېلىپ، تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاسىيۇدىن تارتىپ ئارساكقىچە بولغان ئارىلىقتىكى خانلىقلار خەن سۇلالىسىگە ھۆرمەت قىلىدىغان بولدى.

(مۇھەررىردىن).

⑧ جيەنژۇ — خەن گۇاڭژۇدىنى، يۈڭچىڭ — خەن مىڭدىنىي كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

كېيىنكى خەننامە 41 ـ جىلد

سۇڭ يىنىڭ تەرجىمىھالى

سۇڭ يى①، يەنە بىر ئىسمى سۇڭ بوجى... م. 88 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 2 ـ يىلى) سىيانپىيلار شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلدى، جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى شولان شىسۇقۇتى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوشۇن چىقىرىپ شىمالغا يۈرۈش قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئوردىسىغا قايتماقچى بولدى. بۇ ۋاقىتتا دۆلەت ئىشلىرىنى دۇشاھسانىيە باشقۇرۇۋاتاتتى، ئۇ ۋەزىرلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ تەڭرىقۇتنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرىدىغان بولدى. سۇڭ يى مەكتۇپ يوللاپ:

«رۇڭ ـ دى قوۋملىرى خەن خانلىقىدىن ناھايىتى يىزاقتا، خىلۋەت شىمال تەرەپلەردە تۇرىدۇ، قۇملۇقلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۇلار ئەدەب ـ قائىدىگە ئېتىبار قىلمايدۇ، يۇقىرى ـ تۆۋەننىڭ پەرقى يوق، كۈچلۈكلەر زومىگەر بولۇۋالىدۇ، ئاجىزلار تىز پۈكىدۇ. ئۇلۇغ خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئۇلارغا كۆپ قېتىم يۈرۈش قىلىندى، لېكىن ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىدە قولغا چۈشۈرۈلگەن ئەسىرلەر ۋە مال ـ چارۋىلار ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرالمايدۇ. خەن گۈاڭۋۇدى ئۇرۇش ئاپەتلىرىنى بىۋاسىتە ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئۆزىنىڭ دانالىقىنى كۆرسەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەسلىم بولۇش پۇرسىتىدىن

پايدىلىنىپ، ئۇلارنى جەلپ قىلغان. چېگرا ۋىلايەتلەردىكى ئاھالىلەر خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىگە بولغان، ھاشارمۇ توختىغان. بۇنىڭغا 40 يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت بولدى. ھازىر سىيانپىيلار خانلىقىمىزغا بېقىندى، ئۇلار ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان شىمالىي ھونلار سانى تۆمەننى بىرلىك قىلىپ ھېسابلىنىدۇ، خەن خانلىقى ھېچقانداق كۈچ چىقارماستىن، مانا شۇنداق چوڭ نەتىجىلەردىن بەھرىمەن بولدى، پۇقرالارمۇ جاپا چەكمىدى. بۇ خەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ تۆھپە بولدى. بۇنداق دەپىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، سىيانپىيلار بىلەن ھونلارنىڭ بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشى خەن قوشۇنلىرىغا قىلچە زىيان يەتكۈزەلمەيدۇ. پېقىرنىڭ تەكشۈرۈشچە، سىيانپىيلارنىڭ ھونلارغا تېگىش قىلىشى ئەسلىدە مال - بايلىق تالان - تاراج قىلىش ئۈچۈن ئىدى، كېيىنكى ۋاقىتتا تۆھپىنى ئۈلۈغ خانلىقىمىزغا مەنسۇپ قىلىپ قويۇشى ئېنىق تەمە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر ھازىر جەنۇبىي ھونلارنىڭ شىمالىي ئوردىنى ياندۇرۇۋېلىشىغا يول قويۇلىدىغان بولسا، سىيانپىيلارنىڭ قالايمىقانچىلىق چىقىرىشىنى قەتئىي توسۇش كېرەك بولىدۇ. سىيانپىيلار تاشقى جەھەتتە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئىمكانىيىتىدىن ئايرىلسا، ئىچكى جەھەتتە تۆھپىگە يارىشا ئېنىئام بولمىسا، ئۇلار خۇددى چىلبۆرىلەردەك ئاچكۆزلۈك قىلىپ، چېگرا ۋىلايەتلەرگە چوقۇم ئاپەت كەلتۈرىدۇ. ھازىر شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى غەربكە قاچتى ھەم بىز بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. بويسۇنغىنىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى قورۇل سىرتىنى ساقلىغۇچىلاردىن قىلىپ قويساق، بۇنىڭدىنمۇ بۇيۇك ئىش بولامدۇ؟ ئەگەر قوشۇن چىقىرىپ چېقىم قىلىپ، جەنۇبىي ھونلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلساق، بىردىنلا دانا تەدبىرلەردىن مەھرۇم قېلىپ، بىخەتەرلىكتىن ئايرىلىپ، خەتەرگە يولۇقمىز. بۇنىڭغا ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇ» —

دېدى.

بەختكە يارىشا جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى شولان شىسۇقۇتى ئاخىر شىمالغا كۆچمىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 5 - توم، 1415 — 1416 - بەتلەر).

---

① سۇك يى (宋意) ئەنجۇك (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى جېڭچىك ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دېگەن يەردىن. خەن سىڭدى دەۋرىدە ۋاپادار بولۇپ سايلىنىپ، ياخشى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولدى. خەن جاڭدى دەۋرىدە ئوردا مىرزىسى ۋە يەنە مۇپەتتىش چېرىكچى بولۇپ تەيىنلەندى. م. 90 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. سۇ يى تەزكىرىسى» دىن).

يۇەن ئەننىڭ تەرجىمھالى

يۇەن ئەن يەنە بىر ئىسمى يۇەن شاۋگۇڭ، رۇنەن ژىلايىتى رۇياڭ ناھىيىسىدىن. . . م. 85 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۇەنخې 2 - يىلى) ژۇژۋې ژالىيسى مېڭ يۇن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ:

«شىمالىي ھونلار بىز بىلەن ياخشىلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇسمۇ، جەنۇبىي ھونلار ئۇلارنى يەنە تالان - تاراج قىلغانلىقتىن، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى خەن خانلىقى بىزنى ئالدىدى دەپ قاراپ، چېگرىغا تېگىش قىلىشنى پىلانلاۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسىرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىشىمىز كېرەك» دېدى.

خەن جاڭدى پەرمان چۈشۈرۈپ قەلەمدار ژە ئەلەمدار ئەمەلدارلارنى ئوردىغا يىغىپ مەسلىھەتلەشتى. ژەزىر - ژۇزرالار: ھونلار ھىيلىگەر، ئاچكۆز كىشىدۇ، ئۇلارنى مەڭگۈ قانائەتلەندۈرگىلى بولمايدۇ، ئەگەر قايتۇرۇلغان ئەسىرلەرگە ئىگە بولسا، چوقۇم يەنە تەلۈپلەرچە مەنمەنلىك قىلىدۇ، شۇڭا ھەرگىز بۇنداق قىلماسلىق كېرەك، دېيىشتى. پەقەت يۇەن ئەنلا:

«شىمالىي ھونلار ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا - سالام تەقدىم قىلغان ۋە ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلغاندىن كېيىن، بەزىدە چېگرا ئاھالىلىرىنى تۇنقۇن قىلىۋالغان بولسا، دەرھال قايتۇرۇپ

بەردى. بۇ ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقىدىغانلىقىنى، ئەھدىنامىگە ئالدى بىلەن خىلاپلىق قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مېڭ يۈن ۋەزىرلىك سالاھىيىتى بىلەن چېگرا ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتىدۇ. ھونلار ئالدىدا ئىناۋەتسىزلىك يوقىتىپ قويماسلىقى لازىم، ھون ئەسىرلىرىنى قايتۇرۇش خەن خانلىقىنىڭ ئۇلارغا بولغان كەڭچىلىكسىزلىكىنى ئىپادىلەش، شۇنىڭدەك چېگرا ئاھالىلىرىنى خاتىرجەملىككە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت، بۇ ھەقىقەتەن ياخشى چارە» دېدى.

ئەمرى زېھىن خۇەن يۇ يۈەن ئەننىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. ئەمىر لەشكەر جېڭ خۇڭ، ئەمرى مېمار دى ۋۇلۇنلار يۈەن ئەنگە قارشى چىقتى. جېڭ خۇڭ خۇەن يۈگە قاراپ ۋاقىراپ: «ئەسىرلەرنى قايتۇرۇپ بېرىش كېرەك دېگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى ساداقەتسىز ئادەملەر» دېدى.

خۇەن يۇ ئوردىدا ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ ئالدىدىلا جېڭ خۇڭنى قاتتىق ئەيىبلىدى، دى ۋۇلۇن ۋە باش ھۇدەيچى ۋېي بياۋلارنىڭ ئاچچىقىنى چىرايلىرى ئۆڭۈپ كەتتى، مۇپەتتىش چېرىكچى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى، يۈەن ئەن قاتارلىقلار تامغا ۋە تامغا بېغىنى تاپشۇرۇپ ئەپۇ سورىدى. خەن جاڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ:

«ئۇزاق كېڭىشىپ بىر قارارغا كېلەلمىدۇق، چۈنكى، ھەر ئادەمنىڭ ئۆز ئالدىغا كۆز قارىشى بار، ھەممە ئىشنى كېڭىشىپ قىلىش، ستراتېگىيىنى كۆپچىلىك بىرلىكتە تۈزۈش، سادىق ۋە ئىناق بولۇش، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەپ - قائىدە ۋە قانۇن - نىزامغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، لام - جىم دېمەسلىك ئوردىغا نىسبەتەن پايدىسىز. ھەرقايسىڭلارنىڭ ئەپۇ سورىغۇدەك نېمە خاتالىقىڭلار بار؟ ھەممە ئادەم ئۆز ئورنىدا ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋەرسۇن» دېدى.

خەن جاڭدى ئاخىرىدا، يۇەن ئەننىڭ پىكرىنىنى قوبۇل قىلدى. كېيىنكى يىلى (م. 86 - يىلى، خەن جاڭدىنىڭ يۇەنخې 3 - يىلى) يۇەن ئەن دى ۋۇلۇننىڭ ئورنىغا ئەمرى مېمار بولدى. م. 87 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى) خۇەن يۇتىڭ ئورنىغا ئەمرى زېمىن بولدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي خەن خېدى تەختكە چىقتى. دۆلەت ئىشلىرىنى دۇ شاھسانىيە باشقۇردى. شاھسانىيەنىڭ ئاكىسى، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇ شيەن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ھونلارغا تېگىش قىلىش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇندى. يۇەن ئەن ۋە ئەمرلەشكەر سۇڭ يۇ، ئەمرى مېمار رېن ۋېي، شۇنىڭدەك توققۇز ۋەزىر① قاتارلىق ۋەزىر - ۋۇزرالار بىرلىكتە ئوردىغا كىردى ۋە خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: ھونلار يا چېگرىغا تاجاۋۇز قىلمىسا، ھېچقانداق سەۋەبسىزلا قوشۇن چىقىرىپ يىراق چۆلگە ماڭدۇرۇش، دۆلەتنىڭ كۆپ مىقداردىكى مالىيە كۈچىنى خورىتىپ، يىراقلارغا بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىمەن دېيىش دۆلەتنىڭ ستراتېگىيىسى ئۈچۈن پايدىسىز، دەپ بۇ ئىشنى توسۇدى. يىراق ئۇدا بىرنەچچە قېتىم يوللانغان مەكتۇپلارنىڭ ھېچقايسىسىدا ماقۇل كۆرۈلمىدى. سۇڭ يۇ قورقۇپ، تەكلىپنامىگە قايتا قول قويمىدى، توققۇز ۋەزىرمۇ ئاستا - ئاستا ئۆزلىرىنى تارتىپ مەكتۇپ يوللاشنى توختاتتى. پەقەت يۇەن ئەن بىلەن رېن ۋېيلا توغرا يولدىن يانماي، قىلچە تەۋرەنمەي، ئوردىدا ئون قېتىم ۋەزىرلىك دىڭ قالىپقىنى ئىلىۋېتىپ مۇنازىرىلەشتى ②، دۇ شاھ سانىيە زادىلا قۇلاق سالمىدى، ئەمەلدارلار ئۇلاردىن ئىنتايىن ئەنسىرىدى، لېكىن يۇەن ئەننىڭ چىرايى بۇرۇنقىدەكلا تەنتەنىلىك ۋە مۇلايىم ئىدى. دۇشيەن ھەربىي يۈرۈشكە چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىلىرى ياساۋۇل بەگ دۇدۇ، گۇۋرزىدار دۇ جىڭلار ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ھەيۋە كۆرسىتىپ، پايتەختتە ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا مېھمان خادىملىرىنى ئەۋەتىپ

پول توسۇپ مال - مۇلۇك بۇلىدى. دۇجىلىك يەنە ئادەملىرىنى ئۇتەكلەردىكى ئاتلارنى مىنىپ بېرىپ، چېگرا ۋىلايەتلەرگە ئۇز ئالدىغا يوللىغان مەكتۇپلارنى يەتكۇزۇشكە ئەۋەتىپ ھۇجۇمچى، خىل چەۋەندازلارنى ۋە پالۋان، ئات ئۇستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر لەشكەرلەرنى يۆتكەپ، يۇياك، يەنمېن، شاڭگۇ ۋىلايەتلىرىدىكى سىپاھ - بەگلەرنىڭ باشچىلىقىدا دۇ جىلىك مەھكىمىسىگە ئەكەلگۇزدى. پايتەختتىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار دۇجىڭنىڭ ھوقۇقىدىن قورقۇپ، ھېچقايسىسى بىرنېمە دېيەلمىدى. يۇەن ئەن دۇجىڭنىڭ ئۆز ئالدىغا چېگرىدىكى مۇداپىئە قىسىملىرىنى يۆتكەپ، سىپاھ - بەگلەرنى ھولۇقتۇرۇۋەتكەنلىكىنى، چېگرا ۋىلايەتلەر ۋالىيلىرىنىڭمۇ ئوردىنىڭ رەسمىي ئالاقىسىنى كۇتمەستىنلا دۇجىڭنىڭ مەكتۇپىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى خانغا مەكتۇپ يوللاپ پاش قىلىپ، قانۇن بويىچە ئۇلارنى ئۆلتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. يەنە مۇپەتتىش چېرىكچى جېنىڭ جۇ ۋە خېنەن ئايماقدارى سەي سۇڭنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان تۇغقانلىرىغا تايىنىپ، دىيانەتلىك بولۇشقا پۇتۇن كۇچىنى سەرپ قىلمىغانلىقىنى پاش قىلىپ، ئۇلارنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ جازالاشنى تەلەپ قىلدى. ھەر ئىككى قېتىملىق مەكتۇپ جاۋابسىز قالدۇرۇلدى. دۇشمەن بىلەن دۇجىلىك قاتارلىقلار كۇندىن - كۇنگە زوراۋانلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، مېھمان خادىملىرىنىڭ ھەممىسىنى داخلىق شەھەر ۋە چوڭ ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار قارىمىقىدىكى ئەمەلدار ۋە پۇقرالاردىن ئېغىر باج - سېلىق ئالدى ۋە پارىخورلۇق قىلدى. باشقا ئايماق، ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ سۇنىڭ ئېقىشىغا قاراپ ئىش كۆرۇپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە يامان يولغا ماڭدى. يۇەن ئەن بىلەن رېن ۋېي بۇ ۋىلايەت بەگلىرىنى پاش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا چېتىشلىق باشقا ئادەملەر قوشۇلۇپ مەرتىۋىسى چۈشۈرۇلگەن، مەنسىپىدىن ئېلىپ

تاشلانغانلار جەمئىي 40 تىن ئاشتى. بۇنىڭغا دۇ جەمەتى ئىنتايىن غەزەپلەندى. لېكىن يۇەن ئەن بىلەن رېن ۋېينىڭ ئەخلاق - پەزىلىتى ئالىيجاناب ئىدى. شۇڭا ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىشقا چارىسىز قالدى.

دۇ شيەن يەنە ۋۇۋېي ۋىلايىتىنى مۇداپىئە قىلىشقا چىقتى. كېيىنكى يىلى (م. 91 - يىلى، خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 3 - يىلى) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى گېڭ كۇيدىن يېڭىلىپ ئاسىيۇ ئېلىگە قاچتى. چېگرا شىمالىدىكى رايونلار بوش قالدى، شىمالىي ھونلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىغا تەڭرىقۇتنىڭ كىم ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس ئىدى. ھەر كۈنى ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى كۆز - كۆز قىلىپ يۈرگەن دۇشيەن ئىلتىپات كۆرسىتىپ شىمالىي ھونلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتماقچى بولدى، شۇڭا ئۇ خانغا مەكتۇپ يوللاپ، شىمالىي ھونلارنىڭ تەسلىم بولغان چەپ قول قان ئاتۇن③ نى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ، ئەمىر نۆكەر قويۇپ ئۇنى نازارەت قىلىش، ھەممە ئىش جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىنى باشقۇرۇش ئۇلگىسى بويىچە بولۇشى توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. بۇ ئىش ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مەسلىھىتىگە قويۇلغاندا، ئەمىر لەشكەر سۇڭ يۇ، مۇراسىم بېگى④ دېڭ خۇڭ، تۆھپىدار دانىشبەگ گېڭ بىڭ قاتارلىق ئون ئادەم دۇ شيەننىڭ تەكلىپىنى تەستىقلاشقا بولىدۇ، دەپ قارىدى. لېكىن يۇەن ئەن بىلەن رېن ۋېي خانغا مەكتۇپ يوللاپ: «خەن گۇاڭۋۇدى جەنۇبىي ھونلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندىگەندە، ھەرگىزمۇ ئۇلارنى ئىچكىرىدە مەڭگۇ ئورۇنلىشىدۇ، دەپ قارىغان ئەمەس، بۇ پەقەت شىمالىي ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ۋاقىتلىق پەنت ئىدى. ھازىر قۇملۇقنىڭ شىمالى تىنچىدى، شۇڭا جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىغا شىمالىي ئوردىغا قايتىپ، تەسلىم بولغان شىمالىي ھونلارنى ئوبدان ئىدارە قىلىش توغرىسىدا يارلىق بېرىش كېرەك. يەنە ئاتۇننى تىكلەپ،

دۆلەتنىڭ خىراجىتىنى كۆپەيتىشكە ھەققىمىز يوق» دېدى. تېرگىن⑤ لېيۇ فاڭ، ئەمىر ھەرەس يېن مۇلار يۈەن ئەننىڭ تەكلىپىگە قوشۇلدى. بۇ ئىش ھەققىدە خانغا مەكتۇپ يوللانغاندىن كېيىن ۋاقتىدا قارار قىلىنمىدى. يۈەن ئەن دۇ شىيەننىڭ پىلانى ئەمەلگە ئېشىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، دەرھال ئۆز ئالدىغا خانغا مەكتۇپ يوللىدى ۋە:

«پېقىرنىڭ ئاڭلىشىچە، بەزى قولغا كەلتۈرۈش تەس بولغان ئىشلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىنى ئالدىن بىلگىلى بولمايدۇ؛ بەزى ئاسان ھۆكۈم قىلغىلى بولمىغان ئىشلاردىنمۇ گۇمانلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئەلۋەتتە. پېقىر ئوبدان ئويلاپ باقسام، خەن گۇاڭۇڭدىنىڭ جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىنى تىكلەشتىن مەقسىتى جەنۇبىي ھونلارنى خاتىرجەم قىلىپ قويۇپ، شىمالىي ھونلارنى تىنچىتىش تاكتىكىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىدى. جەنۇبىي ھونلارغا كۆرسىتىلگەن ئىلتىپات ئىنتايىن چوڭ بولغاچقا ھونلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ، چېگرا ئەمىن تاپتى. خەن سۇدى مەرھۇم خەن گۇاڭۇڭدىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، خاتالىق ياكى سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈشتىن ساقلاندى، سەركەردىلەرنى تەينىلەپ، شىمالىي ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. م. 87 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى) شىمالىي ھونلاردىن يۈز نەچچە مىڭ ئادەم ئەل بولدى، ۋەزىرلەر ئۇلارنى چېگرا - قورۇلغا تاكى شەرقتىكى لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە قەدەر ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئويلىغانىدى، بىراق ئەمىر لەشكەر سۇڭ يۇ، تۆھپىدار دانىشمەن گېڭ بىڭلار بۇنىڭدا جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان مايىللىقىدىن ئايرىلىپ قالىمىز، بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ قارىغان. مەرھۇم خەن جاڭدى سۇڭ يۇ، گېڭ بىڭلارنىڭ قارىشىنى ماقۇل كۆرگەن، ئالىيلىرى خانلىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىپ، دۆلەت زېمىنىنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىلە، ئۇلۇغ سانغۇن دۇ شىيەن قوشۇن

تارتىپ يىراقلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، پۈتكۈل شىمالىي ھونلار ئوردىسىنى ئىشغال قىلدى، بۇ ھەقتەتەن ئەجدادلارنىڭ ئىشىنى راۋاجلاندۇرغانلىق ۋە ئۇلۇغ تۆھپە يارىتقانلىق ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ئىشىنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدا ئەستايىدىل ئويلىشىپ، ئەسلى پىلانىنى ئورۇنداش كېرەك. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى شولان شىسۇقۇتى، ئۇنىڭ ئاتىسى قوغشار تەڭرىقۇت بىي قوۋملىرى بىلەن بېقىنىپ، خەن ئوردىسىنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولغان، ھازىر بۇ ئىشلارنىڭ بولغىنىغا 40 نەچچە يىل بولدى. گۈاڭۋۇدى، مىڭدى، جاڭدى خانلار ئۆز تۆھپىلىرىنى ئالىيلىرىغا قالدۇرۇپ كەتتى. ئالىيلىرى ئەجدادلىرىنىڭ ئىرادىسىگە ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلار ئورۇندىيالماي كەتكەن ئۇلۇغ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغايلا. ئۇنىڭ ئۇستىگە شولان شىسۇقۇتى تەڭرىقۇت ھەممىدىن ئاۋۋال چوڭ پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شىمالىي ھونلارنى چېگرا - قورۇلدىن قوغلاپ چىقارماقچى بولغانىدى. بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئىش پېرىم يولدا توختاپ قېلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پىلان تۈزۈلمىدى. يېقىندىلا تەسلىم بولغان ئاتۇننى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قىلىپ تىكلەپ بىر مەزگىللىك ئالدىراش پىلانىنى ئىشقا سېلىش، بۇ ئالدىنقى ئۈچ ئەجدادنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا خىلاپلىق قىلغانلىق. قىلچە تۆھپىسى يوق بىر ئادەمنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىسەك ئۆزىمىز تەرىپىلەپ يېتىشتۇرگەن جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئالدىدا ئىشەنچىمىزنى يوقىتىپ قويىمىز. سۇڭ يۈ، گېڭ بىڭلار بۇرۇنقى پىلانىنى بىلىپ تۇرۇپ، مەرھۇم خانىڭ ئىلتىپاتلىرىغا خائىنلىق قىلمۇاتىدۇ، سۆز بىلەن ھەرىكەت بىر ئادەمنى ئۆلچەشتىكى مىزان. مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئاچقۇچى ھېسابلىنىدۇ. «مۇھاكىمە ۋە بايان» ⑥ دا: «سۆزدە سەممىي ھەرىكەتتە سادىق ۋە جىددىي بولسا ياۋا قوۋملار تۇرغان دۆلەتلەرگىمۇ توسالغۇسىز بارغىلى بولىدۇ، دېيىلگەن. ئەگەر

هازىر شولان شىسۇقۇتى تەڭرىقۇتنىڭ بىزگە بولغان ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالساق يات قوۋملار ئالدىدا ئۆزىمىزنىڭ قەسىمگە كاپالەت بېرەلمەيمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغان ۋە سىياسىيلار يېقىندا شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىنى ئۆلتۈرگەنلىكتىن ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە دۈشمەن ئۆچ ئالىدۇ، دېگەن قورقۇنچ بار. ھازىر شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئىنسىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ قويساق، بۇنىڭدىن ئوغان، سىياسىيلار غەزەپلىنىدۇ. قوشۇن ۋە ئاشلىقتىن كېچىشكە بولىدۇكى، لېكىن ئىناۋەتنى يوقىتىشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن سۇلالىسىنىڭ ئادىتى بويىچە جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىغا ھەر يىلى بېرىلىدىغان خىراجەتنىڭ قىممىتى 100 مىليون 900 مىڭ يارماقتىن كۆپ، غەربىي يۈرتقا بولسا 74 مىليون 800 مىڭ يارماق بېرىلىدۇ. شىمالىي ھونلارنىڭ ھازىر تۇرۇۋاتقان جايى تېخىمۇ يىراق، ئۇلارغا كېتىدىغان خىراجەت يۇقىرىقى ئىككى ئورۇنغا قارىغاندا بىر ھەسسە كۆپ بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق بولغاندا دۆلەتنىڭ پۈتكۈل بايلىقى قۇرۇيدۇ، ئۇ چاغدا ئەقىل كۆرسىتىپ چارە - تەدبىر تېپىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ» دېدى.

دۇ شاھ سانىيە بۇ مەكتۇپنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويدى. يۇەن ئەن بىلەن دۇ شىيەن، يەنە بىر - بىرىنى سوراق قىلىپ، بىر - بىرىنى ئەيىپلەپ كېتىشتى. دۇ شىيەن قەبىھ ۋە ئالدىراڭغۇ ئىدى، ئۇزۇنىڭ ھوقۇقىغا تاينىپ، تەكەببۇرلۇق بىلەن سۆزلەيتتى، باشقىلارنىڭ ئەيىبىنى ئېچىشقا ئامراق ئىدى. ئۇ يۇەن ئەننى يامان نىيەت بىلەن ھاقارەتلەپ، خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ خەن شىن بىلەن دەي شېنى ئۆلتۈرگەنلىكى ⑦ نى سۆزلەپ تەھدىت سالدى. يۇەن ئەنمۇ باشتىن - ئاخىر ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ، قىلچە تەۋرەنمىدى. دۇ شىيەن ئاخىر ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈپ، شىمالىي ھونلاردىن تەسلىم بولغان ئۇك قول قان يۈرتجانىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى، كېيىن

يۇرتجان خائىنلىق قىلدى، ئىش ئاخىرقى ھېسابتا يۇەن ئەنىنىڭ مۇلچىرىدەك بولۇپ چىقتى.

(«كېيىنكى خەنناما»، 6 - توم، 1518 — 1521 - يەتلەر).

---

① توققۇز ۋەزىر (九卿): خەن سۇلالىسى ئوردىسىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار: ياساۋۇلباشى (卫尉)، ئوردا مىراقۇلى (太仆)، دادىخاھ ۋەزىر (廷尉)، تېرگىن (宗正)، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى (少府)، مۇراسىم بېگى (太常)، تۇھپىدار دانىشمەن (光禄勋)، باش ھۇدەيچى (鸿胪)، ئەمىر ھەرەم (大司农) لەردىن ئىبارەت.

(«كېيىنكى خەنناما. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دىن).

② ۋەزىرلىك دېگەن قالپىقىنى ئېلىۋېتىپ مۇنازىرىلەشتى — بۇ، باشقا كەلگەننى كۆرسەتمەن دېگەن مەنىدە.

(مۇھەررىردىن).

③ «كېيىنكى خەنناما. يۇەن ئەنىنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئاخىرىدا «دۇ شىەن ئاخىر ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈپ شىمالىي ھونلاردىن ئەل بولغان ئوڭ قول قان يۇرتجاننى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى» دېگەن بىر ئابزاس سۆز بار. بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ يەردىكى «سول» دېگەن سۆز «ئوڭ» بولۇشى كېرەك؛ ئاتۇن — يۇرتجاننىڭ يەنە بىر ئىسمى بولسا كېرەك.

(مۇھەررىردىن).

④ مۇراسىم بېگى (太常) قائىدە - يوسۇن، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىنى ۋە خان جەمەتى قەبرىستانىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەنناما. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4151 - بەت).

⑤ تېرگىن (宗正) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل. خان جەمەتىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 813 - بەت).

⑥ «مۇھاكىمە ۋە بايان» («论语») ئەسىنىيە دەۋرىدە ئۆتكەن بۇيۇك مائارىپچى، مۇتەپەككۇر كۇڭزىنىڭ سۆز، ھەرىكىتى خاتىرىلەنگەن ئەسەر.

(مۇھەررىردىن).

⑦ باش ۋەزىر خەن شىن (韩歆) خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ ۋېي شياۋنىڭ گۈڭسۇن شۇغا يازغان خېتىنى كۆرگەنلىكىنى تەنقىد قىلىپ، خاننى

رەنجىتىپ قويغانلىقى سەۋەبلىك ئۇلۇغلىشقا مەجبۇر بولغان؛ م. 44 ـ يىلى باش ۋەزىر دەي شي (戴沙) غەللە ـ پاراقچى بەگنى ئۆز ئالدىغا ئۇلتۇرغەنلىكى ئۈچۈن زىندانغا تاشلىنىپ ئۇلتۇرۇلگەن. يۇەن ئەن خۇەن يۇنىڭ ئورنىغا باش ۋەزىر بولغانىدى. شۇڭا دۇ شيەن خەن گۇاڭۇدىنىڭ ئىككى نەپەر باش ۋەزىرنى ئۇلتۇرغەنلىكى بىلەن يۇەن ئەننى قورقۇتماقچى بولغان.

(مۇھەررىردىن).

بەن چاۋ، لياك چىنلارنىڭ تەرجىمھالى

بەن چاۋ يەنە بىر ئىسمى بەن جۇڭشېك، فۇفېك ژىلايىتى پىڭلىڭ ناھىيىسىدىن، سۇشيەن① ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بەن بياۋنىڭ كەنجى ئوغلى. ئۇ ئۇلۇغ-ژار ئىرادىلىك بولۇپ، ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلارغا ئېسىلمايتتى، لېكىن ژاپادار ۋە ئېھتىياتچان ئىدى. ئۆيىدىكى چاغلاردا ئائىلە ئىشلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ باشقۇراتتى، ھېرىش ـ چارچاشتىن قاچمايتتى. سۆزمەن، زۇكۇنچى ئىدى، كىتابنى ناھايىتى كۆپ ئوقۇيتتى. م. 62 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 5 ـ يىلى) ئۇنىڭ ئاكىسى بەن گۇ ئوردىغا چاقىرتىلىپ مۇھەررىر② بەگلىككە تەينىلەندى. بەن چاۋ ئانىسى بىلەن بىللە لويانىغا كەلدى. ئائىلىسى نامرات بولغاچقا، بەن چاۋ دائىم يامۇلنىڭ خەت ئالاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىپ تۇرمۇشىنى قامدىدى. ئۇزۇن مۇددەت مۇشۇنداق جاپالىق ئىشلىگەچكە، ئۇ قەلەمىنى تاشلىۋېتىپ ئاھ ئۇرۇپ تۇرۇپ: «قولىدىن ئىش كېلىدىغان بىر ئادەمنىڭ باشقا ئىنتىلىشى ۋە پاراسىتى بولمىغان تەقدىردىمۇ فۇ جيېزى③، جاڭ چيەن④ لەردەك يات ئەللەردە خىزمەت كۆرسىتىپ تۆرە بولۇشى مۇمكىنغۇ، قانداقمۇ بىر ئۆمۈر يېزىش ـ كۆچۈرۈش بىلەن ئۆتكىلى بولسۇن!» دېگەنىدى، يېنىدىكىلەر ئۇنىڭ گېپىگە كۈلدى. بەن چاۋ: «سەن تەنتەكلەر

ئەزىمەتلەرنىڭ ئىرادىسىنى نەدىن بىلىشەتتىڭ!» دەيدى. كېيىن بەن چاۋ بىر پالچىنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۆزىگە پال سالدۇردى. پالچى: «ھەزرەتلىرى ئۇقۇمۇشلۇق پۇقرا ئىكەنلا، ئەمما پالدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۆزلىرى تۇمەن چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغا تۆرە بولىدىكەنلا» دەيدى. بەن چاۋ ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق دېگەنلىكىنى سورىۋىدى، پالچى: «ئۆزلىرىنىڭ ئېگىكلىرى قارلىغاچنىڭكىگە، بويۇنلىرى يولۋاسنىڭكىگە ئوخشايدىكەن، ئۇچۇپ كېتىۋېتىپ گۆش يېيەلىگىنىدەكلا، مانا بۇ تۇمەن چاقىرىملىق جايلارغا بېرىپ تۆرە بولغۇچىنىڭ قىيابىتى» دەيدى. ئۇزۇن ۋاقىتتىن كېيىن، خەن مىڭدى بەن گۇدىن «ئىنىڭىز نەدە تۇرۇۋاتىدۇ؟» دەپ سورىدى، بەن گۇ: «يامۇلنىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىپ، تاپقان پۇلى بىلەن قېرى ئانىمىزنى بېقىۋاتىدۇ» — دەپ جاۋاب بەردى. خەن مىڭدى بەن چاۋنى مىرزا بەگە قىلىپ تەينىلىدى. كېيىن ئۇ بىر دەۋا ئىشىغا چېتىلىپ قېلىپ مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاندى. م. 73 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 16 ـ يىلى) مىراقۇلىبىگى دۇ گۇ لەشكەر چىقىرىپ ھونلارغا تېگىش قىلغاندا بەن چاۋ پەخرىي ئەمىرلەشكەر بولدى ۋە بىر تۈركۈم لەشكەرنى باشلاپ ئېۋىرغولغا ھۇجۇم قىلىپ، باركۆل ئەتراپلىرىدا ھونلار بىلەن جەڭ قىلدى، نۇرغۇن دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئالدى⑤. دۇ گۇ ئۇنى ناھايىتى قابىلىيەتلىك ئىكەن دەپ بىلىپ، گۇ شۇن بىلەن بىللە غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.

بەن چاۋ پىشامشانغا يېتىپ كەلگەندە، پىشامشان خانى گۇاڭ دەسلەپتە ئۇنى ناھايىتى قائىدە ـ يوسۇنلۇق كۈتۈۋالدى. ئەمما كېيىن تۇيۇقسىز سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. بەن چاۋ قول ئاستىدىكىلەرگە: «سىلەر گۇاڭنىڭ بىزگە بولغان ئەدەب ۋە ھۆرمىتىنىڭ سۈسلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلمىدىڭلارمۇ؟ بۇ چوقۇم شىمالىي ھونلاردىنمۇ ئەلچى كەلگەنلىكىنىڭ، شۇنىڭ

بىلەن پىشامشان خانىنىڭ ئىككىلىنىپ، قايسى تەرەپكە بويسۇنۇشنى بىلمەي قالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئەقىللىك ئادەم ۋەقە تۇغۇلماستىنلا ئالدىن سېزىۋالالايدۇ، ھالبۇكى ھازىر ئەھۋال ئىنتايىن روشەن تۇرۇپتۇ» دېدى. ئارقىدىن ئۆزلىرىنى كۈتۈۋاتقان پىشامشانلىقلارنى چاقىرىپ، ھېيلە ئىشلىتىپ: «ھون ئەلچىسىنىڭ كەلگىنىگە بىرنەچچە كۈن بولدى، ھازىر نەدە تۇرۇۋاتىدۇ؟» — دەپ سورىدى، كۈتۈۋاتقانلار ھودۇقۇپ كېتىپ راستىنى دەۋەتتى. بەن چاۋ بۇ پىشامشانلىقلارنى سولاپ قويۇپ، ئۆزى باشلاپ كەلگەن 36 ئەمەلدار ۋە لەشكەرنى يىغىپ بىرلىكتە شاراب ئىچىشتى، شاراب ئىچىلىپ خېلى بىر يەرگە بارغاندا بەن چاۋ ئۇلارنىڭ ئوغلىنىنى قاينىتىش ئۈچۈن: «كۆچىلىك مېنىڭ بىلەن بىللە يىراق ئەلگە كېلىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، دۆلەتمەن بولۇشنى ئارزۇ قىلىشقانتىڭلار، بىراق بۈگۈنكى كۈندە شىمالىي ھونلارنىڭ ئەلچىسى كېلىپ نەچچە كۈن بولمايلا، پىشامشان خانى گۈاڭنىڭ بىزگە بولغان ئەدەب ۋە ھۆرمىتى سۇسلاپ كەتتى. مۇبادا پىشامشانلىقلار بىزنى ھونلارغا تۇتۇپ بېرىدىغان بولسا، ئۆلۈكسىز چىلبۆرىلەرگە يەم بولىدۇ، سىلەرچە ئەمدى قانداق قىلساق بولار؟» دېدى. كۆچىلىك بىر ئېغىزدىن: «ھازىر ھايات - ماماتلىق گىردابىدا تۇرۇپتۇق، مەيلى ھايات قالايلى ياكى ئۆلەيلى پۈتۈنلەي ئۆزلىرىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنىمىز» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن بەن چاۋ: «يولۋاس ئۇۋىسىغا كىرمەي تۇرۇپ، يولۋاس بالىسىنى تۇتقىلى بولمايدۇ. ھازىرقى بىردىنبىر چارە تۇن قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ شىمالىي ھون ئەلچىسىگە ئوت بىلەن ھۇجۇم قىلىش، شۇنداق قىلساق ئۇلار بىزنىڭ قانچىلىك ئادىمىمىز بارلىقىنى بىلەلمەي ئالاقزادە بولۇپ كېتىشىدۇ - دە، بىز پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى تولۇق يوقىتالايمىز. ھون ئەلچىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن پىشامشانلىقلار قورقۇپ كېتىپ ياۋاشلىق

بىلەن خەن سۇلالىسىگە بېقىنىدۇ، بىزمۇ غەلبە قازىنىپ خىزمەت كۆرسىتىمىز» دېدى. كۆپچىلىك يەنە مۇلازىم گو شۇن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرۈشنى ئېيتىۋىدى، بەن چاۋ ئاچچىقى بىلەن: «بىزنىڭ ئۆلۈم - كۆرۈمسىز بۇگۈن بەلگىلىنىدۇ. مۇلازىم گوشۇن بىر چاكىنا تالىپ ئەمەلدار، بۇ پېلاننى ئاڭلىسا قورقۇپ كېتىپ، مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. بۇ ھالدا قەھرىمان بولماقتا يوق، قەدىرسىز ئۆلىمىز - دە، نامىمىزمۇ چىقمايدۇ» دېدى. كۆپچىلىك «دۇرۇس» دېيىشتى. كەچ بولغاندا بەن چاۋ ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرىنى باشلاپ ھونلارنىڭ بارگاھىغا باردى، بۇ چاغدا قاتتىق بوران چىقتى. بەن چاۋ ئون ئادەمنى دۇمباقلارنى ئېلىپ ھونلار قارارگاھىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا بۇيرۇدى ۋە ئوت تۇتاشقان ھامان دۇمباق چېلىپ، چۇقان سېلىشقا كېلىشۇالدى. قالغانلار قولىغا قورال - ياراغ ئېلىپ قارارگاھ دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا مۆكۈندى. بەن چاۋ دەرھال شامالنىڭ يۆلىنىشىگە بېقىپ ئوت ياقتى، قارار گاھنىڭ ئالدى - كەينىدىكىلەر داقا - دۇمباق چېلىپ، قىقاس - چۇقان كۆتۈردى. ھونلار سارىسىمىگە چۈشتى، بەن چاۋ ئۆز قولى بىلەن ئۇچ ئادەمنى ئۆلتۈردى، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرى ھون ئەلچىسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن 30 نەچچىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدى، قالغان يۈز نەچچە ھون ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى. ئۇلار ئەتىسى قايتىپ كېلىپ ئاندىن بۇ ئىشنى گوشۇنگە دېدى. ئۇ قاتتىق قورقۇپ كەتتى، ئەمما بىرئاز ۋاقىتتىن كېيىن چىرايىنى ئۆزگەرتتى. بەن چاۋ ئونىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىپ، دەرھال قولىنى كۆتۈرۈپ: «ئۆزلىرى گەرچە بۇ ئىشقا قاتناشمىغان بولسىمۇ، پېقىر ھەرگىز بۇ تۆھپىنى يالغۇز ئۆزۈمنىڭ قىلىۋالماقچى ئەمەس» دېدى. گو شۇن بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ كەتتى. بەن چاۋ پىشامشان خانى گۇاڭنى چاقىرتىپ كېلىپ، ھون ئەلچىسىنىڭ كاللىسىنى ئونىڭغا

كۆرسىتىۋىدى، پۇتۇن ئەل چۆچۈپ ۋەھىمىگە چۈشتى. بەن چاۋ پىشامشان خانىغا چۈشەنچە بېرىپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلدى. پىشامشان خانى ئوغلىنى بەن چاۋغا تۇرغاق قىلىپ بەردى. ئۇ قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى دۆگۈغا مەلۇم قىلدى، دۆگۈ ئىنتايىن خۇرسەن بولۇپ، بەن چاۋنىڭ تۆھپىلىرىنى تەپسىلىي پۇتۇپ ئوردىغا مەلۇماتنامە سۇندى. ھەم غەربىي يۇرتقا يېڭىباشتىن ئەلچى تەينىلەپ ئەۋەتىشنى تەكلىپ قىلدى. بەن مىڭدى بەن چاۋنى قالتىس قەھرىمان ئىكەن دەپ قاراپ، دۆگۈغا: «بەن چاۋدەك ئەمەلدارىمىز تۇرسا، يەنە نېمە ئۈچۈن باشقىدىن ئادەم تاللاپ ئەۋەتەتتۇق، بەن چاۋنى دالا لەشكەر بېگى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭ ئالدىنقى قېتىمقىغا ئوخشاش ۋەزىپىنى ئورۇندىشىغا بۇيرۇق بېرىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەن چاۋ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالدى. دۇ گۇ ئۇنىڭغا لەشكەر كۆپەيتىپ بەرمەكچى بولغاندا، بەن چاۋ: «ئەسلىدىكى 30 نەچچە ئادىمىم بولسىلا كۇپايە، ئەگەر بىرەر خېيىم ـ خەتەر تۇغۇلۇپ قالسا، كۆپ ئادەم ئوشۇقچە يۈك بولىدۇ» دېدى.

بۇ چاغدا ئۇدۇن خانى گۇاڭدې ساكارا ئول (يارىكەنت) بەگلىكىنى يېڭىپ، جەنۇبىي يول⑥ دا زومىگەر بولۇۋالغانىدى. ھونلارمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ خانلىقىنى نازارەت قىلىۋاتاتتى ۋە قوغداۋاتاتتى. بەن چاۋ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە چىقىپ، ئالدى بىلەن ئۇدۇنغا كەلدى. گۇاڭدې ئۇنىڭغا ناھايىتى سوغۇق مۇئامىلە قىلدى. ئۇنىڭ ئوستىگە ئۇدۇنلۇقلار خۇراپىي بولۇپ داخان ـ باخشىلارغا ئىشىنەتتى. داخان: «ئىلاھىنىڭ غەزىپى تېشىۋاتىدۇ، نېمە ئۈچۈن خەن سۇلالىسىگە مايىل بولىسىلەر؟ خەن ئەلچىسىدە بىر قارا تۇمشۇقلۇق قۇلا ئات بار، شۇنى ئەكېلىپ، نەزىر قىلىپ ماڭا بېرىڭلار» دېدى. گۇاڭدې دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ بەن چاۋنىڭ ئېتىنى سورىدى⑦، بەن چاۋ بۇ ئىشلارنى ئاستىرتىن بىلىپ بولغاندى، شۇڭا ئاتنى بېرىشكە

قوشۇلدى، بىراق داخاننىڭ ئۆزى كېلىپ ئەكېتىشنى ئېيتتى. بىردەمدىن كېيىن داخان كەلدى، بەن چاۋ داخاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گۇاڭدېغا تاپشۇرۇپ بەردى ھەم ئۇنىڭغا قاتتىق كايىدى. گۇاڭدې بۇرۇنلا بەن چاۋنىڭ پىشامشاندا ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى، شۇڭا قاتتىق قورقۇپ دەرھال ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ بەن چاۋغا ئەل بولدى. بەن چاۋ نۇرغۇن سوۋغاتلار بىلەن ئۇدۇن خانى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى تارتۇقلىدى، شۇنداق قىلىپ ئۇدۇن خانلىقىنى خاتىرجەم قىلدى.

شۇ چاغدا ھونلار جيەننى كۈسەن خانى قىلىپ تىكلەپ قويغان بولۇپ، ئۇ ھۇنلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ شىمالىي يول⑧ نى تىزگىنلىۋالغان ھەمدە سۇلىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، ئۇنىڭ خانىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، كۈسەنلىك دۇتىنى سۇلىغا خان قىلىپ تىكلىگەنىدى. كېيىنكى يىلى (م، 74 ـ يىلى، خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 17 ـ يىلى) باھاردا بەن چاۋ خىلۋەت، يېقىن يول بىلەن سۇلىغا كېلىپ، دۇتى تۇرۇۋاتقان پەنتۇ شەھىرىگە 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا توختىدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئەمەلدارلىرىدىن تيەن لۇنى دۇ تىنى ئەل بولۇشقا ئۇندەش ئۈچۈن ئەۋەتتى ۋە تيەن لۇگە: «دۇ تىنىڭ ئەسلى زاتى سۇلىلىق ئەمەس، سۇلىلىقلار ئۇنىڭغا چوقۇم ئىتائەت قىلمايدۇ، ئەگەر دۇ تى تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىسا، ئۇنى دەرھال تۇتۇۋالسىلا» دەپ جېكىلىدى. تيەن لۇ پەنتۇغا يېتىپ كەلگەندە، دۇتى ئۇنىڭ ئەمىلىنىڭ كىچىك، تېنىنىڭ ئاجىزلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا تەسلىم بولغۇسى كەلمىدى. تيەن لۇ دۇتىنىڭ تەييارلىقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى دەرھال تۇتۇپ باغلىۋالدى. دۇ تىنىڭ ئەتراپىدىكىلەر بۇنداق بولۇشىنى ئويلاپ باقمىغاچقا قورقۇپ پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. تيەن لۇ قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى بەن چاۋغا مەلۇم قىلدى، بەن چاۋ پەنتۇ شەھىرىگە يېتىپ

كېلىپ، سۇلى بەگلىكىنىڭ بارلىق سەركەردە، ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، كۈسەن بېگىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى سۆكتى ھەمدە ئالدىنقى سۇلى بېگىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جۇڭنى بەگ قىلىپ تىكلىدى، سۇلىلىقلار خۇشاللىققا چۆمدى. جۇڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلار دۇ تىنى ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىۋىدى، بەن چاۋ قوشۇلمىدى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاق - ئابرويىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى كۈسەنگە كەتكۈزۈۋەتتى. سۇلى شۇنىڭدىن باشلاپ كۈسەن بىلەن ئۆچمەنلىشىپ قالدى.

م. 75 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 18 - يىلى) خەن مىڭدى ئاغرىق سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتتى. كىنگىت (قارا شەھەر) خانى خەن سۇلالىسى مۇسىبەتلىك بولدى، شۇڭا غەربىي يۇرت ئىشلىرى بىلەن ھەپىلىشىشكە چولىسى تەگمەيدۇ، دەپ قاراپ، لەشكەر چىقىرىپ قورۇقچىبەگ چېن مۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بەن چاۋ تەنھا يار - يۆلەكسىز ئەھۋالدا قالدى. ئۇنىڭ ئوستىگە كۈسەن بىلەن قۇم كۆپ قېتىم لەشكەر چىقىرىپ سۇلىغا تېگىش قىلدى. بەن چاۋ كاۋاڭتا شەھىرىدە جۇڭ بىلەن ئۆز ئارا ماسلىشىپ جەڭ قىلدى. بىراق سەركەردە - لەشكەرلەر ئاز، كۈچ ئاجىز بولغاچقا، بىر يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت مۇداپىئەلىنىپلا ئۆتتى. بۇ چاغدا خەن جاڭدى يېڭىلا تەختكە چىققان بولۇپ، چېن مۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بەن چاۋنىڭ مۇشكۈل شارائىتتا قېلىپ، ئۇ يەردە داۋاملىق پۇت تىرەپ تۇرالماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، بەن چاۋنىڭ قايتىپ كېلىشىگە يارلىق چۈشۈردى. بەن چاۋ بۇيرۇقنا بىنائەن قايتماقچى بولغاندا، پۇتۇن سۇلى خانلىقىدىكى ھەممەيلەن قايغۇ - ھەسرەت، ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. لى يەن ئىسىملىك بىر كاھىبەگ: «خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىزنى تاشلاپ كەتسە، چوقۇم كۈسەنلىكلەرگە مۇنەررز بولىمىز، خەن ئەلچىسىنىڭ كېتىشىگە كۆڭلۈم قىيمايدۇ» دېدى - دە، شەمشىرى بىلەن ئۆزىنى بوغۇزلاپ

ئۆلۈۋالدى. بەن چاۋ ئۇدۇنغا قايتىپ بارغاندا، بەگ - تۆرىلەردىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممەيلەن يىغا - زار قىلىشىپ: «خەن سۇلالىسى ئەلچىسىگە خۇددى ئاتا - ئانىمىزغا تايانغاندەك تايىنىپ كېتىۋاتاتتۇق، ئۆزلىرى قايتىپ كەتمىسىلە!» دەپ بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋېلىپ، ئۇنى ماڭغۇزمىدى. بەن چاۋ ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنى شەرققە قايتقۇزمايدىغانلىقىنى پەملىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنى ئويلىدى - دە، ئېتىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ سۇلىغا قايتىپ كەلدى. سۇلى خانلىقىنىڭ ئىككى شەھىرى (سۇلى ۋە كاۋانتا شەھىرى) بەن چاۋ كەتكەندىن كېيىن، يەنە كۇسەنگە ئەل بولۇپ كەتكەن ھەمدە سەپەربايى بەگلىكى بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەنگەندى، بەن چاۋ كېلىپ، ئىسيانكارلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى ۋە سەپەربايى بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلىپ، 600 نەچچە ئادەمنى چېپىپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلىدا تىنچ - خاتىرجەملىك ئەسلىگە كەلدى.

م. 78 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 3 - يىلى) بەن چاۋ سۇلى، كانگىيە، ئۇدۇن، ئۇزۇنتات (ئۇزۇن تېتىر) لارنىڭ 10 مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ قۇمنىڭ تاش قەلئە⑨ سىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، 700 دۇشمەننى ئۆلتۈردى. بەن چاۋ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتتىكى بارلىق خانلىق - بەگلىكلەرنى تىنچىتماقچى بولۇپ، يۇقىرىغا لەشكەر كۆپەيتىپ ببرىش توغرۇلۇق ئىلتىماس سۇندى: «كەمىنلىرى مەرھۇم خانىمىزنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئېچىش ئارزۇسىدا بولغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن شىمالدا ھونلارغا زەربە بېرىپ، غەربتىكى ئەللەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ پىشامشان، ئۇدۇنلارنى بېقىندۇرغانلىقىنى كۆرگەنىدىم. بۈگۈنكى كۈندە ئۇزۇنتات، ساكارئول، سۇلى، توخالار، ئاسيۇ، كانگىيىلەرمۇ بىزگە بېقىنىپ بىرلىشىپ كۇسەننى يوق قىلىپ، خەن سۇلالىسىگە

تۇتىشىدىغان يولنى راۋان قىلىشنى خالايدۇ. ئەگەر كۆسەننى قولغا چۈشۈرۈۋالساق، غەربىي يۈرتتىكى بويسۇندۇرۇلمىغان خانلىق ئاران يۈزدە بىر ئۇلۇشنىلا ئىگىلىگەن بولاتتى. كەمىنلىرى بىر كىچىك ھەربىي ئەمەلدار بولساممۇ، گۈجى⑩ غا ئوخشاش يىراق ئەللەرگە بېرىپ ئوردا ئۈچۈن جان پىدا قىلىشقا، جاڭ چىيەنگە ئوخشاش چۆل - جەزىرىلەرگە ئاتلىنىشقا رازىمەن. بۇرۇن ۋېي جياڭ⑪ بىر بەگلىكنىڭ ۋەزىرى تۇرۇپمۇ ھەرقايسى رۇڭ قەبىلىلىرى بىلەن ئېپلەشكەنكەن، ئەمدىلىكتە كەمىنلىرى ئۇلۇغ خەن سۇلالىسىنىڭ شان - شۆھرىتىنىڭ سايىسىدە تۇرۇپمۇ، كارغا يارىمسام بولامدۇ؟ ئەجدادلىرىمىز غەربىي يۈرتتىكى 36 بەگلىكنى بويسۇندۇرۇش ھونلارنىڭ ئوڭ قولىنى ئۈزۈۋەتكەنگە باراۋەر دېيىشكەنكەن، ھازىر غەربىي يۈرتتىكى كۈن پاتقان يەرگىچە⑫ بولغان ئەللەرنىڭ بېقىنمىغىنى يوق، - چوڭ - كىچىك ھەممە ئەل خانلىقىمىزغا خۇشاللىق بىلەن، ئۈزۈلدۈرمەي تارتۇق سۇنۇۋاتىدۇ، پەقەت كىنگىت بىلەن كۆسەنلا بويسۇنمايۋاتىدۇ. كەمىنلىرى ئىلگىرى يارلىققا بىنائەن قول ئاستىدىكى 36 ئادىمىم بىلەن يىراق ئەللەرگە ئەلچىلىككە كېلىپ، كۆپ ئازاب چەكتىم، سۇلىنى يالغۇز ساقلاۋاتقىنىمغا مانا بەش يىل بولدى، يات قوۋملارنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىمەن. چوڭ - كىچىك ئەللەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەممىسى «خەن سۇلالىسىگە تايىنىش تەڭرىگە تايانغانغا ئوخشاش» دېيىشىدۇ. روشەنكى كۆكئارت يولى ئوچۇق، كۆكئارت يولى ئوچۇق بولسىلا كۆسەننى جازالىغىلى بولىدۇ. ھازىر كۆسەن تۇرغاقى پوسىنى كۆسەن خانىڭ قىلىپ تىكلىسەك، ئاتلىق ۋە پىيادىلەردىن بولۇپ بىرنەچچە يۈز لەشكەر ئۈنى قوغداپ ئاپىرىپ قويسا، ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللىسەك، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا كۆسەن خانى جىيەننى تىرىك تۇتالايمىز. بۇ ئېسىل چارە. كەمىنلىرى سۇلى، ساكارائوللارنىڭ زېمىنى

مۇنبەت ۋە كەلگ، ئوت - چۆپى بولۇق ئىكەنلىكىنى، دۇنخۇالگ بىلەن پىشامشان ئارىلىقىدەك قاقاس ئەمەسلىكىنى كۆردۇم. لەشكەر چىقارساق خانلىقىمىز ھېچقانچە چىقىم تارتمايدۇ، لەشكەر شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىنلا ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەكلەرنى ئېلىپ تەمىنلىنىپ كېتەلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇم، ئونسۇ بەگلىرى كۈسەن تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بولۇپ، يەرلىكلەر بىلەن بىر قوۋمدىن ئەمەس، خەلق ئۇلاردىن ناھايىتى يىرگەنگەچكە چوقۇم ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىزگە ئەل بولمىدۇ. مۇبادا بۇ ئىككى خانلىق ئەل بولسا، كۈسەن ئۆزلۈكىدىنلا تۈگىشىدۇ. كەمىنلىرى ئۇشبۇ مەكتۇپنى سۈندۇم، ئوردا مۆتىۋەرلىرىنىڭ پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئەگەر تەكلىپىم قوبۇل كۆرۈلسە ئۆلسەممۇ ئارمىنىم يوق. كەمىنلىرى سادىق چاكاردۇرمەن، تەخرىنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولۇپ، كۆزۈم يورۇق چاغدا غەربىي يۇرتنىڭ تىنچلىقىنى، خان ئالىيلىرىنىڭ قەدەھنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاتا - بوۋىلار ئىبادەتخانىسىغا ۋە پۇتۇن ئالەمگە بۇ خوش خەۋەرنى جاكارلىغانلىقلىرىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىمەن». ئىلتىماس سۈنۇلغاندىن كېيىن، خەن جاڭدى بەن چاۋنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالايدىغانلىقىنى بىلىپ، لەشكەر ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. پىكلىكلىق شۇگەن بەن چاۋ بىلەن بىرنىيەت - بىر مەقسەتتە ئىدى. ئۇ ئىلتىماس سۈنۇپ شەخسەن ئۆزى بېرىپ بەن چاۋغا يار - يۆلەك بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۇردى. م. 80 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 5 - يىلى) خەن جاڭدى شۇگەنىنى پەخرىي ئەمرلەشكەر قىلىپ تەيىنلەپ، كىشەنلىرى ئېلىپ تاشلانغان جىنايەتچىلەر ۋە پىدائىيلاردىن 1000 نى باشلاپ، بەن چاۋنىڭ قېشىغا بېرىشقا ئەۋەتتى. ئەسلىدە ساكارائول خانلىقى خەن سۇلالىسى لەشكەر ئەۋەتمەيدۇ دەپ ئويلاپ، كۈسەنگە تەسلىم بولۇپ كەتكەن، سۇلىنىڭ كاھىبگى پەنچىنمۇ خەن سۇلالىسىگە يەنە ئاسىيلىق

قىلغاندى. دەل شۇ پەيتتە شۇگەن يېتىپ كېلىپ، بەن چاۋ بىلەن بىرلىكتە پەنچېنغا تېگىش قىلدى ۋە ئۇنى يەڭدى. 1000 دىن ئوشۇق دۇشمەننى ئۆلتۈردى ھەم نۇرغۇنلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. بەن چاۋ پەنچېننى يەڭگەندىن كېيىن يەنە كۇسەنگە تېگىش قىلماقچى بولدى. ئۇ ئاسىيۇلارنىڭ لەشكىرىي كۇچىنىڭ كۇچلۇكلۇكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىشنى ئويلىدى، شۇنىڭ بىلەن دەرھال خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ئاسىيۇلار غەربىي يۇرتتىكى چوڭ ئەل، 100 مىڭ لەشكىرى بار، شۇڭا خەن ژۇدى مەلىكسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلغان⑬. خەن شۇەندى زامانىسىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان⑭. ھازىر ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلاردىن ھال - ئەھۋال سورىساق ھەم ئۇلار بىلەن بىرلەشسەكمىكىن» دېدى. خەن جاڭدى ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. م. 83 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 8 - يىلى) بەن چاۋ لەشكەر باشلىغۇچى دورغاب قىلىپ تەيىنلەندى ھەم ئۇنىڭغا غەربىي ئورکېستىر بېرىلدى⑮. شۇگەن دالا لەشكەر بېگى قىلىپ تەيىنلەندى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە باسقاق بېگى لى يى ئاسىيۇ ئەلچىسىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئاپىرىپ قويۇشقا تەيىنلەندى، چوڭ - كىچىك كۇنبېگىلەر باشلىق ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىگە رەڭمۇرەڭ يىپەك رەختلەر ئىنئام قىلىپ ئەۋەتىلدى.

لى يىنىڭ ئۇدۇنغا كېلىشى كۇسەننىڭ سۇلىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان پەيتىگە توغرا كەلدى. شۇڭا ئۇ قورقۇپ ئالدىغا مېڭىشقا پېتىنالمىدى ۋە دەرھال ئوردىغا غەربىي يۇرت ئىشىنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمىغۇدەك دەپ مەلۇماتنامە سۇندى. شۇنداقلا يەنە بەن چاۋغا ئۇ خوتۇن - بالىلىرى بىلەنلا بولۇپ كېتىپتۇ، چەت ئەلدە ئەيش - ئىشرەت بىلەن بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىشىنى نەزەردە تۇتماپتۇ، دەپ تۆھمەت قىلدى. بەن چاۋ بۇلاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، خۇرسىنىپ تۇرۇپ:

«پىقىر زېلك سېن⑯ بولمىساممۇ، ئۇدا ئۇچ قېتىم تۆھمەتكە ئۇچرىدىم. ئەمدى كىشىلەر مەندىن گۇمانلىنىدىغان بولدى» دەپ، خوتۇن ـ بالىلىرىنى تاشلىۋەتتى. خەن جاڭدى بەن چاۋنىڭ ساداقىتىنى بىلىپ، لى يىنى: «ئەگەر بەن چاۋ راستتىنلا خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن بولۇپ كەتكەن بولسا، خەن خانلىقىغا قايتىشنى خالايدىغان 1000 دىن ئوشۇق لەشكەر ئۇنىڭ بىلەن بىر نىيەت ـ بىر مەقسەتتە بولاتتىمۇ؟» دەپ ئەيىبلىدى ۋە ئۇنىڭغا بەن چاۋنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنىڭدىن بۇيرۇق كۈتۈشكە بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭلا بەن چاۋغا يەنە: «ئەگەر لى يى ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان بولسا ئۇنىڭ شۇ يەردە تۇرغۇزۇپ ئىشقا سالىسىڭىز بولىدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەن چاۋ لى يىنى ئۈيسۈن تۇرغاقىنى پايتەخت لويادىغا ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى. شۇڭەن بەن چاۋغا: «لى يى ئالدىنقى قېتىم ئۆزلىرىگە تۆھمەت چاپلىغان، غەربىي يۇرتنى ئېچىش ئىشىنى بۇزماقچى بولغان تۇرسا، بۇ قېتىم نېمە ئۈچۈن يارلىققا ئاساسەن ئۇنى ئېلىپ قالماي، ئەكسىچە تۇرغاقنى ئاپىرىشقا بۇيرۇيلا؟» دېدى. بەن چاۋ ئۇنىڭغا: «سىلىنىڭ بۇ گەپلىرى بەك يۇزەكى بولۇپ قالدى. دەل لى يى ماڭا بوھتان چاپلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى تۇرغاقنى ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇۋاتىمەن. يەرگە قارىغۇدەك ئىش قىلمىغانىكەنمەن، باشقىلارنىڭ غەيۋىتىدىن نېمىشقا قورقاتتىم، دەردىمنى چىقىرىشىنلا كۆزلەپ ئۇنى ئېلىپ قالسام، قانداقمۇ خانغا سادىق ئەمەلدار ھېسابلىنىمەن» دېدى.

كېيىنكى يىلى (م: 84 ـ يىلى، خەن جاڭدىنىڭ يۈەنخې 1 ـ يىلى) خەن جاڭدى يەنە پەخرىي ئەمىر لەشكەر خې گۇڭ قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 800 لەشكەرنى بەن چاۋنىڭ يېنىغا ئەۋەتتى. بەن چاۋ شۇنىڭ بىلەن سۇلى، ئۇدۇنلارنىڭ لەشكىرىنى يۆتكەپ يىغىپ، ساكارائولغا تېگىش قىلدى. ساكارائول خانى ئاستىرتىن سۇلى خانى جۇڭغا ئەلچى

ئەۋەتىپ، نۇرغۇن قىممەت باھالىق سوۋغىلار بىلەن ئۇنى قىزىقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭ خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ساكارائول بىلەن بىرلىشىۋالدى ۋە غەربتىكى ۋۇجى شەھىرىگە بېكىندى. بەن چاۋ دەرھال سۇلى خانى جۇڭنىڭ يارداەمچى بېگى⑰ چېڭدانى سۇلىغا خان قىلىپ تىكلىدى ـ دە، خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلمىغانلارنى توپلاپ جۇڭغا ھۇجۇم قىلدى. يېرىم يىل ئۆتۈپ كەتتى، كانگىيە خانى لەشكەر چىقىرىپ جۇڭغا يارداەم بەرگەنلىكتىن، بەن چاۋ ۋۇجى شەھىرىنى ئالالمىدى، شۇ چاغدا توخرىيالار كانگىيە بىلەن ئەمدىلا قۇدىلاشقان بولۇپ، ناھايىتى ئىناق ئىدى. بەن چاۋ ئەلچى ئەۋەتىپ ياۋچى خانىغا نۇرغۇنلىغان تاۋار ـ دۇردۇنلارنى سوۋغا قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ كانگىيە خانىغا نەسىھەت قىلىپ قويۇشىنى سورىدى. كانگىيە خانى دەرھال لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇردى، شۇنداقلا جۇڭنىمۇ بىللە ئېلىپ قايتتى، شۇنىڭدىن كېيىن ۋۇجى شەھىرىدىكىلەر بەن چاۋغا ئەل بولدى.

ئۇچ يىلدىن كېيىن (م. 86 ـ يىلى، خەن جاڭدىنىڭ يۈەنخې 3 ـ يىلى) جۇڭ يەنە كانگىيە خانىدىن لەشكەر سوراپ ئېلىپ، سۇلىغا قايتىپ سۇنجۇڭ شەھىرى⑱ نى ئىگىلىۋالدى. ئاستىرتىن كۈسەن بىلەن مەخپىي سۆيىقەست پىلانلاپ، ئەلچى ئەۋەتىپ بەن چاۋغا يالغاندىن ئەل بولدى. بەن چاۋ ئۇنىڭ بۇ ھىيلىسىنى سەزگەن بولسىمۇ، چاندۇرماي ئۇنى قوبۇل قىلدى. جۇڭ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئاز بىر قىسىم ئاتلىق لەشكىرىنى ئېگەشتۇرۈپلا بەن چاۋ بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلدى. بەن چاۋ قوشۇنىنى مۆكتۇرۇپ قويۇپ، جۇڭ ئۇچۇن كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزدى ھەم جۇڭغا ھاراق زورلاۋېتىپ، ئەمەلدارلىرىغا بۇيرۇق بەردى ـ دە، جۇڭنى چەمبەرچاس باغلىتىپ كاللىسىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، 700 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبىي يول يەنە

راۋانلاشتى.

كېيىنكى يىلى (م. 87 - يىلى، خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى)، بەن چاۋ ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەرنىڭ لەشكەرلىرىدىن 25 مىڭ ئادەم توپلاپ ساكارائولغا قايتىدىن تېگىش قىلدى. كۇسەن خانى سول سانغۇننىسى ئونسۇ، قۇم، سەپەربايلاردىن جەمئىي 50 مىڭ ئادەم ئاجرىتىپ ساكارائولغا يارەدەم بېرىشكە چىقاردى. بەن چاۋ چوڭ - كىچىك سەركەردىلىرى ۋە ئۇدۇن خانىنى چاقىرىپ مەسلىھەتلىشىپ: «نۆۋەتتە بىزنىڭ لەشكىرىمىز ئاز، ئۇلارنى يېڭەلمەيمىز، ئەگەر ياخشىسى ھازىرچە تارقىلىپ تۇرايلى، ئۇدۇن خانى شەرققە قايتسۇن، مەنمۇ غەربكە سۇلىغا قايتاي، كېچىدە دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھامان يولغا چىقايلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مەقسەتلىك ھالدا ئەسىرلەرگە بولغان كۆزەتچىلىكنى بوشاشتۇردى. ئەسىرلەر قېچىپ بېرىپ بۇ ئەھۋالنى كۇسەن خانىغا ئېيتتى. كۇسەن خانى ئىنتايىن خۇشاللىنىپ، شەخسەن ئۆزى 10 مىڭ ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ غەربتە بەن چاۋغا توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولدى ۋە ئونسۇ بېگىنى 8000 ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ شەرقتە ئۇدۇن خانىغا توسۇپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. بەن چاۋ بۇ ئىككى قوشۇنىنىڭ يولغا چىققانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، ھەرقايسى قىسىملارنىڭ سەركەردىلىرىنى مەخپىي يىغىپ، لەشكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، توخۇ چىللىغان چاغدا ساكارائول خانىنىڭ قارارگاھىغا جىددىي تېگىش قىلدى. ساكارائوللۇقلار ئالاقزادە بولۇپ قاچتى، بەن چاۋنىڭ لەشكەرلىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلاردىن 5000 دىن ئارتۇقىنىڭ كاللىسىنى ئالدى، نۇرغۇنلىغان ئات - ئۇلاغ، مال - مۈلۈكلەرنى غەنىيمەت ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ساكارائول ئەل بولدى. كۇسەن قاتارلىق خانلىقلارنىڭ قوشۇنلىرىمۇ چېكىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، بەن چاۋنىڭ ئىسمى غەربىي يۇرتنى زىلزىلىگە كەلتۈردى.

ئەينى چاغدا، توخرىيلار خەن سۇلالىسىگە يارەملىشىپ، قوش خانلىقىغا زەربە بېرىشتە تۆھپە كۆرسەتكەن ۋە خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ گۆھەر، بۇغا - مارال، شىر قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىنى ياتلىق قىلىپ بېرىشنى سورىغان، لېكىن بۇ تەلەپ بەن چاۋ تەرىپىدىن رەت قىلىنىپ، ئەلچىسى قايتۇرۇلغانىدى. شۇڭا توخرىيلار بەن چاۋغا ناھايىتى ئۆچ ئىدى. م. 90 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۆگىيۈەن 2 - يىلى) ياۋچىلار خانىنىڭ يارەمچىسى شىيېنى 70 مىڭ لەشكەر بىلەن بەن چاۋغا تېگىش قىلىشقا ئەۋەتتى. بەن چاۋنىڭ ئادىمى ئاز بولۇپ، ھەممىسى تەشۋىشكە چۈشتى. بەن چاۋ لەشكەرلىرىگە: «توخرىيلارنىڭ لەشكىرى گەرچە كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار نەچچە مىڭ چاقىرىم يول بېسىپ كۆكئارت تېغىدىن ئۆتۈپ كەلدى، توشۇش - يۆتكەش قىسىملىرىمۇ يوق، ئۇلارنىڭ بىز قورققۇدەك نېمىسى بار؟ بىز ئاشلىقنى يىغىۋېلىپ، ئورنىمىزنى چىڭ ساقلىساقلا، ئۇلار ئاچلىققا چىدىماي ئاخىر ئۆزلۈكىدىن ئەل بولىدۇ. مېنىڭچە بۇ ئۇرۇش نەچچە كۈندىلا ئاخىرلىشىدۇ» دېدى. شىي بۇ يەرگە كېلىپ بەن چاۋغا كۆپ قېتىم تېگىش قىلغان بولسىمۇ ئۇنۇمى بولمىدى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپمۇ مال - مۈلۈك ۋە ئاشلىققا ئېرىشەلمىدى. بۇ چاغدا بەن چاۋ توخرىيلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى تۈگىگەنلىكىنى، ئەمدى چوقۇم كۈسەندىن يارەم تىلەيدىغانلىقىنى پەملىدى - دە، نەچچە يۈز لەشكىرىنى شەرق تەرەپتىكى مۇھىم ئۆتكەلدە ئۇلارنى توسۇشقا ئەۋەتتى. دېگەندەك، شىي ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ كۈسەنگە ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى ئەۋەتتى. بەن چاۋنىڭ مۆكتۈرمە لەشكەرلىرى توسۇپ زەربە بېرىپ ئۇلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى ھەم توخرىيلار كۈسەنگە ئەۋەتكەن ئەلچىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلىپ شىيگە كۆرسەتتى. شىي قاتتىق چۆچۈپ، دەرھال

ئەلچى ئەۋەتىپ گۈناھىنى تىلىدى ۋە تىرىك قايتىش ئارزۇسىنى بىلدۈردى. بەن چاۋ ئۇنى قويۇپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن توخرىيلار بەن چاۋدىن قاتتىق قورقتى ھەم ھەر يىلى ئوردىغا تارتۇق سۈنۈپ تۇردى.

ئىككىنچى يىلى (م. 91 ـ يىلى، خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 3 ـ يىلى) كۈسەن، قۇم، ئونسۇلار ئەل بولدى. خەن خېدى بەن چاۋنى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگلىكىگە، شۇگەننىڭ دورغابلىققا تەينىلىدى. ئوردا يەنە سۇۋارنا پۇسبانى كۈسەن خانى قىلىپ تەينىلەپ، ئەمىر لەشكەر ياۋ گۇاڭنى ئۇنى كۈسەنگە ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى. بەن چاۋ بىلەن ياۋ گۇاڭ كۈسەنلىكلەرنى ئەسلىدىكى خانى ئىيولىدۇنى بىكار قىلىپ، سۇۋارنا پوسبانى تىكلەشكە مەجبۇر قىلدى، بەن چاۋ ياۋگۇاڭنى ئىيولىدۇنى پايتەختكە ئېلىپ كېتىشكە بۇيرۇدى. ئۇزى كۈسەننىڭ تاچىيەن شەھىرىدە، شۇ گەن سۇلىدا تۇردى. بۇ چاغدا غەربىي يۇرتتا پەقەت كىنگىت، چۇقو، كۇنچى (لوپنۇر) لار ئىلگىرى قورۇقچىبەگ چېن مۇنى ئۇلتۇرغەنلىكى ئۈچۈن خەن سۇلالىسىگە ئالا كۆڭۈللۈك قىلىپ تۇرغاندىن سىرت، قالغان ئەللەرنىڭ ھەممىسى تىنچلىنىپ بولدى.

م. 94 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 6 ـ يىلى) كۇزدە، بەن چاۋ كۈسەن، پىشامشان قاتارلىق سەككىز ئەلنىڭ لەشكىرىدىن جەمئىي 70 مىڭ ئادەمنى ۋە ئۇز قارىمىقىدىكى سىپاھ ـ بەگ، سودىگەر قاتارلىقلاردىن 1400 ئادەمنى يۆتكەپ، كىنگىتكە جازا يۈرۈشى قىلدى. قوشۇن لوپنۇر چېگرىسىغا كەلگەندە، يەنە ئادەم ئەۋەتىپ كىنگىت، لوپنۇر، چوقۇ دۆلەتلىرىگە: «قورۇقچىبەگنىڭ بۇ قېتىم كېلىشتىكى مەقسىتى ئۇچ ئەلنى تىنچىتىش، ئەگەر سىلەر خاتا يولدىن يېنىپ توغرا يولغا ماڭساڭلار، چوڭ ئەمەلدارلارنى بىزنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتسەڭلار، قورۇقچىبەگ خان ۋە ئۇنىڭ ئاستىدىكى

ئەمەلدارلارغا ئىنئام بېرىدۇ ۋە ئىش پۈتكەن هامان قايتىدۇ. هازىر ئاۋۋال ئۈچ خانغا تاۋار ـ دۇردۇندىن 500 توپ ئىنئام قىلىپ كەلدۇق» دەپ ئۇقتۇردى. كىنگىت خانى گۇاڭ ئۆزىنىڭ سول قول سەركەردىسى بېيجىيەنجىنى چىقىرىپ گۆش، هاراق ـ شارابلار بىلەن بەن چاۋنى كۈتۈۋالدى. بەن چاۋ ئۇنى ئەيىبلەپ: «سەن هۇنلارنىڭ تۇرغاقى تۇرۇپ، ئەمدىلىكتە كىنگىت خانلىقىنىڭ چوڭ هوقۇقىنى تۇتۇۋاتىسەن. بۇ نۆۋەت باش قورۇقچىبەگ شەخسەن ئۆزى كېلىۋاتسا، كىنگىت خانى ۋاقتىدا كېلىپ كۈتۈۋالمىدى، مانا بۇلار هەممىسى سېنىڭ گۇناهىڭ!» دېدى. بەزىلەر بەن چاۋغا مۇشۇ پۇرسەتتىلا بېيجىيەنجىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تەكلىپ قىلدى. بەن چاۋ ئۇلارغا: «سىلەر چۈشەنمەيسىلەر. بۇ ئادەمنىڭ هوقۇقى خاندىنمۇ مۇهىم، كىنگىت ئېلىگە قەدەم قويماي تۇرۇپلا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك، ئېلىدىكىلەرنىڭ بىزدىن گۇمانلىنىشى تۇرغان گەپ، ئەگەر ئۇلار مۇداپىئەلىنىپ، مۇهىم جايلارنى مەهكەم ساقلىسا، بىز كىنگىتكە بارالماي قالىمىز!» دېدى هەم بېيجىيەنجىنغا سوۋغاتلارنى ئىنئام قىلىپ، ئۆز ئېلىگە قايتۇردى. كىنگىت خانى گۇاڭ بەگ ـ غوجىلارنى باشلاپ لوپنۇرغىچە كېلىپ بەن چاۋنى كۈتۈۋالدى، قىممەتلىك سوۋغاتلارنى سۇندى.

كىنگىت ئېلىدە قوموش كۆۋرۈك⑲ دېيىلىدىغان بىر مۇهىم ئۆتكەل بار ئىدى، گۇاڭ قوموش كۆۋرۈكنى بۇزۇپ تاشلاپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنىنى توسۇدى. لېكىن بەن چاۋ باشقا بىر يول بىلەن سۇ كېچىپ ئۆتۈپ، 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنى (م. 94 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى) كىنگىت پايتەختى ⑳ گە 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا يېتىپ كېلىپ، چوڭ بىر سازلىقتا قارارگاه قۇردى. گۇاڭ بۇنداق بولۇشىنى ئويلاپ باقمىغان بولغاچقا قاتتىق چۆچۈپ، بارلىق ئادەملىرىنى تاغقا يۆتكەپ مۇداپىئەلەنمەكچى بولدى، كىنگىت سول قول بېگى

يۇەنمەك بۇرۇن پايتەختتە تۇرغاق㉑ بولۇپ تۇرغانىدى، ئۇ خۇپيانە ئادەم ئەۋەتىپ گۇاڭنىڭ پىلانىنى بەن چاۋغا ئۇقتۇردى، بەن چاۋ خەۋەرچىنى ئۆلتۇرۇۋېتىپ، ئۇنىڭ خەۋىرىگە ئىشەنمىگەندەك بولۇۋالدى، شۇنداقلا يەنە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ خانلىرىنى قەرەللىك ھالدا كېڭەشكە چاقىردى ۋە خان، ۋەزىرلەرگە كاتتا ئىنئام بېرىلىدۇ دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن كىنگىت خانى گۇاڭ، لوپنۇر خانى فەن ۋە بېيجىيەنجى قاتارلىق 30 ئادەم ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ بەن چاۋ بىلەن كۆرۈشتى. كىنگىت خانلىقىنىڭ ۋەزىرى فۇجيۇ قاتارلىق 17 ئادەم ئۆلتۇرۇۋېتەرمىكىن دەپ قورقۇپ كۆل تەرەپكە قېچىپ كەتتى، چۇقو خانىمۇ كەلمىدى. كەلگەنلەر ئولتۇرغاندىن كېيىن بەن چاۋ غەزەپ بىلەن گۇاڭدىن: «چۇقو خانى نېمە ئۈچۈن كەلمىدى؟ فۇجيۇ قاتارلىقلار نېمە ئۈچۈن قېچىپ كەتتى؟» دەپ سوردى ھەمدە قول ئاستىدىكىلەرگە گۇاڭ، فەن قاتارلىقلارنى دەرھال تۇتۇپ، سابىق قورۇقچىباشى چېن مۇ ئىلگىرى تۇرغان تاچىيەن شەھىرىگە ئاپىرىپ ئۆلتۇرۇپ، كاللىسىنى پايتەختكە يەتكۈزۈشنى بۇيرۇدى. ھەم لەشكەرلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭغا سېلىپ، 5000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۇردى، 15 مىڭ ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى، ئات، كالا، قوي قاتارلىق 300 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا مالنى ئولجا ئالدى. شۇنداقلا يۇەنمېڭنى كىنگىتقا خان قىلىپ تىكلىدى. بەن چاۋ ئۆزى كىنگىتقا يېرىم يىل تۇرۇپ، يەرلىكلەرنى تىنچلاندۇرۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى 50 نەچچە ئەلنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق ئەۋەتىشىپ ئۇنىڭغا بېقىندى.

ئىككىنچى يىلى (م. 95 - يىلى، خەن خېدىنىڭ يۆكىيەن 7 - يىلى) خەن خېدى: «ئىلگىرى ھونلار غەربىي يۇرتتا ئۆزى خان - ئۆزى بەگ بولۇۋالغان. ئۇلار خېشى رايونىغمۇ تاجاۋۇز قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغاچقا، يۇڭپىڭ يىللىرىنىڭ

ئاخىرلىرىدا، شەھەر قوۋۇقلىرى كۈندۈزىمۇ تاقاقلىق تۇرىدىغان بولۇپ كەتكەنىدى. مەرھۇم خەن مىڭدى چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان خەلققە ئىچ ئاغرىتىپ، سانغۇن - سەركەردىلەرنى ئەۋەتىپ ھونلارنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى، ئاقتاغدىن ئۆتۈپ، باركۆلگە باردى، قوشنىمۇ ئالدى، ھەرقايسى شەھەر دۆلەتلىرى قاتتىق چۆچۈپ بىزگە بېقىندى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت يولى ئېچىلىپ، قورۇقچىبەگ تەسىس قىلىندى. لېكىن كىنگىت خانى شۇن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى جۇڭلار سۈيىقەست پىلانلاپ ئاسىيلىق قىلدى، ئۇلار ئۆز يېرىنىڭ ئەپلىكلىكىگە تايىنىپ قورۇقچىبەگ چېن مۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرىنى قىرىپ تاشلىدى. مەرھۇم خانىمىز پۇقرالارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كۆڭۈل بۆلگەچكە، ئۇرۇش ئوتىنىڭ قايتا تۇتىشىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن دالا لەشكەر بېگى بەن چاۋنى ئۇدۇن ۋە ئۇنىڭ غەربىنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى. بەن چاۋ كۆكئارتتىن ئېشىپ، بولۇر تېغى㉒ غا يېتىپ باردى. ئۇ 22 يىلنى غەربىي يۇرتتا بېرىپ كېلىپ يۇرۇپ ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭغا بويسۇنمىغان ئەل قالمىدى. ئۇ بەزى خانلارنى يېڭىباشتىن تىكلەپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى. خانلىقىمىزنى ۋە لەشكەرلەرنى ئاۋارە قىلماي، يىراق جايلاردىكى قوۋملارنى ئەپلەشتۇرۇپ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوخشاش بولمىغان كىشىلەرنىڭ نىيىتىنى بىر قىلدى. تەڭرىنىڭ ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىپ، ئىلگىرىكى نومۇسىنى ئاقلىدى. قۇربان بولغان سەركەردە - لەشكەرلىرى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالدى. «سىماراڭجۇنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى» دە: «تېگىشلىك ئىنئامنى بىر ئاي ئىچىدىلا بېرىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندا كىشىلەرگە ساۋابلىق ئىش قىلسا چوقۇم پايدا تېگىدىغانلىقىنى تېزدىن بىلدۈرگىلى بولىدۇ، دېيىلگەن. شۇڭا ھازىر بەن چاۋغا يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچىبەگ㉓ دېگەن ئۇنۋان بىلەن 1000

تۇتۇنلۇك سۈيۈرغال يەر بېرىلدى» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

بەن چاۋ ئۇزۇن زامانلار ناھايىتى يىراق يەرلەردە ئىشلەپ ئەمدى ياشىنىپ قالغانلىقىنى ھەم يۇرتىنى سېغىنغانلىقىنى ھېس قىلىپ، م. 100 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 12 ـ يىلى) ㉔ خانغا: «كەمىنىلىرى ئۇستاز ئاتا㉕ چى بەگلىكىگە ئاتا بەگ بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بەش ئەۋلادىنىڭ مېيىتى چېكجۇ㉖ غا دەپنە قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىۋېدىم، تۇلكە ئۆلىدىغان چاغدا بېشىنى تۇغۇلغان يەر تەرەپكە قارىتىۋالارمىش، دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ ئېتىمۇ شىمالىي دىيارىنىڭ شامىلىدىن ئايرىلىشقا قىيمايدىكەن، ۋەھالەنكى جۇ خانلىقى بىلەن چى بەگلىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئارىلىقى 1000 چاقىرىمچە كەلمەيدۇ. ئەجەبا شۇنچە يىراق يەردە تۇرۇۋاتقان كەمىنىلىرى ئۆز يۇرتۇمنى سېغىنمايمەنمۇ؟ يات قوۋملاردا قاۋۇل ئادەملەردىن تەپ تارتىدىغان، قېرىنداشلارنى ھۇرمەت قىلمايدىغان ئادەت بار ئىكەن㉗. كەمىنىلىرىنىڭ چىشلىرى چۈشۈپ تۆگىدى، قېرىندىم. ئاجىزلىغانلىقىم ئۈچۈن توساتتىن ئۆلۈپ كەتسەم، روھىم تەنھا مۇشۇ يات ئەللەردە يۇرەرمۇ دەپ ئەنسىرەيمەن. بۇرۇن سۈۋۈ ھونلار ئارىسىدا 19 يىل تۇرۇپتىكەن، ھازىر كەمىنىلىرى بەختكە يارىشا خانىمىز بەرگەن يارلىق دەستىكى بىلەن ئالتۇن ـ كۈمۈش مۆھۈرلەرنى㉘ تۆتۈپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتىمەن، ئەگەر ئۆزۈم جان تىكىپ ئىشلىگەن مۇشۇ جايدا ئۆلۈپ قالساممۇ ھېچقانداق ئارمىنىم قالمايتتى. بىراق كېيىنكىلەرنىڭ بەن چاۋ غەربىي يۇرتنا ئۆلۈپ قالغان دەپ غەربىي يۇرتقا بارماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىمەن. كەمىنىلىرى جيۇچۇەن ۋىلايىتىگە بېرىشنى ئارزۇ قىلىشقا پېتىنالمايمەن، پەقەت يۇمېندىن (قاشقۇۋۇقتىن) ھايات چېغىمدا كىرەلىسەملا بولاتتى دەپ ئۈمىد قىلىمەن. قېرى كالا پىچاقتىن قورقماپتۇ دېگەندەك، ئالىيلىرىغا تاققا ـ تۇققا سۆزلەپ

قويدۇم. ئوغلۇم بەن يوقنى مەن هايات چاغدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆرۈڭالسۇن دەپ، ئارسالك ئەلچىسىگە قوشۇپ، ئۇلار ئەكەلگەن سوۋغا - سالاملارنى هۇزۇرلىرىغا يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتىم» دەپ ئىلتىماسنامە سۇندى. بەن چاۋنىڭ ئۆزى بىلەن بىر ۋىلايەتتىكى ساۋشۇغا ياتلىق قىلىنغان سىڭلىسى بەن جاۋمۇ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «مېنىڭ بىر تۇغقان ئاغام — غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى، يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچىبەگ بەن چاۋ تاسادىپىي هالدا كۆرسەتكەن ئاز - تولا تۆھپىسى ئۈچۈن ئۇلۇغ خانىمىزنىڭ كاتتا ئىنئامىدىن بەهرىمەن بولۇپ، چوڭ تۆرىلەر قاتارىغا ئۆتۈپ، 2000 داەن ئاشلىق مۇئاش ئېلىۋاتىدۇ. خانىمىزنىڭ مېهىر - شەپقىتى ئۇلۇغ، قۇللىرى بۇ شەپقەتنى ئوبدان هېس قىلىۋاتىمەن. ئاغام بەن چاۋ سەپىرىنى باشلىغان ئەينى چاغدا، جان پىدالىق بىلەن ئاز - تولا خىزمەت كۆرسىتىپ ساداقىتىنى بىلدۇرمەكچىدى. كېيىن چېن مۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن، يول ئېتىلىپ قالدى. ئاغام يېگانە هالدا يىراق ئەللەردە هەربىكەت قىلىپ، هەرقايسى بەگلىك - خانلىقلارنى گەپكە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدى. هەر قېتىملىق جەڭدە ئەڭ ئالدىدا ماڭدى، ئېغىر يارىلانسىمۇ، ئۆلۈمدىن قىلچە قورقمىدى. ئالىيلىرىنىڭ پاناهلىقىدا، چۆل - جەزىرىلەردە شۇ كۈنگىچە ياشنىيالىدى، مانا بۇنىڭغا 30 يىل بولدى. قان قېرىنداشلار ئايرىلغىنىمىزغا ئۇزۇن زامانلار بولغاچقا، تونۇشمايدىغان دەرىجىگە يېتىپ قالدۇق. بىللە بارغانلار هەممىسى ئۆلۈپ تۈگىدى، بەن چاۋ ئاغامنىڭ يېشى ئەڭ چوڭ ئىدى، هازىر 70 كە كىرىپ قالدى. قېرىپ كېسەلچان بولۇپ، چاچلىرى ئاپئاق ئاقىرىپ كەتتى، ئىككى قولى ئۇيۇشۇپ سېزىمىنى يوقاتتى، قۇلىقى ئېغىرلىشىپ، كۆزى تورلىشىپ، هاسا تاياقسىز ماڭالماس بولۇپ قالدى. يەنە ئالىيلىرىنىڭ شەپقىتىنى يەردە

قويماي ئىشلەي دېسە ئارمانىغا تۇشلۇق دەرمانى قالمىدى. ياتلارنىڭ خۇلق - مىجەزى قائىدىگە باب كەلمەيدىكەن، ئۇلار قېرىلارنى بوزەك قىلىدىكەن، ۋەھالەنكى ئاغام ھامىنى ۋاپات بولىدۇ، ئۇزۇنغىچە ئۇنىڭ ئورنىغا ئادەم ئەۋەتىلمىسە، ياماق نىيەتلىكلەر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى مۇمكىن. لېكىن ئوردىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرالار بۇرۇنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرۈپ، يىراقنى كۆرمەيۋاتىدۇ. مۇبادا تاسادىپىي بىرەر ۋەقە تۇغۇلۇپ قالسا، بەن چاۋنىڭ مادارى يەتمەيدۇ - دە، نەتىجىدە دۆلەت نەچچە ئەۋلاد جاپا بىلەن يارىتقان نەتىجە - تۆھپىلەر زىيانغا ئۇچرايدۇ، سادىق زاتلارنىڭ قان - تەر تۆكۈپ سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرىمۇ بىكار بولىدۇ، بۇ ئاقىۋەتكە چىداش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بەن چاۋ تۇمەن چاقىرىم يىراقتىن قايتماقچى بولۇپ ئىلتىماسنامە سۇنۇپ، قېيىنچىلىقىنى ئىزھار قىلدى. مانا ئۇچ يىل ئۆتۈپ كەتتى، پەرمانلىرىنى كۈتۈپ ئاغامنىڭ كۆزى تۆت بولدى، بىراق تېخىچە ھېچ ئۇچۇرى بولمايۋاتىدۇ.

ئاڭلىشىمچە بۇرۇنقى زاماندا كىشىلەر 15 ياشتا لەشكەر بولسا، 60 ياشتا بوشاپ قايتىپ كېلىدىكەن[29]، دېمەك ئۇلارنىڭمۇ قايتىپ كېلىپ ۋەزىپە ئۆتىمەي دەم ئالىدىغان ۋاقتى بولىدىكەن، ئالىيلىرى سەمىمىي ۋە ئادالەت بىلەن ئەلنى باشقۇرۇپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدىلا، ھەتتا ئۇششاق ئەللەرنىڭ ئەمەلدارلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ تاشلىۋەتمىدىلە، ھالبۇكى بەن چاۋ تۆرىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان ئادەم. شۇڭا مەن تەپ تارتماستىن جۆيلۇپ، بەن چاۋ ئۇچۇن ئۆزلىرىگە ئىلتىجا قىلدىم، ئاغامنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ھايات قايتىپ كېلىپ، خان ئوردىسىنى قايتا تاۋاپ قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلسە، شۇنىڭ بىلەن دۆلىتىمىز چەت - ياقىلاردىن مەڭگۈ ئەنسىرىمەيدىغان، غەربىي يۇرتتىمۇ تۈيۇقسىز ۋەقەلەر تۇغۇلمايدىغان بولۇپ كەتسە، بەن چاۋمۇ ۋېنۋاڭنىڭ

جەسەت سوۆتىكىنى كۆمۈپ قويغىنى㉚ دەك ئىلتىپاتقا ۋە تېەن زىغاتنىڭ قېرى ئاتنى باققۇزغىنى㉛ دەك شەپقەتكە مۇيەسسەر بولسا بولاتتى. «نەزمىنامە» ㉜ دە: «پۇقرالارنىڭ تارتقان جاپاسى ئاز ئەمەس، ئۇلارمۇ دېمىنى ئېلىسۇالسۇن. ئاۋۇال ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خەلقىگە شەپقەت ياغدۇرغاندا، ئاندىن تۆت ئەتراپنى تىنچىتىش مۇمكىن، دېيىلگەن. ئاغام هازىرنىڭ ئۆزىدىلا ماڭا ۋىدالىشىش خېتى يازدى؛ مەن ئۇنى قاۋۇل چېغىدا سادىقلىق بىلەن قۇملۇقلاردا كېزىپ يۈرۈپ، قېرىغاندا دەشت - چۆللەردە ئۆلۈپ قالارمۇ دەپ قايغۇرىمەن. بۇ هەقىقەتەنمۇ ئېچىنىشلىق هال، ئۇ قۇنتۇزۇپ قېلىنماي، كېيىنچە بىرەر ئۆزگىرىش تۇغۇلسا جاۋۇكو㉝ نىڭ ئانىسى ۋە ۋېي ئاغىچىنىڭ ئىشتىن بۇرۇن گۇناهىنى تىلىگىنى㉞ دەك بىز بەن جەمەتىدىكىلەرمۇ ئۇنىڭ گۇناهىغا چېتىلماي، خانىمىزنىڭ مېهىر - شەپقىتىدىن بەهرىمەن بولۇشنى ئۈمىد قىلىمىز. مەن ئۇقۇمسىز نادان بولغاچقا ئالىيلىرىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويدۇم، ئۆلۈمگە مەهكۇممەن» دەپ بەن چاۋ ئۇچۇن ئىلتىماس قىلدى.

مەكتۇپ سۇنۇلغاندىن كېيىن، خەن خېدى تەسىرلىنىپ بەن چاۋنى پايتەختكە قايتۇرۇپ كەلدى.

بەن چاۋ غەربىي يۈرتتا 31 يىل تۇرۇپ م. 102 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 14 - يىلى) 8 - ئايدا لوياڭغا يېتىپ كېلىپ، ماهىر ئوقياچىلار چېرىكچىسى بولدى. ئۇنىڭ ئادەتتە مەيدىسى ئاغرىيتتى، لوياڭغا كەلگەندىن كېيىن كېسىلى ئېغىرلىشىپ كەتتى. خەن خېدى هەرەم خادىمى㉟ نى ئەۋەتىپ ئۇنى يوقلىدى هەم دورا ئىنئام قىلدى. ئۇ شۇ يىلى 9 - ئايدا 71 يېشىدا ۋاپات بولدى. خان ناهايىتى ئېسىكەپ، ئەلچىسى ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈردى هەم ئاخىرەت ئىشلىرىغا لازىملىق نۇرغۇن نەرسىلەرنى تەقدىم قىلدى. چوڭ ئوغلى بەن شيۇڭ ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىس بولدى.

ئىلگىرى، بەن چاۋنىڭ پايتەختكە قايتىشى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈلگەن چاغدا، قورال چېرىكچىلىگى رېن شاڭ قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ بەن چاۋ بىلەن ئىش تاپشۇرۇۋېلىش ۋەسىيىتىنى ئۆتەۋاتقاندا بەن چاۋغا: «تۆرە جانابلىرى چەت ئەلدە 30 نەچچە يىل تۇردىلا، كەمتىلىرى ئىزلىرىنى بېسىشقا نالايىق ئىدىم، ۋەزىپە ناھايىتى مۇھىم، ئەپسۇسكى تەدبىرسىزمەن، كۆپرەك تەلىم بەرگەيلا» دېدى. بەن چاۋ جاۋابەن: «مەن قېرىدىم، ئەقىل - ئىدراكىمۇ قالمىدى، جانابلىرى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كېلىۋاتىدىلا، پېقىر بەن چاۋنى قانداقمۇ ئۆزلىرىگە سېلىشتۇرغىلى بولسۇن! چوقۇم سۆزلەشكە توغرا كەلسە، پېقىر نادانلارچە قاراشلىرىمنى بايان قىلاي؛ قورۇل سىرتىدىكى ئەمەلدارلار ۋە لەشكەرلەر ئەسلىدىنلا ۋاپادار پۇشتلاردىن ئەمەس، بەلكى گۇناھ قىلىپ قويۇپ، چېگرا رايونغا سۈرگۈن قىلىنغانلاردىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئۇستىگە يات قوۋملار قارا نىيەت، ۋەھشىي بولۇپ، ئىش بۇزۇپلا تۇرىدۇ. ئۇلارنى ئەيۇەشكە كەلتۈرمەك تەس، پېقىرنىڭ بىلىشىچە جانابلىرىنىڭ مىجەزى ئىتتىك، ئاچچىقلىرى يامان، شۇنى بىلىش كېرەككى، بەك سۈزۈك سۇدا چوڭ بېلىق تۇرمايدۇ، ئىشتا زىر - زەۋىرىگچە تۇجۇپلەپ كەتسەك تۆۋەندىكىلەر تىنچلانمايدۇ، شۇڭا ئۆزىمىزگە ئاۋارىچىلىق تاپماستىن ئىشلارنى ئاددىي، ئاسان يوللار بىلەن ھەل قىلىشىمىز، ئۇششاق - چۈششەك سەۋەنلىكلەرنى ئەپۇ قىلىپ، چوڭ پرىنسىپال مەسىلىلەرنى تۇتۇشىمىز كېرەك» دېدى. بەن چاۋ كەتكەندىن كېيىن، رېن شاڭ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن: «مەن تېخى بەن چاۋنىڭ ئالاھىدە قاراشلىرى بارمىكىن دەپتىكەنمەن، بۇگۈن دېگەنلىرى ئادەتتىكىلا بىرنېمىلەرغۇ!» دېدى. رېن شاڭ ۋەزىپە ئۆتىگەن بىرنەچچە يىل ئىچىدە، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەردە ئىسيان، توپىلاڭلار توختىماي كۆتۈرۈلۈپ تۇردى، رېن شاڭمۇ

گۈناھكار بولۇپ پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىندى، ئەمەلىيەت بەن چاۋنىڭ ئىلگىرىكى نەسىھەتىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

بەن چاۋنىڭ ئۈچ ئوغلى بار بولۇپ، چوڭ ئوغلى بەن شيۇئىنىڭ كۆپ قېتىم مەنسەپسى ئۆستۈرۈلۈپ تۇراقلىق چەۋەندازلار چېرىكچىسى بولدى، كېيىن چياڭلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ چاڭئەن ئەتراپى رايونلىرىغا باستۇرۇپ كەلگەندە ئوردا يارلىق چۈشۈرۈپ بەن شيۇئىنى بەش چېرىكچى لەشكىرىنى باشلاپ چاڭئەننى ساقلاشقا بۇيرۇپ، ئۇنى كىنجاپ بېگى㊱ قىلىپ تەيىنلىدى.

بەن چاۋنىڭ كەنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى بەن يۇڭ ئىدى.

بەن يۇڭ، يەنە بىر ئىسمى بەن يىلياۋ، كىچىكىدىنلا دادىسىدەك سالاپەتكە ئىگە ئىدى. م. 107 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇئىچۇ 1 ـ يىلى) غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر ئىسيان كۆتۈردى، بەن يۇڭ دالا لەشكەر بېگى قىلىپ تەيىنلىنىپ، ئاكىسى بەن شيۇڭ بىلەن بىللە دۇنخۇاڭدىن چىقىپ، باش قورۇقچىبەگ㊲ ۋە غەربىي يۇرتتىكى لەشكەرلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن قورۇقچىبەگ ئەمىلى بىكار قىلىنىپ، غەربىي يۇرتتا ئون نەچچە يىلغىچە خەن سۇلالىسى ئەمەلدارى بولمىدى.

م. 119 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇەنچۇ 6 ـ يىلى) دۇنخۇاڭ ۋالىيسى ساۋزۇڭ دورغاب سوبەننى 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ ئېۋىرغولدا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئالدى قوش خانى بىلەن پىشامشان خانى كېلىپ سوبەنگە ئەل بولدى. نەچچە ئايدىن كېيىن، شىمالىي ھون تەخرىقوتى بىلەن ئارقا قوش خانلىقى بىرلىشىپ سوبەننى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ئالدى قوش خانىنى ھۇجۇم بىلەن چېكىندۈرۈپ شىمالىي يولنى ئىگىلىۋالدى. پىشامشان خانى جىددىيلىشىپ ساۋزۇڭدىن ياردەم سورىدى، شۇنىڭ بىلەن ساۋزۇڭ 5000 لەشكەر چىقىرىپ شىمالىي ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، سوبەننىڭ ئىنتىلقامىنى ئېلىشنى ھەمدە شۇ يول بىلەن

غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. شاھسانىيە دېگەن بەن يۇكنى ئوردىغا چاقىرىپ كېگەشكە قاتناشتۇردى. بىر مۇنچە ئوردا ئەھلى يۇمىن دقوۋۇقىنى (قاشقوۋۇقنى) تاقاپ دەسلىپىدە غەربىي يۇرتتىن ۋاز كېچىشنى تەشەببۇس قىلدى، بەن يۇگ تەكلىپ بېرىپ مۇنداق دېدى: «بۇرۇن خەن ۋۇدى ھۇنلارنىڭ بەك كۇچلۇك ئىكەنلىكىدىن ۋەھىمىگە چۇشكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھونلار بارلىق يى - دىلارنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، چېگرا - قورۇلغا قىستاپ كەلگەچكە، جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئارازلىق سالغان، ئەينى چاغدىكىلەر شۇنداق قىلىنسا ھونلارنىڭ بايلىق مەنبەسىنى تارتىۋېلىپ ئوڭ قولىنى ئۇزۇۋەتكەنلىك بولىدۇ، دەپ تونۇغان. كېيىنچە ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ، ھونلار ۋە غەربىي ئەللەرنى ھەددىدىن زىيادە قاقتى - سوقتى قىلىپ بەك شىلىۋەتتى. شۇڭا ھونلار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى يات قوۋملار غەزەپلىنىپ ئىسيان كۆتۇردى. خەن گۇاڭۇۋۇدۇ خەن سۇلالىسىنى گۇللەندۇرۇش ئىشى بىلەن بولۇپ كېتىپ، تاشقى ئىشلارغا ئېتىبار قىلالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھونلار يەنە زومىگەرلىك قىلىپ، ھەرقايسى ئەللەرگە باش بولۇۋالدى. خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 8 - يىلى (م. 65 - يىلى) غا كەلگەندە شىمالىي ھونلار دۇنخۇاڭ ۋە خېشى رايونىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە يەنە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرلەرنى كۇندۇزىمۇ شەھەر قوۋۇقلىرىنى تاقىۋالمىدىغان ھالغا چۇشۇرۇپ قويدى. خەن مىڭدى دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى كۆزلەپ، باتۇر سەركەردىلەر㊳ نى غەربىي يۇرتقا جازا يۇرۇشى قىلىشقا ئەۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن ھونلار يېڭىلىپ يېراقلارغا قېچىپ كەتتى، چېگرا رايونلارمۇ خاتىرجەملىككە ئېرىشتى. (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 3 - يىلى) م. 91 - يىلى غا كەلگەندە غەربىي يۇرتتا بېقىنمىغان ئەل قالمىدى. يېقىندا چياڭلار توپىلاڭ كۆتۇرۇپ غەربىي يۇرت يولى

يەنە توسۇلۇپ قالدى. شىمالىي ھونلار ئارقا - ئارقىدىن ئادەم ئەۋەتىپ ھەرقايسى ئەللەرنى ئەيىبلەپ، باج - سېلىقنى ھەسسىلەپ كۆپەيتىپ ئالدى، سېلىق نىسبىتىنى ئۆستۈرۈپ، سېلىق تۆلەش مۇددىتىنى قاتتىق چەكلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پىشامشان، قوشلار ھونلارغا ئۆچ بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان چاغدىكى خۇشاللىق كۈنلەرنى سېغىنىدى، بىراق ئىشنىڭ يولىنى تاپالمىدى. ئىلگىرىكى توپىلاڭلار پۈتۈنلەي باشقۇرۇشنىڭ مۇۋاپىق بولماي، يەرلىك خەلققە زىيان كەلتۈرگەنلىكتىن بولغان. ئەمدىلىكتە ساۋ زۇڭ پەقەت بۇرۇنقى مەغلۇبىيەتنىڭ قىساسى ئۈچۈن ھونلاردىن ئىنتىقام ئېلىشنىلا ئويلاپ، لەشكەر چىقىرىشنىڭ مۇۋاپىق بولۇش - بولماسلىقىنى، ۋەزىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقىنى ئويلىمىدى. چەت - ياقا جايلارغا بېرىپ خىزمەت كۆرسەتمەكچى بولغان تۇمەنلىگەن كىشىدىن بىرەرنىڭ ئىشى ئوڭدىن كەلگەن ئەمەس. ئەگەر ئۇرۇش توختىماي، بالايىئاپەت بولۇۋېرىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا پۇشايمانىنى ئالىدىغان قاچا تاپقىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھازىر دۆلەت خەزىنىسىمۇ قۇرۇپ قالاي دەپ، لەشكەر چىقىرىپ قويغان بىلەن يارەمچى قوشۇن ۋە مال بولمىسا، نەتىجىدە ئۆزىمىزنىڭ ئاجىزلىقىنى ياتلارغا ئاشكارىلاپ، خەلقى ئالەم ئالدىدا ئوساللىشىپ قالىمىز. پېقىر نادان بولساممۇ، بۇنىڭغا يول قويغىلى بولماس دەپ قارايمەن. بۇرۇن دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىدە 300 لەشكەر تۇرغۇزۇلاتتى. ئەندى شۇنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك ھەم يۈگىيۈەن يىللىرىدىكىدەك غەربىي يۇرتنى نازارەت قىلىدىغان يارەمچى چېرىكچى مەنسىپىنى قايتىدىن تەسىس قىلىپ[39]، ئۇنى دۇنخۇاڭدا تۇرغۇزساق. يەنە غەربىي يۇرت دورغابى تەينىلەپ 500 ئادەم بىلەن كرورانداتۇرغۇزساق، غەربتە كىنگىت، كۈسەنلەرگە بارىدىغان يولنى توسقىلى، جەنۇبتا پىشامشان، ئۇدۇنلارغا مەدەت بېرىپ، شىمالدا

هونلاردىن مۇداپىئەلەنگىلى بولىدۇ، شەرقتە دۇنخۇاڭغىمۇ يېقىن. مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرساق مۇزاپىقمىكىن دەپ قارايمەن»

دۇان بېگى بەن يۈكدىن: «بۇگۈنكى كۈنلۈكتە يارەمچى چېرىكچى تەسىس قىلغانلىقنى نېمە پايدىسى؟ غەربىي يۇرت دورغابى تەسىس قىلىپ كىرورانداا تۇرغۇزۇش زادى پايدىلىقمۇ ياكى زىيانلىقمۇ؟» دەپ سورىدى. بەن يۈك: «بۇرۇن يۈكچىلىك يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، غەربىي يۇرتنىڭ يولى يېڭىلا ئېچىلغان چاغدا ئەمىر نۆكەر جېڭ جۈك دۇنخۇاڭدا تۇرغۇزۇلغان㊵، كېيىنچە يارەمچى چېرىكچى تەسىس قىلىنىپ گېڭ گۈك ۋە گۈەن چۆڭلار قوش خانلىقىدا تۇرغۇزۇلغان.㊶ ئۇلار ھەم يات قوۋملارنى تىزگىنلىگەن، ھەم خەن سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ يەرلىكلەرگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشىنى توسۇغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلارمۇ قورققان. ھازىرقى پىشامشان خانى يۇخۇەننىڭ ئاپىسى خەن سۇلالىسىدىن، ئەگەر ھونلار پىشامشانىنى ئىگىلىۋالسا، يۇخۇەننى چوقۇم ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇلارنىڭ گەرچە ھايۋاندىن پەرقى بولمىسىمۇ، خەتەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشنى بىلىدۇ. ئەگەر غەربىي يۇرت دورغابى كرورانداا تۇرسا، ئۇلارنى بېقىندۇرۇپ، كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلغىلى بولىدۇ، شۇڭا مېنىڭچە بۇنداق قىلىش پايدىلىق» دەپ جاۋاب بەردى.

چاڭلې ئوردىسىنىڭ ياساۋۇل بېگى تەن شىيەن، دادخاھ ۋەزىر㊷ چۈۋسېن، مۇپەتتىش چېرىكچى سۇي جۇ قاتارلىقلار ئۇنىڭغا تاپا ـ تەنە قىلىشىپ: «بۇرۇن ئوردا شۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي يۇرتتىن ۋاز كەچكەنكى، ئۇ يەردىن خەن سۇلالىسىگە ھېچقانداق نەپ چىقمىغانلىقنى ئۇستىگە يەنە نۇرغۇن خىراجەت سەرپ بولغان. ھازىر قوش خانلىقى ھونلارغا ئەل بولۇپ كەتكەن تۇرسا، پىشامشاننى ساقلاپ قېلىشقىمۇ ئىشەنچىمىز كامىل ئەمەس، مۇبادا بۇ ئىش يەنە تەكرارلىنىپ قالسا، جانابىي بەن

يۇك، شمالىي ھونلار چېگرا - قورۇلمىزغا تاجاۋۇز قىلمايدۇ دەپ كېپىللىك قىلالامدىلا؟» دېيىشتى. بەن يۇك جاۋابەن: «خانلىقىمىزدا ۋىلايەت - ئايماقلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ ئۇنىڭغا باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار تەيىنلەنگەن. ئۇلار ئۆز تەۋەلىكىدىكى بارلىق مۇناپىق، ھىيلىگەر، ئوغرى - بۇلاڭچىلارنى توسۇيدۇ. ئەگەر ئايماق بېگى ۋە ۋالىيلار ئوغرى - بۇلاڭچىلار زادىلا قالمىدى، دەپ كېپىللىك بېرەلەيدىغان بولسا، پېقىرمۇ ھونلار چېگرا - قورۇلمىزغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزسە، بېلىمدىن چىپچىپ تاشلىنىشقا رازى دەپ كېپىللىك بېرەلەيمەن. ھازىر غەربىي يۇرت يولى ئېچىلسىلا ھونلارنىڭ كۆچى چوقۇم ئاجىزلايدۇ، ئۇلار ئاجىزلىغانىكەن، بىزگە بولغان زىيىنىمۇ ئازلايدۇ، بۇنى ھەرگىزمۇ ھونلارنىڭ خەزىنىسىنى تولدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇقۇپتىلگەن بىلىكىنى قايتا ئۇلاپ قويىدىغان ئۇسۇللار بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ! ئەگەر ھازىر چېرىكچى ㊸ تەيىنلىسەك غەربىي يۇرتنى تېزگىنلىيەلەيمىز، دورغاب تەيىنلىسەك ھەرقايسى ئەللەرنى خاتىرجەم قىلالايمىز. ئەگەر بۇنىڭدىن ۋاز كەچسەك، ئۇ چاغدا غەربىي ئەللەرنىڭ بىزدىن كۆتكەن ئۈمىدى يوققا چىقىدۇ - دە، ئۇلار شمالىي ھونلارغا بويسۇنۇشقا مەجبۇرلىنىدۇ، چېگرا - قورۇلمىزمۇ بالايىئاپەتكە ئۇچرايدۇ، بەلكىم تېخى خېشى رايونىدىكى ھەرقايسى شەھەر قوۋۇقلىرى كۈندۈزىمۇ تاقاقلىق تۇرىدىغان ئەھۋاللار تەكرارلىنىشى مۇمكىن. بۇگۈنكى كۈندە خانلىقىمىزنىڭ ھەيۋىتىنى غەربىي ئەللەرگە كېڭەيتمەي، چېگرا مۇداپىئەسى ئۇچۇن چىقىم بولىدىغان خىراجەت بىلەنلا ھېسابلاشساق، ھونلار كۆچلىنىپ كېتىۋەرسە، بۇ چېگرا - قورۇللاردا مەڭگۈلۈك ئاسايىشلىق ئورنىتىشنىڭ چارىسىمۇ؟» دېدى.

ئەمرلەشكەر مەھكىمىسىنىڭ نازىرى ماۋجېن يەنە ئۇنى ئەيىبلەپ: «ھازىر ئەگەر چېرىكچى تۇرغۇزىدىغان بولساق،

غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەر ئۇزۇلدۇرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇرغۇنلىغان نەرسىلەرنى سوربشى مۇمكىن، سوربغاننى بېرەيلى دېسەك، خىراجەت قىيىنچىلىقى تۇرسا، بەرمەيلى دېسەك ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويىدىغان گەپ، ئەگەر كېيىن ھونلار ئۇلارنى قىستاپ كېلىپ قالسا ئۇلار يەنە بىزدىن ياردەم سورايدۇ، ئۇ ۋاقىتتا ئىش چوڭلاپ كېتىدۇ» دېدى.

بەن يۇڭ ئۇنىڭغا مۇنداق جاۋاب بەردى: «ئەگەر بىز غەربىي يۇرتنى ھونلارغا قويۇپ بەرگەندىن كېيىن، ھونلار بۇيۇك خەن سۇلالىسىنىڭ مېھىر - شەپقىتىدىن تەسىرلىنىپ بىزنى تالان - تاراج قىلمىسىغۇ، ياخشى گەپ ئىدى. بىراق ئۇلار ئۇنداق قىلماي، غەربىي يۇرتنىڭ باج - سېلىق ۋە ئات لەشكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن پايدىلىنىپ، چېگرا رايونلىرىمىزغا پاراكەندىچىلىك سالسا، ئۇ ھالدا رەقىبىمىزنىڭ بايلىقى ۋە تەسىر كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەن بولىمىز. ئەگەر چېرىكچى تەيىنلەپ خانلىقىمىزنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە شەپقەت - ئىلتىپاتىنى نامايان قىلساق، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھونلارنىڭ قارا نىيىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى توسۇيالايمىز. شۇنداق قىلغاندا، دۆلەتنىڭ بايلىقىنى خورىتىپ، زىيانغا ئۇچرىتىدىغان ئىشمۇ بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي يۇرت بىزگە باشقا جەھەتتىن موھتاجمۇ ئەمەس. ئۇلار ئادەم ئەۋەتسە ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن كۈتۈۋالساقلا بولىدۇ، ئەگەر ئۇلار رەت قىلىنىدىغان بولسا، شىمالىي ھونلارغا بېقىنىپ كېتىدۇ، غەربىي ئەللەر بىلەن ھونلار بىرلىشۈپلىپ بىزگۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىغا تېگىش قىلسا، ئۇ ھالدا خانلىقىمىزنىڭ ئۇرۇش خىراجىتى ھەددى - ھېسابسىز بولارمىكەن، بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، چېرىكچى تۇرغۇزۇش ھەقىقەتەن پايدىلىق».

شۇنىڭ بىلەن بەن يۇڭنىڭ تەكلىپى قوبۇل قىلىنىپ دۇنخۇاڭ ئۈلايتىدە 300 لەشكەرلىك قوشۇن ئەسلىگە

كەلتۈرۈلدى. غەربىي يۇرت يارده‌مچى چېرىكچىسى مەنسىپى قايتا تەسىس قىلىنىپ دۇنخۋاڭدا تۇرغۇزۇلدى. گەرچە ئوردا غەربىي يۇرتنى تېزگىنلىمەكچى بولسىمۇ، لېكىن بەن يۇڭنىڭ دېگىنىده‌ك كرورانغا تۇرۇش ئۈچۈن لەشكەر چىقارمىدى. شۇڭا كېيىنچە هونلار قوش خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ كۆپ قېتىم لەشكەر چىقىرىپ پاراكەندىچىلىك سالدى، خېشى رايونى ئۇلارنىڭ قاتتىق زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى.

م. 123 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 2 ـ يىلى)، يازدا خەن ئەندى بەن يۇڭنى يەنە بىر قېتىم غەربىي يۇرت دورغابى قىلىپ تەيىنلەپ، 500 لەشكەر بىلەن لۇكچۈندە تۇرۇشقا بۇيرۇدى. ئىككىنچى يىلى 1 ـ ئايدا بەن يۇڭ كرورانغا يېتىپ كەلدى، پىشامشان خانى ئەل بولۇپ كەلگەچكە ئۇنىڭغا مۇھۇر ۋە مۇھۇر بېغى ئىنئام قىلىندى(44). بىراق كۈسەن خانى بەي يىلگ تېخىچە ئىككىلىنىپ يۈره‌تتى، بەن يۇڭ خەن سۇلالىسىنىڭ مېهىر ـ شەپقىتى ۋە ئىشەنچىسى بىلەن ئۇنى تەسىرلەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بەي يىلگ قوۋم، ئونسۇ خانلىرىنى باشلاپ ئۆزلىرىنى ئۆزلىرىنى باغلىغان پېتىچە كېلىپ ئەل بولدى. بەن يۇڭ ئۇلارنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكىرىنى ئالدى قوش خانلىقىغا ئەۋەتىپ، يەخپ جىلغىسى(45) دا هونلارنىڭ ئىلقانىنى يېڭىپ، ئالدى قوش خانلىقىنىڭ 5000 دىن ئارتۇق ئادەمىنى ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ئالدى قوش بەگلىكىگە باربەدىغان يول يەنە ئېچىلدى. بەن يۇڭ لۇكچۈنگە كېلىپ تىڭ ئاچتى.

م. 125 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 4 ـ يىلى) كۈزده، بەن يۇڭ دۇنخۋاڭ، جاڭيې، جيۇچۈەن ژىلايەتلىرىدىن 6000 چەۋەنداز يۆتكەپ كېلىپ پىشامشان، سۇلى، ئالدى قوش خانلىقلىرىنىڭ لەشكىرى بىلەن بىللە ئارقا قوش بېگى كۈنجۇرغا هۇجۇم قىلدى هەم ئۇنى يېڭىپ 8000 دىن ئارتۇق ئادەمىنى

ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. يىلقا ۋە باشقا چارۋا ماللاردىن 50 نەچچە مىڭ تۈياق ئولجا ئالدى. كۈنجۇرنى ۋە ھونلارنىڭ دەستەكلىك ئەلچىسىنى تۈتۈپ، سوبەن ئۆلگەن جايدا كاللىسىنى ئېلىپ سوبەننىڭ قىساسىنى ئالدى ھەم ئۇلارنىڭ كاللىسىنى پايتەختكە يوللىدى. م. 126 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 1 ـ يىلى) مەرھۇم ئارقا قوش خانىنىڭ خانزادىسى گاتنۇرنى بەگ قىلىپ تىكلىدى. بەن يۈك يەنە سەركەردە ۋە لەشكەر ئەۋەتىپ شەرقىي جۇمى خانىنى ئۆلتۈردى ھەم ئۇنىڭ خانلىقىدىكىلەردىن بىرىنى خان قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭ بىلەن قوش بەگلىكىگە قاراشلىق ئالتە بەگلىك⑯ نىڭ ھەممىسى تولۇق تىنچىتىلدى.

شۇ يىلى قىشتا، بەن يۈك ھەرقايسى ئەللەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ ھونلارنىڭ قويان قانىغا ھۇجۇم قىلدى، قويان قان يېڭىلىپ قاچتى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى ئەل بولدى. تەڭرىقۇتنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى ئەسىرگە ئېلىندى، بەن يۈك گاتنۇرنى ئۇنىڭ كاللىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئېلىشقا بۇيرۇدى. بۇنىڭدىن مەقسىتى ھونلار بىلەن قوش ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت تۇغدۇرۇپ ئۇلارنى دۇشمەنلەشتۈرۈش ئىدى. شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى شەخسەن ئۆزى 10 نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئارقا قوش بەگلىكىگە يۈرۈش قىلىپ، جىنجۇ جىلغىسى⑰ غا يېتىپ كەلدى. بەن يۈك يانداش ئەمرلەشكەر ساۋ جۇننى جىددىي يارەمگە ئەۋەتتى. تەڭرىقۇت چېكىنىدى، ساۋ جۇن قوغلاپ زەربە بېرىپ ھون ئاقسۆڭەكلىرىدىن قۇتبەگنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن قويان قان كۈڭۈ دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن قوش زېمىنىدا شىمالىي ھونلارنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمىدى، شەھەر دۆلەتلىرى⑱ ئاساسەن تىنچىدى، تەسلىم بولمىغان پەقەت كىنگىيت خانى يۈەنمېڭلا قالدى. م. 127 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 2 ـ يىلى) بەن يۈك مەكتۇپ سۇنۇپ، يۈەنمېڭغا جازا

يۇرۇشى قىلىشنى تەلەپ قىلدى، ئوردا دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭ لاڭنى خېشى رايونىدىكى توت ۋىلايەت[49] نىڭ لەشكىرىدىن 3000 كىشىنى باشلاپ بەن يۈڭغا ماسلىشىشقا ئەۋەتتى ھەم ھەرقايسى ئەللەرنىڭ لەشكىرىدىن 40 نەچچە مىڭ كىشى توپلىنىپ، ئاتلىقلار ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. بەن يۈڭ جەنۇبىي يولدىن، جاڭ لاڭ شىمالىي يولدىن يۇرۇش قىلدى ۋە كىنگىتتا ئۇچرىشىدىغان ۋاقىتنى كېلىشۋالدى. جاڭ لاڭ ئىلگىرى جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولۇپ، بۇ قېتىم خىزمەت كۆرسىتىپ گۇناھىنى يۇيۇش ئۈچۈن مۇددەتتىن بۇرۇن جۆلى ئۆتكىلى[50] گە يېتىپ كەلدى - دە، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەشكىرىنى ئۇرۇش قىلىشقا بۇيرۇپ، 2000 دىن ئارتۇق دۇشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. يۈەنمېڭ كاللىسى كېتىشتىن قورقۇپ، ئەلچىسىنى ئەۋەتىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جاڭ لاڭ ئۆزى ئۇدۇل كىنگىتكە كىرىپ ئۇنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىپلا قايتتى. بىراق يۈەنمېڭ ئاخىرى تەسلىم بولۇشنى خالىماي، پەقەت ئۆز ئوغلىنى ئەۋەتىپ ئوردىغا سوۋغا - سالام يوللاپلا قويدى. شۇنىڭ بىلەن جاڭ لاڭ خىزمەت كۆرسەتكەن بولۇپ، ئەسلىدىكى ئۆلۈم جازاسىغا لايىق گۇناھى كەچۈرۈم قىلىندى. بەن يۈڭ بولسا كېچىككەنلىكى ئۈچۈن پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىنىپ زىندانغا تاشلاندى ۋە مەنسىپى بىكار قىلىندى. كېيىن ئۆيىدە قېرىپ ئۆلۈپ كەتتى.

لياڭ چىن، يەنە بىر ئىسمى لياڭ بوۋېي، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ يېجۇ ناھىيىسى[51] دىن. ئاتىسىنىڭ ئىسمى لياڭ فېڭ، ئايماق ئەمەلدارى بولغان. م. 89 - يىلى (خەن خىدىنىڭ يۈڭيۈەن 1 - يىلى) ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇشيەن ھونلارغا جازا يۇرۇشى قىلغاندا، لياڭ فېڭنى دالا لەشكەر بېگى قىلىپ تەينىلەپ، ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇنلارنى ئېلىپ شىمالىي ھون تەخرىقۇتىغا ئاۋۋال ئەلچى بولۇپ بېرىشقا

بۇيرۇدى. ئۇ بىرىپ دۆلەتنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە گىلتىپاتىنى تەرغىپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەل بولدى. كېيىنچە ئۇ دۇ شيەننىڭ كۆڭلىگە ياقماي قالغانلىقى ئۈچۈن، چېچى چۈشۈرۈپ تاشلىنىپ ۋۇۋېي ۋىلايىتىگە سۈرگۈن قىلىندى، ۋۇۋېي ۋالىيسى دۇ شيەننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. دۇ شيەن ھالاك بولغاندىن كېيىن، خەن خېدى لياڭ فېڭنىڭ دۇ شيەننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئۇقتى، شۇڭا لياڭ چىننى ئوردىغا چاقىرتىپ، كاتاۋۇللۇق مەنسىپى بەردى.

لياڭ چىن جاسارەتلىك ئادەم بولۇپ، دائىم ئۆزىنىڭ مەردانە - پىداكارلىقىنى كۆرسىتىپ، شان - شۆھرەت قازىنىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ دەسلەپتە ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ خۇڭغا ئەمىرلەشكەر بولدى. كېيىن ئەملى ئۆسۈپ م. 106 - يىلى (خەن شاڭدىنىڭ يەنپىڭ 1 - يىلى) غەربىي يۈرت يارداملىقچى چېرىكچىسى بولۇپ تەينىلەندى. لياڭ چىن خېشىغا كەلگەن چاغدا، غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى ئەللەر توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، سۇلىدا قورۇقچىبەگ رېن شاڭغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. رېن شاڭ مەكتۇپ سۇنۇپ ياردەم سورىدى، خەن خېدى لياڭ چىننى خېشى رايونىدىكى تۆت ۋىلايەتتىكى چياڭلاردىن 5000 چەۋەندازنى باشلاپ دەرھال ياردەمگە بېرىشقا بۇيرۇدى، ئەمما لياڭ چىن يېتىپ بارغۇچە رېن شاڭ خەۋپتىن قۇتۇلۇپ، چاقىرىق بىلەن ئوردىغا قايتتى، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى، دۇمەن شى قورۇقچىبەگلىككە تەينىلىنىپ، غەربىي يۈرت دورغابى جاۋ بو شىرمەت چەۋەندازلار بېشى بولدى. دۇمەن شى، جاۋ بولار تاچىيەن ㊷ شەھىرىنى ساقلاپ ياتتى. ئۇ شەھەر كىچىككىنە بىر جاي بولۇپ، لياڭ چىن ئۇنى ساقلاپ يېتىش ھاجەتسىز دەپ ئويلاپ، كۈسەن خانى سوۋارنا پوسبانى ئالداپ، مەن كۈسەنگە كىرىپ كۈسەن پايتەختىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ساقلاي، دېدى. سوۋارنا

پوسبا ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا ماقۇل بولدى، كۈسەن ئەمەلدارلىرى بۇنىڭغا قەتئىي قارشى چىقتى ھەم سوۋارنا پوسبانىڭ سۆزىدىن يېنىۋېلىشىنى تەلەپ قىلدى، بىراق سوۋارنا پوسبا ئۇلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى. لياڭ چىن شەھەرگە كىردى - دە، ئادەم ئەۋەتىپ دۇەن شى، جاۋ بولارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، جەمئىي سەككىز - توققۇز مىڭچە لەشكەر يىغدى. كۈسەن ئەمەلدارلىرى ۋە خەلقى بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئۆز خانىغا قارشى چىقىپ ئونسۇ، قۇملارنىڭ نەچچە تۈمەن لەشكىرى بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ، پايتەختنى قورشىدى. لياڭ چىن قاتارلىقلار جەڭگە چىقىپ، ئۇلارنى زور چىقىمدار قىلىپ يەڭدى. ئۇرۇش بىرنەچچە ئاي ئۇزۇلمەي داۋام قىلدى، ئاخىر ئىسيانچىلار يېڭىلىپ قاچتى، لياڭ چىنلار غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئون نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، بىرنەچچە مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئالدى، تۆگە قاتارلىق چارۋىلاردىن نەچچە تۈمەن تۇياق غەنىيمەت ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن كۈسەن تىنچلانغان بولسىمۇ، لېكىن يوللار تېخىچە ئېتىكلىك بولۇپ، خەت - ئالاقە يەتكۈزۈش ئىشلىرى راۋانلاشمىدى. بۇ ھال بىر يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقاندىن كېيىن، ئوردا غەم - ئەندىشىگە چۈشتى. ۋەزىر - ۋۇزرالار مەسلىھەتلىشىپ غەربىي يۇرت بەك يىراق، دائىم توپىلاڭ بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇ يەردە لەشكەر تۇرغۇزۇپ تىڭ ئاچقۇزۇشقا ھەددى - ھېسابسىز چىقىم كېتىدۇ، دېيىشتى. م. 107 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ 1 - يىلى) ئوردا يارلىق چۈشۈرۈپ قورۇقچىبەگ مەنسىپىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى ۋاڭ خۇڭنى گۈەنجۇڭ رايونىدىكى قوشۇنىنى باشلاپ لياڭ چىن، دۇەن شى، جاۋ بولار ۋە ئېۋىرغول، لۈكچۈنلەردە تىڭ ئېچىشقا قاتناشقان سەركەردە - لەشكەرلەرنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتتى.

ئىككىنچى يىلى باھاردا، لياڭ چىنلار دۇنخۇاڭغا يېتىپ

كەلدى، بۇ چاغدا چياڭلار توپىلاڭ كۆتۈرگەن بولۇپ، خان كەڭ كۆلەمدە لەشكەر چىقىرىپ غەربكە توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى، لياڭ چىنغىمۇ يارلىق چۈشۈرۈپ شۇ يەردە قېلىپ، ھەرقايسى قوشۇنلارغا يارەملىشىشكە بۇيرۇدى. لياڭ چىن جاڭيې ۋىلايىتىنىڭ رېلې[53] ناھىيىسىگە كەلدى. چياڭلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم مۇداپىئە قورغانلىرى ۋە قاراۋۇلخانىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى بۇلاپ - تالىدى، قىردى. لياڭ چىن لەشكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى يەڭدى ھەم جاۋۇپقا[54] غىچە قوغلاپ باردى، ئىسيانچى چياڭلار تىرىپسەن بولۇپ قاچتى، شۇنداقتىمۇ ئاران ئوندىن ئىككى - ئۈچ ئۇلۇشىلا قېچىپ قۇتۇلالىدى. گۇزاڭ[55] غا كەلگەندە چياڭلارنىڭ چوڭ ئاقساقاللىرىدىن 300 نەچچە ئادەم لياڭ چىننىڭ ئالدىغا كېلىپ ئەل بولدى، ئۇ ئۇلارغا تەسەللى بېرىپ يول كۆرسەتكەندىن كېيىن ئۆز جايلىرىغا قايتۇردى، خېشى رايونىدىكى تۆت ۋىلايەت قايتىدىن ئاسايىش تاپتى.

لياڭ چىن يارلىق بويىچە جىنچېڭ ۋىلايىتىنى ساقلىشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئۇ چياڭلارنىڭ يەنە چاڭئەن شەھرىنىڭ ئەتراپىغا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقانلىقىنى ھەم خانلىق قەبىرىستانىغا قىستاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ۋۇگۈڭ ناھىيىسى[56] ۋە مېيياڭ ئۆتكىلى[57] دە ئۇرۇش قىلدى. لياڭ چىن ئالدىنقى سەپتە جەڭ قىلىپ يارىلانغان بولسىمۇ، كەينى - كەينىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ياۋنى يەڭدى، ئۇلار تۈتۈپ كەتكەن ئادەملەرنى ياندۇرۇپ كەلدى، نۇرغۇن چارۋا مال، ۋە مال - مۈلۈكلەرنى ئولجا ئالدى، چياڭلار پىتىراپ قاچتى. خەن ئەندى ئۇنى مۇكاپاتلىدى، بىرنەچچە قېتىم يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنىڭدىن ھال سوراپ رىغبەتلەندۈردى ۋە غەربتىكى ھەربىي ئىشلارنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ ھەرقايسى قوشۇنلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى.

م. 109 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 3 ـ يىلى)، قىشتا، جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ۋانشىشجۇت ئوغانلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن بىرلىشىپ توپلاڭ كۆتۈردى. خان ئەمىر ھەرەس خې شىنى مۇۋەققەت ھاروۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى، ئەمىر نۆكەر پاڭ شيۈڭنى ئۇنىڭ ئورۇنباسارى قىلىپ ئەينىلەپ، پايتەختت مۇھاپىزەت قوشۇنىدىكى بەش چېرىكچى لەشكىرگە ھەمدە چېگرا ياقىلىرىدىكى ئون ۋىلايەت[58] نىڭ لەشكەرلىرىدىن 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىشقا، يەنە لياۋدۇڭ ۋالىيسى گېڭ كۇينى سىيانپىيلار قوشۇنىنى باشلاپ بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى، لياڭ چىنغا لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ۋەزىپىسىنى ۋاقتىلىق ئۆتەپ تۇرۇشقا يارلىق چۈشۈردى. پاڭ شيۈڭ بىلەن گېڭ كۇي بىرلىكتە ھونلارنىڭ ئۇكەن باتىسقانىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى يەڭدى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئەمىر نۆكەر گېڭ جۇڭنى مېيجىدا قورشىۋالدى، ئۇرۇش بېرىنچچە ئاي داۋاملاشتى، ياۋنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان ھۇجۇمى گېڭ جۇڭنى مۇراجىئەتنامە سۇنۇپ يارەدەم تەلەپ قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئىككىنچى يىلى (م. 110 ـ يىلى، خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 4 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، لياڭ چىن 8000 دىن ئوشۇق ئادەمنى باشلاپ ئۇ يەرگە يارەدەمگە ماڭدى. قارام ئەل قەدىمكى شەھەرگە كەلگەندە ھونلارنىڭ سول قانات سانغۇنى ۋە ئوغانلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، ئۇلارنىڭ قوماندانلىقىدىكى كاللىسىنى ئېلىپ، 3000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئەسىرگە ئالدى ھەم نۇرغۇن مال ـ مۈلۈكنى قولغا چۈشۈردى. تەڭرىقۇت ۋانشىشجۇت شەخسەن ئۆزى يەتتە ـ سەككىز مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ كېلىپ، لياڭ چىننى قورشىۋالدى. لياڭ چىنمۇ ساۋۇت كىيىپ، قوشۇن باشلاپ جەڭگە كىردى ۋە دۈشمەننى يەڭدى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى لەشكىرىنى باشلاپ خۇزې[59] غا چېكىنىدى، 3 ـ ئايدا

خې شى قوشۇن باشلاپ ژۇيۇەن ژىلايتىنىڭ مەنبۇ ناھىيىسىگە يېتىپ بارغاندا، تۇيۇقسىز ئاغرىپ قېلىپ، ئالغا يۈرۈش مۇمكىن بولمىدى، شۇڭا ئۇ پاك شيۇك، لياك چىن ژە گېك جۇڭلارنى پىيادە ژە ئاتلىق لەشكەرلەردىن 16 مىڭ ئادەم بىلەن خۇزېغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بىرلەشمە قوشۇن ئالدىنقى سەپتە ئەمدىلا ھەربكەتلىنىشگە، جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئالاقزادە بولۇپ كېتىپ، سول ئۇكەن باتسقاننى لياك چىننىڭ قارارگاھىغا ئەۋەتىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لياك چىن چوك قوشۇننى سەپ تارتقۇزۇپ تۇرۇپ ئۇنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى. تەڭرىقۇت تەلىپكىنى ئېلىۋېتىپ، كەشىنى سېلىۋېتىپ كېلىپ، قولىنى باغلاپ يۈكۈنگەن پېتىچە باش ئۇرۇپ گۇناھىنى تىلىدى ھەم تۇرغاق تەقدىم قىلدى، شۇ چاغدا خې شى قوشۇندا قازا تاپتى، لياك چىن لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنلۇقىغا رەسمىي تەينىلەندى. پاك شيۇك ئوردىغا قايتىپ باش ھۆدەيچى بولدى. پاك شيۇك باجۇن⑥⓪ ژىلايتىدىن ئىدى. ئۇ باتۇر، پاراسەتلىك بولۇپ، ئەينى زاماندىكى مەشھۇر سانغۇنلاردىن ھېسابلىناتتى.

م. 111 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 5 ـ يىلى) ئەندىك، بېيدى، شاڭجۇن ژىلايەتلىرى چىڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىدى، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، كىشىلەر تۇرمۇشىنى قامدىيالماي، سەرسان ـ سەرگەردان بولدى. خان يارلىق چۈشۈرۈپ لياك چىننى چېگرا مۇداپىئە لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ ئاشۇ ئۇچ ژىلايەتنىڭ ژالىي، ئەمەلدار ژە پۇقرالىرىنى فۇفېك ژىلايىتىگە كۆچۈرۈشكە بۇيرۇدى، لياك چىن دەرھال جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ژانشىشجۇتنىڭ جىيەن ئوغلى يۈگۈتۇنۇنى لەشكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن لياك چىن ئۆزىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى ئەكىلىشتە تارتقان جاپاسى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا چياڭلار بېگىنىڭ تامغا ژە تامغا بېغىنى

ئىنئام قىلدى، بۇ ئىش بىلەن ئۇ ئۆزى خان - ئۆزى بەگ بولۇۋېلىش جىنايىتى ئۆتكۈزۈپ پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىنىپ زىندانغا تاشلاندى ۋە گۇناھى سۈرۈشتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى بەگ (م. 112 - يىلى، خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 6 - يىلى) مۇھەررىر ما رۇك خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ لياك چىن بىلەن چىياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى پاك سېنىنى ئاقلىدى. خان يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلدى. بۇ ھەقتىكى تەپسىلات «پاك سېنىنىڭ تەرجىمھالى» دە بايان قىلىنىدۇ.

دەل شۇ چاغدا چياڭلار چاڭئەن شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا تاجاۋۇز قىلدى، گۇەنجۇك رايونىدا بۇلاڭچى - قاراقچىلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەدەپ كەتتى. خان لياك چىننى ئوردا خەۋەرچىسى قىلىپ تەينىلىدى ھەم لەشكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىپ قاراقچىلارنى جازالاشقا ئەۋەتتى. ئۇخۇشيەن⑥ ناھىيىسىگە كەلگەندە، كېسەل بولۇپ ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەتنامە»، 6 - توم 1571 — 1593 - يەتلەر).

---

① شۈشيەن (徐县) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى شىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لىڭخۇەي ئۆلايىتىنىڭ مەركىزى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 697 - بەت).

② مۇھەررىر بەگ (校书郎) ئوردا كۈتۈپخانىسىنىڭ كلاسسىك كىتابلىرىنى تەھرىرلەش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە مەسئۇل ئەمەلدار.

(«تارىخىي ئەمەل نامىلىرى»، 114 - بەت).

③ فۇ جيېزى (傅介子، ؟ -م. ب. 65) بېيدى ئۆلايىتى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياك ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) دىن. غەربىي خەن خانى جاۋدى دەۋرىدە پىچلې قەسىرىنىڭ نازارەتچىبېگى بولدى. شۇ چاغدا كۇسەن ۋە كروران خانلىقلىرى ھونلار بىلەن بىرلىشىپ، خەن

خانلىقىنىڭ ئەۋەتكەن ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ئۇ ئەلچى سۈپىتىدە غەربىي يۇرتقا بېرىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش، تاۋار ـ تورقىلار بىلەن كروران خانىنى ئالداپ زىياپەتكە چاقىرىپ شۇ يەردە ئۆلتۈردى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يىياڭ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى.

(«خەننامە. فۇجيېزىنىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

④ جاڭ چيەن (张骞. ؟ ـ م. ب. 114) خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىكى دىپلومات. خەنجۇڭ رايونى چېڭگۇ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چېڭگۇ ناھىيىسى) دىن. م. ب. 139 ـ يىلى ئەمىر نۆكەر سۈپىتىدە ئۇلۇغ توخرىيلارغا ئەلچىلىككە كېتىۋېتىپ يول ئۈستىدە ھونلار تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىندى ۋە ئۇ يەردە ئون يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ خوتۇن ئېلىپ بالىلىق بولدى. كېيىن قېچىپ چىقىپ پەرغانە، كانگىيىلەردىن ئۆتۈپ، ئۇلۇغ توخرىيلار ئېلىگە باردى. جاڭ چيەن توخارىستاندا بىر يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ، م. ب. 126 ـ يىلى خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭغا بىلگە تۆرە ئۇنۋانى بېرىلدى. م. ب. 119 ـ يىلى يەنە پەرمان بوينچە ئۇيسۇنلارغا ئەلچى بولۇپ باردى ۋە يەنە پەرغانە، كانگىيە، توخارىستان، ئارساكلارغا ئورۇنباسار ئەلچى (نائىب) لىرىنى ئەۋەتتى. جاڭ چيەن ئىككى قېتىملىق ئەلچىلىككە بېرىش نەتىجىسىدە خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى باردى ـ كەلدىنى كۈچەيتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى غەربىي يۇرتلار توغرىسىدا تارىخىي يازمىلار يوق ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» لەردىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر مەلۇماتلار جاڭ چيەننىڭ ئېلىپ كەلگەن مەلۇماتلىرى ئاساسىدا يېزىلغان.

(«خەننامە، جاڭ چيەن تەزكىرىسى» دىن).

⑤ «كېيىنكى خەننامە خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، بەن چاۋ چېگرىدىن چىقىپ، 1500 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بارىكۆلگە بارغان ۋە ئاقتاغدا ھون قۇيان قانىنى يېڭىپ 1000دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كاللىسى ئالغان.

(مۇھەررىردىن).

⑥ جەنۇبىي يول (南道) يىپەك يولىنىڭ ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ، پىشامشاندىن ئۆتۈپ، ئالتۇنتاغ ۋە قارا قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي

ئېتىكىنىڭ بويلاپ ياركەنتكە باردىغان يوللىكى «جەنۇبىي يول» دەپ ئاتىلاتتى. «كېيىنكى خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑦ «كېيىنكى خەننامە خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، خوتەن خانى گۇاڭدې ئەۋەتكەن ئادەم باش ۋەزىر سىلەيبى ئىكەن. (مۇھەررىردىن).

⑧ شىمالىي يولى (北道) قاشقۇۋۇقتىن چىقىپ، ئالدى قوش خانلىقىدىن ئۆتۈپ، تەكرىتاغلىرىنىڭ ئېتىكىنى بويلاپ قەشقەرگە باردىغان يول «شىمالىي يول» دەپ ئاتىلاتتى. «كېيىنكى خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑨ تاش قەلئە (石城) ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. («جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 65 — 66 - بەتلەر).

⑩ گۈجى (谷吉) چاڭئەن (هازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىن. خەن يۇەندى دەۋرىدە ياساۋۇل لەشكەر بېگى بولدى. كېيىن ئەلچى سۈپىتىدە قۇتسۇش تەكرىقۇتنىڭ تۇرغاق ئوغلىنى هون ئېلىگە قايتۇرۇپ ئاپارغاندا، قۇتسۇش تەكرىقۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. («خەننامە. گۈجى تەزكىرىسى» دىن).

⑪ۋېي جياڭ (魏绛) ئەمىنىيە دەۋرىدە ئۆتكەن جىن بەگلىكى ۋەزىرى. م. ب. 569 - يىلى تاغلىق رۇئلار مېڭلىنى جىن بەگلىكىگە ئەۋەتىپ، ۋېي جياڭ ئارقىلىق جىن بېگى داۋگۇڭغا يولۋاس ۋە يىلپىز تېرىلغىنى تەقدىم قىلىپ، جىن بەگلىكى بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. جىن داۋگۇڭ بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، ۋېي جياڭنى رۇئلار بىلەن ياخشىلىشىش ئۈچۈن قەسەمياد ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. («زۇچيۇمىنىڭ تەپسىرى» دىن).

⑫ كۈن پاتقان يەرگىچە غەربتىكى ناھايىتى يىراق جايلارغىچە دېمەكچى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑬ م. ب. 105 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۇەنفېڭ 6 - يىلى) خەن ۋۇدى جياڭدۇ بېگى لىيۇجيەنىڭ قىزى شىجۇننى مەلىكە قىلىپ ئاسىيۇ

كۆنىسىگە ياتلىق قىلدى. ۋە ئاسىيۇلارغا ناھايىتى جىق سوۋغا - سالاملار تەقدىم قىلدى. ئاسىيۇ كۆنىسى مەلىكە شىجۇننى ئوڭ قول خاتۇن قىلدى.

(«خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دىن)؛

⑭ م. ب. 73 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى 1 - يىلى) ئاسىيۇ كۆنىسى خەن شۇەندىگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەكتۇپ سۇندى. مەكتۇپتا: «ھونلار قوشۇن چىقىرىپ، ئارقا - ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلىشىپ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈۋەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ. بىز خىللانغان چەۋەندازدىن 50 مىڭنى چىقىرىپ، ھونلارغا كۆچمىزنىڭ يېتىشچە زەربە بېرتىمىز. خان ئالىيلىرىنىڭ لەشكەر چىقىرىپ خەن مەلىكىسى جىيۇنى قوغقۇزۇشلىرىنى ئۆتىنىمىز» دېيىلگەنىدى. م. ب. 71 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى 3 - يىلى) خەن سۇلالىسى 150 مىڭ چەۋەنداز چىقىرىپ، بەش سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئايرىم - ئايرىم يوللار بىلەن سەپەرگە ئاتلاندۇردى. ئاسىيۇ خانلىقى 50 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ھونلارنىڭ غەرب تەرىپىدىن بۆسۈپ كىرىپ، ئوڭ قول قانىنىڭ ئوردىسىغا يېتىپ باردى ۋە 40 مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە 700 مىڭدىن ئوشۇق ئات، كالا، قوي ئولجا ئالدى.

(«خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دىن).

⑮ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چېگرا مۇداپىئە سانغۇنلىرى ۋە تۇمەن كىشىلىك قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلغۇچى سەركەردىلەرگىلا بۇنداق ھەربىي ئورگېنىتر بېرىلەتتى. بەن چاۋ بۇ چاغدا سانغۇن بولمىسىمۇ، خەن جاڭدى ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئىمتىياز بەرگەن.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 1695 - بەت ۋە تۇزىتىلگەن «شىيۇەن»، 3591 - بەت).

⑯ «يېغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر چىن بەگلىكى تەدبىرلىرى» دە بايان قىلىنىشچە، كۆڭزىنىڭ شاگىرتى زېڭ سېن بىيى شەھىرى (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى فېيشيەن ناھىيىسى) دە تۇرغاندا، ئىسمى ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاش بولغان بىر كىشى ئادەم ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. خەقلەر بېرىپ زېڭ سېنىنىڭ ئانىسىغا «زېڭ سېن ئادەم ئۆلتۈردى» دەپتۇ. بىراق زېڭ شېننىڭ ئانىسى ئۇز ئوغلىنىڭ مۇنداق ئىش قىلمايدىغانلىقىغا

ئىشىنىپ، بۇنىڭغا پىسەنت قىلماي ئۆز ئىشىنى قىلۋېرىپتۇ. كېيىن يەنە ئىككى ئادەم ئارقا - ئارقىدىن بېرىپ ئۇنىڭغا: «زېك سېن ئادەم ئوللتۇردى» دەپتۇ. زېك سېننىك ئانىسى شۇنىك بىلەن قورققىنىدىن ئۆز ئىشىنى تاشلۇۋېتىپ قېچىپ كېتىپتۇ. بۇ يەردە ئۆسەك سۆز تەكرارلىنىۋەرسە، كىشىلەرگە تەسىر قىلماي قالمايدۇ، دېگەن مەنانى بىلدۇرىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑰ ياردەمچى بەگ (府丞) «كېيىنكى خەنزۇ لۇغىتى» دە ئەسلىدە «ياردەمچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بىر ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىر ئۇ ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑱ سۇنجۇك شەھىرى (损中城) «كېيىنكى خەنزۇ لۇغىتى» دە ئەسلىدە «ياردەمچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بىر ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىر ئۇ ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ. «جۇڭگونىك غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، سۇنجۇك شەھىرى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يېڭىسار ناھىيىسىنىك شىمالىدا.

(مۇھەررىردىن).

⑲ «ئۇيغۇرلار رايونى ھەققىدە ئومۇمىي تەسىرات» تا خاتىرىلىنىشىچە، قومۇش كۆۋرۈك ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بۇگۇر ناھىيىسىنىك شەرقىدە بولۇپ، ئاقسۇ، كۇچا، شايار ناھىيىلىرىدىن قاراشەھەر ناھىيىسىگە بېرىشتىكى مۇھىم ئۆتكەل ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

⑳ كېنگىت خانلىقىنىك پايتەختى خەنزۇچە مەنبەلەردە 城渠员 (قارا شەھەر) دەپ يېزىلغان. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاراشەھەر ناھىيىسىنىك جەنۇبىغا 18 چاقىرىم كېلىدىغان باغكرات (黑格达) دېگەن جايدا.

(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 9 - بەت).

㉑ تۇرغاق (质子) قەدىمكى زامانىدا يات ئەلگە ئەۋەتىلىپ رەنگە قويۇلغان ئادەم شۇنداق ئاتىلاتتى. ئۇلارنىك كۆپىنچىسى خانزادە ياكى

بەگزادىلەردىن بولاتتى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 2971 ـ بەت).

㉒ بولۇر تېغى (悬度山) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇما ناھىيىسىنىڭ غەربىي شەرقىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» دىن).

㉓ يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچىبەگ (定远侯) بەن چاۋ يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچىبەگ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىنغان يەرنىڭ نامىمۇ كېيىنچە دىڭيۇەن (定远، يەنى «يىراقنى تىنچلاندۇرماق» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جېڭبا ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى». 452 ـ بەت).

㉔ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى ھەققىدە خاتىرىلەر» دە يېزىلىشىچە م. 101 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 13 ـ يىلى) قىشتا ئارساك خانلىقى ئەلچىسىنى شىر ۋە تۆگە قۇشى بىلەن خەن خانى ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەن. «خەن خېدى تەزكىرىسى» دىمۇ: «م. 101 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 13 ـ يىلى) قىشتا ئارساك خانلىقى ئەلچىسىنى... ئەۋەتكەن.» دەپ يېزىلغان. شۇڭا بەن چاۋنىڭ خەن خېدىغا ئىلتىماسنامە سۇنغان ۋاقتى — يۇڭيۇەن 13 ـ يىلى بولۇشى لازىم ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

㉕ ئۇستاز ئاتا (太公) ئىسىم فامىلىسى لۇشاڭ (吕尚). جۇ ۋېنۋاڭ ئۇنى ئۇستاز تۇتۇپ، شاڭ خانلىقىنى قانداق يوقىتىش ھەققىدە ئۇنىڭدىن مەسلىھەت ئېلىپ تۇرغان. كېيىن جۇ چېڭۋاڭ ئۇنى چى بەگلىكىگە ئاتابەگ قىلىپ تەيىنلىگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. چى ئاتابېگى خاندانى تەزكىرى» دىن).

㉖ چېڭجۇ (成周) قەدىمكى شەھەر. جۇچېڭۋاڭ دەۋرىدە بىنا قىلىنغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرى شەرقىدىكى ئاق ئات ئىبادەتخانىسىنىڭ شەرقىدە ئىكەن. م. ب. 516 ـ يىلى جۇچېڭۋاڭ چېڭجۇنى پايتەخت قىلغان. يېغىلىق دەۋرىدە نامى لوياڭ دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1653 ـ يىل).

㉗ «تارىخنى خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە: «مالنىڭ سېمىزىنى قاۋۇل قىرانلىرى، ئاشقانىنى قېرى ـ ئاجىزلىرى يەيتتى. ساغلام، قاۋۇل كىشىلەر ئەتىۋارلىنىپ، قېرى ـ ئاجىزلار كەمسىتىلەتتى» دېيىلگەن. شۇ چاغلاردا غەربىي يۇرتتىكى بەزى قوۋملارنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتى ھونلارنىڭكىگە ئوخشاش بولسا كېرەك.
(مۇھەررىردىن).

㉘ «كېيىنكى خەننامە. كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئالىي ۋەزىر، تۆرە ۋە سانغۇنلار بىنەپشە رەڭ پۇپۇكلۇك ئالتۇن مۆھۈر ئالاتتى. 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدارلار يېشىل پۇپۇكلۇك كۈمۈش مۆھۈر ئالاتتى. بەن چاۋ يېراقنى تىنچلاندۇرغۇچىبەگ ھەم 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان باش قورۇقچى بولغانلىقتىن، ھەر ئىككى خىل مۆھۈرنى ئالغان.
(مۇھەررىردىن).

㉙ «جۇ قائىدە ـ يوسۇنلىرى» دا: «شەھەرلىكلەردىن بويى يەتتە چىغا (15 ياشقا) توشقانلاردىن تارتىپ 60 ياشقىچە بولغانلار، سەھرالىقلاردىن بويى ئالتە چىغا توشقانلاردىن تارتىپ 65 ياشقىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسىدىن ئېلىنىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «ئېلىنىدۇ» سۇزى باج ـ خىراج، ھاشار ـ سېلىق، لەشكەرلىككە ئېلىشقا ئوخشاش سەيسىلەرگە قارىتىلىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

㉚ جۇۋېنۋاڭ ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىلەن قاقاس دالىدا كېتىۋېتىپ، بىر جەسەت سۆڭىكىنى كۆرگەن ۋە ئاتتىن چۈشۈپ، بۇ جەسەت سۆڭىكىنى ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىلەن بىرلىكتە يەرگە كۆمۈپ قويۇپ، ئاندىن كەتكەن.
(مۇھەررىردىن).

㉛ تېەن زىفاڭ (田子方) يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي ۋېنخۇنىڭ ئوستازى. ئۇ ۋېي ۋېنخۇنىڭ بىر قېرى ئاتنى خارلاپ تاشلىۋەتكەنلىكىنى كۆرۈپ شۇنداق دېگەن: «ياش چېغىدا ئىشلىتىپ، قېرىغاندا تاشلىۋېتىش رەھىمدىللىك ئەمەستۇر» ۋېي ۋېنخۇ بۇنى ئاڭلاپ، ھېلىقى قېرى ئاتنى

باقىدىغان بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. ۋېي خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㉜ نەزمىنامە (诗经) جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى نەزمىلىرى توپلىمى. ئەسىنىيە دەۋرىدە توزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا جۇ خانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن ئەسىنىيە دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە بولغان مەزگىلدىكى 305 پارچە شېئىر - قوشاق كىرگۈزۈلگەن. ئەسلىدە «شېئىرلار» دەپ ئاتىلاتتى. كۇڭزىچىلار ئۇنى كلاسسىك كىتابلاردىن بىرى قىلىۋالغاچقا «نەزمىنامە» دېيىلدى.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 387 - بەت).

㉝ جاۋكو (赵括، ؟ — م. ب. 260) يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ سەركەردىسى. م. ب. 260 - يىلى، جاۋ شياۋ چېڭۋاڭ چىن پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، چىن پادىشاھلىقىنىڭ ئارىنى بۇزۇش دامىغا چۈشۈپ كېتىپ، ئاتاقلىق سەركەردە لىيەن پونى ۋەزىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جاۋ كونى قويغان. جاۋ كو قوشۇن باشلاپ، چاڭپىڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى گاۋپىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دېگەن يەردە چىن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشقاندا، چىن پادىشاھلىقىنىڭ سەركەردىسى بەي چىنىڭ پىستىرمىسىغا چۈشۈپ قېلىپ، قوشۇنى تارمار بولدى. ئۆزى ئازغىنە جەڭگىۋار قىسمى بىلەن قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىۋاتقاندا ئوق تېگىپ ئۆلدى. ئەسىر چۈشكەن 400 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرلەر چىن پادىشاھلىقىنىڭ تىرىك كۆمۈۋېتىلدى. جاۋ كونىڭ ئانىسى مۇبادا جاۋ كو يېڭىلىپ قالسا، بىز شۇنىڭغا چېتىلىپ قالارمىزمىكىن دەپ ئەسرەپ، ئىشتىن بۇرۇن گۇناھىنى تىلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جاۋ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㉞ ۋېي ئاغىچا (卫姬) چى خوەنگۇڭنىڭ ئاغىچىسى، ۋېي پادىشاھلىقىدىن. چى خوەنگۇڭ ۋەزىرى گۇەن جۇڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ۋېي پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغان. بۇنى ئاڭلىغان ۋېي ئاغىچا ۋېي پادىشاھلىقىنى ئۇچۇن چى خوەنگۇڭدىن گۇناھىنى تىلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. ئىپپەتلىك ئاياللارنىڭ تەرجىمھالى» دىن).

㉟ ھەرەم خادىمى (门黄中) ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان ئاغۋات.

دەسلەپتە 100 دادەن ئاشلىق مۇئاش ئالاتتى، كېيىن خىزمەت دائىرىسى بارا - بارا كېڭىيىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، 300 دادەن ئاشلىق ماڭاش ئالىدىغان بولغانىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4181 - بەت).

㊱ كىنجاپ بېگى (京兆尹) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىڭلىڭ چوققىسىنىڭ شىمالى، شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقى، ۋېيخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون كىنجاپ رايونى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ رايوننىڭ مەركىزى غەربىي خەن خانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەن شەھىرى ئىدى. كىنجاپ رايونىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار كىنجاپ (چاڭئەن) بېگى بولۇپ، ئورنى ۋالىي بىلەن باراۋەر ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

㊲ ئەينى چاغدىكى باش قورۇقچى بەگ — دۇەن شى (段喜) ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

㊳ باتۇر سەركەردىلەر — بەن چاۋ، دۇگۇلارنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㊴ م. 90 - يىلى (خەن خىدىنىڭ يۈڭيۈەن 2 - يىلى) جارچى بەگ لى شۈن (李恂) غەربىي يۈرتنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان يارداەمچى چېرىكچى بولۇپ تەينىلىنىپ، كۆپ ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(مۇھەررىردىن).

㊵ م. 73 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 16 - يىلى) دالا ئەمىر لەشكىرى جېڭ جۇڭ (郑众) ئەمىر نۆكەر قىلىپ تەينىلىنىپ دۇنخۇاڭدا تۇرغۇزۇلدى. «كېيىنكى خەننامە. جېڭ جۇڭنىڭ تەرجىمھالى» گە قارالا.

㊶ «كېيىنكى خەننامە. خەن مىڭدى ھەققىدە خاتىرە»، «كېيىنكى خەننامە، غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» ۋە «كېيىنكى خەننامە. گېڭ يەننىڭ تەرجىمھالى» دە يېزىلىشىچە، م. 74 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 17 - يىلى) قىشتا، گېڭ گۇڭ ۋە گۇەن چۇڭ قورۇل چېرىكچىلىكىگە تەينىلەنگەن. گېڭ گۇڭ ئارقا قوش خانلىقىدىكى بېشىبالىقتا، گۇەن چۇڭ

بولسا ئالدى قوش خانلىقىدىكى لۇكچۇندە تۇرغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىدە تۇنجى ياردەمچى چېرىكچىنىڭ تەيىنلەنگەن ۋاقتى م. 90 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 2 - يىلى) ئىدى. شۇڭلاشقا بەن يۇڭ بۇ يەردە دېگەن «ياردەمچى چېرىكچى» ئەمەلىيەتتە «قورۇل چېرىكچىسى» بولسا كېرەك.

(مۇھەررىردىن).

⑫ دادخاھ ۋەزىر جازا - قانۇن ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دىن).

⑬ بەن يۇڭ ئېيتقان چېرىكچى ياردەمچى چېرىكچىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑭ «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئەينى زاماندا خەن سۇلالىسى ئۆزىگە بېقىنغان ئەللەرنىڭ بەگ - خانلىرىغا مۇھۇر ۋە مۇھۇر بېغى بېرەتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑮ يېخي جىلغىسى (伊和谷) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى خانتەڭرى تېغىدا.

(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 109 - بەت).

⑯ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «بىلۇ، بارسكۆل، شەرقىي جۇمى، يىجى، ئالدى قوش ۋە ئارقا قوش بەگلىكلىرى قوشۇلۇپ «قوشتىكى ئالتە بەگلىك» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپى ھونلار بىلەن تۇتىشىدۇ» دەپ بايان قىلىنغان.

(مۇھەررىردىن).

⑰ جىنجۇ جىلغىسى (金且谷) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى بوغدا تاغلىرىدا.

(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 110 - بەت).

⑱ شەھەر دۆلەتلىرى («西域诸郭国») «خەننامە» ياكى «كېيىنكى خەننامە» دە، غەربىي يۈرتتىكى دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىپ، ئۇي - ئىمارەتلىرى ۋە شەھەرلىرى بار بولغان خانلىقلار شەھەر دۆلەتلىرى دەپ

ئاتىلاتتى.

(مۇھەررىردىن).

㊾ جىنچېڭ، دۇنخۇاڭ، جاڭيې، جيۇچۇەن ۋىلايەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㊿ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە خۇسەنشېڭنىڭ ئىزاھلىشىچە، كۈسەن خانلىقىنىڭ شىمالىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان تاغدا جۆلى ئىبادەتخانىسى بار ئىكەن. جۆلى ئۆتكىلى (爵离关) بەلكىم شۇ بولسا كېرەك.

(مۇھەررىردىن).

51 يىجۇ ناھىيىسى (弋居县) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى نىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 99 ـ بەت).

52 تاچيەن (它乾) «كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى» دا خاتىرىلىنىشىچە، تاچيەن شەھىرىنىڭ خارابىسى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى توقسۇ ناھىيىسى تەۋەسىدە.

(مۇھەررىردىن).

53 رىلې (日勒) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 65 — 66 ـ بەتلەر).

54 جاۋۋۇپ (昭武) قەدىمكى ناھىيە، جاڭيې ۋىلايىتىگە تەۋە. خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).

55 گۇزاڭ (姑臧) ئەينى زاماندىكى ۋۇۋېي ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى شەھىرى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي شەھىرىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4070 ـ بەت).

56 ۋۇگۇڭ ناھىيىسى (武功县) ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى مېيشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 502 ـ بەت).

㊼ مەيياڭ ئۆتكىلى (美阳关) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان مەيياڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە.

(مۇھەررىردىن) .

㊽ ئون ۋىلايەت ۋۇيۇەن، يۇەنجۇڭ، دىڭشاڭ، يەنمېن، شۇفاڭ، دەيجۇن، شاڭگۇ، يۇياڭ، لياۋشى، يۇبېيپىڭ ۋىلايەتلىرىدىن ئىبارەت.

(مۇھەررىردىن) .

㊾ خۇزې (虎泽) «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە يېزىلمىشچە، خۇزې ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۇلىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(مۇھەررىردىن) .

㊿ باجۇن (巴郡) قەدىمكى ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. دائىرىسى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى ۋاڭسىڭ، شىچۇڭ، يۈڭچۇەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىدىكى يەرلەرگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جاڭجۇ (ھازىرقى چۇڭچىڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدىن ئۆتكەن جيالىڭجياڭ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا) .

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» دىن) .

(61) خۇشيەن (县湖) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئۆتكەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» دىن.

يىڭ شاۋ① نىڭ تەرجىمھالى

م. 185 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭيىڭ② 2 - يىلى) خەنياڭ ۋىلايىتىدىكى ئىسيانچى بىيەن جاڭ، خەن سۇي③ لەز چياڭلار بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، پايتەخت ئەتراپى رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. ئوردا ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خۇاڭفۇسۇڭ غەربكە ئەۋەتىلىپ، ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. خۇاڭفۇسۇڭ ئوغان قوشۇنلىرىدىن 3000 ئادەم يۆتكەشنى ئىلتىماس قىلدى. پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىنىڭ نازارەتچى بېگى④ زۇ جىڭ خانغا پىكىر سۇنۇپ: «ئوغانلارنىڭ ھەربىي كۈچى ئاجىز، شۇڭا سىياڭپىيلارنىڭ قوشۇنىدىن ئادەم يۆتكىسەك» دېدى. خەن لىڭدى بۇ ئىشنى تۆت مەھكىمە⑤ نىڭ مۇھاكىمىسىگە قويدى. چوڭ سانغۇنىنىڭ نازىرىبېگى خەن جۇ پىكىر بېرىپ: «ئوغانلارنىڭ قوشۇنى ئاز ۋە ئۇلار سىياڭپىيلار بىلەن چېقىشالمايدۇ، ئەگەر ئوغان قوشۇنلىرى ئوردا تەرىپىدىن يۆتكەپ كېلىنسە سىياڭپىيلار مۇقەررەر ھالدا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ يۇرتىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوغانلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلىسا، چوقۇم قىسىمدىن ئايرىلىپ يارەم بېرىشكە كېتىدۇ. مۇنداق بولغاندا، ئۇلارنىڭ ھېچقانداق ئەمەلىي پايدىسى بولمايلا قالماستىن، ئەكسىچە قوشۇنىنىڭ روھى تېخىمۇ

چۈشۈپ كېتىدۇ. زۇجىلىق چېگرا - قورۇل يېنىدا تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ھېيلىگەرلىك تەبىئىتىنى ياخشى چۈشىنىدۇ. زۇجىڭغا سىيانپېيلارنىڭ چەۋەندارلىرىدىن 5000 ئادەمنى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلسە، دۈشمەننى چوقۇم يەڭگىلى بولىدۇ» دېدى. يەڭ شاۋ ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ: «سىيانپېيلار قوملۇقنىڭ يىراق شىمالىدا تۇرىدۇ، ئۇلار ئىت - ئېشەكتەك پادا بولۇپ ياشايدۇ، يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئاقساقاللىرى يوق، ھويلا - ئارامليرىمۇ يوق، تەبىئىتى ئاچكۆز ۋە قەبىھ، گېپىدە تۇرمايدۇ. شۇڭا چېگرا - قورۇللارغا ھۇجۇم قىلىپ، زادىلا ئارامچىلىق بەرمەيدۇ. پەقەت سودا - ئالاقىسى قىلغاندىلا كېلىپ بېقىنغان بولىدۇ، لېكىن بۇ پەقەت خانلىقىمىزنىڭ قىممەتلىك مال - بايلىقلىرىنىلا كۆزلىگەنلىك، ھەرگىز ھەيۋىدىن قورقۇپ ئىناپقا كەلگەنلىك ئەمەس. ئۆزلىرىنىڭ پىلانى ئەمەلگە ئېشىپ، ئەپسى قانغاندىن كېيىن، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلىكىنىڭ ئارىلىقىدا يەنە چېگرىمىزغا زىيانكەشلىك قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈشتە ئۇلار سىرتقا قېقىپ چىقىرىۋېتىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىگەن. بۈرۈن ھونلار ئاسىيلىق قىلغاندا، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ما شۇ، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى⑥ ۋاڭ يۈەنلەر سىيانپېيلاردىن 5000 دىن ئوشۇق چەۋەندازنى يۆتكەپ ئىشلەتكەن؛ ۋۇۋېي ۋالىيسى⑦ جاۋ چۈمۇ سىيانپېيلارنى باشلاپ ئىسيانچى چياڭلارغا يۈرۈش قىلغان. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ كۆرسەتكەن خىزمىتى بىر تىينىغا ئەرزىمەيتتى. بىراق سىيانپېيلار تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ نۇرغۇن قانۇنسىزلىقلارنى قىلغان. ئەگەر ئۇلارنى ھەربىي قانۇن بويىچە تىزگىنلەشكە توغرا كەلسە، ئۇلار ۋەھشىيلەرچە ئىسيان كۆتەرىدى؛ تىزگىنلەش سەللا بوشاشسا، بۇلاڭچىلىق يۈرگۈزۈپ زىيانكەشلىك قىلىدى، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. مەسىلەن: ئاھالىلەرنى بۇلاپ

كېتىش، كارۋانلارنى تالان - تاراج قىلىش، باشقىلارنىڭ قوي، كالىلىرىنى ئوغرىلاپ يېيىش، ئات - ئۇلاغلىرىنى تارتىۋېلىش قاتارلىقلار. ئۇلار كۆپ ئىنئامغا ئېرىشسىمۇ كەتكىلى ئۇنىماي، ئىنئام ئالغان بايلىقلىرىغا تۆمۈر ئەسۋابلارنى سېتىۋېلىش كويىدا بولدى. چېگرا ئەمەلدارلىرى رەت قىلسا، ئۇلار تاۋار - دۇردۇنلارنى دۆۋىلەپ، ئوت قويماقچى بولدى. چېگرا ئەمەلدارلىرى قورقۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەيدۇ. شۇڭا ئۇلاردىن ئەپۇ سوراپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى دەپلا، رەت قىلىشقا پېتىنالمىدى. ھازىر ھىيلىگەر دۈشمەن تېخى يوقالغىنى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە چياڭلار يەنە چوڭ ئاپەتكە ئايلاندى، ئەگەر ئېھتىياتسىزلىقتىن بالا - قازا تۇغۇلۇپ قالسا، بۇنى قانداق ئورنىغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ! پېقىرنىڭ نادانلارچە قارىشى شۇكى، لۇڭشى ۋىلايىتىدىكى توغرا يولدا مېڭىۋاتقان، ئەزەلدىن ئاسىيلىق قىلىپ باقمىغان چياڭلاردىن باتۇر ئادەملەر تاللاپ ئېلىنىپ، يۇقىرى ئىنئام بېرىلسە بولىدۇ. لۇڭشى ۋالىيسى لى سېن ئېغىر - بېسىق، تەدبىرلىك ئادەم، ئۇ چوقۇم كۆپ مۇكاپات بېرىش يولى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ چوڭ كۈچىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. بىز ئىسياننى ئاستا - ئاستا يوقىتىش تەدبىرلىرىنى ئويلىشىشىمىز، ئالدىراقسانلىق قىلماسلىقىمىز لازىم» دېدى. خەن جۇ يەنە يىڭ شاۋ بىلەن قايتا- قايتا مۇنازىرىلەشتى. خەن لىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ ئەلەمدار ۋە قەلەمدار ئەمەلدارلارنى يىغىپ ئوردا سارىيىدا يىغىن ئېچىپ مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشقا بۇيرۇدى ۋە ئاخىرىدا يىڭ شاۋنىڭ تەكلىپى قوبۇل قىلىندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 6 - توم، 1609 — 1610 - بەتلەر).

---

① يىڭ شاۋ (应劭) رۇنەن ۋىلايىتى نەندۇن ناھىيىسى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شياڭچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) دىن. خەن لىڭدى دەۋرىدە ۋاپادار بولۇپ كۆرسىتىلىپ تەيشەن ۋالىيسى بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ

كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىگە ئاساسەن «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلىق تۈزۈمى» قاتارلىق نۇرغۇن كىتابلارنى يېزىپ چىققان.
(«كېيىنكى خەننامە. يىلك شاۋ تەزكىرىسى» دين).

② جۇڭپىڭ (中平) يىل نامى. خەن لىڭدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 184 — 188 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

③ بىيەن جاڭ (章边)، خەن سۇي (遂韩) جەنجېڭلىق. خەن لىڭدى دەۋرىدە ھەربىئاغلىرىنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ، جاھانىنى بېشىغا كىيىدى، خەن سۇي چوڭ سانغۇن خې جەنغا ئۇلارنى يوق قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. بىراق خې جەن ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىدى. دەل شۇ چاغدا، لياڭجۇ ئايمىقىدىكىلەر بىيەن جاڭ بىلەن خەن سۇينى باش قىلىپ ئىسيان كۆتۈردى. كۆپ ئۆتمەي بىيەن جاڭ كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلدى. خەن سۇيمۇ ئاخىر ساۋ ساۋ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن لىڭدى تەزكىرىسى» دىن).

④ پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇننىڭ نازارەتچى بېگى (中军北侯) پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنى تۇراقلىق چەۋەندازلار چېرىكچىسى، پىيادە لەشكەرلەر چېرىكچىسى، يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى، چاڭشۇي چېرىكچىسى، ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسىدىن ئىبارەت بەش چېرىكچىنىڭ لەشكەرلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇننىڭ نازارەتچى بېگى مۇشۇ بەش چېرىكچىنى نازارەت قىلىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4204 ـ بەت).

⑤ تۆت مەھكىمە (四府) ئۇلۇغ سانغۇن مەھكىمىسى، ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى، ئەمرى زېمىن مەھكىمىسى ۋە ئەمرى مېمار مەھكىمىسىدىن ئىبارەت.
(مۇھەررىردىن).

⑥ ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى (护乌桓校尉) م. ب. 121 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۆەنشۇ 2 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى بېقىنغان ئوغانلارنى شاڭگۇ، يۈياك، يۈبېيپىك، لياۋشى، لياۋدۇڭ قاتارلىق چېگرا

ۇلايەتلىرىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلارنى باشقۇرۇش ۋە ھونلار بىلەن يېقىنلاشتۇرماسلىق ئۈچۈن ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى ئەسلى تەسىس قىلىندى. «كېيىنكى خەننامە. ئوغان ۋە سيانپىيلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

⑦ ۋۇۋېي ۋالىيسى (武威太守) «كېيىنكى خەننامە. خەن شۇندى ھەققىدە خاتىرە» دە ۋۇدۇ ۋالىيسى دەپ يېزىلغان. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگىنىگە ئاساسلانغاندا، بۇ يەردە يېزىلمىغىنى توغرا بولۇشى مۇمكىن. (مۇھەررىردىن)

لى شۇن، پاك سېن، چېن گۇي، چياۋ شۇەنلەرنىڭ تەرجىمھالى

لىشۇن، يەنە بىر ئىسمى لى شۇيىك، ئەندىك ژىلايىتى لىنجىك① ناھىيىسىدىن. كېينكى ۋاقىتتا، ئۇ پايتەختكە چاقىرتىلىپ ئوردا خەۋەرچىسى بولۇپ تەينىلەندى ۋە ئەلچى بولۇپ، ئەلچىلىك دەستىكى تۇتۇپ غەربىي يۇرت يارەمچى چېرىكچىسى بولدى. غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر باي ۋە پاراۋان، ئۇنچە - مەرۋايىت، گۆھەرلەر جىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۇرغاقلىرى، چەت ئەل ئەلچىلىرى ۋە غۇزلاردىن بولغان سودىگەرلەر لى شۇنگە كۆپ قېتىم قۇل، مەشھۇر پەرغانە ئېتى، ئالتۇن - كۈمۈش، مۇشكى - ئەنبەر، گىلەم قاتارلىق نەرسىلەرنى تەقدىم قىلغان بولسىمۇ ئۇ ھەرگىز قوبۇل قىلمىدى. شىمالىي ھونلار بىرقانچە قېتىم غەربىي يۇرتتىكى قوش، ئىۋىرغول يوللىرىنى ئۇزۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاق ئېجدىھا چۆلى② نىڭ غەربىدىكى رايونلارغا خەن ئەلچىلىرى ئۆتەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. لى شۇن نەق پۇل ئىنئام قىلىش يولى بىلەن باتۇر- پالۋانلارنى ئىشقا سېلىپ بىر ھون سەركەردىسىنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ كاللىسىنى ئوردا قوۋۇقىغا

ئېسىپ سازايى قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ يوللار ئېچىلدى ۋە تىنچلاندى. لى شۇننىڭ ئابرويى ۋە ياخشىلىقى پۈتۈن غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 6 ـ توم، 1683 — 1684 ـ يەتلەر).

پاك سېخن، ـ يەنە بىر ئىسمى پاك جۇڭدا، خېنەن③ ژىلايىتى گۇشى④ ناھىيىسىدىن. م. 107 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۇ 1 ـ يىلى) لياڭجۇدىكى شىيەنلىيەن چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈردى. خەن ئەندى ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ جىنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى. پاك سېخن زىنداندا يېتىپ ئوغلى پاك جۇن ئارقىلىق خانغا مەكتۇپ سۇندى. ئۇ مەكتۇپتا: «بۇگۈنكى كۈندە شجۇ⑤ دىن سەرگەردان بولۇپ سىرتقا چىقىپ كەتكەنلەر توپلاڭ قىلىپ تىنچمايۋاتىدۇ، لېكىن ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى يەنىلا ئۇزلۇكسىز تۇردە خەلقنىڭ ئادەم كۈچى ۋە ماددىي بايلىقلىرىنى يىغىپ ئىشلىتىۋاتىدۇ. يامغۇر توختىماي يېغىۋاتىدۇ. يەرلەردە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەسلىگە كەلمەيۋاتىدۇ. چوڭ ھەربىي قوشۇننىڭ كاساپىتىدىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ قىيىنلىشىۋاتىدۇ. يىراق يەرلەرنى ساقلاش ئۇلارنى ئىنتايىن ھاردۇرغان. تېرىلغۇ ئىشلىرى ئەمگەك كۈچلىرىنى قاتناش ـ نەقلىيات ئىشلىرىغا بۆلۈپ ئىشلىتىش تۈپەيلى توختاپ قالدى؛ خەلقنىڭ مال ـ بايلىقلىرى يىغۇۋېلىنىپ سەرپ قىلىش ئارقىلىق تۈگىتىلدى؛ بۇز يەرلەرنى ئېچىش ئىمكانىيىتى قالمىدى، زىرائەتتىن ھوسۇل يوق، ھېچكىم كەمبەغەلچىلىكتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى تاپالمىدى. ھەتتا كېلەر يىللىق ھوسۇلدىنمۇ ئۈمىد يوق؛ خەلقنىڭ ھەممە كۈچى ئىشقا سېلىنىپ بولدى، لېكىن يەنىلا ياشاش ئىمكانىيىتىنى بولمايۋاتىدۇ. پېقىرنىڭ نادانلارچە قارىشىچە، ئىسيانچى چياڭلارنى باستۇرىدىغان قوشۇنلارغا يىراقلاردىن ئاشلىق توشۇپ

بەرىش، قوشۇننىڭ دەم ئالدۇرۇپ، ئىسيانچى چىياڭلارنىڭ ھەربىر - چارچىشىنى كۆتكەنگە يەتمەيدۇ. شۇڭا، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دېگەن جى قوشۇننى ۋاقتىنچە تەرتىپكە سېلىپ، پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىشى كېرەك. غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش چېرىكچىسى زېن شياڭ لياڭجۇ ئايمىقىدىكى پۇقرا ۋە لەشكەرلەرگە قوماندان بولۇپ، ئۇلارنى چاڭئەن ئەتراپىدىكى رايونلارغا كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇشى كېرەك. خەلقنىڭ پايلىقىنى كۆزەيتىش، شۇ ئارقىلىق ئەرلەرنى تېرىلغۇ، ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش، ئاياللارنى توقۇمىچىلىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆچ - قۇۋۋەت يېغىپ، دۈشمەننىڭ غەيرىتى بوشاشقان، روھى چۈشكەن پەيتتىن پايدىلىنىپ، تەييارلىقسىز تۇرغىنىدا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىنسا، چېگرا ئاھالىلىرىنىڭ قانلىق ئۆچىنى ئالغىلى، سېپاھ - بەگلەر ۋە لەشكەرلەرنىڭ ئىلگىرىكى مەغلۇبىيەت نومۇسىنى يۇغىلى بولىدۇ» دېدى. بۇ مەكتۇپ خانغا يوللانغاندىن كېيىن، ئوردا تەپتىش بېگى⑥ فەن جۇن مەكتۇپ سۇنۇپ پاكىت سېنىنى تونۇشتۇرۇپ: «پېقىر يۇزلىگەن يىرتقۇچ قۇشلارنى يىغىۋالغاندىن كۆرە بىر چوڭ بۇركۇتنى باققان ياخشى، دېگەن گەپنى ئاڭلىغانىدىم. بۇرۇن خەن ۋېندى فېڭ تاڭ⑦ نىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئىلھاملانغان ۋە ۋېي شاڭ⑧ نىڭ جىنايىتىنى كەچۈرۈپ، ئۇنى چېگرا ۋىلايەت ۋالىيسى قىلغانىكەن، شۇڭا ھونلار جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلىپ چۈشۈشكە پېتىنالمىغانىكەن. دېمەك، بىر ئەمەلدارغا تايىنىپ بىر تەرەپتىكى ئەشەددىي دۈشمەننى مەغلۇپ قىلغان، مانا بۇ تاللاپ ئادەم ئىشلىتىشنىڭ مۇۋاپىق بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پېقىرنىڭ قارىشىچە، ئىلگىرى سول قاماقخانا بېگى بولغان خېنەنلىك پاكىت سېن باتۇر ۋە تەدبىرلىكلىكى جەھەتتە تەڭدىشى يوق ئىدى. ئۇ ئاجايىپ ئۇلۇغۋار، كامالىغا يەتكەن، يۇقىرى

قابىلىيەتلىك، ھەربىي تەدبىرگە ماھىر ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋېي شاڭنىڭكىدەك سالاپەت بار ئىدى. ئۆتكەندە كىچىككىنە جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇزۇن ۋاقىت ئەمگەك بىلەن جازالاندى. ھازىر چياڭلار قالايمىقانچىلىق چىقىرىۋاتىدۇ، چوڭ قوشۇن غەربكە يۈرۈش قىلدى. پېقىرنىڭ قارىشىچە، پاڭ سېندەك تالانتلىق ئادەم قېشىمدا بولۇشى كېرەك. ئالىيلىرى ئوچۇق پەرمان چىقىرىپ ئەجدادلارنىڭ ئۇسۇلى بىلەن ئىش كۆرۈپ، ۋېي شاڭ دېلوسىنىڭ ئۇلگىسى بويىچە پاڭ سېنغا بېرىلگەن جازانى بىكار قىلىپ، ئۇنى چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىغا سالغايلا، شۇنداق قىلغاندا چوقۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، دۆلەتنىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرگىلى بولىدۇ» دېدى. دېڭ شاھسانىيە ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل كۆرۈپ، پاڭ سېننى زىنداندىن چىقاردى ۋە ئۇنى چاقىرتىپ كۆرۈشۈپ، ئوردا مەلۇمچىسى قىلىپ تەيىنلىدى ھەمدە چاڭئەن ئەتراپىنى ساقلاپ ياتقان قوشۇنلارنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە دېڭ جىنى پايتەختكە قايتۇرۇپ كەلدى.

م. 110 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ 4 ـ يىلى) چياڭلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى تېخىمۇ ئەدەپ كەتتى. ئوردىنىڭ ھەربىي خىراجىتى كۈنسېرى ئاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدا نەچچە يىل ئاشلىقتىن كەم ھوسۇل ئېلىنىپ، بىر دادەن ئاشلىقنىڭ باھاسى بىر تۈمەن يارماقتىن ئېشىپ كەتتى. پاڭ سېن دېڭ جىغا مەكتۇپ يوللاپ: «يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چياڭلارنىڭ تاجاۋۇزى تۈپەيلىدىن، بولۇپمۇ لۇڭيۇ رايونىدىكى ئاھالىلەر دەرد تارتىۋاتىدۇ. ھاشار ۋە باج ـ سېلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان زىيان بازغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ پۇقرالاردىن ئالغان قەرزى نەچچە ئون تىرىلياردقا يەتتى. ھازىر يەنىلا پۇقرالار ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە چاقىرىلىۋاتىدۇ. ئاشلىق ۋە يىپەك ـ تاۋارلار يۆتكىلىۋاتىدۇ، پۇقرالار كىيىم ـ كېچەك ۋە ئۆي

جابدۇقلىرىنى سېتىپ ھۆكۈمەتنىڭ ئالۋان - ياساقلىرىنىڭ تۆلەشكە مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ. سىرتقى جەھەتتە چېگىلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراۋاتىدۇ، ئىچكى جەھەتتە بولسا باج - سېلىق دەردىنى تارتىۋاتىدۇ. ئۇلار يەنە يىراقلاردىن ئاشلىق توشۇپ، ۋۇدۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى ئايماق - ۋىلايەتلەرنى تەمىنلەۋاتىدۇ. يوللار بۇزۇلۇپ ئېتىلىپ قالغاندا ئۇلار خىلمۇ خىل جاپا - مۇشەققەتلەرگە ئۇچرايدۇ. تېزرەك مېڭىشقا توغرا كەلسە، بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچراش خەۋپى بولىدۇ، ئاستىراق ماڭسا ئاشلىق خوراپ زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئاشلىقلار ئاي دالىدا تۇگەپ، ئات - ئۇلاغلار تاغ - ئورمان، سازلىقلاردا ھېرىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئوردىنىڭ كىرىمى چىقىمىنى قامدىيالمىغانلىقتىن، پۇقرادىن قەرز ئالىدۇ. ھازىر خەلق كەمبەغەللىشىپ كەتتى، ئەمدى كىمدىن ئېلىش كېرەك؟ نامدا جىنچېڭ ۋىلايىتىنى قۇتۇلدۇرۇش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە چاڭگەن ئەتراپىدىكى رايونلار كەمبەغەللەشتۇرۇلۇۋاتىدۇ. چاڭگەن ئەتراپىدىكى رايونلار كەمبەغەللەشكەندىن كېيىن، ئۇ يەرمۇ جىنچېڭ ۋىلايىتىگە ئوخشاش ئاپەتكە ئۇچرايدۇ. مەن غەربىي يۇرتنى تاشلىۋېتىش توغرىسىدا كۆپ قېتىم تەكلىپ بەرگەنىدىم. لېكىن شىجۇدىكى ئەمەلدارلارنىڭ مەسخىرىسىگە ئۇچرىدىم. بۇگۈنكى كۈندە بىر تال گىياھ ئۇنمەيدىغان قاقاس دالىغا ئاچكۆزلۈك قىلىپ، پايدىلانغىلى بولمايدىغان يات قوۋملارنى قۇتۇلدۇرىمىز دەپ، قوشۇننى ئېۋىرغول دالىلىرىغا ئاپىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئەندىشىگە سالدۇق. دەرۋەقە، چېگىلار لياڭجۇ ئايمىقىنى ئىشغال قىلدى، ئۇ يەردە بالايىئاپەت تېخىچە داۋام قىلىۋاتىدۇ. سىرتقا قارىتا زېمىننى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئىچكى جەھەتتە تىنچسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن قىلچە پايدىسىز. گەرچە تېرىلغۇ يەرلەر كۆپ بولسىمۇ، ئۇنى تېرىماستىن ئاچارچىلىق،

كەمبەغەلچىلىكنى قانداق تۈگەتكىلى بولسۇن! شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا ماھىر ئادەملەر ئىچكى قىسمىنى تىنچلاندۇرۇشقا كۈچ چىقىرىدۇ، سىرتقى مەنپەئەتنى قوغلاشمايدۇ. ئاساسلىقى خەلقنى باي - پاراۋان قىلىشقا كۈچەيدۇ، كەڭ زېمىنغا ئۆزىنى ئۇرمايدۇ. چاڭئەن ئەتراپىدىكى تاغلىق ۋە تۈزلەڭ يەرلەر بوش ۋە كەڭ بولۇپ، ئادەم ئاز خارابە ناھىيە ۋە بوش شەھەرلەر بار. ئۇلارنىڭ تولىسىدا ئادەملەر تۇرۇشقا بولىدۇ. ھازىر چېگرا ۋىلايەتلەردە تېرىقچىلىق قىلمايۋاتقانلارنى كۆچۈرۈپ، خان جەمەتى قەبرىستانلىرىغا ئورۇنلاشتۇرسا، ئۇلار خارابە ناھىيىلەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ. يەككە شەھەرلەر ۋە يېراقتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ئادەملىرىنى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسلىنىپ مۇۋاپىق كۆچۈرۈش كېرەك؛ يېراق يەرلەردىن ئاشلىق توشۇشنىڭ چىقىمى چوڭ بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يېقىنراق يەرلەردىن توشۇش كېرەك؛ ھاشار - سېلىق كۆپ بولۇپ كەتسە، پۇقرانى كۆپرەك دەم ئالدۇرۇش كېرەك. مانا بۇ ئەڭ ياخشى تەدبىردۇر» دېدى. دېڭ جى ۋە باشقا ۋەزىر - ۋۇزرالار دۆلەتنىڭ چىقىمى يېتىشمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن پاك سېننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىش كېرەك، دەپ قاراشتى. لېكىن كۆپچىلىك بۇنىڭغا قوشۇلمىدى.

م. 114 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 1 - يىلى) پاك سېن چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ كۆتۈرۈلدى، ئاسىيلىق قىلغان چىاڭلار ئۈنىڭ ئىلتىپاتلىرىنى سېغىنىدى. ئىككىنچى يىلى، م. 115 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 2 - يىلى) شاۋداك چىاڭلىرىدىن خاۋدو قاتارلىقلار تەسلىم بولۇپ، لىيەنجۇ⑨ غا قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خېشى يولى ئېچىلدى. بۇ ۋاقىتتا شىيەنلىيەن چىاڭلىرى ئاقساقىلى بېيدى ۋىلايىتىدە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغانىدى⑩. خەن ئەندى يارلىق چۈشۈرۈپ پاك سېننى تەسلىم بولغان چىاڭلار ۋە

خۇاڭجۇڭدىكى غۇزلارنىڭ پىدائىي قوشۇنى بولۇپ 7000 ئادەمنى باشلاپ مۇڭەققەت غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنى سىماجۇن بىلەن بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا بېيدى ۋىلايىتىدە ئۇچرىشىپ ئاسىي چياڭلارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشقا ئەڭەتتى. پاك سېن كېتىۋېتىپ يولدا چياڭلار تەرىپىدىن يېڭىلدى⑪. ئۇ ئۆزىنىڭ كېچىكىپ قالغانلىقىنى بايقاپ، ئاغرىپ قالدىم دەپ قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ يالغان ئاغرىپ لەشكەرنى چېكىندۈرگەن دېگەن جىنايەت بىلەن زىندانغا تاشلىنىپ، سوراققا تارتىلدى. مۇھەررىر بەگ ما رۇك خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ پاك سېنغا ۋەكالىتەن ئىلتىماس قىلىپ: «غەربىي چياڭلار ئاسىيلىق قىلىپ، بەش ئايماقنى تالان - تاراج قىلدى. ئالىيلىرى پۇقرانىڭ ھالىغا يېتىپ ئۇلارنىڭ سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشىگە ئېچىنىپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىكى بايلىقلار بىلەن ھەربىي قىسمنى تەمىنلىدى. بۇرۇن جۇ شۇەنۇاڭ⑫ دەۋرىدە شىيەنيۇنلەر خاۋ ۋە فاڭ⑬ دېگەن جايلارغا تاجاۋۇز قىلغان. خەن ۋېندى زامانىدا ھونلارمۇ شاڭجۇن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرگەن. لېكىن جۇ شۇەنۇاڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى گۇللەندۈرۈشتەك چوڭ تۆھپىنى ياراتتى؛ خەن ۋېندى بولسا، ئاغا خان (تەيزۇڭ)⑭ نامىنى تېكلىدى. بۇ يالغۇز ئىككى دانىشمەننىڭ ئاقىللىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى يەنە يولۇاستەك ھەربىي سەركەردىلەرنىڭ دۆلەت زېمىنىنى قوغداشقا بېرىشى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن. نەنجۇڭنىڭ تەنتەنىلىك تۆھپىسى جۇ خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىر - قوشاقلارغا كىرگۈزۈلگەن؛ جۇيافۇنىڭ جاسارەتلىك ھەربىي تەدبىرلىرى خەن سۇلالىسى تارىخىغا يېزىلغان. پېقىرنىڭ قارىشىچە، سابىق چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى پاك سېن ئېلەمدىمۇ، قەلەمدىمۇ بار ئىدى، ئەقىل - پاراسىتە كامىل ئىدى. ئۇ ھەم پىداكارلىق، جەسۇرلۇق خىسلىتىگە ئىگە، ھەم تولغان ئىقتىدارغا ئىگە.

لياۋشۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش سانغۇنى لياڭ چىن ئىلگىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەرنى باشقۇرۇپ، بىرنەچچە يىللار تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن، قايتىپ كېلىپ چاڭئەن ئەتراپىدىكى رايونلاردا مۇداپىئەدە تۇرغان، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك. يېقىندا شىمالدا مۇداپىئەدە تۇرۇپ جەنۇبىي ھونلارنى ئەل قىلدى، ھازىر پاكىت سېپىن، لياڭ چىنلار زىندانغا تاشلىنىپ سوراققا تارتىلىۋاتىدۇ. شۇنى لىنفۇ بى دېگەن يەردە بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، جىن جىڭگۈڭ ئۇنىڭ خىزمىتى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن⑮؛ مېڭىڭ شى پۇتكۈل قوشۇنى بىلەن شياۋشەن تېغىدا تارمار بولغان بولسىمۇ، لېكىن چىن مۇگۈڭ ئۇنى خىزمىتىدىن ئېلىۋەتمىگەن⑯، شۇنىڭ ئۈچۈن جىن جىڭگۈڭ قىزىل دىلار⑰ نىڭ يەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالالىغان. چىن مۇگۈڭ ئاخىرقى ھېسابتا غەربىي رۇئىلار⑱ ئۇستىدە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. يېراقتا نەزەر سېلىپ، جىن جىڭگۈڭ بىلەن چىن مۇگۈڭنىڭ ئۇلگىسى بويىچە پاكىت سېپىن ۋە لياڭ چىننى كەڭچىلىك قىلىنغۇچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈش لازىم. بۇ ھەقتەتەن دۈشمەن قوشۇنلىرىنى يېڭىش ئۈچۈن پايدىلىق ۋە يەنە بۇ ئىشنىڭ ئۇلۇغ سۇلالىمىزنىڭ ئۇلارنى تەربىيىلىشىگىمۇ يارىدىمى بولىدۇ» دېدى. بۇ مەكتۇپ خانغا سۇنۇلغاندىن كېيىن، خەن ئەندى ئۇلارنى كەچۈردى.

(كېيىنكى خەننامە»، 6 ـ توم، 1687 — 1690 ـ يەتلەر).

چېن گۇي، يەنە بىر ئىسمى چېن شۇجېن، شياڭداڭ ۋىلايىتى جۇەنشى⑲ ناھىيىسىدىن. ئۇنىڭ جەمەتى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا چېگرا سەركەردىسى بولۇپ كەلگەن، ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، شىمالىي ۋىلايەتلەردىكى قۇدرەتلىك جەمەتلەردىن بولۇپ كەلگەنىدى.

چېن گۈي كىچىك ۋاقتىدىلا غەيرەتلىك ئىدى. خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن يىللىرى، ۋاپادار قىلىپ كۆرسىتىلدى. بەش قېتىم ئۆستۈرۈلۈش ئارقىسىدا ۋۇيۈەن ۋالىيسى بولدى. م. 140 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكچى 5 ـ يىلى) هون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەر بولدى. بۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي هونلارنىڭ سول ئوق قىسمى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى⑳، چېن گۈي هون تەڭرىقۇتى قول ئاستىدىكىلەرنى تىزگىنلىيەلمەي، كۆرۈنۈشتە بېقىنغاندەك قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئاسىيلىق قىلىش نىيىتىدىن يانمىغان، دەپ تەڭرىقۇت چۈتروشجۇجنى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ سەۋەبتىن ئۇ قولغا ئېلىنىپ زىندانغا تاشلاندى ۋە ئەمىلى ئېلىپ تاشلاندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 6 ـ توم، 1692 ـ بەت).

چياۋشۇەن، يەنە بىر ئىسمى چياۋ گۈزۇ، لىياڭ بەگلىكى㉑ سۈيياڭ㉒ ناھىيىسىدىن. خەن خۇەندىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى سىيانپىي ۋە جەنۇبىي هونلار كوگۇرى تەخت ۋارىسى بەيگۇ بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ، شەرق ۋە شىمالدىكى چېگرا ۋىلايەتلەرگە هۇجۇم قىلىپ، تالان ـ تاراج قىلدى. تۆت مەھكىمە بىر ئېغىزدىن چياۋ شۇەننى لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنلۇقىغا كۆرسەتتى، ئۇ ئالتۇن پالتا㉓ غا ئېرىشتى. چياۋ شۇەن قارارگاهىغا كېلىپ، لەشكەرلەرنى دەم ئالدۇرۇپ، ئاندىن بارلىق سەركەردە ۋە ۋالىيلارنى باشلاپ هونلار ۋە بەيگۇ قاتارلىق ئىسيانچىلارغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئۇلارنى يېڭىپ قاچۇرۇۋەتتى. چياۋ شۇەن ۋەزىپە ئۆتەپ تۇرغان ئۇچ يىل جەريانىدا، چېگرا ئىنتايىن تىنچ بولدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 6 ـ توم، 1695 — 1696 ـ بەتلەر).

---

① لىنجىك (临泾) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جېنيۈەن ناھىيىسىنىڭ

جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4066 ـ بەت).

② ئاق ئەجدىھا چۆلى (白龙堆)، قەدىمكى يەر نامى. ئەجدىھا چۆلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇرنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى» دىن).

③ خېنەن (河南) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 205 ـ يىلى خەن گاۋدى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان سەنچۇەن ۋىلايىتىدىن ئۆزگەرتىپ تەسىس قىلغان. دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوشۇي ـ يىشۇي دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىسى، شۇاڭجىسى، جيالۇ دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە يۇەنياڭ ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ، مەركىزى لوياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا).

(بىر تومۇق «سىخەي»، 911 ـ بەت).

④ گۇشى (缑氏) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئۇرنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يەنشى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن 20 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3808 ـ بەت).

⑤ شىجۇ (西州) قەدىمكى ئايماق. لياڭجۇ ئايمىقى خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىجۇ ئايمىقى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑥ ئوردا تەپتىش بېگى (御史中丞) ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ قانۇنغا خىلاپ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ، خاتا مەلۇمات بېرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4188 ـ بەت).

⑦ فېڭ تاڭ (冯唐) ئەنلىك (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) لىق. خەن ۋېندى دەۋرىدە ئەمىر نۆكەرلىككە تەينىلەندى. ئۇ خەن ۋېندى بىلەن بىغىلىق دەۋرىدە داڭلىق سەركەردىلەردىن لېيەن پو، لى مۇلار ھەققىدە پاراڭلىشىۋېتىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ «مۇكاپات يېنىك، جازا ئېغىر» بولۇش ئەھۋالىنى

كۆرسىتىپ، يۈنجۈك ژالىيىسى ژېي شاڭنى ئاقلىدى. خەن جىڭدى دەۋرىدە چۈ بەگلىكى ژەنىرى بولۇپ تەيىنلەندى. 90 نەچچە يېشىدا ئۆلدى.
(«خەننامە. فېلك تالك تەزكىرىسى» دىن).

⑧ ژېي شاڭ (魏尚) خۇەيلىلىق. يۈنجۈك ژالىيىسى بولغاندا قول ئاستىدىكى سىپاھ - بەگلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىلغاچقا، ئۇلار ناھايىتى جەڭگىۋار ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ھونلار يۈنجۈك ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمىغانىدى. كېيىن ئۇ كۆرسەتكەن خىزمەتىنى خاتا مەلۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن ژەنىرىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئەمىر نۆكەر فېلك تالك خەن ژېنىدى ئالدىدا ئۇنى ئاقلىدى، خەن ژېنىدى ئۇنى كەچۈرۈم قىلىپ، قايتىدىن يۈنجۈك ژالىيلىقىغا تەيىنلىدى.
(«خەننامە. فېلك تالك تەزكىرىسى» دىن).

⑨ لىيەنجۇ (居令) قەدىمكى ناھىيە. جىنچېڭ ژىلايىتىگە تەۋە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈڭدېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4065 - بەت).

⑩ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنىشچە، م. 108 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۈ 2 - يىلى) شىيەنلىيەن چياڭلىرى ئاقساقلى دىيەنلىيەن بېيدى ژىلايىتىدە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان. م. 112 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۈ 6 - يىلى) دىيەنلىيەن ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى لىيەنچاك چىققان.
(مۇھەررىردىن).

⑪ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە» دە يېزىلىشچە، پاك سېن يۈڭشى ناھىيىسى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈجۈك ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) نىڭ شەرقىدە ئاسىي چياڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان.
(مۇھەررىردىن).

⑫ جۇشۇەنۋاڭ (王宣周)، ؟ — م. ب. 782) ئىسىم فامىلىسى جى جىڭ. ئۇ فاڭ شۇ، جاۋ خۇ، جۇڭ شىيەنفۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ، ئەتراپتىكى يات قوۋملارغا يۇرۇش قىلىپ، جۇ سۇلالىسىنى خېلى گۈللەندۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

⑬ خاۋ (镐) ۋە فاڭ (方) يەر ناملىرى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ۋە نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدا بولۇشى مۇمكىن. (تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1380 ـ بەت).

⑭ ئاغا خان (太宗) دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىككىنچى خان ئاغا خان دەپ ئاتىلىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى گاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، گاۋدىنىڭ خانىكە لۇ دىن تۇغۇلغان ئوغلى لىيۇبىڭ خان بولۇپ خۇيدى دەپ ئاتالدى. خەن خۇيدى تەختتە يەتتە يىل (م. ب. 194 ـ 188 ـ يىللىرى) ئولتۇردى، بىراق ھاكىمىيەت شاھ سانىيە لۇنىڭ قولىدا بولدى. خەن خۇيدى ئۆلگەندىن كېيىن، تېخى بىر ياشقا توشمىغان ئوغلى لىيۇ گۇڭ خان بولۇپ شاۋدى دەپ ئاتالدى. خەن شاۋدى دەۋرىدە يەنىلا شاھ سانىيە لۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. خەن شاۋدى ۋە شاھ سانىيە كەينى ـ كەينىدىن ئۆلۈپ، م. ب. 180 ـ يىلى خەن گاۋدىنىڭ ئوغلى لىيۇ خېڭ خان بولۇپ ۋېندى دەپ ئاتالدى. تارىخشۇناسلار خەن گاۋدىنىڭ خانىكىسى لۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتنى ھېسابقا ئالماي، خەن ۋېندىنى خەن سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ خانى (ئاغا خانى) دەپ قاراپ كەلدى. (مۇھەررىردىن).

⑮ م. ب. 597 ـ يىلى جىن بەگلىكىنىڭ باش سەركەردىسى شۇن لىنفۇ چۇ بەگلىكى قوشۇنى بىلەن بى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىگياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا) دېگەن يەردە سوقۇشۇپ مەغلۇپ بولغان. شۇن لىنفۇ جىن جىڭگۇڭدىن ئۆزىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، جىن بېگى ماقۇل كۆرگەن. بىراق ۋەزىر شى ۋۇجۇ جىن جىڭگۇڭغا: «ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتى خۇددى كۇن بىلەن ئاينىڭ تۇتۇلۇشىدەك بىر ئىش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىغا ھېچقانداق داغ تەگكۈزەلمەيدۇ» دېگەن، شۇڭا جىن جىڭگۇڭ شۇن لىنفۇنى جازاغا تارتماي، يەنىلا ئەسلى ۋەزىپىسىگە قويغان. («زو چيۇمىڭ تەپسىرى» دىن).

⑯ م. ب. 627 ـ يىلى جىن بەگلىكى شياۋشەن تېغى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لونىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) دا چىن بەگلىكىنىڭ

قوشۇننىڭ مەغلۇپ قىلىپ، باش سەركەردىسى مېڭمىڭ شىنى ئەسىرگە چۈشۈرگەن. بىراق ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنى يەنە چىن بەگلىكىگە قايتۇرۇپ بەرگەن. چىن مۇگۈڭ گۇناھ مەندە دەپ، ئۇنى خىزمىتىدىن ئېلىۋەتمىگەن.

(«زو چيۈمىڭ تەپسىرى» دىن).

⑰ قىزىل دىلار (赤狄) ئەسلىيە دەۋرىدە ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چاڭجى ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان قوۋملار. قىزىل رەڭلىك كىيىملەرنى ياخشى كۆرگەنلىكتىن شۇنداق ئاتالغان. م. ب. 594 ـ يىلى جىن بەگلىكىنىڭ باش سەركەردىسى شۇن لىنغۇ ئۇلارنى تارمار قىلىپ، بىر قىسىم زېمىننى ئىگىلىۋالغان.

(«زو چيۈمىڭ تەپسىرى»؛ «سىخەي»، 4468 ـ بەت).

⑱ غەربىي رۇڭلار (西戎) قەدىمكى زاماندا، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان رۇڭ قوۋملىرىنىڭ ئومۇمىي نامى. م. ب. 624 ـ يىلى جىن بېگى مۇگۈڭ مېڭمىڭ شىنى مۇھىم خىزمەتكە تەيىنلەپ، جىن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلدى، ئاندىن كېيىن بىر قىسىم رۇڭ قەبىلىلىرىنى تارمار قىلىپ، غەربىي رۇڭلارنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

(«سىخەي»، 4194 ـ بەت؛ «زو چيۈمىڭ تەپسىرى» دىن).

⑲ جۇەنشى (泫氏) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى گاۋپىڭ ناھىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەنىامە يەشمىلىرى»، 4085 ـ بەت).

⑳ م. 140 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈڭخي 5 ـ يىلى) ھونلارنىڭ سول ئوق رايوندىكى جۇلۇڭ قانى ئۈس ۋە جۇنيۇلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىخي ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى. «كېيىنكى خەنىامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

㉑ لياڭ بەگلىكى (梁国) قەدىمكى بەگلىك. م. ب. 202 ـ يىلى خەن گاۋدى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان داڭجۈن ۋىلايىتىدىن ئۆزگەرتىپ تەسىس قىلغان. دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭچىيۇ، يۈچېڭ، مىنچۈەن ناھىيىلىرى ۋە ئەنخۇي ئۆلكىسى داڭشەن ناھىيىسىگە

توغرا كېلىدۇ. مەركىزى سۇيياك.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1309 ـ بەت) .
㉒ سۇيياك (阳眙) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شائېچيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە .يەشمىلىرى» ، 3858 ـ بەت) .
㉓ ئالتۇن پالتا (黄钺) ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن پالتا. ئۇنى خانىنىڭ ھوزۇمەت قاراۋۇللىرى كۆتۈرەتتى. بەزىدە خان ئۇنى ھەربىي يۈرۈشكە چىقىدىغان قوماندانغىمۇ بېرەتتى، بۇ شۇ قوماندانىنىڭ ۋەزىپىسى ھەم ئىغىر، ھەم شانلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 3570 ـ بەت) .

يۇ شۇي، فۇ شيې، گەي شۇنلەر-نىڭ تەرجىمھالى

يۇ شۇي، يەنە بىر ئىسمى يۇ شېڭچىڭ، چېن بەگلىكى① ۋۇپىڭ② ناھىيىسىدىن. م. 110 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ 4 - يىلى) چياڭلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىنى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. ئۇلۇغ سانغۇن دېڭ جى ئۇرۇش قىلىش ئۇچۇن كۆپ خىراجەت كېرەك، ئىككى تەرەپتە تەڭلا ئۇرۇش قىلىشقا بولمايدۇ، لياڭجۇنى تاشلىۋېتىپ، كۇچنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىڭجۇدىكى دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش كېرەك دەپ قاراپ، بۇنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ كېڭىشىگە قويدى. دېڭ جى: «مەسلەن، كېيىم - كېچەك يىرتىلسا، باشقا بىر يىرتىق كىيىم بىلەن يامايمىز، شۇنىڭ بىلەن يەنە پۈتۈن كىيىم بولىدۇ، ئەگەر بۇنداق قىلمىساق، ئىككىسىنىڭ ھېچقايسىسىنى ساقلاپ قالالمايمىز» دېدى. يېغىنغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى دېڭ جىنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى. بۇ خەۋەرنى يۇ شۇي ئاڭلاپ، لى شيۇ③نىڭ ئاگاھلاندۇرۇپ: «ئاڭلىشىمچە، ۋەزىر - ۋۇزرالار لياڭجۇدىن ۋاز كېچىشنى قارار قىپتۇ، مەن ئويلاپ باقسام، بۇ قارار ئانچە ياخشى بولماپتۇ.

مەرھۇم خان④ زېمىننى كېڭەيتىپ، كۆپ جەبىر - جاپالار بىلەن مۇقىملاشتۇرغانىدى. بۇگۈنكى كۈندە ئازراق چىقىمدىن قورقۇپ، زېمىننى تاشلىۋەتمەكچىمۇ؟! لىياڭجۇ تاشلىۋېتىلسە، ئۇ چاغدا چاڭئەن ئەتراپى رايونلىرى چېگرا - قورۇل بولۇپ قالىدۇ؛ چاڭئەن ئەتراپى چېگرا قورۇل بولۇپ قالسا، خان جەمەتى قەبرىستانلىرى قورغانسىز ئېچىلىپ قالىدۇ. شۇڭا ھەرگىز بۇنداق ئىشنى قىلغىلى بولمايدۇ. تەمىللەردە: قوۋۇق⑤ غەربىدىن سەركەردە چىقىدۇ، قوۋۇق شەرقىدىن ۋەزىر چىقىدۇ دېيىلىدۇ. چۈنكى قوۋۇق غەربىدىكىلەر ھەربىي ئىشلارغا ماھىر، جەسۇر، پالۋان بولۇپ، بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەن باشقا ئايماق - ۋىلايەتلەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ. ھازىر چياڭلار چاڭئەن ئەتراپى رايونلىرىنى شۇنىڭ ئۈچۈن بېسىۋېلىشقا پېتىنالمايۋاتىدۇكى، لىياڭجۇ ئايمىقىنى ئۇلارنىڭ كەينىدە تۇرىدۇ. لىياڭجۇ ئايمىقىدىكى خەلق شۇنىڭ ئۈچۈن قولىغا قورال ئېلىپ پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، ھېچقانداق ئالا كۆڭۈللۈك قىلمايۋاتىدۇكى، ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ پۇقراسى! ئەگەر بۇ رايون تاشلىۋېتىلسە، ئۇ يەردىكى خەلق بۇ ئۆگىنىپ قالغان يېرىدىن ئاسانلىقچە كۆچكىلى ئۇنىمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇقەررەر ھالدا خائىنلىق قىلىش نىيىتى تۇغۇلىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قابىلىيەتلىك - ئاقىل ئادەملەر توپلىشىپ، ھەممىسى بىرلىكتە شەرققە ھۇجۇم قىلسا، مېڭ بېن، شيا يۈلەر⑥ لەشكەر بولغان بىلەنمۇ، ئۇستاز ئاتا ئۇلۇغ سانغۇن بولغان بىلەنمۇ، ئۇلارنى توسۇۋالغىلى بولمايدۇ. بۇگۈنكى مۇھاكىمىدە بەزىلەر كىيىم ياماشنى مىسال كەلتۈرۈپ يەنە بىر قۇر پۇتۇنى بار بولىدۇ دەپ قاراپتۇ. مەن ئەكسىچە، خۇددى جاراھەت زەھىرلىنىڭ مۇسكۇللارنى چىرىتىپ پۈتكۈل بەدەنگە تارقىلىشىنىڭ چېكى بولمىغاندەك بولۇپ قالامدىكىن دەپ قورقىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن لىياڭجۇدىن ۋاز

كېچىش ئوبدان چارە ئەمەس» دېدى. لى شيۇ: «مەن بۇ يېقىنى ئويلىماپتىمەن. ئەگەر سىز دېمىگەن بولسىڭىز، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بۇزۇپ قويغىلى تاس قاپتىكەنمىز. ئۇنداق بولسا، قانداق قىلىش كېرەك؟» دېدى. يۇ شۇي: «ھازىر لياڭجۇ رايونىدا ۋەزىيەت قالايمىقان، كىشىلەر خاتىرجەم ئەمەس، مەن توساتتىن بېرىپ غەيرىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ قالامدىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. ھەقىقەتەن تۆت مەھكىمە، توققۇز ۋەزىرگە ئۇلارنىڭ لياڭجۇدىن بىرقانچە ئادەم يۆتكەپ ئىشلىتىشىگە ھەم ئايماق چوپانداری، ژالىي ۋە ھاكىملارنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەخسۇس ۋەزىپىسى بولمىغان بوش ئەمەلدارلىققا تەينىلىشىگە يارلىق چۈشۈرۈش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا كۆرۈنۈشتە ئۇلارنى مۇكاپاتلىغان ۋە كۆرسەتكەن تۆھپىسىگە ھەق بەرگەن بولۇپ، ماھىيەتتە مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە ئۇلارنى چەكلەپ تىزگىنلىگىلى ۋە ئۇلارنىڭ يامان غەرىزىنى توسقىلى بولىدۇ» دېدى. لى شيۇ بۇنى توغرا تاپتى ۋە تۆت مەھكىمە ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق يۇ شۇينىڭ تەكلىپىنى قوبۇل كۆردى. شۇڭا شىجۇ رايونىدىن ئىقتىدارلىق ئادەملەرنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارنى تۆت مەھكىمە، توققۇز ۋەزىرگە قارام ئەمەلدار قىلدى، چوپاندار، ژالىي ۋە ھاكىم قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى نۆكەر بەگلىككە تەينىلىدى. شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى خاتىرجەم قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 7 - توم، 1865 — 1866 - يىللار).

كېيىن چياڭلار ۋۇدۇ ژىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى. دېڭ خان ئانا يۇ شۇينىڭ سەركەردىلىك تەدبىرلىرى بار دەپ قاراپ، ئۇنى ۋۇدۇ ژالىيسى قىلىپ ئۆستۈردى ۋە ئۇنى جيادې قەسرىدە قوبۇل قىلىپ، كاتتا ئىنئاملار بەردى. چياڭلار ئاقساقىلى نەچچە مىڭ قوۋمى بىلەن چېنسا⑦، شياۋگۇ جىلغىسى⑧ دا يۇ شۇيگە

توسۇپ زەربە بەردى، يۇ شۇي ئىلگىرىلەشتىن توختاپ، ئوردىدىن لەشكەر كۆپەيتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدىغانلىقىنى ۋە ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاندىن يولغا چىقىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. چياڭلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بۆلۈنۈپ ئەتراپتىكى ناھىيە شەھەرلىرىنى بۇلاشقا كىرىشتى. يۇ شۇي چياڭ قوشۇنلىرىنىڭ بۆلۈنۈشىدىن پايدىلىنىپ كېچە - كۈندۈزلەپ توختىماي كۈنىگە يۈز نەچچە چاقىرىمدىن ماڭدى. سىپاھ - بەگ ۋە لەشكەرلەرگە ھەر ئادەم ئىككىدىن ئوچاق ياساپ، ھەر كۈنى بىر ھەسسە كۆپەيتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شۇڭا چياڭلار قوغلاشقا پېتىنالمىدى. بەزىلەر: «سۇن بىن⑨ ئوچاقنى ئازايتقانىدى، سىز ئەكسىچە كۆپەيتتىڭىز؛ ھەربىي تەدبىرلەر، دە، ھەربىي يۇرۇشنى كۈنىگە 30 چاقىرىمدىن ئاشۇرماي، تاسادىپىي ئەھۋاللاردىن مۇداپىئە كۆرۈش كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن. بۈگۈنكى كۈندە سىز كۈنىگە 200 چاقىرىمغا يېقىن يول ماڭدىڭىز. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟» دەپ سوريغاندا، يۇشۇي: «چياڭلارنىڭ لەشكىرى كۆپ، بىزنىڭ ئاز. ئاستا ماڭساق دۈشمەن قوغلاپ يېتىشۋالىدۇ، تېز ماڭساق، ئۇلار بىزنىڭ نىيىتىمىزنى ئۇقالمايدۇ. چياڭلار بىزنىڭ ئوچاقلىرىمىزنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆپەيگەنلىكىنى كۆرۈپ، مۇقەررەر ھالدا ۋۇدۇ قوشۇنلىرى قارشى ئېلىپ كەپتۇ، دەپ ئويلايدۇ. ئادەم كۆپ، مېڭىش تېز بولسا، ئۇلار بىزنى قوغلاشقا چوقۇم پېتىنالمايدۇ. سۇن بىننىڭ ئوچاقنى ئازايتىشى قەستەن ئاجىزلىقنى بىلدۈرۈش، مېنىڭ ئوچاقنى كۆپەيتىشىم بولسا قەستەن كۆچلۈكلۈكنى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت. بۇ ئۇرۇش ئەھۋالىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى.

ئۇلار ۋۇدۇ ۋىلايىتىگە يېتىپ بارغاندا لەشكەرنىڭ سانى 3000 غىمۇ يەتمەيتتى، چياڭلار بولسا 10 مىڭدىن ئاشاتتى.

ئۇلار چىتىڭ⑩ شەھىرىگە نەچچە ئون كۈنلەپ قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. يۇ شۇي قوشۇنغا يارلىق چۈشۈرۈپ، چوڭ تەپكىلىك ئوقيانى ئاتقۇزمىدى، پەقەت كىچىك تەپكىلىك ئوقيانى يوشۇرۇن ئاتقۇزۇپ تۇردى. چياڭلار ئۇلارنىڭ ئوقيالىرى ئاجىز ئىكەن، يىراققا ئاتالمايدۇ دەپ قاراپ، خاتىرجەم ھالدا كۆچنى توپلاپ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. يۇ شۇي شۇ چاغدىلا ھەر 20 چوڭ تەپكىلىك ئوقيانى مەركەزلەشتۈرۈپ بىر دۈشمەنگە قارىتىپ ئاتتى، بىرمۇ ئوق زايە كەتمىدى. چياڭلار بۇ ھالدىن ئىنتايىن قورقۇشۇپ دەرھال چېكىندى. يۇشۇي غەلىبە بىلەن شەھەردىن چىقىپ دۈشمەنگە باتۇرلارچە قوغلاپ زەربە بەردى ۋە نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈردى ھەمدە ياردار قىلدى. ئىككىنچى كۈنى يۇشۇي لەشكەرلەرنى قاتارغا تۇرغۇزۇپ، شەرقىي قوۋۇقتىن چىقىپ، شىمالىي قوۋۇقتىن كىرىش، كىيىمىنى ئۆزگەرتىپ، بىرنەچچە قېتىم ئالدى ـ ئارقىغا قايتىپ مېڭىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. چياڭلار خەن قوشۇنلىرى سانىنىڭ زادى قانچە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي، تېخىمۇ قورقۇپ، ئىككىلىنىپ قالدى. يۇشۇي دۈشمەننىڭ چېكىنىپ كەتمەكچى بولغانلىقىنى پەملەپ، يوشۇرۇن ھالدا 500 دىن ئوشۇق ئادەمنى سۈنىڭ تېيىز يېرىدە بۆكتۇرمىدە يېتىپ⑪، چياڭلارنىڭ چېكىنىش يولىنى چارلاشقا ئەۋەتتى. چياڭلار دەرۋەقە كەڭ كۆلەمدە قېچىشقا باشلىغانىدى، خەن قوشۇنلىرى تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. نۇرغۇنلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇنقۇن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چياڭلار تىرىپىرەن بولۇپ، جەنۇبقا سۇرۇلۇپ، يىجۇ ئايمىقى تەۋەسىگە كىردى. يۇ شۇي يەر شارائىتىنى ئۆلچەپ، 180 ئورۇنغا قورغان سېلىپ، سەرگەردان بولۇپ كەتكەن پۇقرالارنى قايتۇرۇپ كەلدى ۋە كەمبەغەللەرنى قۇتقۇزدى. ۋۇدۇ ۋىلايىتى شۇنىڭ بىلەن ئەمىن تاپتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 7 ـ توم، 1868 — 1869 ـ يىللار).

فۇ شيې، يەنە بىر ئىسمى فۇ نەنرۇڭ، بېيدى ۋىلايىتى

لىكجۇ ناھىيىسىدىن...

كېينىكى ۋاقىتلاردا مەسلىھەتچى بەگ بولدى. غەربىي چىڭگىلار ئاسىيلىق قىلغان، بىيەن جاڭ، خەن سۇيلەر لۇكشىدا ئىسيان كۆتۈرگەن چاغدا، ئوردا خەلقە ئالۋان چاچتى، ھاشار، باج - سېلىق توگىمەسكە قالدى. ئەمرى زېمىن سۇي لىيې لياڭجۇ ئايمىقىنى تاشلۇبتىش كېرەك، دەپ قارىدى. خەن لىكدى يارلىق چۈشۈرۈپ، ۋەزىر - ۋۇزرا ۋە ئەمەلدارلارنى كېڭەش قىلىپ بېقىشقا بۇيرۇدى، سۇي لىيې ئۆزىنىڭ پىكرىدە چىڭ تۇردى. فۇ شيې قاتتىق ۋارقىراپ: «ئەمرى زېمىنىڭ كاللىسىنى ئېلىش كېرەك، دۆلەت شۇ چاغدىلا ئەمىن تاپىدۇ» دېدى. مىرزىبەگ ياڭ زەن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ فۇ شيې ئوردىدا ئەمرى زېمىنىنى يۇزىدىن يۇزىگە ھاقارەتلىدى، دەپ ئەيىبلىدى. خەن لىكدى فۇ شيېنى سوراق قىلىۋىدى، فۇشيې: «بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى باتۇر ئىنتايىن قەبىھلىشىپ كەتكەن چاغدا، ئۇلۇغ سانغۇن فەن كۆي⑫ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ ھونلار ئىچىگە كىرىپ، ئۇلارنى تىرپىرەن قىلىۋەتسەم، دېگەنىدى، بۇ غەزەپتە ئېيتىلغان سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ تەكەببۇر باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ قەھرىمانلارچە جازالاشنى ئويلىشى ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىق سالاھىيىتىنى يوقىتىپ قويمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ پىلانىنىڭ قوبۇل قىلىنىش - قىلىنماسلىقى، بۇ باشقا گەپ ئىدى. لېكىن جى بۇ⑬ ئۇنى ئەيىبلەپ: «فەن كۆينىڭ كاللىسىنى ئېلىش كېرەك، ⑭ دېگەنىدى. ھازىر لياڭجۇ ئېلىمىزنىڭ قاتناش ئىشلىرىدىكى مۇھىم جاي، دۆلىتىمىزنىڭ قورغىنى. خەن گاۋزۇ دۆلەتنى يېڭى قۇرۇپلا لى شاڭ⑮ نى لەشكەر تارتىپ لۇكيۇنى تىنچىتىشقا ئەۋەتكەن؛ خەن ۋۇدى زېمىنىنى كېڭەيتىپ، ۋۇۋېي، جاڭيې، جيۇچۈەن، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلغان. مۇھاكىمىچىلەر بۇنى ھونلارنىڭ ئوڭ قولىنى ئۇزۇۋەتكەن بىلەن باراۋەر، دېيىشكەنىدى. بۇگۈنكى

كۈندە مۇڭاپىق باشقۇرۇلمىغانلىقتىن، لياڭجۇدىكى چياڭلار ئىسيان كۆتۈردى، پۈتكۈل دۆلەت مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن بىئارام‌لىققا چۈشۈپ قالدى، ئالىيلىرى مۇشۇ ئىش كاساپىتىدىن خاتىرجەم ئۇخلىيالمايۋاتىدىلا. سۇي لىي ۋەزىرلىك سالاھىيىتى بىلەن، دۆلەت ئۇچۇن ئىسيانىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئويلانماستىن، ئەكسىچە، بۇ 10 مىڭ چاقىرىملىق يەرنى تاشلىۋەتسەك دەۋاتىدۇ. پىقىر بۇنداق قىلىشقا قوشۇلمايمەن. ئەگەر چاپىنىنىڭ ئالدى پىشى سولغا ئېتىلىدىغان چياڭلار بۇ رايونىنى ئىگىلىۋالسا، ئۇ چاغدا ئۇلار لەشكەرلىرىنى خىللاپ، ساۋۇت كىيىملىرىنى پۈختىلاپ، پۇرسەت تاپسا مالىمانچىلىق پەيدا قىلىدۇ. بۇ پۇقرالار ئۇچۇن ئەنسىزلىك، دۆلەت ئۇچۇن زور ئاپەت بولىدۇ. ئەگەر سۇي لىي بۇنداق قىلىشنىڭ زىيانلىقلىقىنى بىلمىسە، بۇ ئۇنىڭ ئۇچىغا چىققان دۆت ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ؛ ئەگەر بىلىپ تۇرۇپ قەستەن قىلغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ ئالىيلىرىغا قىلىنغان ساداقەتسىزلىك بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. خەن لىڭدى فۇ شىيېنىڭ پىكرىنى ماقۇل كۆردى. شۇنىڭدىن كېيىن، خان ئۇنى ئەخلاق - پەزىلەتلىك ئادەم دەپ ھۆرمەت بىلدۇردى. ھەر قېتىم ۋەزىر - ۋۇزرالىق لاۋازىمىدا بوش ئورۇن چىقىپ قالسىلا، كۆپچىلىك ئۇنى شۇ ئورۇنغا تونۇشتۇرىدىغان بولدى.

(«كېيىنكى خەنناما»، 7 - توم، 1875 — 1876 - يىللىرى).

گەي شۇن، يەنە بىر ئىسمى گەي يۈەنگۇ، دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى گۇاڭجى⑯ ناھىيىسىدىن. م. 184 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 1 - يىلى) بېيدى ۋىلايىتىدىكى چياڭلار بىيەن جاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە لۇڭيۇ رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. لياڭجۇ ئايماق بېگى زوچاڭ ئۇرۇش تۇپەيلىدىن يۇز بەرگەن ئوغرىلىق، قاراقچىلىققا ئائىت نەچچە

مىڭلىغان دېلو ئۈستىدە ھۆكۈم چىقاردى. گەي شۇن بۇ ھەقتە ئۇنىڭغا قايتا - قايتا نەسىھەت قىلدى. زو چاك غەزەپلىنىپ، گەي شۇننى لەشكەر تارتىپ ئېياك ناھىيىسىگە، يەنى قاراقچىلارغا قارشى ئالدىنقى سەپكە بېرىشقا ئەۋەتتى. شۇ يول بىلەن ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەتنى دەپ ئۇنى جازاغا تارتماقچى بولدى، لېكىن گەي شۇن جەڭدە كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتتى. بىيەن جاك قاتارلىقلار جىنچېك ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋالىي چېن يىنى ئۆلتۈردى. گەي شۇن زو چاڭغا لەشكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىش توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى، زو چاك قوبۇل كۆرمىدى. بىيەن جاك قاتارلىقلار يۇرۇش قىلىپ، جىشىيەن ناھىيىسىدە زو چاڭنى قورشۇالدى، زو چاك قورقۇنچىدىن گەي شۇننى ياردەمگە چاقىردى. گەي شۇن ئىلگىرى مۇلازىم⑰ شىن زېك، كۇك چاڭلار بىلەن بىرلىكتە ئېياك ناھىيىسىدە مۇداپىئەدە تۇراتتى. ھازىر زو چاڭنىڭ يۆتكىلىش توغرىسىدىكى يارلىقى يېتىپ كەلدى، شىن زېڭلار ئىككىلىنىپ ياردەمگە بېرىشقا ئۇنىمىدى. گەي شۇن غەزەپلىنىپ: «قەدىمكى زامانىدا جۇاك جيا كېچىكىپ قېلىپ قەرەلىدە يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن راڭجۇ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان⑱. ھازىرقى مۇلازىم قەدىمكى زامانىدىكى ھەربىي نازىرىدىنمۇ يۇقىرىمۇ؟» دېدى. شىن زېڭلار قورقۇنچىدىن گەي شۇننىڭ گېپىگە ماقۇل بولدى. گەي شۇن لەشكەر تارتىپ زو چاڭغا ياردەمگە باردى. جىشىيەن ناھىيىسىگە بارغاندا بىيەن جاك قاتارلىقلارنى ئەيىبلەپ، ئۇلارنىڭ ئاسىيلىق جىنايەتلىرىنى ساناپ كۆرسەتتى. بىيەن جاك قاتارلىقلار: «ئەگەر زو چاك بالدۇرراق سىزنىڭ گېپىڭىزگە كىرىپ، بىزنى ھەربىي كۈچ بىلەن باشقۇرغان بولسا، بەلكىم بىز ئۆزىمىزنى ئۆزگەرتكەن بولار ئىدۇق. ھازىر گۇناھىمىز ئېغىرلىشىپ كەتتى، تەسلىم بولساق بولمايدۇ» دېدى ۋە قورشاۋنى بۆسۈپ چېكىنىپ كەتتى. زو چاك ئوغرى - قاراقچىلار ئۈستىدە قالايمىقان ھۆكۈم چىقارغانلىقى

ئۇچۇن پايتەخت لوياڭغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ئوردا ئۇنىڭ ئورنىغا فۇفېڭ⑲ ۋالىيسى سۇڭ شياۋنى ئەۋەتتى. سۇڭ شياۋ لياڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق جايلاردا ئىسيانچىلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ئەنسىرەپ، گەي شۇنگە: «لياڭجۇدا كىتاب ئوقۇيدىغان، ئىلىم مۇتالىئە قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاز ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن دائىم ئىسيان چىقىپ تۇرىدىكەن. مەن «ۋاپانامە»⑳ نى كۆپرەك كۆچۈرگۈزۈپ، ھەممە ئائىلىلەرگە بۇ كىتابنى ئوقۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرىمەن. بەلكىم شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىنسابقا كېلىپ، ئىشىنىڭ يولىنى چۈشىنىدىغان بولۇپ قالار» دېدى. گەي شۇن نەسىھەت قىلىپ: «بۇرۇنقى زاماندا ئۇستاز ئاتا چى بېگى بولغان بولسىمۇ، كېيىنكى ۋاقىتتا سۈي جۇ㉑ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، بو چىن㉒ لۇبېگى بولغان بولسىمۇ، كېيىنكى ۋاقىتقا كەلگەندە، چىڭفۇ㉓ بەگلىك ئورنىنى تارتىۋالغان. بۇ ئىككى بەگلىكتە ئۆلىمالار ئازمىدى؟ ھازىر ئىسيانىنى تىنچىتىش چارىلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرماستىن، ئەكسىچە، ئەمەلىيەتكە ئۈيغۇن بولمىغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئالدىرىساق، ھەم پۇتكۈل ئايماقتىكى پۇقرالارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايمىز، ھەم ئوردىنىڭ مەسخىرىسىگە قالىمىز. پېقىر گەي شۇن بۇنىڭ ئاقىدىغان ئىش دەپ قارىمايمەن» دېدى. سۇڭ شياۋ گەپكە كىرمەي ئوردىغا مەكتۇپ يېزىپ ئۆزىنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇشقا رۇخسەت قىلىشنى سورىدى. دەرۋەقە، يۇقىرىدىن يارلىق چۈشۈپ، ئۇ ئەينىلەندى ۋە ئىش بېجىرىشتە ئۆتۈرۈقسىزلىق ھەم سۇسلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن خىزمىتىدىن قالدۇرۇلۇپ پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىندى. بۇ چاغدا ئىسيانچى چياڭلار شۇگۈەن㉔ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى شيا يۈگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، گەي شۇن ئايماق، ۋىلايەتلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى توپلاپ شيا يۈگە ياردەم بېرىشكە باردى. ئۇ خۇپەن㉕ گە يارغاندا چياڭلار تەرىپىدىن يېڭىلدى، گەي شۇن 100دىن

ئوشۇق قالدۇق لەشكىرى بىلەن تەڭگىچە شەكلىدە سەپ تۈزدى. چياڭلار خىل چەۋەندازلار بىلەن ئىككى تەرەپتىن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى، خەن قوشۇنلىرى ناھايىتى كۆپ ئۆلۈپ كەتتى. گەي شۇن ئۇچ يېرىدىن يارىلانغان بولسىمۇ، يەنىلا تىز پۈكمەستىن جەڭنى داۋام قىلدى، ئۇ بىر ياغاچ بەلگە بار يەرنى كۆرسىتىپ: «مېنىڭ جەسىتىم چوقۇم مۇشۇ يەرگە كۆمۈلسۇن» دېدى. گۇجۇ چياڭلىرىدىن دېيىشۇ ئادەتتە گەي شۇننىڭ چوڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ كەلگەنىدى، شۇڭا ئۇ ئەھۋالنىڭ جىددىيلىكىنى كۆرۈپ، قولىدىكى قورالىي بىلەن چياڭ لەشكەرلىرىنى توسۇپ: «دورغاپ گەي شۇن㉖ ياخشى ئادەم، ئۇنى ئۆلتۈرسەڭلار، تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىش قىلغان بولىسىلەر» دېدى. گەي شۇن بېشىنى كۆتۈرۈپ تىللاپ: «ئاسىي قاراقچىلار، سەنلەر نېمە بىلىسىلەر؟ تېز كېلىپ مېنى ئۆلتۈرۈڭلار!» دېدى. چياڭلار ھەيران بولۇپ، بىر - بىرىگە قارىشىپ قالدى، دېيىشۇ ئاتتىن چۈشۈپ، گەي شۇننى ئانقا مىنىشكە تەكلىپ قىلىشىدى، گەي شۇن مىنگىلى ئۇنىمىدى، شۇنىڭ بىلەن قاراقچىلار ئۇنى تۈتۈۋالدى. چياڭلار ئۇنىڭ جەسۇر ۋە باتۇرلۇقىغا قايىل بولۇپ، ئۆلتۈرۈشكە قوللىرى بارمىدى، ئاخىر ئۇنى خەنياڭ ۋىلايىتىگە ئاپىرىپ قويدى. كېيىن لياڭجۇ ئايماق بېگى ياڭ يۈڭ ئوردىغا گەي شۇننى خەنياڭ ۋالىيسى قىلىپ تەينىلەشكە كۆرسەتتى. بۇ ۋاقىتتا ئەل ئىچىدە ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، بىر - بىرىنىڭ مال - بايلىقلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشۋاتاتتى. گەي شۇن ئۇلارغا قۇتقۇزۇش ئاشلىقى تارقىتىپ بەردى. ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئاشلىقىنى تارقىتىپ بېرىپ 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى قۇتقۇزۇپ قالدى. («كېيىنكى خەنناما»، 7 - توم، 1879 -، 1880 -، 1881 - بەتلەر).

---

① چىن بەگلىكى (陈国) قەدىمكى بەگلىك، دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى خۇيياڭ، تەيكاڭ، شىخۇا، لۇيى، توچىڭ ناھىيىلىرىگە

توغرا كېلىدۇ. مەركىزى چېنشىيەن (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياك ناهىيىسى) . خەن شىيەندى دەۋرىدە نامى چېنجۇن ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3866 ـ بەت) .
② ۋۇپىك (武平) قەدىمكى ناهىيە. خارابىسى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇيى ناهىيىسىنىك غەربىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 2021 ـ بەت) .
③ لى شيۇ (修李) ئەينى چاغدىكى باش ئەمىر لەشكەر بولۇپ، يۇشۇينى نۆكەر بەگلىككە كۆرسەتكەن.
(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاهلىرى» دىن) .
④ مەرهۇم خان — خەن گۇاڭۇدىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇهەررىردىن) .
⑤ بۇ يەردە دېيىلگەن قوۋۇق خەنگۇ قوۋۇقىنى كۆرسىتىدۇ. چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەي چې، ۋاڭ جيەن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇڭسۇن خي، فۇ جيېزى، لى گۇاڭ، لى سەي، جاۋ چۇڭگو، شىن ۋۇشيەنلەرنىڭ هەممىسى قوۋۇقنىڭ غەربىدىن چىققان ئاتاقلىق سانغۇن ـ سەركەردىلەر؛ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شياۋخي، ساۋ سېن، ۋېي شياڭ، بىڭجى، ۋېي شيەن، گۇڭسۇن خۇك، كۇك گۇاڭ، جەي فاڭجىنلارنىڭ هەممىسى قوۋۇقنىڭ شەرقىدىن چىققان ئاتاقلىق باش ۋەزىرلەر.
(«كېيىنكى خەننامە» ، 1866 ـ بەت) .
⑥ مېڭ بېن (孟贲) — يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق پالۋانى؛ شيا يۇ (夏育) — جۇ خانلىقى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق پالۋان.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 2955 ـ بەت) .
⑦ چېنساڭ (陈仓) قەدىمكى ناهىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى باۋجى شەهىرىنىڭ شەرقىدىن 20 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3834 ـ بەت) .
⑧ شياۋگۇ جىلغىسى (嵯谷) يەر نامى. ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى باۋجى شەهىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان داسەن چوققىسىدا،

داسەن ئۆتكىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» ، 796 ـ بەت) .
⑨ سۇن بىن (孙膑) يېغىلىق دەۋرىدە ئۆتكەن ھەربىي ئالىم. چى بەگلىكىدىكى ئا (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى يانچۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دېگەن يەردىن. چى ۋېيۋاڭغا ھەربىي مۇشاۋىر بولغان. م. ب. 342 ـ يىلى قوشۇننىنى باشلاپ ۋېي بەگلىكىگە كىرىپ ئۇرۇش قىلغاندا، بىرىنچى كۈنى 100 مىڭ ئوچاق كولاتقان، ئىككىنچى كۈنى 50 مىڭ ئوچاق كولاتقان، ئۈچىنچى كۈنى بولسا 30 مىڭ ئوچاق كولاتقان. ۋېي بەگلىكىنىڭ سانغۇنى پاڭ جۈەن چى بەگلىكى قوشۇننىنىڭ ئوچىقى كۆندىن-كۈنگە ئازىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، چى لەشكەرلىرى بەك قورقۇپ كېتىپتۇ، دىيارىمىزغا كىرىپ ئۇچ كۈن ئۆتمەيلا لەشكەرلەرنىڭ تولىسى قېچىپ كېتىپتۇ دەپ قاراپ، قوشۇن باشلاپ سۇن بىننى قوغلىغان. مالىڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دامىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دېگەن يەرگە بارغاندا سۇن بىننىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ، پۈتۈن قوشۇنى بىلەن يوقىتىلغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. سۇن زى تەزكىرىسى» دىن) .
⑩ چىتىڭ (亭赤) يەر نامى. ۋۇدۇ ۋىلايىتى شياۋيەن ناھىيىسىگە تەۋە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 4063 ـ بەت) .
⑪ «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە خۇ سەنشېڭنىڭ ئىزاھلىشىچە، يۇشۇي چياڭلارنىڭ تېيىز سۇدىن كېچىپ قاچىدىغانلىقىنى پەملەپ، شۇ يەرگە قوشۇن مۆكتۈرگەن.
(مۇھەررىردىن) .
⑫ فەن كۇەي (樊哙) پېي دېگەن جايدىن. ئەسلىدە ئىت گۆشى سېتىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. كېيىن لىۇ باڭ بىلەن بىللە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، لىۇ باڭنىڭ سەركەردىسى بولدى. بەگلەر بېگى شياڭ يۈ خۇڭمېندا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ لىۇ باڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان فەن كۇەي خۇڭمېن بارگاھىغا بۆسۈپ كىرىپ شياڭ يۈنى

ئەيىبلەپ، ليۇ باڭنى قۇتۇلدۇردى. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سول قول ۋەزىر بولدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. فەن كۇەي تەزكىرىسى» دىن).

⑬ جى بۇ (季布) ئەسلىدە بەگلەر بېگى شياڭ يۈنىڭ سەركەردىسى بولۇپ، ليۇ باڭ بىلەن كۆپ قېتىم جەڭ قىلغانىدى. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ليۇ باڭ ئۇنى كەچۈرۈم قىلىپ نۆكەر بەگلىككە تەيىنلىدى، كېيىن خېدۇڭ ۋالىيسى بولدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جى بۇ تەزكىرىسى» دىن).

⑭ هون پادىشاھى تەڭرىقۇتى شاھ سانىيە لۈغا خەت ئەۋەتىپ، ئۇنى قاتتىق هاقارەتلىدى. شاھ سانىيە ئىنتايىن غەزەپلىنىپ، سانغۇن ـ سەركەردىلەر بىلەن تاقابىل تۇرۇش چارىسى ئۈستىدە كېڭەشكەندە، فەن كۇەي: «ماڭا 100 مىڭ لەشكەر بېرىلسە، مەن هونلار ئىچىگە كىرىپ ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتسەم» دېدى. سانغۇن ـ سەركەردىلەر شاھ سانىيەنىڭ رايىغا بېقىپ: «ياخشى ئېيتتى!» دەپ ئاپىرىن ئوقۇشتىيۇ، پەقەت جى بۇلا: «فەن كۇەينىڭ كاللىسىنى ئېلىش كېرەك! ئىلگىرى خەن گاۋدى 300 مىڭ لەشكەر بىلەن هونلارغا هۇجۇم قىلغان چاغدىمۇ، پىڭچېڭ شەھىرىدە پادىشاھ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالغان. شۇ مۇھاسىرىدە فەن كۇەينىڭ ئۇزىمۇ بار ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە قانداقمۇ 100 مىڭ لەشكەر بىلەنلا هونلارنى تىرىپىرەن قىلالىسۇن!» دېدى.

(«خەننامە. هونلار تەزكىرىسى» دىن).

⑮ لى شاڭ (郦商) خەن بېگى ليۇ باڭ بىلەن بىرلىكتە بەگلەر بېگى شياڭ يۈگە قارشى جەڭ قىلغان. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوڭ باش ۋەزىر بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. لى شاڭ تەزكىرىسى» دىن).

⑯ گۇاڭجى (至广) يەر نامى. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى ئەنشى ناهىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تېغەنشۇيجىن دېگەن يەردە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 2036 ـ بەت).

⑰ مۇلازىم (事从) هەر ئايماقتا 12 مۇلازىم بولۇپ، هەربىر مۇلازىم بىر ساھە خىزمىتىنى باشقۇرۇپ ئىشلەيتتى. مەسىلەن، هەربىي ئىشلار

مۇلازىمى ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇپ ئىشلەيتتى، ۋەھاكازالار.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دىن).

⑱ چى جىڭگۇك دەۋرىدە يەن، جىن بەگلىكلىرى چى بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلغان، چى جىڭگۇك سىما راڭجۇنى باش سەركەردە قىلىپ تەينلەپ تاقابىل تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ھەمدە ئۆزىگە يېقىن ۋەزىر جۇاڭ جيانى ھەربىي نازىر قىلىپ تەينلىگەن. جۇاڭ جيا بىلەن سىما راڭجۇ كېڭىشىپ، ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا يېغىلىشقا ۋەدىلەشكەن. بىراق جۇاڭ جيا تەكەببۇر ئادەم بولغاچقا، بەلگىلەنگەن يەرگە ئۆز ۋاقتىدا بارماي گۇگۇم چۈشكەندە ئاندىن بارغان. سىماراڭجۇ ھەربىي ھەكەمدىن: «ۋاقتى - قەرەلدە يېتىپ بارماي ھايال قالغانلار ھەربىي قانۇن بويىچە قانداق بىر تەرەپ قىلىنىدۇ؟» دەپ سورىغاندا، ھەربىي ھەكەم: «كاللىسى ئېلىنىدۇ» دېگەن. شۇڭا سىما راڭجۇ جۇاڭ جيانىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قوشۇنغا سازايى قىلغان.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 2037 - بەت).

⑲ فۇفېڭ (风扶) يەنى ئىلگىرىكى يۇفۇفېڭ. م. 213 - يىلى يۇفۇفېڭ فۇفېڭ ۋىلايىتى دەپ ئۆزگەرتىلدى. شۇڭا تارىخچىلار يۇفۇفېڭنى گاھىدا فۇفېڭ ۋىلايىتى دەپمۇ ئاتايدۇ.
(مۇھەررىردىن).

⑳ «ۋاپانامە» («经孝») فېئودالىق ۋاپادارلىق ۋە پاترىئارخالىق ئىدىيىسى بايان قىلىنغان كىتاب.
(مۇھەررىردىن).

㉑ سۇي جۇ (崔杼) چى بەگلىكى ۋەزىرى. تاڭچى تۆرىسىنىڭ ماتەم مۇراسىمىغا قاتناشقاندا، ئۇنىڭ ئايالىغا كۆڭلى چۈشۈپ قېلىپ ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالغان. چى جۇاڭگۇڭ سۇي جۇنىڭ يېڭى ئايالى بىلەن ئىچ - پەش تارتىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، سۇي جۇ جۇاڭگۇڭنى ئۆلتۈرۈپ، جۇاڭگۇڭنىڭ ئانا بۆلەك ئىنىسى چۇ جيۇنى جىڭگۇڭ قىلىپ تىكلىگەن. كېيىن چىڭفېڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. چى بېگى داۋخۇيۋاڭ تەزكىرىسى» دىن).

㉒ بو چىن (伯禽) لۇ بەگلىكى ئاتا بېگى. جۇ ۋېنۋاڭنىڭ نەۋرىسى.

46 يىل بەگ بولغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. لۇ بېگى خاندانى تەزكىرىسى» دىن).
㉓ چىڭفۇ (庆父) لۇ جۇاڭگۇڭنىڭ ئىنىسى، جۇاڭگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى زىبەن بەگ بولغان. چىڭفۇ زىبەننى ئۆلتۈرۈپ، جۇاڭگۇڭنىڭ يەنە بىر ئوغلى كەينى مىنگۇڭ قىلىپ تىكلىگەن. كۆپ ئۆتمەي مىنگۇڭنىمۇ ئۆلتۈرۈپ لۇ بەگلىكىگە قاچقان. كېيىن لۇ بەگلىكى ئۇنى لۇ بەگلىكىگە ئاپىرىپ بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇ جىنايىتىدىن قورقۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. لۇ بېگى خاندانى تەزكىرىسى» دىن).
㉔ شۇگۇەن (畜官) فۇفېڭ ۋىلايىتىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
㉕ خۇپەن قەدىمكى يەر نامى. «جىننامە» دە يېزىلىشچە، جىشيەن (هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جىشيەن) ناھىيىسىدە.
(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 597 - بەت).
㉖ گەي شۇن ئەينى چاغدا خەنياڭ ۋىلايىتىنىڭ دورغىپى ئىدى.
(مۇھەررىردىن).

خۇاڭفۇ گۈي، جاڭ خۈەن، دۈەن جيۇڭلارنىڭ تەرجىمھالى

خۇاڭفۇ گۈي باشقا ئىسمى خۇاڭفۇ ژېيمىڭ. ئەندىك ژىلايىتى جۇناۋ① ناھىيىسىدىن. بوۋىسى خۇاڭفۇ لىڭ لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولغان. ئاتىسى خۇاڭفۇ چى فۇفېڭ ژىلايىتىنىڭ كاھىبگى بولغان.

م. 141 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈڭخې 6 ـ يىلى) غەربىي چياڭلار چاڭئەن ئەتراپى رايونىغا كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلدى ۋە ئەندىك ژىلايىتىنىڭ مەركىزى گاۋپىڭ شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. كۈنپېتىشقا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن ما شيەن ھەرقايسى ژىلايەتلەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنى باشلاپ ئۇلارنى جازالىغىلى بارغان بولسىمۇ، ئۇتۇق قازىنالمىدى. بۇ چاغدا خۇاڭفۇ گۈي گەرچە ئاددىي پۇقرا بولسىمۇ، لېكىن ما شيەننىڭ ھەربىي ئىشلارغا كۆڭۈل قويمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇ چوقۇم يېڭىلىدۇ دەپ قارىدى ۋە ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ كۆرگەنلىرىنى بايان قىلدى. دەرۋەقە، كۆپ ئۆتمەي ما شيەن چياڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەندىك ژىلايىتىدىكى سەركەردىلەر خۇاڭفۇگۈينىڭ ھەربىي ئىشلاردا تەجرىبىلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنى تۆھپە خاتىرىلىگۈچى بەگ② قىلىپ تەينىلىدى ۋە ئۇنىڭغا 800 لەشكەر بېرىپ، ئۇنى چياڭلار بىلەن جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار

بىرقانچە دۇشمەننى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا دۇشمەن قوشۇنى چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن خۇاڭفۇ گۇي ئوردىغا مەلۇمات يەتكۈزگۈچى③ قىلىپ كۆرسىتىلدى. كېيىن چىاڭلار زور لەشكىرىي كۈچ توپلاپ لۇڭشىدىكى ناھىيىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. خەن سۇلالىسى ئوردىسى بۇنىڭدىن قاتتىق تەشۋىشلەندى. شۇنىڭ بىلەن خۇاڭفۇ گۇي ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، دۆلەت ئۇچۇن خىزمەت كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلدى. مەكتۇپتا: «بىرقانچە يىلدىن بۇيان پېقىر نۆۋەتتە قىلىشقا تېگىشلىك زۆرۈر ئىشلارنى قايتا - قايتا مۇراجىئەت قىلغانىدىم، چىاڭلار توپىلاڭ كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىدا ئۇلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەنىدىم. ما شىەن جەڭگە ئاتلانغان چېغىدىلا ئۇنىڭ چوقۇم يېڭىلىدىغانلىقىنى ئالدىنئالا بىلگەنىدىم. بۇ تاسادىپىي توغرا ئېيتىلغان سۆزۈم ھازىرقى ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئىسپاتلاندى. مەن ما شىەن قوشۇنغا تۆت يىل قوماندانلىق قىلىپ ھېچقانداق مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى، دەپ قارايمەن. دۇشمەن چېگرىسىغا ئېچكىرىلەپ كىرگەن بۇ يەككە- يېگانە قوشۇنغا 100 مىڭ تۇمەن يارماقتا يېقىن پۇل ئىشلىتىلدى. بۇ پۇللارنى ئاۋام خەلق چىقارغانىدى، ئەمما مەككار ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كەتتى. شۇ سەۋەبلىك ھەممىلا جايدا كىشىلەر توپ - توپ ھالدا ئوغرى - بۇلاڭچى بولۇپ كەتتى. چىڭجۇ، شۇجۇ ئايماقلىرىدا ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، كىشىلەر بوۋاقلىرىنى يۆگەككە يۆگەپ سەرسان بولۇپ باشقا ياقلارغا كېتىشتى. چىاڭلارنىڭ توپىلىڭى دۆلەتنىڭ تىنچلىقىدىن ئەمەس، بەلكى چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان سەركەردىلەرنىڭ ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزمىگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كۆز ئالدىدىكى ۋەزىيەتتىن قانائەتلىنىپ، زورلۇق بىلەن چىاڭلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ناتوغرا ئۇسۇللار ئارقىلىق زەربچە

پايدىنىمۇ قوغلاشتى. ئاقۇەتتە بولسا چياڭلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدەك زور بالانى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇلار قوشۇننىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى بولمىغان غەلىبىسىنى نۇرغۇن دۇشمەن ئۆلتۈرۈلدى، دەپ ساختا مەلۇم قىلدى. قوشۇننىڭ مەغلۇبىيىتىنى بولسا يوشۇرۇپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلمىدى. لەشكەرلەر مەككار ئەمەلدارلار بىزنى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى، دەپ قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ. ئۇلار ئۇرۇش بولغاندا پۇخادىن چىققۇدەك جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسىتەلمەيدۇ؛ ئۇرۇش بولمىغاندا ئۆز جېنىنى ساقلاپ قالغۇدەك تاماق ۋە كىيىمگە ئىگە بولالمايدۇ. ئاقۇەتتە يا ئاچلىقتىن ئازگال - جىلغىلاردا ئۆلۈپ ياتىدۇ، يا جەسەتلىرى دەشت - چۆللەردە تاشلىنىپ قالىدۇ. خان لەشكەرلىرىنىڭ جەڭ سەپىرىگە ئاتلانغانلىقىنىلا كۆرگىلى بولىدۇ يۇ، زەپەر مارشى ياڭراتقىنىنى ئاڭلىغىلى بولمايدۇ. چياڭلارنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ جەڭدە ئۆلگەن - يارىلانغانلار ئۈچۈن كۆز يېشى قىلىشىدۇ ھەمدە قورقۇپ ۋەھىمىگە چۈشكەنلىكتىن ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىقمۇ يۈز بېرىدۇ. شۇڭا ئەلدە تىنچلىق ئۇزاق داۋاملاشمايدۇ، مەغلۇبىيەتلىك جەڭلەرنىڭمۇ ئايىغى ئۇزۇلمەيدۇ. مانا بۇ مەيدەمگە مۇشتلاپ ئاھ ئۇرۇشلىرىنىڭ سەۋەبىدۇر. پېقىرغا ئىككى قارارگاھ ④ قوشۇنى بىلەن ئىككىي ۋىلايەت ⑤تىكى ئاشۇ خانلىق تەمىناتنى ئېلىپ جەڭ قىلمايدىغان لەشكەرلەردىن 5000 ى بېرىلىشىنى، دۇشمەننىڭ كۈتمىگەن يېرىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى باۋ چۈڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىشقا رۇخسەت قىلىنىشىنى سورايمەن. ئۇ جاينىڭ يەر شارائىتى ۋە تاغ - جىلغىلىرى ماڭا تونۇش، جەڭ ۋەزىيىتىنى توغرا مۆلچەرلەپ، قوشۇنغا ماھىرلىق بىلەن قوماندانلىق قىلىش جەھەتلەردىمۇ تەجرىبەم بار. چياڭلارغا تىرناقنىڭ چوڭلۇقىچىلىك تامغا بەرمەي

هەم بىر كەز يىپەك رەخت ئىنئام قىلمايمۇ بالايىئاپەتنى يوقىتالايمەن، هەم چياڭلارنى ئەل بولۇشقا كۆندۈرەلەيمەن. مۇبادا كىشىلەر مېنى يېشى كىچىك - مەنسىپى تۆۋەن، ئىشلەتكىلى بولمايدۇ دەيدىغان بولسا، ئۇنداقتا، جەڭلەردە يېڭىلگەن هەرقايسى سەركەردىلەرنىڭ مەنسىپى تۆۋەن، يېشى كىچىك ئەمەس ئىدىغۇ؟ كەمىنلىرى چىن - سەمىمىي كۆڭلۈمنى باسالماي، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي يۇقىرىدىكىلەرنى بايان قىلدىم» دېيىلگەنىدى. ئەمما خەن شۇندى ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلمىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 8 - تۇم، 2129 — 2130 - بەتلەر).

بۇ چاغدا (م. 160 - يىلى، خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 3 - يىلى) تەيشەنلىك ئىسيانچى شۇ سۇن ژۇجى ژىلايەت - ناھىيىلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالدى. ئەمىر نۆكەر زۇڭ زى لەشكەر تارتىپ جازالىغىلى بارغان بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوردىدىن مەخسۇس ئات هارۋىسى ئەۋەتىپ خۇاڭفۇ گۇيىنى ئالاهىدە چاقىرتىپ كېلىپ، تەيشەن ژىلايىتى ژالىيلىقبىغا تەيىنلىدى. خۇاڭفۇ گۇي ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن تۇرلۇك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئىسيانچىلارنىڭ توپلىڭىنى پۈتۈنلەي تىنچىتتى. م. 161 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 4 - يىلى) كۈزدە لىڭژۇ چياڭلىرى بىلەن شىيەنلىيەن چياڭلىرىنىڭ يەنە بىر قەبىلىسى گۇەنجۇڭ رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۇەن جيۇڭ گۇناھ قىلغانلىقى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنغانىدى. كېيىن شىيەنلىيەن چياڭلىرىنىڭ هەرقايسى قەبىلىلىرى قاتتىق ئەزۇەيلەپ، نۇرغۇنلىغان قارارگاھ - قورغانلارنى بېسىۋالدى. خۇاڭفۇ گۇي بۇرۇنسىدىنلا چياڭلارنىڭ

ئەھۋالىنى ئوبدان بىلەتتى، ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن خاتىلىق ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىش ئىرادىسىگە كېلىپ، خەن خۇەندىگە مەكتۇپ سۇنۇپ تۆۋەندىكىلەرنى ئىزھار قىلدى: «پېقىر ۋەزىپىنى قوبۇل قىلغىنىمدىن بۇيان، گەرچە پۈتۈن ئىقتىدارىمنى جارى قىلىشنى نىيەت قىلغان بولسامۇ، ئۆزۈمنىڭ نادان ۋە قاشاڭلىقىم تۈپەيلىدىن ئەملىيەتتە يەنجۇ⑦ ئايماق بېگى چېيەن خاۋنىڭ پاك دىل ھەم تەلەپچان بولغانلىقى، ئەمىر نۆكەر زۇڭ زىنىڭ ئىنسابلىق ۋە ۋاپادار بولغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشىغا سازاۋەر بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەختىمگە يارىشا خىزمەتمۇ كۆرسىتەلمىدىم، سەۋەنلىكىمۇ ئۆتكۈزمىدىم. ئەمدىلىكتە ئىسيانچىلار يوقىتىلىپ تەيشەن ۋىلايىتى بىرئاز تىنچلانغىنىدا، يەنە چياڭلارنىڭ بىرلىكتە توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىدىم. پېقىر بىن، چې⑧ رايونىدا تۇغۇلغان، بۇ يىل 59 ياشقا كىردىم. ئىلگىرى ئايماق ئەمەلدارى مەنسىپىدە تۇرغان چېغىمدا، ئاسىي چياڭلارنىڭ ئىككى قېتىملىق توپىلىڭىنى بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن ھەمدە ئۇلارغا قارشى ئالدىنئالا ھەربىي تەييارلىق كۆرگەن، قىلغان بەزى سۆزلىرىم تاسادىپىي توغرا چىقىپ قالغانىدى. پېقىرنىڭ ساقايماس كونا كېسىلىم بار، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆلۈپ كېتىپ، خانىنىڭ يۈكسەك ئىلتىپاتىغا جاۋاب قايتۇرالماي قېلىشىمدىن ئەنسىرەيمەن. شۇڭا ماڭا پەخرىي مەنسەپ ھەدىيە قىلىپ، مېنىڭ يالغۇز ھارۋىلىق ئەلچى سۈپىتىدە چاڭئەن ئەتراپى رايونىغا بېرىپ قوشۇن ۋە خەلقتىن ھال سوراپ، خانلىقىمىزنىڭ نام ـ شۆھرىتى بىلەن شەپقەتتىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇ جايلارنىڭ ماڭا تونۇش بولغان يەر شارائىتى ۋە ھەربىي ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ، ھەرقايسى قوشۇنلارغا يارەمدە بولۇشۇمغا ئىجازەت بېرىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن. پېقىرنىڭ خەۋپلىك شارائىتتا تەنھا تۇرۇپ ۋىلايەت ۋالىيلىرىنى سالماقلىق بىلەن كۆزىتىۋاتقىنىمغا نەچچە ئون يىل بولدى. غەربتىكى

نىياۋشۇ تېغى⑨ دىن شەرقتىكى تەيشەن⑩ تېغىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋىلايەت ۋالىيلىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش خاتالىق سادىر قىلغان. تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بارلىق ئامالالار بىلەن جەسۇر سەركەردە ئىزدىگەندىن كۆرە، تىنچلىق سىياسىتىنى يولغا قويۇپ چىڭلارنى ئەمىن قىلغان ئەلا؛ ۋۇچى ⑪، سۇن ۋۇ⑫ لارنىڭ ھەربىي تەلىماتلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگەنگەندىن كۆرە، ۋىلايەت ۋالىيلىرىنىڭ تۇزۇمگە بويسۇنۇپ، قانۇنغا رىئايە قىلغىنى ئەۋزەلدۇر. چىڭلارنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق توپلىڭىنىڭ يۈز بەرگىنىگە تېخى ئانچە ئۇزاق بولمىدى، پېقىر ئوردا ئۇچۇن قانتىق قايغۇرۇۋاتىمەن. شۇ ۋەجىدىن ئۆز ۋەزىپەم ۋە مەجبۇرىيىتىمدىن ھالقىپ، تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق سەمىمىيىتىمنى يەتكۈزدۇم».

شۇ يىلى قىشقا كەلگەندە چىڭلار زور قوشۇن توپلىدى، ئوردا بۇنىڭدىن قانتىق تەشۋىشلەندى. شۇنىڭ ئۈچۇن ئەمىر لەشكەر، ئەمرى زېمىن ۋە ئەمرى مېھماردىن ئىبارەت ئۈچ ئالىي ۋەزىر خۇاڭفۇ گۇيىنى ئەمىر نۆكەرلىككە كۆرسەتتى. ئۇ يارلىق دەستىكى تۈتۈپ خەنگۇ قوۋۇقى غەربىدىكى قوشۇنغا نازارەتچىلىك قىلىپ ئاساسىي لىيەنۇۋ چىڭلىرىنى جازالىدى ھەمدە ئۇلارنى يېڭىپ، 800 ئادىمىنى ئۆلتۈردى. شىيەنلىيەن قەبىلىلىرىدىكى چىڭلار خۇاڭفۇ گۇيىنىڭ نام ـ شۆھرىتىگە تەلپۈنۇپ، 100 مىڭدىن ئارتۇق كىشى بىر ـ بىرىنى دەۋەت قىلىشىپ خۇاڭفۇ گۇيگە ئەل بولدى. ئىككىنچى يىلى (م. 162 ـ يىلى، خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 5 ـ يىلى) خۇاڭفۇ گۇي ئەل بولغان چىڭلارنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ، خان لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە لۇڭيۇ رايونىدىكى ئاساسىي چىڭلارنى جازالىماقچى بولۇۋىدى، ئەمما يول توسۇۋېلىندى. قوشۇن ئىچىدە ۋابا كېسىلى تارىلىپ، ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 30%—40% كە يەتتى. خۇاڭفۇ گۇي ئۆزى چېدىرلارغا

كىرىپ سەركەردە - لەشكەرلەرنى كۆزدىن كەچۈردى. سەركەردە - لەشكەرلەر بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلەندى. شەرقىي چياڭلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ يولى قايتا ئېچىلدى. ئىلگىرى ئەندىڭ ژالىيسى سۇن جۇن خيانەت قىلىپ، پارا ئېلىپ قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئەندىڭ قارام ئەل كاھىبگى⑬ لى شى، قوشۇن نازارەتچى تەپتىش بېگى⑭ جاڭ بىڭلار ئەل بولغان نۇرغۇن چياڭلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان، لياڭجۇ ئايماق بېگى گو خۇڭ، خەنياڭ ژالىيسى جاۋ شىلار ياشىنىپ قېلىپ، خىزمەتتىن ھۆددىسىدىن چىقالمىسىمۇ، لېكىن يەنىلا چوڭ ھوقۇقلۇق ئالىي مەنسەپدارلارغا تايىنىپ قانۇن - تۈزۈملەرگە ئەمەل قىلماي، خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىشقانىدى. خۇاڭفۇ گۇي لياڭجۇ ئايمىقىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى تۈرگە ئايرىپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلدى. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەمىلىدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى. چياڭلار بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قارشىلىقنى توختاتتى. چىندى چياڭلىرى ئاقساقىلى دېيىچاڭ، جەتەن قاتارلىقلار 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ خۇاڭفۇ گۇيگە ئەل بولدى.

خۇاڭفۇ گۇي بىرقانچە يىل ئەمەل تۇتۇش جەريانىدا يارلىق دەستىكىنى يېنىدىن ئايرىمىدى. كېيىن سانغۇن بولۇپ، لەشكەرلەرنى باشلاپ تۆھپە يارىتتى. يۇرتىغا قايتىپ قوشۇنغا نازارەتچىلىك قىلىش جەريانىدىمۇ ھېچكىمگە يۈز - خاتىرە قىلماي، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلدى. ئۇ ھەرەمئاغىلىرىدىن بىزار بولغاچقا، ئۇلار بىلەن باردى - كەلدى قىلىشمايتتى. شۇڭا، ئوردىنىڭ ئېچىي - سىرتىدىكى مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن نەپرەتلىنەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ خۇاڭفۇ گۇيگە

چياڭلارنى مال - دۇنيا بىلەن سېتىۋېلىپ، كېلىشىمگە قول قويغۇزۇپ ساختا ئەل قىلدى، ئەمەلىيەتتە ئۇلار چىن كۆڭلىدىن ئەل بولمىدى، دەپ تۆھمەت قىلدى. خەن خۇەندى ئارقا-ئارقىدىن مۆھۈرلۈك يارلىق چۈشۈرۈپ خۇاڭفۇ گۇۋېنى ئەيىبلىدى. خۇاڭفۇ گۇي ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئۆزىنى ئاقلاش يۈزىسىدىن خانغا: م. 161 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 4 - يىلى) كۈزدە، چياڭلار قۇتراپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. ئۇلار شىجۇ ئايمىقى ئارقىلىق جەڭگىاڭ ناھىيىسىگە باستۇرۇپ كىرگەنىدە، چاڭئەن ئەتراپىدىكى خەلق قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشكەن، ئوردىمۇ غەربىي يۈرت ۋەزىيىتىدىن ئەنسىرىگەنىدى. ئالىيلىرى پېقىرنىڭ دۆت - ھاماقەتلىكىگە قارىماي ماڭا قوشۇن تارتىپ جىددىي يولغا چىقىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەنتىلە. ئالىيلىرىنىڭ يۈكسەك نام - شۆھرىتىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا دۆلەتنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قالدىم. چياڭلارنىڭ چوڭ - كىچىك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى باش قويۇپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلىشتى، پېقىر ھەرقايسى قوشۇنلار ھەم ۋالىيلارغا ئالاقە ئەۋەتىپ، چياڭلاردىن ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىكلىرىنىڭ ۋە تەسلىمىنى قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنىڭ سانىنى سۈرۈشتۈردۇم، 1000 تۇمەن يارماقتىن ئارتۇق ھەربىي خىراجەت تېجەپ قېلىندى. پېقىر ئۆزى كۆرسەتكەن خىزمەتىنى ۋە تۆھپىسىنى مەدھىيىلىمەسلىكنى سادىق ۋەزىرنىڭ بۇرچى دەپ قارايمەن، شۇڭلاشقىمۇ ئۆزۈمنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق تۆھپەم ئۈستىدە توختىلىشتىن نومۇس قىلدىم. بىراق مېنىڭدىن بۇرۇنقى سەركەردىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، بەلكىم مېنىڭ گۇناھىمنى كەچۈرگىلى بولار. ئالدىنقى قېتىم مەن لياڭجۇ ئايمىقىغا يېتىپ كېلىپ ئالدى بىلەن ئەندىڭ ۋالىيسى سۇن جۇننىڭ خىيانەت قىلغانلىقىنى پاش قىلدىم، ئارقىدىنلا قارام ئەل كاھىبگى لى شى، قوشۇن

نازارەتچى تەپتىش بېگى جاڭ بىڭلارنىڭ ئەل بولغان چىياڭلارنى ۋەھشىيانە ئۆلتۈرگەن جىنايىتىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلدىم. قوشۇننى قايتۇرۇپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلغىنىمدا، لياڭجۇ ئايماق بېگى گوخۇڭ بىلەن خەنياڭ ژالىيسى جاۋ شىنىڭ جىنايىتىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلدىم. ئۇلار خانلىقىمىز تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدى ۋە جىنايى پاكىتلىرى تولۇق بولغاچقا ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. بۇ بەش كىشىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە مۇرىتلىرى ئەلنىڭ يېرىمىغا تارالغان، بۇنىڭدىن باشقا ناھىيە ھاكىملىرى ۋە ئادەتتىكى تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن بولۇپ، جەمئىي 100 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ ئۇلار بىلەن چېتىشلىقى بار ئىدى. ئۇلار⑮ نىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى ئۆز سەركەردىلىرى ئۈچۈن قىساس ئېلىشنى تەلەپ قىلاتتى، ئوغۇللىرى بولسا ئاتىسى ئۈچۈن قىساس ئېلىشنى ئويلايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سوۋغا - سالاملارنى بېسىپ ھارۋىلىق، بەزىلىرى ئېسىل يېمەكلىكلەرنى كۆتۈرۈپ پىيادە ھالدا نوپۇزلۇق مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ پاكىتلارنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ، مېنىڭ ئۈستۈمدىن پىتنە - ئۆسەك تارقىتىشتى. مېنى ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ چىياڭلارغا ئەگەر كېلىپ ئەل بولساڭلار، پۇل ۋە مال - دۇنيا بىلەن سىلەرنى تارتۇقلايمەن دېدى، دەپ گەپ توقۇدى. مۇبادا مەن خۇسۇسىي مال - مۈلكۈم بىلەن چىياڭلارنى سېتىۋالغان بولسام، ئەپسۇسكى ئائىلەمدە ھەتتا ئېشىنچە ئاشلىقىممۇ يوق ئىنتايىن نامرات ئادەممەن؛ ئەگەر ھۆكۈمەت مال - مۈلكىنى ئىشلەتكەن بولسام، بۇنى ھۇججەتلەردىن تەكشۈرۈپ كۆرۈش ئاسان. پېقىرنىڭ نادانلارچە قارىشىچە، راستتىنلا پىتنە - ئىغۋالاردا ئېيتىلغاندەك بولغان تەقدىردىمۇ، بۇنىڭ ھېچقانداق ئەيىبلىگۈچىلىكى يوق. چۈنكى بۇرۇنقىلار ھەتتا ھونلارغا كېنىزەك⑯ ھەدىيە قىلغان، ئاسىيلارنى مەلىكە⑰ بېرىش يولى بىلەن تىنچلاندۇرغان

ئىكەنغۇ. بۇگۈنكى كۈندە 20 مىليون يارماق ئىشلىتىپلا توپىلاڭچى چياڭلارنى تىنچلاندۇردۇم. مانا بۇ دانىشمەن ژەنىرنىڭ تالانت - تەدبىرى، شۇنداقلا ھەربىيشۇناسلارنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان تەرىپى بولۇپ، بۇ ئىشنىڭ نېمە يامىنى بولسۇن ژە ياكى قائىدىگە خىلاپمۇ يا؟ خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ يىللىرىدىن بۇيان چوڭ سەركەردىلەر كۆپ قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەش قېتىمىدا⑱ پۈتۈن قوشۇن تىرىپىرەن بولدى. بۇلارغا نەچچە يۈز مىليون يارماق سەرپ قىلىنغانىدى. مەغلۇپ بولغان قوشۇنلارنىڭ بۇ سەركەردىلىرى ھارۋىلارغا قىممەتلىك بۇيۇملارنى بېسىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ نەرسىلەرنى شۇ پېتى ھوقۇقدارلارغا سوۋغا قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خىزمەت كۆرسەتكەن ھېسابتا نام - ئاتاق قازىنىپ، يۇقىرى ئۈنۈملارغا ئېرىشتى. بۇگۈنكى كۈندە مەن يۇرتۇمغا قايتىپ كېلىپ نازارەتچىلىك قىلىپ، ئۆز ئايمىقىمدىكى ھەرقايسى ژىلايەتلەرنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ئەمەلدارلىرىنى پاش قىلىپ، ئۇلار بىلەن ھەتتا دوست - بۇرادەرلىك، ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىمنىمۇ ئۈزدۇم. جىنايەت ئۆتكۈزگەن كونا دوست - بۇرادەرلىرىمنى قانۇن بىلەن جازالىدىم، شۇڭلاشقا كۆپچىلىكنىڭ قارا چاپلىشى ژە سۇيىقەستىگە ئۇچرىشىم تەبىئىي. پېقىر گەرچە پاك ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە دىيانەتلىكتە نامىم يوق بولسىمۇ، بۇگۈنكى كۈندە ھالاكەتكە دۇچ كېلىپ قالتىق نومۇس ژە ئازاب ھېس قىلىۋاتىمەن. «زو چيۇمىڭ تەپسىرى» دە ئاچىلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان بۇغىنىڭ قۇلىقىغا شەپە كىرمەپتۇ⑲ دېگىنىدەك، ئۆزۈمنى چاغلىماستىن ئالىيلىرىغا ئەھۋالنى قىسقىچە بايان قىلدىم» دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ سۇندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 8 - توم، 2132—2134 - بەتلەر).

جاڭ خوەن باشقا ئىسمى جاڭ رەنمىڭ. دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى يۇنچۇەن ناھىيىسى⑳ دىن. دادىسى جاڭ دۇن خەنياڭ ۋالىيىسى بولغان. جاڭ خوەن ياش ۋاقتىدا بىلىم ئېلىش ئۈچۈن چاڭئەن ئەتراپىغا㉑ كېلىپ ئەمىر لەشكەر جۇ چۈڭنى ئۇستاز تۇتۇپ «ئۇۋياڭ نەسىرنامىسى»㉒ نى ئۆگەنگەن. ئەسلىدىكى «مۇ رۇڭ نۇتۇقلىرى تېكىستى»㉓ دە ئارتۇقچە سۆزلەر كۆپ بولۇپ، جەمئىي 450 مىڭدىن ئوشۇق خەتتىن تۈزۈلگەنىدى، جاڭ خوەن ئۇنىڭ خەت سانىنى 90 مىڭغا قىسقارتتى. كېيىن جاڭ خوەن ئۇلۇغ سانغۇن لياڭ جى مەھكىمىسىگە خىزمەتكە تەكلىپ قىلىنىدى. ئۇ خەن خوەندىگە مەكتۇپ سۇنۇش بىلەن بىللە ئۆزى قىسقارتىپ تۈزۈپ چىققان «نۇتۇق تېكىستى» نامىلىق ئەسىرىنى تەقدىم قىلدى، خەن خوەندى پەرمان چۈشۈرۈپ بۇ كىتابنى شەرقىي نەزەرگاھ㉔ تا ساقلاتقۇزدى. ئۇزاق ئۆتمەي جاڭ خوەن كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى. كېيىن ئۇ يەنە دانىشمەنلىككە كۆرسىتىلىپ، سوئاللارغا جاۋاب بېرىشتە بىرىنچىلىككە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن مەسلىھەتچى بەگلىككە ئۆستۈرۈلدى.

م. 155 ـ يىلى (خەن خوەندىنىڭ يۈكشۇ 1 ـ يىلى) ئۇ ئەندىك قارام ئەل كاھبەگلىكىگە ئۆستۈرۈلدى. ئۇ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپلا چەنۇبىي ھونلارنىڭ سول ئۈكەن قانى تەيجى بىلەن قۇتقۇبەگ بودىي قاتارلىق 7000 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ مېيجىگە ھۇجۇم قىلىشىغا دۈچ كەلدى. شەرقىي چياڭلارمۇ پۇتۇنلەي ھونلارغا ئاۋاز قوشتى. ئەمما جاڭ خوەنىڭ قورغىنىدا پەقەت 200 چە ئادەم بار ئىدى. ئۇ ھونلارنىڭ باستۇرۇپ كىرگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ھامانلا قوشۇنىنى تەرتىپكە سېلىپ سەپەرگە ئاتلانماقچى بولدى. سىپاھ ـ بەگلەر ئەسكىرىي كۈچىمىز ئاجىز، دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەيمىز دەپ قاراپ، ئارقا ـ ئارقىدىن يەرگە باش ئۇرۇپ تۇرۇپ جاڭ خوەننى توسماقچى بولدى. جاڭ خوەن

بۇلارغا قۇلاق سالماي سەددىچىن ئۇستىدە بارگاھ تىكىپ لەشكەر توپلىدى ھەمدە سەركەردە ۋاڭ ۋېينى شەرقىي چىاڭلارغا نەسىھەت قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى بويسۇنۇشقا كۆندۈرۈش ۋە چيۈسى ناھىيىسى㉕ نى ئىگىلەپ، جەنۇبىي ھونلار بىلەن شەرقىي چىاڭلارنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئەۋەتتى. نەتىجىدە شەرقىي چياڭ ئاقساقاللىرى كەينىدىن كېلىپ جاڭ خۇەن بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇكەن قان قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە ئۇلارنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى. بودې قاتتىق قورقۇپ كېتىپ ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەندىكى ۋىلايىتى چېگرىسى تىنچلاندى.

چىاڭلارنىڭ ئاقساقلىق جاڭ خۇەننىڭ مېھىر - شەپقىتىدىن تەسىرلىنىپ ئۇنىڭغا 20 ئات تەقدىم قىلدى. شىيەنلىيەن چىاڭلىرىنىڭ ئاقساقلىق ئۇنىڭغا تۆت جۈپ ئالتۇن ھالقا سوۋغا قىلدى. جاڭ خۇەن بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلدى، ئاندىن باش دەپتەرچى جياڭ چىنى چاقىرىپ چىاڭلارنىڭ ئالدىدا قەدەھتىكى مەينى يەرگە چېچىۋېتىپ: «ھەرقانچە كۆپ ئات بولسىمۇ مەن ئۇلارنى ھەرگىز ئۆز ئېغىلىمغا سولىۋالمايمەن، تاغدەك ئالتۇن بولسىمۇ مەن ئۇنى ئۆزۈمنىڭ قىلىۋالمايمەن» دېدى ھەمدە شۇئان ئات ۋە ئالتۇن بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنى چىاڭلارغا قايتۇرۇپ بەردى. چىاڭلار ئەزەلدىن ئاچكۆز كېلىدۇ، ئەمما پاك ئەمەلدارلارنى ھۆرمەت قىلىدۇ. ئىلگىرىكى سەككىز كاھىەگنىڭ ھەممىسى مال - دۇنيانى جېنىدىن ئەزىز كۆرىدىغان كىشىلەر بولغاچقا، چىاڭلار ئۇلاردىن قاتتىق نەپرەتلىنەتتى. جاڭ خۇەن كاھىەگ بولغاندىن كېيىن ئۇ ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولغىنى ئۈچۈن ئابرويى ئېشىپ، تەسىرى كېڭەيدى.

جاڭ خۇەن ھون ئېلىدە تۇرۇشلۇق ئەمىر نۆكەرلىككە ئۆستۇرۇلدى. بۇ چاغدا سۈتۈق ھونلىرى شوفاڭ ۋىلايىتىدىكى

ئوغانلار بىلەن بىرلىكتە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنىنىڭ بارگاھ㉖ دەرۋازىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى چىكىڭ دېگەن يەرگە چېكىنىپ باردى. چېگرا ۋەزىيىتى جىددىيلىشىپ، تۈرلارنىڭ ھەممىسىگە ئوت يېقىلدى. خەن لەشكەرلىرى سارا ئىسمىگە چۈشۈپ، ھەممىسى قېچىش كويىدا بولدى. ئەمما جاڭ خۇەن چېدىر ئىچىدە ئادەتتىكى چاغلارغا ئوخشاشلا قول ئاستىدىكىلەرگە تەپسىر سۆزلەپ ئولتۇراتتى، بۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەرنىڭ يۈرىكىمۇ ئاستا - ئاستا جايىغا چۈشتى. ئاندىن جاڭ خۇەن ئوغانلارغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن يارىشىپ قېلىشقا ئۈندىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ قولى بىلەن سۇتۇق ھونلىرىنىڭ سەردارىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ھون قەبىلىلىرى كېلىپ جاڭ خۇەنگە ئەل بولدى.

م. 158 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 1 - يىلى) سىيانپىيلار چېگرىغا تېگىش قىلغاندا، جاڭ خۇەن جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئىلىنىشجۇجنى باشلاپ سىيانپىيلارنى جازالاپ، ئۇلارنىڭ بىرقانچە ئادىمىنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

م. 159 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 2 - يىلى) لياڭ جى جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى. جاڭ خۇەنمۇ ئىلگىرى لياڭ جىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى ھەمدە ئۇنىڭ قايتىدىن مەنسەپكە تەيىنلىنىشى مەنئى قىلىندى. جاڭ خۇەننىڭ خۇاڭفۇ گۈي بىلەن كۆڭلى يېقىن ئىدى. جاڭ خۇەننىڭ قايتىدىن مەنسەپكە تەيىنلىنىشى مەنئى قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئادەتتىكى دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭ ئۈچۈن سۆز قىلىشقا پېتىنالمىغانىدى. پەقەت خۇاڭفۇ گۈيلا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خانغا يەتتە قېتىم مەكتۇپ سۇنۇپ جاڭ

خۇەننى مەنسەپكە كۆرسەتتى. جاڭ خۇەن ئائىلىسىدە تۆت يىل بىكار يۈرگەندىن كېيىن قايتىدىن ژۇژېي ژىلايىتىنىڭ ژالىيلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ باج - سېلىق، ئالۋان - ياساقلارنى تەكشىدى. مەغلۇبىيەتتىن تىرىپسەرەن بولۇپ كەتكەن لەشكەرلەرنى رىغبەتلەندۈرۈپ ئۇلارغا قوماندانلىق قىلدى. ئومۇمەن ئۇ ھەرقايسى ژىلايەتلەر بويىچە دائىم ئەڭ ياخشى سىياسىي نەتىجىلەرنى يارىتىپ، خېشى رايونىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاپ قالدى. ژۇژېيلىقلارنىڭ نۈرغۈن غەلىتە ئۆرپ - ئادەتلىرى بار ئىدى. جۈملىدىن 2 - ، 5 - ئايلاردا تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ياكى ئاتا - ئانىسى بىلەن ئوخشاش ئايلاردا تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلەتتى. جاڭ خۇەن پۇقرالارغا توغرا قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆگەتتى، جازالاش ۋە مۇكاپاتلاش چارىلىرىنى چىڭىتتى، نەتىجىدە ناچار ئۆرپ - ئادەتلەر ئۆزگەرتىلدى، پۇقرالار ئۇنىڭ ھىممەت - شەپقىتىدىن مىننەتدار بولۇشۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىبادەتخانا ياسىدى. جاڭ خۇەن پەۋقۇلئاددە زور نەتىجىلەرنى يارانقانلىقى ئۈچۈن لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنلۇقىغا ئۆستۈرۈلدى. ئۇ مەنسەپتە بولغان بىرقانچە يىل ئىچىدە يۇجۇ، بىڭجۇ ئايماقلىرىنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى تىنچ بولدى.

م. 166 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 9 - يىلى) ئەتىيازدا ئۇ يۆتكىلىپ ئەمىر ھەرەسلىككە تەيىنلەندى. سىيانپىيلار جاڭ خۇەننىڭ پايتەختكە يۆتكىلىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، شۇ يىلى يازدا جەنۇبىي ھون ۋە ئوغانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ بىرقانچە يولغا بۆلۈنۈپ چېگرىغا باستۇرۇپ كىردى. بەزىدە بەش - ئالتە مىڭ، بەزىدە ئىككى - ئۈچ مىڭ چەۋەندaز چېگرا ياقىسىدىكى توققۇز ژىلايەتكە باستۇرۇپ كىرىپ خەلقنى بۇلىدى ۋە قىرغىن قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە سەككىز - توققۇز مىڭ سىيانپىي چەۋەندازى چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ، شەرقىي

چياڭلارنى قايمۇقتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۇزدى. شۇنىڭ بىلەن شاڭجۇن ۋىلايىتىدىكى چېندى چياڭلىرى، ئەندىكى ۋىلايىتىدىكى شيەنليەن چياڭلىرى بىرلىكتە ۋۇۋېي، جاڭيې ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە چېگرا ۋىلايەتلەردىكى ئارمىيە بىلەن خەلق زور زىيانغا ئۇچرىدى. ئوردا بۇنىڭدىن قاتتىق ئەندىشىگە چۈشۈپ، جاڭ خۇەبىنى ھونىلار ئەمىر نۆكەرلىكىگە تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا توققۇز ۋەزىر دەرىجىلىك ئەمەل بىلەن يۇجۇ، بىڭجۇ ۋە لياڭجۇ ئايماقلىرىنىڭ قوشۇنلىرى ھەمدە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بىلەن ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسىنىڭ قول ئاستىدىكى ئىككى تارام قوشۇنغا نازارەتچىلىك ۋە قوماندانلىق قىلىش، شۇنداقلا بۇ ئۇچ ئايماقنىڭ ئايماقبەگلىرى بىلەن ھەرقايسى ۋىلايەت ۋالىيلىرىنىڭ ئۆز خىزمەتچىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش - چىقالماسلىقىنى تەكشۈرۈپ چىقىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى. ئۇنىڭغا مال ئىنئام بېرىلدى. جاڭ خۇەننىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ 20 تۈمەن ھون ۋە ئوغان كەينى - كەينىدىن كېلىپ ئۇنىڭغا ئەل بولۇشتى. جاڭ خۇەن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى باش جىنايەتچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلارنىڭ كۆڭلىنى ئەمىن ئېتىپ قوبۇل قىلدى. پەقەت سيانپىيلارلا چېگرىدىن ئۆتۈپ قېچىپ كېتىشتى.

م. 167 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈكاڭ 1 - يىلى) ئەتىيازدا شەرقىي چياڭلار ۋە شيەنليەن چياڭلىرىدىن بولۇپ بەش - ئالتە مىڭ چەۋەندەز گۇەنجۇڭ رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ دۇييۇ ناھىيىسى㉗ نى قورشۇۋېلىپ، يۇنياڭ㉘ نى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. يازدا لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بىلەن ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسىنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئىككى تارام قوشۇننى يېتىپ، 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. قىشتا چياڭلاردىن ئەنۇبي، موبيې دېگەن كىشىلەر ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى مەجبۇرلاپ

چاڭئەن ئەتراپىڭ رايونىنى بۆلىدى. جاڭ خۇەن ئەمىر لەشكەر يىن دۇەن بىلەن دۇڭ جۇنى بىرلىكتە ئۇلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. يىن دۇەن ۋە دۇڭ جۇلار توپىلاڭچى چياڭلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن يۈجۇ، بىڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ھۆكۈم سۈردى. ئەگەر تۆھپە سۈرۈشتە قىلىنمىدىغان بولسا جاڭ خۇەنگە تۆرىلىك ئۇنۋانى ھەدىيە قىلىنمىشى كېرەك ئىدى. لېكىن ئۇ ھەرەمئاغىلىرىغا پارا بەرمىگەنلىكى ئۈچۈنلا، ئۇنىڭغا تۆرىلىك ئۇنۋانى بېرىلمەي، پەقەت 200 مىڭ يارماق پۇل ھەدىيە قىلىنىپ، ئائىلىسىدىن بىرلا كىشى نۆكەر بەگلىككە تەيىنلەندى. جاڭ خۇەن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى رەت قىلىپ، پەقەت ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن خۇڭنۇڭ(29) ۋىلايىتى خۇايىن (30) ناھىيىسىگە كۆچۈپ بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئىلگىرى ئوردا چەت - چېگرىدىكىلەرنىڭ ئىچكىرىگە كۆچۈشىگە بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەنىدى، ئەمما جاڭ خۇەننىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى زور بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ كۆچۈشىگە ئالاھىدە رۇخسەت قىلىنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ خۇڭنۇڭلۇق بولۇپ قالدى.

م. 168 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جىەننىڭ 1 - يىلى) جاڭ خۇەن قوشۇننىنى تەرتىپكە سېلىپ، پايتەختكە قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا دۇشاھسانىي ئانا ھاكىمىيەت باشقۇرۇۋاتاتتى. ئۇلۇغ سانغۇن دۇۋۇ بىلەن ئاتا بەگ چېن فەن(31) ھەرەمئاغىلىرىنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىدى. ئەمما ئىش پاش بولۇپ قالغاچقا ھۆددىچى ساۋ جىيې قاتارلىقلار ئوردىدا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلدى. جاڭ خۇەن ئەمدىلا پايتەختكە يۆتكىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن دۇ ۋۇلارنىڭ ئەسلى پىلانىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ساۋ جېي خان نامىدىن ساختا پەرمان چۈشۈرۈپ جاڭ خۇەن بىلەن ئىچكى ئىشلار

ۋەزىرى جۇ جىننى بەش چېرىكچى قوشۇننى باشلاپ دۇ ۋۇنىڭ ئۆيىنى قورشاشقا ئەۋەتتى. دۇۋۇ ئامالسىز ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. چېن فەنمۇ ئۆلتۈرۈلدى. جاڭ خۇەن ئىچكى ئىشلار ۋەزىرلىكىگە ئۆستۈرۈلدى، ئارقىدىنلا ئەمىر ھەرەسلىككە تەينىلەندى. چېن فەن، دۇ ۋۇلارنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن جاڭ خۇەنگە تۆرىلىك ئۇنۋانمۇ ھەدىيە قىلىندى. ئەمما ئۇ جاڭ خۇەنگە ئالدانغانلىقى ئۈچۈن قاتتىق ئازابلىنىپ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۆزىگە بېرىلگەن تۆرىلىك ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلمىدى ۋە تۆرىلىك مۆھۈرى بىلەن مۆھۈر بېغىنى قايتۇرۇۋەتتى. ئۇ بۇنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبۇل قىلمىدى.

(«كېيىنكى خەننامە، 8 - تۇم، 2138 — 2140 - بەتلەر).

دۇەن جيۇڭ، باشقا ئىسمى دۇەن جىمىڭ، ۋۇۋېي ۋىلايىتى گۇزاڭ ناھىيىسىدىن. ئۇنىڭ بوۋىسى ئەمىنىيە دەۋرىدىكى جېڭ بەگلىكىلىك گۇڭ شۇدۇەن[32] ئەۋلادىدىن، ئۇنىڭ ئۆزى غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى دۇەن خۇيزۇڭ[33] نىڭ شىرەم ئەۋرىسى. دۇەن جيۇڭ ياش ۋاقتىدا كامانداز لىق ۋە چەۋەندازلىق ماھارىتىنى پۈختا ئىگىلىگەن، مۇرۇۋەتلىك ئەزىمەتلەرنى ھۇرمەتلەپ، پۇل - مالنى دوست تۇتمىغانىدى. ئوتتۇرا ياشقا كەلگەندە ئىلگىرىكى غايىسىنى ئۆزگەرتىپ، قەدىمشۇناسلىققا ئىشتىياق باغلىغان. دەسلەپتە ئۇ ۋاپادارلىققا كۆرسىتىلدى[34]. كېيىن شىەنلىك قەبرىستانى[35] بېگى ۋە ياڭلىك[36] ھاكىمى بولۇپ تەينىلىنىپ، تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىلەرنى نەتىجىلىك ئورۇندىدى.

ئۇ كېيىن لياۋدۇڭ قارام ئەل كاھىبگىلىكىگە تەينىلەندى. شۇ چاغدا سىپانپىيلار چېگرىغا تاجاۋۇز قىلغاندا ئۇ قوشۇن باشلاپ ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇ دۇشمەن قوشۇنى قورقۇپ چېكىنىپ كېتىپ قالمىسۇن دەپ، ئۆتەڭدىكى ئاتلىقلارغا

خان نامىدىن ئەۋەتىلگەن قوشۇن چېكىنىدۇرۇش توغرىسىدىكى ساختا پەرماننى ئېلىپ ماڭدۇردى. دۇەن جيۇك سەپەر ئۇستىدە يالغاندىن قوشۇن چېكىنىدۇرگەن بولۇپ يول بويى مۆكتۈرمە قويدى. سيانپىيلار ئۇلارنىڭ چېكىنگەنلىكىگە ئىشىنىپ چېگرىدىن ئۆتۈپ دۇەن جيۇڭنىڭ كەينىدىن قوغلىدى. شۇنىڭ بىلەن دۇەن جيۇك زور قوشۇننى جەڭگە ئاتلاندۇرۇپ دۇشمەننىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغىنىنى ئەسىرگە چۈشۈردى. ئەسلىدە دۇەن جيۇك ساختا پەرمان ئويدۇرۇپ چىققانلىقى ئۈچۈن ئېغىر جازاغا تارتىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئۇ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن جىنايىتى يېنىكلىتىلىپ دۇشمەندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن چېگرىغا پالاندى. جازا مۇددىتى توشقاندىن كېيىن مەسلىھەتچى بەگلىككە تەينىلەندى.

بۇ چاغدا تەيشەن ۋىلايىتى㊲ بىلەن لاڭيا بەگلىكى㊳ دىكى قوزغىلاڭچى دۇڭگو دۇ بىلەن گۈڭسۇن جۇ قاتارلىقلار 30 مىڭ ئادەم توپلاپ ناھىيە - ۋىلايەتلەرنىڭ ئامانلىقىنى بۇزدى. گەرچە ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن ئوردا لەشكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇدا بىرقانچە يىلغىچە ئۇلارنى يېڭەلمىدى. م. 156 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈڭشۇ 2 - يىلى) خەن خۇەندى ۋەزىر - ئەمەلدارلارغا قەلەم ۋە ئەلەمدە ئىقتىدارغا ئىگە كىشىلەرنى يۇقىرىغا كۆرسىتىپ بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. ئەمرى زېمىن يىن سۇك دۇەن جيۇڭنى كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن دۇەن جيۇك ئەمىر نۆكەرلىككە تەينىلەندى ھەمدە قوشۇن باشلاپ دۇڭگو دۇ، گۈڭسۇن جۇلەرگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. قالدۇق قوزغىلاڭچىلارنىڭ بەزىلىرى ئەل بولدى، بەزىلىرى قېچىپ تاراپ كەتتى. خەن خۇەندى دۇەن جيۇڭغا تۆرىلىك ئۇنۋانى بىلەن 50 تۇمەن يارماق ھەدىيە قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ بىر ئوغلىنى كاتاۋۇللۇققا تەينىلىدى.

م. 159 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 2 ـ يىلى) دۇەن جيۇڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسىلىككە ئۆستۈرۈلدى. دەل شۇ چاغدا شاۋداڭ، شاۋخې، داڭجيەن، لېجيې قاتارلىق سەككىز چياڭ قەبىلىسى لۇڭشى ۋە جىنچېڭ ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىردى. دۇەن جيۇڭ ئۆزى بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىشنى ئىختىيار قىلغان خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى 12 مىڭ چياڭ چەۋەندازى بىلەن بىرلىكتە خۇاڭگۇ جىلغىسىدىن جەڭگە ئاتلىنىپ چياڭلارنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە دۇشمەننىڭ كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ جەنۇبتىن خۇاڭخې دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ ھەربىي ئەمەلدار تېخەن يەن، شيا يۈلەرنى دەريادىن ئۆتۈپ بولغان باتۇر لەشكەرلەرنى تاللاپ تېخى دەريادىن ئۆتۈپ بولالمىغانلارغا ئارغامچا تاشلاپ دەريادىن ئۆتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار لۇتىڭ دېگەن جايدا دۇشمەن بىلەن قايتا تۇتۇشۇپ چياڭلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. نەتىجىدە چياڭ لەشكەرلىرىدىن 2000 ى ئۆلتۈرۈلۈپ، 10 مىڭدىن ئارتۇقى ئەسىرگە ئېلىندى. قالغانلار ئالمان ـ تالمان قېچىپ كېتىشتى.

ئىككىنچى يىلى (م. 160 ـ يىلى، خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 3 ـ يىلى) ئەتىيازدا قالدۇق چياڭلار يەنە شاۋخې چياڭلىرىنىڭ ئاقساقىلى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، جاڭيې ۋىلايىتىگە تېگىش قىلىپ جۇلۇ قورغىنىنى ئىشغال قىلىۋالدى. جاڭيې قارام ئېلىدىكى ئەمەلدار ۋە پۇقرالار㊴نى قىرغىن قىلدى ھەمدە 1000 دىن ئوشۇق ئۇرۇقداش قەبىلىنى يىغىپ، قوشۇن توپلاپ تاڭ سەھەردە دۇەن جيۇڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. دۇەن جيۇڭ ئاتتىن چۈشۈپ ئۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. چۈش بولغاندا ئۇنىڭ قىلىچى سۇنۇپ، ئوقى تۈگىدى. دۇشمەن قوشۇنىمۇ چېكىنىشكە باشلىدى. دۇەن جيۇڭ ئۇلارنىڭ كەينىدىن تېز قوغلاپ جەڭ قىلغاچ ئالغا باستى. ئۇلار دۇشمەن قوشۇنى بىلەن كېچە ـ كۈندۈز جەڭ قىلىپ، قورساق ئاچقاندا خام گۆش يەپ،

ئۇسسىغاندا يەردىكى قارنى يەپ، 40 نەچچە كۈندىن كېيىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش مەنبەسى جىشى تېغىغا يېتىپ كېلىپ چېگرىدىن 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقلاپ كەتكەنىدى. ئۇلار شاۋخې چياڭلىرىنىڭ سەردارىنى ئۆلتۈردى، ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىرگە ئېلىنغان دۈشمەن سانى 5000 دىن ئاشتى. دۈەن جيۇڭ يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ شىچىڭ چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلدى، 1600 دىن ئوشۇق چياڭ ئۆلتۈرۈلدى ۋە سۇغا غەرق بولدى. شۇنىڭ بىلەن شاۋداڭ چياڭلىرىدىن 90 نەچچە كىشى دۈەن جيۇڭ بارگاھى ئالدىغا كېلىپ ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئارغۇن چياڭلار بەيشى تېغى(40) غا توپلىشىپ مۇداپىئە كۆردى. دۈەن جيۇڭ لەشكەر تارتىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ 3000 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. شۇ يىلى قىشتا لېجيې، لىڭۋۇ چياڭلىرى چيەنجيېگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرانى ئۆلتۈردى ھەم بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. دۈەن جيۇڭ قوشۇنى چياڭلارنىڭ بارگاھ ـ ئىستىھكاملىرىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى قۇتۇلدۇرۇپ نەچچە يۈز دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى.

م. 161 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 4 ـ يىلى) قىشتا شاڭجۇن ۋىلايىتىدىكى چېندى چياڭلىرى، لۇڭشى ۋىلايىتىدىكى لاۋجيې، ۋۇۋۇ چياڭلىرى بىرلىكتە بىڭجۇ ۋە لياڭجۇ ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىردى. دۈەن جيۇڭ خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى چياڭلارنىڭ پىدائىي قوشۇنىنى باشلاپ، ئاسىي چياڭلارنى جازالىدى. لياڭجۇ ئايماق بېگى گو خۇڭ تۆھپە تالىشىش ئۈچۈن، جاھىللىق بىلەن دۈەن جيۇڭ قوشۇنىنى توختىتىۋالدى، يات پىدائىيلارنىڭ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ۋاقتى ئۈزىراپ كەتكەنلىكتىن ئۆز يۈرتى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى سېغىنىپ ھەممىسى ئاسىيلىق قىلدى. ئەمما گو خۇڭ گۇناھنىڭ ھەممىسىنى دۈەن جيۇڭغا دۆڭگەپ قويغاچقا، دۈەن جيۇڭ پەرمان

بويىچە زىندانغا تاشلىنىپ جازاغا تارتىلدى ھەمدە سوت قاماقخانا(41) غا ئېغىر ئەمگەككە سېلىشقا تاپشۇرۇلدى. نەتىجىدە چىاڭلار تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ نۇرغۇنلىغان شەھەر - قورغانلارنى ئىگىلىۋالدى. ئۇلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، بىڭجۇ ۋە لياڭجۇ ئايماقلىرىغا تەۋە ۋىلايەتلەردە خالىغانچە ئۇرۇپ - سوقۇپ يۈردى. شۇنىڭ بىلەن مىڭلىغان ئەمەلدار ۋە پۇقرا ئوردا پېشايۋىنىغا يىغىلىپ دۆەن جېۋىڭ ئۆچۈن ھەق تەلەپ قىلىشتى. ئوردا دۆەن جېۋىڭ گوخۇڭنىڭ قارا چاپلاپ زىيانكەشلىك قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقىنى بىلىپ، پەرمان چۈشۈرۈپ دۆەن جېۋىڭدىن ئەمەلىي ئەھۋالنى سۈرۈشتۈردى. ئەمما دۆەن جېۋىڭ ئۆزىنىڭ خاتالىقىنىلا ئېتىراپ قىلىپ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى توغرىسىدا سۆز قىلىشقا پېتىنمىدى. پايتەختتىكى ئەمەلدار، پۇقرالار ئۇنى سابىق مۆتىۋەر دەپ ئاتىشاتتى. شۇنداق قىلىپ دۆەن جېۋىڭ جازا مۇددىتى توشمايلا، دەسلەپ مەسلىھەتچى بەگلىككە، كېيىن ئۆستۈرۈلۈپ لياڭجۇ ئايماق بېگلىككە تەينىلەندى.

بۇ چاغدا دېيىنا چىاڭلىرىدىن بەش - ئالتە مىڭ ئادەم ژۇژۇبې، جاڭيې، جېۋچۈەن ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، پۇقرالارنىڭ ئۆي - ماكانلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. م. 163 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 6 - يىلى) ئاسىي چىاڭلار تېخىمۇ كۈچىيىپ، لياڭجۇ ئايمىقى پۈتۈنلەي قولدىن كەتكىلى تاسلا قالدى. شۇ يىلى قىشتا دۆەن جېۋىڭ قايتىدىن چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلىنىپ، پوچتا (ئۆتەڭ) ئېتى بىلەن ژەزىپە ئۆتەش ئورنىغا يېتىپ كەلدى. ئىككىنچى يىلى (م. 164 - يىلى خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 7 - يىلى) ئەتىيازدا فېڭلۇ، لياڭدۇ، يەننا قاتارلىق ئاسىي چىاڭلاردىن 355 نەپەر ئاقساقال 3000 قەبىلىنى باشلاپ دۆەن جېۋىڭ تۇرۇشلۇق جايغا كېلىپ ئۇنىڭغا ئەل بولدى. ئەمما داڭجېيەن، لېجېي چىاڭلىرى

توپلىشىپ دۆەن جېڭىغا قارشى مۇداپىئە كۆردى. شۇ يىلى قىشتا دۆەن جېڭى 10 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم بىلەن ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، سەردارلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى.

م. 165 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 8 - يىلى) ئەتىيازدا دۆەن جېڭى يەنە لېجيې چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ 400 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەل قىلدى. يازدا دۆەن جېڭى خۇاڭجۇڭغا يۈرۈش قىلىپ، داڭجېيەن چياڭلىرىغا قىلغان ھۇجۇمدا يېڭىلىپ ئۈچ كۈن قورشاۋدا قالدى. ئاخىر زاھىت فەن جىنجاڭ㊷ نىڭ ھېيلىسى بويىچە قوشۇننىنى كېچىدە مەخپىي ھالدا چېكىندۈرۈپ چىقىپ، ئاندىن داقا - دۆمباقلارنى چالغان ھالدا قايتىدىن جەڭگە ئاتلىنىپ چياڭلارنى قاتتىق يەڭدى. بىرقانچە مىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. دۆەن جېڭى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، تاغ - جىلغىلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، نۇرغۇن جايلارنى بېسىپ ئۆتتى. ئەتىيازدىن كۈزگىچە جەڭ قىلمىغان كۈنى بولمىدى. نەتىجىدە چياڭلار ئاچلىق ۋە ھېرىپ - چارچاشتىن تىرىپەرەن بولۇپ شىمالدىكى ژۇژۇبي ژىلايىتىگە قېچىپ بېرىپ پۇقرالارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى.

ئومۇمەن، دۆەن جېڭى ئىلىپ بارغان غەربىي چياڭلارنى تارمار قىلىش جەڭىدە جەمئىي 23 مىڭ دۈشمەننىڭ كاللىسى ئىلىندى، نەچچە ئون مىڭ ئادەم ئەسىرگە ئىلىندى، 8 مىليون تۈياق چارۋا - مال ئولجا قىلىندى، 10 مىڭدىن ئارتۇق قەبىلە ئەل بولدى. خەن خۇەندى دۆەن جېڭىغا دۈشياڭ㊸ تۆرىسى دېگەن ئۇنۋان بىلەن 500 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال قىلدى.

م. 167 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈڭكاڭ 1 - يىلى) داڭجېيەن چياڭلىرى قايتىدىن توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار 4000 دىن ئوشۇق ئادەم توپلاپ، ژۇژۇبي ژىلايىتىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. دۆەن جېڭى ئۇلارنى لۇەننياز ناھىيىسى㊹ گىچە قوغلاپ

قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇلارنىڭ سەردارى بىلەن 3000 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي چىاڭلار ئۇزۇل - كېسىل باستۇرۇلدى. لېكىن شەرقىي چىاڭلارنىڭ شىيەنلىيەن قاتارلىق قەبىلىلىرى كۈنپېتىشقا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن ما شىيەنتىڭ پۈتۈن قوشۇننى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئوردا ئۇلارنى جازالاشقا ئاجىزلىق قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار چاڭئەن ئەتراپى رايونلىرىغا كۆپ قېتىم پاراكەندىچىلىك سالدى. كېيىن لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى خۇاڭفۇ گۇي بىلەن ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەنلەر ئۇلارنى ئۇدا بىرقانچە يىل ئەل بولۇشقا كۆندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەل بولغاندىن كېيىن يەنە ئاسىيلىق قىلىپ تۇردى. خەن خۇەندى دۇەن جيۇڭغا يارلىق چۈشۈرۈپ «شىيەنلىيەن بىلەن شەرقىي چىاڭلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ئاسىيلىق قىلدى، ئەمما خۇاڭفۇ گۇي بىلەن جاڭ خۇەن كۈچلۈك قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنى ۋاقتىدا تىنچلاندۇرالمىدى. مەن سىزنى قوشۇن يۆتكەپ شەرقتە شىيەنلىيەن چىاڭلىرىنى جازالاشقا ئەۋەتىشىنى ئۆيلاۋاتىمەن. قانداق قىلغاندا مۇۋاپىق بولىدۇ؟ يەنمۇ پۈختا ئويلىنىپ ئۈنۈملۈك چارە - تەدبىر تېپىپ چىققايسىز» دېدى. شۇنىڭ بىلەن دۇەن جيۇڭ خانغا تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ سۇندى: «پېقىر شىيەنلەن چىاڭلىرى بىلەن شەرقىي چىاڭلار گەرچە كۆپ قېتىم توپىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە 20 مىڭچە ئۇرۇقلىنىڭ خۇاڭفۇ گۇيگە ئەل بولغانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمەن. دېمەك، ئۇلارنىڭ ياخشىسى بىلەن يامىنىڭ پەرقى ئايرىلىپ بولدى. قالدۇق ئاسىي چىاڭلارنىڭ سانى ھېچقانچە ئەمەس. ھازىر جاڭ خۇەننىڭ ئارىسالدى بولۇپ چىاڭلارغا ئۇزۇنغىچە يۈرۈش قىلماسلىقىدىكى سەۋەب شۇكى، جاڭ خۇەن چىاڭلار كۆرۈنۈشتە پارچىلىنىپ تۇرغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئىچكى جەھەتتە ئىتتىپاق، ئەگەر خان

لەشكىرى يېتىپ بارسىلا ئۇلارنى ئۇركۈتۈپ قويىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قىش پەسلىدىن ئەتىياز پەسلىگىچە ئۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن ئادەملىرى ماغدۇرسىزلىنىپ، مال - چارۋىلىرى ئورۇقلاپ ئۆزلۈكىدىن يىمىرىلىشى تەبىئىي، دەپ قارىغان. ئۇ ئەل بولۇشقا ئۇندەش ئارقىلىق ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلمايلا كۈچلۈك دۈشمەننى بويسۇندۇرماقچى، خالاس. پېتىرىنىڭ قارىشىچە، چىڭلارنىڭ بۆرىنىڭكىدەك ياۋۇز نىيىتىنى مېھىر - شەپقەت بىلەن قايىل قىلىش كېرەك. ئۇلار گەرچە ئاجىزلاپ كۈچ - ماغدۇرى قالمىغان چاغدا بويسۇنسىمۇ، لېكىن خان لەشكىرى كەتكەن ھامان قايتىدىن توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئۇلارغا نىسبەتەن ئۇزۇن نەيزىنى ئىككى بېقىنىغا تىرەپ، ئۆتكۈر قىلىچنى بوينىغا تاقاپ تۇرۇشتىن باشقىسى بىكار. مۆلچەرىمچە، شەرقىي چىڭلاردىن ئېشىپ قالغان 30 مىڭدىن ئارتۇق ئۇرۇقنىڭ تۇرۇشلۇق جايى چېگرا ئىچىدە⑮، ئۇلارغا بېرىش يولىدا ھېچقانداق خەتەرلىك توسالغۇ جاي يوق. گەرچە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەن، چې، چىن، جاۋ بەگلىكلىرىدەك تەدبىر يۈرگۈزىدىن ئىتتىپاق تۈزۈش⑯ ۋەزىيىتى شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئۇزۇندىن بېرى بىگجۇ ۋە لياڭجۇ ئايماقلىرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ كەلدى، چاڭئەن ئەتراپى رايونلىرىغا كۆپ قېتىم باستۇرۇپ كىردى. ئۇلارنىڭ تەھدىت سېلىشى بىلەن شىخې ۋە شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىدىكى لەشكەر ھەم پۇقرالار ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كېتىشتى، ئەندىكى، بېيدى ۋىلايەتلىرى يەككە - يېگانە ھالەتتە خەۋپ ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ. شىمالدا يۈنجۇڭ، ۋۇيۈەن ۋىلايەتلىرىدىن تارتىپ، غەربتە خەنياڭ ۋىلايىتىگىچە بولغان 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق جايىنى ھونلار بىلەن ھەرقايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەرگە مەنسۇپ چىڭلار بىرلىكتە ئىگىلەپ تۇرۇۋاتىدۇ، بۇ خۇددى چىقان بىلەن يوشۇرۇن كېسىلگە ئوخشاش بەدەنده ساقلىنىپ

تۇرۇۋاتىدۇ، ئەگەر يىلتىزىدىن يوقاتمىغاندا تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ. ھازىر ئەگەر 5000 ئاتلىق لەشكەر، 10 مىڭ پىيادە لەشكەر، 3000 جەڭ ھارۋىسى ئەۋەتىلسە، ئۇچ قىش، ئىككى ياز جەڭ قىلىپ ئۇلارنى يېڭىپ تىنچىتقىلى بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن تۇرلۇك لەشكىرىي خىراجەت قوشۇلۇپ، جەمئىي 5 مىليارد 400 مىليون يارماق كېتىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ھەممە چىڭلارنى يوقىتىپ، ھونلارنى ئۈزاققىچە بويسۇندۇرغىلى بولىدۇ، ئىچكى رايونلارغا كۆچۈرۈپ كېتىلگەن ناھىيە ـ ژىلايەتلەر(47) نىمۇ ئەسلى جايىغا قايتۇرغىلى بولىدۇ. مېنىڭ ھېسابلاپ كۆرۈشۈمچە، خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 4 ـ يىلى (م. 110 ـ يىلى) چىڭلار توپلاڭ كۆتۈرۈپ 14 يىل داۋاملاشقان، توپلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن 24 مىليارد يارماق چىقىم قىلىنغان. يۈكچې يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى(48) دە يەنە يەتتە يىللىق چىڭلارنى جازالاش ئۇرۇشى بولۇپ، 8 مىليارد تىن كۆپرەك يارماق چىقىم قىلىنغانىدى. ئەمما شۇنچە زور چىقىم قىلىنغان بىلەن ئۇلارنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتالمىغان: ئۇلارنىڭ قالدۇقلىرى يەنە قوزغىلىپ توپلاڭ كۆتۈرۈپ، بۇگۈنكى كۈندە چوڭ بالايىئاپەت كەلتۈرۈۋاتىدۇ. مۇبادا بىز ھازىر قوشۇنىمىز بىلەن خەلقىمىزنى ۋاقتىنچە ئىشقا سېلىپ جاپا چەكمەيدىكەنمىز، ئۇنداقتا بىزگە مەڭگۈلۈك تىنچلىق بولمايدۇ. پېقىر ئۆزۈمنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق قابىلىيىتىمنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىپ ئوردىنىڭ قوبۇل كۆرۈپ ئىشلىتىشىنى كۈتۈۋاتىمەن». خەن خۇەندى ئۇنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، پۈتۈنلەي ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە قىلدى.

م. 168 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جىيەننىڭ 1 ـ يىلى) ئەتىيازدا دۇەن جيۇڭ 10 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم باشلاپ، 15 كۈنلۈك ئوزۇق ـ تۇلۇك بىلەن پېڭيانگ(49) ناھىيىسىدىن ئۇدۇل گاۋپېڭغا يۈرۈش قىلىپ شىيەنلىيەن چىڭلىرى بىلەن فېڭيى تېغىدا

ئېلىشتى. چياك قوشۇننىڭ ئادەم سانى كۆپ، ھەيۋىسى زور بولغاچقا، دۆەن جيۇڭنىڭ لەشكەرلىرى سەل ئالاقزادە بولۇشتى. شۇنىڭ بىلەن دۆەن جيۇڭ ئۇچى ئۇزۇن ئوق، ئۆتكۈر قىلىچ ۋە ئۇزۇن نەيزە ئىشلىتىدىغان لەشكەرلەرنى ئوچ قاتار قىلىپ تىزىپ، ئۇلارنىڭ ئىككى چېتىگە كامانداز لارنى تۇرغۇزدى. ئاندىن يېنىك جابدۇنغان چەۋەندازلارنى پىيادە لەشكەرلەرنىڭ ئىككى يېنىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ لەشكەر ۋە سەركەردىلەرگە ئىلھام بېرىپ: «بىز ھازىر يۇرتىمىزدىن بىرقانچە مىڭ چاقىرىم يىراقلاپ كەتتۇق، ئالغا ئىلگىرىلىسەك ئىشىمىز ۋۇجۇدقا چىقىدۇ، چېكىنسەك ھەممىمىز تۇگىشىمىز. نام - ئابروي قازىنىش ئۈچۈن ھەممىمىز ئورتاق تىرىشايلى!» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن قوشۇن چۇقان كۆتۈرگىنىچە دۈشمەنگە ئۇچقاندەك ئېتىلىپ باردى. دۆەن جيۇڭ ئات چاپتۇرۇپ دۈشمەن سېپىگە بۆسۈپ كىرىپ باتۇرلارچە ئېلىشتى. نەتىجىدە چياك قوشۇننى قاتتىق يېڭىپ، 8000 دىن ئارتۇق دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 280 مىڭ تۈياق چارۋا - مال ئولجا ئالدى.

بۇ چاغدا شاھاسانە ئانا ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقانىدى. ئۇ: «شيەنليەن چياڭلىرى ۋە شەرقىي چياڭلار ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئاپەت پەيدا قىلىپ كەلدى. دۆەن جيۇڭ ئالدىنقى قېتىم ياۋلارنى چوقۇم ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىش توغرىسىدا پىكىر بايان قىلغانىدى. ئۇ قار = شۇبرغانغا قارىماي كېچە - كۈندۈز يۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننىڭ ئوق ۋە تاشلىرىدىن باش قاچۇرماي قول ئاستىدىكىلەرنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەن ۋە رىغبەتلەندۈرگەنىدى. ئون كۈنگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ياۋۇز دۈشمەننى يېڭىپ چېكىندۈردى، دۈشمەننىڭ جەسىتى تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. توپ - توپ ئەسىرلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ، سان - ساناقسىز مال - چارۋىلارنى ئولجا ئالدى. دېمەك، ئۇ 100 يىللىق نوموسنى ئاقلاپ، قۇربان بولغان سادىق - قەيسەر

سانغۇنلار(50) نىڭ روھىنى تىنچلاندۇردى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى زور، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇيمەن. شەرقىي چىڭلار پۈتۈنلەي تىنچىتىلغاندىن كېيىن، تۆھپىلىرى بىردەك ئەنگە ئېلىنىدۇ. ھازىر دۆەن جيۇڭغا ۋاقتىنچە 200 مىڭ يارماق ھەدىيە قىلىنىپ، ئائىلىسىدىن بىر كىشى كاتاۋۇللۇققا تەيىنلەنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى ھەمدە ئوردا خەزىنە مەھكىمىسى(51) گە پۇل ۋە رەڭدار يىپەك توقۇلمىلارنى يىغىپ ئۇنىڭغا ئەۋەتىپ، ھەربىي خىراجىتىنى كۆپەيتىپ بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. دۆەن جيۇڭنى چىڭلارنى تارمار قىلغۇچى سانغۇنلۇققا تەيىنلىدى.

يازدا دۆەن جيۇڭ يەنە جياۋمېن(52) دېگەن يەرگە چىقىپ چىڭلارنى قوغلاپ زۇماشۇي دەريا سى(53) بويىغا يېتىپ كەلدى. ئارقىدىنلا چىڭلارنىڭ شېيەن سازلىقى(54) دا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ شۇ ھامان يېنىك جابدۇنغان قوشۇننى باشلاپ، يۇرۇش سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، بىر كېچە - كۈندۈزدە 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول بېسىپ، تاڭ سەھەردە چىڭلار تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. قالدۇق دۇشمەنلەر لوچۈەن(55) گە قېچىپ بېرىپ توپلىشىپ مۇداپىئە كۆردى. دۆەن جيۇڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاتلىقلار ئەمىر لەشكىرى تېەن يەننى 5000 ئادەم باشلاپ دۇشمەننىڭ شەرق تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشقا، پەخرىي ئەمىر لەشكەر شيا يۈنى 2000 ئادەم باشلاپ دۇشمەننىڭ غەرب تەرىپىگە ئايلىنىپ ئۆتۈشكە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا چىڭلار ئالتە - يەتتە مىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، تېەن يەن قاتارلىقلارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، تېەن يەن قاتارلىق كىشىلەر چىڭلار بىلەن ئېلىشتى، نەتىجىدە چىڭلار يېڭىلىپ قاچتى. دۆەن جيۇڭ قوشۇننى باشلاپ ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەپ، تېەن يەن، شيا يۈلەر بىلەن بىللە دۇشمەننىڭ كەينىدىن لېگشيەن دەريا سى(56) بويىغىچە قوغلاپ باردى.

لەشكەرلەرنىڭ قورسىقى ئېچىپ، گاللىرى قۇرۇشۇپ كەتكەن بولسىمۇ، دۇەن جيۇڭ يەنىلا پۈتۈن قوشۇننى ئىشقا سېلىپ بۇ دەريانى ئىگىلەشكە كىرىشتى، چياڭلار يەنە يېڭىلىپ قاچتى. بۇ چاغدا دۇەن جيۇڭنىڭ قوشۇنى دۇشمەن قوشۇنىغا يېتىشۇالدى. چياڭلار جەڭ قىلغاچ چېكىنىپ لىڭۇ جىلغىسى(57) غا يېتىپ بارغاندا دۇەن جيۇڭ بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيگەن ھالدا ھەممىدىن بۇرۇن دۇشمەن قورغىنىغا باستۇرۇپ چىقتى. بۇنى كۆرگەن لەشكەرلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئارقىدا قېلىشقا پېتىنمىدى. شۇنىڭ بىلەن چياڭلار قاتتىق يېڭىلىپ، قورال - ياراغلىرىنى تاشلاپ ئالاقزادە بولۇپ قېچىشتى. خەن قوشۇنى ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئۇچ كېچە - كۈندۈز جەددىي قوغلاپ، لەشكەرلەرنىڭ پۈتلىرى قاپىرىپ كەتتى. ئۇلار تاكى جىگىيڭ ناھىيىسىگىچە قوغلاپ بارىدى، چياڭلارنىڭ قېپقالغان 4000 ئۇرۇقنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي خەنياڭ ۋىلايىتىدىكى تاغ - جىلغىلارغا قېچىپ كىرىپ كېتىشتى.

بۇ چاغدا جاڭ خۇەن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «شەرقىي چياڭلار گەرچە مەغلۇپ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقاتماق قىيىن. دۇەن جيۇڭ ئالدىراڭغۇ، كەسكىن. چياڭلارنى دائىم مەغلۇپ قىلىپ تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارنى مېھىر - شەپقەت ئارقىلىق ئەل بولۇشقا. كۆندۈرۈپ، كېيىن پۈشايمان قىلىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش زۆرۈر» دېدى. خەن لىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ، دۇەن جيۇڭدىن ئەھۋال سۈرۈشتە قىلدى. دۇەن جيۇڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «پېقىر شەرقىي چياڭلارنىڭ گەرچە ئادەمى كۆپ بولسىمۇ ئەمما تەبىئىتى ئاجىز بولۇپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشنىڭ ئاسانلىقىنى بۇرۇندىن بىلەتتىم. شۇڭا

ئۆزۈمنىڭ ئەخمىقانە قارىشىمنى قايتا - قايتىلاپ يۇقىرىغا بايان قىلىپ، مەڭگۈلۈك تىنچلىق ئورنىتىشنىڭ تەدبىرىنى ئويلىغانىدىم. ئەمما ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەن چياڭلار قۇدرەتلىك، ئۇلارنى يېڭىش قىيىن، شۇڭا ئۇلارغا نىسبەتەن ئەل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك، دېدى. ئۇلۇغ خان ئالىيلىرى ئادىل ھۆكۈم چىقىرىپ، پېقىرنىڭ ئەرزىمەس پىكرىنى قوبۇل قىلدىلا. شۇڭلاشقا پېقىرنىڭ چارە - تەدبىرى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، جاڭ خۇەننىڭ پىلانى ئىنكار قىلىندى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇنىڭ ئويلىغىنىنىڭ ئەكسىچە بولغاچقا، ئۇ كۆڭلىدە ماڭا ئۆچمەنلىك ساقلىدى. ئۇ ئاسىي چياڭلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، ياغلىما سۆزلەرنى قىلىپ، پېقىرنىڭ قوشۇنىنى كۆپ قېتىم يېڭىلگەن، دېدى. يەنە تېخى چياڭلارمۇ تەڭرى بىلەن زېمىنىنىڭ پۈشتى، ئۇلارنى قىرىپ تۈگىتىۋېتىشكە بولمايدۇ. تاغ - جىلغىلار شۇنچە كەڭ تۇرسا، ئۇ يەرلەرنى ئادەمسىز قۇپقۇرۇق، جىمجىت قويۇشقا بولمايدۇ. ئادەم كۆپ ئۆلتۈرۈلسە ئۇلارنىڭ قېنى كەڭ دالىنى بۇلغاپ ئىناقلىقنى بۇزۇپ، كۆلپەت ئېلىپ كېلىدۇ، دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىپ يۈرۈپتۇ. كەمىنىلىرى ئويلايدۇكى، جۇ سۇلالىسى(58) ۋە چىن سۇلالىسى(59) دەۋرلىرىدە رۇك - دىلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئايەت كەلتۈرگەن، بۇيۇك خانلىقىمىز رونىق تاپقاندىن بۇيان، چياڭلارنىڭ توپلىڭى ھەممىدىن ئېغىر زىيان كەلتۈردى، ناۋادا ئۇلار پاك - پاكىز يوقىتىلماي ۋاقتىنچە ئەل بولغان ھالەتتىمۇ، پۈرسەت تاپسىلا يەنە توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە شىيەنلىيەن چياڭلىرى قايتا - قايتا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ناھىيە - كەنتلەرنى بېسىۋېلىپ، ئادەم ۋە مال -

مۇلۇكلەرنى تالان - تاراج قىلدى، قەبرىلەرنى قېزىپ جەسەتلەرنى ئېچىپ تاشلىدى. دېمەك، ھاياتلار بىلەن ئۆلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا كۈلپەتكە ئۇچرىدى. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن تەڭرى مېنىڭ قولۇم ئارقىلىق ئۇلارنى جازالىدى. ئۆتمۈشتە شىڭ بەگلىكى(60) نىڭ ھۆكۈمرانى زالىم بولغىنى ئۈچۈن ۋېي بەگلىكى(61) ئۇلارنى جازالاشقا قوشۇن ئەۋەتكەن، بۇ قوشۇن سەپەرگە ئاتلانغان كۈنىلا شىپالىق يامغۇر ياغقانىدى. پېقىر جەڭگە ئاتلانغاندىن بۇيان يېز كۈنلىرى كەينى - كەينىدىن شىپالىق يامغۇر يېغىپ، مول ھوسۇل ئېلىندى. پۇقرالار كېسەلگە گىرىپتار بولمىدى. پال سېلىپ تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىنغاچقا ئاپەت يۈز بەرمىدى. خەلقنىڭ رايىنى كۆزەتكەچكە سەركەردىلەر بىلەن لەشكەرلەر ئىناق ھەم بىر نىيەتتە بولۇپ، ھەممە جەڭدە غالىب چىقتۇق. چىاۋمېننىڭ غەربىدىن لوچۇەننىڭ شەرقىغچە بولغان كەڭ رايوندا ئىلگىرى تىڭ ئېچىش قارارگاھلىرى بىلەن ناھىيە - يېزىلار بىر - بىرىگە تۇتىشىپ تۇراتتى. ئۇ يەرلەر تاغلىرى ئېگىز، دەريالىرى خەتەرلىك ھەمدە يولى يىراق جايلارمۇ بولماستىن، ئات ۋە ھارۋىلار بىخەتەر قاتنىيالايتتى. شۇڭلاشقا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىماسلىقى كېرەك ئىدى. ئېنىقلىشىمچە، جاڭ خۇەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى ھەم ھەربىي ۋەزىپىسى زىممىسىگە ئالغان تۇرۇقلۇق، ئىككى يىلغىچە لەشكەر تۇرغۇزۇپمۇ ياۋلارنى تىنچىتالمىدى. ئۇ ئاقارتىش ۋە ساۋابلىق ئىشلارنى يولغا قويۇش، ئۇرۇشنى توختىتىش ئارقىلىق ۋەھشىي، مۇتتەھەم دۇشمەننى ئەل بولۇشقا كۆندۈرۈشنى خام خىيال قىلىپ يۈردى. ئۇ بىمەنە سۆزلەرنى قىلىپ، ئەنئەنۋى

قائىدە - يوسۇنلاردىن چەتلەپ، سۆزىنى دەللىلەپ بېرەلمىدى. بۇنداق دېيىشتىكى سەۋەب، ئىلگىرى شىيەنلىيەن چياڭلىرى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ باستۇرۇپ كىرگەندە جاۋ چۈگو(62) ئۇلارنى ئىچكى رايونغا كۆچۈرگەن، جيەندىڭ چياڭلىرى چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سالغاچقا مايۇەن ئۇلارنى چاڭئەن ئەتراپى رايونغا كۆچۈرگەن. ئۇلار دەسلەپتە بويسۇنغان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىر توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تا بۇگۈنكىگە قەدەر ئاپەت بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يىراقنى كۆزلەيدىغان كىشىلەر بۇنىڭدىن تەشۋىشلەنمەي قالمايدۇ. ھازىر يېقىن ئەتراپىنىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ نوپۇس سانى ئاز بولۇپ، ئۇلار كۆپ قېتىم چياڭلارنىڭ زىيان - زەخمىتىگە ئۇچرىغان. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە ئەل بولغان چياڭلارنى خەن پۇقرالىرى بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتۇرماقچى بولۇش خۇددى مۇنبەت ئېتىزغا تىكەنلىك ياۋا ماندارىن بىلەن ياۋا چىلان دەرىخىنى تىككەندەك، ئۆينىڭ ئىچىدە زەھەرلىك يىلان باققاندەك ئىش ئەمەسمۇ، شۇڭا ھېچقىر بۇيۇك خەن سۇلالىسىنىڭ نامى - شۆھرىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇزاق مۇددەتلىك سىياسەت - تەدبىر تۈزۈپ چىقتىم، يەنى ئۇلارنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇپ تاشلاپ، نەسلىنى قۇرۇتماقچىمەن. ئۇچ يىللىق ھەربىي خىراجەت ئۈچۈن ئەسلىدە 5 مىليارد 400 مىليون يارماق مۆلچەرلەنگەنىدى. ھازىر دەل بىر يىل توشتى، ئىشلىتىلگەن خىراجەت ئومۇمىي ھېسابنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدۇ، ئەمما قالدۇق ئاسىي چياڭلار خۇددى ئوچاقنىڭ تېگىدە قالغان كۈلنىڭ توزۇپ كېتىدىغىنىغا ئوخشاش ناھايىتى تېزلىكتە تۈگىشىدۇ. ھېچقىر تاپشۇرۇۋالغان

هەر قېتىملىق يارلىقتا ئالىيلىرى قوشۇننى ئوردا يىراقتىن كونترول قىلىپ تۇرمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدىلە، بۇ گەپكە ئەمەل قىلىنىپ، بارچە ئىشنى پېقىرنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇنداق قىلغاندىلا كونكرېت ئەھۋالغا قارىتا جانلىق تەدبىر قوللانغىلى، پايدىلىق پۇرسەتنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويۇشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ» دېدى.

م. 169 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جيەننىڭ 2 ـ يىلى) خەن لىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ، ئوردا مەلۇمچىسى فېڭ چەننى خەنيانڭ ۋىلايىتىدە تارقاق يۈرگەن چياڭلارنى ئەل قىلىشقا ئەۋەتتى. دۇمەن جيۇڭ ئەتىياز پەسلىدە دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئالدىراش، پۇقرالارنىڭ ھەممىسى ئېتىزدا ئىشلەيدۇ. گەرچە چياڭلارنى ۋاقتىنچە ئەل قىلغىلى بولسىمۇ، لېكىن خانلىقنىڭ ئۇلارنى تەمىنلەيدىغان ئاشلىقى بولمىغاچقا، ئۇلار جەزمەن يەنە پۇقرالارنى تالان ـ تاراج قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمى بوش، تەييارلىقسىز تۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لەشكەر ئەۋەتىپ تۇيۇقسىز زەربە بەرسەك ئۇلارنى چوقۇم تەلتۆكۈس يوقىتالايمىز، دەپ ئويلىدى. شۇ يىلى يازدا دۇمەن جيۇڭ شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ ئىلگىرىلەپ، چياڭلار تۇرۇۋاتقان فەنتىڭ تېغى⑥③ غا 40 — 50 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا قارارگاھ تىكىپ، تېمەن يەمەن بىلەن شيا يۈنى 5000 ئادەم باشلاپ تاغ چوققىسىنى ئىگىلەشكە ئەۋەتتى. چياڭلار پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە: «تېمەن يەمەن، شيا يۈلەر مۇشۇ يەردىمۇ؟ خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى چياڭلارنىڭ پىدائىي قوشۇنى قېنى؟ بىز بۈگۈن سىلەر بىلەن ھايات ـ ماماتجېڭى قىلىمىز!» دەپ

ۋارقىراپ جار سېلىشتى. بۇنى ئاڭلاپ قوشۇندىكى بەزىلەر قورقۇپ كەتتى. تېخى يەنە لەشكەرلەرگە تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنى رىغبەتلەندۈردى ھەمدە جان تىكىپ جەڭ قىلىپ دۈشمەننى يەڭدى. چىاڭلار قاتتىق يېڭىلىپ شەرققە قېچىپ شېخۇ جىلغىسى(64) غا توپلىشىۋالدى ۋە قوشۇن ئەۋەتىپ جىلغىنىڭ چىقىش ئېغىزلىرىدا مۇداپىئە كۆردى. دۈەن جيۇڭ ئۇلارنى قاچۇرۇپ قويماي بىر يولىلا يوقىتىشنى پىلانلاپ 1000 كىشىنى شىشيەن(65) ناھىيىسىگە ئەۋەتىپ چىاڭلارنى توسۇش ئۈچۈن كەڭلىكى 20 قەدەم، ئۇزۇنلۇقى 40 چاقىرىم كېلىدىغان قاشا ياساتتى. تېخى يەن، شيا يۇ قاتارلىقلارنى 7000 كىشى بىلەن غەربىي تاغقا ئەۋەتتى. لەشكەرلەر ئاغزىغا چوكا چىشلەپ تىۋىش چىقارماي كېچىلەپ غەربىي تاغقا يامىشىپ چىقىپ، دۈشمەن تۇرۇشلۇق جايغا بىر چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەردە ئىستىھكام ياساپ خەندەك كولىدى. دۈەن جيۇڭ يەنە ئەمىر لەشكەر جاڭ كەينى 3000 ئادەم باشلاپ شەرقىي تاغقا چىقىشقا ئەۋەتتى. دۈشمەنلەر شۇ چاغقا كەلگەندىلا تۈيۇپ قېلىپ تېخى يەنلەرگە ھۇجۇم قىلىدى ۋە قوشۇن ئەۋەتىپ، خەن لەشكەرلىرىنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. دۈەن جيۇڭ شەخسەن ئۆزى پىيادىلەرگە ۋە ئاتلىقلارغا قوماندانلىق قىلىپ، دەريا بويىدىن ھۇجۇمغا ئاتلاندى. چىاڭلار چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن دۈەن جيۇڭ جاڭ كەي قاتارلىقلار بىلەن شەرقىي تاغ ۋە غەربىي تاغ تەرەپتىن قىسماقلا ئېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈشمەننى يەڭدى. چىاڭلار يەنە يېڭىلىپ قېچىشتى. دۈەن جيۇڭ ئۇلارنىڭ كەينىدىن شېخۇ جىلغىسىنىڭ ئىككى تەرەپتىكى ئېغىزى ئەتراپىغا

جايلاشقان قاتمۇقات تاغ جىلغىلار ئىچىگىچە قوغلاپ كىرىپ، ھەممىلا جايدا ئۇلارنى يېڭىپ، ئاقساقاللىرى ۋە ئۇلارنىڭ پۇقرالىرىدىن 19 مىڭنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئولجا ئىلىنغان كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق چارۋا - مال بىلەن جۇۋا، چېدىر قاتارلىق بۇيۇملار سان - ساناقسىز ئىدى. فېلىك چەن قاتارلىقلار ئەل بولۇشقا كۆندۈرگەن 4000 چىلىك ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەندىك، خەنياك ۋە لۇكشى ۋىلايەتلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي چىڭلار ئۇزۇل - كېسىل تىنچىتىلدى.

دۇەن جيۇك جەمئىي 180 قېتىم جەڭ قىلىپ، 60038 مىڭ دىن ئوشۇق دۇشمەننى ئۆلتۈردى، 500427 تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا - مال ئولجا ئالدى. ئومۇمىي ھەربىي چىقىم 4 مىليارد يارماق بولۇپ، 400 دىن ئارتۇق ئادىمى جەڭدە ئۆلدى. ئۇنىڭغا شىنغېك⑯ تۆرىسى دېگەن ئۇنۋان بېرىلىپ، 10 مىڭ تۇتۇنلۇك يەر سۈيۇرغال قىلىندى. دۇەن جيۇك قوشۇنىنىڭ رەھىمدىللىك بىلەن باشقۇراتتى، كېسەل بولۇپ قالغان لەشكەرلەرنى ئۆزى بىۋاستە يوقلاپ، جاراھىتىنى ئۆز قولى بىلەن تېڭىپ قوياتتى. ئۇ چەت ۋىلايەتلەردە تۇرغان ئون نەچچە يىل ماپەيىنىدە بىر قېتىممۇ تېگىگە بورا سېلىپ يېتىپ باقمىغان. ئۇ ھەمىشە ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەر بىلەن جاپادا بىللە بولاتتى. شۇڭلاشقا قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭ ئۈچۈن جان تىكىپ جەڭ قىلىشنى خالايتتى.

م. 170 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جيەننىڭ 3 - يىلى) ئەتىيازدا ئۇ پايتەختكە يۆتكەلگەندە خەن ۋە غۇزلاردىن تەركىب

تاپقان 5ρ مىڭدىن ئوشۇق پىيادە ۋە ئاتلىقنىى ھەمدە ئولجا ئېلىنغان تۇلپارلار بىلەن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسىرنى باشلاپ قايتتى. خەن لىگدى يارلىق چۈشۈرۈپ باش ھۆدەيچىنى يارلىق دەستىكى بىلەن خاۋ⑰ دېگەن جايغا ئەۋەتىپ، غەلىبە قۇچۇپ قايتقان سەركەردە ۋە لەشكەرلەردىن ھال سورىدى. قوشۇن پايتەختكە قايتقاندىن كېيىن، خەن لىگدى دۇەن جيۇڭنى دەسلەپ شىغاۋۇللۇققا، كېيىن يەنە گۇرزىدارلىققا ۋە خېنەن ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى. فېڭ ئايىم⑱ نىڭ قەبرىسى ئوغرىلانغانلىقى ئۈچۈن دۇەن جيۇڭنىڭ ئەمىلى تۆۋەنلىتىلىپ كېڭەشبەگ⑲ لىككە تەينىلەندى. كېيىن يەنە مۇپەتتىش چېرىكچىلىككە ئۆستۈرۈلدى.

دۇەن جيۇڭ ئىرادىسىنى بوشاشتۇرۇپ ھەرەمئاغىلىرىغا خۇشامەت قىلغانلىقى ئۈچۈنلا بايلىق ۋە مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قالالىدى. ئۇ ھۆدەيچى ۋاڭ فۇ⑳ بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، قانۇنغا خىلاپ ھالدا ھۆدەيچى جېڭ سا بىلەن دۇڭ تىڭلارنى ئۆلتۈردى. شۇڭا خەن لىگدى ئۇنىڭغا يەنە 4000 تۇتۇن سۇيۇرغاللىق ھەدىيە قىلدى. بۇرۇن ھەدىيە قىلىنغىنى بىلەن قوشۇلۇپ، دۇەن جيۇڭغا جەمئىي 14 مىڭ تۇتۇن سۇيۇرغال ھەدىيە قىلىندى.

ئىككىنچى يىلى (م. 171 ـ يىلى، خەن لىگدىنىڭ جيەننىڭ 4 ـ يىلى) دۇەن جيۇڭ لى شيەننىڭ ئورنىغا ئەمىر لەشكەر بولدى. شۇ يىلى قىشتا ئۇ كېسەل بولۇپ قالغانلىقتىن، بۇ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە مۇپەتتىش چېرىكچىسى بولدى. بىرقانچە يىلدىن كېيىن، ئۇ يىگچۇەن ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى. كۆپ ئۆتمەي يەنە كېڭەشبەگلىككە تەينىلەندى.

م. 179 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ گۈاڭخې 2 ـ يىلى) دۆەن جيۇڭ يەنە چياۋ شۈەننىڭ ئورنىغا ئەمىر لەشكەر بولدى. بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ بىرئايدىن ئاشقاندا كۈن كۆيۈش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، ئۇ ئۆز گۇناھىنى تەكشۈردى⑦1. باشقا مەنسەپدارلارمۇ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئۇنى پاش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن لىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ دۆەن جيۇڭدىن ئەمىر لەشكەرلىك مۆھۈرى بىلەن مۆھۈر بېغىنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇنى دادخاھ ۋەزىرلىنىڭ سوراق قىلىپ، جازالىشىغا تاپشۇردى. بۇ چاغدا مۇپەتتىش چېرىكچى ياڭ چيۇ⑦2 خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ۋاڭ فۇنى ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. مەكتۇپتە دۆەن جيۇڭنىڭ ۋاڭ فۇ بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن جىنايەتىمۇ تىلغا ئېلىنىدى. ياڭ چيۇ يەنە زىندانغا بېرىپ دۆەن جيۇڭنى سوراققا تارتتى. شۇنىڭ بىلەن دۆەن جيۇڭ دورا ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى چېگرىغا سۈرگۈن قىلىندى. كېيىن ھۆددەيچى لۇچياڭ خەن لىڭدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، دۆەن جيۇڭنىڭ بۇرۇن كۆرسەتكەن زور تۆھپىسىنى ئەسكە سالغاچقا، خەن لىڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ دۆەن جيۇڭنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئۆز يۇرتىغا ئورۇنلاشتۇرغۇزدى.

ئىلگىرى دۆەن جيۇڭ (باشقا ئىسمى دۆەن جىمىڭ) بىلەن خۇاڭفۇ گۇي (باشقا ئىسمى جۇاڭفۇ ۋېيمىڭ)، جاڭ خۇەن (تەخەللۇسى جاڭ رەنمىڭ) لەرنىڭ ھەممىسى مەشھۇر ئالىي دەرىجىلىك سانغۇنلاردىن بولغانلىقى ئۈچۈن پايتەختتىكىلەر ئۇلارنى «لياڭجۇلۇق ئۈچ سەركەردە» دەپ ئاتىشاتتى.

«كېيىنكى خەننامە، 8 ـ توم، 2145 ـ 2154 ـ بەتلەر).

① جۇناۋ (朝那) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭلياك ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» ، 903 ـ بەت)

② تۆھپە خاتىرىلىگۈچى بەگ (功曹) ئايماق ياكى ۋىلايەتتە ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتىنى تەكشۈرۈپ خاتىرىلەيدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» 4220 ـ بەت) .

③ ھەر يىلى يىل ئاخىرىدا بەگلىك ۋەزىرى، ۋىلايەت ۋالىيسى ياكى يارەمچى ۋالىيسى ئۆز بەگلىكى ياكى ۋىلايىتىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى، ئومۇمىي كىرىمى، ئومۇمىي چىقىمى، بىر تەرەپ قىلغان دېلولار قاتارلىق ئەھۋاللاردىن خۇلاسە چىقىرىپ، ئورنى ۋە ئىناۋىتى يۇقىرى بولغان بىر ئەمەلدارنىڭ ئوردىغا ئەۋەتىپ مەلۇم قىلدۇراتتى. ئوردىغا مەلۇم قىلىشقا ئەۋەتىلگەن ئەمەلدار ئوردىغا مەلۇمات يەتكۈزگۈچى دەپ ئاتىلاتتى.

(بىر تومۇق «سىغەي» ، 169 ـ بەت، تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 60 ـ بەت)

④ ئىككى قارارگاھ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» دە ئىزاھلىنىشچە ئىككى قارارگاھ يۇڭ قارارگاھى ۋە چاڭئەن باش قارارگاھىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن) .

⑤ ئىككى ۋىلايەت ئەندىك ۋىلايىتى ۋە لۇڭشى ۋىلايىتىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن) .

⑥ «خۇاڭفۇگۈينىڭ تەرجىمھالى» نىڭ باش قىسمىدا يېزىلىشچە، خۇاڭفۇگۈي چوڭ سانغۇن لياڭ جى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغانلىقتىن

ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، يۇرتىغا قايتىپ شاگىرتلارغا «نەزمنامە» ۋە «پالنامە» لەردىن ساۋاق بېرىش بىلەن مەشغۇل بولغان.

(مۇھەررىردىن).

⑦ يەنجۇ (奄州) خەنۋۇدى تەسىس قىلغان 13 ئايماقنىڭ بىرى. دائىرىسى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى ۋە خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى چاڭيى (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنشيالڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا).

(«سىخەي»، 805 ـ بەت).

⑧ چى (岐) چىشەن تېغى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۇزىتىلگەن «سيۇەن»، 926 ـ بەت).

⑨ نياۋشۇ تېغى (山鼠鸟) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ئەينى زامانىدىكى لۇڭشى ۋىلايىتىگە تەۋە ئىدى. شىيەنلىيەن چياڭلىرى شۇ يەردە پاراكەندىچىلىك قىلغان. «جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 872 ـ بەت).

⑩ تەيشەن تېغى (山泰) ھازىرقى تەيشەن تېغى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ. ئەينى زاماندا مۇشۇ يەردە تەيشەن ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغانىدى. شۇ سۇن، ۋۇجىلار شۇ يەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1614 ـ بەت).

⑪ ۋۇچى (吴起، ؟ — م. ب. 381) يېغىلىق دەۋرىدىكى ھەربىي ئالىم. ۋېي بەگلىكىدىن. ۋېي ۋېنخۇ زامانىدا سەركەردە بولۇپ تەينلىنىپ، چىن بەگلىكىدىن بەش شەھىرنى ئالدى. چىن بەگلىكىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن شىخې ۋالىيسى قىلىنىدى. ۋېي بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى گۇڭ شۇنىڭ ھەسەتخورلۇقى تۈپەيلىدىن چۇ بەگلىكىگە قاچتى ۋە چۇ بەگلىكىنىڭ كۆچلىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقاردى. «خەننامە. ئەدەبىيات ۋەسىقىلىرى مۇندەرىجىسى» دە بايان قىلىنىشىچە، ۋۇچىنىڭ 48 پارچە ھەربىي تەدبىرى بولغان. ھازىر ئۇنىڭدىن پەقەت ئالتە پارچىسلا ساقلىنىپ

قالغان بولۇپ، كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېلىنىدى. (تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 488 ـ بەت).

⑫ سۇن ۋۇ (孙武) يەنى سۇنزى. چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ھەربىي ئالىم. ـچى بەگلىكىدىن. ۋۇ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى بولغاندا، غەربتە قۇدرەتلىك چۇ بەگلىكىنى تارمار قىلدى. شىمالدا چى، جىن بەگلىكلىرىگە تەھدىت سالدى. «خەننامە. ئەدەبىيات ۋەسىقىلىرى مۇندەرىجىسى» دە بايان قىلىنىشىچە، «سۇنزى ھەربىي تەدبىرلىرى» كىتابى ئەسلىدە 82 پارچە ئىكەن. ساۋساۋ ئۇنىڭغا ئىزاھ يازغاندا، تەكرار يەرلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، جەۋھىرىنى تاللاپ «13 پارچە» كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرگەن.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 792 ـ بەت).

⑬ ئەندىك قارام ئەل كاھىبىگى (安定属国都尉) ئەندىك ۋىلايىتىگە جايلاشتۇرۇلغان ئەل بولغان يات قوۋملارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(مۇھەررىردىن).

⑭ قوشۇن نازارەتچى تەپتىش بېگى (督军御史) تەپتىش بېگى مەنسىپىدە قوشۇنغا نازارەتچىلىك قىلىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 2228 ـ بەت).

⑮ سۇن جۇن، لى شى، جاڭ بىك، گوخۇك ۋە جاۋشىلارنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑯ م. ب. 33 ـ يىلى (خەن يۈەندىنىڭ جىڭنىڭ 1 ـ يىلى) خەن يۈەندى يان ئوردىدا پەرمان كۆتكۈچى قىز ۋاڭ جاۋجۇننى ھون قوغشار تەڭرىقۇتىغا ياتلىق قىلدى. قوغشار تەڭرىقۇت ئۇنى ھونلارنى تىنچلاندۇرغۇچى ئەلچى قىلىپ تەينىلىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دىن).

⑰ م. ب. 105 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنفېڭ 6 ـ يىلى) خەن ۋۇدى جيانجۇ بېگى لىيۇجيەننىڭ قىزى شجۇننى ئاسىيۇ كۈنبىيگە ياتلىق

قىلدى. ئاسىيۇ كۇنبىيسى ئۇنى بەيبىشە قىلىپ تەينىلىدى. (« تارىخىي خاتىرىلەر، پەرغانە تەزكىرىسى» دىن) .

⑱ دېڭ جىنىڭ جىشى دېگەن يەردە يېڭىلگەنلىكى. رېن شاڭنىڭ پېڭشياڭدا يېڭىلگەنلىكى، سىما جوسىڭ دىڭشى شەھىرىدە يېڭىلگەنلىكى، ماشيەننىڭ يېگۇ تېغىدا يېڭىلگەنلىكى ۋە جاۋ چۇڭنىڭ جەنىيىن دەرياسى بويىدا يېڭىلگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن) .

⑲ ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان بۇغىنىڭ قۇلىقىغا شەپە كىرمەپتۇ (鹿死不择音) بۇغىلار ئادەتتە بىر-بىر پارچە ئوتلاقنى تاپقاندا قىچقىرىشىپ، باشقا بۇغىلارغا خەۋەر بېرىدۇ، بىر-بىر خەۋپىنى كۆرۈپ قالغاندىمۇ، مەلۇم بىر خىل ئاۋازنى چىقىرىپ خەۋەر - شەپە بېرىدۇ. لېكىن ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان بۇغا بىر-بىر ئاۋاز - شەپىنى ئاڭلىغان بىلەنمۇ قاچماي ئوتلاققا بېرىۋېرىدۇ.

(«كېيىنكى خەنناما يەشمىلىرى» ، 2330 - بەت) .

⑳ يۈەنچۈەن ناھىيىسى (县渊) پىنچۈەن دەپمۇ ئاتىلاتتى. شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 120 چاقىرىم كېلىدىغان لىيۇگۇ قورغىنى دېگەن يەردە.

(«كېيىنكى خەنناما يەشمىلىرى» ، 4074 - بەت) .

㉑ «كېيىنكى خەنناما يەشمىلىرى» دە يېزىلىشچە، جاڭ خۈەن فۇفېڭ ۋىلايىتى مېيشيەن ناھىيىسى (ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى مېيشيەن ناھىيىسى) دە بىر مەزگىل تۇرغان.

(مۇھەررىردىن) .

㉒ ئوۋياڭ نەسرىنامىسى (قەدىمنامىسى) (欧阳尚书) «نەسرىنامە» («قەدىمنامە» 尚书) دۆلىتىمىز تارىخىدىكى ناھايىتى قەدىمىي بولغان خەت - ئالاقە ۋە مەكتۇپ - پەرمانلار توپلىمى. چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە «نەسرىنامە» مەنئى قىلىنغان كىتاب بولۇپ، پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈۋېتىلگەنىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تولۇقراق بىر-بىر پارچە «نەسرىنامە» قالمىغانىدى. «ئوۋياڭ نەسرىنامىسى» بولسا

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان «نەسرىنامە» نىڭ پارچىلىرى بويىچە تەرتىپكە سېلىنىپ كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن «نەسرىنامە» ھېسابلىنىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخىغا ئائىت مەشھۇر ئەسەرلەر توغرىسىدا ئىزاھلار»، 2 - بەت).

㉓ مۇرۇك نۇتۇقلىرى تېكىستى (牟氏章句) شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم مۇ رۇڭنىڭ «نەسرىنامە» نى چۈشەندۈرگەندە يېزىپ چىققان نوتۇق تېكىستى. مۇ رۇڭ ئەنچيۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى ئەنچيۇ ناھىيىسى) دېگەن يەردىن. كىچىكىدىنلا ئىنتايىن بىلىملىك بولۇپ، كېيىن ئۆزىنىڭ بىر نەچچە يۈز شاگىرتىغا «نەسرىنامە» ھەققىدە دەرس ئۆتتى. كېيىن كەينى - كەينىدىن مۇپەتتىش چېرىكچى، مۇراسسىبېگى، ئەمىر ھەرەس، ئەمىر مېمار، ئەمىر لەشكەر ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. مۇ رۇڭ تەزكىرىسى» دىن).

㉔ شەرقىي نەزەرگاھ (东观) شەرقىي خەن خانلىقىنىڭ پايتەختى لوياڭ شەھىرىگە جايلاشقان بىر قەسىر بولۇپ، كىتاب ساقلىنىدىغان ۋە ئالىملار كلاسسىك كىتابلارنى تەكشۈرۈپ بېكىتىدىغان جاي.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1530 - بەت).

㉕ چيۈزى ناھىيىسى (龟兹县) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، كۈسەن خانلىقىدىن تەسلىم بولغانلار ئورۇنلاشقان يەر بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ناملانغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۇلىن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا، شەرقىي خەن سۇلالىسى ئاخىرلىرىدا بىكار قىلىندى. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە شاڭجۈن ۋىلايىتى قارام ئېلى كاھىبېگى مۇشۇ ناھىيىدە تۇراتتى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4090 - بەت).

㉖ ئەينى چاغدا لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنىنىڭ بارگاھى ۋۇيۈەن قورۇلىدا بولغان.

(مۇھەررىردىن).

㉗ دۇيىۇ ناھىيىسى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شەھەر خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ياۋشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3830 ـ بەت).

㉘ يۈنياڭ (云阳) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شەھەر خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چۈڭخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3830 ـ بەت).

㉙ خۇڭنۇڭ (弘农) قەدىمكى ژىلايەت. م. ب. 113 ـ يىلى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەندىڭ 4 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. مەركىزى خۇڭنۇڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا). دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى، يىياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى ۋە شەنشى ئۆلكىسى لوشۇي، شېچۈەن دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا توغرا كېلىدۇ.

(«بىر تومۇق «سىخەي»»، 1083 ـ بەت).

㉚ خۇايىن (华阴) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇايىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 936 ـ بەت)

㉛ چېن فەن (陈蕃) پىكىيۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى پىكىيۇ ناھىيىسى) دېگەن يەردىن. خەن خۇەندى دەۋرىدە باش ئەمەر لەشكەر مەنسىپىدىكى چېن فەن مۇپەتتىش چېرىكچى لى يىك بىلەن بىرلىكتە، ھەرەم ئاغىلىرىنىڭ ھاكىمىيەتىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشنىغا قارشى تۇردى. خەن لىڭدى دەۋرىدە ئۇلۇغ سانغۇن دۇ ۋۇ بىلەن بىرلىكتە، ئوردا ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ھەرەمئاغىلىرىدىن ساۋجى ۋە ۋاڭ پۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. ئەمما پىلانى پاش بولۇپ قېلىپ ئۆزى ئۆلتۈرۈلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. چېن فەن تەزكىرىسى» دىن).

㉜ گۇڭ شۇدۇەن (段共叔) جىڭ جۇاڭگۇڭنىڭ ئىنىسى. ئىسمى دۇەن بولۇپ،

كىچىك بولغانلىقتىن شۇدۇەن دەپ ئاتالغان. جېڭ جۇاڭگۇڭنىڭ ئانىسى ژۇجياڭ جۇاڭگۇڭدىن بىزار بولۇپ، شۇدۇەنگە ئامراق ئىدى. شۇڭا شۇدۇ ەننى قۇترىتىپ، جۇاڭگۇڭنى تەختتىن چۈشۈرمەكچى بولدى. شۇدۇەن لەشكەر توپلاپ جېڭ جۇاڭگۇڭغا ھۇجۇم قىلغاندا ژۇجياڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلاشتى. لېكىن ئۇلار غەلىبە قىلالمىدى. شۇدۇەن ئاخىر گۇڭ بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ گۇڭ شۇدۇەن دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

(«زو چيۇمىڭ تەپسىرى. يىگىرمە 1 ـ يىلى» دىن).

㉝ دۇەن خۇيزۇڭ (段会宗، م. ب. 84 — م. ب. 10) شياڭگۇي ناھىيىسىدىن. م. ب. 33 ـ يىلى (خەن يۇەندىنىڭ جىگىنىڭ 1 ـ يىلى) غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى بولۇپ تەيىنلەندى. ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى توشقاندىن كېيىن پېيجۇن، يەنبېن ۋىلايەتلىرىنىڭ ۋالىيسى بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنىڭ كۆچلۈك تەلىپىگە ئاساسەن يەنە غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى بولدى. يەنە دانشىبەگ مەنسىپىدە ئاسىيۇ ئېلىگە بېرىپ قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتتى ۋە ئاخىر ئاسىيۇ ئېلىدە ئۆلۈپ كەتتى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ئۇنىڭ ئۇچۇن ماتەم مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈپ، ئىبادەتخانىلار ياسىتتى.

(«خەننامە. دۇەن خۇيزۇڭ تەزكىرىسى» دىن).

㉞م. ب. 134 ـ يىلى (خەن ژۇدىنىڭ يۇەنگۇاڭ 1 ـ يىلى) ۋىلايەت بويىچە ژاپادار كۆرسەتىش ئىشى باشلانغان. بەلگىلىمە بويىچە ھەربىر ۋىلايەت ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 200 مىڭ ئاھالىدىن بىر ژاپادارنى سايلاپ چىقىلىپ ئوردىغا مەلۇم قىلىنىتتى. ئاندىن ژاپادار بولۇپ كۆرسىتىلگەن كىشى نۆكەر بەگلىككە تەيىنلىنەتتى. چېگرا ۋىلايەتلەردە بولسا ھەر 100 مىڭ ئاھالىدىن بىر ژاپادار سايلاپ چىقىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4218 ـ بەت).

㉟ شيەنلىڭ قەبرىستانى (宪陵) خەن شۇندىنىڭ قەبرىستانى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 25 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 1215 ـ بەت).

㊱ ياڭلىڭ (阳陵) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شەھەر خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. خەن جىڭدى ئۆلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە كۆمۈلدى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3828 ـ بەت).

㊲ تەيشەن ۋىلايىتى (泰山郡) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. مەركىزى چېڭگاۋ (هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى تەيئەن ناهىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا). دائىرىسى هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى زىبو شەهىرىنىڭ جەنۇبى، فېيچېڭ ناهىيىسىنىڭ شەرقى، نىڭياڭ، پىڭيى ناهىيىلىرىنىڭ شىمالى، يىيۈەن، مېڭيىن ناهىيىلىرىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3906 ـ بەت؛ «سىخەي»، 3694 ـ بەت).

㊳ لاڭيا بەگلىكى (琅邪国) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خەن گۇاڭۋۇدى ئۆز ئوغلى لىۇ جىڭنى لاڭيا بېگى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى ئۈچۈن لاڭيا ۋىلايىتى لاڭيا بەگلىكى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. مەركىزى كەيياڭ (هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىڭيى ناهىيىسىنىڭ شىمالىدا). دائىرىسى هازىرقى شەندۇڭ يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسىمغا توغرا كېلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3918 ـ بەت؛ بىر تومىلۇق «سىخەي»، 1215 ـ بەت).

㊴ جاڭيې ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەل بولغان چياڭ، هونلار هەم ئۇلارنى باشقۇرىدىغان قورۇقچى، چەۋەنداز بېگى، لەشكەر بېگى، مىڭبېشى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇهەررىردىن).

㊵ بەيشى تېغى (白石山) هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناهىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 247 ـ بەت).

㊶ سول قاماقخانا (左校署) شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سول قاماقخانا ۋە ئوڭ قاماقخانا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەن ۋەزىر ـ ۋۇزرالار سول ياكى ئوڭ قاماقخانىغا قامىلىپ، شۇ يەردە ئېغىر ئەمگەككە سېلىناتتى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4202 ـ بەت).

㊷ فەن جىجاڭ (范志张) خەنجۇڭ ۋىلايىتى نەنجېڭ ناهىيىسىدىن، ناهايىتى

بىلمىلىك بولسىمۇ ئەمەل تۇتقىلى ئۇنىمىغان. دۇەن جۇلك خۇاڭجۇڭغا يۈرۈش قىلغاندا فەن جىجاڭ بىلەن كۆرۈشكەن، ھەمدە بىللە داڭجيەن چياڭلىرىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالغان. ئۇچىنچى كۈنى كەچتە فەن جىجاڭ دۇەن جۇڭغا: «شەرقىي جەنۇب تەرەپتە چياڭلار ئاز ئىكەن، شۇ يەردىن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، ئاندىن بۈرۈلۈپ ھۇجۇم قىلغاندا غەلىبە قىلغىلى بولىدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسەتكەن.

(«كېيىنكى خەننامە. مۇنەججىملەر ھەققىدە قىسسە» دىن).

㊸ دۇشياڭ (都匀) قەدىمكى ناھىيە، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئەينى چاغدا چاڭشەن ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى خېبەي ئۆلكىسىدە.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 3111 ـ بەت).

㊹ لۇەنياۋ ناھىيىسى (盐乌县) شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋەي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).

㊺ شەرقىي چياڭلار ئاساسەن ئەندىك، شاڭجۇن، بېيدى ۋىلايەتلىرىدە تۇراتتى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

㊻ يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا چې، چۇ، يەن، خەن، جاۋ، ۋېي، چىن بەگلىكىدىن ئىبارەت يەتتە كۈچلۈك بەگلىك بولغان. چىن بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى جالك يى باشقا ئالتە بەگلىكنى چىن بەگلىكىگە بويسۇنۇشقا ئۈندىگەن، چى بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى سۇچىن بولسا، چۇ، يەن، خەن، جاۋ، ۋېي بەگلىكلىرىنى بىرلىشىپ چىن بەگلىكىگە قارشى تۇرۇشقا ئۈندىگەن. تارىختا جالك يى بىلەن سۇ چىننىڭ بۇ تەلىماتى «توغرىسىغا ياكى ئۇزۇنىسىغا ئىتتىپاق تۇزۇش» دەپ ئاتىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. سۇچىن تەزكىرىسى» ۋە «تارىخىي خاتىرىلەر. جالك يى تەزكىرىسى» دىن).

㊼ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن شىخې ـ شاڭجۇن ۋىلايەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (مۇھەررىردىن).

㊽ م. 140 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 5 ـ يىلى) نى كۆرسىتىدۇ. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

㊾ پېڭياڭ (彭阳) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ

ئۆلكىسى جىگيۈەن ناھيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«خەنىنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2888 ـ بەت).

㊿ «شەرقىي نەزەرگاھ خاتىرىسى» دە بايان قىلىنىشچە، شاھانىيە دۇ بۇ يەردە چىياڭلارغا يۈرۈش قىلغاندا ئۆلگەن جۇڭ گۈالڭ. ما شيەن قاتارلىق سانغۈنلارنى كۆزدە تۇتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(51) ئوردا خەزىنە مەھكىمىسى (府中藏) خەن ئوردىسىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش، پۇل ۋە تاۋار ـ مالالار ساقلىنىدىغان ئامبار بولۇپ، ئۇنى ئوردا خەزىنە مەھكىمىسى بېگى (令藏府中) ۋە ئوردا خەزىنە مەھكىمىسى ياردەمچى بېگى (中丞藏府) باشقۇرىدۇ.

(«تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»»، 91 ـ بەت).

(52) چياۋمېن (门桥) ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى زىچاڭ ناھيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 48 — 49 ـ بەتلەر).

(53) زۇماشۇي دەرياسى (走马水) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى سۇيدې ناھيىسىدىن غەربكە قاراپ ئاققان دەريا. بۇ دەريا چياۋمېنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 48 — 49 ـ بەتلەر)

(54) شېيەن سازلىقى (奢延泽) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان شېيەن ناھيىسىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىگېيەن ناھيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 48 — 49 ـ بەتلەر).

(55) لوچۈەن (洛川) «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا ئىزاھلىنىشچە، لوچۈەن شېيەن سازلىقىنىڭ جەنۇبىدا.

(مۇھەررىردىن).

(56) لىڭشيەن دەرياسى (令鲜水) ھازىرقى سىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى پىڭلو ناھيىسىنىڭ ئېقىندا.

(«كېيىنكى خەنىنامە يەشمىلىرى»، 2347 ـ بەت؛ «جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).

㊼ لىڭۇ جىلغىسى (灵武谷) ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى يىنچۇەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر) .

㊽ جۇ سۇلالىسى (周朝) م. ب XI ئەسىردە جۇ بېگى ۋۇۋاڭ شاڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ قۇرغان سۇلالە. دەسلەپكى پايتەختى خاۋ ئىدى، كېيىن لوياڭغا كۆچۈرۈلدى. جەمئىي 34 خان ئۆتۈپ 800 نەچچە يىل ھۆكۈم سۈردى. ئاخىرى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(«تارىخي خاتىرىلەر. جۇ خانلىرى تەزكىرىسى» دىن) .

㊾ چىن سۇلالىسى (秦朝) چىن سىخۇاڭ ئالتە بەگلىكنى يوقاتقاندىن كېيىن قۇرغان سۇلالە. پايتەختى شىيەنياڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ شەھىرى) . جەمئىي ئىككى خان ئۆتۈپ 15 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئاخىرى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتا خانى لىيۇ باڭ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(«تارىخي خاتىرىلەر. چىن سىخۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن) .

㊿ شاڭ بەگلىكى (国邢) ئەمىنيە دەۋرىدىكى بەگلىك. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتەي ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(تۇزۇلمىلىگەن «سىيۇەن» ، 3098 ـ بەت) .

(61) ۋېي بەگلىكى (卫国) جۇۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى جى كاڭشۇغا سۈيۈرغال قىلىنغان يەر. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە.

(«سىخەي» ، 923 ـ بەت) .

(62) جاۋ چۇڭگو (赵充国) شاڭگۈي ناھىيىسىدىن بولۇپ، كامانداۋلىق ـ چەۋەندازلىققا ماھىر بولغاچقا، مۇمىن پۇقرانىڭ پەرزەنتى سۈپىتى بىلەن خان مۇھاپىزەتچىسى بولدى. كېيىن ئېرشى سانغۇن لى گۇڭلى بىلەن ھونلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلغاندا خىزمەت كۆرسىتىپ، ئەمىر نۆكەرلىككە ئۆستۈرۈلدى. يەنە ۋۇدۇ ۋىلايىتىدىكى ئاساسىي دىلارنى باستۇرۇپ، ئارقىچى سانغۇنلۇققا تەيىنلەندى. خەن شۇەندى زامانىدا، يېشى 70 تىن ئاشقان جاۋچۇڭگو قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن چىياڭلارنى يېڭىپ، ئۇلارنى جەنۇبىڭ ۋىلايىتىگە كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇردى ۋە چېگرا رايوندا لەشكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلدۇردى.

(«خەننامە. جاۋ چۇڭگو تەزكىرىسى» دىن) .

㊸ فەنتاڭ تېغى (凡亭山) ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» 21 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

㊹ شېخۇ جىلغىسى (射虎谷) ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى تېنشۇي شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر 57 — 58 ـ بەتلەر) .

㊺ شىشيەن (西县) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى تېنشۇي شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 120 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» ، 359 ـ بەت) .

㊻ شىنفېڭ (新丰) يەنى شىنفېڭ ناھىيىسى. «كېيىنكى خەنناما. دۇرۇڭ تەزكىرىسى» گە قارالا.

㊼ خاۋ (镐) خاۋ جىڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىدە.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1725 ـ بەت) .

㊽ فېڭ ئايىم (冯贵人) خەن خۇەندىنىڭ ئامراق بانۇسى.

(مۇھەررىردىن) .

㊾ كېچىكەشبەگ ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلىدىغان ۋە ئەقىل كۆرسىتىدىغان ئەمەلدار. ۋالىينىڭ مۇئاشى 2000 دانەن ئاشلىق، كېچىكەشبەگنىڭ مۇئاشى 600 دانەن ئاشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن دۇنەن جيۇڭنىڭ ۋەزىپىسى تۆۋەنلىتىلگەن بولىدۇ.

(«كېيىنكى خەنناما. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» ، 4160 ـ بەت) .

㊿ ۋاڭ فۇ (王甫) خەن لىڭدى دەۋرىدە ئوردا مۇلازىمى بولغانىدى. ئۇ ھۆددەچى ساۋجي بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئاتا بەگ چېڭ فەن، ئۇلۇغ سانغۇن دۇڭۇغا زىيانكەشلىك قىلغاندىن كېيىن ھۆددەچى بولۇپ تەيىنلەندى. كېيىن يەنە بوخەي بېگى لىيۇخۇيغا ئىسيان كۆتۈرمەكچى، دەپ بوھتان چاپلاپ، گۇەنجۇڭ تۈرمىسى بولۇپ تەيىنلەندى. مۇپەتتىش چېرىكچى ياڭ چيۇ ئۇنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلغاندىن كېيىن تۈرمىگە تاشلىنىپ ئۆلدى.

(«كېينكى خەتنامە. ھەرەمئاغىلىرى تەزكىرىسى» دىن).

⑦① «تارىخى خاتىرىلەر. مۇنەججىمنامە» دە بايان قىلىنىشىچە، كۈن كۆيۈش ھادىسىسىنىڭ يۈز بېرىشى ئەھلىدارلارنىڭ ئالمىشىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. كۈن كۆيۈش ھادىسىسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، ۋەزىر - ۋۇزرالار ئۇزلىرىنى تەكشۈرىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

⑦② ياڭ چيۇ (阳球) چۈەنجۇ (ھازىرقى تيەنجىن شەھىرى ۋۇچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە) ناھىيىسىدىن. كىچىكىدىلا ناھايىتى تەلەپچان ئىدى. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ۋاپادار قىلىپ كۆرسىتىلىپ، گاۋتاڭ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولۇپ تەيىنلەندى. جيۇجاڭ ۋالىيسى بولغاندا قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ، مۇپەتتىش چېرىكچىسى بولۇپ كۆتۈرۈلدى. ياڭ چيۇ ۋاڭ فۇ، دۇەن جيۇڭلارنى جازالىغاندىن كېيىن، ھۆددىچى جاڭ راڭ، ساۋجيې تەرىپىدىن بوھتان چاپلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.
(«كېينكى خەتنامە. زالىم بەگلەرنىڭ تەرجىمھالى» دىن).

دۇڭ جونىڭ تەرجىمھالى

دۇڭ جو، يەنە بىر ئىسمى دۇڭ جۇڭيىڭ، لۇڭشى ژىلايىتى لىنتاۋ ناھىيىسىدىن. قوپال تەبىئەتلىك، رەھىمسىز، بىراق ئەقىللىق ئادەم ئىدى. ياش ۋاقىتلىرىدا چياڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىغا سايا‌ھەت قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن دوست بولۇشقانىدى. كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ يۈرگەن چاغلىرىدا چياڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ئۇنى ئىزلەپ كېلىشكەنىدى. بۇ چاغدا دۇڭ جو ئۆزىنىڭ قوش كالىلىرىنى سويۇپ، زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە بەزمە سورۇنلىرىنى تۈزگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ خىل ھىممىتىدىن تەسىرلەنگەن چياڭ ئاقساقاللىرى ھەر خىل چارۋا - مالدىن 1000 تۇياقتىن ئارتۇقنى توپلاپ، دۇڭ جوغا ھەدىيە قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دۇڭ جو قەيسەر ھەم مەرد ئەزىمەت دەپ تونۇلۇشقا باشلىدى. ئايماق بېگى قىلىپ تەينىلەنگەندىن كېيىن، دائىم چېگرا رايونلارغا بېرىپ چارلاش، مۇھاپىزەت قىلىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. دۇڭ جو ئادەتتىكى كىشىلەردىن كۆچلۈك بولۇپ، بىر جۇپ ئوقدان بىلەن بىر جۇپ ساداقنى يېنىدىن ئايرىمايتتى. ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ ساداقتىن ئوق ئۇزەلەيتتى. شۇڭا ئەينى مەزگىللەردە چياڭ

قەبللىرىمۇ ئۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقاتتى.

خەن خوەندى سەلتەنىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دۇڭ جو ئالتە ۋىلايەتتىكى مۇمىن پۇقرالار پەرزەنتى① دېگەن سالاھىيەت بىلەن ياساۋۇللار قۇربېشى② بولۇپ، ئەمىر نۆكەر جاڭ خوەننىڭ قول ئاستىدىكى دالا لەشكەر بېگىلىكىگە تەينىلەندى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە خەنياڭ ۋىلايىتىدە توپىلاڭ كۆتۈرگەن چياڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. ئوردىدىن ئۇنىڭغا كاتاۋۇل ئۇنۋانى بېرىلىپ، 9000 تەپكە شايى ئىنئام قىلىندى. دۇڭ جو: «تۆھپە گەرچە ئۆزۈمگە تەئەللۇق بولسىمۇ، مۇكاپات پۈتۈن قوشۇندىكىلەرگە تەئەللۇق» دەپ ئىنئام قىلىنغان شايىنىڭ ھەممىسىنى سەركەردە ھەم لەشكەرلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ تەدرىجىي ھالدا غەربىي يۈرت قورۇل چېرىكچىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ئارىلىقتا يەنە خاتالىق سادىر قىلىپ ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاندى. كېيىن يەنە قايتىدىن بىكجۇ ئايماق بېگى، خېدۇڭ ۋالىيسى بولۇپ تەينىلەندى.

م. 184 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىڭ 1 - يىلى) شەرقىي ئەمىر نۆكەر③ لىك مەنسىپىگە تەينىلىنىپ يارلىق دەستىكىنى ئېلىپ، لۇ جى④نىڭ ئورنىدا شياچۈياڭ دېگەن يەردە جاڭ جۇ⑤رەھبەرلىكىدىكى سېرىق ياغلىقلىقلار قوشۇنى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا دۇڭ جونىڭ لەشكەرلىرى سېرىق ياغلىقلىقلار قوشۇنىي تەرىپىدىن يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن جازاغا تارتىلدى. شۇ يىلى قىشتا، بېيجى ۋىلايىتىدىكى شيەنلىيەن چياڭلىرى بىلەن فۇخەن، خېگۇەن⑥ ئەتراپىدىكى قاراقچىلار بىرلىكتە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى غۇزلارنىڭ ئىچىدىكى بېيگۇڭبويۇ بىلەن لۇبنخۇنى سانغۇنلۇققا تەينىلەپ، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى لىڭ جېڭنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، بېيگۇڭبويۇ قاتارلىقلار جىنچېڭ ۋىلايىتىدىن بولغان بىيەن جاڭ بىلەن خەن سۇينى بۇلاپ

كېتىپ، ئۇلارنى قوشۇننىڭ مەۋرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويىدى ھەمدە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە جىنچېڭ ۋالىيسى چېن يىنى ئۆلتۈرۈپ، ئەتراپتىكى باشقا ئايماق ھەم ۋىلايەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئوت قويۇپ، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. ئىككىنچى يىلى، م. 185 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچېڭ 2 - يىلى) ئەتىيازدا نەچچە تۈمەن چەۋەنداز بىلەن چاڭئەن ئەتراپى رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ، خان جەمەتى قەبرىستانىغا يېقىنلاپ كەلدى. خەن لىڭدى دۇڭ جونى ئەمىر نۆكەر قىلىپ تەيىنلەپ سولقانات ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خۇاڭفۇ سۇڭغا يارەدەم بېرىشكە قويدى ۋە ئۇلارنى توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. خۇاڭفۇ سۇڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا تۆھپە يارىتالمىغانلىقى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىندى. بىەن جاڭ، خەن سۇي قاتارلىقلارنىڭ كۆچى تېخىمۇ زورىيىپ كەتتى. خەن لىڭدى قايتىدىن يەنە ئەمرى مېمار جاڭ ۋېننى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا يارلىق دەستىكىنى تۇتقۇزدى، گۇرزىدار يۈەن پاڭنى يارەدەمچى سانغۇنلۇققا تەيىنلىدى. دۇڭ جو ياۋلارنى تارمار قىلغۇچى سانغۇن بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ يوقاتقۇچى سانغۇن جو شېن بىلەن بىرلىكتە جاڭ ۋېننىڭ قول ئاستىغا كىرگۈزۈلدى. ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن توپلانغان پىيادە ۋە ئاتلىقلار بولۇپ ئون تۈمەندىن ئارتۇق لەشكەر مېيياڭغا ئورۇنلىشىپ، خان جەمەتى قەبرىستانىنى قوغدىدى. بۇ چاغدا بىەن جاڭ، خەن سۇيلەرمۇ مېيياڭغا بېسىپ كىردى. جاڭ ۋېن، دۇڭ جولار ئۇلارغا قارشى بېسىپ كىردى. جاڭ ۋېن، دۇڭ جولار ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر قېتىمقى ئۇرۇشتا يېڭىلىۋەردى. شۇ يىلى 11 - ئايدا بىر كېچىسى، بەئەينى ئوتقاشتەك بىر ئاقار يۇلتۇز ئون غۇلاچچە ئۇزۇنلۇقتا نۇر چېچىپ، بىەن جاڭ بىلەن خەن سۇيلەرنىڭ بارگاھلىرىنى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتتى. ئات - ئۇلاغلار

بۇنىڭدىن ئۇركۇپ كىشىنىشىپ - تىپىرلاپ كېتىشتى، باستۇرۇپ كىرگەن قاراقچىلار بۇنى يامانلىقنىڭ بېشارىتى دەپ بىلىپ، جىنچېڭ ۋىلايىتىگە قايتىپ كەتمەكچى بولۇشتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان دۇڭ جو ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، ئىككىنچى كۈنى يۇفۇفېڭ بېگى باۋخۇڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۇشمەننى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. مىڭلىغان كىشىنىڭ كاللىسى تېنىدىن جۇدا قىلىندى. بيەن جاڭ، خەن سۇيلەر يېڭىلگەندىن كېيىن، يۇجۇڭ ناھىيىسىگە قېچىپ بېرىۋالدى. جاڭ ۋېن جو شېننى ئۈچ تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. جاڭ ۋېننىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىسى⑦ سۇن جيەن جو شېنغا مەسلىھەت بېرىپ: «دۇشمەننىڭ ھازىر شەھەر ئىچىدە ئوزۇق - تۇلۇكى قالمىدى، سىرتتىن ئاشلىق يۆتكەپ كېلىشى مۇمكىن، شۇڭا كەمىنىلىرى بىر تۈمەن كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇلارنىڭ ئاشلىق يۆتكەش يولىنى كېسىپ تاشلىسام، سانغۇن جانابلىرى چوڭ قوشۇن بىلەن كەينىدىنلا ھۇجۇمغا ئۆتسىلە دۇشمەن چوقۇم قىيىن ئەھۋالغا دۇچ كېلىپ، ئۇرۇش قىلىشقا پېتىنالمايدۇ، ئەگەر ئۇلار چياڭلار ئارىسىغا قېچىپ بارغۇدەك بولسا، ئۇ ھالدا لەشكىرىي كۈچنى توپلاپ ھۇجۇمغا ئۆتسەك لياڭجۇ ئايمىقىنى تىنچلاندۇرغىلى بولىدۇ» دېدى. جو شېن سۇن جيەننىڭ گېپىگە كىرمەي، قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ، يۇجۇڭ ناھىيە شەھىرىنى قوشاۋغا ئالدى. ئەمما بيەن جاڭ بىلەن خەن سۇي قوشۇنلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا كۈييۈەنشيا دېگەن يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، جو شېننىڭ ئاشلىق يۆتكەش يولىنى كېسىپ تاشلىدى. بۇنىڭدىن ئالاقزادە بولغان جو شېن لەشكىرىي لازىمەتلىكلەرنى تاشلاپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا جاڭ ۋېن دۇڭ جونى ئۈچ تۈمەن كىشىلىك قوشۇن بىلەن شيەنلىيەن چياڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. دۇڭ جو

ۋاڭيۈەن⑧ ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا كەلگەندە چياڭلارنىڭ قورشاۋىدا قېلىپ، ئوزۇق - تۈلۈكى تۈگەپ، يا ئىلگىرىلىيەلمەي، يا چېكىنەلمەي، ئىنتايىن خەۋپلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. نەتىجىدە كېچىپ ئۆتمەكچى بولغان دەرياغا توسما سېلىپ، يالغاندىن بېلىق تۇتقان قىياپەتكە كىرىۋېلىش ئارقىلىق، پۈتۈن قوشۇننى مەخپىي ھالدا توسمىنىڭ دالدىسى بىلەن ئۆتكۈزۈپ كەتتى. بۇنى سېزىپ قالغان دۇشمەن قوغلاپ كەلگەن چاغدا توسما بۇزۇۋېتىلىپ، دەريا سۈيى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ ئۆتۈشكە بولماي قالدى. ئەينى ۋاقىتتا ھەرقايسى سەپتىكى قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى يېڭىلىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. پەقەت دۇڭ جولا ئۆز قوشۇنىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ساقلاپ قالغان ھالدا بىمالال قايتىپ كېلىپ، يۇفۇفېڭ رايونىغا ئورۇنلاشتى. خەن لىڭدى ئۇنىڭغا تەيشياڭ⑨ تۆرىسى ئۇنۋانىنى بېرىپ، مائاشى ئۈچۈن مىڭ تۇتۇنلۇك يەر سۇيۇرغال بەردى.

م. 186 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 3 - يىلى) خەن لىڭدى جاڭ ۋېننى ئەمىر لەشكەرلىككە تەيىنلەش توغرىسىدىكى يارلىق دەستىكى بىلەن چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتتى. پايتەخت سىرتىدا ئەمىر لەشكەر دېگەندە ئالىي ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىنى بېرىش ئەنە شۇ جاڭ ۋېندىن باشلاندى. شۇ يىلى قىشتا، خەن لىڭدى جاڭ ۋېننىڭ پايتەختكە قايتىپ كېلىشى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. خەن سۇي بولسا بيەن جاڭ، بېيگۇڭبويۇ ۋە لىۋېنخۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەخسەن ئۆزى ئون تۈمەندىن ئارتۇق كىشىلىك قوشۇن بىلەن لۇڭشى ۋىلايەت شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. لۇڭشى ۋالىيسى لى شياڭرۇ ئوردىدىن يۈز ئۆرۈپ، خەن سۇي بىلەن بىرلىشىپ، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماقبېگى گېڭ بىنى ئۆلتۈردى. گېڭ بىنىڭ ئەمىر لەشكىرى فۇفېڭلىق ماتېڭ⑩مۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئوردىدىن يۈز ئۆرۈدى. يەنە خەنياڭلىق ۋاڭ گو دېگەن

كىشى ئۆزىنى «بىرلەشمە قوشۇن سانغۇنى» دەپ ئاتىۋالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇي بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار بىرلىكتە ۋاڭ گونى سەركەردىلىككە كۆتۈردى ھەمدە پۈتۈن قوشۇننى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەردى. كەينىدىنلا چاڭئەن ئەتراپى رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ يۈرگۈزدى. م. 188 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 5 ـ يىلى) چېنسائگا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە خەن لىڭدى دۇڭ جونى تۇرشاۋۇل سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، سول سانغۇن خۇاڭفۇ سۇڭ بىلەن بىرلىكتە ئاسىيلارنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. خەن سۇي قاتارلىقلار يەنە قايتىدىن بىرلىشىپ ۋاڭ گونى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىلگىرى شىندۇ⑪ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان خەنياڭلىق يەن جۇڭنى ھەرقايسى قوشۇنلارغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىشقا مەجبۇرلىدى⑫. يەن جۇڭ دۇشمەنلىكى مەجبۇرلىشى بىلەن ئوردىدىن يۇز ئۆرۈگەنلىكىنى ئۆز ھاياتىدىكى ئەڭ زور نومۇسسىزلىق دەپ بىلىپ، ئەلەم ـ ھەسرەت ئىچىدە ئۆلۈپ كەتتى. خەن سۇي قاتارلىقلار بارا ـ بارا ئۆز ئىچىدە ھوقۇق ۋە مەنپەئەت تالىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. كۆپ قىسمى ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇۋېلىپ، بىر ـ بىرىدىن يۇز ئۆرۈشتى.

م. 189 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 6 ـ يىلى) خەن لىڭدى دۇڭ جونى ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى قىلىپ تەينىلىمەكچى بولدى. دۇڭ جو بۇ مەنسەپكە ئولتۇرۇشقا ئۇنىماي جانغا مەكتۇپ يېزىپ: «كەمىنلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى پىدائىيلار بىلەن خەن ۋەۋ غۇز لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئەسكىرىي ئۇزۇق ـ تۇلۇك تېزدىن يەتكۈزۈلمىگەچكە، ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئۆزۈلۈپ قېلىپ، بالا ـ چاقىلىرىمىز ئاچلىق ۋە سوغۇقتىن قېينىلىپ كېتىۋاتىدۇ، دەپ ئالدىمىنى توسۇۋالغاچقا، غۇزغىلىپ مېڭىشنىڭ ئامالىنى قىلالمايۋاتىمەن.

چياڭلار بىلەن غوزلارنىڭ ھەممىسىلا گويا ئىتتەك غالجىرلىشىپ، قورساقلىرىدا غوم ساقلاپ تۇرۇۋاتىدۇ، كەمىنلىرىنىڭ ئۇلارنى توسۇشقا ئامالسىز بولىغانلىقتىن، پەقەت تەسەللىي بېرىش ئۈسۈلىنىلا قوللىنىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتىمەن. ئەگەر بۇنىڭدىن كېيىن ئەھۋالدا باشقىچە ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، خان ئالىلىرىغا يەنە مەلۇم قىلماقچىمەن» دېدى. خان دۇڭ جونى باشقۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ ئىنتايىن بىئارام بولدى. خەن لىڭدى كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغان چاغدا، دۇڭ جونى بىڭجۇ ئايماقبەگلىكىگە تەيىنلەش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ⑬، ئۇنىڭغا قوشۇنلىرىنى خۇاڭفۇسۇڭنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشى توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى. دۇڭ جو يەنە خانغا مەكتۇپ يېزىپ: «كەمىنلىرى يا كامالەتكە يەتكەن پاراسەت ئىگىسى ئەمەسمەن، يا بىرەر چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن يېرىمۇ يوق. تەڭرىم مېھىر-شەپقىتىنى ئۇقۇشماستىن ماڭا ئاتا قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈنلا ئون يىلدىن بۇيان لەشكەرنى قولۇمدا تۇتۇپ كەلدىم. لەشكەرلەرنىڭ چوڭىدىن تارتىپ كىچىكلىرىگىچە خېلى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئىناق - ئىجىل ياشاپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلارمۇ مەندىن كۆرگەن ياخشىلىقلىرى تۈپەيلىدىن، ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، كەمىنلىرى ئۈچۈن جان تىكىشكىمۇ تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈۋاتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى شىمالىي ئايماق⑭ قا باشلاپ بېرىپ، چېگرىنى قوغداش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشىمغا ئىجازەت بېرىشلىرىنى ئىلتىجا قىلىمەن» دېدى. شۇنداق قىلىپ دۇڭ جو لەشكەرلىرىنى خېدۇڭ ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۈزىتىپ ياتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 8 - تۇم، 2319 — 2322 - بەتلەر).

. . . خەن شىيەندى ساۋياك⑮ دالاسىدا تۇنەشكە مەجبۇر

بولدى⑯. دۇڭ چېڭ، ياڭ فېڭلار يالغاندىن لى جۇ بىلەن بىرلەشمەكچى بولغانلىقىنى بىلدۇرۇشتى، ئەمەلىيەتتە بولسا، خېدۇڭدىكى بۇرۇنقى بەيبو قوشۇننىڭ باشلىقلىرىدىن لى لې، خەن شيەن، خۇ سەي ھەم جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئوڭ قول بىلىكقانى چۆپلەرنى كېلىشكە تەكلىپ قىلىپ يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى يېتىپ كېلىپ، دۇڭ چېڭ، ياڭ فېڭلار بىلەن بىرلىكتە لى جۇ قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قوزغىدى. دۇشمەن زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، نەچچە مىڭلىغان لەشكەرنىڭ كاللىسى تېنىدىن جۇدا قىلىندى. خان ئولتۇرغان ھارۋا ئاندىن ئىلگىرىلەپ مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. دۇڭ چېڭ بىلەن لى لې لەشكەرلەرنى باشلاپ خان ئولتۇرغان ھارۋىنى ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭدى. خۇسەي، ياڭ فېڭ، خەن شيەن ۋە چۆپلەر يارەمچى قوشۇن سۈپىتىدە كەينىدىن ماڭدى. لى جۇ قاتارلىقلار يەنە ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. بۇ ئۇرۇشتا ياڭ فېڭ قاتارلىقلار قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇلگەن لەشكەرلەرنىڭ سانى ئالدىنقى قېتىم دۇڭجيەن دەرياسى بويىدا بولغان جەڭدىكىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى⑰. لەشكەرلەر قىرىق چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى دۇڭجيەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن شەنشيەن⑱ ناھىيىسىگە يېتىپ كەلدى ھەمدە بۇ جايدا قارارگاھ قۇرۇپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتلىك جەڭدىن كېيىن، ياساۋۇللاردىن پەقەت يۈزگە يېقىنلا ئادەم قالدى. يەنە كېلىپ بۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئالا كۆڭۈل ئادەملەر ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 8 ـ توم، 2340 ـ بەت).

. . . خەن سۇي بىلەن ما تېڭ لياڭجۇ ئايمىقىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە قايتىدىن ئۇرۇش قوزغاپ، لۇڭشىنى

ئىشغال قىلىپ، گۈەنجۈك رايونىنى ئىگىلىۋالدى. ساۋ ساۋ بۇ مەزگىلدە پۈتۈن كۈچى بىلەن خېبېيدىكى يۈەن شاۋ⑲ غا تاقابىل تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ پۈرسەت تېپىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن قاتتىق ئەنسىرىدى. شۇنىڭ بىلەن م. 202 - يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن 7 - يىلى) ما تېڭنى جەنۇبقا جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنلۇقىغا، خەن سۇينى كۈنپېتىشقا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇنلۇققا تەيىنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايىسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا مەھكىمە تەسىس قىلىپ، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىشىگە يول قويۇلدى. كەينىدىنلا يەنە دۈەن ۋېي⑳ نى يۆتكەپ كېلىپ، باش ھۆدەيچىلىككە تەيىنلىدى. ئەمما ئۇ ئۆزۈن ئەتمەيلا ئۆلۈپ كەتتى. ما تېڭنى يەنە قايتىدىن ياساۋۇلبەگلىككە تەيىنلەپ، خۈەيلى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. ما تېڭ چاقىرىققا بىنائەن شۇچاڭ㉑ غا يېتىپ كېلىپ، ئۇغلى ما چاۋنى بولسا، ئۆز قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىشقا قالدۇردى. م. 211 - يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن 16 - يىلى) ماچاۋ بىلەن خەن سۇي گۈەنجۈڭدا قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، ساۋ ساۋدىن يۈز ئۆرۈدى. ساۋ ساۋ ئۇلارنى تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن، خەن سۇي بىلەن ما چاۋ قېچىپ كەتتى. مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن ما تېڭ ئۈچ ئەۋلادىغىچە قەتلى قىلىنىش جازاسىغا ئۇچرىدى. ما چاۋ لياڭجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئايماقبېگى ۋېي كاڭنى ئۆلتۈردى ھەمدە لۇڭيۇ رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى. م. 214 - يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن 19 - يىلى) تېمۇرلۇك ياڭ فۇ㉒ ما چاۋنى مەغلۇپ قىلدى. ما چاۋ خەنجۇڭ ۋىلايىتىگە قېچىپ كېلىپ، لىيۇ بېي㉓ غا تەسلىم بولدى. خەن سۇي جىنچېڭ ۋىلايىتىدىكى چياڭلار ئارىسىغا قېچىپ بارغاندا قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇرۇن لۇڭشىلىق زۇڭ جېن دېگەن كىشى فۇخەندە قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى «دەريا بېشىدىكى خەننى يوقاتقۇچى

خان»㉔ دەپ ئاتاپ، مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلىپ، 30 يىلدىن ئارتۇق دەۋران سۈرۈپ كەلگەنىدى. ساۋ ساۋ شىيا خۇيۇەن㉕ نىڭ باشچىلىقىدا زۇڭ جيەنگە قارشى لەشكەر ئەۋەتىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن لياڭجۇ ئايمىقىنى پۈتۈنلەي تىنچلاندۇرۇلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 8 ـ توم، 2343 ـ بەت).

---

① مۆمىن پۇقرالار پەرزەنتى (良家子) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇنداق ئىككى خىل ئادەم لەشكەرلىككە قاتنىشاتتى: بىر خىلى جىنايەتچىلەر، يەنى جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئەمەلدار، قاچقۇن، ئېچ كۆيۈشۈل، سودىگەرلەر، ئىلگىرى سودىگەر بولغانلار، ئاتا ـ ئانىسى سودىگەر بولغانلار، بوۋا ـ مومىسى سودىگەر بولغانلار؛ يەنە بىر خىلى مۆمىن پۇقرالار پەرزەنتى، يەنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يەتتە خىلدىكى كىشىلەردىن باشقىلار.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 3923 ـ بەت).

② ياساۋۇللار قۇربېشى (羽林郎) خانىنى قوغداش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان ۋە خانىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىدىغان ئەمەلدار. ئۇ ئادەتتە خەنياڭ، لۈڭشى، ئەندىك، بېيدى، شاڭجۈن، شىخېدىن ئىبارەت ئالتا ۋىلايەتتىكى مۆمىن پۇقرالار پەرزەنتلىرى ئىچىدىن تاللىنىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» 4157 ـ بەت).

③ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەسىس قىلىنغان ئەمىر نۆكەر (将东中郎) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەسىس قىلىنغان ئەمىر نۆكەرنىڭ نامى. بۇنىڭدا يەنە غەربىي ئەمىر نۆكەر، جەنۇبىي ئەمىر نۆكەرلەر ۋە شىمالىي ئەمىر نۆكەر بار. ئۇلار ھەربىي يۇرۇش قىلغاندا تەيىنلىنىپ، يۇرۇش ئاياغلاشقاندا ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4157 ـ بەت).

④ لۈجى (卢植) جۇشيەن ناھىيىسىدىن. بىلىملىك بولغانلىقتىن خەن لىڭدى دەۋرىدە ئۇستاز بەگ بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئاندىن لۈجۇڭالىيلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. سەرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، شىمالىي نۆكەر بەگلىككە تەيىنلىنىپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىلدى ۋە يېڭىلدى. ئوردا مىنرزىسى بولغاندا دۇك جونىڭ خەن شاۋدىنى

ئەملدىن قالدۇرۇپ، خەن شىيەندىنى تىكلىشكە قارشى تۇرغانلىقتىن، ئەملىدىن ئېلىپ تاشلاندى.

(«كېيىنكى خەننامە. لۇجى تەزكىرىسى» دىن).

⑤ جاڭ جۇ (张角) شەرقىي خەن سۇلالىسى ئاخىرلىرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى داھىيىسى. جۇلۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى پىڭشياڭ) ناھىيىسىدىن. ئۇ تەيپىڭداۋ مەسلىكىنى يارىتىپ، كېسەل داۋالاپ يۇرۇپ بۇ تەرىقەتنى تارقاتتى ۋە مۇرىتلىرىنى نەچچە يۈز مىڭغا يەتكۈزدى. م. 184 ـ يىلى جاڭ جۇ ئۆز ئاكا ـ ئۆكىلىرىدىن جاڭ باۋ، جاڭ لياڭ بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، سېرىق ياغلىقلىقلار قوشۇنىنى ئۈيۈشتۈردى. جاڭ جۇ كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلگەندىن كېيىن، سېرىق ياغلىقلىقلار قوشۇنى بېيجى ۋالىيسى خۇاڭفۇ سۇڭ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن لىڭدى تەزكىرىسى» دىن).

⑥ خېگۇەن (河关) قەدىمكى ناھىيە. م. ب. 60 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1755 ـ بەت).

⑦ ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىسى (参军事) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تەسىس قىلىنغان ئەمەل بولۇپ، ئورنى ۋە رولى ناھايىتى مۇھىم ئىدى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 445 ـ بەت).

⑧ ۋاڭيۇەن (望垣) قەدىمكى ناھىيە. خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۇي شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 2543 ـ بەت).

⑨ تەيشياڭ (台乡) قەدىمكى يېزا نامى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ۋۇگۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 2824 ـ بەت).

⑩ ماتېڭ (马腾) خەن گۇاڭۋۇدى دەۋرىدە ئۆتكەن مالىمانچىلىقنى تىنچىتىش سانغۇنى مايۇەننىڭ ئەۋلادى. ئۇ قاۋۇل مۆمىن كىشى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى.

(«كېينكى خەننامە يەشمىلىرى»، 2544 ـ بەت).

⑪ شىندۇ (信都) قەدىمكى ناھىيە. خارابىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى زاۋچياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 212 ـ بەت).

⑫ يەن جۇڭنى 36 تارماق قىسمىغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىشقا مەجبۇرلاپ، ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دەپ ئاتىۋالغان.

(«كېينكى خەننامە يەشمىلىرى»، 759 ـ بەت).

⑬ دۇڭ جو م. 188 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىڭ 5 ـ يىلى) خەزىنە بەگلىككە تەيىنلىنىپ، م. 189 ـ يىلى بىڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بەگلىكىگە يۆتكەلگەن.

(«كېينكى خەننامە يەشمىلىرى»، 759 ـ بەت).

⑭ شىمالىي ئايماق (北州) بىڭجۇ ئايمىقى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭ شەھرىنىڭ شىمالىدا بولغاچقا شىمالىي ئايماق دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(مۇھەررىردىن).

⑮ ساۋياڭ (曹阳) يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناھىيىسىدە.

(«كېينكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3401 ـ بەت).

⑯ خەن لىڭدى ئۆلگەن ھامان، دۇڭ جو قوشۇنى بىلەن پايتەختكە كىرىپ، ئەمدىلا تەختكە چىققان خەن شاۋدىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خەن شىيەندىنى تىكلىدى ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالدى. ساۋساۋ بىلەن يۈەن شاۋ ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ئۇ خەن شىيەندىنى ئېلىپ لوياڭ شەھىرىدىن چاقىرىنگە كۆچۈپ كەتتى. دۇڭ جو ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، م. 195 ـ يىلى (خەن شىيەندىنىڭ شىڭچىڭ 2 ـ يىلى) دۇڭ جونىڭ سەركەردىسى لى جو خەن شىيەندىنى يەنە لوياڭ شەھىرىگە كۆچۈرمەكچى بولدى. بىراق ساۋ ساۋ قوشۇنى بىلەن يولدا ئۇنى توسۇپ، خەن شىيەندىنى قارشى ئېلىپ ئاندىن شۇچاڭغا بارماقچى بولدى. شۇڭا يولدا ئۇرۇش بولىۋەردى. ئاخىرىدا نېرىپ ساۋ ساۋنىڭ مەقسىتى ئەمەلگە ئاشتى.

(«كېينكى خەننامە. دۇڭ جونىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

⑰ لى جۇ خەن شيەندىنى ئېلىپ، شەرقە قاراپ مېڭىپ دۇڭجيەن دەريانى بويىغا بارغاندا، دۇڭ چېڭ، ياڭ فېڭلار كەينىدىن قوغلاپ بېتىپ، لى جۇ بىلەن ئۇرۇشتى. نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان ئەمەلدار ۋە لەشكەرلىرى ئۆلۈپ كەتتى. دۇڭجيەن دەريانى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناهىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەنناما. دۇڭ جو تەرجىمهالى»، 2563 ـ بەت).

⑱ شەنشيەن (陕县) قەدىمكى ناهىيە. هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شەنشيەن ناهىيىسى.

(«كېيىنكى خەنناما يەشمىلىرى»، 3822 ـ بەت).

⑲ يۈەن شاۋ (袁绍) زۇياڭ ناهىيىسىدىن. قاۋۇل، مېهماندوست كىشى ئىدى. خەن لىڭدى دەۋرىدە ياردەمچى چېرىكچى بولۇپ، خەن لىڭدى ئۆلگەندىن كېيىن مۇپەتتىش چېرىكچىلىككە تەيىنلەندى. ئاتا بەگ خې جىن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، دۇڭ جونىڭ قوشۇنى ئارقىلىق هوقۇق تارتىۋالغان هەرەمئاغىلىرىنى يوقاتماقچى بولدى. لېكىن دۇڭ جو پايتەختكە يېتىپ كەلمەستىلا ئىش پاش بولۇپ قېلىپ خې جىن ئۆلتۈرۈلدى. كېيىن يۈەن شاۋ ئۆزى قوزغىلىپ هەرەمئاغىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. دۇڭ جو پايتەختكە كىرىپ خەن شاۋدىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شيەندىنى تىكلىگەندە يۈەن شاۋ بۇنى ماقۇل كۆرمەي جىجۇ ئايمىقىغا قېچىپ بېرىپ، كۇچ توپلاپ دۇڭ جوغا قارشى تۇردى ۋە بۇ جەريانداۋ كۇچى خېلى زورايدى. م. 202 ـ يىلى ساۋ ساۋ بىلەن گۇەندۇ (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى جۇڭمۇ ناهىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دېگەن جايدا سوقۇشۇپ يېڭىلدى. كېيىن كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەنناما. يۈەن شاۋ تەزكىرىسى» دىن).

⑳ دۇەن ۋېي (段煨) خەن لىڭدى دەۋرىدە سانغۇن بولۇپ، قوشۇنى بىلەن خۇايىن ناهىيىسىدە تۇرغان.

(مۇهەررىردىن).

㉑ شۈ چاڭ (许昌) قەدىمكى ناهىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شۇشيەن دەپمۇ ئاتىلاتتى. خارابىسى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۈچاڭ شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەنناما يەشمىلىرى»، 3850 ـ بەت).

㉒ ياڭ فۇ (杨阜) لياڭجۇ ئايماق بېگى ۋېي كاڭنىڭ ياردەمچى

بېگى.
(«كېيىنكى خەننامە: دۇك جو تەزكىرىسى»، 2567 ـ بەت).
㉓ لىيۇ بېي (刘备، م. 161 — 223) جۇشيەن ناھىيىسىدىن. كىچىكىدىن ناھايىتى كەمبەغەل ئۆتكەن. كېيىن سېرىق ياغلىقلىقلارنى باستۇرۇشتا كۆچ چىقاردى ۋە شۇ جەريانىدا ئۆز تەسىرىنى بارا ـ بارا زورايتتى. ئارقىدىن جۇگې لياڭنىڭ مەسلىھىتى بويىچە سۇن چۈەن بىلەن بىرلىشىپ، م. 208 ـ يىلى ساۋ ساۋنى چېببىدا مەغلۇپ قىلدى ھەمدە جىڭجۇ ئايمىقىنى ئىگىلىۋالدى. م. 214 ـ يىلى چېڭدۇ شەھىرىگە كىرىپ، يىجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى بولدى. م. 221 ـ يىلى شۇخەن خانلىقىنى قۇرۇپ، چېڭدۇنى پايتەخت قىلدى.
(«ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. لىيۇبېينىڭ تەرجىمھالى» دىن).
㉔ دەريا بېشىدىكى خەننى يوقانقۇچى خان (河首平汉王) لۇڭشى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان ۋىلايەت بولغانلىقىى ئۇچۇن، لوڭشىلىق زۇڭ جيەن ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن ئۆزىنى «دەريا بېشىدىكى خەننى يوقانقۇچى خان» دەپ ئاتىۋالدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 2344 ـ بەت).
㉕ شياخۇ يۇەن (夏侯渊) چياۋشيەن (ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى بوشيەن) ناھىيىسىدىن. ساۋ ساۋ بىلەن بىرلىكتە قوزغىلىپ، يۇەن شاۋ، خەن سۇيلارغا يۇرۇش قىلغاندا داڭ چىقاردى. ئاندىن ساۋ ساۋ ئۇنى كۇنىپېتىشقا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن قىلىپ تەينىلەپ، زۇڭ جيەننى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. كېيىن لىيۇ بېينىڭ سەركەردىسى خۇاڭجۇڭ بىلەن پىكىڭ قوۋۇقىدا جەڭ قىلىپ ئۆلتۈرۈلدى.
(«ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. شيا خۇيۇەننىڭ تەرجىمھالى» دىن).

يۇەن شۇنىڭ تەرجىمھالى

يۇەن شۇ، يەنە بىر ئىسمى يۇەن گۇڭلۇ، رۇنەن ژىلايىتىنىڭ رۇياڭ ناھىيىسىدىن، ئەمرى مېمار يۇەن فېڭنىڭ ئوغلى. . .

م. 193 - يىلى (خەن شىيەندىنىڭ چۇپىڭ 4 - يىلى) يۇەن شۇ قوشۇن باشلاپ چېنلىيۇ① ژىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، فېڭچيۇ② ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى. قارا تاغلىقلار قوشۇنى③ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن ھونلاردىن بولغان ئېپرو④ قاتارلىقلار يۇەن شۇغا يارەملىشىپ، گۇڭتىڭ⑤ دېگەن جايدا ساۋ ساۋ بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇشتا ساۋ ساۋ تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

(«كېينكى خەننامە»، 9 - توم، 2438 — 2439 - بەتلەر).

① چېنلىيۇ (留陈) قەدىمكى ژىلايەت. م. ب. 122 - يىلى تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى مىنچۇەن، نىڭلىڭ ناھىيىلىرىدىن غەربىدىكى كەيفېڭ شەھىرى ۋە شىمالىدىكى يەنجىن، چاڭيۇەن ناھىيىلىرى، جەنۇبىدىكى چىشىيەن، سۇيشيەن ناھىيىلىرىگىچە بولغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى چېنلىيۇ (ھازىرقى كەيفېڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا).

(بىر تومۇق «سخەي»، 429 - بەت).

② فېڭچيۇ (封丘) قەدىمكى ناھىيە. خارابىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى فېڭچيۇ ناھىيىسىدە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3898 ـ بەت) .
③ قارا تاغلىقلار قوشۇنى (黑山军) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى خېبېي دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ نامى. قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى جاڭ يەن ئۆز قوشۇنى بىلەن چاڭشەن، جاۋجۇن، شاڭداڭ، جۇڭشەن، خېنېي ۋىلايەتلىرىدە جەڭ قىلىپ يۈرۈپ، ئادەملىرىنى نەچچە يۈز مىڭغا يەتكۈزدى. ئاخىر يۈەن شاۋ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، شاۋ شاۋغا تەسلىم بولدى.
(«ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. جاڭ يەننىڭ تەرجىمىھالى» دىن) .
④ ئېپىرو (罗扶於) ئەينى زامانىدىكى جەنۇبىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالىڭ.
⑤ كۇڭتىڭ (匡亭) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چاڭيۈەن ناھىيىسىدە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3998 ـ بەت) .

ساداقەتلىك ئەمەلدارلارنىڭ تەرجىمھالى

رېن يەننىڭ تەرجىمھالى

رېن يەن، يەنە بىر ئىسمى رېن چاڭسۇن، نەنيانڭ ۋىلايىتىنىڭ يۈەنشيەن ناھىيىسىدىن. . . خەن گۇاڭۇدى جيەنۇۇ يىللىرىنىڭ بېشىدا جيۇجېن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى. . . رېن يەن تۆت يىل خىزمەت ئۆتىگەندىن كېيىن لويانىغا چاقىرتىلدى. ئەمما كېسەل سەۋەبىدىن ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغاچقا مەرتىۋىسى تۆۋەنلىتىلىپ سۈيياڭ ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلەندى. جيۇجېن ۋىلايىتىدىكى ئەمەلدارلار بىلەن خەلق ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سالدۇردى. كېيىن ئۇ ۋۇۋېي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى. خەن گۇاڭۇدى ئۇنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئۇنىڭغا: «ئۆزىڭىزدىن يۇقىرىدىكىلەرنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلىپ، ئاتاق - ئابرويىڭىزنى ساقلىغايسىز» دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. رېن يەن: «كەمىنىلىرى سادىق ئەمەلدار، شەخسىي غەرەزدە بولمايدۇ، شەخسىي غەرەزلىك ئەمەلدارلار سادىقلىق بولمايدۇ، توغرا يولدا مېڭىپ، ئومۇم ئۈچۈن ئىشلەپ، قانۇن - تۈزۈمگە رىئايە قىلىش ئەمەلدار بولغۇچىنىڭ مەجبۇرىيىتى» دەپ

ئاڭلىغانىدىم. ئەگەر يۇقىرىدىن - تۆۋەنگىچە ھەممە كىشى ھەق - ناھەقنى ئايرىماي، قارىسىغىلا ئىش قىلغىلى تۇرسا، بۇ جانابي ئالىيلىرىنىڭ ئامەتلىك ئىكەنلىكلىرىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، شۇڭا «يۇقىرىدىكىلەرنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلىڭ، دېگەن بۇ پەرمانلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ئاجىزلىق قىلمەن» دەپ جاۋاب بەردى. خەن گۇاڭۇڭدى خورسىنىپ قويۇپ: «توغرا ئېيتتىڭىز» دېدى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋۇۋۈبي ۋىلايىتىگە بېرىپ ئىشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا ۋىلايەت لەشكەر باشلىغۇچى دورغاپى بولۇپ تۇرۇۋاتقان تېخى گەن ۋىلايەت بويىچە ئېسىلزادە جەمەتتىن بولغاچقا، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە مېھمان خادىملىرى پۇقرالارنى بوزەك ئېتىپ ھەم زىيانكەشلىك قىلىپ كەلگەنىدى. شۇڭا رېن يەن تېخى گەننى قولغا ئالدى ھەمدە ئاتا - بالا ۋە مېھمان خادىملىرى بولۇپ بەش - ئالتىسىگە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بەردى. تېخى گەننىڭ كەنجى ئوغلى تېخى شاڭ نەچچە يۈز لۇكچەك - مۇتتەھەملەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، ئۆزىنى سانغۇن دەپ ئاتاپ، تۇن يېرىمىدا ۋىلايەت مەركىزى① گە ھۇجۇم قىلدى. رېن يەن لەشكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى تارمار كەلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ ئابرويى ئېشىپ، ئەمىر-پەرمانلىرىمۇ ئۆز-كۆچىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئەمەلدارلاردىن پۇقرالارغىچە ھەممە خەق ئۇنى ھۆرمەتلەپ، كەلسە - كەلمەس ئىش قىلىشقا پېتىنالمايدىغان بولدى.

ۋۇۋۈبي ۋىلايىتىنىڭ شىمالىي تەرىپى ھونلار بىلەن، جەنۇبىي تەرىپى ھەرقايسى چياڭ قەبىلىلىرى بىلەن چېگرىداش ئىدى. ئۇلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭچىلىق يۈرگۈزۈشىدىن يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەن پۇقرالارنىڭ كۆپىنچىسى تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى تاشلىۋەتكەنلىكتىن، تېرىلغۇ يەرلەر قاقاسلىققا ئايلىنىپ قالغانىدى. رېن يەن بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، باتۇر

هەم چەبدەس ئەزمەتلەردىن 1000 كىشىنى تاللاپ چىقىپ، مۇكاپات هەم جازا مىزانلىرىنى ئېنىق بېكىتىش ئارقىلىق ئۇلارغا شۇنۇق، خۇاڭشى قاتارلىق ئارىلاشما غۇزلارنىڭ ئاتلىق قىسىملىرىنى باشلاپ مۇهىم جايلارنى ساقلاش، قەيەردە جىددىي ئەھۋال يۈز بەرسە شۇ يەرگە بېرىپ، ياۋغا زەربە بېرىش ياكى قوغلىۋېتىش هەققىدە بۇيرۇق بەردى. دۇشمەن تەرەپ كۆپ هاللاردا زور چىقىمغا ئۇچرىغانلىقتىن، يەنە قايتا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا جۇرئەت قىلالمىدى.

خېشى رايونى ئەسلىدىلا هۆل - يېغىن ئاز جاي ئىدى. رېن يەن بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، سۇ ئىنشائات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلدى، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلدۇردى. بۇ ئارقىلىق پۇقرالارنىڭ هال-ئوقىتى ياخشىلاندى. ئۇ يەنە مەكتەپ قۇرۇپ، ئەمەلدار بولغانلىكى كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپتە ئوقۇشقا دەۋەت قىلدى. ئۇلارنى هاشار مەجبۇرىيەتلىرىدىن خالاس قىلدى. دەستۇر هەم نامە - كىتابلارنىڭ مەزمۇنلىرىنى پىششىق ئۆزلەشتۇرگەنلەرنىڭ هەممىسىنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ۋەزىپىلەرگە تەينىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋۇۋېي ۋىلايىتىدە بىر قىسىم ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىيلار پېتىشىپ چىقتى.

كېيىن خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ ئىجازىتىسىز ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ چىاڭلارنى قىرغانلىقى ئۈچۈن مەرتىۋىسى تۆۋەنلىتىلىپ، جاۋلىك② ناهىيىسىنىڭ هاكىملىقىغا تەينىلەندى. خەن مىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، يىڭچۈەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولۇپ تەينىلەندى.

(«كېيىنكى خەنناما»، 9 - توم، 2460 -، 2462 — 2463 - بەتلەر).

چىن پېڭنىڭ تەرجىمهالى

چىن پېڭ، يەنە بىر ئىسمى چىن بوپىڭ، فۇفېڭ

ۋىلايىتىنىڭ ماۋلىڭ ناھىيىسىدىن. . . م. 72 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 15 - يىلى) شىرمەت چەۋەندازلار بېشى بولۇپ تەيىنلەندى ۋە ئاتخانا كاھىبىگى گېڭ بىڭنىڭ ھونلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشىغا ياردەملەشتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 9 - توم، 2476 - بەت).

---

① ۋۇۋېي ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى ۋۇۋېي ئىدى. «كېيىنكى خەننامە. خەن گۇاڭۋۇدى تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

② جاۋلىڭ (召陵) قەدىمكى ناھىيە، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شەھەر خارابىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 35 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3857 - بەت).

تەدبىر چىلەرنىڭ تەرجىمھالى

گو شيەن، يەنە بىر ئىسمى گو زىخېڭ. رۇنەن ژىلايىتىدىكى سۇڭ بەگلىكى① دىن. . .

م. 32 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جيەنژۇ 8 - يىلى) ھونلار چېگرا رايونلارغا كۆپ قېتىملاپ باستۇرۇپ كىردى. بۇنىڭدىن ئەندىشىگە چۈشكەن خەن گۇاڭژۇدى بارلىق مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئوردىغا چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى. تۆھپىدار دانىشمەن گو شيەن پۈتكۈل خەلق جەبىر - جاپا دەستىدىن نامراتلىشىپ ھالى قالمىغان بۇگۈنكى كۈندە ئۇرۇش قوزغاش مۇۋاپىق ئەمەس، دەپ قارىدى. ئەمما بۇ ھەقتە ئوچۇق - ئاشكارا نەسىھەت قىلىپ، مۇنازىرىلىشىشنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ئويلىدى - دە، مۇكچىيىپ ئولتۇرغان پېتى ئىككى كۆزىنىڭ غۇۋالىشىپ نەرسىلەرنى پەرق ئېتەلمەيۋاتقانلىقىنى باھانە قىلىپ ئوشۇقچە گەپ قىلمىدى. خەن گۇاڭژۇدى ئىككى نۆكەر بەگكە ئۇنى يۆلەپ ئوردىدىن چىقىرىپ قويۇشنى بۇيرۇدى. گو شيەن رەھمەتمۇ دېمەي چىقىپ كەتتى. خەن گۇاڭژۇدى «خەنگۇ قوۋۇقىنىڭ شەرقىدە گو زىخېڭ دېگەن تىز پۈكمەس قەيسەر بار دېگەننى دائىم ئاڭلايتتىم، BU ھەقىقەتەنمۇ بىكار چىققان گەپ ئەمەس ئىكەن» دېدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 10 - توم، 2708 — 2709 - بەتلەر).

① سۇڭ بەگلىكى (宋公国) ئەينى زاماندىكى شىنچى ناھىيىسى. م. 79 ـ يىلى خەن جاڭدى شىنچى ناھىيىسىنى سۇڭ بېگىمگە سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن شىنچى ناھىيىسى سۇڭ بەگلىكى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى دۇڭئېي ناھىيىسىدە. («كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3858 ـ بەت).

ئىپپەتلىك ئاياللارنىڭ تەرجىمھالى

چىنلىۋ ژىلايىتىدىن بولغان دۇڭ سى① نىڭ خوتۇنى شۇ ژىلايەتتىكى سەي يۈڭ② دېگەن كىشىنىڭ قىزى بولۇپ، ئىسمى سەي يەن، يەنە بىر ئىسمى سەي ژېنجى ئىدى. ئۇ قالتىس بىلىملىك، سۆزگە چېچەن ئايال بولۇپ، مۇزىكا - كۇيگىمۇ ئىنتايىن پىششىق ئىدى. ئۇ دەسلەپتە خېدۇڭ ژىلايىتىدىكى ژېي جۇڭداۋ دېگەن كىشىگە ياتلىق قىلىندى. ئېرى بالدۇرلا ئۆلۈپ كېتىپ پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەچكە، ئاتىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى. خەن شىيەندىنىڭ شىڭپىڭ يىللىرىدا③ ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى كۆپىيىپ، خەلق ئېغىر مالىمانچىلىقتا قالدى. سەي ژېنجى ھونلارنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەندىن كېيىن، ئۇنى ھونلارنىڭ سول قول بىلىكخانى ئۆز ئەمرىگە ئېلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھونلار يۇرتىدا ئون ئىككى يىلنى ئۆتكۈزۈپ، ئىككى بالىلىق بولدى. ساۋ ساۋ ئادەتتە سەي يۈڭ بىلەن يېقىن ئۆتەتتى. شۇڭا ئۇ سەي يۈڭنىڭ باشقا ھېچقانداق ئورۇق - ئەۋلادىنىڭ يوقلۇقىغا ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ، ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئالتۇن، قاشتېشى قاتارلىق ئېسىل سوۋغاتلار بەدىلىگە سەي ژېنجىنى ياندۇرۇپ ئېلىپ كەلدى ھەمدە دۇڭ سىغا ياتلىق قىلدى.

(«كېينكى خەننامە»، 10 - توم، 2800 - بەت).

① دۇك سى (董祀) ئەينى زاماندا ھەربىي تېرىقچىلار كاھىبگى بولغان.

(مۇھەررىردىن) .

② سەي يۇك (蔡邕) خەن لىكدى دەۋرىدە نۆكەر بەگ بولۇپ تەينىلىنىپ، ياك سى بىلەن بىرلىكتە «شېئىسرنامە» ، «قەدىمنامە» ، «قائىدىنامە» ، «پالنامە» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەرگە مۇھەررىرلىك قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەمىلدىن قالدۇرۇلدى. كېيىن دۇك جو يەنە ئۇنى ئۇستاز بەگلىككە تەينىلەپ، ئاندىن ئەمىر نۆكەر قىلىپ ئۆستۇردى. دۇك جو ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن، ئۇ بۇنىڭغا چېتىلىپ قېلىپ تۇرمىگە تاشلىنىپ ئۆلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. سەي يۇكنىك تەرجىمھالى» دىن) .

③ م. 193 ـ يىلى (خەن شېئىدىنىك چۇپىك 4 ـ يىلى) يۇەن شۇ قوشۇنى بىلەن چېنلىيۇ ژىلايتىدىكى فېكچىيۇ ناھىيىسىدە تۇرغاندا، قارا تاغلىقلار قوشۇنىنىك قالدۇق لەشكەرلىرى بىلەن جەنۇبىي ھونلار تەكرىقۇتى ئېپىرو شۇ يەرگە بېرىپ يۇەن شۇغا ياردەم بەرگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن «شىكپىك يىللىرى» چۇپىك 4 ـ يىلى بولسا كېرەك.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3086 ـ بەت) .

غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە

غەربىي چياڭلار ئەسلى سەنمياۋ① دىن كېلىپ چىققان بولۇپ، جياڭ فامىلىسىدىكىلەر② نىڭ بىر تارمىقى ئىدى. ئۇلارنىڭ زېمىنى نەنيۆ تېغى③ غا يېقىن. چوڭ ئاقساقال شۇن④ تۆت ياۋۇز⑤ نى سۈرگۈن قىلغاندا، ئۇلارنىڭ سەنۇبىي تېغى⑥ غا يەنى ھازىرقى خېگۇەننىڭ غەربىي جەنۇب رايونىدىكى چياڭلار زېمىنىغا پالىغان. بۇ يەر سىجى⑦ غا تۇتاش بولۇپ، خېشۇ⑧ غىچە سوزۇلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 1000 چاقىرىم كېلىدۇ. سېجى - «جۇغراپىيە ھەققىدە»⑨ دە ئېيتىلغان شىجىدىن ئىبارەت. جەنۇب تەرىپى سۇجۇن، گۇاڭخەن ۋىلايەتلىرىنىڭ چېگرىسىدىكى يې - دىلارغا، غەربىي شىمال تەرىپى پىشامشان، قوش قاتارلىق خانلىق - بەگلىكلەرگە تۇتىشىدۇ. ئۇلار ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. يېرىدە ئاشلىق ئوخشىمىغاچقا، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ئۇرۇقداشلىق مۇقىم ئەمەس، بەزىلەر ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى، ئانىسىنىڭ فامىلىسىنى ئۇرۇق نامى قىلىدۇ. 12 ئەۋلادتىن كېيىن ئۆزئارا تويلىشىدۇ، ئاتىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ. ئاكىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى

ئالىدۇ. شۇڭا ئۇلاردا بويتاق ئەر، تۇل خوتۇن يوق بولۇپ، نەسلى كۆپىيىدۇ. ئۇلاردا خان، ۋەزىرمۇ، پۇتۇن قوۋمغا باشچىلىق قىلىدىغان ئەڭ چوڭ ئاقساقالمۇ يوق. كۆچلەنگەندە ئۇرۇقلار بويىچە قەبىلە ئاقساقىلى بولىدۇ، ئاجىزلىغاندا باشقىلارغا بېقىنىدۇ، زورلۇق كۆچىگە تايىنىپ، بىر- بىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ. ئادەم ئۆلتۈرسە جانغا جان ئېلىشتىن باشقا تەقىپلەر يوق. ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرى تاغ - جىرالاردا جەڭ قىلىشقا ماھىر، تۇزلەڭلىكتە جەڭ قىلىشقا پەمسىز، ئۇزۇنغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق نەتىجە قازىنىدۇ، جەڭدە ئۆلۈشنى خەيرلىك، كېسەل بىلەن ئۆلۈشنى شۇملۇق ھېسابلايدۇ. قۇشلار، ھايۋانلارغا ئوخشاش سوغۇققا چىداملىق كېلىدۇ، ھەتتا ئايالىلار تۇغقاندىمۇ بوران - چاپقۇن، قار - شۇرغاندىن ئۆزىنى دالدىغا ئالمايدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىتى باتۇر - قەيسەر بولۇپ، غەربلىكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى بار⑩.

خان - بەگلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ياخشى بولسا، ئۇلار بويسۇنىدۇ، ئەگەر ئەخلاق بىلەن ئاقارتىلمىسا، بېسىپ كىرىپ قالايمىغانچىلىق چىقىرىدۇ. بۇرۇن شيا⑪ خانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن تەيكاك⑫ زامانىسىدا دۆلەت قولدىن كەتكەن، ھەرقايسى يات قوۋملار ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈگەن، خۇشياڭ⑬ خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندا، چۈەنيىلار⑭ غا يۈرۈش قىلىپ، يەتتە يىلدا ئۇلارنى بويسۇندۇرغان. خۇشيې⑮ زامانىسىغا كەلگەندە، ئۇلارغا مەنسەپ ۋە مەنسەپ ئۇستىبېشى ئىنئام قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ چۈەنيىلار شيا خانلىقىغا ئىتائەت قىلغان. كېيىن شيا سۇلالىسىغا جيې⑯ نىڭ ۋاقتىدىكى قالايمىقانچىلىقتا، چۈەنيىلار بىر، چى دېگەن جايلار ئوتتۇرىسىغا كىرىپ ئولتۇراقلاشقان، شاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى چېڭ تاڭ خانلىق قۇرغاندىن كېيىن، جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى قوغلۇۋەتكەن. يىن سۇلالىسى⑰

نىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە دۆلەت زەئىپلىشىپ، ياتلارنىڭ ھەممىسى يۇز ئۆرۈگەن. شاڭ خانى ۋۇدىڭ⑱ نىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، غەربىي رۇڭ⑲ ۋە گۇيفاڭلار⑳ غا يۈرۈش قىلىپ، ئۇچ يىلدا بويسۇندۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇ زاماندىكى شېئىرلار: «پېتىنىدۇ چياڭلاردىن قايسىبىرى، يىن خانىغا بەيئەت قىلىپ كەلمەسلىككە» دېيىلگەن.

ۋۇيى㉑ نىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ زالىملىقى بىلەن چۆەنرۇڭلار㉒ چېگرىغا تېگىش قىلغان، جۇ بەگلىكىنىڭ ئاساسچىسى گۇگۇڭ دەنفۇ لىياڭشەن تېغى㉓ دىن ئۆتۈپ چىشەن تېغى㉔ ئېتىكىگە كېلىپ ئۆزىنى دالدىغا ئالغان. ئۇنىڭ ئوغلى جىلى㉕ ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن غەربتىكى گۇيرۇڭلار㉖ غا جازا يۈرۈشى قىلغان. تەيدىڭ㉗ ۋاقتىدا، جىلى يەنە يەنجىڭ㉘ دىكى رۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ قاتتىق يېڭىلگەن. ئىككى يىل ئۆتكەندە، جۇ بەگلىكى شۇۋۇ㉙ رۇڭلىرىنى يەڭگەن، شۇنىڭ بىلەن تەيدىڭ جىلىنى چوپاندارلىققا تەينىلىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، جىلى شىخۇ ۋە يېتۈدىكى رۇڭلارغىمۇ جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن㉚. ۋېنۋاڭ㉛ غەرب بېگى بولغاندا، غەربتە كۈنيىلار㉜ نىڭ، شىمالىدا شيەنيۈن㉝ لەرنىڭ جەبىر - جاپاسىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى قوغدىغان، رۇڭ - دىلاردىن ئىتائەت قىلمايدىغانلار قالمىغان. ئاندىن ۋېنۋاڭ غەربىي رۇڭلارنى باشلاپ، يىن سۇلالىسىدىن يۇز ئۆرۈگەنلەرگە يۈرۈش قىلىپ، يىن خانىي جۇ㉞ نىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىپ تۇرۇشىغا يار - يۆلەك بولغان.

جۇ ۋۇۋاڭ㉟ شاڭ سۇلالىسىغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، چياڭ، ماۋلار㊱ قوشۇن تارتىپ مۇيي㊲ دېگەن جايدا جۇ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى. جۇ مۇۋاڭ㊳ نىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، رۇڭ - دىلار ئولپان تۆلىمىگەچكە، جۇ مۇۋاڭ

غەربتىكى رۇئلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش ئاقساقىلىنى ئەسىر ئېلىپ، يەنە تۆت ئاق بۇغا، تۆت ئاق بۆرە غەنىيمەت ئالدى ھەمدە رۇئلارنى تەييۇەنگە كۆچۈرۈۋەتتى. جۇيىۋاڭ(39) ۋاقتىدا، دۆلەت زەئىپلەشكەنلىكتىن، چەت رايونلاردىكى رۇئ - دىلار ئولپان تۆلىمىدى، شۇئا جۇيىۋاڭ گوگۇئغا تەييۇەندىكى رۇئلار ئۇستىگە قوشۇن تارتىشقا بۇيرۇق بەردى، ئۇ يۇچۇەن (40) گە بېرىپ، 1000 ئات غەنىيمەت ئالدى. جۇلىۋاڭ يولسىز، زالىم بولغاچقا، رۇئ - دىلار ھۇجۇم قىلىپ، چۇەنچىيۇ(41) غا بېسىپ كىرىپ، چىن جۇئ(42) جەمەتىدىكىلەرنى ئۆلتۈردى، جۇلىۋاڭ رۇئلارغا جازا يۈرۇشى قىلىشقا بۇيرۇق بەردى، لېكىن رۇئلارنى يېڭەلمىدى. جۇشۇەنۋاڭ تەختكە چىقىپ تۆتىنچى يىلى(43) چىن جۇئنى رۇئلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇۋىدى، چىن جۇئ رۇئلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، جۇشۇەنۋاڭ چىن جۇئنىڭ ئوغلى جۇاڭ گۇئنى چاقىرتىپ، 7000 لەشكەر بىلەن رۇئلارغا يۈرۇش قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى يەڭدى ھەم شۇنىڭدىن كېيىنلا بىرئاز ئارام تاپتى. ئاردىدىن 27 يىل ئۆتكەندە(44) جۇشۇەنۋاڭ يەنە تەييۇەندىكى رۇئلار ئۇستىگە لەشكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنى يېڭەلمىدى. يەنە بەش يىلدىن كېيىن (م. ب. 792 - يىلى) جۇشۇەنۋاڭ تىياۋرۇئ، بېنرۇئلار(45) غا جازا يۈرۇشى قىلىپ يەنە مەغلۇپ بولدى. ئىككى يىلدىن كېيىن (م. ب. 790 - يىلى) جىن بەگلىكى شىمالىي رۇئلارنى قېنشۇي دەرياسى(46) بويىدا يەڭدى، رۇئلار جياڭ تۆرىنىڭ سۇيۈرغاللىقىنى بېسىۋالدى. كېيىنكى يىلى (47) جۇشۇەنۋاڭ شېنرۇئلار(48) غا يۈرۇش قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. ئاردىدىن ئون يىل ئۆتكەندە (م. ب. 778 - يىلى)، جۇيۇۋاڭ بوشىغا بۇيرۇق بېرىپ، لىۋجىدىكى رۇئلارغا جازا يۈرۇشى قىلدى، ئەمما جۇ خانلىقىنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولدى، بوشى جەڭدە ئۆلدى. شۇ يىلى رۇئلار چۇەنچىۋنى قورشۇۋلىپ، چىن شياڭگۇڭ(49) نىڭ

ئاكسى بوغۇنى ئەسىرگە ئالدى. بۇ چاغدا جۇيۇۋاڭ ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ تولىمۇ زەھمسىزلىشىپ كەتكەنىدى. ئەتراپتىكى يىلار ھەر تەرەپلەپ ھۇجۇم قىلدى. جۇيۇۋاڭ شېن خانىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باۋسى⑩ نى خانىكە قىلىپ تىكلىدى. شېن خانىكىنىڭ ئاكسى شېن تۆرە غەزەپلىنىپ رۇئلار بىلەن بىللە جۇ سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، جۇ يۇۋاڭنى لىشەن تېغى⑤① دا ئۆلتۈردى، جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى شۇنىڭ ئۈچۈن شەرقتىكى لويىغا كۆچۈرۈلدى⑤②. چىن شىياڭگۇڭ رۇئلارغا ھۇجۇم قىلىپ، جۇ خانلىقىنى قۇتقۇزدى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن شىڭ⑤③ تۆرە شىمالىي رۇئلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

جۇپىكۈاڭنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، جۇ سۇلالىسى زەئىپلەشتى، رۇئلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قىستاپ كەلدى، لۇڭشەن تېغى⑤④ نىڭ شەرقىدىن تاكى يېخې⑤⑤، لوخې⑤⑥ ۋادىلىرىغىچە ھەممىلا جايدا رۇئلار پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېيخى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا دىداۋ، يۈەنداۋ، شاڭگۇې ۋە جىشيەن⑤⑦ رۇئلىرى، جىڭشۇې دەرياسى⑤⑧ نىڭ شىمالىدا يېچۈ⑤⑨ رۇئلىرى، لوچۈەن⑥⑩ دە دالى⑥① رۇئلىرى، ۋېيخې دەرياسى⑥② نىڭ جەنۇبىدا لىشەن رۇئلىرى يېخې، لوخې دەريالىرى ئارىسىدا ياڭجۇ، چۈەنگاۋ⑥③ رۇئلىرى، يىڭشۇې دەرياسى⑥④ نىڭ غەربىدە مەن رۇئلىرى ئولتۇراقلاشتى. ئەمىنىيە دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئارىلاش ئولتۇراقلىشىپ، ھەرقايسى بەگلىكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. لۇ جۇاڭگۇڭ⑥⑤ چىن بەگلىكى⑥⑥ گە يۈرۈش قىلىپ، شاڭگۇې، جىشيەن رۇئلىرىنى قولغا كەلتۈردى. ئارىدىن ئون نەچچە يىل ئۆتكەندە، جىن شيەنگۇاڭ⑥⑦ لىشەن رۇئلىرىنى مۇنتەزەم قىلدى. بۇ چاغدا، يېخې، لوخې ۋادىسىدىكى رۇئلار كۈچلىنىپ، شەرقتىكى ساۋ⑥⑧، لۇ⑥⑨ بەگلىكلىرىگە تاجاۋۇز قىلدى. 19 يىل

ئۆتكەندىن كېيىن (م.ب. 649 - يىلى) پايتەخت لويى شەھىرىگە بېيسپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن چىن، جىن بەگلىكلىرى رۇئىلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىپ، جۇ خانلىقىنى قۇتقۇزدى. ئىككى يىلدىن كېيىن رۇئىلار يەنە پايتەختكە ھۇجۇم قىلدى. چى خۇەنگۇڭ ھەرقايسى تۆرىلەرنى ئۈيۈشتۇرۇپ جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختىنى قوغدىدى. ئاردىدىن توققۇز يىل ئۆتكەندىن كېيىن⑩ لۇخۇن رۇئىلىرى⑪ گۇاجۇدىن يېچۇەن⑫ گە، يۇن ئۇرۇقىدىكى رۇئىلار ۋېيرۇي⑬ گە كۆچتى ھەمدە شەرقتە خۇەنيۇەن⑭ گىچە ئىچكىرىلەپ كىردى. خۇاڭخې دەرياسىنى جەنۇبى ۋە شىيۇئىبر تېغى⑮ نىڭ شىمالىدىكى يىنرۇئىلار ئاستىلا ئاستا ئاۋۇدى. جىن ۋېنگۇڭ ئۆز بەگلىكىنى گۇللەندۇرۇش مەقسىتىدە رۇڭ - دىلارغا سوۋغا تەقدىم قىلىش چارىسىنى قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، شۇ ئارقىلىق جۇ خانلىقىغا ياردەم بەرمەكچى بولدى. چىن مۇگۇڭ ⑯ رۇئىلاردىن يۇيۇ⑰ نىڭ ياردىمى بىلەن غەربىي رۇئىلارنى ئىلكىگە ئېلىپ، زېمىنىنى 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېڭەيتتى. جىن داۋگۇڭ⑱ ۋاقتىغا كەلگەندە (م.ب. 562 - يىلى) يەنە ۋېي جياڭنى ئەۋەتىپ ھەرقايسى رۇئىلار بىلەن يارىشىپ، ئۆز ئىشلىرىنى ياخشىلىدى. بۇ چاغدا چۇ⑲، جىن⑳ بەگلىكلىرى كۈچلىنىپ، ھەرقايسى رۇئىلارنى ھەيۋە بىلەن بويسۇندۇردى. لۇخۇن، يېچۇەن، لوچۇەن ۋە يىن رۇئىلىرى جىن بەگلىكىگە، مەن رۇئىلىرى چۇ بەگلىكىگە بېقىندى. كېيىن لۇخۇن رۇئىلىرى جىن بەگلىكىدىن يۈز ئۆرىدى. شۇنىڭ بىلەن جىن بەگلىكى شۇن ۋۇ㉑ نى ئەۋەتىپ ئۇلارنى يوقاتتى، ئاردىدىن 44 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چۇ جاۋۇاڭ مەن رۇئىلىرىنى ئەسىرگە ئالدى㉒. بۇ چاغدا يېچۇ ۋە دالى رۇئىلىرى ھەممىدىن كۈچلۈك بولۇپ، نەچچە ئونلىغان شەھەر سېلىپ، ھەممىسىگە ئۆزلىرى خان بولۇشتى.

جۇ جېنۇاڭ[83] نىڭ 8 - يىلىغا كەلگەندە (م. ب. 461 - يىلى) چىن لىگۇك دالى رۇڭلىرىنى مۇنقەرز قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى تارتىۋالدى، جاۋ بەگلىكى مۇدەيرۇك (شىمالىي رۇك) لارنى مۇنقەرز قىلدى. خەن[84]، ۋېي[85] بەگلىكلىرىمۇ يېڭۈەن رۇڭلىرى، لوچۈەن رۇڭلىرى ۋە يىن رۇڭلىرىنى ئاستا - ئاستا قوشۇۋېلىپ، ئاخىر مۇنقەرز قىلدى. قۇتۇلۇپ قالغان رۇڭلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ، غەربتە چيەنشەن[86]، لۇڭشەن تاغلىرىدىن ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن يېڭۈ ئۇرۇقىدىن باشقا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنغۇدەك رۇڭلار قالمىدى. جۇجېنۇاڭنىڭ 25 - يىلى[87] غا كەلگەندە، چىن لىگۇك يېڭۈ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئەسىرگە ئالدى. ئارىدىن 14 يىل ئۆتكەندە (م. ب. 430 - يىلى)، يېڭۈ رۇڭلىرى چىن بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلىپ، ۋېيىنن[88] گىچە كەلدى. يەنە 100 يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندە، يېڭۈ رۇڭلىرى لوچۈەندە چىن بەگلىكى قوشۇنىنى يەڭدى. تۆت يىلدىن كېيىن[89] يېڭۈ رۇڭلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى، چىن خۇيۋاڭ ياندىاش بەگ ساۋ[90] باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنى تىنچىتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار چىن بەگلىكىگە بېقىندى. ئارىدىن سەككىز يىل ئۆتكەندە، چىن بەگلىكى يېڭۈ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، يۈجى[91] نى ئىگىلىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، يېڭۈ رۇڭلىرى چىن بەگلىكى قوشۇنىنى لىبو دېگەن جايدا يەڭدى. كېيىنكى يىلى[92] چىن بەگلىكى يېڭۈ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇجىڭ[93] قاتارلىق 25 شەھەرنى بېسىۋالدى. چىن جاۋۇاڭ تەختتە ئولتۇرغاندا، يېڭۈ رۇڭلىرىنىڭ خانى چىن ئوردىسىغا مۇبارەكلەپ بېرىپ، چىن جاۋۇاڭنىڭ ئانىسى شۇەن خان ئانا بىلەن ئاشنا ئوينىاپ بۇنىڭدىن ئىككى ئوغۇل تۇغۇلدى. جۇ نەنۋاڭنىڭ 43 - يىلى[94] شۇەن خان ئانا يېڭۈ رۇڭلىرى خانىنى ئالداپ گەنچۈەن ئوردىسى[95] دا

ئۆلتۈردى ۋە لەشكەر چىقىرىپ، يىچۇ خانلىقىنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، لۇڭشى، بېيدى، شاڭچۈن ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىندى.

رۇڭلاردا ئەسلىدە بەگ - خان يوق ئىدى. شيا خانلىقىنىڭ ئاتا خانىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە شاڭ، جۇ خانلىقى مەزگىللىرىدە، بەزى رۇڭلار كۈچلۈك بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىگە ئەگىشىپ جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا شاڭ، جۇ خانلىرى ياكى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى ئۇلارغا مەنسەپ ئىنئام قىلىپ، ئۇلارنى بېقىندى ھېسابلىدى. ئەمىنىيە دەۋرىدە، لۇخۇن رۇڭلىرى ۋە مەن رۇڭلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ۋىكوند دەپ ئاتالدى. يېغىلىق دەۋرىدە، دالى رۇڭلىرى ۋە يىچۇ رۇڭلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى خان دەپ ئاتالدى. بۇلار مۇنتەرز بولغاندىن كېيىن قالغان ئۇرۇق - جەمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى يەنىلا ئاۋۋالقىدەك ئاقساقال دەپ ئاتىلىۋەردى.

چىاڭلاردىن ۋۇيىيۈەنجيەن دېگەن ئادەمنى چىن لىڭگۈڭ ۋاقتىدا چىن بەگلىكىدىن تۇتۇۋېلىپ قۇل قىلىۋالغان، ۋۇيىيۈەنجيەن رۇڭلارنىڭ قايسى تارمىقىدىن ئىكەنلىكى نامەلۇم. كېيىن ئۇ قېچىپ كەتكەن، چىن بەگلىكىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى جىددىي قوغلىغاندا، ئۇ چوڭقۇر ئورمانلىققا يوشۇرۇنۇپ قۇتۇلغان. چاڭلارنىڭ ئېيتىشىچە: ۋۇيىيۈەنجيەن ئورمانلىققا يوشۇرۇنغاندا، چىن بەگلىكىنىڭ ئادەملىرى ئورمان سىرتىغا ئوت يېقىپ ئۇنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرمەكچى بولغان، بۇ چاغدا يولۋاسقا ئوخشاش بىر نەرسە پەيدا بولۇپ، ئوتنى توسۇپ تۇرغاچقا ئۇ ئۆلمىگەن. ئۇ ئورمانلىقىدىن چىقىپ، دالىدا بۇرنى كېسىلگەن بىر ئايالنى ئۇچرىتقان ھەم ئۇنىڭ بىلەن ئەر - خوتۇن بولۇشقان. بۇ ئايال ئۆزىنىڭ قىياپىتىدىن نومۇس قىلىپ، چېچى بىلەن يۈزىنى يېپىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن چىاڭلار مۇشۇنداق ياسىنىشنى ئادەت قىلىپ، ھەمىسى ئوچ دەريا⑯ ئارىسىغا قېچىپ

بىرنۇالغان. چياڭلار ۋۇيىيۇەنجيەننىڭ ئوتتا كۆيمىگەنلىكىگە ھەيران بولۇشۇپ، ئۇنىڭدىن ئەيمىنىپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىۋالغان. خۇاڭخې بىلەن خۇاڭشۇي دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدا دانلىق زىرائەت ئاز، ئۇچار قۇش ـ ھايۋانات كۆپ بولغاچقا، چياڭلار ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ۋۇيىيۇەنجيەن بۇ يەردىكىلەرگە دېھقانچىلىق قىلىش ۋە چارۋا مال بېقىشنى ئۆگەتكەندىن كېيىن، ھۆرمەت ۋە ئىشەنچكە ئېرىشكەن. شۇ جايدىكى قەبىلىلەردىن ئۇنىڭغا بېقىنغۇچىلار كۈنسېرى كۆپەيگەن. يۇەنجيەننىڭ ۋۇيىيۇەنجيەن دەپ ئاتىلىشى چياڭلارنىڭ قۇلىنى ۋۇيى دەيدىغانلىقىدىن بولغان. كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئاقساقال بولۇپ كەلگەن.

يۇەنجيەننىڭ ئەۋرىسى رېھننىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، چىن شىيەنگۇڭ(97) بەگلىك ئورنىغا ئولتۇرۇپ چىن مۇگۇڭنىڭ ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ۋېيشۇي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا لەشكەر تارتىپ، دى ـ يۇەن رۇڭلىرىنى مۇنتەزىم قىلدى، رېھننىڭ تاغىسى ئاڭ چىن بەگلىكىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئۆز ئۇرۇقداشلىرىنى باشلاپ جەنۇبقا قاراپ ماڭدى، سىچىخېچۇ(98) نىڭ غەربىدىن نەچچە مىڭ يول كېلىدىغان يەرگە قېچىپ، قالغان چياڭلاردىن بەك يىراقلاپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قايتا ئالاقە ئىشلىرى بولمىدى، كېيىنكى ئەۋلادلىرى ھەرقايىسىسى ئۆز ئالدىغا ئۇرۇق بولۇپ، خالىغىنىچە كۆچۈپ يۈردى. بەزىلىرى قوتازلىق چياڭلار، يەنى يۆشى چياڭلىرى(99) دەپ ئاتالدى، بەزىلىرى ئاق ئاتلىق چياڭلار، يەنى گۇاڭخەن چياڭلىرى دەپ ئاتالدى، يەنە بەزىلىرى بولسا سېنلاڭ چياڭلىرى، يەنى ۋۇدۇ چياڭلىرى دەپ ئاتالدى. پەقەت رېھن بىلەن ئىننىسى ۋۇلاخۇاڭجۇڭ رايونىدا قېپقېلىپ، نۇرغۇن خوتۇن بالدى. رېھندىن تۇغۇلغان توققۇز ئوغۇل، توققۇز ئۇرۇق بولدى، ۋۇدىن تۇغۇلغان 17 ئوغۇل، 17 ئۇرۇق بولدى، چياڭلارنىڭ

گۇللىنىشى شۇنىڭدىن باشلاندى.

رېئىنىڭ ئورنىغا ئوغلى يەن ئولتۇردى، بۇ چاغدا تازا كۆچلەنگەن چىن شياۋگۇڭ چياڭ ۋە رۇئىلارنى ھەيۋە بىلەن بويسۇندۇرۇۋالدى. شاۋگۇڭ ۋەلىئەھدىنىڭ باشچىلىقىدا رۇئ - دىلارنىڭ 92 قەبىلىسىنى جۇشيەنۋاڭغا بەيئەت قىلدۇردى. يەن قەيسەر، جىگەرلىك بولغاچقا چياڭلار ئارىسىدا ئۇنىڭ ئەۋلادى يەن ئۇرۇقدىكىلەر دەپ ئاتالدى. چىن سىخۇاڭ(100) دەۋرىگە كەلگەندە چىن سىخۇاڭ ئالتە بەگلىكنى يوقىتىشنى مەقسەت قىلىپ، لەشكەرلىرىنى غەربكە يۈرۈش قىلدۇرمىدى، شۇڭا چياڭلار كۆپەيدى. چىن سىخۇاڭ پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن مېڭ تيەن(101) نىڭ باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ باشقىلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى، غەربتە رۇئىلارنى قوغلىدى، شىمالدا دىلارنى چېكىندۇردى، سەددىچىنىنى سوقۇپ ئۇنى چېگرا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن چياڭلار جەنۇبقا قايتا ئۆتمىدى.

خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان چاغدا ھون تەخرىقوتى باتۇرنىڭ لەشكەرلىرى كۆچىيىپ، شەرقىي غۇزلار(102)نى يېڭىپ، توخرىيلار(103)نى قوغلىدى. ئۇنىڭ ھەيۋىسى رۇئ - دىلارنى چۆچۈتۈپ، چياڭلارنى باش ئەگكۈزدى. خەن جىڭدى(104) زامانىدا يەن ئۇرۇقدىكىلەردىن لیۇ خې ئۆز ئۇرۇقداشلىرىغا باشچىلىق قىلىپ لۇڭشى ۋىلايىتىنى ساقلاشنى تەلەپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ لیۇخې قاتارلىقلار دىداۋ، ئەنگو(105) غا كۆچۈپ لىنتاۋ، دىداۋ، چياڭداۋ(106) ناھىيىلىرىگىچە باردى. خەن ۋۇدى يىلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتتى، شىمالدا ھونلارنى چېكىندۇردى، غەربتە چياڭلارنى قوغلىدى. خۇاڭخې، خۇاڭشۇي دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، لیەنجۇ قورغىنىنى سالدى، خېشى رايونىنى ئېچىپ، تۆت ۋىلايەت(107) تەسىس قىلدى، قاشغۇۋۇقا قەدەر يول ئېچىپ چياڭلارنى ئايرىپ تاشلىدى،

شۇنىڭ بىلەن قورغان، توسۇق ۋە تۈرلار سەددىچىندىن ئەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىققىچە يېيىلدى. بۇ چاغدا شىيەنلىيەن چياڭلىرى(108) بىلەن فېڭياڭلاۋزى چياڭلىرى(109) ياراشتى، ھونلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، لەشكەرلىرىنى قوشۇپ 100 نەچچە مىڭغا يەتكۈزدى ھەم بىرلىكتە لىيەنجۇ ۋە ئەنگۈغا تېگىش قىلىپ، فۇخەننى مۇھاسىرىگە ئالدى. خەن ژۇدى سانغۇن لى شى بىلەن ئىشكىئاغا(110) شۇ زېۋىيغا بۇيرۇق بېرىپ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇلارنى تىنچىتتى، شۇنىڭدىن باشلاپ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى تەيىنلەپ، بىر تۈتاش باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. چياڭلار خۇاڭجۇڭغا بېرىپ، شىخەي كۆلى ۋە تۈزلۇق كۆل(111) ئەتراپىغا جايلاشتى. خەن قوشۇنلىرى تاغنى قورغان قىلدى، خېشى رايونى بوش بولغاچقا ئۇنىڭغا ئادەم كۆچۈردى.

خەن شۇەندىنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە كېڭەش بېگى(112) يېچۈئەنگو چياڭلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىلدى. شىيەنلىيەن چياڭلىرىنىڭ ئاقساقلىلى: «خۇاڭشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئاق قالغان يەرلەردە چارۋىچىلىق قىلىشنى خالايمىز» دېدى. بۇ سۆزنى يېچۈ ئەنگو خانغا يەتكۈزدى، ھىماتچى سانغۇن جاۋ چۈگگو بۇنىڭغا ماقۇل دېيىشكە بولمايدۇ دەپ قارىدى. كېيىن شىيەنلىيەن چياڭلىرى يۇقىرىقى تەلەپنى قويغانلىقىنى باھانە قىلىپ خۇاڭشۇيدىن ئۆتتى. شۇ يەردىكى ژىلايەت، ناھىيە ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى توسۇيالمىدى. خەن شۇەندىنىڭ يۇەنكاڭ(113) 3 - يىلىغا كەلگەندە (م. ب. 63 - يىلى). شىيەنلىيەن چياڭلىرى ھەرقايسى چياڭ قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ قەسەم قىلىشىپ، چېگرىغا بېسىپ كىرمەكچى بولدى. خەن شۇەندى بۇنى ئاڭلاپ، يېچۈ ئەنگونى لەشكەر باشلاپ، ئەھۋالنى كۆزىتىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. يېچۈ ئەنگو بېرىپ، شىيەنلىيەن چياڭلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىدىن 40 نەچچە كىشى(114) نى چاقىرتىپ كېلىپ

ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتىڭ ھەم لەشكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ قوۋمىدىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىلار غەزەپلىنىپ، جەنجىڭ ۋىلايىتىگە بېسىپ كەلدى. خەن شۇەندى جاۋچۈگو ۋە بىرقانچە سانغۇننى 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن چىڭگىلارغا قارشى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى تىنچىتتى. يەنىمۇ 13 - ئەۋلاد نەۋرىسى شاۋداڭ ئاقساقال بولدى. خەن يۈەندى(115) نىڭ ۋاقتىدا چىڭگىلارنىڭ شىمالىي (116) قاتارلىق يەتتە ئۇرۇقى لۇڭشى ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى. خەن يۈەندى ئوڭ قانات سانغۇن فېڭ فېڭشىنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى بويسۇندۇردى. يۈەنجېەن ئۇرۇقىنىڭ 5 - ئەۋلادىدىن يەنىمۇ ۋاقتىغا كەلگۈچە ئارىلىقتا خەن ئەڭ كۈچلۈك بولغاچقا، يەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇق نامى بوپقالغاندى، 13 - ئەۋلادى شاۋداڭغا كەلگەندە، شاۋداڭمۇ كۈچلۈك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شاۋداڭنى ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق نامى قىلىۋالدى. شىمالىي چىڭگىلرى تەسلىم بولغاندىن كېيىنكى نەچچە ئون يىل ماباينىدە ھەرقايسى يى - دىلار ئوردىغا كېلىپ ئىتائەت قىلدى، چېگرا تىنچىدى. ۋاقت ماڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ياردەملەشكەندە، ئۆز ئىناۋىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، چەت جايلارغا غەمخورلۇق قىلىش نامى بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ، چىڭگىلارغا شىخەي رايونىنى تەقدىم قىلغۇزۇپ، شىخەي ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى ھەم ئۇنىڭدا بەش ناھىيە شەھىرى سالدۇرۇپ، چېگرىدىكى قورغان، تۇرلارنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرەدى.

دىيەنلياڭ - شاۋداڭنىڭ چەۋرىسى. ۋاقت ماڭنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يى - دىلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرىدى، ۋاقت ماڭ يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، چىڭگىلار شىخەينى تاياڭ قىلىپ چېگرا ۋىلايەتلەرگە تاجاۋۇز قىلدى. گېڭشى، قىزىل قاشلىق قوزغىلاڭچىلار(117) مەزگىلىدە، چىڭگىلار ھېچ ئەيمەنمەستىن جەنجىڭ، لۇڭشى ۋىلايەتلىرىگە تېگىش قىلدى.

ژهي شياۋنىڭ لەشكىرى بولسىمۇ ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلماي، ئەكسىچە چياڭلارنى تەسەللى بېرىش بىلەن قولغا كەلتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇشقا سالدى. م. 33 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 9 - يىلى) ژهي شياۋ ئاغرىپ ئۆلدى. ئەمىر زېمىننىڭ نازىر بېگى بەن بياۋ يۇقىرىغا مەكتۇپ يوللاپ: «هازىر لياڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق هەرقايسى ژىلايەتلەردە تەسلىم بولغان چياڭلار بار. ئۇلار ئۆزۈن چېچىنى ئارقىغا تاشلاپ، چاپىنىنىڭ پېشىنى سول تەرەپكە ئىزمىلاپ يۈرۈشىدۇ. ئۇلار خەن سۇلالىسى پۇقرالىرى بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. ئۆرپ-ئادىتى ۋە تىلى ئوخشىمىغاچقا، ئەمەلدارلار ۋە كاززاپلار ئۇلارنى دائىم بوزەك قىلىدۇ، بۇلايدۇ. ئۇلار گادايلىشىپ تەس كۈنگە قالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن قارشى چىقىدۇ. باشقا يى - دىلارنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن بولۇۋاتىدۇ. ئىلگىرى يېجۇ ئايمىقىدا يى - دىلارنى باشقۇرىدىغان شىرمەت چەۋەندازلار بېشى، يۈجۇ ئايمىقىدا ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى، لياڭجۇ ئايمىقىدا چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار خان يارلىقى بىلەن ئۆز تەۋەسىدىكىلەرنى باشقۇراتتى، ئۇلارنىڭ دەردىگە يېتەتتى، هەر ۋاقىت ئايلىنىپ يۈرۈپ، هال - ئەهۋال سورايتتى. يەنە دائىم ئۆتەڭلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ چياڭلارنىڭ ئەهۋالىنى ئوقۇپ تۇراتتى، قورغان سىرتىدىكى چياڭلارنى كۆز - قۇلاق قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن ئايماق ۋ ژىلايەتلەر بىخەتەرلىككە ئېرىشكەنىدى. هەيۋە بىلەن مۇداپىئە كۈرۈش ئۈچۈن هازىر هەم بۇرۇنقى تۈزۈم ئەسلىگە كەلتۈرۈلسە» دېدى. خەن گۇاڭۋۇدى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلدى هەم نيۇخەن (118) نى چاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، يۈرۈنقىدەك ئىدارە قىلدى. نيۇخەن ئۆلگەندىن كېيىن بۇ ئەمەل قىسقارتىلدى. م. 34 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 10 - يىلى) شيەنلىيەن چياڭلىزىنىڭ ئاقساقىلى هەرقايسى

ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن بىرلىشىپ جەنجىلىك، لۇكچى ۋىلايەتلىرىگە قايتا بېسىپ كىرگەندە خەن گۇاڭچۇدى ئەمىر نۆكەر لەي شى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى. بۇ ۋەقە «لەي شىنىڭ تەرجىمھالى» دا كۆرسۈتۈلدى. م. 35 ـ يىلى (خەن گۇاڭچۇدىنىڭ جىيەنچۇ 11 ـ يىلى) يازدا شىيەنلىيەن چياڭلىرى لىنتاۋ ناھىيىسىگە قايتا تېگىش قىلدى. لۇكچى ۋالىيسى ما يۈەن ئۇلارنى يېڭىپ تەسلىم قىلدى. كېيىن شىيەنلىيەن چياڭلىرى پۈتۈنلەي بۇيسۇندۇرۇلۇپ تىنەنشۇي، لۇكچى، فۇفېڭدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتكە كۆچۈرۈلدى. كېيىنكى يىلى ۋۇدۇ ۋىلايىتىدىكى سىنلاڭ چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈردى. ما يۈەن ئۇلارنى يېڭىپ تەسلىم قىلدى. بۇ ۋەقە «ما يۈەننىڭ تەرجىمھالى» دا سۆزلەنگەن.

شاۋداڭدىن دېنلياڭغىچە نەچچە ئەۋلاد خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى دايۇن جىلغىسى(119) دا ياشىدى. بۇ ئۇرۇق كىچىك بولغاچقا ئادەملىرى نامرات ئۆتتى. شىيەنلىيەن، بىنەن چياڭلىرى(120) بولسا كۆچمىنىپ، ئۇلارغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. دېنلياڭ ئاتا ـ بالا دائىم شىيەنلىيەن بىنەن چياڭلىرى تەرىپىدىن بوزەك قىلىنىپ ئىنتايىن ئەزەپلەندى. ئۇلارنىڭ ئادەتتە ئۆز ئۇرۇقداشلىرى ئارىسىدا ئىناۋىتى يۇقىرى ئىدى، شۇڭا ئۆز ئەتراپىدىكىلەر ۋە باشقا ئۇرۇقتىكىلەرنى يىغىپ، دايۇ جىلغىسى(121) دىن بېسىپ كىرىپ، شىيەنلىيەن، بىنەنلەرگە تۇيۇقسىز تېگىش قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق يەڭدى، 3000 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ، ئۇلارنىڭ دايۇ جىلغىسىدىكى زېمىنىنى تارتىۋېلىپ ئولتۇراقلاشتى. شياۋداڭ چياڭلىرى شۇنىڭدىن باشلاپ كۆچەيدى. دېنلياڭنىڭ ئورنىغا ئوغلى دېنۇۋ ئولتۇردى. م. 56 ـ يىلى (خەن گۇاڭچۇدىنىڭ جۇڭيۈەن(122) 1 ـ يىلى) ۋۇدۇدىكى سىنلاڭ چياڭلىرى قارشى چىقىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈردى. ۋۇدۇ ۋالىيسى ئۇلار

بىلەن سوقۇشۇپ يېڭەلمىدى. لۇڭشى ۋالىيسى ليۇ شۇ، مۇلازىم شىن‌دۇ، ھەربىي نازىر لى باۋلارنى 5000 لەشكەر بىلەن ۋۇدۇغا ئەۋەتىپ چياڭلار بىلەن سوقۇشتى، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلىنى ئۆلتۈرۈپ، 1000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىرگە ئالدى. ۋۇدۇ ۋىلايىتىنىڭ لەشكەرلىرىمۇ ئۇلارنى يېڭىپ 1000دىن ئارتۇق ئادىمىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، قالغانلىرىنى پۈتۈنلەي تەسلىم قىلدى. بۇ چاغدا دىيەنۋۇنىڭ قەبىلىلىرى تېخىمۇ كۈچىيىپ دائىم چياڭلارغا زورلۇق قىلدى. چياڭلار ھەر قېتىم چېگرىغا بېسىپ كىرمەكچى بولغاندا دىيەنۋۇ يول كۆرسىتىپ قوماندان بولاتتى. م. 57 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جۇڭيۇەن 2 ـ يىلى) كۈزدە، شاۋداڭ چياڭلىرىدىن دىيەنۋۇ، ئىنىسى دىيەنئەن بىلەن 5000 كىشىلىك پىيادە ۋە ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ، لۇڭشى ۋىلايىتىگە تېگىش قىلدى. ليۇ شۇ فۇخەنگە لەشكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ ئۇلارنى يېڭەلمىدى. يەنە چيەنجيې دېگەن يەردە چياڭلاردىن يېڭىلىپ، 500 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن چېگرا قورۇللىرىنى ساقلىغۇچى چياڭلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئىسيان كۆتۈردى. خەن گۇاڭۋۇدى ئوردا خەۋەرچىسى جاڭ خۇڭنى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ لەشكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئۇلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، چيەنيا، تاڭگۇ(123) لاردا سوقۇشۇپ مەغلۇپ بولدى، جاڭ خۇڭ ۋە لۇڭشى دورغابى تيەن سالار جەڭدە ئۆلدى. يەنە تيەنشۇي ۋىلايىتىنىڭ لەشكەرلىرى فېڭياڭلاۋزى چياڭلىرى تەرىپىدىن بەيشى(124) ناھىيىسىدە يېڭىلىپ 1000 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلدى.

شاۋخې چياڭلىرى ئاقساقاللىرى ئىچىدە بىتۇڭچيەن ئىسىملىك يۈز نەچچە ياشلىق بىر ئايال بولۇپ، بەك پاراسەتلىك بولغاچقا، ئۇرۇقداشلىرى ئۇنىڭغا ئىشىنىپ ئۇنىڭدىن ئەقىل سوراپ مەسلىھەت ئالاتتى. لۇشۇي غۇزلىرى(125) ھۇجۇم قىلغاندا، بىتۇڭچيەن ئۆز ئۇرۇقداشلىرىنى باشلاپ ۋىلايەت،

ناھىيىلەرگە بېقىندى. ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرى ئىچىدە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار كۆپ چىققاچقا، لىنچياك(126) ھاكىمى بىتۇكچىيەننى قاماپ، ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرىدىن ئالتە ـ يەتتە يۈزنى ئۆلتۈردى. خەن مىڭدى ئۇنىڭغا ئېچىنىپ مۇنداق يارلىق چۈشۈردى: «بۇرۇن چى خوەنگۈك تاغلىق رۇكلارغا يۇرۇش قىلغاندا، ئۇنىڭدا رەھىم ـ شەپقەت بولمىغاچقا، (ئەمىنىيە، (127) دە ئۇنى پەسلەشتۈرۈپ (زالىم چى خوەنگۈك، دەپتىكەن. ھازىر دۆلەتتە ئادالەت بولمىغاچقا، شەپقەتمۇ كۆتۈرۈلدى. نەمە ئۈچۈن ئاجىزلارنىڭ جېنىغا زامىن بولىمىز! چاكىپىڭدىكى شەپقەتسىزلىنىك(128) نى بەگ ـ خانلارنىڭ تۆھپىسى دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. بۇ ئىش ئەمەلدارلارنىڭ ياۋۇزلۇقىدىن بولغان. بىتۇكچىيەن ھايات بولسا، ئۇنىڭغا تېۋىپ، دورا ئەۋەتىپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىنسۇن. بىتۇكچىيەن ئۆز ئۇرۇقداشلىرىغا چاقىرىق قىلسۇن، ئەسلى يۇرتىغا قايتىدىغانلار بولسا، ئوبدان يولغا سېلىپ قويۇلسۇن، ئۇنىڭ كىچىك ئۇلۇسلىرىدىن تەسلىم بولۇپ خىزمەت كۆرسەتمىگەنلەر بولسا، جىنايىتى كەچۈرۈم قىلىنسۇن، ئەگەر ھەقىقەتەن ياماق ئەرزىدە بولغاچقا ئەمەلدارلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، زىنداندا تېخى جىنايىتى ئۇستىدە ھۆكۈم چىقىرىلمىغانلار بولسا، ھەممىسى خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئىنئام قىلىپ بېرىلسۇن». م. 58 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇكىپىڭ 1 ـ يىلى) خەن مىڭدى ئەمىر نۆكەر دۇگۇ ۋە ياۋلارنى تۇنغۇن قىلىش سانغۇنى ماۋۇلارنى دېيەنۇغا تېگىش قىلىش ئۈچۈن شىخەن(129) گە ئەۋەتىپ، ئۇنى يەكدى. بۇ ۋەقە ماۋۇ قاتارلىقلار تەزكىرىسىدە كۆرسىتىلگەن. دېيەنۇ يىراقتا قېچىپ كەتتى، قالغانلىرى ياكى تارقىلىپ كەتتى، ياكى تەسلىم بولدى، بۇلاردىن 7000 نوپۇس چاكىئەن ئەتراپى رايونىغا كۆچۈرۈلدى. ئوردا خەۋەرچىسى دۇلىن چىياكلارنى قوغداش چېرىكچىسى(130) مەنسەپى بىلەن دىداۋ

ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى. دۇلىن چياڭلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. كۆپ ئۆتمەي دىيەنئەن ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ تەسلىم بولدى. دۇلىن قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن ئالدىنىپ، خاتا ھالدا خانغا دىيەنئەننى چوڭ ئاقساقال دەپ مەلۇم قىلدى، قائىدە بويىچە ئۇنىڭغا بەيئەتبەگ ئۇنۋانى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ كاھىبىگى دېگەن نامنى بەردى. م. 59 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 2 ـ يىلى) دىيەنۋۇمۇ ئەل بولدى. دۇلىن خانغا ئۇنى باش ئاقساقال دەپ مەلۇم قىلدى ۋە بىرلىكتە ئوردىغا سالامغا كىردى. خەن مىڭدى بىر ئۇرۇقتا ئىككى ئاقساقال بولغانلىقىغا ئەجەبلەندى، بۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، دۇلىندىن سۇرۇشتۇردى. دۇلىن ئوڭايسىزلىنىپ، خانغا يالغاندىن: «دىيەنئەن دىيەنۋۇنىڭ ئۆزى. لۇڭشى تەلەپپۇزىنى تازا ئاڭقىرغىلى بولمايدىكەن» دېدى. خەن مىڭدى قاتتىق سۇرۇشتۇرۇپ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئاچچىقى كېلىپ دۇلىننى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلىدى. لياڭجۇ ئايماق بېگى يەنە خانغا دۇلىن خىيانەت قىلدى دەپ مەلۇم قىلغاچقا، ئۇنى زىندانغا تاشلاپ ئۆلتۇردى. ئوردا مەلۇمچىسى گوشياڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ۋەزىپىسىنى ۋەكالىتەن بېجىردى. ئۇ لۇڭشىغا بارغاندا، لياڭجۇ ئايمىقىدىكى چياڭلارنىڭ كۈچلەنگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئوردىغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن خىزمەت ئورنىدىن خالىغىنىچە قاچتى دېگەن جىنايەت بىلەن جازاغا تارتىلىپ، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى مەنسىپى ئېلىپ تاشلاندى. دىيەنۋۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى دۇڭۋۇ ئولتۇردى. ئاتىسى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقتىن قورغان ئىچىگە كىرىپ ئولتۇراقلىشىپ، تىنچ ئۆتۈشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۇردى. لېكىن ئۇنىڭ ئىنىسى مىۋۇ قاتارلىقلار دائىم باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ تۇردى.

م. 76 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 1 ـ يىلى) ئەنيى

ناھىيىسىنىڭ بىر سىپاھى بىنەن چياڭلىرىدىن بىر ئايالنى بۇلاپ خوتۇن قىلغانلىقتىن، ئايالنىڭ ئېرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەنىي ھاكىمى زۇڭ يەن قاتىلنى قوغلاپ قورۇلدىن چىققاندا، بىنەن چياڭلىرى بۇ ئىشقا چېتىلىپ ئۆلتۈرۈلۈشتىن قورقۇپ، بىرلىشىپ زۇڭ يەننىڭ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، لېجيې، ۋۇلياڭ ئۇرۇقدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە قورۇلغا تېگىش قىلدى. لۇڭشى ۋالىيسى سۇن چۇن مۇلازىم لى مۇنى جىنچېڭ ۋىلايىتىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن خېلوگۇ دېگەن يەردە قوشۇلۇشقا ئەۋەتتى، بۇلار بىنەن قاتارلىق چياڭلار بىلەن سوقۇشۇپ نەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. سابىق لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ۋۇتاڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى مەنسىپىنى ئېلىپ، ئەنيىگە جايلاشتى. ئىككىنچى يىلى يازدا، مۇۋ ھەرقايسى قەبىلىلەردىن لەشكەر توپلاپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ قورۇل سىرتىغا چىقتى. جىنچېڭ ۋالىيسى خاۋ چۇڭ ئۇنى قوغلاپ لىگۇ دېگەن جايدا سوقۇشتى، خاۋ چۇڭنىڭ لەشكەرلىرى قاتتىق يېڭىلىپ، ئۆزى ئاتلىق قېچىپ قۇتۇلدى، 2000 دىن ئارتۇق ئادەمي ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلار ۋە لۇشۇي غۇزلىرىنىڭ ھەممىسى مۇۋنى قوللىدى، ۋۇتاڭ ۋەزىيەتنى تىزگىنلىيەلمىگەچكە مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاندى، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋۇۋېي ۋالىيسى فۇيۇ چياڭلارنىڭ قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلىنىپ لىنچياڭغا بېرىپ تۇردى. مۇۋ يەنە فېڭياڭلاۋزى چياڭلىرىنىڭ ئاقساقىلى بۇ چياۋ قاتارلىق 50 نەچچىدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن بىرلىكتە لۇڭشى، خەنياڭ ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. خەن جاڭدى مۇۋەققەت ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ما فاڭغا چاڭشۇي چېرىكچىسى گېڭ گۇڭنى يارەمچى قىلىپ ئۇلارغا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى، چياڭلار يېڭىلدى. شۇنىڭ بىلەن لىنتاۋ، سوشى ناھىيىلىرىدىكى چياڭلار ۋە مۇۋ باشچىلىقىدىكى چياڭلارنىڭ ھەممىسى ئەل

بولدى. ما فاك سوشى شەھىرىنى سالدۇردى. لۇكشى جەنۇبىي قىسىم كاھىگىنى ئۇنى مۇداپىئە قىلىشقا يۆتكىدى. ھەرقايسى قورغان - تۇرلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. م. 86 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۈەنخي 3 - يىلى) غا كەلگەندە مۇۋۇ يەنە ئىنىسى خاۋ ۋۇنىڭ ئادەملىرى بىلەن بىللە ئىسيان كۆتۈردى. شۇ يىلى كۈزدە، خاۋ ۋۇ قارامىلىق بىلەن لۇكشى چېگرىسىغا تېگىش قىلدى، تۇرىبىگى(131) لى جاڭ ئۇلارنى قوغلىدى ۋە خاۋۋۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ ۋىلايەت مەركىزىگە ئەۋەتىپ بەردى. خاۋۋۇ: «يالغۇز مېنى ئۆلتۈرسەڭلار چىاڭلارغا ھېچقانداق زىيان يەتمەيدۇ، مېنى تىرىك قايتۇرساڭلار ھەممە لەشكەرنى قايتۇرىمىز، چېگرا قورۇلغا قايتا ھۇجۇم قىلمايمىز» دېدى. لۇكشى ۋالىيسى جاڭ يۇ بۇ سۆزنى مۇۋاپىق كۆرۈپ ئۇنى قويۇپ بەردى، چىاڭلارمۇ تارقاپ ھەرقايسىسى ئۆز ئورنىغا قايتتى. مۇۋۇ خۇاڭخي دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى گۇيىي(132) شەھىرىگە بېرىپ ئولتۇراقلاشتى. فۇيۇ گەرچە ئۆز ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلمىغان بولسىمۇ، بىراق چىاڭ غۇزلىرىنىڭ ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشقا ئادەم ئەۋەتتى. چىاڭ غۇزلىرى ئۇنداق قىلماستىن ئىسيان كۆتۈرۈپ چېگرا - قورۇلدىن چىقىپ مۇۋۇغا بېقىندى.

م. 87 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخي 1 - يىلى) فۇيۇ خانغا ئىلتىماسنامە سۇنۇپ لۇكشى، جاڭيې، جيۇچۈەن ۋالىيلىرىنىڭ 5000 دىن ئادەم بىلەن يۆتكىلىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۆزى خەنياڭ، جىنچېڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ 5000 لەشكىرىگە باشچىلىق قىلىپ، جەمئىي 20 مىڭ لەشكەر توپلاپ بەلگىلەنگەن مۇددەتتە بىرلىكتە مۇۋۇغا تېگىش قىلماقچى بولدى. لۇكشى لەشكەرلىرىنى خۇاڭخي دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى توسۇشقا، جاڭيې، جيۇچۈەن لەشكەرلىرىنى چىاڭلارنىڭ غەربكە قېچىش يولىنى توسۇشقا بۇيرۇدى. بىراق قوشۇنلار ۋاقتىدا يىغىلالمىدى،

فۇيۇنىڭ قوشۇنى يالغۇز ھۇجۇم قىلىپ كىردى. مۇڭ بۇنى ئاڭلاپ، چېدىرلىرىنى چۈڭۈپ كۆچۈپ كەتتى. فۇيۇ خەل چەڭەندازدىن 3000 نى تاللاپ، ئۇلارنى قوغلىدى. كېچىدە جىيەنۇبي(133) نىڭ جەنۇبىدىكى سەندۇگۇغا يېتىپ باردى، چياڭلارغا نەچچە يوللا قالغاندا، ئەتىسى سەھەردە تېگىش قىلماقچى بولۇپ توختىدى، شۇڭا مۇداپىئە تەييارلىقى كۆرمىدى. مۇڭنىڭ يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرغان 300 لەشكىرى كېچىدە فۇيۇنىڭ قارارگاھىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، قارارگاھتىكىلەر قورقۇپ كېتىپ ھەر تەرەپكە قاچتى، فۇيۇ ئاتتىن چۈشۈپ جەڭ قىلىپ ئون نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن ئۆزى ئۆلدى. لەشكەرلىرىدىن 880 ئادەم چېقىم بولدى. ھەرقايسى ۋىلايەتنىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ كەلگۈچە چياڭلار چېكىنىپ كەتتى. فۇيۇ بېيدى ۋىلايىتىدىن ئىدى. خەن مىڭدىنىڭ دەسلەپكى يىلىي لىنچياڭ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولدى. ياۋلارنى تۈتقۇن قىلىش سانغۇنى ماۋۇ قاتارلىقلار بىلەن بىللە چياڭلار ئاقساقلى دېيەنۇۋغا ھۇجۇم قىلغاندا، ھەممىدىن كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. ۋۇۋۇبي ۋالىيسى بولغاندا ئۇنىڭ داڭقى ھونلارغا ئاڭلاندى. نەچچە ئون يىلغىچە ئۆز تەمناتى بىلەن ئەل - ئاغىنىلىرىنى بېقىپ، ئۆزىگە ھېچنېمە قالمىدى. خوتۇنى ئۆي ئىشى ئاۋارىچىلىكىدىن خالىي بولالمىدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن خەن جاڭدى يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنىڭ تۆھپىلىرىنى خاتىرىلىدى ۋە مەدھىيىلىدى. فۇيۇنىڭ ئوغلى فۇيىغا 700 تۇتۇن سۇيۇرغال قىلىپ، مىڭجىن(134) تۆرىسى دەپ ئۇنۋان بەردى. لۇڭشى ۋالىيسى جاڭ يۇنى فۇيۇنىڭ ئورنىغا چياڭلارنى قوغدىغۇچى چېرىكچىلىككە تەينىلەپ، بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن لىنچياڭدا تۇرغۇزدى.

مۇڭ فۇيۇنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، بۇنى ئۆزىنىڭ چېگرا قوروللىغا تاجاۋۇز قىلىشىغا پايدىلىق دەپ ھېسابلاپ، م. 87 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى) ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ

7000 پیاده، ئاتلىق لەشكىرى بىلەن جەنۇبقا ئولايىتىگە يېسىپ كىردى. جاڭ يو ئۆز مۇلازىمى سىمافاڭنى 1000 دىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ جەنۇبقا لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ مۇچىقا جىلغىسىدا جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. مۇۋۇنىڭ قوشۇنى يېڭىلىپ، تىلماچ ئارقىلىق تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جاڭ يو بۇنى قوبۇل كۆردى. شۇنىڭ بىلەن مېۋۇ ئۇرۇقداشلىرىنى باشلاپ لىنچياڭ ناھىيىسىگە باردى، جاڭ يو لەشكەرلەرنى يېغىپ چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزدى، چياڭلارغا زەھەر سېلىنغان ھاراقنى ئىچۈرۈپ، ئۇلار مەست بولغاندىن كېيىن، شەخسەن ئۆزى جەڭگە ئاتلىنىپ، يوشۇرۇنغان لەشكەرلىرىنى قوزغاپ چياڭلارنىڭ 800 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى، مۇۋۇ قاتارلىق بەش ئاقساقالنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇنى فۇيۇنىڭ قەبرىسىگە ئاپىرىپ نەزىر قىلدى. يەنە لەشكەر ئەۋەتىپ، تاغ ئارىسىدىكى چياڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، 400 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى. مۇۋۇنىڭ ئوغلى مىتاڭ ھەم ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرى قورۇلغا قاراپ ناله قىلىپ، شاۋخې، داڭجىيەن داڭدىيەن چياڭلىرى بىلەن بىرلەشتى، ئوغۇل - قىز ۋە ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەرنى جەلپ قىلىپ ياكى ئۇلار بىلەن قۇدىلىشىپ ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى كۆتۈرۈۋېتىپ بىر - بىرىگە تورغاق ئەۋەتىشتى. ئاندىن مىتاڭ 5000 ئادەم بىلەن لۇڭشى ئولايىتىگە تېگىش قىلدى. لۇڭشى ۋالىيسى كۈشۇ بەيشى ناھىيىسىدە ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلدى. مىتاڭ يېڭىلىپ چوڭ، كىچىك يۇگۇ جىلغىلىرىغا چېكىندى ۋە شىمالدىكى قارام ئەللەرنىڭ غۇزلىرىنى چاقىرتىپ، قول ئاستىدىكى قەبىلىلەرنى يېغىپ قايتىدىن كۈچەيدى، جاڭ يۈمۇ ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلالمىدى. م. 89 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈئىيۈەن 1 - يىلى) جاڭ يو مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى، جاڭيې ۋالىيسى دېڭ سۇن ئۇنىڭ ئورنىغا

چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى، دېڭ شۇن سۇڭغا ـ ئىنئاملار بىلەن چياڭلارنىڭ ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سالدى، شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەر پارچىلىنىشقا باشلىدى.

دۇڭڭۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى دۇڭخاڭ ئاقساقال بولدى. بۇ چاغدا خاڭۇ ئۇرۇقداشلىرىنى باشلاپ تەسلىم بولدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دېڭ شۇن لەشكەر ئەۋەتىپ مىتاڭغا ھۇجۇم قىلدى. مىتاڭ چوڭ، كىچىك يۇگۇ جىلغىلىرىدىن پويەن جىلغىسىغا كۆچۈپ كەتتى. م. 92 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 4 ـ يىلى) دېڭ شۇن ئاغرىپ ئۆلدى. شۇجۇن ۋالىيسى نيې شاڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولدى. نيې شاڭ ئالدىنقىلارنىڭ نەچچە قېتىم يۇرۇش قىلىپ يېڭەلمىگەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارنى ئاقارتىش ۋە مېھىر ـ شەپقەت بىلەن بويسۇندۇرماقچى بولدى، شۇڭا ئۇ ئۆرتەڭچىنى ئەۋەتىپ مىتاڭغا چوڭ، كىچىك يۇگۇ جىلغىلىرىغا قايتىپ شۇ يەردە تۇرۇشنى ئېيتتى. مىتاڭ قايتتى ۋە مومىسى بىچۈنى نيې شاڭنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى، نيې شاڭ ئۇنى قورۇلغىچە ئۇزىتىپ، زىياپەت بېرىپ خوشلاشتى، تىلماچ تېن سى قاتارلىق بەش كىشىنى ئۇنىڭ چېدىرغىچە مۇھاپىزەت قىلىپ ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى، مىتاڭ يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن بىرلىكتە تېن سى قاتارلىقلارنى تىرىك تۇرغۇزۇپ قارىنىنى يېرىپ، تۇغقا قان قىلىپ، ئىتتىپاق تۈزۈشۈپ جەنجېڭ ۋىلايىتىگە يەنە ھۇجۇم قىلدى. م. 93 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 5 ـ يىلى) نيې شاڭ مۇشۇ سەۋەبتىن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا جۇيەن كاھىبگى(135) گۇەن يۇ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. گۇەن يۇ مىتاڭنى مېھىر ـ شەپقەت بىلەن قولغا كەلتۈرۈشنىڭ قېنىن ئىكەنلىكىنى، تەسلىم بولغان بىلەنمۇ بەربىر ئىسيان كۆتۈرىدىغانلىقىنى ئويلاپ،

ئۆتەڭچىنى ئەۋەتىپ ھەرقايسى ئۇرۇقلار ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سالدى. ئۇلارنى مال - مۈلۈك بىلەن ئالدىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار پارچىلىنىپ كەتتى. گۈەن يۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قورۇل سىرتىغا لەشكەر چىقىرىپ، چوڭ - كىچىك يۈگۈ جىلغىلىرىدىكى مىتاڭنىڭ ئۇرۇقدىكىلەرگە تېگىش قىلدى. 800 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىرگە ئېلىپ، نەچچە تۈمەن پاتمان بۇغداي ئولجا ئالدى. يەنە فېڭلىيۇ دەريا سى(136) نىڭ ئىككى قىرغىقىغا قورغان سالدۇردى، چوڭ كېمە ۋە لەيلىمە كۆۋرۈك ياسىتىپ لەشكەرلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، مىتاڭغا تېگىش قىلماقچى بولدى. مىتاڭ ئۆز ئېلىنى باشلاپ، سىجىخېچۈگە قېچىپ كەتتى. م. 96 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 8 - يىلى) غا كەلگەندە گۈەن يۇ ئاغرىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خەنياڭ ۋالىيسى شى چۈڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. شى چۈڭ كېلىپ خۇاڭجۈڭ رايونىدىكى چياڭ غۇزلىرىنى قوزغاپ قورغاندىن چىقىپ مىتاڭغا تېگىش قىلدى، چياڭلار شى چۈڭنىڭ لەشكىرىنى يېڭىپ، ئۇنىڭ نەچچە 100 ئادەمىنى ئۆلتۈردى. م. 97 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 9 - يىلى) شى چۈڭ مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا دەيجۇن ۋالىيسى ۋۇجى چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ يىلى كۈزدە، مىتاڭ 8000 لەشكەر بىلەن لۇڭشى ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى. غەلىبىدىن پايدىلىنىپ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، قورۇل ئېچىدىكى ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلارنى ئۆزلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈشكە قىستىدى، چياڭلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭغا قوشۇلۇپ پىيادە ۋە ئاتلىق 30 مىڭ لەشكەر بولۇپ ئۇيۇشۇپ، لۇڭشى لەشكەرلىرىنى يېڭىپ، داشيا(137) ھاكىمىنى ئۆلتۈردى. خەن خېدى مۇۋەققەت غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنى لىيۇ شاڭنى قوماندان، يۆ چەۋەندازلىرى

چېرىكچىسى جاۋدەي(138) نى ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ، پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىغا قاراشلىق بەش قوش لياك، يۈك قارارگاھلىرى ۋە كىنجاپ رايونىنىڭ مەرگەنلىرى ھەم چېگرا مۇداپىئە لەشكەرلىرى ۋە چياك غۇز لەشكەرلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 30 مىڭ لەشكەر بىلەن مىتاڭغا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. لىۋ شاك دىداۋ ناھىيىسىدە، جاۋدەي فۇيەن ناھىيىسىدە تۇردى. لىۋ شاك ئەمىر لەشكەر كۇشۇنى ھەرقايسى ۋىلايەتتىكى لەشكەرلەرگە نازارەتچىلىك قىلىشقا ئەۋەتتى، تۆت ئەتراپتىكىلەر جەم بولدى. مىتاك قورقۇپ، قېرى - چۈرى ئاجىزلارنى تاشلاپ، لىنتاۋنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كەتتى. لىۋشاك قاتارلىقلار ئېگىز تاغقىچە قوغلاپ باردى، مىتاك ئامالسىز ئۆزىنىڭ خىل، كۆچلۈك لەشكەرلىرىنى باشلاپ قاتتىق سوقۇشتى. كۆشۇ 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 10 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق مال - چارۋا ئولجا ئالدى، مىتاك قېچىپ كەتتى. خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرىدىن ئۆلگەن، يارىلانغانلارمۇ كۆپ بولغاچقا قايتا قوغلىيالماي قورۇل ئىچىگە قايتتى. ئىككىنچى يىلى لىۋشاك، جاۋدەيلەر قورقۇنچاقلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلىنىپ، مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى. خەن خېدىنىڭ ئوردا خەۋەرچىلىرىدىن ۋاك شىن لىۋ شاڭنىڭ لەشكىرىگە باشچىلىق قىلىپ، فۇخەن ناھىيىسىدە تۇردى، ئوردا خەۋەرچىسى گېك تەن جاۋدەينىڭ لەشكىرىگە باشچىلىق قىلىپ بەيشى ناھىيىسىدە تۇردى. گېك تەن سوۋغا - ئىنئاملار ئارقىلىق ھەرقايسى چياك قەبىلىلىرىدىكى لەرنى كۆپلەپ بېقىندۇردى. مىتاك ئەنسىرەپ تەسلىم بولۇشنى سورىدى. ۋاك شىن، گېك تەنلەر ئۇنىڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلىپ لەشكەرلىرىنى قايتۇردى ۋە مىتاڭنى خەن خېدىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرىدىن قېپقالغان 2000 چە ئادەم ئاچ - يالىڭاچلىق، نامراتلىق دەستىدىن جىنچېك ۋىلايىتىگە كىرىپ ماكانلاشتى. كېيىن خەن خېدى مىتاڭغا ئۆز

ئۇرۇقداشلىرىنى باشلاپ چوڭ، كىچىك يۇگۇ جىلغىلىرىغا قايتىشقا بۇيرۇق بەردى. مىتاڭ خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرى دەريانا لەيلىمە كۆۋرۈك سالدى، ئەمدى خالىغان چاغدا كېلەلەيدۇ، شۇڭا يۇرتقا قايتىشقا بولمايدۇ دەپ ئويلاپ، ئۆز ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئاچارچىلىقىنى باھانە قىلىپ يىراقتا بېرىشقا ئۇنىمىدى. ۋۇجى قاتارلىقلار مىتاڭغا كۆپلەپ ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - تورقا سوۋغا قىلىپ ئاشلىق، چارۋا ئالغۇزۇپ، ئۇلارنى قورۇل سىرتىغا تېزرەك چىقىشقا قىستىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرى چۆچۈپ تېخىمۇ گۇمانلاندى. م. 100 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 12 - يىلى) مىتاڭ يەنە يۈز ئۆرۈپ، خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى غۇزلارنى ئەگەشتۇرۇپ نۇرغۇن مال - دۇنيا بۇلاپ قاچتى. ۋاڭ شىن، گېڭ تەن، ۋۇجىلار مۇشۇ ئىش تۈپەيلى مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى. جيۇچۈەن ۋالىيسى جۇۋېي چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەينىلەندى. ئىككىنچى يىلى، مىتاڭ سىجىخېچۈگە قايتىپ كەتتى.

ئەينى چاغدا لېيزى ئۇرۇقىدىكى چياڭلار خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندا، مىتاڭ بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەر بىلەن ئۆچەكىشىپ قالدى، ئۇنىڭغا مەدەت بەرگۈچى چياڭلار بارلىغا ئازىيىپ كەتتى. شۇ يىلى كۈزدە مىتاڭ يەنە لەشكەر باشلاپ چېگرا - قورۇلغا تېگىش قىلدى. جۇۋېي بىلەن جىنچېڭ ۋالىيسى خۇبا ھەرقايسى قارام ئەل ۋە ۋىلايەت لەشكەرلىرىدىن خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى ياۋچى ھەم لۇگشى ۋىلايىتىدىكى لاۋزى چياڭلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 30 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ، چېگرا - قورۇلدىن چىقىپ يونچۈەن(139) دە مىتاڭ بىلەن سوقۇشتى. جۇۋېي قارارگاھىغا قايتىپ ئۆزىنى قوغدىدى، خۇبا لەشكەرلىرىنى باشلاپ جەمئى قىلىپ 400 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. چياڭلار يېڭىلگەندىن كېيىن بۇلۇنۇپ - پارچىلىنىپ كەتتى.

6000 دىن ئارتۇق ئادەمى تەسلىم بولۇپ، خەنياك، ئەندىك، لۇكشى ۋىلايەتلىرىگە ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن مىڭتاك ئاجىزلىشىپ، ئادەمى 1000غا يەتمەيدىغان بوپقالدى. ئۇلار يىراق سەپجى دەريالىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن ئۆتۈپ فا چياڭلىرى(140) غا بېقىنىپ ماكانلاشتى. م. 102 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇكىيۇەن 14 - يىلى) جۇۋېي قورقۇنچاقلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن مەنسەپىدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا خۇبا چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. تەسلىم بولۇپ ئەندىك ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشقان شاۋخي چياڭلىرى ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلاردىن نەچچە يۈز ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرۈۋېدى، ۋىلايەت لەشكەرلىرى ئۇلارنى يوقىتىپ، مەزلۇم - ئاجىزلارنى يىغىپ قۇل قىلدى.

بۇ چاغدا شىخەي كۆلى بىلەن چوڭ، كىچىك يۈگۈ جىلغىلىرى ئەتراپى چياڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قۇتۇلدى. يۈمى(141) ۋەزىرى ساۋفېڭ خەن خېدىغا تەكىلىپنامە يىزىپ: «غەربىي رۇكلارنىڭ زىيانكەشلىكى ئەزەلدىن بىر ئاپەت بولۇپ كەلگەن، پېقىر قەدىمكى ئەھۋاللاردىن بىرنېمە دېيەلمەيمەن، يېقىنقى ئىشلارنىلا سۆزلەي، جيەنۇۋ يىللىرىدىن بۇيان چياڭلاردىكى قانۇنغا خىلاپ ئىشلار دائىم شاۋداك ئۇرۇقىدىن باشلىنىۋاتىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇلار چوڭ، كىچىك يۈگۈ جىلغىلىرىغا جايلاشقان، ئۇ يەرلەر مۇنبەت، قورۇلغىمۇ يېقىن. ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەر ئەسكىلىك قىلسىمۇ جازاسىنى بېرىش قىيىن. ئۇلار جەنۇبتا جۇكسۇن چياڭلىرى(142) نى قولغا كەلتۈرۈپ لەشكىرىي كۈچىنى زورايتىسا، شىمالدا چوڭ دەريا (143) نى مەھكەم توسۇق قىلدى. غەربتە شىخەي كۆلىنىڭ بېلىق، تۇزلىرىدىن مەنپەئەت ئالدى. ئۇلار جايلاشقان يەرنىڭ بىر تەرىپى تاغقا، يەنە بىر تەرىپى سۇغا تۇتاشقاچقا، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرى راۋاجلاندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار دائىم باشقا

ئۇرۇقتىكىلەرگە باش بولۇپ، ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى پەش قىلىپ ھەم چياڭ غۇزلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ كەلدى. ھازىر ئۇلار زەئىپلىشىپ قىيىنچىلىقتا قالدى، شېرىك ۋە ياردەمچىلىرى تىرىپىرەن بولۇپ، ئۇرۇق - تۇغقانلارمۇ بىر - بىرىدىن يۈز ئۆرۈشتى، ياراق تۇتالىغۇدەكلىرىدىن نەچچە يۈزىلا قالدى، ئۇلار ھەر تەرەپكە قاتىراپ، يىراقتىكى فا چياڭلىرىغا بېرىپ بېقىندى. پېقىرنىڭ نادانلارچە قارىشىچە مۇشۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىخەي ۋىلايىتى ۋە ناھىيىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ (144)، چوڭ، كىچىك يۈگۈ جىلغىلىرىنىڭ مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەپ كەڭ كۆلەمدە تىڭ ئاچساق، چياڭ غۇزلىرىنىڭ قاتناش يوللىرىنى ئېتىپ، ئۇلارنىڭ تەكەببۇرلۇقى ۋە قارا نىيىتىنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتساق، يەنە شۇ يەردىن چىققان ئاشلىق، بىلەن لەشكەر ۋە پۇقرالارنى تەمىنلىسەك، شۇنداق قىلغاندا، ئۇزۇق - تۈلۈك توشۇش سېلىقى تۈگەيدۇ، ئوردا ئۈچۈن غەربتىن غەم يېيىشنىڭمۇ ھاجىتى قالمايدۇ» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ساۋفېڭ جىنچېڭ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي قىسىم كاھىبىگى قىلىپ تەيىنلىنىپ، سۈرگۈن قىلىنغان لەشكەرلەرنى لۇڭجى(145) غا ئورۇنلاشتۇردى. كېيىن جىنچېڭ دورغابى شاڭگۇەن خۇڭ گۇيىي، جيەنۋېي شەھەرلىرىنى ئوبدان باشقۇرۇپ 27 يەردە تىڭ ئېچىش تەكلىپىنى بەردى، خۇبامۇ دۇڭخەندىن شىخەنگىچە بەش يەردە تىڭ ئېچىش، فېڭلىيۇ دەرياسى بويىدا تىڭ ئېچىش قىسمىدىن ئىككىنى كۆپەيتىش تەكلىپىنى بەردى. خەن خېدى بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلدى. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئىككى يېقىدا جەمئىي 34 يەردە تىڭ ئېچىلدى. بۇ ئىشلارنىڭ نەتىجىسى كۆرۈلەي دەپ تۇرغاندا، م. 107 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ 1 - يىلى) چياڭلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تىڭ ئېچىش ئىشى توختاپ قالدى. مىتاڭ ئۇرۇقداشلىرىدىن ئايرىلىپ، كۆپ ئۆتمەي ئاغرىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ بىر ئوغلى كېلىپ ئەل بولدى. ئۇنىڭ

ئۇلۇسىدىن نەچچە ئون ئائىلىلىكلا ئادەم قالدى.

دۆڭخاۋنىڭ ئۇرنىغا ئوغلى مانۇ ئولتۇردى. ئۇ ئىلگىرى ئاتىسى بىلەن بىللە ئەل بولۇپ، ئەندىكى ۋىلايىتىنىدە تۇرغانىدى. ئۇ چاغدا ئەل بولغان چياڭلار ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە تارقىلىپ ئەمەلدار، بايلارغا قۇل بولۇپ ئىشلەيتتى، شۇڭا ئۆچمەنلىك ۋە غەزىپى كۆچلۈك ئىدى. م. 107 - يىلى (خەن ئەدىنىڭ يۆڭچۇ 1 - يىلى) يازدا شىرمەت چەۋەندازلار بەشى ۋاڭ خۇڭ جىنچېڭ، لۇڭشى ۋە خەنياڭ ۋىلايەتلىرىدىكى چياڭلاردىن بىرنەچچە مىڭ ئاتلىق لەشكەر ئېلىپ خەن قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىلدى، ۋاڭ خۇڭ ئۇلارنىڭ يولغا چىقىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلدى. چياڭلار يىراقتا تۇرۇپ قېلىپ قايتالماسلىقىدىن قورقۇپ، جيۇچۈەنگە بارغاندا كۆپچىلىكى تارقىلىپ كەتتى ۋە ئىسيان كۆتۈردى. ھەرقايسى ۋىلايەتلەر لەشكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى توستى، بەزى ۋىلايەت - ناھىيىلەر ئۇلارنىڭ ئولتۇراق چېدىرلىرىنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلدى. شۇنىڭ بىلەن لېزى، داڭجيەن چياڭلىرىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى دۆڭئەن قاتارلىقلار بۇنىڭدىن چۆچۈپ، بىراقلا تارقىلىپ كەتتى. مانۇ ئاكا - ئۇكىلارمۇ ئۆز ئۇرۇقداشلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ مېڭىپ قورۇل سىرتىغا چىقىپ كەتتى.

شىيەنلىيەن ئۇرۇقىدىكىلەردىن دېيەنلىيەنلەر جۇڭچياڭ(146) ئۇرۇقىدىكىلەر بىلەن كېڭ كۆلەمدە بۇلاڭچىلىق قىلىپ، لۇڭشى يولى(147) نى ئۈزۈۋەتتى. بۇ چاغدا چياڭلارنىڭ بېقىنغىنىغا ئۆزاق بولغان بولۇپ، ئۇلاردا تۇزۇكرەك قورال - ياراغمۇ يوق ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى نەيزە ئورنىدا بامبۇك ئادا، دەرەخ شاخلىرىنى كۆتۈرۈۋالىسا، بەزىلىرى ئەمبەلنى قالقان قىلىۋالاتتى. ياكى قورال ئىكەن دېسۇن، دەپ مىس كۆرگۈ كۆتۈرۈۋالاتتى(148) شۇنداقتىمۇ ۋىلايەت، ناھىيىلەر قورقۇپ ئۇلارنى تىزگىنلىيەلمەيتتى. شۇ يىلى قىشتا، خەن خېدى ھارۋا

ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ جىنى قوماندان، غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش چېرىكچىسى رېن شاڭنى ياردەمچى قىلىپ، بەش چېرىكچى قوشۇنى ۋە سەنخې رايونى(149) چاڭئەن ئەتراپىي رايونى، رۇنەن، نەنياڭ، يىڭچۇەن، تەييۈەن، شاڭداڭ قاتارلىق جايلارنىڭ لەشكەرلىرىدىن بولۇپ، جەمئىي بەش تۈمەن ئادەم بىلەن خەنياڭ ۋىلايىتىدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى. م. 108 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۇ 2 ـ يىلى) ئەتىيازدا ھەرقايسى ۋىلايەت لەشكەرلىرى يېتىپ كەلگۈچە، جۇڭچياڭلاردىن نەچچە مىڭ ئادەم ئالدى بىلەن جىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە دېڭ جىنىنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى خۇبا چياڭلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى سەۋەبى بىلەن مەنسەپتىدىن قالدۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى دۇەن شى چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەينىلەندى. شۇ يىلى قىشتا، دېڭ جى رېن شاڭ ۋە مۇلازىمبېگى سىماجۇننى ھەرقايسى ۋىلايەت لەشكەرلىرىنى باشلاپ پىڭشياڭدا دېھنليەن قاتارلىقلارنىڭ نەچچە تۈمەن لەشكىرى بىلەن جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. رېن شاڭنىڭ قوشۇنى يېڭىلىپ، 8000 دىن ئارتۇق ئادەمى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن دېھنليەن قاتارلىقلار بېيدى ۋىلايىتىدە ئۆزلىرىنى «تەڭرى خان» دەپ ئاتىشىپ ۋۇدۇ، شاڭجۇن، شىخې ۋىلايەتلىرىدىكى چياڭلارنى ھەم سېنلاڭ چياڭلىرىنى يىغىپ، ئۆزلىرىنى كۈچلەندۈرۈپ، شەرقتە جاۋبەگلىكى ۋە ۋېيجۇن ۋىلايىتىگە تېگىش قىلدى. جەنۇبتا يىجۇ ئايمىقىغا بېسىپ كىرىپ، خەنجۇڭ ۋالىيسى دۇڭ بىڭنى ئۆلتۈردى، چاڭئەن ئەتراپىي رايونىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، لۇڭشى يولىنى ئۈزدى. خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەردە بىردەن ئاشلىقنىڭ نەرقى تۈمەن يارماقتا چىقىپ، سان ـ ساناقسىز پۇقرا ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. خەن سۇلالىسى چياڭلارنى باستۇرالمىدى، ئۇزۇق

ـ تۇلۇك يۆتكەشتىمۇ قىينالدى. شۇنىڭ بىلەن دېڭ جىـــغا لەشكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ كېلىشكە، رېن شاڭغا خەنياڭدا تۇرۇپ، ھەرقايسى ۋىلايەتتىكى لەشكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىشقا پەرمان چۈشۈرۈلدى. دېڭ خان ئانىنىڭ سەۋەبى بىلەن دېڭ جى ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا تەيىنلەندى، رېن شاڭغا لېتىك(150) تۆرىسى دەپ ئۇنۋان بېرىلىپ، 300 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال قىلىندى.

م. 109 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۆڭچۇ 3 ـ يىلى) ئەتىيازدا، خەن ئەندى يەنە شىرمەت چەۋەندازلار بېشى رېن رېنىنى ھەرقايسى ۋىلايەتنىڭ مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، چاڭئەن ئەتراپى رايونىنى قوتقۇزۇشقا ئەۋەتتـــى. رېن رېن جەڭلەردە يېڭىلمۇەردى، چياڭلار غەلىبىسىرى ئىلگىرىلىدى. خەن لەشكەرلىرى كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولغاچقا، داڭجىيەن، لېزى چياڭلىرى پوچياڭ ناھىيىســـى، جۇڭ چياڭلار لـــــنتاۋ ناھىيىسىنى بېسۋېلىپ، لۇڭشى ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىي قىسىم كاھىبگىنى تىرىك تۇتۇۋالدى.

كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا، دېيەنلىيەن چياڭلىـــرى لەشكەر ئەۋەتىپ باۋجۇڭ(151) ناھىيىسىگە تېگىش قىلىپ ئۆتەڭلەرنى كۆيدۇرۇپ، پۇقرالارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خەنجۇڭ ۋالىيسى جېڭ چىـــن باۋجۇڭغا يۆتكەلدى. قوشۇنلار ئۇزۇن ۋاقىت جازا يۇرۇشى قىـلغان بولســـمۇ، نەتىـــجە يارىتالمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە دېھقانچىلىققىمۇ زىيان يەتتى. شۇڭا رېن شاڭغا ئەمەلدار ـ لەشكەرلىرىنى باشلاپ چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ تۇرۇشقا بۇيرۇق بېرىلدى. نەنياڭ، يېڭچۇەن، رۇنەن ۋىلايەتلىرىدىن يۆتكەلگەن ئەمەلدار ـ لەشكەرلەر ئۆز جايلىرىغا قايتۇرۇلدى. پايتەخت بارس كاھىبگى تەسىس قىلىنـــــپ، چاڭئەندە فۇقىلىڭ كاھىبگى تەسىس قىلىنىپ يۇڭشىيەن ناھىيىسىدە تۇرغۇزۇلدى. بۇ ئەھۋال ئىلگىرى چاڭئەن ئەتراپى رايونـــى كاھىبەگلىرى(152) نىڭ تەسىس قىلىنغىنىغا ئوخشاش بولدى.

بۇ چاغدا چياڭلار يەنە باۋجۇڭغا تېگىش قىلدى، جېڭ چىن ئۇلارغا زەربە بېرىپ كېچى بولۇۋېدى، باش دەپتەردار(153) دۆەن چۇڭ: چياڭلارنىڭ كۆچى غەلىبىسىرى زورىيىۋاتىدۇ. ئۇلارنى توسۇش مۇمكىن ئەمەس، ياخشىسى شەھەرنى چىڭ ساقلاپ، ئۇلارنىڭ چارچىشىنى كۈتۈش كېرەك، دەپ تەكلىپ بەردى. جېڭ چىن بۇنىڭغا قوڭلاق سالماي، لەشكەر باشلاپ جەڭگە چىقىپ قاتتىق يېڭىلدى. 3000 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلدى. دۆەن چۇڭ ۋە مېھمان خادىملىرىدىن ۋاڭ زۇڭ، يۆەن جەنلەر ئۆز بەدىنى بىلەن دۇشمەن تىغىنى توسۇپ جېڭ چىن بىلەن بىللە ئۆلدى. خەن ئەندى شۇنىڭ ئۈچۈن جىنچېڭ ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىنى شياڭۋۇ ناھىيىسىگە كۆچۈردى. رېن رېن ئۇرۇشتا كۆپ قېتىم يېڭىلگەنلىكى، لەشكەرلىرىنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن كۆشۈك ھارۋىدا ئوردىغا قايتۇرۇلۇپ پەرمان بىلەن ئوردا زىندانى(154) غا تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى دۆەن شى كېسەل بىلەن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا سابىق چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى خۇبا تەينلىنىپ جاڭيې ۋىلايىتىگە كۆچۈپ باردى. م.111 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۇ 5 ـ يىلى) ئەتىيازدا، رېن شاڭ چياڭلارغا يۈرۈش قىلىشتا نەتىجە كۆرسىتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى. چياڭلار خېدۇڭ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ تاكى خېنېي ۋىلايىتىگىچە يېتىپ باردى. يۈقرالار قورقۇشۇپ نۇرغۇنلىرى خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا قېچىپ كەتتى. پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇننىڭ نازارەتچىلىكى جۇچۇڭ بەش چېرىكچى لەشكەرلىرىنى باشلاپ مېڭجىن(155) دا تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. خەن ئەندى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ۋېجۇن ۋىلايىتى ۋە جاۋ، چاڭشەن(156)، جۇڭشەن بەگلىكلىرىگە قاراۋۇلخانا ۋە قورغاندىن 616 نى سالدۇردى. چياڭلار تېخىمۇ كۆچلەندى. 2000 دەن ئاشلىق مۇئاش ئالىدىغان ۋالىي، كاھىبەگ قاتارلىق

ئەمەلدارلار ۋە ھاكىم - ئامبالىلارنىڭ كۆچىلىكى ئىچكى ۋىلايەتلەردىن بولغاچقا، ئۇلاردا ئۇرۇش قىلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇڭا بەس - بەس بىلەن خانغا ۋىلايەت - ناھىيىلەرنى كۆچۈرۈپ قاراقچىلاردىن ساقلىنىش توغرىسىدا تەكلىپ سۇنۇشتى، خان ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ لۇكشى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىنى شياڭۇ ناھىيىسىگە(157)، ئەندىكى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىنى مېيياڭ ناھىيىسىگە، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىنى چياڭ ناھىيىسىگە، شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىنى ياشيەن ناھىيىسىگە كۆچۈردى. ئەمما پۇقرالار ئۆز يۇرتىغا تارتىشىپ كۆچۈشكە ئۇنىمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ زىرائەتلىرى چەيلىنىپ، ئۆيۈاقى بۇزۇلۇپ، يېغىپ - توپلىغانلىرى ۋەيران قىلىندى، چېدىر - قارارگاھلارمۇ يوق قىلىندى. بۇ چاغدا ئۇزۇلدۇرمەي قۇرغاقچىلىق، چېكەتكە ئاپىتى يۇز بېرىپ قەھەتچىلىك بولۇپ كەتتى. بىر ياقتىن ھۆكۈمەت قوغلاپ، يەنە بىر ياقتىن چياڭلار بۇلاپ پۇقرالارنى خانۋەيران قىلىۋەتتى، سەرسان - سەرگەردانلىقتا بەزىلىرى يولدا ئۆلدى، بەزىلىرى قېرى - ئاجىزلارنى تاشلاپ كەتتى، بەزىلىرى قۇل - دېدەك بولدى. شۇنداق قىلىپ بۇ بىرقانچە ۋىلايەتتىكى پۇقرالارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلۈپ تۈگىدى. رېن شاڭ يەنە ياساۋۇل تەپتىش بېگى بولۇپ تەيىنلەندى، شاڭداڭنىڭ ياڭتۇ تېغى(158) دا چياڭلارغا تېگىش قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى ۋە 200 دىن ئارتۇق ئەسىرنى ئالداپ ئۆلتۈردى، ئاندىن مېڭجىن كېچىكىگە قايتىپ ئورۇنلاشتى. شۇ يىلى كۈزدە، خەنياڭلىق دۇچى، ئىنىسى دۇجىگۇڭ ۋە يۈرتدېشى ۋاڭ شىن قاتارلىقلار بىرلىكتە چياڭلار بىلەن ئالاقىلىشىپ ئادەم توپلاپ شاڭگۇي شەھىرىگە بېسىپ كىردى، دۇچى ئۆزىنى خەننى ئەمىلەشتۇرگۇچى سانغۇن دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن خەن ئەندى دۇچىنىڭ كاللىسىنى ئەكەلگۈچىلەرگە تۆرىلىك ئۇنۋانى ۋە 1 مىليون يارماق ئىنئام

بېرىدىغانلىقى، چياك غوزلىرىدىن دوچىنىك كاللىسىنى ئالغانلارغا 100 جىك ئالتون، 200 جىك كومۇش ئىنئام بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. خەنياك ژالىيسى جاۋبو قەتلچى دو شىنى ئەۋەتىپ دوچىنى ئۆلتۈردى، دۇشىغا خائىنلارنى جازالاش بېگى دېگەن نام بېرىلىپ 1مىليون يارماق ئىنئام قىلىنىدى. دوجىگوك، ژاك شىن قاتارلىقلار ئۆز پوقرالىرىنى باشلاپ چوجوەن قارارگاھىغا بېرىۋالدى. ياساۋول تەپتىش بېگى تاك شى ھەرقايسى ۋىلايەت لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئونىكىغا جازا يورۇشى قىلىپ يەكدى. ژاك شىن قاتارلىق 600 دىن ئارتوق ئادەمنىك كاللىسىنى ئالدى. ئولارنىك خوتون - بالىلىرىدىن 500 دىن ئارتوقىنى تونقون قىلىپ، ئالتون - كومۇش ۋە ھەرخىل يىپەك رەختلەردىن بولوپ قىممىتى 100 مىليون يارماقتىن ئارتوق بايلىق يىغىۋالدى. دوجىگوك دېيەنلىيەنگە بېقىندى. م. 112 - يىلى (خەن ئەندىنىك يوكچو 6 - يىلى) رېن شاك يەنە خاتالىقى ئوچون مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى. دېيەنلىيەن ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى لىيەنچاك ئولتۇردى. ئو كىچىك بولغاچقا، ئورۇقداشلىرىدىن لاكمو ئونىكىغا مەسلىھەت بېرىپ، پىلان كۆرسىتىپ دوجىگوكنى سانغون قىلىپ، دىكشى شەھىرىگە ئايرىم جايلاشتۇردى. م. 113- يىلى (خەن ئەندىنىك يوكچو 7 - يىلى) يازدا، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى ما شىيەن خوبا بىلەن بىللە ئەندىك ۋىلايىتىدە لىيەنچاكنىك بىر ئۇلوسى بولغان لاۋچياكلارغا ئوشتومتوت تېگىش قىلىپ، 1000 دەك ئادەمنى ئەسىر ئالدى ۋە ئولتۇردى، 20 مىك تۇياقتىن ئارتوق چارۋا - مال غەنىيمەت ئېلىپ ئونى غەنىيمەت ئالغوچىلارغا بۆلوپ بەردى.

م. 114 - يىلى (خەن ئەندىنىك يوەنچو 1 - يىلى) ئەتىيازدا خېنبي ۋىلايىتىدە تورۇشقا لەشكەر ئەۋەتىلدى. بو يەردىكى قاتناش توگونى ۋە مۇھىم يوللاردىن 33 ئورونغا قاراۋۇلخانا - قورغان ياسىلىپ، دوماق چېلىش يولغا قويولدى. لىيەنچاك لەشكەر

ئەۋەتىپ يۈكچىلىك شەھىرى(159) گە ھۇجۇم قىلدى، خاۋدۇ يەنە داڭجيەن، لەزى چياڭلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن بىرلىكتە ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەرنى مەجبۇرلاپ، لەشكەرلەرنى بۇلۇپ ئەۋەتىپ، ۋۇدۇ، خەنجۇك ۋىلايەتلىرىنى بۇلىدى. باجۇن ۋىلايىتىدىكى بەندۇنلار(160) لەشكەر باشلاپ خەنجۇكقا يارەمگە كەلدى. خەنجۇك ۋىلايىتىنىڭ نازىر بېگى چىڭ شىن لەشكەر باشلاپ بەندۇنلار بىلەن بىرلىكتە چياڭلارنى يەڭدى. خاۋدۇ چېكىنىپ بېرىپ لۇڭشى يولىنى ئۈزۈپ، لىيەنچاڭ بىلەن خەۋەرلىشىپ مەسلىھەتلەشتى. خۇبا: ما شيەنلەر خۇاڭجۇك رايونىدىكى ئەمەلدار لەشكەرلەر ۋە تەسلىم بولغان چياڭ غۇزلىرىنى باشلاپ فۇخەندە خاۋدوغا ھۇجۇم قىلىپ، 200 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. لياڭجۇ ئايماق بېگى پى ياڭ دىداۋ ناھىيىسىدە چياڭلارغا تېگىش قىلىپ قاتتىق يېڭىلىپ، 800 دىن ئارتۇق ئادەمى ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى. خۇبا كېسەل بىلەن ئۆلدى. خەنياڭ ۋالنيىسى پاڭ سېن ئۇنىڭ ئورنىغا چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولدى. پاڭ سېن چياڭلارنى مېھىر - شەپقەت بىلەن بويسۇندۇردى، م. 115- يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 2 - يىلى) ئەتىيازدا، خاۋدو قاتارلىقلار 7000 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ كېلىپ پاڭ سېنغا ئەل بولدى، پاڭ سېن خاۋدونى ئوردىغا ئەۋەتتى. خەن ئەندى خاۋدوغا تۆرىلىك تامغىسى ۋە تامغا بېغى ئىنئام قىلىپ قايتۇردى. پاڭ سېن جاڭيېدىن لىيەنجۇگە قايتىپ جايلاشتى ۋە خېشى يولىنى راۋاجلاندۇردى. لىيەنچاڭ ئۇرۇقدىكىلەر يەنە يىجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلدى، ئەمىر نۆكەر يىڭ جيۇ نەنياڭ ۋىلايىتىدىكى ۋە يىجۇ ئايمىقىنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرىدىكى لەشكەرلەرنى باشلاپ لىيەنچاڭنىڭ يېقىنلىرىدىن لۇشۇدۇ قاتارلىقلارغا تېگىش قىلىشقا ئەۋەتىلدى. كۇزدە، شۇجۇن ۋىلايىتىدىكى چېن شېك، لوخېڭلار چاقىرىقتا بىنائەن لۇشۇدۇنى ئۆلتۇردى، ئىككىيلىسىگە تۆرىلىك

مەنسىپى بېرىلىپ، پۇل ئىنئام قىلىندى، يەنە تۇراقلىق چەۋەندازلار چېرىكچىسى بەن شيۇك چاڭئەن ئەترايى رايونىدا تۇرۇشقا بەلگىلەندى. زوفېڭيى بېگى سماجۇن مۇۋەققەت غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنى قىلىپ تەينىلىنىپ يۇفۇفېك بېگى جۇك گۇاك، ئەندىك ۋالىيسى دۇخۇي، بېيدى ۋالىيسى شېك باۋ، پايتەخت باريس كاھىبگى گېك پۇ، يۇفۇفېك رايونىنىك كاھىبگى خۇاڭفۇچى قاتارلىقلارنىك جەمئىي 8000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى باشقۇرۇپ، نازارەتچىلىك قىلدى. پاك سېنمۇ چياك غۇزلىرىنىك 7000 دىن ئارتۇق لەشكىرىگە باشچىلىق قىلدى ھەم سماجۇن ئىككىسى ئىككى يولدىن كېلىپ لىيەنچاڭغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى، پاك سېنىنىك لەشكەرلىرى يۇڭشى(161) نىك شەرق تەرىپىگە كەلگەندە، دۇجىگۇڭدىن يېڭىلىپ چېكىندى. شماجۇن قاتارلىقلار ئۆزلىرى يالغۇز ئىلگىرىلەپ دىڭشى شەھىرىنى ئېلىپ كۆپ غەنىيمەتكە ئېرىشتى. دۇجىگۇك ئادەملىرىنى باشلاپ يالغاندىن قاچتى. سماجۇن جۇك گۇاك، دۇخۇي، شېك باۋ قاتارلىقلارغا چياڭلارنىك زىرائىتىنى ئورۇۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىۋىدى، ئۇلار سماجۇننىك بۇيرۇقىغا خىلاپ ھالدا لەشكەرلىرىنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، چياڭلارنىك يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچرىدى. سماجۇن دىڭشى شەھىرىدە تۇرۇپ بۇيرۇقتا خىلاپلىق قىلىنغىنىغا غەزەپلىنىپ ئۇلارغا يارەم بەرمىدى. جۇك گۇاك قاتارلىقلار پۈتۈنلەي يوقتىلىپ 3000 دىن ئارتۇق ئادەم ئۇلدى. سماجۇن شەھەرنى تاشلاپ قاچتى، شۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈش جازاسى بېرىلدى، پاك سېن يېڭىلىپ ۋاقتىدا يېتىپ كەلمىگىنى ئۈچۈن جازاغا تارتىلدى. ماشيەن چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. كېيىن رېن شاك ئەمىر نۆكەرلىككە تەينىلىنىپ، ئوردا مۇھاپىزەتچىسى سېرىق تونلۇق چەۋەندازلار (162) ۋە بەش چېرىكچى (163)

لەشكەرلىرىدىن بولۇپ 3500 مىڭ ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ، بەن شيۇئىنىڭ ئورنىغا چاڭئەن ئەتراپىنى رايونىدا تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. رېن شاڭ مېڭىش ئالدىدا خۇەيشيەن ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى يۇ شۇ رېن شاڭغا: «سىلى خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن چياڭ قاراقچىلىرىغا نۇرغۇن قېتىم جازا يۈرگۈزۈلدىلا، ئۇچ ئايماقنىڭ 200 مىڭدىن ئارتۇق مۇداپىئە لەشكىرى دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى تاشلىدى، پۇقرا ۋە لەشكەرلەر ھاشارغا ئىشلەپ چارچىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ نەتىجىسى كۆرۈلمىدى، ئادەم كۆچى ۋە مال-بايلىقلار بىكارغا خوراپ كەتتى. ئەگەر بۇ قېتىممۇ غەلىبە قازىنالمىسا، سىلى ئۇچۇن ھەقىقەتەن خەۋپلىك» دېدى. رېن شاڭ ئۇنىڭغا: «بۇ ئەمدە بولۇۋاتقىنىمغا ئۇزۇن بولدى، قانداق قىلىشنى بىلەلمىدىم» دەپ جاۋاب بەردى. يۇشۇ: «رەھرىبي تەدبىرلەر» دە: ئاجىزلار كۆچلۈكلەرگە ھۇجۇم قىلالمايدۇ، ئاستا ماڭغانلار ئۇچقاندەك يۈرگەنلەرگە قوغلاپ زەربە بېرەلمەيدۇ، دېيىلگەن، بۇنداق بولۇشى تەبىئىي. ھازىر چياڭلارنىڭ ھەممىسى ئاتلىق بولۇپ، كۇنىگە نەچچە يۈز چاقىرىم يۈرەلەيدۇ، كېلىشى بوراندەك تۇيۇقسىز، كېتىشى ئاتقان ئوقتەك تېز بولغاچقا، ئۇنى پىيادە قوغلاپ يەتكىلى بولمايدۇ، شۇڭا كۇنلەر نەتىجىسىز ئۆتۈۋاتىدۇ. مېنىڭچە ياخشىسى ھەرقايسى ۋىلايەت مۇداپىئە لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ نەچچە مىڭ يارماق چىقىرىشىغا بۇيرۇق بېرىلسە، 20 ئادەمنىڭ پۇلىغا بىر ئات سېتىۋالغىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا، لەشكەرلەر ساۋۇت ۋە دۇبۇلغىلارنى تاشلاپ، يېنىك قوراللىنىپ ئاتلىق يۈرىدۇ. 10 مىڭ چەۋەندەز بىلەن بىرنەچچە مىڭ چياڭغا قوغلاپ زەربە بېرىلسە، ئۇلار قارشىلىق كۆرسىتىشكىمۇ ئامالسىز قالىدۇ- دە، لەشكەرلەرگە ئوڭايلىق تۇغۇلۇپ، ھەرىبي ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولۇپ، زور نەتىجە يارىتىلى بولىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. رېن شاڭ بەك خۇشال بولدى ۋە ئۇنىڭ

پىكرىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە دەرھال خەن ئەندىگە مەلۇمات يازدى. شۇنىڭ بىلەن دېڭشى شەھىرىگە يېتىپ چەۋەندازلار ئەۋەتىلىپ دۇجىگۇڭغا تېگىش قىلىندى، 400 دىن ئارتۇق دۇشمەن ئۆلتۈرۈلۈپ، نەچچە مىڭ تۈياق چارۋا - مال غەنىيمەت ئېلىندى.

م. 116 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 3 - يىلى) يازدا، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ زۇن جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ۋانشىشجۇت ۋە سول قول قان شۇشىبىنىڭ 10 مىڭ كىشىلىك چەۋەندازلار قوشۇنىنى باشلاپ، لىڭجۇ ناھىيىسىدە لىيەنچاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، 800 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى، شۇشىبىنغا ياۋلارنى يوقىتىش بېگى دېگەن ئۇنۋان بېرىلىپ، ئالتۇن تامغا، بىنەپشە رەڭ تامغا بېغى ۋە ئالتۇن - كۈمۈش، يىپەك ماللار ئىنئام قىلىندى. رېن شاڭ لەشكەر ئەۋەتىپ دېڭشى شەھىرىدە شىيەنلىيەن چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى. كۈزدە، زوفېڭيى رايونىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا 500 قاراۋۇلخانا - قورغان ياسالدى. رېن شاڭ يەنە پەخرىي ئەمىرلەشكەرنى ئەزىمەتلەرنى يېغىشقا بۇيرۇدى، پەخرىي ئەمىر لەشكەر بېيدى ۋىلايىتىدە لىيەنچاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئۆلتۈردى، 20 مىڭ تۈياق چارۋا - مال ئولجا ئالدى، ئۇلارنىڭ چېدىرلىرىنى كۆيدۈرۈپ، 700 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، خان نامى سۇيىئىستېمال قىلىپ يېزىلغان خەت - ئالاقە ۋە خەن سۇلالىسى سەركەردىلىرىدىن ئولجا ئېلىنغان تامغا، تامغا باغلىرىنى قولغا چۈشۈردى.

م. 117 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 4 - يىلى) ئەتىيازدا، رېن شاڭ داڭتىيەن چياڭلىرىدىن يۇگۇي قاتارلىق بەش ئادەمنى ئەۋەتىپ، دۇجىگۇڭنى قەتل قىلدى. يۇگۇيغا چياڭلارنى تارمار قىلىش بېگى دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. شۇ يىلى يازدا، يىن چىنۇ يىنجۇ ئايمىقىدا ئىسيان كۆتۈرگەن لىيەنچاڭ ئۇرۇقدىكى

چياڭلارنى تىنچىتالمىغانلىقى ئۈچۈن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ جازاغا تارتىلدى. يىجۇ ئايماق بېگى جاڭ چياۋ يىن جيۇنىڭ مۇداپىئە قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ، ئىسيانچى چياڭلارنى تىنچىتتى، چياڭلارنىڭ بەزىلىرى تەسلىم بولدى، بەزىلىرى قېچىپ كەتتى. كۇزدە، رېن شاڭ يەنە شياۋگۇڭ چياڭلىرىدىن خاۋفېڭغا لىيەنچاڭنى ئۆزلتۇرگۈزدى. ئوردا خاۋفېڭنى چياڭلار خانى قىلىپ تەينىلىدى. قىشتا رېن شاڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ لەشكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، ما شيەن بىلەن بىرلىكتە بېيدى ۋىلايىتىدىكى لاڭموغا ھۇجۇم قىلدى. ماشيەن ئالدى بىلەن ئەندىڭنىڭ چىڭشىئەن(164) دېگەن يېرىگە بارغاندا، لاڭمو ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى يەڭدى. رېن شاڭنىڭ لەشكەرلىرى گاۋپېڭغا يېتىپ بېرىپ، ماشيەننىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ يۇرۇش قىلغاچقا لاڭمۇ قاتارلىقلار چېكىندى. خەن سۇلالىسى قوشۇنى قىستاپ ئىلگىرىلىدى، بېيدى ۋىلايىتىگە كەلگەندە، 60 نەچچە كۈن تىركىشىپ تۇرۇپ، ئاخىر فۇپىڭ ناھىيىسىنىڭ شاڭخې(165) دېگەن يېرىدە قاتتىق سوقۇشتى. چياڭلار يېڭىلىپ، 5000 دىن ئارتۇق ئادەمى ئۆلدى. ئۇلار بۇلاپ كەتكەن 1000دىن ئوشۇق ئوغۇل - قىز قۇتقۇزۇۋېلىندى ۋە 100 مىڭ تۇياق چارۋا - مال غەنىيمەت ئېلىندى. لاڭمو قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىخې رايونىدىكى چىيەنرېن چياڭلىرىدىن 11 مىڭ ئادەم دېڭ زۇنگە ئەل بولدى.

م. 118 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇەنچۇ 5 - يىلى) دېڭ زۇن شاڭجۇندىكى چۇەنۇۋ چياڭلىرىدىن دياۋخې قاتارلىقلار ئارقىلىق لاڭمونى ئۆلتۈردى، دياۋخېغا چياڭلار بېگى ئۇنۋانى بېرىلدى، دېڭ زۇنغا ۋۇياڭ تۆرىسى ئۇنۋانى بېرىلىپ، 3000 تۇتۇنلۇك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. دېڭ زۇن دېڭ شاھسانىيەنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى بولغاچقا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن چوڭ ئۇنۋان ۋە كۆپ سۇيۇرغال يەرگە ئېرىشتى. رېن شاڭ دېڭ زۇن بىلەن

تۆھپە تالىشىپ، ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن دۈشمەننىڭ سانىنىڭ كۆپەيتىپ مەلۇم قىلدى ھەم خىيانەت قىلىپ قانۇننى بۇزدى. ئۇنىڭ خىيانەتچىلىك بىلەن ئېرىشكەن مال - دۇنياسىنىڭ قىممىتى 10 مىليون يارىماقتىن ئاشتى. مۇشۇ جىنايەت بىلەن قەپەس ھارۋىدا پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىنىپ ئاۋامنىڭ ئالدىدا كاللىسى ئېلىندى. ئۇنىڭ ئۆي - جاي، قۇل - دېدەك ۋە مال-مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىندى. لېيەنچاڭ لاڭمولار ئۆلگەندىن كېيىن چىاڭلار پارچىلىنىپ چاڭئەن ئەتراپى رايونى ۋە يىنجۇ ئايمىقىدا ئۇلارنىڭ پاراكەندىچىلىكلىرى تۈگىدى.

چىاڭلار توپىلىڭى بولغان ئون نەچچە يىل جەريانىدا، لەشكەرلەر ئۇرۇش قىلىۋېرىپ روھسىزلىنىپ كەتتى، زادىلا ئارام ئالالمىدى. ھەربىي خىراجەت ۋە لازىمەتلىكلەرنى توشۇش خىراجىتى ئۈچۈن 24 مىليارىدتىن ئارتۇق يارماق چىقىم بولۇپ، دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالدى. چىاڭلارنىڭ توپىلىڭى ئىچكى ۋىلايەتلەرگىچە كېڭىيىپ چېگرا خەلقى ھېسابسىز قېرىلىپ كەتتى، بىڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىنىڭ ئادەم كۈچى ۋە بايلىقى خوراپ تۈگىدى.

م. 119 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 6 - يىلى) ئەتىيازدا لېزى چىاڭلىرى ۋە لۈڭشى چىاڭلىرىدىن خاۋلياڭ قاتارلىقلار تىل بىرىكتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، ماشىيەن ئۇلارغا ئەنگۈدا ھۇجۇم قىلىپ، خاۋلياڭنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرىدىن نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، قالغانلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلۈپ، بەزىلىرى تارقىلىپ كەتتى.

م. 120 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭنىڭ 1 - يىلى) ئەتىيازدا، شاڭجۇن ۋىلايىتىدىكى چېندى چىاڭلىرىدىن 5000 دىن ئوشۇق ئادەم جاڭيې ۋىلايىتىگە تېگىش قىلدى. شۇ يىلى يازدا ماشىيەن 10 مىڭ ئادەم بىلەن ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ماشىيەن دەسلەپكى جەڭدە يېڭىلىپ نەچچە يۈز ئادەمى ئۆلدى،

ئەتىسى قايتا سوقۇشۇپ، چياڭلارنى يەڭدى ھەم 1800 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتقۇن قىلدى، 10 مىڭلاپ چارۋا ـ مال ئولجا ئالدى. قالغانلارنىڭ ھەممىسى تەسلىم بولدى. داڭجيەن چياڭلىرىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى جۇڭ قاتارلىقلار ماشيەن لەشكەرلىرى جاڭيېدە تۇرۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جىنچېڭغا ھۇجۇم قىلدى، ماشيەن لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۇلارنى قورۇل سىرتىغىچە قوغلاپ چىقتى ۋە نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قايتتى. شاۋداڭ ۋە شاۋخې چياڭلىرى ماشيەن قوشۇننىڭ جىنچېڭ ۋىلايىتىگە قايتقانلىقىنى ئاڭلىدى ـ دە، 3000 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن جاڭيېگە بېسىپ كىرىپ، جاڭيېنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈردى. دەسلەپتە جۇڭ ئۇلۇسى ئۇرۇقدىشىنىڭ چوڭ ئاقساقاللىرىدىن لۇسۇڭ، رېنلياڭ قاتارلىقلار 1000 دىن ئارتۇق تۇتۇن بىلەن چيانجيې دېگەن يەردە توپتىن ئايرىلىپ ئىككىلىنىپ قالغانىدى، م. 121 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ جيەنگۇاڭ 1 ـ يىلى) ئەتىيازدا، ماشيەن لەشكەر باشلاپ بېرىپ، لۇسۇڭنى چاقىرتىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالدى، لەشكەرلىرىنى ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرىغا تېگىش قىلىشقا ئەۋەتىپ، 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىرگە ئېلىپ، 100 مىڭ تۈياقتەك چارۋا ـ مال قولغا چۈشۈردى. رېنلياڭ قاتارلىقلار قورۇلدىن چىقىپ كەتتى. خەن ئەندى ماشيەنگە ئەنتىك(166) تۆرىسى ئۇنۇڭنى بېرىپ، 1000 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال قىلدى. رېنلياڭ قاتارلىقلار، مانۇ ئاكا ـ ئۇكىلار ئەسلىدە شاۋداڭ چياڭلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. ماشيەن ئۇلارغا نەپىقە بەرمىگەچكە، ئاغرىنىپ يۇرىدۇ، دەپ قاراپ، كۆزدە ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەردىن پىيادە، ئاتلىق بولۇپ 3000 لەشكەر توپلىدى ۋە خۇاڭجۇڭغا بېسىپ كىرىپ، جىنچېڭ ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ناھىيىلەرگە تېگىش قىلدى. ماشيەن شيەنلىيەن چياڭلىرىنى

باشلاپ بېرىپ مۇيۈەن يايلىقى(167) دا سوقۇشۇپ يېڭىلدى، 400 نەچچە ئادەمى ئۆلدى. مانۇ قاتارلىقلار يەنە لىيەنجۇ ناھىيىسىدە ۋۇۋېي، ماڭيې ۋىلايەتلىرىنىڭ لەشكىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە شىيەنلىيەن، چېندى چياڭلىرىدىن 4000 دىن ئارتۇق تۈتۈننى مەجبۇرىي باشلاپ، تىلەنتېغىنى بويلاپ غەربكە يۈرۈپ، ۋۇۋېيگە بېسىپ كىردى. ماشيەن لۈەننياۋ ناھىيىسىگىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى، ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەردىن نەچچە مىڭ ئادەم ئەل بولدى، مانۇ خۇاڭجۇڭ رايونىغا قايتىپ كەتتى، م. 122 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 1 - يىلى) ماشيەن مانۇنى قوغلاپ خۇاڭجۇڭغا بېرىۋىدى، ئۇ قورۇلدىن چىقىپ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ماشيەن قوغلاپ زەربە بېرىپ ئۇنى يەڭدى. ئۇنىڭ ئۇرۇقداشلىرىدىن بىر قىسمى تارقىلىپ لياڭجۇ ئايماق بېگى زۇڭ خەن(168) نىڭ ئالدىغا بېرىپ تەسلىم بولدى. مانۇ قاتارلىقلار يېتىم قېلىپ ئاجىزلاشتى ۋە ئاچارچىلىققا ئۇچرىدى. شۇ يىلى قىشتا ئۇ ئۇرۇقداشلىرىدىن 3000 دىن ئارتۇق تۈتۈننى باشلاپ خەنياڭ ۋالىيسى گېڭ جۇڭغا ئەل بولدى. خەن ئەندى مانۇغا ئالتۇن تامغا، بىنەپشەرەڭ تامغا بېغى ۋە ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - تورقىلار ئىنئام قىلدى. شۇ يىلى چىەنربن چياڭلىرى بىلەن شاڭجۇن ۋىلايىتىدىكى غۇزلار بىللە ئىسيان كۆتۈرۈپ گۈلو شەھىرىگە تېگىش قىلدى. لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى گېڭ كۇي ھەرقايسى ۋىلايەت لەشكەرلىرى بىلەن ئوغان چەۋەندازلىرىنى باشلاپ بېرىپ ئۇلارنى يەڭدى. م. 124 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 3 - يىلى) كۈزدە، لۈگشى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى كۆچۈرۈپ كېلىندى. مانۇنىڭ ئىنىسى شىكۇ ئاقساقال قىلىپ تىكلەندى.

م. 126 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈگجيەن 1 - يىلى) لۈگشى چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈردى، چياڭلارنى قوغداش

چېرىكچىسى ماشىەن 7000 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن ئۇلارغا يۆرۈش قىلىپ، لىنتاۋدا سوقۇشتى. 1000دىن ئارتۇق ئىسيانچىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، قالغانلارنى تەسلىم قىلدى. ماشىەنگە دۇشياڭ توربسى ئۇنۋانى بېرىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ لياڭجۇ ئايمىقى ئەمىن تاپتى.

م. 129 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۆڭجىەن 4 - يىلى) مىرزىبەگ ئورۇنباسارى يۇشۇ خەن شۇندىغا: «پېقىرنىڭ ئاڭلىشىچە، ئەۋلادىنىڭ ئەجداد ئىزىدىن مېڭىشى ۋاپادارلىق، خانىنىڭ خەلقىنى خاتىرجەم قىلغىنى دانالىق بولىدىكەن، يىن ئاتاخانى گاۋزۇڭ(169)، جۇ شۇەنۋاڭلارنىڭ ئاتاخانى شاڭ تاڭ(170)، جۇ ۋۇۋاڭ قاتارىدا سانىلىشىمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن بولغان. (يۇگۇڭ. يەر - جاي خەرىتىسى، دە، يېزىلىشىچە، يۆڭجۇ(171) ئايمىقىنىڭ تۆپرىقى ئىنتايىن ياخشى ئىكەن، كۆلىمى 1000 چاقىرىم كېلىدىغان مۇنبەت يەرلىرى، مول ئوزۇق - تۇلۇكى بولغاندىن سىرت، چېۋىسى ناھىيىسىنىڭ تۇزلۇق كۆلى خەلقە پايدا يەتكۈزىدىكەن. بۇ ئايماقنىڭ مول ئوت - چۆپ ۋە سۇيى چارۋىچىلىققا تازا لايىق كېلىدىكەن، چارۋىلارنىڭ كۆپلۈكىدىن پادىلار ھەتتا يوللارنى توسۇۋالىدىكەن. شىمال تەرىپىنى تاغ - دەريا توسۇپ تۇرغاچقا، خەتەردىن خالىي ئىكەن. يەرلىرى ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئارقىلىق سۇغۇرۇلىدىكەن، سۇ سوقىسى بىلەن شال ئاقلىنىپ، دەريانا سال سېلىپ نەرسە - كېرەك توشۇلىدىكەن، ئازغىنە خىراجەت ۋە مېھنەت بىلەن مول ھەربىي تەمىناتقا ئېرىشكىلى بولىدىكەن. خەن ۋۇدى ھەم خەن گاۋڭۇدىنىڭ بۇ يەردە شوفاڭ شەھىرى (172) نى سېلىپ شىخې رايونىنى ئېچىشى ۋە شاڭجۇن ۋىلايىتىنى تەسىس قىلىشىمۇ يۇقىرىقى سەۋەبلەردىن بولغان. بىراق پۇقرالار ئاپەتتىن قۇتۇلالماي، چىاڭلار قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇۋەرگەنلىكتىن، ۋىلايەت، ناھىيىلەر 20 نەچچە يىل

مالىمانچىلىقتا قالدى. مۇنبەت تۆپراقتىن چىققان زور بايلىقتىن كېچىش ئەلگە پايدىسىز. دەريا - تاغلاردىن ئايرىلىپ، ھېچبىر خەتەرسىز جايلارنى ساقلاش مۇستەھكەم مۇداپىئە ئەمەس. ھازىر ئۇچ ۋىلايەت(173) نىڭ مەركىزى تېخى ئەسلىدىكى ئورنىغا كۆچۈرۈلمىدى، خانلىق قەبرىستانلىقى بىخەتەرلىكىمۇ كاپالەتكە ئىگە ئەمەس. شۇنداق تۇرۇقلۇق ۋەزىر- ۋۇزرالار قورقۇنچاق، ئىستىبدادتىسىزلىقىدىن كۈن ئۆتكۈزۈشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، قۇرۇق گەپ سېتىپ، ھە دېسىلا قىيىنچىلىقنىڭ ۋە خىراجەتنىڭلا ھېسابىنى قىلىدۇ، ئەلنىڭ ئەمىلىكىنى كۆزلىمەيدۇ. خان ئالىيلىرى ئادەتتىن تاشقىرى دانىشمەنلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، بۇنىڭغا مۇڭاپىق كېلىدىغان چارىلەرنى قوللىنارلا» دەپ مەكتۇپ سۇندى. ئۇنىڭ پىكرى قوبۇل كۆرۈلۈپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ ۋىلايەتنىڭ مەركىزى ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىغا كۆچۈرۈلدى. ئوردا خەۋەرچىسى گوخۇاڭ كۆچكۈچىلەرگە ھەيدەكچىلىك قىلىشقا ئەۋەتىلىپ، ھەممىسى ئۆز ناھىيىسىگە قايتۇرۇلدى. شەھەر سېپىللىرى ياسىلىپ قاراۋۇلخانا ۋە ئۆتەڭلەر تەسىس قىلىندى. خۇاڭخې دەريا سىدىن سۇ باشلىنىپ يەر سۇغىرىلدى. ئىچكى ۋىلايەتلەرنىڭ خىراجىتىدىن يىلىغا 100 مىليون يارماق تېجەپ قېلىندى. خان يەنە ئەندىك، بېيدى، شاڭجۇن ۋە لۇڭشى، جىنچېڭ ۋىلايەتلىرىگە بىر نەچچە يىل يەتكۈدەك زاپاس ئاشلىق ساقلاشقا يارلىق بەردى.

شىكۇنىڭ ئىنىسى بىرقانچە قېتىم يۇز ئۆرۈگەنلىكى ئۈچۈن ماشىيەن ئۇنى لىيەنجۇ ناھىيىسىگە بەند قىلىپ قويغانىدى. شۇ يىلى قىشتا، ماشىيەن گۇناھ ئۆتكۈزۈپ مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا يۇفۇفېڭ بېگى خەن جاۋ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەينىلەندى. كېيىنكى يىلى (م. 130 - يىلى، خەن شۇندىنىڭ يۈڭجىيەن 5 - يىلى) شىكۇ خەن خاۋنىڭ ئالدىغا بېرىپ، يۇرتىغا قايتىشنى تەلەپ قىلىۋىدى، خەن خاۋ

ئۇنىمىدى ۋە خوڭجۇڭدىكى تىك ئاچقۇچى قىسىملارنى ئىككى دەريا(174) ئارىلىقىغا جايلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق چىڭگىزنى قىستىماقچى بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي خەن خاۋمۇ مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا جاڭيې ۋالىيسى ماشۇ چىڭگىزنى قوغداش چېرىكچىسى بولۇپ تەينىلەندى. ئىككى دەريا بويىدىكى چىڭگىز تىك ئاچقۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىگە يېقىنلاپ كېلىپ يامان غەرەزدە بولۇشىدىن ئەنسىرىگەچكە، ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچمەنلىكنى كۆتۈرۈۋېتىپ، ئىتتىپاق تۇرۇشۇپ هوشيار تۇرۇشتى، ماشۇ ئالدى بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مېھىر - شەپقىتىنى بىلدۇرمەكچى بولۇپ، خانغا يارلىق سۇنۇپ تىك ئاچقۇچىلارنى خوڭجۇڭغا قايتۇردى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزنىڭ كۆڭلى تىنچىدى. م. 132 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 1- يىلى) خوڭجۇڭنىڭ يېرى كەڭ بولغاچقا، تىك ئاچقۇچى قىسمىدىن يەنە بەشى كۆچەيتىلىپ، جەمئىي ئونغا يەتكۈزۈلدى. ئىككىنچى يىلى يازدا، ئىلگىرىكى تۈزۈم بويىچە لۇڭشىنىڭ جەنۇبىي قىسىم كاھىبگى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

م. 134 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 3 - يىلى) جۇڭچياڭلاردىن لياڭفېڭ قاتارلىقلار لۇڭشى ۋە خەنياڭ ۋىلايەتلىرىگە هۇجۇم قىلدى. خەن شۇندى يارلىق چۈشۈرۈپ، سابىق چىڭگىزنى قوغداش چېرىكچىسى ماشيەننى ئوردا خەۋەرچىسى قىلىپ تەينىلەپ، هەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەرنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى. ماشۇ لياڭفېڭغا تېگىش قىلىپ، نەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى. م. 135 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 4- يىلى) ماشيەنمۇ لۇڭشىنىڭ سەركەردە لەشكەرلىرىنى ۋە چياڭ غۇزلىرى لەشكىرىنى ئىشقا سېلىپ لياڭفېڭنى ئۆلتۈردى. 1800 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 50 نەچچە مىڭ تۈياق چارۋا- مال ئولجا ئالدى. لياڭفېڭنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ماشيەننىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەل بولدى. ماشيەن يەنە جۇڭچياڭلاردىن چېچچاڭ

قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. چېچاڭ قاتارلىقلار ھەرقايسى ئۇرۇقتىكىلەردىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ لياڭجۇ ئايماق بېگىگە ئەل بولدى. م. 136 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكىنچي 1 - يىلى) ماشۇ لياۋشۇي دەريادىن ئۆتۈش سانغۇنى بولۇپ تەينىلەندى. ئۇنىڭ ئورنىغا ماشيەن چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولدى. دەسلەپتە، ۋۇدۇ ۋىلايىتىنىڭ چېگرا قورۇلىدىكى ئاق ئاتلىق چياڭلار شۇ يەرلەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن ۋە ھەر يىلى ئىنسيان كۆتۈرگەنىدى. م. 137 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكىنچي 2 - يىلى) ئەتىيازدا، گۇاڭخەن قارام ئەل كاھىبگى ئۇلارنى يېڭىپ، 600 نەچچە ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ماشيەنمۇ تېگىش قىلىپ، ئۇلارنىڭ چوڭ ئاقساقىلى جىجىلىيزۇ قاتارلىق 300 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن لۇكيۇ رايونى قايتىدىن تىنچلاندى. م. 138 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكىنچي 3 - يىلى) قىشتا، شاۋداڭ چياڭلىرىدىن نالى قاتارلىقلار 3000 دىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن جىنچېڭ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى. ماشيەن لەشكەر باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلىپ، 400 نەچچە ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە جەڭ ئېتىدىن 1400 نى قولغا چۈشۈردى. نالى قاتارلىقلار غەربكە قايتىپ، چياڭ غۇزلىرىنى ئۆزىگە تارتتى، ئەمەلدار - پۇقرالارنى ئۆلتۈردى ۋە زەخمىلەندۈردى.

م. 139 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكىنچي 4 - يىلى) ماشيەن خۇاڭجۇڭدىكى پىدائىي قوشۇن ۋە چياڭ غۇزلىرىدىن 10 مىڭدىن ئوشۇق چەۋەندازنى باشلاپ بېرىپ، نالى قاتارلىقلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا 1200 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسىرگە ئېلىندى. 100 نەچچە مىڭ تۈياق چارۋا - مال ئولجا قىلىندى. ماشيەن خۇڭنۇڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەندى. لەي جى بىڭجۇ ئايماق

بېگى، ليۇبلك لياڭجۇ ئايماق بېگى بولۇپ تەينىلىنىپ، دەرھال ئۆز ۋەزىپىلىرىگە كىرىشىشكە بۇيرۇق بېرىلدى. ئۇلۇغ سانغۇن لياڭ شاڭ لەي جى قاتارلىقلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «رۇڭ - دىلار چەت - يىراقتا تۇرىدۇ، يىلار ئۇلاردىن يېقىنراققا جايلاشقان، ئۇلارنىڭ گەپ - سۆز ۋە ئىش - ھەرىكىتىنىڭ تۈتامى يوق، شۇڭا ئۇلارنى باشقۇرۇشتىمۇ مۇقىم قېلىپ يوق. ھەر ئىش چىقىپ قالغاندا ئاندىن ھەل قىلىش ئۈسۈلىنى تېپىشقا، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىمۇ نەزەرگە ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ، سىلەر يامانلىقتىن نەپرەتلىنىسىلەر، ئاق - قارىنى ئېنىق ئايرىشنى خالايسىلەر. كۇڭزى: «شەپقەتسىز ئادەمدىن بەك قاتتىق نەپرەتلەنسەڭ، چاتاق چىقىدۇ» (175) دېگەن. رۇڭ - دىلارغا تاقابىل تۇرۇشتا تېخىمۇ شۇنداق، سىلەر چياڭ غۇزلىرىنى خاتىرجەم قىلىپ، ئۇلارنىڭ چوڭ ۋەقە تۇغدۇرۇشىدىن ساقلىنىڭلار، ئۇشتاق سەۋەبلىكلىرىگە نىسبەتەن كەڭ قورساق بولۇڭلار» دېدى. لەي جى قاتارلىقلار تەبىئىتىدىن زالىم بولغاچقا، بۇ گەپلەرگە قۇلاق سالماي، ئايماقلارغا يېتىپ بېرىپلا چياڭ غۇزلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە خىلاپ بولغان نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى.

م. 140 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 5 - يىلى) يازدا، چېيدۇڭ، فۇنەن قاتارلىق چياڭ ئۇرۇقلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جىنچېڭغا تېگىش قىلدى ھەمدە غەربىي قورۇل ۋە خۇاڭجۇڭدىكى ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلار بىلەن چاتقىلىن ئەترايى رايونغا كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى، لەي جى، لىيۇ بىڭلار مۇشۇ سەۋەبلىك مەنسىپىدىن قالدۇرۇلدى، پايتەختكە يېقىن ۋىلايەت - ئايماقلارنىڭ لەشكەرلىرىگە توپىلاڭچى چياڭلارغا جازا يۇرۇشى قىلىشقا بۇيرۇق بېرىلىپ، ماشىيەن كۇنپېتىشقا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن، شىرمەت چەۋەندازلار بېگى گېلىك شۇ ئۇنىڭ يارەمچىسى قىلىپ تەينىلەندى. بۇلار پايتەخت ئوك - سول مۇھاپىزەتچى قوشۇنى، بەش چېرىكچى قوشۇنى ۋە

ھەرقايسى ئايماق - ژىلايەتلەرنىڭ لەشكەرلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 100 مىڭ كىشىگە باشچىلىق قىلىپ خەنيالڭ ژىلايىتىدە تۇردى. ئاندىن يۇفۇفېڭ رايونى، خەنيالڭ ژىلايىتى ۋە لۇڭشى يولىدا 300 ئورۇنغا قاراۋۇلخانا ۋە قورغان سالدۇرۇپ، مۇداپىئە لەشكەرلىرىنى تۇرغۇزۇپ، پۇقرالارنى قوغدىدى. چېبدۇڭ چياڭلىرى بۆلۈنۈپ بېرىپ ژۇدۇ ژىلايىتىگە تېگىش قىلىپ، لۇڭگۇەن قوۋۇقىغا ئوت قويدى. خانلىق يايلىقىدىكى ئاتلارنى بۇلىدى. م. 141 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 6 - يىلى) ئەتىيازدا، ماشيەن بەش - ئالتە مىڭ چەۋەنداز بىلەن چېبدۇڭ چياڭلىرىغا يۈرۈش قىلىپ، يېگۇ تېغىغا كەلگەندە، ئۆزى مەغلۇپ بولدى. ماشيەن ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى جەڭدە ئۆلدى. خەن شۇندى بۇنىڭدىن قايغۇرۇپ، 3000 تەپكە رەخت، 1000 پاتمان ئاشلىق ئىنئام قىلدى، ماشيەننىڭ نەۋرىسى ماگۇاڭنى ژۇياڭ لەڭگەر بېگى قىلىپ تەينىلىدى، ماگۇاڭ يىلىغا مىليون يارماق ئىجارە ھەققى كىرىم قىلدى. ياساۋۇل تەپتىش بېگى كۇنپېتىشقا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇننىڭ لەشكەرلىرىنى باشقۇرۇشقا ۋە ئۆلگەن، يارىلانغانلاردىن ھال سوراشقا ئەۋەتىلدى.

شۇنىڭ بىلەن شەرقىي(176) ۋە غەربىي چياڭلار(177) كەڭ كۆلەمدە بىرلەشتى. گۇڭتاڭ چياڭلىرىدىن 3000 دىن ئارتۇق چەۋەنداز لۇڭشىغا تاجاۋۇز قىلدى. خانلىق قەبرىستانغا ئوت قويۇپ، گۇەنجۇڭنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى ۋە ياردىار قىلدى. خېياڭ ناھىيىسى(178) ئامبىلى رېن يۇن ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بېرىش ئۇرۇشىدا يېڭىلىپ ئۆلدى. ئەمىر نۆكەر پاڭ جۇن 1500 ئەزمەتنى يېغىپ لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ يارەمچى قوشۇنى سۈپىتىدە مېيياڭ ناھىيىسىدە تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. ژۇۋېي ژالىيىسى جاۋچۇڭ گۇڭتاڭ چياڭلىرىغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، 400 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، 18 مىڭ تۈياقتىن ئوشۇق چارۋا - مال ئولجا

قىلىنىپ، 2000 دىن ئارتۇق ئادەم ئەل بولدى. خەن شۇندى يارلىق چۈشۈرۈپ جاۋچۇڭنى خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى تۆت ۋىلايەت (179) لەشكەرلىرىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ تەينىلىدى. خەن چياڭلىرى(180) 1000 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن بېيدى ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى، بېيدى ۋالىيسى جيافۇ بىلەن جاۋچۇڭ بىرلىكتە ئۇلارغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، يېڭىلمىدى. كۆزدە ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلاردىن سەككىز - توققۇز مىڭ چەۋەندەز ۋۇۋۈيي ۋىلايىتىگە تېگىش قىلدى، بۇ ئەھۋال لياڭجۇ ئايمىقىدىكىلەرنى چۆچۈتتى. شۇنىڭ بىلەن خان يەنە ئەندىڭ ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىنى يۇفۇيېڭغا، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىنى زوفېڭيىغا كۆچۈردى. ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋەزىپىسىنى ۋاقتىنچە ئۆتەۋاتقان گۇرزىدار جاڭ چياۋ پايتەخت ئوڭ - سول مۇھاپىزەتچى قوشۇنى، بەش چېرىكچى قوشۇنى ۋە خېنىي، نەنياڭ، رۇنەن ۋىلايەتلىرىنىڭ لەشكەرلىرىدىن بولۇپ 15 مىڭ ئادەمنى باشلاپ چاڭئەن ئەتراپى رايونىدا تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. م. 142 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ خەنئەن 1 - يىلى) جاۋچۇڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەينىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرگەن چياڭلارنى ئەل بولۇشقا چاقىردى. خەن چياڭلىرىدىن 5000 دىن ئارتۇق تۇتۇن جاۋچۇڭغا ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن چاڭئەن ئەتراپى رايونىدا تۇرۇشلۇق جاڭ چياۋ قوشۇنلىرى قايتۇرۇلدى. پەقەت شاۋخې چياڭلىرىدىن 3000 دىن ئوشۇق تۇتۇن سېنلۇەن دېگەن يەرنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا جايلىشىۋالدى. م. 143 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ خەنئەن 2 - يىلى) يازدا جاۋچۇڭ خەنياڭ ۋالىيسى جاڭ گۇڭ بىلەن بىللە شاۋخې چياڭلىرىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، 1500 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، 180 مىڭ تۈياق چارۋا - مال ئولجا قىلدى. شۇ يىلى قىشتا، جاۋچۇڭ ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلارغا تېگىش قىلىپ، 4000 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. خەن شۇندى جاۋچۇڭنىڭ بىر

ئوغلىنى نۆكەر بەگلىككە تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. جاۋ چۈك چياڭلارنى يەنە ئىياك ناھىيىسىگىچە قوغلاپ بېرىپ، 800 ئادەمنىك كاللىسىنى ئالدى. شۇنىك بىلەن ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلاردىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، 30 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇن لياڭجۇ ئايماق بېگىگە ئەل بولدى.

م. 144 - يىلى (خەن شۇندىنىك جيەنكاك 1 - يىلى) ئەتىيازدا چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسىنىك مۇلازىمى ماشۇەن چياڭلارغا ئالدىنىپ، ئۇلارنى باشلاپ قورۇلدىن چىقىپ كەتتى. چياڭلارنى قوغداش مۇۋەققەت چېرىكچىسى ۋېي ياۋ(181) ماشۇەن قاتارلىقلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، 800 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 200 مىك تۈياقتىن ئارتۇق چارۋا - مال غەنىيمەت ئالدى. جاۋ چۈكمۇ ئىسيان كۆتۈرگەن چياڭلارنى قوغلاپ، ۋۇۋېي ۋىلايىتىدىكى جەنيىن دەرياسىغىچە باردى. لەشكەرلىرى دەريادىن ئۆتكۈچە، ئۆز قارىمىقىدىكى تەسلىم بولغان غۇزلاردىن 600 دىن ئارتۇقى ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كەتتى، جاۋچۈك نەچچە يۈزلا ئادەم بىلەن ئۇلارنى قوغلىدى ۋە يولدا پىستىرمىغا يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن قىلغان جەڭدە ئۆلدى. جاۋچۈك گەرچە ئۆلگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چياڭلار بىلەن كۆپ قېتىم سوقۇشۇپ ئۇلارنىڭ ئۆلتۈرۈپ، مال - چارۋىلىرىنى ئولجا ئېلىپ جىق زىيانغا ئۇچراتقىنىڭ ئۈچۈن چياڭلار ئاجىزلاشتى. م. 145 - يىلى (خەن چۈكدىنىك يۈكجيا 1 - يىلى) جاۋچۈكنىك ئوغلى جاۋكەي يىياك(182) لەڭگەر بېگى، خەنياك ۋالنىيىسى جاك گۇك چياڭلارنىڭ قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلەندى. بۇ چاغلاردا زوفېڭيى بېگى لياك بىلەن چياڭلارنى مەھىر - شەپقەت بىلەن جەلپ قىلغاچقا، لىنەن، خۇنۇ چياڭلىرىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇن لياك بىڭغا ئەل بولدى، لۇكيۇ رايونى شۇنىك بىلەن تىنچىدى. لياك بىلەن ئۇلۇغ سانغۇن لياك جى بىلەن بىر ئۇرۇقتىن ئىدى. چياڭلارنى تەسلىم

قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن‌خۇ(183) تۆرىسى ئۇنۋانى بېرىلىپ، 2000 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال قىلىندى.

م. 136 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 1 ـ يىلى) ۋۇدۇدىكى چياڭلار ئىسيانىدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىلدا 8 مىليارد يارماقتىن ئارتۇق پۇل چىقىم بولدى. سانغۇن ـ سەركەردىلەر لەشكەرلىرىنىڭ تەمىناتىنى كۆپلەپ ئېلىپ قېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قىلىۋالدى، گۆھەر ـ ياقۇتلار بىلەن خاننىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە پارا بەردى، يۇقىرى ـ تۆۋەندىكىلەر ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىلىپ، ھەربىي ئىشلار بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى، لەشكەرلەر بىھۇدە ئۆلۈپ، ئۇلارنىڭ قۇرۇق سۆڭەكلىرى دالىلاردا دۆۋىلىنىپ كەتتى.

م. 148 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ جيەنخې(184) 2 ـ يىلى) ئاق ئاتلىق چياڭلار گۇاڭخەن قارام ئېلىگە تېگىش قىلىپ، ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. غەربىي چياڭلار بىلەن خۇاڭجۇڭدىكى غۇزلارمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلدى. يىجۇ ئايماق بېگى بەندۇنلارنى باشلاپ، ئۇلارغا يۈرۈش قىلىپ يەڭدى. 200 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تەسلىم قىلدى.

م. 155 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۇڭشۇ 1 ـ يىلى) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى جاڭ گۇڭ ئاغرىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا نەنياڭنىڭ سابىق ۋالىيسى دىۋۇفاڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلەندى. دىۋۇفاڭ ناھايىتى ئىناۋەتلىك ـ ئىلتىپاتلىق بولغاچقا، غەربىي چېگرا رايونلار تىنچىدى. م. 159 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 2 ـ يىلى) دىۋۇفاڭ ئاغرىپ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئەمىر نۆكەر دۇەن جيۇڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلەندى. بۇ چاغدا شاۋداڭ چياڭلىرىدىن سەككىز قەبىلە لۇڭيۇغا ھۇجۇم قىلىۋىدى، دۇەن جيۇڭ ئۇلارغا زەربە بېرىپ قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. م. 161 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 4 ـ يىلى) ليەنۋۇ

چياڭلىرى شيەنليەن چياڭلىرى ۋە شاڭجۇندىكى چېنىدى، لاۋزى چياڭلىرى بىلەن بىرلىشىپ بېڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرى ۋە چاڭئەن ئەتراپى رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. دۇەن جيۇڭ ئىش بىلەن پايتەختكە چاقىرتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جىنەن(185) ۋەزىرى خۇخۇڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلەندى. خۇخۇڭنىڭ ئىناۋەتتى ۋە قابىلىيىتى بولمىغاچقا، چياڭلار ئۇنى كۆزگە ئىلماي، قارارگاھ - قورغانلىرىغا بېسىپ كىرىپ بارغانسېرى پاراكەندە قىلدى. ئاخىر ئەمىر نۆكەر ئۇلارنى يەڭدى. م. 162- يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 5 - يىلى) چېنىدى چياڭلىرى جاڭيې، جيۇچۇەن ۋىلايەتلىرىگە تېگىش قىلغاندا، خۇاڭفۇگۇي ئۇلارنى ئەل قىلدى. بۇ ۋەقە «خۇاڭفۇگۇينىڭ تەرجىمھالى» دا بايان قىلىنغان. نياۋۋۇ چياڭلىرى خەنياڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلغاندا لۇڭشى، جىنچېڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ لەشكەرلىرى بىرلىكتە ئۇلارنى يېڭىپ تەسلىم قىلدى. قىش پەسلىگە كەلگەندە، دېەننا قاتارلىق بەش ئالتە مىڭ ئادەم ۋۇۋېي، جاڭيې، جيۇچۇەن ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن ئۇي - جايلارنى كۆيدۈرۈۋەتتى. م. 163 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 6 - يىلى) لۇڭشى ۋالىيسى سۇن چياڭ ئۇلارنى يەڭدى. 3000 دىن ئارتۇق ئادەم ئۇلتۇرۇلدى ۋە سۇغا غەرق بولدى. بۇ چاغدا خۇخۇڭ ئاغرىپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە دۇەن جيۇڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلىپ تەيىنلەندى.

م. 167 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۇڭكاڭ 1 - يىلى) شەرقي چياڭلاردىن ئەنۇيې قاتارلىقلار ئۆز ئۇرۇقداشلىرىنى مەجبۇرىي ئەگەشتۇرۇپ چاڭئەن ئەتراپى رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەن ئۇلارنى يېڭىپ، ئەنۇيېنىڭ كاللىسىنى ئالدى. بۇ ۋەقە «جاڭ خۇەننىڭ تەرجىمھالى» دا بايان قىلىنغان. داڭجيەن چياڭلىرى ۋۇۋېيغا تېگىش قىلغاندا،

چياڭلارنى تارمار قىلىش سانغۇنى دۆەن جيۇك ئۇلارنى يوقاتتى، قالغانلار تەسلىم بولدى ياكى تارقىلىپ كەتتى. بۇ ۋەقە «دۆەن جيۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا بايان قىلىنغان.

م. 170 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جيەننىڭ 3 ـ يىلى) شاۋداڭ چياڭلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى. م. 184ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 1 ـ يىلى) بېيدى ۋىلايىتىدىكى ئەل بولغان شيەنلىيەن چياڭلىرى سېرىق ياغلىقلىقلار توپىلىڭىدىن پايدىلىنىپ ۋە بېقىنغان غۇزلاردىن بېيگۇڭبويۇ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، لۇڭيۇ رايونىغا تاجاۋۇز قىلدى. بۇ ۋەقە «دۇك جونىڭ تەرجىمھالى» دا بايان قىلىنغان م. 194ـ يىلى (خەن شيەندىنىڭ شىڭپىڭ 1 ـ يىلى) زوفېڭيى رايونىدىكى ئەل بولغان چياڭلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھەرقايسى ناھىيىلەرگە تېگىش قىلدى. گوسى، فەن چۇلار ئۇلارنى يېڭىپ، نەچچە مىڭنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

ۋۇيىۋەنجيەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تارماقلارغا بۆلۈنۈپ 150 تەك ئۇرۇقنى يەتتى. ئۇلاردىن توققۇز ئۇرۇق سىجى دەريا سىنىڭ غەربى ۋە شۇجۇن، گۇاڭخەن ۋىلايەتلىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشتى، ئىلگىرىكى تارىخىي كىتابلىرىغا ئۇلارنىڭ نوپۇسى يېزىلمىغان. سېنلاڭ چياڭلىرى ۋۇدۇ ۋىلايىتىگە جايلاشقان بولۇپ، لەشكەرلىككە يارىغۇدەك نەچچە مىڭ ئادەمى بار ئىدى. يەنە 52 ئۇرۇق زەئىپلىشىپ ئازىيىپ كەتكەچكە، مۇستەقىل ياشىيالماي، تارقىلىپ كۆچلۈك ئۇرۇقلارغا بېقىندى، بەزىلىرىنىڭ نەسلى قۇرۇدى. يەنە بەزىلىرى يىراقلارغا كۆچۈپ كەتتى. قالغان 89 ئۇرۇق ئىچىدە جۇڭچياڭلار ئەڭ كۆچلۈك بولۇپ، لەشكەرلىككە يارامليق 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمى بار ئىدى. باشقا ئۇرۇقلاردىن چوڭىنىڭ ئون نەچچە مىڭ، كىچىكىنىڭ نەچچە مىڭ نوپۇسى بار بولۇپ، ئۇلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى زوراۋانلىق قىلىشىپ، بەزىدە كۆچەيسە، بەزىدە

ئاجىزلاپ ئۆتتى. خەن شۇندى زامانىسىدا، ھەممىسىنىڭ لەشكىرىنى قوشقاندا 200 مىڭدەك چىقاتتى. فاچياڭ ۋە تاڭماۋ چياڭلىرى ناھايىتى يىراقتا بولغاچقا، باشقا چياڭلار ئۇلار بىلەن ئالاقە قىلىشمايتتى. قوتازلىق چياڭلار ۋە ئاق ئاتلىق چياڭلار شۇجۇن، گۇاڭخەن ۋىلايەتلىرىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرىنىڭ نامىنى بىلگىلى بولمايتتى. م. 37 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 13 - يىلى) گۇاڭخەن قورۇلىنىڭ سىرتىدىكى ئاق ئاتلىق چياڭلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن لۇدېڭ قاتارلىقلار 5000 تۆتۈندىن ئارتۇق قوۋمىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. خەن گۇاڭۋۇدى لۇدېڭغا ھەقىقەتكە قايتقان قەبىلە باشلىقى دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. م. 94 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈئىيۈەن 6- يىلى) شۇجۇن ۋىلايىتى سىرتىدىكى دازاڭ چياڭلىرىنىڭ ئاقساقلى زاۋتۇ قاتارلىقلار ئۆز قوۋمىدىكى 500 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. زاۋتۇغا قەلئە بېگى دېگەن مەنسەپ بېرىلىپ، تامغا ۋە تامغا بېغى ئىنئام قىلىندى. م. 107 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈئچۇ 1 - يىلى) شۇجۇن ۋىلايىتى سىرتىدىكى چياڭلاردىن لۇئچياۋ قاتارلىق ئالتە قەبىلىنىڭ 17 مىڭ 280 ئادەمى خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. كېيىنكى يىلى، شۇجۇن ۋىلايىتى سىرتىدىكى بوشېن قاتارلىق سەككىز چياڭ قەبىلىسىدىن 36 مىڭ 900 ئادەم خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. شۇ يىلى قىشتا يەنە گۇاڭخەن ۋىلايىتى سىرتىدىكى سېنلاڭ چياڭلىرىدىن 2400 ئادەم خەن سۇلالىسىگە بېقىندى، م. 148 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ جيەنخې 2 - يىلى) ئاق ئاتلىق چياڭلاردىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەم گۇاڭخەن قارام ئىلىگە تېگىش قىلىپ، ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. يىجۇ ئايماق بېگى بەندۇنلارنى باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى تارمار قىلدى.

خۇاڭجۇڭ رايونىدىكى توخرىيلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئۇلۇغ

توخرىيلارنىڭ باشقا بىر تارمىقى (186) بولۇپ، بۇرۇن جاڭىيې، جيۇ چۇەن قاتارلىق ژىلايەتلەردە ياشايتتى. توخرىيلار خانى هون تەڭرىقۇتى باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ خەلقى تارقىلىپ، بەزىلىرى غەربكە يۈرۈپ پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ئاجىزلىرى جەنۇبقا يۈرۈپ تەڭرىتاغ (187) دا چياڭلارغا بېقىنىپ ئولتۇراقلاشتى ۋە بارا - بارا چياڭلار بىلەن تويلىشىدىغان بولدى. قىران چەۋەنداز سانغۇن خوچۇبىڭ هونلارنى يېڭىپ شىخې(188) رايونىنى قولغا كەلتۈردى ۋە خۇاڭجۇڭ رايونىنى ئاچتى. شۇنىڭ بىلەن توخرىيلار ئەل بولۇپ، خەن سۇلالىسى پۇقرالىرى بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى. ئۇلار گەرچە ناهىيە ئەمەلدارلىرىغا بويسۇنسىمۇ، لېكىن تەۋرىنىپ يۈردى، خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرى بىلەن بىللە جەڭ قىلغاندا، قايسى تەرەپ كۈچلۈك كەلسە، شۇ تەرەپكە ئاغاتتى. كىيىم-كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ۋە تىل جەھەتتە چياڭلارغا ئوخشىشىپ كېتەتتى، ئۇلارمۇ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىسىم فامىلىسىنى ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق نامى قىلاتتى. ئۇلاردا يەتتە چوڭ ئۇرۇق بولۇپ، لەشكەرلىككە ياراملىق كىشى 9000 دىن ئاشاتتى، ئۇلار خۇاڭجۇڭ ۋە لېيەنجۇلەرگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشتى، جاڭىيې ژىلايىتىدە يەنە نەچچە يۈز تۈتۈن بولۇپ، بېقىندى غۇزلار دەپ ئاتىلاتتى. م. 184 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىڭ 1 - يىلى) ئۇلار بېيگۈڭ بويۇ قاتارلىقلار بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى لىڭ جېڭنى ۋە جىنچېڭ ژالىيسى چېن يىنى ئۆلتۈرۈپ، لۇڭيۈنى قالايمىقان قىلدى.

مۇئەررىختىن: چياڭلارنىڭ ئاپىتى ئۇچ دەۋر(189) دىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇلار هونلارغا سېلىشتۇرغاندا ئاجىز بولسىمۇ، لېكىن خەن گۇاڭۋۇدىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ چېگرا پۇقرالىرىغا كەلتۈرگەن

ئاپىتى تەدرىجىي ئېغىرلاشتى. بۇنىڭ سەۋەبى، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا قارىتىلغان خاتىرجەم قىلىش ياكى تاقابىل تۇرۇش پىلانى ناتوغرا ئىدى، سانغۇن - سەركەردىلەرمۇ سۆزىدە تۇرمايتتى. خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان چياڭلارنىڭ بەزىلىرى زومىگەرلەرنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەپ ئازاب تارتسا، بەزىلىرى باشقىلارغا قۇل بولۇپ خارلاندى. چېگرا - قورۇل ۋەزىيىتى تىنچ ۋاقىتتا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى بېسىپ، پۇرسەت كۈتتى. جەڭ دۇمبىقى چېلىنىپ ھەربىكەت شەپىسى بىلىنگەن ھامان قوراللىنىپ مەيدانغا چىقتى. شۇڭا يۈكچۇ يىللىرىدا ھەرقايسى ئۇرۇقتىكى چياڭلار ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئوتتۇرىلىرىدىكى ئاداۋەتنى كۆتۈرۈۋېتىپ ئىتتىپاق تۈزۈپ، يىراق - يېقىندىكىلەر توپلاندى، كالتەك - توقماقلار بىلەن قوراللىنىپ، نەرە تارتىپ بېرىپ، پايتەخت ئەتراپىنى پاراكەندە قىلدى. ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆز ئالدىغا خان - بەگ بولۇشۇپ، بېيدى ۋىلايىتىدە خالىغانلىرىنى قىلدى. شەرقتە جاۋ بەگلىكى ۋە ۋېيجۇن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالدى، جەنۇبتا خەنجۇڭ ۋە شۇجۇن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىرىپ، خۇاڭجۇڭ يولىنى ئېتىپ، لۇڭشى يولىنى ئۇزۇپ تاشلىدى. چاڭئەن ئەتراپىدىكى خانلىق قەبرىستانىغا ئوت قويدى. شەھەرلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، لەشكەرلەرنىڭ مەغلۇبىيەت ۋەيرانچىلىقى ۋە ئۆلۈش - يارىلىنىشلىرى ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى. ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى جىددىي مۇراجىئەت ھەركۈنى كېلىپ تۇردى. بولۇپمۇ بىڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدىكى پۇقرالار ناھايىتى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ياشلار لەشكەر بولۇپ جەڭ مەيدانىغا بارسا، خوتۇن - قىزلىرى چېتىلىپ ئەسىرگە ئېلىندى. گۆردىكى ئۆلۈكلەرمۇ كولاپ ئېچىلىپ، تىرىكلەرگە ئوخشاشلا ئازاب تارتتى. غەربىي رۇئلار ئىسيانىدىن بۇيان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇچۇن مۇنداق ئېغىر ۋەيرانچىلىق

بولۇپ باقمىغان. شاھسانىيە دەۋرى ئايال پادىشاھ سۇپىتىدە ھاكىمىيەت باشقۇرغاندا، ئوردا سىرتىدىكى ئەمەلدارلارنى ھەرگىز قوبۇل قىلمىدى. ئوردا ئىچىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرالار بولسا ئۇرۇش قىلساق زىيان تارتىپ قالارمىزمىكىن دەپ قورقۇپ، ئوردا يىغىنىدا خاتىرجەملىك بىلەن يول قويۇش پىكرىدە بولدى. ئۇلاردىن بەزىلىرى چېگرا جايلارغا يارداەم بېرىش قىيىن دەپ ھېسابلاپ، ئۇ جايلاردىن ۋاز كېچىشنى ئوتتۇرىغا قويدى(190) ، بەزىلىرى چىڭگىلارنىڭ نەپسى بەك يامان، ئۇلارنى باستۇرمىغاندا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى خۇددى پىلە قۇرتى غازاڭ يېگەندەك يەپ تۇگىتىدۇ(191) ، دەپ ئەنسىرىدى. شۇنداق قىلىپ مەسلىھەتچىلەر تېگىرقاپ قالدى، باتۇر سانغۇن - سەركەردىلەرمۇ قاتمۇقات ئەندىشىگە چۇشتى، ئاخىرىدا شىخي قاتارلىق تۆت ۋىلايەتنىڭ ئادەملىرى گۇەنشى رايونى(192) دىكى ناھىيىلەرگە كۆچۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن يىغقان مال - مۈلۈكى ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىنىپ، ئۆي - جايى بۇزۇلۇپ، دەل - دەرەخلىرى كېسىۋېتىلدى، مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئۇلار يۇرتىنى سېغىنمايدىغان بولىدۇ، دەپ قارالدى. دېڭ جى، رېن شاڭ، ماشىيەن، خۇاڭفۇ گۇي ۋە جاڭ خۇەنلەر بەس- بەس بىلەن ئۆز پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە خانىنىڭ جازا يۇرۇشى قىلىش پەرمانىغا بىنائەن لەشكەرلىرىنى زور دەرىجىدە كۇچەيتىپ، چىڭگىلارغا زەربە بېرىشنىڭ ياخشى پۇرسىتىنى كۇتتى. ئۇلار قوشۇنلىرىنى ھەر تەرەپكە يۆتكەپ، «كۇتىنى ياپسا بېشى، بېشىنى ياپسا، كۇتى ئېچىلىپ قاپتۇ» دېگەندەك، ئىككى ئارىلىقتا قاتىرىدى، بۇنىڭ بىلەن قانچىلىغان ئايماقلار قالايمىقانچىلىققا ئۇچرىدى. ھەربىي خراجەت ئۇچۇن كۇنىگە بىرەرمىڭ جىڭ ئالتۇن چىقىم بولدى. ھەتتا پۇقرالارنىڭ يەر ئىجارىسىنى ئاشۇرۇپ ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن كىرىم كۆپەيتىلدى. بۇنىڭدىن

باشقا يەنە بەگ ـ تۆرە، ۋەزىر ـ ۋۇزرالاردىن پۇل ئۆتنە ئېلىش ئارقىلىق چىقىم تولۇقلاندى. نۇرغۇنلىغان ئالتۇن ـ كۇمۇش، تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق قىممەتلىك بايلىقلار ۋە ئاشلىق، تۇز، كۇندىلىك لازىمەتلىكلەر توپلاندى. بۇ نەرسىلەر پارا بېرىش، سوۋغا تەقدىم قىلىش، قوشۇندىن ھال سوراش، ئىنئام قىلىش ھەم قاتناش ئىشلىرىنى ياخشىلاشقا سەرپ قىلىندى. بۇ خىل خىراجەت ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، بىرقانچە ئون مىليون يارماققا يەتتى. يەنە چياڭلارنىڭ ئاقساقاللىرى ياكى پالۋانلىرى ئۆلتۈرۈلۈپ، مەھەللە ـ كەنتلەر ۋە قەبىلىلەر پۈتۈنلەي نابۇت قىلىندى، يوللار ئەسىر ـ تۇتقۇنلار بىلەن، تاغ ـ دالىلار ئولجا ئېلىنغان چارۋىلار بىلەن تولدى. بىراق زەپەر خەۋىرى پۈتۈلگەن ھەربىي ئالاقە ئوردىغا يېتىپ بارمايلا چياڭلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى پۇر كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ تاپقان پايدا تارتقان زىياننى تولدۇرالمىدى، ئېرىشكەن نەتىجە قىلغان چىقىمغا تەڭ كېلەلمىدى. ھەريىلى لەشكەر چىقىرىلدى، لېكىن تىلغا ئالغۇدەك ھېچقانداق جەڭ نەتىجىسى كۆرۈلمىدى. ئەمەلدار ۋە پۇقرالار پەرىشان بولدى ۋە تېخىمۇ نامراتلىشىپ كەتتى. پالۋان، ئىرادىلىكلەر تىت ـ تىت بولۇپ ئازابلاندى. دۇەن جيۇڭ مەخسۇس ھەربىي قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا قويۇلدى. ئۇ شياۋشەن تېغى غەربىدىكىلەرنىڭ باتۇرلۇق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا ھەم چياڭلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە پىكىر ـ ھېسسىياتىنى ئوبدان بىلگەچكە، ئەڭ خىل لەشكەر ۋە ئەڭ دادىل تەدبىرلەر بىلەن ئۇلارغا تاقابىل تۇردى. ئۇ بەلگە قىلىش ئۈچۈن دۇمبىسىگە قۇش پەيلىرىنى قاداپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ھەممىدىن ئاۋۋال چياڭلارنىڭ قورغىنىغا چىقتى؛ ھايات ـ ماماتىغا قارىماي خەتەرلىك ئۇرۇش مەيدانلىرىغا بۆسۈپ كىرىپ باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى؛ ئۇ ھەربىي يۇرۇشتە قار ـ شىۋىرغانلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەگرى ـ توقاي يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي

چياڭلارنى يوقىتىپ، شەرقىي چياڭلارنى تىنچىتتى. سانسىزلىغان چياڭلار ئېگىز تاغلاردىن نەچچە مىڭ غۇلاچ چوڭقۇرلۇقتىكى جىلغىلارغا، خەتەرلىك تىك قىيالارغا غۇلاپ پاره - پاره بولدى، 100 دىن بىرەر ئىككىسىلا تاسادىپىي قېچىپ قۇتۇلۇپ ئوت - چۆپ، تاشلارغا يامىشىپ تىرىك قالدى. ئەمما، دۇشمەنگە قارشى قىلىنغان بۇنداق باتۇرلۇققا قارىتا جاڭ خۇەن: «رۇڭ - دىلارمۇ ئادەم، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىۋەتمەسلىك كېرەك، ھەممىلا جايدا قان تۆكۈش ئىناقلىققا تەسىر يەتكۈزىدۇ، خەيرلىك ئەمەس» دېدى، بۇ بەكمۇ گۈدەكلىك ئەمەسمۇ؟ چياڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى سىرتتىن كەلگەن ئاپەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ ئىچكى ئېغىر چىلىقىنى كۈچەيتىۋەتتى. ئەگەر ئۇلارنى ئۇزۇل - كېسىل يەكسان قىلمىغاندا، كېسەلنى ئۆز ئىچىدە قالدۇرۇپ قويغانلىق بولاتتى. ئەپسۇسكى، دۇشمەننىڭ ھەيۋىسى سەل - پەل بېسىقتۇرۇلغىنى بىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىمۇ زەئىپلىشىپ كەتتى. ۋاھ‌ەرىخا! بۇرۇنقى دانىشمەن خان - بەگلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ زېمىنىنى ياخشى پىلانلاپ توققۇز ئايماق قىلىپ، پايتەختكە يېقىن رايون بىلەن يىراق رايونىنى ئايرىپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلغان، يات قوۋملارنىڭ مىجەز - خاراكتېرىنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنى ئەدەب - قائىدە بىلەن ئىداره قىلىشنىڭ قىيىنلىقىنى بىلگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى پايتەختتىن يىراق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغان، بەك كۆپ ئولپان تاپشۇرۇشنىمۇ تەلەپ قىلمىغان. پەقەت ئۇلار بۇيرۇقنى قوبۇل قىلسىلا، شۇنىڭ بىلەن قانائەتلەنگەن. ئىككى خەن(193) نىڭ يات قوۋملارغا قوللانغان تەدبىرلىرى دانىشمەن خانلارنىڭ كۈتكىنىدىن يىراقلىشىپ كەتتى، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ ئەينى ۋاقىتتا شىمەنلىيەن چياڭلىرى چېگرىغا ھۇجۇم قىلغاندا، جاۋچۈڭگو ئۇلارنى ئىچكى رايونغا كۆچۈرۈپ كەلدى(194)؛ جىمەندا‌ڭ چياڭلىرى توپىلا‌ڭ

كۆتۈرگەندە مايۇەن ئۇلارنى چاڭئەن ئەتراپى رايونغا كۆچۈرۈپ ئەكىردى. ئۇلار ۋاقتىلىق خاتىرجەملىكىنىلا كۆزلىدى، چياڭلارنىڭ بىر مەزگىللىك بويسۇنۇشىغا ئىشىنىپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتىكى تاقابىل تۇرۇش چارىسىنىلا ئويلاپ، يىراق كەلگۈسىنى ئۇنتۇدى. بۇ كىچىك ئىشلاردىن چوڭ ئىشلارنى كۆزىتەلەيدىغان كىشىلەرنىڭ قىلىدىغان ئىشمۇ؟ يەن جۇۋاڭنىڭ ئۇستازى چىزى جۇۋاڭنىڭ پىل چىشىدىن ياسالغان چوكىسىنى كۆرۈپلا، ئۇنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىدىغانلىقىنى پەملەپ، يىغلىۋەتكەن(195). جۇپىگۈاڭنىڭ ۋەزىرى شىن يۇ يىچۈەندىن ئۆتكەندە دالىدا چاچلىرىنى پاخپايتىپ ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرغان بىر رۇڭنى كۆرۈپلا، رۇڭلارنىڭ ھامان يىچۈەنگە ماكانلىشىدىغانلىقىنى پەملەپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنغان(196). مانا، بۇلارنىڭ ئۆزى ئىشىنى ئالدىن كۆرگەنلىك ئەمەسمۇ؟

(«كېيىنكى خەننامە»، 10 ـ توم، 2869 — 2902 ـ بەتلەر).

---

① سەنمياۋ (苗三) قەدىمكى بىر قوۋمنىڭ نامى.

② جياڭ فامىلىسىدىكىلەر — چوڭ ئاقساقال يەندى (炎帝) جىياڭشۇي (水姜) دەرياسى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) بېنىدا ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، يەندىنىڭ ئەۋلادلىرى جياڭ دېگەن فامىلىنى ئالغان. جياڭ فامىلىسىدىكىلەر چوڭ ئاقساقال يەندىنىڭ ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 748 ـ بەت).

③ نەنيۇ تېغى (南岳) خېڭشەن تېغىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇرنى ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسى خېڭشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3175 ـ بەت).

④ شۈن (舜) دەسلەپتە يۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى بولغانلىقى ئۈچۈن يۇشۈن دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇ پادىشاھ ياۋغا ۋەكالىتەن ھاكىمىيەت باشقۇرغاندا ھەممە قەبىلە تىنچ ـ باياشات ياشىغان. شۇڭا ياۋ تەختىنى ئۇنىڭغا بوشتىپ

بىرىپ ئۆز ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدۇرغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. بەش پادىشاھ تەزكىرىسى» دىن).
⑤تۆت ياۋۇز (四凶) ياۋ بىلەن شۇن زامانىدىكى تۆت ياۋۇز كىشى. ئۇلار ھەرقايسىسى ئۆز قەبىلىسىنى كونترول قىلىپ، پادىشاھ شۇن بىلەن ئۇزۇنغا سوقۇشتۇرۇپ كەلگەنىدى.
(«زوچيۇمىڭ تەپسىرى. ۋېنگۇڭ 18 ـ يىلى» دىن)
⑥ سەنۇيې تېغى (三危山) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى مىنشەن تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولسا كېرەك.
(«كېيىنكى خەنناما قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 968 ـ بەت).
⑦ سىجى (契) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى جىشى تېغىدىن گۈيدې، خېچيۇ ناھىيىلىرىگىچە بولغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ.
(تۇزىتىلگەن «سيۇەن»، 2970 ـ بەت).
⑧ خېشۇ (河首) قەدىمكى يەر نامى. دائىرىسى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى زالىڭ كۆلىنىڭ شەرقىدىن دارى ناھىيىسىگىچە بولغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر)
⑨ «جۇغراپىيە ھەققىدە» (禹贡) ئىلىمىز تارىخىدا جۇغراپىيە ھەققىدىكى ئىنتايىن قەدىمىي بىر كىتاب.
(مۇھەررىردىن).
⑩ غەربىلىكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى بار «خۇاڭدى تىبابەتچىلىكى» دە: «غەرب — ئالتۇن، قاشتېشى ماكانى، قۇم ـ تاشلىق جاي بولۇپ، ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرى تاغلاردا ئولتۇرىدۇ، بوران ـ چاپقۇنى كۆپ. تەبئىي شارائىت سەۋەبىدىن ئادەملىرى جەسۇر، قەيسەر كېلىدۇ» دېيىلگەن.
(«كېيىنكى خەنناما. غەربىي چىانئلار تەزكىرىسى». 2870 ـ بەت).
⑪ شيا (夏) ئىلىمىز تارىخىدىكى تۇنجى خانلىق. پايتەختى ئاۋۇال يانچىڭ شەھىرى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دېڭفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) ئىدى. كېيىن ئەنيى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شياشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) گە كۆچۈرۈلدى. شيا پادىشاھ م.

ب. XIX ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولۇپ، تارىلىقتا 16 سۇلالىسى ئۆتتى. ئاخىرقى خانى جيې شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتا خانى تاڭ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(«سىخەي»، 1914 ـ بەت).

⑫ تەيكاڭ (太康) شيا سۇلالىسىنىڭ ئاتا خانى يۈ، ئىككىنچى خانى يۈنىڭ ئوغلى چې. تەيكاڭ بولسا چىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئويۈن ـ تاماشا بىلەن يۈرۈپ، خەلقنىڭ ئىشى بىلەن كارى بولمىغان. شۇڭا يى تەرىپىدىن قوغلىنىپ، خانلىققا قايتىپ كېلەلمىگەن.

(«قەدىمنامە ھەقىقىي شەرھلىرى»، 44 ـ بەت).

⑬ خۇشياڭ (后相) تەيكاڭنىڭ نەۋرىسى.

⑭ چۈەنيلار (畎夷) شيا، شاڭ، جۇ خانلىقلىرى دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونلىرىدا ياشىغان قوۋملار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2111 ـ بەت).

⑮ خۇشيې (后泄) شيا خانلىقىنىڭ 7 ـ خانى دىماڭنىڭ ئوغلى.

(«كېينكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3176 ـ بەت).

⑯ شيا خانى جيې (桀) شيا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانى. رىۋايەت قىلىنىشىچە ئىنتايىن زالىم ئىكەن.

(مۇھەررىدىن).

⑰ يىن خانلىقى (殷朝) شاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى يىن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ئەنياڭ ناھىيىسىدىكى شياۋتۇڭ كەنتى) دېگەن يەرگە كۆچكەندىن كېيىن، شاڭ خانلىقى بەزىدە يىن خانلىقى دەپمۇ ئاتالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن». 1688 ـ بەت).

⑱ ۋۇدىڭ (武丁) شاڭ سۇلالىسىنىڭ دانىشمەن خانى ئىدى. ئۇ قابىلىيەتلىكلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ، سىياسىي ۋەزىيەتنى ياخشىلاپ، قوللارنىڭ قارشىلىقىنى پەسەيتكەن. شۇنىڭ بىلەن زەئىپلىشىپ كەتكەن شاڭ خانلىقى يەنە گۈللەنگەنىدى.

(«جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 109 ـ بەت).

⑲ غەربىي رۇڭلار (西戎) قەدىمدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدا ياشىغان رۇڭ قوۋملىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى.

(«سىخەي»، 4194 ـ بەت).

⑳ گۇيفاڭلار (鬼方) يىن، جۇ خانلىقلىرى دەۋرىدە ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ياشىغان قوۋملار.
(«سىخەي»، 4657 ـ بەت).

㉑ ۋۇيى (武乙) شاڭ خانى ۋۇدىڭنىڭ 5 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى، شەپقەتسىز، زالىم خان.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3177 ـ بەت).

㉒ چوڭرۇڭلار — غەربىي رۇڭلارنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

㉓ لياڭشەن تېغى (梁山) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىيەنشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1575 ـ بەت).

㉔ چىشەن تېغى (岐山) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 926 ـ بەت).

㉕ جىلى (季历) جۇخانلىقىنىڭ ئاتا خانى ۋۇۋاڭنىڭ بوۋىسى، جۇبېگى ۋېنۋاڭنىڭ ئاتىسى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㉖ گۇيرۇڭلار(戎鬼)گۇيفاڭلارنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.
(مۇھەررىردىن).

㉗ تەيدىڭ (太丁) ۋۇيىنىڭ ئوغلى ۋۇدىڭنىڭ 4 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى.
(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 8 ـ توم، 347 ـ بەت).

㉘ يەنجىڭ (燕京) تاغ. يەنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۈەن شەھىرى يېنىدىكى گۈەنسېن تېغى.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1956 ـ بەت).

㉙ شۇۋۇ (余吾) 余无 دەپمۇ يېزىلىدۇ. قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جاڭجى شەھىرىدە.
(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2549 ـ بەت).

㉚ تەيدىڭ 7 ـ يىلى جۇ بەگلىكى شىخۋادىكى رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى؛ تەيدىڭ 11 ـ يىلى يەنە يېتۈدىكى رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنىڭ ئۇچ نەپەر ئەمەلدارىنى ئەسىرگە ئالدى.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3177 ـ بەت).

㉛ ژېنژاڭ (文王) ئىسىم فامىلىسى جى چاڭ، جۇ خانلىقىنىڭ ئاتا خانى ژۇژاڭنىڭ ئاتىسى. يىن خانلىقى دەۋرىدە جۇ بەگلىكىنىڭ بېگى بولۇپ، چىشەن تېغى ئېتىكىدە ئولتۇرغان. كېيىن بەگلەرنىڭ ھىمايىسىگە سازاۋەر بولۇپ، غەرب تەرەپ بېگى ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㉜ كۇنيىلار (昆夷) چۈەنيىلارنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

(مۇھەررىردىن).

㉝ شيەنيۈنلار(猃狁) ھونلارنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

(مۇھەررىردىن).

㉞ جۇ (纣) يىن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى جۇۋاڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرقىي يىلارنى تىنچىتىپ، ئونتۇرا جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىنى خۇەيخې، چاڭجياڭ ۋادىلىرىغىچە تارقاتقان. ئۆزى قاۋۇل، قابىلىيەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقىلارنىڭ تەكلىپ ـ پىكىرلىرىگە قۇلاق سالمايتتى. ئۆزى خالىغانچە ئىش كۆرەتتى. ناھايىتى زالىملىق قىلاتتى. جۇۋۇۋاڭ ئۇنىڭغا جازا يۈرۈش قىلغاندا ئۇ لۇتەي راۋىقدا ئۆزىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلۈۋالدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، يىن خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㉟ ژۇۋاڭ (武王) جۇ خانلىقىنىڭ ئاتا خانى، ئىسىم فامىلىسى جى فا. ئۇ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى رۇڭ ـ دىلار بىلەن بىرلىشىپ شاڭ سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلغان ھەم ئۇنى يوقىتىپ جۇ خانلىقىنى قۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㊱ ماۋلار (茅) غەربىي شىمالدىكى رۇڭ ـ دىلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى پېڭلۇ ناھىيىسىدە ياشىغان.

(«جۇڭگو ئۇمۇمىي تارىخى»، 181 ـ بەت).

㊲ مۇيې (野牧) قەدىمكى يەر نامى. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چىشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 525 ـ بەت).

㊳ جۇمۇۋاڭ (周穆王) ئىسىم فامىلىسى جى مەن م. ب. 1001— 947 ـ يىللىرى خان بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

㊴ جۇ يىۋاڭ (周夷王) ئىسىم فامىلىسى جى شې م. ب. 894 —

887 ـ يىللىرى خان بولغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).
㊵ يۇچۈەن (俞泉) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«بامبۇك كىتاب يىلنامىسى»، 14 ـ بەت).
㊶ چۈەنچيۇ (犬丘) يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۈەيلى.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن گۇاڭۇۈدى ھەققىدە خاتىرە» دىن).
㊷ چىن جۇڭ (秦仲) چىن بەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى شياڭگۇڭنىڭ ئەجدادى. جۇ شۇەنۋاڭنىڭ زامانىسىدا جۇ خانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. چىن بەگلىرى تەزكىرىسى» دىن).
㊸ م. ب. 824 ـ يىلنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
㊹ م. ب. 797 ـ يىلنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
㊺ تياۋرۇڭ (条戎)، بېنرۇڭلار (奔戎) غەربىي شىمالدىكى رۇڭ دىلارنىڭ تارماقلىرى.
(مۇھەررىردىن).
㊻ فېنشۇي دەريا‌سى (汾水) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى فېنخې دەريا‌سى. سەنشى ئۆلكىسى نىڭۇۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىن باشلانغان بولۇپ، خېجىن ناھىيىسىدە خۇاڭخې دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.
«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 396 ـ بەت).
㊼ م. ب. 789 ـ يىلنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).
㊽ شېنرۇڭلار (申戎) رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى.
(مۇھەررىردىن).
㊾ چىن شياڭگۇڭ (秦襄公) چىن بەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى. 12 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. چىن بەگلىرى تەزكىرىسى» دىن).
㊿ باۋسى (褒姒) قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن داڭلىق ساھىبجامال. فامىلىسى سى. باۋ بەگلىكىدىن. شۇڭا باۋسى دەپ ئاتالغان. م. ب. 779 ـ يىلى، باۋ بەگلىكىدىكىلەر ئۇنى جۇ يۇۋاڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن.

(«سىخەي» ، 826 ـ بەت).

(51) لىشەن تېغى (驪山) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشەن تېغى. ئورنى لىڭتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» ، 1408 ـ بەت).

(52) جۇ يۇۋاڭنىڭ خانىكىسى شېندىن تۇغۇلغان ئوغلى جى يىجيۇ جۇ پىڭۋاڭ بولغاندىن كېيىن، بەگلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ پايتەختنى شەرقتىكى لويى شەھىرىگە كۆچۈردى. شەرقىي جۇ خانلىقى شۇنىڭدىن باشلاندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خاندانى تەزكىرىسى» دىن).

(53) شىڭ بەگلىكىنىڭ ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتەي ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 3098 ـ بەت).

(54) لۇڭشەن تېغى (陇山) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» ، 979 ـ بەت).

(55) يىخې (伊河) دەريا نامى. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، خېنەن ئۆلكىسى يەنشى ناھىيىسىدە لوخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 182 ـ بەت).

(56) لوخې (洛河) شىمالىي لوخې دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا. ئۇ شەنشى ئۆلكىسى دىڭبيەن ناھىيىسىدىكى نەنلياڭ تېغىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، ئاخىرى دالى ناھىيىسىدىكى سەنخې ئاچىلىدا ۋېيخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي» ، 2132 ـ بەت).

(57) دىداۋ (狄道) كېيىنكى دىداۋ ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ؛ يۈەنداۋ كېيىنكى يۈەنداۋ ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ؛ شاڭگۇي كېيىنكى شاڭگۇي ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ؛ جى (冀) كېيىنكى جىشيەن (冀县) ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. يۈەنداۋ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى

لۇڭشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 21 - دەپتەر، 57 — 58 - بەتلەر).

㊽ جىڭشۇي دەرياسى (泾水) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭلياڭ ناھىيىسىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، ئاخىرى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى گاۋلىڭ ناھىيىسىدە ۋېيخي دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. (تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1793 - بەت).

㊾ يىچۇ (义渠) قەدىمكى ناھىيە. يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى نىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2498 - بەت).

㊿بۇ يەردە دېيىلگەن لوچۈەن لوخي دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3179 - بەت).

(61) دالى (大荔) قەدىمكى ناھىيە. يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. يەنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسى.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 669 - بەت).

(62)ۋېيخي دەرياسى (渭河) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېيىۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى نياۋشۇ تېغىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ شەنشى ئۆلكىسىگە كىرىدۇ. ئاخىرى تۇڭگۈەن قوۋۇقىدا خۇاڭخي دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1851 - بەت).

(63)ياڭجۇ (相柜) يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە؛ چۈەنگاۋ (泉皋) يەر نامى. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن).

(64)يىڭشۇي دەرياسى (颍水) يىڭخي دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقى بىلەن ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 4233 - بەت).

(65)لۇجۇاڭگۈڭ (鲁庄公) لۇ بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسمى - فامىلىسى جى تۈڭ، م. ب. 693 — 671 - يىللىرى بەگ بولغان.

(«جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 227 ـ بەت).

⑥⑥ چىن بەگلىكى (秦国) م.ب. 770 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان بەگلىك. دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. ئاۋۋال يۇڭشيەننى، كېيىن شيەنياڭنى مەركەز قىلدى. م.ب. 221 ـ يىلى چىن بېگى يىڭ جېڭ باشقا ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ چىن سۇلالىسىنى قۇردى. ئۆزى چىن سىخۇاڭ دەپ ئاتالدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 3691 ـ بەت).

⑥⑦ جىن شيەنگۇڭ (晋献公) ئىسىم ـ فامىلىسى جى گۇيجۇ. م.ب. 676 — 651 ـ يىللىرى بەگ بولغان.

(«جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىي»، 227 ـ بەت).

⑥⑧ ساۋ بەگلىكى (曹国) جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاتا خانى ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى جى جېندۇ ساۋ بەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى ئىدى. دائىرىسى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى خېزې، دىڭتاۋ، ساۋشيەن ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. م.ب. 494 ـ يىلى سۇڭ بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1466 ـ بەت).

⑥⑨ لۇ بەگلىكى (鲁国) م.ب. 1063 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. ئاتا بېگى جى بوچىن. دائىرىسى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. مەركىزى چۈفۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جۈفۇ ناھىيىسى) . م.ب. 256 ـ يىلى چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 4615 ـ بەت).

⑦⓪ م.ب. 638 ـ يىلىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

⑦① لۇخۇن رۇڭلىرى (陆浑戎) ئەينى زاماندا ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسى ئەتراپى لۇخۇن ياكى گۇاجۇ دەپ ئاتىلاتتى. شۇ يەردە ياشىغان رۇڭلار لۇخۇن رۇڭلىرى دەپ ئاتىلاتتى.

(«زۇچيۇمىڭ تەپسىرى توغرىسىدا ھەقىقىي شەرھلەر»، 110 ـ بەت).

⑦② يىچۇەن (伊川) يەرنامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى سۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. لۇخۇن رۇڭلىرى گۇاجۇدىن

شۇ يەرگە كۆچكەندىن كېيىن، يىچۇەن لۇخۇن دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.
«زوچيۇمىڭ تەپسىرى توغرىسىدا ھەقنقىي شەرھلەر»، 110 ـ بەت).

⑬ۋېيرۇي يەر نامى. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى گاۋلىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 911 ـ بەت).

⑭خۇەنيۇەن تاغ نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 3036 ـ بەت).

⑮ شيۇڭئېر تېغى (熊耳山) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇشى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 1108 ـ بەت).

⑯ چىن مۇگۇڭ (秦穆公) ئىسىم ـ فامىلىسى يىڭ رېنخاۋ. ئۇ دانىشمەن ۋەزىرلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ، ئۆز بەگلىكىنى كۈچەيتكەن. ئاخىر غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. چىن بەگلىرى تەزكىرىسى» دىن).

⑰ يۇيۇ (由余) چىن مۇگۇڭ رۇڭ خانىغا رەققاس ـ غەزەلخانلارنى سوۋغا قىلغاندا، يۇيۇ ئالماسلىق مەسلىھىتىنى بەرگەن. بىراق رۇڭ خانى ئۇنىڭ مەسلىھىتىگە كۆنمەي بۇ رەققاس ـ غەزەلخانلارنى قوبۇل قىلغان ھەمدە كۈندە ئويۇن ـ تاماشا بىلەن يۈرگەن. يۇيۇ يەنە تەكلىپ ـ پىكىر بەرگەن بولسىمۇ رۇڭ خانى ئاڭلىمىغانلىقى ئۈچۈن، چىن بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ ئۇلارغا ۋەزىر بولغان. چىن مۇگۇڭ يۇيۇنىڭ مەسلىھىتى بىلەن رۇڭلارنى يېڭىپ غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. چىن بەگلىرى تەزكىرىسى» دىن).

⑱جىن داۋگۇڭ (晋悼公) ئىسىم ـ فامىلىسى جى جۇ، م. ب. 572 — 559 ـ يىللىرى بەگ بولغان.

(«جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 228 ـ بەت).

⑲ چۇ بەگلىكى (楚国) م. ب. 850 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. ئاتا بېگى شيۇڭ يۇڭ. دەسلەپتە بەگلىك دائىرىسى ناھايىتى كىچىك بولۇپ، ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى جىڭشەن تېغى ئەتراپىغا توغرا

كېلەتتى. كېيىن بارا - بارا كېڭىيىپ، ھازىرقى خوبې، خېنەن، شەنشى، ئەنخوي، خوبەي ۋە شاندۇڭ قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ بىر قىسىم جايلىرىغا توغرا كېلىدىغان بولدى. م. ب. 223 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(بىر. تومۇق «سىخەي» ، 4140 - بەت) .

⑧⓪ چىن بەگلىكى (国晋) م. ب. 858 - يىلى تەسىس قىلىنغان، ئاتا بېگى جىڭفۇ. بۇ بەگلىك دەسلەپتە ناھايىتى كىچىك بولۇپ، دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىلا توغرا كېلەتتى. مەركىزى چۆڭ ئىدى. چىن ۋېنگۈدىن كېيىن، زېمىنى بارا - بارا كېڭىيىپ ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ كۆپ قىسمى، خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى بىلەن خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدىغان بولدى. مەركىزى شىنشىيەن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چۆڭ شەھىرى) گە كۆچتى. م. ب. Ⅳ ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا مۇنقەرز بولدى.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 4188 - بەت) .

⑧① شۇن ۋۇ (荀昊) چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى.

(مۇھەررىردىن) .

⑧② چۇ جاۋۋاڭنىڭ مەن رۇئىلرىنى ئەسىرگە ئېلىشى م. ب. 491 - يىلىدىكى ۋەقە.

(«زوچيۇىنىڭ تەپسىرى توغرىسىدا ھەقتىي شەرھلەر» ، 456 - بەت) .

⑧③ جۇ جېنۋاڭ (王贞周) ئىسىم - فامىلىسى جى. جيې م. ب. 468 — 455 - يىللىرى خان بولغان؛ جېنۋاڭنىڭ 8 - يىلى م. ب. 461 - يىلىنى كۆرسىتىدۇ.

(«جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، 229 - بەت) .

⑧④ خەن بەگلىكى (国韩) م. ب. 482 - يىلى چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى خەن شى چىن بەگلىكى زېمىنىدا قۇرغان بەگلىك. دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» 3373 - بەت) .

⑧⑤ ۋېي بەگلىكى (国魏) م. ب. 424 - يىلى تەسىس قىلىنغان.

دائىرىسى هازىرقى سەنشى، خېنەن، خۇبېي ئۆلكىلىرىنىڭ بىر قىسىم يەرلىرىگە توغرا كېلىدۇ. دەسلەپ ئەنيىنى، كېيىن دالياڭ (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى كېيفېڭ شەھىرى) نى مەركەز قىلغان. م. ب. 225 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 4659 ـ بەت).

㊻چيەنشەن (山岍) تاغ نامى. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشيەن ناهىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(تۇزۇتىلگەن «سىيۈەن»، 926 ـ بەت).

㊼م. ب. 444 ـ يىلنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㊽ ۋېيىين (渭阴) هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ۋېينەن ناهىيىسى.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 970 ـ بەت).

㊾م. ب. 331 ـ يىلنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㊿ساۋ (操) يانداش بەگنىڭ ئىسمى.

(مۇھەررىردىن).

(51) يۈجى (郁郅) قەدىمكى ناهىيە. يەنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ ناهىيىسى.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).

(52) م. ب. 314 ـ يىلنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(53) تۇجىڭ (徒泾) قەدىمكى ناهىيە. شەھەر خارابىسى هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدە بولسا كېرەك.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 699 ـ بەت).

(54)جۇ نەنۋاڭنىڭ 43 ـ يىلى — م. ب. 272 ـ يىلنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(55)گەنچۈەن ئوردىسى (甘泉宫) يۈنياڭ ئوردىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چۈنخۇا ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى گەنچۈەن تېغىدا.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 2092 ـ بەت) .

㊻ ئۇچ دەريا خۇاڭخې، سىجى ۋە خۇاڭشۇي دەريالىرىنى كۆرسىتىدۇ. (« كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3181 ـ بەت) .

㊼ چىن شيەنگۇڭ (秦献公) ئىسىم — فامىلىسى يىڭ شىشى م. ب. 384 — 368 ـ يىللىرى بەگ بولغان. چىن مۇگۇڭغا ئوخشاش غەربىي رۇڭلارنى بويسۇندۇرماقچى بولغان.

(« جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، 274 ـ بەت) .

㊽ سىجىخېچۇ (赐支河曲) ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(« جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى» ، 1198 ـ بەت) .

㊾ يۆشى چىياڭلىرى يۆشى ۋىلايىتىدە ياشىغان چىياڭلار يۆشى چىياڭلىرى دەپ ئاتىلاتتى. يۆشى ۋىلايىتى خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى شىمالىغ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

« جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى» ، 947 ـ بەت) .

(100) چىن سىخۇاڭ (秦始皇) ئىسىم ـ فامىلىسى يىڭ جېڭ، م. ب. 259ـ يىلى تۇغۇلۇپ، م. ب. 246 ـ يىلى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى بولغان. ئۇ لى سىنى ۋەزىرلىككە، ۋاڭ جيەننى ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا قويۇپ، ئالتە بەگلىكنى يوقىتىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلغان. م. ب. 230 — 221 ـ يىللىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. ئۆزى چىن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى (چىن سىخۇاڭ) بولغان. م. ب. 210 ـ يىلى ئۆلگەن.

(« تارىخي خاتىرىلەر. چىن سىخۇاڭ تەزكىرىسى» دىن) .

(101) مېڭ تيەن (恬蒙) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سانغۇن. ئۇ 300 مىڭ لەشكەر بىلەن ھونلارنى يېڭىپ، خېنەن رايونى، (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خېتاۋ رايونى) نى بېسىۋالغان. سەددىچىننى سوقتۇرۇپ، بىرنەچچە يىل تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرگەن. كېيىن چىن سۇلالىسىنىڭ 2 ـ خانى خۇخەينىڭ قىستىشى بىلەن ئۆلۈۋالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. مېڭ تيەن تەزكىرىسى» دىن).

(102) شەرقىي غوزلار (东胡) قەدىمكى قوۋم، ھونلارنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولغانلىقى ئۈچۈن شەرقىي غوزلار (توفۇسلار) دەپ ئاتىلىپ قالغان. ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن ئوغان تېغىغا قاچقانلار ئوغانلار دەپ ئاتالغان؛ سيانپىي تېغىغا قېچىپ ماكانلىشىپ قالغانلار سيانپىيلار دەپ ئاتالغان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 107 ـ بەت).

(103) توخرىيلار(氏月) قەدىمكى قوۋم. چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە دۇنخۇاڭ بىلەن تىلەنتاغلىرى ئارلىقىدا ياشىغان. م. ب. 177 — 176 ـ يىللىرى ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ كۆپ قىسمى ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچتى، بۇلار ئۇلۇغ توخرىيلار دەپ ئاتالدى؛ كۆچمەستىن تىلەنتاغلىرىغا كىرىپ چياڭلارغا ئارلىشىپ ماكانلاشقان ئاز سانلىكى توخرىيلار (كىچىك توخرىيلار) دەپ ئاتالدى.

(«سىخەي»، 3425 ـ بەت).

(104) خەن جىڭدى (汉景帝، م. ب. 188 — 141) ئىسىم ـ فامىلىسى لىيۇچى. م. ب. 157 ـ يىلى تەختكە چىقتى. ئۇ باج ـ سېلىقنى كېمەيتتى. يەتتە بەگلىكنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇپ بەگلىكلەرنىڭ كۈچ ۋە ھوقۇق دائىرىسىنى ئاجىزلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسىنى خېلى گۈللەندۈردى.

(«خەننامە. خەن جىڭدى تەزكىرىسى» دىن).

(105) ئەنگۇ (安故) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).

(106) چياڭداۋ (羌道) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جۇچۇي ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 50 — 51 ـ بەتلەر).

(107) تۆت ۋىلايەت جيۇچۈەن، ۋۇۋېي، جاڭيې، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. قىزان چەۋەنداز سانغۇن خوچۇبنىڭ تەزكىرىسى» دىن).

(108) شيەنليەن چياڭلىرى (先零羌) غەربىي چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھيىسىنىڭ غەرب ۋە جەنۇبىي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

(«سىخەي»، 771 ـ بەت).

(109) فېڭياڭلاۋزى چياڭلىرى (羌养牢姐封) غەربىي چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى.

(مۇھەررىردىن).

(110) ئىشىكئاغا (郎中令) ئوردا ـ ساراي دەرۋازىلىرىنى قوغداش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 1108 ـ بەت).

(111) شىخەي كۆلى (海西) ھازىرقى كۆكنۇر كۆلى؛ تۇزلۇق كۆل (盐池) ھازىرقى جەنۇبىي ئۆلكىسى خەيىەن ناھيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 33 — 34 ـ بەتلەر).

(112) كېڭەش بېگى (光禄大夫) كېڭەش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(«خەننامە. ئەمەلدارلارنىڭ تەرجىمھالى»، 1108 ـ بەت).

(113) يۈەنكاڭ (元康) يىللىمى. خەن شۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. ب. 65 — 62 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(114) «خەننامە. جاۋچۇڭگونىڭ تەرجىمھالى»دە «30 نەچچە كىشىنى چاقىرىپ ئەكىلىپ كاللىسىنى ئالدى» دەپ يېزىلغان.

(«خەننامە. جاۋ چۇڭگونىڭ تەرجىمھالى» دىن).

(115) خەن يۈەندى (汉元帝) ئىسىم ـ فامىلىسى لىيۇشى م. ب. 76 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، م. ب. 49 ـ يىلى تەختكە ئولتۇرغان. ھەرەمئاغىلىرىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەچ، باج ـ سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي خەن سۇلالىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەن. م. ب. 33 ـ يىلى ئۆلگەن.

(«خەننامە. خەن يۈەندى تەزكىرىسى» دىن).

(116) شيەنزى (乡姐) دەپمۇ يېزىلمدۇ. غەربىي چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى.
(مۇھەررىردىن).

(117) قىزىل قاشلىق قوزغىلاڭچىلار (赤眉军) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، بولۇپمۇ ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ھالى تېخىمۇ خاراپلاشتى. م. ب. 18 ـ يىلى لاڭيالىق فەن زۇڭ لۇشيەن (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لۇشيەن) ناھىيىسىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇنىڭغا نەچچە ئون مىڭ ئادەم ئاۋاز قوشتى. ئۇلار ھازىرقى شەندۇڭ، خېنەن ئۆلكىلىرىدە ۋاڭ ماڭ ۋە گېڭشى قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، كۆپ ئۆتمەي چاڭئەنگە بېسىپ كىردى ھەمدە ئادىمىنى 300 مىڭغا يەتكۈزدى. م. ب. 27 ـ يىلى شىنئەن، يىياڭ ناھىيىلىرى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى) دە لىيۇشيۇنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 4472 ـ بەت).

(118) نيۇخەن (牛邯) دىداۋ ناھىيىسىدىن. ئەسلىدە ۋېي شياۋنىڭ سەركەردىسى بولۇپ، م. 32 ـ يىلى خەن گۇاڭۋۇدىغا ئەل بولدى.
(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 971 ـ بەت).

(119) دايۇن جىلغىسى (大允谷) ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى كۇيدې ناھىيىسى غەربىدىكى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى». 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

(120) بىنەن چياڭلىرى (卑南羌) شىخې ۋىلايىتى مېيجى ناھىيىسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دۆڭشېك ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دىكى نەنشۇي دەريا سى بويىدا ئولتۇراقلاشقان چاڭلار بىنەن چياڭلىرى دەپ ئاتىلاتتى.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3185 ـ بەت).

(121) دايۇ جىلغىسى (大榆谷) ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى گۇيدې ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. دايۇ جىلغىسى بىلەن تۇتاشقان يەر شياۋيۇ جىلغىسى دەپ ئاتىلاتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1446 ـ بەت).

(122) جۇڭيۈەن (中元) يىلنامىسى خەن گۇاڭۋۇدى سەلتەنەت

دەۋرىنىڭ م. 56 — 57 - يىللىرى مەزگىلى.
(مۇھەررىردىن).
(123) تاڭگۇ (唐谷) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى لېدۇ (乐都) ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3186 - بەت).
(124) بەيشى (白石) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» 248 - بەت).
(125) لۇشۇي غۇزلىرى (卢水胡) جىن دەۋرىدە جاڭيې، ئەندىك ۋىلايەتلىرىگە جايلاشقان غۇزلار لۇشۇي غۇزلىرى دەپ ئاتىلاتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 410 - بەت).
(126) لىنچياڭ (临羌) قەدىمكى ناھىيە، شەھەر خارابىسى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى شىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە.
(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت - بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4066 - بەت).
(127) «ئەسىنىيە» (春秋) م. ب. 722 - يىلى (لۇ يىگۇڭنىڭ 1 - يىلى) دىن م. ب. 481 - يىلى (لۇ ئەيگۇڭنىڭ 14 - يىلى) غىچە بولغان مەزگىلدىكى لۇ بەگلىكىنىڭ تارىخى يېزىلغان كىتاب. كىتابتا لۇ بەگلىكىنىڭ تارىخى نۇقتىلىق يېزىلغاندىن سىرت، باشقا بەگلىكلەردە يۈز بەرگەن چوڭ ۋەقەلەرمۇ خاتىرىلەنگەن.
(«جۇڭگو تارىخى ئەسەرلىرى ھەققىدە چۈشەنچە»، 16 - بەت).
(128) چاڭپىڭدىكى شەپقەتسىزلىك (长平之暴) م. ب. 264 - يىلى چىن بەگلىكى سەركەردىسى بەي چى جاۋ بەگلىكى باشچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن چاڭپىڭدا ئۇرۇشۇپ، جاۋكونىڭ قوشۇنىنى 46 كۈن مۇھاسىرىگە ئالدى. ئاخىر جاۋكو ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ تەسلىم بولغان 400 مىڭدىن ئوشۇق لەشكىرىمۇ تىرىك كۆمۈلدى. «كېيىنكى خەننامە. لياڭچىن تەزكىرىسى» نىڭ ئىزاھلىرىغا قارالسۇن.
(129) شىخەن (西邯) خەنچۈەن دەريياسىنىڭ غەربى شىخەن، شەرقى دۇڭخەن دەپ ئاتىلاتتى. «كېيىنكى خەننامە. جۇيۇي، دۇماۋ، ماۋۇلارنىڭ تەرجىمىھالى» گە قارالسۇن.
(130) چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى (护羌校尉) خەن ۋۇدى زامانىسىدا چياڭلار گاھى ئەل بولۇپ، گاھى ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇردى.

ئەل بولغان چياڭلارنى باشقۇرۇش ئۇچۇن چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ئەمىلى تەسىس قىلىندى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4226 ـ بەت).

(131) تۇر بېگى (督烽椽) پۇتۇن ۋىلايەتنىڭ تۇرلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 973 ـ بەت).

(132) گۇيىي شەھىرى (归义城) هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى گۇيدې ناھىيىسىدىن ئېقىپ ئۆتكەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

(133) جيەنۇې (威建) قەدىمكى شەھەر. ئورنى گۇيىي شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

(134) مىڭجىن (进明) يەر نامى، ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(135) ئەينى زامانىدا جۇيەن (延居) جاڭيې ۋىلايىتىگە قاراشلىق قارام ئەل ئىدى. شۇڭا ئۇ يەرگە كاھبەگ قويۇلغان.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4075 ـ بەت).

(136) فېڭلىۇ دەرياسى (逢甾河) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى گۇيدې ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن ئېقىپ ئۆتكەن خۇاڭخې دەرياسى فېڭلىۇ دەرياسى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 974 ـ بەت).

(137) داشيا (大厦) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گۇاڭخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

(138) جاۋ دەي (赵代) «خەن خېدى ھەقىدە خاتىرە» دە جاۋشى (赵世) دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

(139) يۇنچۇەن (川允) يەرنامى. ئورنى هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى كۆكنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، گۇيدى ناھىيىسىنىڭ

غەربىي شىمالىدا.

(«دەريا ـ ئېقىنلار تەپسىرى»، 25 ـ بەت).

(140) فاچياڭلىرى (发羌) غەربىي چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ غەربى ۋە شىزاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشقان. ئەينى زامانىدا خېلى چوڭ قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشقانىدى.

(«سىخەي»، 1122 ـ بەت).

(141) يۈمى قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چېنەيناڭ ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. م. 28 ـ يىلى خەن گۇاڭۋۇدى گېڭ كۇاڭنى يۈمى تۆرىسى قىلىپ تەينىلىگەنلىكى ئۈچۈن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۈمى ۋەزىرى تەسىس قىلىنىپ كەلدى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3291 ـ بەت).

(142) جۇڭسۇن چياڭلىرى (钟存羌) چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى. (مۇھەررىردىن).

(143) چوڭ دەريا — خۇاڭخې دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. (مۇھەررىردىن).

(144) م. 4 ـ يىلى (خەن پېڭنىڭ يۈەنشى 4 ـ يىلى) شىخەي ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، كۆپ ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 976 ـ بەت).

(145) لۇڭجى (舂龙) قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى خەيىەن ناھىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 976 ـ بەت).

(146) جۇڭچياڭ (钟羌) ئەينى زامانىدا لۇڭشى ۋىلايىتىدىكى لىنتاۋ جىلغىسىدا ئولتۇراقلاشقان چياڭلار بولۇپ، ئائىلە سانى 9000 دىن ئاشاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» 3195 ـ بەت).

(147) لۇڭشى يولى (陇道) لۇڭشى ۋىلايىتىدىن لۇڭشەن تېغىغا بارىدىغان يول.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 977 - بەت).

(148) مىستىن ياسالغان ئەينەك ئاپتاپتا نۇر چاقنىتىپ، يىراقتىن قارىماققا خۇددى قورال - ياراغتەك كۆرۈنەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 977 - بەت).

(149) سەنخې رايونى (三河) خېنەي، خېنەن، خېدۇڭ دېن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(150) لېتىك (乐亭) يېر نامى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لېتىك ناھىيىسىدە.

(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1628 - بەت).

(151) باۋ جۇڭ (褒中) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى مەيەنشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 53 — 54 - بەتلەر).

(152) چاڭئەن ئەتراپى رايونى كاھىبەگلىرى زوفېڭيى كاھىبەگى بىلەن يۇفۇفېڭ كاھىبەگنى كۆرسىتىدۇ. بۇ كاھىبەگلەر خەن جىڭدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، زوفېڭيى كاھىبەگى گاۋلىڭ ناھىيىسىدە، يۇ فۇفېڭ كاھىبەگى مېيشيەن ناھىيىسىدە تۇراتتى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3197 - بەت).

(153) باش دەپتەردار (主簿) خەن خانلىقىنىڭ ھەرقايسى ئورگانلىرى، ۋىلايەتلىرى ۋە ناھىيىلىرىدىكى مۇھۇر - تامغا ۋە خەت - ئالاقىلەرنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 96 - بەت).

(154) ئوردا زىندانى ياكى مىرزا قاماق (诏狱) جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئەمەلدار ۋە ئۇلارنىڭ توغقانلىرى خان يارلىقىغا بىنائەن قامىلىدىغان جاي.

تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2886 - بەت).

(155) مېڭجىن (孟津) كېچىك نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 785 - بەت).

(156) چاڭشەن بەگلىكى (常山国) يەنى چاڭشەن ۋىلايىتى.

(مۇھەررىردىن).

(157) جىنچېڭ ۋىلايىتى بىلەن لۇڭشى ۋىلايىتىنىڭ مەركەزلىرى

تەڭلا شياڭژۇ ناھىيىسىگە كۆچۈرۈلدى.
(مۇھەررىردىن).

(158) ياڭتۇ تېغى (山头羊) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چاڭزى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 56 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.
(كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3197 ـ بەت).

(159) يۈڭچېڭ شەھىرى (雍城) يۈڭشيەن ناھىيىسىنىڭ كۆرسىتمىسى.
(مۇھەررىردىن).

(160) بەندۇنلار «كېيىنكى خەننامە. خەن خۇەندى ھەققىدە خاتىرە» گە قارالسۇن.
(مۇھەررىردىن).

(161) يۈڭشى (勇士) قەدىمكى ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

(162) سېرىق تونلۇق چەۋەندازلار (缇骑) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئامانلىق بېگى پايتەختىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلايتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لەشكەرلەردىن سېرىق تونلۇق 200 نەپەر چەۋەنداز بار ئىدى.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 2453 ـ بەت).

(163) بەش چېرىكچى. پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىدىكى بەش چېرىكچىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

(164) چىگشىئەن (青石岸) يەرنامى. ئۇرنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جىگيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 57 — 58 ـ بەتلەر).

(165) شاڭخې (上河) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى نىگشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى چىگتۇگشيا شەھىرى يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان خۇاڭخې دەرياسى شاڭخې دەپ ئاتىلاتتى.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر. 57 — 58 ـ بەتلەر).

(166) ئەنتىڭ (安亭) يەرنامى. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن).

(167) مۇيۈەن يايلىقى (牧苑) ئوردا مىراقۇلىنىڭ قارىمىقىدا، جەمئىي 36 يايلاق بولۇپ، بۇلار شىمالىي ۋە غەربىي چېگرا رايونلارغا جايلاشقانىدى. خەن گاۇزۇ دەۋرىدە بۇلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پەقەت خەنياڭ ۋىلايىتىدىكى بىر يايلاقلا قالدى ۋە ئۇنى باشقۇرۇشقا مۇھاپىزەتچىلەر بېگى قويۇلدى. بۇ يەردە دېيىلگەن مۇيۈەن يايلىقى خەنياڭ ۋىلايىتىدىكى ئاشۇ يايلاقنى كۆرسىتىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4165 ـ بەت).

(168) زۇڭ خەن (宗汉) بەزىدە سۇڭ خەن (宋汉) دەپمۇ يېزىلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(169) يىن گاۇزۇڭ (殷高宗) پەنگېڭ (庚盘) نى كۆرسىتىدۇ. ئۇ شاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىنى يىن دېگەن جايغا كۆچۈرگەندىن كېيىن پۇقرالار ئۇستىدىكى زۇلۇمنى ئازايتىپ، ئۇلارغا ئارامچىلىق بەردى. شۇنىڭ بىلەن يىن سۇلالىسىمۇ خېلى گۈللەندى.

(«جۇڭگو ئومۇمىي تارىخ»، 108 ـ بەت).

(170) شاڭ تاڭ (商汤) شىا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانى جيې ناھايىتى زالىم ئىدى. تاڭ كۈچ توپلاپ شىيا سۇلالىسىنى يوقىتىپ، شاڭ سۇلالىسىنى قۇردى.

(«جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 109 ـ بەت).

(171) يۇڭجۇ ئايمىقى (雍州) دەسلەپتە ئايرىلغان توققۇز ئايماقنىڭ بىرى. دائىرىسى ھازىرقى شەنشى، سەنشى ئۆلكىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتكەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويلىرى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىدىن ئېقىپ ئۆتكەن خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي»، 824 ـ بەت).

(172) شوفاڭ شەھىرى (朔方城) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خانگىن خوشۇنىنىڭ شىمالىدا.

(«سىخەي». 3467 ـ بەت).

(173) ئۇچ ۋىلايەت ئەندىك، بېيدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(174) ئىككى دەريا سىجى دەرياسى بىلەن فېڭلىيۇ دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(175) بۇ سۆز كۆڭزىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان» دېگەن كىتابىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «شېڭەتسىزلەرنىڭ شەپقەت ۋە قائىدە بىلەن تەسىرلەندۈرۈش كېرەك. ئۇلاردىن قاتتىق نەپرەتلىنىش، ئۇلارنى يامان ئىش قىلىشقا مەجبۇرلىغانلىق بولىدۇ» دېگەن مەنىدە.

(176) شەرقىي چىاڭلار (东羌) ئەينى زاماندا ئەندىك، بېيدى، شاڭجۇن، شىخې ۋىلايەتلىرىدە ياشايدىغان چىاڭلار شۇنداق ئاتىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 984 ـ بەت).

(177) غەربىي چىاڭلار (西羌) ئەينى زاماندا لۇڭشى، خەنياڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋە جەنۇبىڭ ۋىلايىتىنىڭ چېگرا قورغانلىرى سىرتىدا ياشايدىغان چىاڭلار شۇنداق ئاتىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 984 ـ بەت).

(178) خېياڭ ناھىيىسى ـ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شەھەر خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خېياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 3830 ـ بەت).

(179) تۆت ۋىلايەت جاڭيې، جيۇچۈەن، ۋۇۋېي، جىنچىڭ ۋىلايەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(180) خەن چىاڭلىرى «كېيىنكى خەننامە. خەن شۇنىڭ ھەققىدە خاتىرە» دە گۇاڭتاڭ چىاڭلىرى دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

(181) ۋېي ياۋ (魏劭) «كېيىنكى خەننامە. خەن شۇنىڭ ھەققىدە خاتىرە» دە ۋېي جۇ دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

(182) يىياڭ (义阳) يېزا نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى تۆڭبو ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 1047 ـ بەت).

(183) خۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ناھىيە. شەھەر خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 1132 ـ بەت).

(184) جيەنخي (建和) يىلنامى. خەن خۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 147 — 149 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخ يىلنامىسى» دىن).

(185) جىنەن (济南) قەدىمكى بەگلىك، دائىرىسى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنەن شەھىرى ۋە جاڭچۇ، جىياڭ، زۇپىڭ ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى دۇڭچىڭلىك (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جاڭچيۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە).
(«سىخەي»، 2136 ـ بەت).

(186) ئۇلۇغ توخرىيلارنىڭ باشقا بىر تارمىقى. كىچىك توخرىيلارنى كۆرسىتىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 985 ـ بەت).

(187) تەڭرىتاغ (祁连山) ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربى ۋە چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان چىلىيەنشەن تېغىنى كۆرسىتىدۇ.
(«سىخەي»، 3610 ـ بەت).

(188) شىخي (西河) م. ب. 125 ـ يىلى (خەن ژۇدىنىڭ يۇەنشۇ 4 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان ژىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئىغجۇ ئايمىقىنىڭ شەرقى، سەنشى ئۆلكىسىدىكى لۈلياڭ، لۈيا تاغلىرىنىڭ غەربى ۋە شەنشى ئۆلكىسى يىچۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەركىزى پىڭدىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دۇڭشېڭ ناھىيىسىدە) ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە لىشى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسى) گە كۆچۈرۈلدى.
(«سىخەي»، 4195 ـ بەت).

(189) ئۇچ دەۋر شىيا، شاڭ، جۇ سۇلالىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

(190) ئۇلۇغ سانغۇن دېڭ جى ئوردا يېغىندا لياڭجۇ ئايمىقىدىن ژاز كىچىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. «كېيىنكى خەننامە. يۇ شۇنىڭ تەرجىمھالى» گە قارالسۇن.

(191) يۇشۇ ئۇلۇغ سانغۇننىڭ پىكىرىگە رەددىيە بېرىش ئۈچۈن باش ئەمرلەشكەر لى شيۇغا شۇنداق دېگەنىدى. «كېيىنكى خەننامە. يۇشۇنىڭ تەرجىمھالى» گە قارالسۇن.

(192) گۇەنشى رايونى (西关) خەن سۇلالىسى دەردە خەنگۇ قوۋۇقى ياكى تۇڭگۇەن قوۋۇقى غەربىدىكى رايون گۇەنشى رايونى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلغىنى تۇڭگۇەن قوۋۇقى، ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى تۇڭگۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) نىڭ غەربىدىكى رايون.

(«سىخەي»، 649 ـ، 2270 ـ بەتلەر).

(193) ئىككى خەن (汉) خەن گاۋدىدىن باشلانغان غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن خەن گۇاڭۇۇدىدىن باشلانغان شەرقىي خەن سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(194) م.ب. 61 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ سىنجۇ 1 ـ يىلى) غەربىي چياڭلار توپىلاڭ كۆتۈردى. ھىماتچى سانغۇن جاۋچۇڭگو قوشۇنى بىلەن توپىلاڭچى چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ يەڭدى ۋە قايتىپ كېلىپ جىنچىڭ ۋىلايىتىدە قارام ئەل تەسىس قىلىپ، ئەل بولغان چياڭلارنى شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى.

(«خەننامە. جاۋچۇڭگو تەزكىرىسى» دىن).

(195) چىزى يىن خانى جۇۋاڭنىڭ ئاتا بېگى ئىدى. ئۇ جۇۋاڭنىڭ پىل چىشىدىن چۇكا ياساقانلىقىنى كۆرۈپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ: «پىل چىشىدىن ئىشلەنگەن چوكا ساپال قاچا بىلەن ماس كەلمەيدىكەن. ئادەتتىكى چوكا سالغۇچ بىلەنمۇ ماس كەلمەيدىكەن. بۇ چوكا پەقەت كەركىدان مۇڭگۈزىدىن ياكى قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن قەدەھ بىلەنلا ماسلىشىپ، ئېيىق تاپىنى ياكى يىلپىز تۆرەلمىسىنى يېيىشكىلا باب كېلىدىكەن» دېگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇ: جۇۋاڭ چوقۇم ئۇزۇن ئۆتمەي ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىدۇ، دېمەكچى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3215 ـ بەت).

(196) جۇ پىڭۋاڭ پايتەختىنى لويى شەھىرىگە كۆچۈرگەندىن كېيىن، ۋەزىر شىن يۇ يىچۇەنگە بارغان ۋە شۇ يەردە چاچلىرىنى پاخپايتىپ دالىدا ئىبادەت قىلىۋاتقان بىرىنى كۆرۈپ: «100 يىلغا قالماي، بۇ جاي رۇڭلارنىڭ زېمىنى بولۇپ كەتكۇدەك» دېگەن. كېيىن چىن مۇگۇڭ لۇخۇن رۇڭلىرىنى يىچۇەنگە كۆچۈرگەن. بۇ يەردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك زېمىنىغا رۇڭ ـ دىلارنى ئەكىلىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇش مۇۋاپىق ئەمەس. ئۇلار كېيىنچە ئاپەت بولىدۇ، دېمەكچى.

(«زو چيۇمىڭ تەپسىرى» دىن).

غەربىي يۇرت تەزكىرىسى

خەن ۋۇدى سەلتەنىتى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتىكى جەمئىي 36 خانلىق خەن سۇلالىسىگە قارام بولغانىدى. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرغا ئەلچى چېرىكچىبەگ① قويۇپ ئۇلارنى باشقۇرغان ۋە نازارەت قىلغانىدى. خەن شۇەندى ئۇنىڭ نامىنى باش قورۇقچىبەگ② دەپ ئۆزگەرتتى. خەن يۇەندى يەنە ئىككى قورۇل چېرىكچىبىگى قويۇپ ئالدى قوش بەگلىكى ③ دا تېرىقچىلىق قىلدى. خەن ئەيدى ۋە خەن پىڭدى دەۋرلىرىدە غەربىي يۇرت 55 خانلىق - بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتتى④. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن خان - بەگلەرنىڭ ئورنى تۆۋەنلەشتۇرۇۋېتىلدى. ⑤ شۇڭا غەربىي يۇرتتىكى خانلىق - بەگلىكلەر نارازى بولۇپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، ھونلارغا بېقىندى. لېكىن ھونلارنىڭ ئالۋان - سىلىقى ئېغىر بولغانلىقتىن، بۇ خانلىق - بەگلىكلەرنىڭ يۈكى ئېغىرلىشىپ ئازاب چېكىپ، م. 45 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنۋۇ 21 - يىلى) ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسىگە بېقىنىشنى ئىلتىماس قىلدى ۋە باش قورۇقچىبەگ قويۇلۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن گۇاڭۋۇدى ئەلنى ئەمدىلا تىنچلاندۇرۇق، غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرى توغرىسىدا باش قاتۇرغۇدەك چولىمىز يوق دەپ، ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلدى. بۇ دەل ھونلار ئاجىزلاپ، يەركەنت خانى شىيەن بىرمۇنچە

بەگلىكلەرنى يوقاتقان، شيەن ئۆلگەندن كېيىن بۇ بەگلىكلەر بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان چاغ ئىدى. ئەندىرە⑥، نىيە⑦، يول ئارش⑧، چەرچەن⑨ لەر پىشامشان بەگلىكى⑩ تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان، ئۇدۇن بەگلىكى كۇرلى ⑪ ۋە گۇما ⑫ بەگلىكلىرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى ئىشغال قىلغانىدى؛ يولتۇچى⑬، چانبالىق⑭، يۇلغۇنتېرەك⑮، ئوتانزىل⑯ قاتارلىق بەگلىكلەر قوش بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، كېيىن بۇ بەگلىكلەر يەنە ئەسلىگە كەلگەنىدى. م. 58 — 75 - يىللىرى (خەن مىڭدىنىڭ يۈزىپىڭ يىللىرى⑰) شىمالىي ھونلار تەھدىت سېلىپ غەربىي يۇرتتىكى بەزى بەگلىكلەرنى ئۆزلىرى بىلەن بىرلىكتە خېشى ۋىلايىتىدىكى ناھىيىلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇرلىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ ۋىلايەت - ناھىيىلەردىكى شەھەر قوۋۇقلىرى كۈندۈزلىرىمۇ ئېتىلىپ قالمىغان بولدى. م. 73 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈزىپىڭ 16 - يىلى) خەن مىڭدى شىمالىي ھونلارغا يۇرۇش قىلىپ، ئېۋىرغولنى بېسىۋالدى ۋە ئۇ يەرگە تېرىقچىلىق كاھىبىگى⑱ قويۇپ تېرىقچىلىق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتقا بارمىغان يول ئېچىلىپ، ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەر خان تېكىنلىرىنى ئوردىغا ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسىگە خىزمەت قىلدۇردى. شۇنداق قىلىپ غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزۈلۈپ قالغىلى 65 يىل بولغان مۇناسىۋەت قايتا ئەسلىگە كەلدى. كېيىنكى يىلى (م. 74 - يىلى، خەن مىڭدىنىڭ يۈزىپىڭ 17 - يىلى) قايتىمدىن باش قورۇقچىبەگ ھەمدە قورۇل چېرىكچىسى قويۇلدى. خەن مىڭدى ئۆلگەندىن كېيىن، كىنگىت (قارا شەھەر) بەگلىكى بىلەن كۇسەن بەگلىكى بىرلىشىپ باش قورۇقچىبەگ چېن مۇنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ پۈتكۈل قوشۇنىنى تارمار كەلتۈردى. ھونلار بىلەن قوش بەگلىكى بىرلىشىپ قورۇل چېرىكچىسى گېيىڭ گۇڭغا ھۇجۇم قىلدى. م.

76 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 1 ـ يىلى) ئەتىيازدا جيۇچۇەن ژالىيسى دۇەن پېڭ يارغولدا ئالدى قوش بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلدى. خەن جاڭدى چېگرىدىكى ئىشلارنى دەپ ئەل ژە پۇقرانىڭ يۇكىنى ئېغىرلىتىشنى خالىمىغانلىقتىن، لەشكەر ئەۋەتىپ قورۇل چېرىكچىسى گېڭ گۇڭنى قايتۇرۇپ كەلدى. ئىككىنچىلەپ باش قورۇقچىبەگ ئەۋەتمىدى. م. 77 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 2 ـ يىلى) يەنە ئېۋىرغولدىكى تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ھونلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، لەشكەر چىقىرىپ ئېۋىرغولنى مۇداپىئە قىلدى. بۇ ۋاقىتتا دالا لەشكەر بېگى بەن چاۋ تېخى ئۇدۇندا بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەۋاتاتتى. م. 89 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 1 ـ يىلى)، ئۇلۇغ سانغۇن دۇشيەن لەشكەر تارتىپ ھونلارنى يەڭدى. م. 90 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 2 ـ يىلى) دۇشيەن يارەمچى چېرىكچى يەن پەننى 2000 دىن ئوشۇق چەۋەندىز بىلەن ئەۋەتىپ ئېۋىرغۇلدىكى ھون مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغۇزدى. ھونلار يېڭىلدى. م. 91 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 3 ـ يىلى) بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇردى. شۇڭا ئوردا ئۇنى باش قورۇقچىبەگ قىلىپ تەيىنلەپ كۈسەندە تۇرغۇزدى. يەنە قورۇل چېرىكچىسى قويۇپ، 500 لەشكەر بىلەن ئالدى قوش بەگلىكىدىكى قۇتچۇر قورغىنى⑲ دا تۇرغۇزدى، يەنە تېركەكچىبەگ⑳ قويۇپ، ئارقا قوش قەلئەسىگە㉑ ئورۇنلاشتۇردى. بۇ يەرنىڭ قورۇل چېرىكچىسى تۇرغان يەر بىلەن ئارىلىقى 500 چاقىرىم كېلىدۇ. م. 94 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 6 ـ يىلى) بەن چاۋ يەنە كىنگىت (قارا شەھەر) بەگلىكىنى يەڭدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى 50 نەچچە خانلىق ـ بەگلىك ئۆزلىرىنىڭ خانزادە ـ بەگزادىلىرىنى تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىگە

بېقىندى. تەزىك، ئارسالك خانلىقلىرىدىن تارتىپ 40 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى دېڭىز بويى خانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى تىلماچلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ ئولپان تاپشۇردى. م. 97 - يىلى (خەن خىدىنىڭ يۈكۈيۈەن 9 - يىلى) بەن چاۋ ئەۋەتكەن گەن يىڭ دېگەن ئادەم غەربىي دېڭىز㉒ غا قەدەر بېرىپ قايتىپ كەلدى. بۇ ئەجدادلارنىڭ ھېچقايسىسى بېرىپ باقمىغان، «تاغ - ئېقىنلار ئىزىمى»㉓ دىمۇ قەيت قىلىنمىغان يەرلەر ئىدى. گەن يىڭ ئۇ يەرلەر ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئادەملىرىنىڭ مىجەز - خۇلقى ھەم ئۇ يەرلەردىن چىقىدىغان ئاجايىپ - غارايىپ مەھسۇلاتلار توغرىسىدا تولۇقى بىلەن خاتىرە يېزىپ چىقتى. شۇڭا مۇنچى، دۇلى قاتارلىق ئىنتايىن يىراقتىكى بەگلىكلەرمۇ خەن سۇلالىسىگە بېقىندى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

خەن خىدى ئۆلگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر يۇز ئۆرىدى. 107 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 1 - يىلى) ھەرقايسى بەگلىكلەر ئارقا - ئارقىدىن باش قورۇقچىبەگ رېن شاڭ ۋە دۇمەن شىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئوردا غەربىي يۇرتنى ناھايىتى يىراق ۋە خەتەرلىك، ئۇ يەردىكى خەن قوشۇنلىرى بىر - بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدۇ دەپ قارىدى ۋە يارلىق چۈشۈرۈپ، باش قورۇقچىبەگلىك ئەمىلىنى بىكار قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرت تاشلىۋېتىلدى. شىمالىي ھونلار يەنە دەرھال غەربىي يۇرتنى ئۆز قارمىقىغا كىرگۈزۈۋالدى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە چېگرىغا ئىلگىرى - كېيىن 10 نەچچە يىل تاجاۋۇز قىلدى. دۇنخۇاڭ ۋالىيىسى ساۋ زۇڭ خەلقنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرەپ، م. 119 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 6 - يىلى) ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ دورغاپ سوبەنى ھونلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلدى ۋە 1000 دىن ئوشۇق لەشكەر بىلەن ئىۋىرغولنى مۇداپىئە

قىلىپ، ئۇلارنى ئەل بولۇشقا چاقىردى. شۇنىڭ بىلەن ئالدى قوش بېگى ۋە پىشامشان بېگى كېلىپ ئەل بولدى. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن شىمالىي ھونلار يەنە لەشكەر تارتىپ كېلىپ ئارقا قوش بېگى بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ سوبەن قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى ۋە ئالدى قوش بېگىنى قوغلىۋەتتى. پىشامشان بېگى ئەنسىرەپ، جىددىيلىشىپ ساۋ زۇڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى، شۇڭا ساۋ زۇڭ سوبەننىڭ قىساسىنى ئېلىش ۋە غەربىي يۇرتنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن، ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەلەپ قىلىپ ئوردىغا ئىلتىماس سۇندى. شاھزادىنىڭ رۇخسەت قىلىندى، پەقەت غەربىي يۇرتنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان يارەمچى چېرىكچى㉔ قويۇپ، ئۇنى 300 لەشكەر بىلەن دۇنخۇاڭدا تۇرغۇزۇپ، غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەپلا تۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن شىمالىي ھونلار بىلەن قوش بەگلىكى خېشى رايونىغا كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، ئوردا بۇنى توختىتالمىدى. بەزىلەر يۇمېن (قاشقۇۋۇق)، ياڭگۇەن㉕ قوۋۇقلىرىنى ئېتىۋېتىش ئارقىلىق ھونلارنىڭ بېسىپ كىرىشىنى توسۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

م. 123 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 2 - يىلى) دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭ داڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ تۆۋەندىكىدەك ئۇچ تۈرلۈك تەدبىر كۆرسەتتى: «شىمالىي ھونلاردىكى قويانقان دائىم باربكۆل بىلەن چىنخەي㉖ كۆلى ئارىسىدا كېزىپ يۈرۈپ تۇرۇۋاتىدۇ ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە چېگرىدىكى خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋاتىدۇ. ئەگەر جيۇچۈەن قارام ئېلىدىكى قۇرۇم قورۇلىغا 2000 دىن ئوشۇق قوشۇننى توپلاپ، ئاۋۋال قويانقانغا ھۇجۇم قىلىنسىپ، ئۇلارنىڭ ئالاقە يولىنى ئۈزۈپ تاشلانسا، ئۇنىڭدىن كېيىن پىشامشاندىن 5000 قوشۇن يۆتكەپ ئارقا قوش بەگلىكىگە تەھدىت سالغىلى بولىدۇ، بۇ بىرىنچى تەدبىر؛ ئەگەر لەشكەر چىقىرىپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا بولمىسا،

دالا لەشكەر بېگى تەسىس قىلىپ ۋە ئۇنىڭغا 5000 لەشكەر بېرىپ، جيۇ چۇەن، ۋۇۋېي، جاڭيې، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرى ئارقىلىق ئۇيې، ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىنلەپ ئۇنىڭغا لۇكچۇننى مۇداپىئە قىلدۇرۇش كېرەك، بۇ ئىككىنچى تەدبىر؛ ئەگەر بۇنداق قىلغىلىمۇ بولمىسا، ئۇ چاغدا، يارغۇل شەھىرىنى تاشلاش، پىشامشان قاتارلىق بەگلىكلەردىكى لەشكەر ۋە خەلقنى يىغىپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى چېگرا - قورۇل ئىچىگە كۆچۈرۈش كېرەك، بۇ ئۇچىنچى تەدبىر». خەن ئەندى جاڭ داڭنىڭ تەكلىپىنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويدى. دىۋان بېگى چېن جۇڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «پېقىرنىڭ ئاڭلىشچە، ئەتراپتىكى يات قوۋملار ئىچىدە چېگرا قورۇلغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان ئەڭ ئەشەددىي دۇشمەن مانا شۇ ھونلار ئىكەن. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەن گاۋزۇ پىڭچېڭ شەھىرىدە ھون تەڭرىقۇتى باتۇرنىڭ قورشاۋىدا قالغان㉗. خەن ۋېندى ھونلارغا ھەر يىلى ئالتۇن، يىپەك، تاۋار - دۇردۇن تۆلەپ تۇرۇش ئازابىنى چەككەن. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن ۋۇدى ئىنتايىن غەزەپكە كېلىپ، ھونلارنى ئۇزۇن مۇددەتلىك تىزگىنلەش تەدبىرى ئۇستىدە ئويلانغان. ئاخىر پالۋان سابغۇن - سەركەردىلەرنى چوڭ قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسى ۋە چوڭ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ تەختىھونغا ھۇجۇم قىلىپ بارغان. بۇ ئۇرۇشتا نۇرغۇن لەشكەرلەر لاگۋاڭ تېغى㉘ نىڭ شىمالىدا ئۆلگەن، سان - ساناقسىز مال - بايلىقلار لۇشەن㉙ تېغى جىلغىسىدا چىقىم بولۇپ، دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇغدىلىنىپ كەتكەن، دەستىگاھلار بوش قالغان، كېيىمە، ھارۋا ۋە ئات، كالا، قوي، توخۇ، ئىت، تۆگىگۈزلاردىنمۇ باج ئېلىنىدىغان بولغان. بۇ ئەھۋال كېيىنى ئىنتايىن ئەندىشىگە سالسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان ئۈچۈن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن خېشى رايونىدا تۆت ۋىلايەت تەسىس قىلىنىپ، جەنۇبىي چىياڭلار㉚

بىلەن ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزۈپ تاشلانغان. غەربىي يۈرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ھونلارنىڭ ئوق قولىنى ئۆزۈۋېتىش بىلەن باراۋەر بولغان. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت بارغانسېرى يېتىم قېلىپ، خوددى چاشقاندەك يىراقلارغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇشقا مەجبۇر بولغان. خەن شۇەندى ۋە خەن يۈەندىلەر زامانىسىغا كەلگەندە، ھونلار خەن ئوردىسىغا بېقىنىپ ئولپان تۆلەپ تۇرغان، چېگرا قورۇل قوۋۇقلىرى ئېتىلمىگەن، خوراز قاناتلىق جىددىي ھەربىي ئاخباراتلار كەلمەيدىغان بولغان. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، رۇك - دىلارنى پەقەت ھەربىي كۈچ بىلەنلا بويسۇندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇلارغا ئاقارتىش - تەربىيە يولى بىلەن يېقىنلىشىش قىيىن. غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ خەن سۇلالىسىگە قارام بولغىنىغا ناھايىتى ئۇزۇن بولدى، ئۇلار كۆپ قېتىم خەن ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن. مانا بۇ ئۇلارنىڭ ھونلارغا نارازى بولۇپ، خەن سۇلالىسىنى ياخشى كۆرگەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر. ھازىر شىمالىي ھونلار قوش بەگلىكنى يەڭدى. كېيىنكى قەدەمدە ئۇلار مۇقەررەر ھالدا جەنۇبتا پىشامشانغا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئەگەر ئوردا ئۇلاردىن ۋاز كېچىپ ياردەم قولىنى سۇنمىسا، ئۇ چاغدا غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ھونلارغا بېقىنىپ كېتىدۇ. ئەگەر ئەھۋال مۇشۇنداق راۋاجلىنىۋەرسە، شىمالىي ھونلار كۈندىن - كۈنگە بېيىپ، يۈرىكى قاپىتەك يوغىناپ، كۈچ - قۇدرىتى بارغانسېرى ئاشىدۇ ھەمدە جەنۇبىي چىڭلارغا تەھدىت سالىدۇ ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خېشى زايوندىكى تۆت ۋىلايەت خەۋپ ئاستىدا قالىدۇ. خېشى زايونى خەۋپ ئاستىدا قالسا، ئوردا ئۇلارغا ياردەم قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئۇ چاغدا يۈز ھەسسىلەپ ئالۋان - ياساق سېلىنىش، چىقىمنى چەكسىز كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. مۇھاكىمىلىشىۋاتقان كىشىلەر پەقەت غەربىي يۈرتنىڭ ئىنتايىن

يىراقلىقى، ئۇ يەردىكى بەگلىكلەرنىڭ قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كېتىدىغان چىقىمنىڭ ئىنتايىن كۆپ بولىدىغانلىقىنىلا كۆزدە تۇتىدۇ. مەرھۇم خانلارنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەيدۇ. ھازىرقى چېگرا مۇداپىئە قوراللىرى خىل ئەمەس، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى قوشۇنلارنىڭ قورال - ياراغلىرىمۇ دېگەندەك ئەمەس. دۇنخۇاڭ ئۆلكىسىدە يېتىم قېلىپ خەۋپ ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلار يىراقلاردىن كېلىپ بىزگە جىددىي مۇراجىئەت قىلىۋاتىدۇ، مۇبادا ئۇلارغا ياردەم قىلىنمىسا، ئىچكى جەھەتتە سىپاھىيگ ۋە خەلقنى خاتىرجەم قىلغىلى، تاشقى جەھەتتە بەدەۋى قوۋملارنى باش ئەگدۈرگىلى بولمايدۇ. دۆلەت زېمىنى كۇنسېرى كىچىكلەپ كېتىدۇ، بۇ ھەقتە «زەمىنامە. مۇناجات» تا ئوچۇق ئېيتىلغان㉛. پېقىرنىڭ قارىشىچە، دۇنخۇاڭ ئۆلايىتىدە چېرىكچىلىگ قويۇش، بۇرۇنقى تۈزۈم - قائىدە بويىچە خېشى رايونىدىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى كۆپەيتىپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى تىنچلاندۇرۇش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ناھايىتى يىراق يەردىمۇ دۇشمەن ئۇستىدىن غەلىبە قىلغىلى، شۇنىڭ بىلەن ھونلارنى قورقۇنچقا سالغىلى بولىدۇ» دېدى. خەن ئەندى چېن جۇڭنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، بەن يۇڭنى غەربىي يۇرتقا دورغاپ قىلىپ تەيىنلىدى، ۋە ئۇنىڭغا پۇت - قولىدىن كىشەن - كويزىلىرى ئېلىپ تاشلانغان 500 چەنپەننى* بېرىپ، غەربتە لۇكچۇننى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتتى. بەن يۇڭ قوش بەگلىكىنى يەڭدى ۋە تىنچلاندۇردى. م. 25 - يىلى (خەن گاۋزۇدىنىڭ جىيەنۇ 1 - يىلى) دىن م. 125 - يىلى (خەن ئەدىنىڭ يەنگۇاڭ 4 - يىلى) غىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە غەربىي يۇرت بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۇچ قېتىم ئۈزۈلۈپ، ئۇچ قېتىم باغلانغان. م. 127 - يىلى (خەن

---

* چەنپەن — يەنى چەنفەن (趁犯 گۇناھكار).

شۇەندىنىڭ يۇڭجيەن 2 - يىلى) بەن يۇڭ يەنە كېنگىت (قارا شەھەر) گە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى بويسۇندۇردى. شۇنىڭ بىلەن كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن، ياركەنت قاتارلىق 17 بەگلىك ئۆزلۈكىدىن خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. لېكىن ئاسىيولار㉜ بىلەن كۆكئارت㉝ نىڭ غەربىدىكى بەگلىكلەرنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسى يەنىلا ئۈزۈلگەن پېتى قالدى. م. 131 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ يۇڭجيەن 6 - يىلى) خەن شۇەندى ئىۋرغولنىڭ يېرى مۇنبەت، غەربىي يۇرتقا يېقىن، ھونلار ئۇنىڭ مول مەھسۇلاتلىرىغا تايىنىپ چېگرىدىكى ۋىلايەتلەرنى تالان - تاراج قىلدۇ دەپ قاراپ، يۇڭيۇەن يىللىرىدىكى ئادەت بويىچە㉞ بۇ يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىش توغرىسىدا يەنە يارلىق چۈشۈردى ۋە تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان ئېۋرغول ئەمىر لەشكىرى قويۇلدى. لېكىن م. 132 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ يانجيا 1 - يىلى) دىن كېيىن، خەن ئوردىسىنىڭ نوپۇزى ئاستا - ئاستا چۈشۈشكە باشلىدى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر يەنە زوراۋانلىشىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئارقا - ئارقىدىن ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. م. 152 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۇەنجيا 2 - يىلى) دورغاپ ۋاڭ جىڭ ئۇدۇنلۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. م. 153 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۇڭشىڭ㉟ 1 - يىلى) ئارقا قوش بېگى يەنە تېرىقچى خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى، كېيىن ئۇ تەسلىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن جازالانمىدى ۋە ئورنىدىن ئېلىپ تاشلانمىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىدىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ كەتتى ۋە ھاكاۋۇرلىشىپ كەتتى. بەن گۇ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەت ۋە ئۆزگىچىلىكلىرى توغرىسىدىكى خاتىرلىرىنى «ئالدىنقى خەننامە»㊱ ناملىق كىتابىغا تەپسىلىي كىرگۈزگەن. ھازىر بىز م. 25 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 1 - يىلى) دىن

كېيىن يۇز بەرگەن، ئالدىنقى خەن دەۋرىدىكىگە ئوخشاشمايدىغان ئىشلارنى «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نامىدا يېزىپ چىقتۇق. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەن ئەندىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكىسى بەن يۇڭنىڭ خاتىرىلىرىدىن ئېلىپ يېزىلدى.

خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ كۆلىمى، شەرقتىن غەربكە ئالتە مىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا بىر مىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدۇ؛ شەرقتە يۈمېن ۋە ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىغا قەدەر، غەربتە پامىر تېغىغا قەدەر بارىدۇ؛ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرىپى ھونلار، ئاسىيۇلار بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبى ۋە شىمالىدا چوڭ تاغلار㊲ بار بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا چوڭ دەريا㊳ ئاقىدۇ، جەنۇبىي تاغ شەرققە قاراپ ئەگرى - بۈگرى سوزۇلۇپ جىنچېڭ ۋىلايىتىگە قەدەر بېرىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭنەن㊴ تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئىككى مەنبەسى بار: بىرى پامىردىن باشلىنىپ شەرقە قاراپ ئاقىدۇ㊵، يەنە بىرى ئۇدۇندىكى جەنۇبىي تاغ㊶ دىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ ۋە پامىر دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، يەنىمۇ شەرقە قاراپ ئېقىپ پىشامشان كۆلى㊷ گە كىرىدۇ. لوپنۇر كۆلى يۇمېن قوۋۇقىغا (قاشقوۋۇقا) 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ㊸.

دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى يۇمېن (قاشقوۋۇق)، ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ، پىشامشان ئارقىلىق شىمالغا قاراپ مېڭىپ بارغۇچە مىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدۇ؛ ئېۋىرغولدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ ئالدى قوشتىكى قۇتچۇر قورغىنىغا قەدەر 1200 چاقىرىم كېلىدۇ، قۇتچۇر قورغىنىدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ ئارقا قوشتىكى بېشبالىققا قەدەر 500 چاقىرىم كېلىدۇ. مانا بۇ غەربىي يۇرتنىڭ قاپقىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قورۇل چېرىكچىلىرى ئەۋەتىلىپ ئالمىشىپ تېرىقچىلىق

قىلىپ تۇرغان. ئۇيغۇرغولنىڭ يېرى ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىش، ئۇجمە، كەندىر ۋە ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق. ئۇنىڭ شىمالىدىكى لۇكچۇننىڭمۇ يېرى مۇنبەت، شۇڭا، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، ھونلار بىلەن قوش ۋە ئېۋىرغولنى ھەر دائىم تالىشىپ تۇرغان.

پىشامشاندىن پامىر تاغلىرى ئارقىلىق غەربتىكى ئەللەرگە بارىدىغان ئىككى يول بار: قۇرۇمتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە ياندىشىپ دەريا بويلاپ غەربكە قاراپ مېڭىلسا، ياركەنتكە بارغىلى بولىدۇ، بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي يولدىن يەنمۇ غەربكە قاراپ مېڭىپ پامىر تېغىدىن ئۆتسە، ئۇلۇغ توخرىلار بەگلىكى ۋە ئارساك قاتارلىق بەگلىكلەرگە بارغىلى بولىدۇ؛ ئالدى قوش بەگلىكىدىن چىقىپ شىمالىي تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە ياندىشىپ دەريا بويلاپ غەربكە ماڭسا سۇلىغا بارغىلى بولىدۇ، بۇ شىمالىي يول دەپىلىدۇ. شىمالىي يولدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ پامىر تېغىدىن ئۆتسە، پەرغانە، ㊹ كانگىيە㊺، ئائورىسى قاتارلىق ئەللەرگە بارغىلى بولىدۇ.

يۇمبىن قوۋۇقىدىن (قاشقوۋۇقتىن) چىقىپ پىشامشان، چەرچەن، نىيە ئارقىلىق 3000 چاقىرىمدىن ئوشۇقراق ماڭسا، كىرىيىگە بارغىلى بولىدۇ.

ئۇزۇن تېتىر بەگلىكى㊻ پايتەختى ئۇزۇن تات شەھىرى㊼ بولۇپ، دوراپ تۇرىدىغان لۇكچۇنگە 4900 چاقىرىم، لوياڭغا 12 مىڭ 800 چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى 2173 تۆتۈن، نوپۇسى 7251 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 1760 كىشى.

م. 129 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ يۈكچىيەن 4 ـ يىلى) ئۇدۇن بېگى فاڭچىيەن ئۇزۇن تېتىر بېگى شىڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئوغلىنى ئۇزۇن تېتىرغا بەگ قىلدى ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ

خەن سۇلالىسىگە سوۋغا سۇندى. دۇنخۇاڭ ۋالىيسى شۇيۇ خانغا مەكتۇپ يوللاپ ئۇدۇن بېگىگە جازا يۈرۈشى قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. خەن شۇەندى ئۇدۇن بېگى فاڭچيەننى ئەپۇ قىلدى ۋە ئۇزۇن تېتىر بەگلىكىنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، فاڭچيەن بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. م. 132 ـ يىلى (خەن شۇەندىنىڭ ياڭجيا 1 ـ يىلى) شۇيۇ سۇلى بېگى چىڭچەننى ئەۋەتىپ 20 مىڭ قوشۇن بىلەن ئۇدۇن بېگىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى يېڭىپ، نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، چىڭچەن ئۇدۇننى خالىغىنىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى ۋە شۇڭ بىلەن بىر جەمەتتىن بولغان چېگۈنى ئۇزۇن تېتىر بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تىكلەپ، ئاندىن قايتىپ كەتتى. م. 175 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 4 ـ يىلى) ئۇدۇن بېگى ئەنگۇر لەشكەر چىقىرىپ ئۇزۇن تېتىر بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى يېڭىپ، ئۇزۇن تېتىر بېگىنى ئۆلتۈردى. ئۇزۇن تېتىر ئاھالىسىنۇ كۆپ قىرىلىپ كەتتى. قورۇل چېرىكچىسى ھەمدە غەربىي يۈرت دورغاپى ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا لەشكەر چىقىرىپ تۇرغاقتىكى ئوغلى دىڭ شىڭنى بەگ قىلىپ تىكلىدى. بۇ چاغدا پۈتكۈل بەگلىكىنىڭ ئاران 1000 ئاھالىسى بار ئىدى. پايتەختى غەربتە ئۇدۇنغىچە 390 چاقىرىم كېلەتتى.

ئۇدۇن بەگلىكى㊽ پايتەختى غەربىي شەھەر㊾، دورغاپ تۇرغان جايغا 5300 چاقىرىم، لوياڭغا 11 مىڭ 700 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 32 مىڭ تۇتۇن، نوپۇسى 83 مىڭ كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 30 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق.

خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ياركەنت بېگى شىيەن ھەربىي جەھەتتە قۇدرەت تېپىپ، ئۇدۇن بەگلىكىنى بېسىۋالدى ۋە ئۇدۇن بېگى يۇ لىڭنىڭ نامىنى لىگۈي بەگ دەپ ئۆزگەرتتى. م. 60 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 3 ـ يىلى) ئۇدۇن سەركەردىسى شۇمبا ياركەنت بەگلىكىگە قارشى چىقىپ،

ئۆزىنى ئۇدۇن بېگى دەپ ئېلان قىلدى. شۇمبا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى گۇاڭدې تەختكە چىقتى ۋە كېيىن يارىكەنت بەگلىكىنى يوقاتتى، ئۇدۇن بېگى كۇچىيىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن نىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىن سۇلىغا قەدەر 13 بەگلىك بېقىندى. بۇ ۋاقىتتا پىشامشان بېگىمۇ كۇچىيىشكە باشلىغاندى. جەنۇبىي يول بويىچە پامىر تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايوندا مانا شۇ ئىككى بەگلىك ئەڭ كۇچلۇك ئىدى.

م. 131 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭجىيەن 6 ـ يىلى) ئۇدۇن بېگى فاڭچىيەن ئوغلىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىپ خان ئوردىسىغا سوۋۇغات تەقدىم قىلدى. م. 151 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۇەنجيا 1 ـ يىلى) غەربىي يۇرت دۇرغابى جاۋ پېڭ چىقان چىقىپ ئاغرىپ ئۆلدى. جاۋ پېڭنىڭ ئوغلى مۇسىبەتكە كېتىۋېتىپ ئۇزۇن تېتىردىن ئۆتتى. ئۇزۇن تېتىر بېگى چېڭگو بىلەن ئۇدۇن بېگى جيەن ئوتتۇرىسىدا ئۆچمەنلىك بار ئىدى، شۇڭا ئۇزۇن تېتىر بېگى جاۋ پېڭنىڭ ئوغلىغا: «ئۇدۇن بېگى ھون ئەمپىسىگە بۇيرۇق قىلىپ جاۋ پېڭنىڭ جاراھىتىگە زەھەرلىك دورا سالدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن ئۆلگەن» دېدى. جاۋ پېڭنىڭ ئوغلى بۇنىڭغا ئىشەندى ۋە قۇرۇلغا قايتىپ كېلىپ، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى ماداغا ئەھۋالنى ئېيتتى. كېيىنكى يىلى (م. 152 ـ يىلى، خەن خۇەندىنىڭ يۇەنجيا 2 ـ يىلى) خەن ئوردىسى جاۋ پېڭنىڭ ئوغرىنغا ۋاڭ جىڭنى دورغاپ قىلىپ ئەۋەتتى، ماداۋاڭ جىڭغا بۇ ئىشنى يوشۇرۇن تەكشۈرۈپ بېقىشنى تاپشۇردى. ۋاڭ جىڭ ئۇزۇن تېتىر بەگلىكىدىن ئۆتكەندە، چېڭگو يەنە ۋاڭ جىڭغا: «ئۇدۇنلۇقلار مېنى خان قىلىپ تىكلىمەكچى، ھازىر دۇرغاپنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەن جىنايىتى ئۈچۈن ئۇدۇن بېگى جيەننى ئۆلتۈرۈشنىڭ پەيتى كەلدى. ئۇدۇنلىقلار ئۇنىڭغا جەزمەن ئىشىنىدۇ» دېدى. ۋاڭ جىڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، نام

چىقىرىش نىيىتىدە چېڭگونىڭ قۇترانقۇلۇقىغا ماقۇل بولدى. ئۇ ئۇدۇنغا بېرىپ، زىياپەت تەييارلاپ ئۇدۇن بېگى جيەننى تەكلىپ قىلدى ۋە شۇ يەردە ئۇنىڭدىن يوشۇرۇن ھېساب ئالماقچى بولدى. بىرى ۋاڭ جېڭنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى جيەنگە يوشۇرۇن ئېيتىپ قويدى، لېكىن جيەن بۇنىڭغا ئىشەنمىدى ۋە: «مېنىڭدە خاتالىق يوق، دورغاپ ۋاڭ جىڭ نېمە ئۈچۈن مېنى ئۆلتۈرگۈدەك» دېدى. ئىككىنچى كۈنى بەگ نەچچە ئونلىغان ئادىمى بىلەن كېلىپ ۋاڭ جېڭنى يوقلىدى. زىياپەتكە ئولتۇرغاندىن كېيىن جيەن ئورنىدىن تۇرۇپ قەدەھ كۆتۈرۈپ ئۇنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ۋاڭ جىڭ ئۇنلۇك ۋارقىراپ ئەتراپىدىكىلەرگە جيەننى تۇتۇشنى بۇيرۇدى، ۋاڭ جېڭنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرلەرنىڭ جيەننى ئۆلتۈرگۈسى يوق ئىـــدى، شۇڭا جيەننىڭ ئەمەلدارلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كەتتى. چېڭگونىڭ باش دەپتەرداری چېڭمۇ ۋاڭ جىڭ بىلەن بىللە بېرىپ زىياپەتكە قاتناشقانىدى، ئۇ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئورنىدىن تۇردى ۋە: «ئاللىقاچان قارار قىلىنىپ بولغان ئىش ئۇستىدە يەنە نېمە ئۈچۈن ئارىسالدى بولىمىز؟» دېدى ـ دە، ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇدۇن بېگى جيەننى ئۆلتۈردى. ئۇدۇننىڭ بەگ ـ سەركەردىلىرىدىن شۇبو قاتارلىقلار بىرلىشىپ ۋاڭ جېڭغا ھۇجۇم قىلدى. ۋاڭ جىڭ جيەننىڭ كاللىسىنى كۆتۈرۈپ راۋاققا چىقىپ: «مەن جيەننى خاننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئۆلتۈردۇم» دەپ جاكارلىدى. ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ بەگ ۋە سەركەردىلىرى قارارگاھقا ئوت قويۇپ، سىپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرلەرنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى، ۋە راۋاققا چىقىپ ۋاڭ جېڭنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى بازارغا ئېسىپ سازايى قىلدى. شۇبو ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلماقچى بولدى، لېكىن خەلق ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، جيەننىڭ ئوغلى ئەنگورنى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە مادا ۋاڭ جـــېڭنـــىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، لەشكەر تارتىپ ئۇدۇنغا جازا يۈرۈشى

قىلماقچى بولدى، لېكىن خان خوەندى رۇخسەت قىلمىدى ۋە ئۇنى لوياڭغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ئورنىغا سۇڭ لياڭنى دۇنخۇاڭ ۋالىيسى قىلىپ ئەۋەتتى. سۇڭ لياڭ خىزمەت ئورنىغا بارغاندىن كېيىن، ئۇدۇنلۇقلارغا شۇبونى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى. بۇ چاغدا شۇبونىڭ ئۆلتۈرۈلگىنىگە بىر نەچچە ئاي بولغانىدى، شۇڭا ئۇلار ئۆلگەن ئادەمنىڭ كاللىسىنى كېسىپ دۇنخۇاڭغا ئەۋەتىپ بەردى، لېكىن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇختۇرمىدى. كېيىن سۇڭ لياڭمۇ ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئۆزىنى ئالدىغانلىقىنى سەزدى، لېكىن لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا ماغدۇرى يەتمىدى. ئۇدۇن مانا شۇ سەۋەبتىن تېخىمۇ تەكەببۇرلۇشۇپ كەتتى.

ئۇدۇندىن گۇما ئارقىلىق يولئېرىق ۋە كۆكيار، دېرو قاتارلىق بەگلىكلەرگە بارغىلى بولىدۇ.

يولئېرىق بەگلىكى⑩ يەنە بىر نامى گۇما، بۇ يەردىن لوياڭغا 14 مىڭ 400 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 2500 تۇتۇن، نوپۇسى 10 مىڭدىن ئوشۇق، ئەسكەرلىككە يارامليقى 3000. يېرىدىن بىر خىل زەھەرلىك ئاق ئوت چىقىدۇ، يەرلىك خەلق ئۇنى قاينىتىپ مەلھەم قىلىپ، يا ئۇچىغا سۈركەپ ئاتىدۇ، بۇ ئوق تەككەن ئادەم دەرھال ئۆلىدۇ. «خەننامە» دە خاتا ھالدا يۇلئېرىق بىلەن كۆكيار بىر بەگلىك قىلىپ قويۇلغان⑪. ھازىر ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا بەگلىرى بار.

كۆكيار بەگلىكى⑫ بەگ قوجان قورغىنى⑬ دا تۇرىدۇ. بۇ يەردىن سۇلىغا 1000 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 350 تۇتۇن بولۇپ، 4000 نوپۇسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە 1000 كىشى ئەسكەرلىككە يارايدۇ.

دېرو بەگلىكى⑭ ئاھالىسى 100 تۇتۇندىن ئوشۇق بولۇپ، 670 نوپۇسى بار، 350 كىشى ئەسكەرلىككە يارايدۇ. شەرقتە دورغاپ تۇرغان يەرگە 3530 چاقىرىم، لوياڭغا 12 مىڭ

150 چاقىرىم كېلىدۇ، كۆكيار بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئۆرپ - ئادەتلىرى كۆكيارغا ئوخشاش.

گۈمبەز غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ لاداق بەگلىكى㊺ ئارقىلىق بولۇر تېغىدىن ئۆتۈپ، كەشمىر㊻ ئارقىلىق 60 نەچچە كۈن ماڭغاندا بەلۇجىستان㊼ غا بارغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ كۆلىمى بىر نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ يەرنىڭ نامى پەيچىگە ئۆزگەرتىلگەنىدى.

يەنە ئاتلىق غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىلسا، يۈز نەچچە كۈندە سۇرىيىگە بارغىلى بولىدۇ.

سۇرىيە خانلىقى㊽ پايتەختى تاغ ئۈستىدە، ئەتراپى 40 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ، غەربىي دېڭىز㊾ غا ياندىشىپ. تۇرىدۇ، دېڭىز سۈيى شەھەرنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي تەرىپىنى ئوراپ تۇرىدۇ. ئۇچ تەرىپىدە يول يوق، پەقەت غەربىي شىمالىي بۇرجىكىدىن قۇرۇقلۇق يولى ئۆتىدۇ، ھاۋاسى قاتتىق ئىسسىق ۋە نەم؛ شىر، كەركىدان، يەنە بىر تۈرلۈك تاغاق مۈسكۈلى راۋاجلانغان چوڭ كالا، توز ۋە تۆگىقۇشى چىقىدۇ. تۆگىقۇشنىڭ تۇخۇمى كۈپتەك يوغان بولىدۇ.

شىمالغا بۇرۇلۇپ يەنە شەرقە قاراپ مېڭىلسا، ئاتلىق 60 نەچچە كۈندە ئارساكقا بارغىلى بولىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا سۇرىيە بەگلىكى ئارساكلارغا قارام بولغان، ئارساكلار بۇ يەرگە سەركەردە قويۇپ، كىچىك شەھەر قەلئەلىرىنى نازارەت قىلغان ۋە باشقۇرغانىدى.

ئارساك خانلىقى㊿ ئارساك بېگى ئاقباتانا شەھىرى(61) دە تۇرىدۇ، بۇ شەھەر لوياڭدىن 25 مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالىي كانگىيە بىلەن جەنۇبىي بەلۇجىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. كۆلىمى بىر نەچچە مىڭ چاقىرىم بولۇپ، بىر نەچچە يۈز كىچىك شەھىرى بار. ئاھالىسى ۋە قوشۇنى ئىنتايىن كۆپ ھەم قۇدرەتلىك. ئۇنىڭ شەرقىدىكى مەرۋى(62) شەھىرى

كىچىك ئارساك دېيىلىدۇ، لوياڭدىن 20 مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ.
م. 87 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 ـ يىلى) ئارساك خانلىقى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ شىر بىلەن فۇبا تەقدىم قىلدى. فۇبانىڭ قىياپىتى بۇغىغا ئوخشايدۇ، لېكىن مۇڭگۈزى يوق. م. 97 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 9 ـ يىلى) غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى بەن چاۋ گەن يىڭنى داكچىنغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ سۇرىيىگە بارغاندا، چەكسىز كەتكەن چوڭ دېڭىز(63) غا دۇچ كەلدى ۋە بۇنىڭدىن ئۆتمەكچى بولدى، لېكىن ئارساكنىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى كېمىچىلەر گەن يىڭغا: «دېڭىزنىڭ پايانى چەكسىز چوڭ، كېمىلەر شامال ئوبدان چىقىپ قالسا، ئۇچ ئايدا ئۆتۈپ كېتىدۇ، ئەگەر شامال ياخشى بولماي قالسا، ئىككى يىلدا ئاران ئۆتىدىغانلارمۇ بار. شۇنىڭ ئۈچۈن دېڭىزدا ماڭىدىغانلار ئۈچ يىللىق ئوزۇق ـ تۈلۈك ئېلىپ ماڭىدۇ. دېڭىزدا كىشى ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ، غەم ـ قايغۇ ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىدىغان ئىشلار هامان بولۇپ تۇرىدۇ» دېدى. بۇنى ئاڭلاپ گەن يىڭ ماڭماي توختاپ قالدى. م. 101 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 13 ـ يىلى) ئارساك بېگى مەنچۈي يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ شىر ۋە سۇرىيە تۆگىقۇشى تەقدىم قىلدى، ئەينى ۋاقتىدا بۇ ئارساك قۇشى دېيىلەتتى.
ئارساكتىن غەربكە قاراپ 3400 چاقىرىم ماڭسا، ئامان خانلىقى(64) غا بارغىلى بولىدۇ. ئاماندىن غەربكە قاراپ 3600 چاقىرىم مېڭىلسا كىتېسفون خانلىقى(65) غا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يەردىن جەنۇبقا مېڭىپ دەريادىن ئۆتۈپ، ئاندىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىلسا، هېرات خانلىقى(66) غا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يول 960 چاقىرىم بولۇپ، ئارساك خانلىقىنىڭ ئەڭ غەربتىكى چېگرىسى هېسابلىنىدۇ. بۇ يەردىن كېمىگە ئولتۇرۇپ جەنۇبقا قاراپ مېڭىلسا داكچىنغا بارغىلى بولىدۇ. ئۇ يەردە دېڭىز غەربىدىن چىقىدىغان ناهايىتى كۆپ قىممەتلىك نەرسىلەر بار.

داكچىن[67] ئىمپېراتورلۇقى يەنە بىر نامى رىمگانا (رۇم)، چوڭ دېڭىزنىڭ[68] غەربىدە بولغانلىقى ئۈچۈن دېڭىز دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەر كۆلىمى بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم بولۇپ، 400 دىن ئوشۇق شەھىرى بار. ئۇنىڭغا قارام بەگلىك - خانلىقلار بىر نەچچە ئونغا بېتىدۇ. شەھەر قورغانلىرى تاشتىن قوپۇرۇلغان، بىكەت مېھمانخانىلىرى ئاپئاق ئاقارتىلغان، ئارچا - قارىغاي، ھەر خىل دەل - دەرەخلەر ۋە ئوت - گىياھلار ئۆسىدۇ. خەلقى تىرىشىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ، ئوت دەرىخىنى كۆپلەپ ئۆستۈرۈپ پىلە باقىدۇ. ئۇ يەردە ئادەملەرنىڭ ھەممىسى چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، كەشتىلىك، رەڭدار، گۈللۈك كىيىم كىيىدۇ، ئاق سايىۋەنلىك مەپىلەردە ئولتۇرىدۇ، ئوردىغا كىرگەن ۋە چىققاندا داقا - دۇمباق چېلىنىدۇ، رەڭمۇرەڭ تۇغلارنى كۆتۈرۈشىدۇ.

داكچىن ئىمپېراتورى تۇرىدىغان شەھەرنىڭ كۆلىمى 100 چاقىرىمدىن ئاشىدۇ. شەھەر ئىچىدە بەش ئورۇندا ئىمپېراتور ئوردىسى بار، بۇلارنىڭ ئارىلىقى 10 چاقىرىمدىن كېلىدۇ. ئوردا سارايلىرى خرۇستال تۈۋرۈكلەر بىلەن تۈرغۇزۇلغان، قاچا - قۇچىلىرىمۇ خرۇستالدىن ياسالغان. ئىمپېراتور ھەر كۈنى بىر ئوردىدا تۇرۇپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ، بەش كۈندە بەش ئوردىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ. بىر كىشى داۋاملىق تاغار كۆتۈرۈپ ئىمپېراتور ھارۋىسى كەينىدىن ئەگىشىپ يۈرىدۇ ۋە خەلقنىڭ ئەرز - شىكايەت خەتلىرىنى يىغىپ تاغارغا قاچىلايدۇ. ئىمپېراتور ئوردىغا كېلىپ تاغاردىكى ئەرز - شىكايەت خەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىكى ھەق - ناھەق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئۇ يەردە ھەر خىل مەھكىمىلەر تەسىس قىلىنغان ۋە خەت - ئالاقە ئىشلىرى تۈرلەرگە ئايرىلغان. 36 سانغۇن - سەركەردە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى يىغىنغا قاتنىشىپ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ

ئىمپېراتورى مۇقىم بولمايدۇ، ئۇ ئىقتىدارلىق دانىشمەن ئادەملەر ئىچىدىن سايلاپ چىقىلىدۇ. ئەگەر ئەلدە ئاپەت يۈز بەرسە ياكى ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولمىسا، خەلق ئىمپېراتورىنى ئېلىپ تاشلاپ ئورنىغا يېڭىنى سايلايدۇ، ئېلىپ تاشلانغان ئادەممۇ جازاغا تارتىلىشقا رازىكى، ھەرگىز رەنجىمەيدۇ. بۇ يەرنىڭ كىشىلىرى ئىگىز بەستلىك، بەش ئەزاسى راۋۇرۇس كېلىدۇ، بۇ جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرگە بىرئاز ئوخشىشىپ كېتىدۇ، شۇڭا «داكچىن»⑥⑨ (ئۇلۇغ) دەپ ئاتالغان.

ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئونچە ـ مەرۋايىتلار بۇ يەردە ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، بريلىانت، نۇرلۇق مەرۋايىت، كەركىدان مۈڭگۈزى، مارجان، كەھرىبا، سىر، سىماب سۇلفات مەدىنى، كۆك قاشتېشى قاتارلىقلار بار. ھەر خىل يىپەك يىپلار بىلەن كالاۋتۇن كەشتىلىك گىلەملەرنى، رەڭمۇرەڭ شايى ـ ئەتلەسلەرنى توقۇيدۇ. ئالتۇن پاراشوكى⑦⓪ ۋە تاشپاختىدىن رەختلەرنى ئىشلىيەلەيدۇ. ئۇلاردا يەنە بىر خىل نەپىس رەخت بار، بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، بۇ سۇ قويىنىڭ تۈتىتىدىن ۋە ياۋا پىلە يىپىكىدىن توقۇلىدىكەن. يەنە ھەر خىل پۇراقلىق گىياھلارنى قوشۇپ قاينىتىپ قېتىشما خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى ياسىيالايدۇ. ئومۇمەن چەت ئەللەرنىڭ خىلمۇخىل قىممەتلىك نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ يەردىن چىقىدۇ.

ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن پۇل ياسايدۇ، 10 تەڭگە بىر تىللا ھېسابلىنىدۇ. ئارىسىڭ ۋە ھىند خانلىقلىرى بىلەن دېڭىز سودىسى قىلىپ، 10 ھەسسە پايدا ئالىدۇ. داكچىنلىقلار تۈز كۆڭۈل بولۇپ، سودىدا ئىككى خىل باھا قوللانمايدۇ، بولىدىغان يېرىنىلا ئېيتىدۇ. ئاشلىق باھاسى ھەر دائىم ئەرزان بولۇپ، دۆلەت ئىنتايىن كەڭتاشا ئىستېمال قىلىدۇ. قوشنا دۆلەت ئەلچىلىرى چېگرىسىغا بارسىلا بىكەتلەرنىڭ ھارۋىسى بىلەن ئىمپېراتور ئوردىسىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ ۋە دەرھال تىللا تەقدىم قىلىنىدۇ.

داكچىن ئىمپېراتورى خەن سۇلالىسى بىلەن ئەلچى ئالماشتۇرۇپ ئالاقە ئورنىتىشنى ئويلىنىسىمۇ، لېكىن ئارساكلار خەن سۇلالىسىنىڭ تاۋار - دۇردۇنلىرى ئارقىلىق داكچىن بىلەن سودا - سېتىق قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىلىرىغا ھەربىرىنى قىلىشىغا يول قويمايدۇ. م. 166 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 9 - يىلى) داكچىن ئىمپېراتورى ئانتوننىاس ئەۋەتكەن ئەلچى رىنەن⑦① ۋىلايىتى چېگرىسىغا كېلىپ پىل چىشى، كەركىدان مۈڭگۈزى، كارتېتتا تاشپاقىسى قېپى تەقدىم قىلىپ، ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن بىر قېتىم ئالاقە قىلغان. ئۇلارنىڭ تەقدىم قىلغان نەرسىلىرى ئانچە قىممەتلىك بولمىسىمۇ، كىشىلەر ئۇ نەرسىلەرنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۇرۇۋەتكەنىدى.

بەزىلەر داكچىننىڭ غەربىدە ئوكسۇس دەرياسى⑦② ۋە قۇملۇق بار، ئۇ يەر ئۇماي (غەربىي خان ئانا)⑦③ تۇرغان يەرگە يانداشقان بولۇپ، كۈن پاتىدىغان يەرگە يېقىن، دېيىشىدۇ. «خەننامە» دە: سۇرىيە خانلىقىدىن غەربكە قاراپ 200 كۈندىن ئوشۇق يول مېڭىلسا، كۈن پاتىدىغان يەرگە بارغىلى بولىدۇ، دېيىلگەن. مانا بۇ بىزنىڭ كىتابىمىزدىكى بايان بىلەن ئوخشاشمايدۇ. ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى خەن ئەلچىلىرىنىڭ ھەممىسى بەلۇچىستاندىن قايتىشقان بولۇپ سۇرىيىگە بارمىغان. يەنە بەزىلەر: «ئارساكتىن قۇرۇقلۇق بىلەن دېڭىز ياقىلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىلسا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا چىقىپ داكچىنغا بارغىلى بولىدۇ. ئادەملەر مۇشۇ يول بىلەن ئۆزۈلمەي مېڭىپ تۇرىدۇ، ھەر 10 چاقىرىمدا بىر چۇشكۇن، ھەر 30 چاقىرىمدا ئۆتەڭ بار، يوللاردا زادىلا ئوغرى - قاراقچى ئۇچرىمايدۇ، لېكىن دەھشەتلىك يولۋاس ۋە شىرلار يول ئۈستىدە يولۇچىلارغا زىيانكەشلىك قىلىدۇ. ئەگەر بىرەر يۈز ئادەم بىللە بولۇپ، قورال - ياراغ ئېلىۋالمىسا، يولۋاس ۋە شىرلارغا يەم بولىدۇ» دەيدۇ. يەنە: «بىرنەچچە يۈز

چاقىرىمغا سوزۇلغان ئاسما كۆۋرۈك ئارقىلىق دېڭىزنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ئۆتكىلى بولىدۇ» دەيدۇ. ھەرقايسى ئەللەردە پەيدا بولغان ئاجايىپ - غارايىپ قاشتېشى بۇيۇملىرى توغرىسىدىكى بىمەنە سۆزلەر ئەقىلگە مۇۋاپىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە ئۇلار توغرىسىدا سۆزلەپ ئولتۇرمىدۇق.

توخارىستان خانلىقى بېگى بەلخ⑭ شەھىرىدە تۇرىدۇ، غەربىي تەرىپى ئارسالك بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئارىلىقى 49 كۈنلۈك يول، شەرق تەرىپى غەربىي يۇرت دوغلىپى تۇرغان يەردىن 6537 چاقىرىم، لوياڭدىن 16 مىڭ 370 چاقىرىم كېلىدۇ. پۈتكۈل خانلىق ئاھالىسى 10 مىڭ تۈتۈن، نوپۇسى 400 مىڭ كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 100 مىڭ كىشىدىن ئاشىدۇ.

ئىلگىرى توخرىيلار ھونلار تەرىپىدىن يېڭىلىپ، باكتىرىيىگە كۆچۈپ كەلگەن ۋە ۋاخان⑮، سياماكا⑯، كۈشان ⑰، پارژان⑱، دۇمى⑲ دىن ئىبارەت بەش يابغۇلۇق⑳ قا بۆلۈنگەن. شۇنىڭدىن 100 يىل ئۆتكەندىن كېيىن كۈشان يابغۇسى كۈجىلا كادبىس قالغان تۆت يابغۇنى يوقىتىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى، خانلىقنىڭ نامىنى كۈشان دەپ ئۆزگەرتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئارساكلارغا ھۇجۇم قىلدى. كابۇل يابغۇلۇقىنىڭ زېمىنىنى تارتىۋالدى. يەنە پۇدا㉑ ۋە كەشمىر خانلىقلىرىنى يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى ئىشغال قىلدى. كۈجىلا كادبىس 80 ياشقا كىرىپ ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى ۋىيما كادبىس خان بولدى، ئېنەتكەك دۆلىتىنى يوقىتىپ، ئۇ يەرگە بىر چوڭ سەركەردە ئەۋەتىپ نازارەت قىلدى. توخرىيلار شۇنىڭدىن كېيىن تازا كۈچەيدى. ھەممە بەگلىكلەر ئۇنى كۈشان بەگلىكى دەپ ئاتىدى. خەن سۇلالىسى بولسا، يەنىلا ئەينى ئىسمى بويىچە ئۇلۇق توخرىيلار دەپ ئاتىدى.

كابۇل بەگلىكى㉒ ئۇلۇغ توخرىيلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، بىر چوڭ خانلىق، بۇ خانلىقنىڭ ئۆرپ-

ئادەتلىرى ئەنەتكەك خانلىقىغا ئوخشاش، لېكىن كۈچ - قۇدرىتى ئاجىز، ئاسانلا قوشنا بەگلىكلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇۋېلىنىدۇ. خەلق سودا - سېتىق ئىشلىرىغا ماھىر، پاي كېلىدۇ. ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلىدىغان دۆلەتلەر دائىم ئۆزگىرىپ تۇراتتى، ھىند، كەشمىر، ئارساكلارنىڭ قايسىسى كۈچەيسە، شۇنىڭغا قارايتتى، قايسىسىنىڭ كۈچى ئاجىزلاشسا، كابۇلغا بولغان تىزگىنلىشىدىن ئايرىلىپ قالاتتى، لېكىن ئۇ ئىلگىرى ياۋچىلارغا بېقىنغان ئەمەس. «خەننامە» دە ئۇنىڭ بەش يابغۇلۇقىنىڭ بىرى دېيىلىشى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. كابۇل كېيىنكى ۋاقىتتا ئارساكلارغا قارام بولغان ياۋچىلار ئارساكلارنى يەڭگەندىن كېيىن كابۇل ئاندىن ئۇلارغا قارىغان.

ئەنەتكەك㉝ توخرىيلارنىڭ نەچچە مىڭ چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۆرپ - ئادىتى توخرىيلار بىلەن ئوخشاش. لېكىن يەر ۋەزىيىتى تۆۋەن ۋە نەم، ھاۋاسى ئىسسىق، چوڭ دېڭىزغا ياندىشىپ تۇرىدۇ، لەشكەرلىرى پىللارغا مىنىپ ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئادەملەرنىڭ مىنجەزى توخرىيلارغا قارىغاندا ياۋاش، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، جانلىقلارنى ئۆلتۈرمەيدۇ، ئۇرۇشمايدۇ. توخارىستان، كابۇل خانلىقلىرىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇب تەرىپىدىن غەربىي دېڭىزغىچە، شەرقتە پەنچى خانلىقىغىچە ھەممىسى ھىندىلارغا قارايتتى. ھىندىلارنىڭ يەنە بىر نەچچە يۈز شەھىرى بار، بۇ شەھەرلەرنىڭ شەھەر بېگى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر نەچچە ئونلىغان بەگلىكلەر بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بەگلىرى بار. بۇ بەگلىكلەر گەرچە بىر - بىرىدىن ئاز - تولا پەرق قىلسىمۇ، لېكىن ھەممىسى ھىند دېگەن نامنى قوللىنىدۇ، ئۇلار بۇ چاغدا ياۋچىلارغا بېقىنىاتتى. ياۋچىلار ئۇلارنىڭ بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ سەركەردىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان ۋە

ئۇلارنى ھىندىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا بۇيرۇغانىدى. ئۇ يەردىن پىل، كەركىدان، تاشپاقا قېپى، ئالتۇن - كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، قەلەي چىقىدۇ. غەربتە داكچىن بىلەن قاتناش ئالاقىسى بار، شۇڭا داكچىندىن چىقىدىغان قىممەتلىك بۇيۇملار بۇ يەردىنمۇ تېپىلىدۇ. يەنە نەپىس رەختلەر، سۇپەتلىك، گۈللۈك نەپىس يۈك گىلەملەر، خۇش بۇي ماتېرىياللار، شېكەر، قارىمۇچ، ئاقچەشكە، قارا تۇز قاتارلىق تۇرمۇش بويۇملىرى چىقىدۇ.

خەن خېدى تەختكە چىققاندا، ھىندىلار بىرقانچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى، كېيىن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، ئاندىن كېلىشنى توختاتتى. م. 159 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 2 - يىلى) ۋە م. 161 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 4 - يىلى) ھىند ئەلچىلىرى ئۇدا ئىككى قېتىم رىنەن ۋىلايىتى چېگرىسىغا كېلىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى.

كىشىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، خەن مىڭدى چۈشىدە ئالتۇن بۇت كۆرگەن. بۇ ئالتۇن بۇت ناھايىتى يوغان بولۇپ، چوققىسىدىن يورۇق نۇر چىقىپ تۇرىدىكەن. خەن مىڭدى ۋەزىر - ۋۇزرالىرىغا بۇ چۈشىگە تەدبىر بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. ئۇلاردىن بەزىلەر: «غەربتە بىر ئىلاھ بار، ئۇنىڭ نامى بۇددا، ئېگىزلىكى 1.60 مېتر بولۇپ، رەڭگى ئالتۇندەك سېرىق» دەپتۇ. خەن مىڭدى ھىند خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بۇددا دەستۇرىنى تەلەپ قىلىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو رەسىملىرىدە بۇددا ئوبرازى سىزىلىدىغان بولغان، چۈ بەگلىكى ⑭ بېگى لىيۇ يىڭ بۇددىنىڭ قۇدرىتىگە ئىشىنىشكە باشلىغان، شۇنىڭدىن باشلاپ ئوتتۇرا جۇڭگولۇقلاردىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار كۆپەيگەن، كېيىنكى ۋاقىتتا خەن خۇەندى ئىلاھقا ھۇرمەت بىلدۇرىدىغان بولۇپ قالغان، بۇددا ۋە لاۋزى⑮ غا ئاتاپ

بىرقانچە قېتىم نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزگەن، پۇقرالارمۇ بارا - بارا بۇددىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان ۋە كېيىن تېخىمۇ كۆپەيگەن.

كولاب خانلىقى(86) بېگى شاش شەھىرىدە تۇرىدۇ، ئەنەتكەك خانلىقىنىڭ 3000 چاقىرىمدىن كۆپرەكى شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقا چوڭ خانلىق. يېرى، ئىقلىمى، مەھسۇلاتلىرى ھىند بەگلىكى بىلەن ئوخشاش. نەچچە ئونلىغان شەھەرلىرى بار، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ شەھەر ھاكىمى بار. ئۇلۇغ توخرىلار ئۇلارغا يۇرۇش قىلىپ، ھەممىسىنى بېقىندۇرغان. ئۇ يەردە ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ھەممىسىنىڭ بويى ناھايىتى ئېگىز، لېكىن قورقۇنچاق مىجەز كېلىدۇ. پۇقرالىرى پىل، تۆگىگە مىنىپ، قوشنا ئەللەر بىلەن باردى - كەلدى قىلىدۇ، ئەگەر دۇشمەننىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىسا، لەشكەرلىرى پىللارغا مىنىپ ئۇرۇش قىلىدۇ.

سوغدىيانا خانلىقى(87) كانگىيە خانلىقىغا قارام. بۇ يەردىن داڭلىق ئات، كالا، قوي چىقىدۇ. ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر بار. بۇ يەرنىڭ يەر - سۇيى ياخشى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ يەردىن چىققان ئۇزۇم شارابلىرى ئىنتايىن داڭلىق.

يەن خانلىقى ئائورىسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، كانگىيە خانلىقىغا قارام. ئۇلار ئۆز يېرىدىن چىقىدىغان ئاغمىخان، تېيىن موينىلىرىنى كانگىيىگە ئولپان ئۈچۈن تۆلەيدۇ.

ئائورىسى خانلىقى(88) كېيىن نامىنى ئالانى بەگلىكى دەپ ئۆزگەرتكەن. بېگى دىچېك شەھىرىدە تۇرىدۇ، كانگىيە خانلىقىغا قارايدۇ. ئىقلىمى مۆتىدىل، قاتتىق ياغاچ، قارىغاي، ئاق ئوت(89) كۆپ ئۆسىدۇ. خەلقىنىڭ ئۇرۇپ - ئادىتى، كىيىم - كېچىكى كانگىيە خانلىقىغا ئوخشايدۇ.

ياركەنت بەگلىكى(90) غەرب تەرىپىدىن تاشقورغان(91)، ئۇرى(92) ئارقىلىق ئۇلۇغ توخرىلارغا بارغىلى بولىدۇ، شەرقتىن

لوياڭغا 10 مىڭ 950 چاقىرىم كېلىدۇ.

- هونلار ئوتتۇرا جۇڭگودىكى ۋاڭ ماڭ قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، غەربىي يۇرتنى ئىشغال قىلدى، پەقەت يارکەنت بېگى يەن قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىگە ئېگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارغا يېقىنلىمىدى. خەن يۈەندى تەختتە ۋاقتىدا، يەن تۇرغاق بولۇپ، پايتەخت لوياڭدا چوڭ بولغانىدى، شۇڭا ئۇ ئوتتۇرا جۇڭگوغا ھەۋەسلىنەتتى ۋە ئۇنى ياخشى كۆرەتتى، خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ دۆلەت باشقۇراتتى. بالىلىرىغا خەن ئېلى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ھەرگىز ئاسىيلىق قىلماسلىق توغرىسىدا نەسىھەت قىلىپ تۇراتتى. م. 18 - يىلى (ۋاڭ ماڭنىڭ تيەنفېڭ(93) 5 - يىلى) يەن ئاغرىپ ئۆلدى، ۋەزىرلەر ئۇنى ساداقەتلىك باتۇر بەگ دەپ ئاتىدى، ئورنىغا بالىسى كاڭ تەختكە چىقتى.

خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى كاڭ باشقا شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ ھونلارغا قارشى تۇرۇپ، ئىلگىرىكى غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى قارىمىقىدىكى سىپاھ - بەگلەر ۋە لەشكەرلەرنىڭ خوتۇن - بالىلىرى بولۇپ جەمئىي 1000 نەپەردىن ئوشۇق ئادەمنى قوغداپ قالدى ھەمدە خېشى رايونىغا مەكتۇپ يوللاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ خەن ئېلىنى سېغىنغانلىقىنى ۋە ئۇنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. م. 29 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 5 - يىلى) خېشى ئۇلۇغ سانغۇنى دۇ رۇڭ خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ يارلىقى بويىچە كاڭنى خەن سۇلالىسىنىڭ يارکەنتتىكى خىزمەت كۆرسەتكەن دىيانەتلىك خانى، غەربىي يۇرت چوڭ كاھىبېگى قىلىپ تەيىنلىدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى 55 شەھەر دۆلىتىنىڭ ھەممىسىنى ئۇ باشقۇرىدىغان بولدى.

م. 33 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 9 - يىلى)

كالك ئاغرىپ ئۆلدى، قول ئاستىدىكىلىرى ئۇنى مەرىپەتلىك بەگ دەپ ئاتىدى. ئورنىغا ئىنىسى شىيەن تەختكە چىقتى، ئۇزۇن تېتىر ۋە يولئېرىق بەگلىكلىرىنى يېڭىپ، بەگلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە ئاكىسى كاڭنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئۇزۇن تېتىر ۋە يولئېرىققا بەگ قىلىپ قويدى. م. 38 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنۇۋ 14 - يىلى) شىيەن ۋە پىشامشان بېگى ئەن تەڭلا ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ئوردىسىغا سوۋغات تەقدىم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتقا باردىغان يول ئېچىلىشقا باشلىدى. پامىرنىڭ شەرقىدىكى بەگلىكلەرنىڭ شىيەن تىزگىنلەپ تۇردى. م. 41 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنۇۋ 17 - يىلى) شىيەن يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى ھەمدە خانىنىڭ باش قوروقچىبەگ تەسىس قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. خەن گۇاڭۋۇدى بۇ توغرىدا ئەمىر مېمار دۇ روڭدىن پىكىر سورىدى. دۇ روك، شىيەن ئاتا - بالا، ئاكا - ئۇكىلار خەن سۇلالىسى ئۇچۇن ئارقا - ئارقىدىن خىزمەت قىلىپ ئىنتايىن سادىق بولۇپ كەلگەن، شۇڭا ئاتاق - مەنسەپ بېرىش يولى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش كېرەك، دەپ قارىدى. خەن گۇاڭۋۇدى ياركەنت ئەلچىلىرى ئېلىگە قايتىدىغان چاغدا، ياركەنت بېگى شىيەنگە غەربىي يۇرت قوروقچىبېگىسى تامغىسى ۋە تامغا بېغىنى بەردى، يەنە ھارۋا، توغ، ئالتۇن، كىمخاب، تاۋار - دۇردۇن تەقدىم قىلدى. دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي زۇن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «چوڭ ھوقۇقنى يات قوۋملارغا تۇتقۇزۇپ قويۇشقا بولمايدۇ، ئۇنداق قىلىنسا، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر يەنە خەن ئوردىسىدىن ئۈمىدىنى ئۈزىدۇ» دېدى. خەن گۇاڭۋۇدى بۇ مەكتۇپنى كۆرۈپ - دەرھال يارلىق چۈشۈرۈپ قوروقچىبەگلىك تامغىسى ۋە تامغا بېغىنى ياندۇرۇۋالدى ھەمدە باشقىدىن شىيەنگە خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى دېگەن تامغا ۋە تامغا بېغى تەقدىم قىلدى. ياركەنت ئەلچىلىرى تامغا ۋە بېغىنى ئالماشتۇرۇشقا ئۇنىمىغان بولسىمۇ، پېي زۇن زورمۇ زور

تارتىۋالدى، شيەن مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ئوردىغا قەيداپ قالدى، لېكىن يەنىلا ئۆزىنى قورۇقچىبەگ دەپ ئاتاپ، خەت ـ ئالاقە ئارقىلىق ھەرقايسى بەگلىكلەرگە ئۇقتۇرۇش قىلدى، بۇ ئەللەر ئۇنىڭغا بېقىندى ۋە شيەننى تەڭرىقۇت دەپ ئاتىدى. شيەن بارا ـ بارا تەكەببۇرلىشىپ زوراۋان بولۇۋالدى، ئالۋان ـ ياساقنى كۆپەيتتى، لەشكەر چىقىرىپ كۈسەن قاتارلىق بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قىلدى، بۇ بەگلىكلەر قورقۇپ ئەنسىزچىلىكتە قالدى.

م. 45 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جيەنۇ 21 ـ يىلى) قىشتا ئالدى قوش بەگلىكى، پىشامشان، كىنگىت (قارا شەھەر) قاتارلىق 18 بەگلىك خان (بەگ) تېكىنلىرىنى خەن ئوردىسىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى ۋە ئونچە ـ مەرۋايىتلارنى تەقدىم قىلدى. ئۇلار خەن گۇاڭۇدىنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ باش قويدى ۋە قورۇقچىبەگ تەسىس قىلىپ، رەھبەرلىك قىلىشنى ئۈمىد قىلدى. خەن گۇاڭۇدى ئەل ئەمدىلا تىنچىتىلغانلىقى، شىمالدىكى ھونلار تېخى تەسلىم بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۇرغاقلىرىنى كۆپ ئىنئام بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا شيەن ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، غەربىي يۇرتنى يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن باشقا بەگلىكلەرگە جىددىي ھۇجۇم قىلمۇاتاتتى، بۇ بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىنىڭ قورۇقچىبەگ ئەۋەتمەيدىغانلىقىنى ۋە تۇرغاقتا ئەۋەتىلگەن بەگ تېكىنلەرنى قايتۇرۇۋەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن ئەنسىزچىلىك ۋە قورقۇنچ ئىچىدە قالدى. شۇڭا ئۇلار دۇنخۇاڭ ۋالىيسىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ تۇرغاقلارنى دۇنخۇاڭدا ۋاقتىنچە قالدۇرۇپ تۇرۇش ئارقىلىق ياركەنت بەگلىكىگە تۇرغاق ئوغۇللارنىڭ قوبۇل قىلىنغانلىقىنى، قورۇقچىبەگنىڭ دەرھال يولغا چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشنى ۋە شۇ يول بىلەن ياركەنت بېگىنىڭ لەشكەر چىقىرىشىنى توسۇشنى ئۈمىد قىلدى. يېڭى زۇن بۇ بەگلىكلەرنىڭ تەلىپىنى خانغا مەلۇم قىلدى، خەن گۇاڭۇدى

ئۇلارنىڭ ئىلتىماسلىرىنى قوبۇل قىلدى. م. 46 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جيەنۇ 22 - يىلى) شيەن قورۇقچىبەگنىڭ كەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، خەن سۇلالىسىگە باريدىغان يولنى توسۇۋېتىش توغرىسىدا پىشامشان بېگى ئەنگە خەت ئەۋەتتى. ئەن بۇ يارلىقنى قوبۇل قىلمىدى ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. شيەن بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، لەشكەر چىقىرىپ پىشامشانغا ھۇجۇم قىلدى. ئەن لەشكەر تارتىپ ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلدى، لېكىن يېڭىلىپ تاغ ئىچىگە قېچىپ كەتتى. شيەن ئۇنىڭ 1000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاپ كەتتى. شۇ يىلى قىشتا، شيەن يەنە كۈسەن بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئېلىنى ئىشغال قىلدى. پىشامشان، كىنگىت بەگلىكلىرىنىڭ تۇرغاق ئوغۇللىرى دۇنخۇاڭدا ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ ئىنتايىن زېرىكىپ كېتىپ ئۆز ئەللىرىگە قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا پىشامشان بېگى خەن خانىغا مەكتۇپ يوللاپ، ئوغلىنى ئوردىغا يەنە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ۋە ئوردىدىن قورۇقچىبەگ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەگەر قورۇقچىبەگ ئەۋەتىلمىسە، ھونلارنىڭ زۇلمىدىن زادىلا قۇتۇلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. خەن گۇاڭۇدى جاۋاب بېرىپ: «ھازىر ئەلچى ۋە قوشۇن ئەۋەتكىلى بولمايدۇ، ئەگەر ھەقىقەتەن بەرداشلىق بېرەلمىسەڭلار مەيلى غەرب، جەنۇب، شىمال تەرەپكە بولسۇن، خالىغان ئەلگە بېقىنىڭلار» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پىشامشان، قوش بەگلىكلىرى يەنە ھونلارغا بېقىندى، شيەن تېخىمۇ زوراۋانلىشىپ كەتتى.

كۈسەن بېگى ئۆز ئېلىنى ناھايىتى يىراق ھېسابلاپ، شيەننىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى، شيەن لەشكەر تارتىپ گۈيسەي بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، مەزكۇر بەگلىكنىڭ ئېسىلزادىلىرىنى سىجەننى بەگ قىلىپ تىكلىدى. شيەن يەنە ئۆز ئوغلى زېلونى كۈسەنگە بەگ قىلدى. شيەن ئوغلى زېلو كىچىك بولغانلىقتىن

كۆسەن بەگلىكىنىڭ بىر قىسمىنى بۆلۈپ ئۇرلى (چېدىر) بەگلىكى قىلىپ، سىجەننى ئۇرلىغا بەگ قىلدى، يەنە باشقا بىر ئادەمنى گۈيسەي بېگى قىلىپ تىكلىدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن كۆسەنلىكلەر زېلو بىلەن سىجەننى بىراقلا ئۆلتۈردى ۋە ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ باشقىدىن بىر يېڭى خان تىكلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. ھونلار كۆسەن ئېسىلزادىلىرىدىن يەندۇنى كۆسەنگە خان قىلىپ تىكلىدى. كۆسەن شۇنىڭدىن باشلاپ ھونلارغا بېقىندى.

شىيەن پەرغانە خانى تاپشۇرىدىغان ئولپان - سىلىقنى كېمەيتىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۆزى بۇاستە لەشكىرىنى باشلاپ پەرغانىگە ھۇجۇم قىلدى. پەرغانە خانى يەنلىيۇ شىيەننى قارشى ئېلىپ ئالدىغا چىقتى ۋە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شىيەن يەنلىيۇنى ئېلىپ ئېلىگە قايتتى ۋە ئۇزۇن تېتىر بېگى چاۋ سىيتنى يتنى پەرغانىگە خان قىلدى، لېكىن كانگىيە بەگلىكى پەرغانىگە بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىقتىن چاۋسىيت پەرغانىدە بىرنەچچە يىل خان بولۇپ تۇرۇپ، قېچىپ كەلدى. شىيەن ئۇنى يەنە ئۇزۇن تېتىرغا بەگ قىلىپ يەنلىيۇنى پەرغانىگە قايتۇردى ۋە ئۇنىڭغا ئادەتتىكىدەك ئولپان تۆلەپ تۇرۇشنى تاپىلىدى. شىيەن يەنە ئۇدۇن بېگى يۇلىننى يۆتكەپ لىگۇي بېگى قىلدى. يۇلىننىڭ ئىنىسى ۋېيشىنى ئۇدۇن بېگى قىلدى. بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، شىيەن ئۆزىگە قارام بەگلىكلەرنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىدىن گۇمانلىنىپ، ۋېيشىنى ۋە ئۇزۇن تېتىر، قۇم، كۆكيار بەگلىرىنى يېغىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئورنىغا قايتا بەگ تىكلىدى، پەقەت چوڭ سەركەردىلەرنى ئەۋەتىپ، بۇ بەگلىكلەرنى تىزگىنلەپ تۇردى. ۋېيشىنىڭ ئوغلى رۇڭ قېچىپ چىقىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى، خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا دىيانەتلىك بەگ ئۇنۋانى بەردى. يارکەنت چوڭ سەركەردىسى جۇندې ئۇدۇندا ئىنتايىن

زالىملىق قىلغانلىقتىن، پۇقرالار ئۇنىڭدىن بىزار بولۇشتى. م. 60 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 3 - يىلى) ئۇدۇن ئاقسۆڭەكلىرىدىن دۇمور شەھەر سىرتىغا تاماشا قىلىپ چىقىپ، بىر ياۋا توڭگۇزنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئۇنى دەرھال ئالماقچى بولدى. ياۋا توڭگۇز تىلغا كىرىپ: «مېنى ئاتما، مەن سىلەرگە يارەملىشىپ جۇندىنى ئۆلتۈرۈشكە كەلدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن دۇمور ئاكا - ئۇكىلىرى بىلەن بىرلىكتە جۇندىنى ئۆلتۈردى. لېكىن ئاقسۆڭەكلەردىن شۇمبا دېگەن كىشى خەن سۇلالىسىلىك خەن رۇئ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ دۇمور ۋە ئۇنىڭ ئاكا - ئۇكىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى ئۇدۇن بېگى دەپ ئېلان قىلدى، ئاندىن يەنە ئۇزۇن تېتىرلىقلار بىلەن بىرلىشىپ يارىكەتتىنىڭ گۇمىدا تۇرۇشلۇق چوڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇدۇنغا قايتىپ كەلدى. شىەن بەگ تېكىننى ۋە ۋەزىرىنى ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىكى بەزى بەگلىكلەرنىڭ جەمئىي ئىككى تۇمەن كىشىلىك قوشۇنى بىلەن شۇمباغا ھۇجۇم قىلدى. شۇمبا لەشكەر چىقىرىپ قارشى ئۇرۇش قىلدى، يارىكەنت قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قاچتى ۋە 10 مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى ئۆلدى. شىەن يەنە ئۆزىگە قارام بەگلىكلەردىن بىرنەچچە تۇمەن لەشكەر يۆتكەپ، ئۆزى بىۋاستە باشلامچىلىق قىلىپ، شۇمباغا ھۇجۇم قىلدى، شۇمبا يارىكەنت قوشۇنلىرىنى يەنە يېڭىپ، يېرىمىدىن كۆپرەكىنى قىرىپ تاشلىدى، شىەن ئۆزى خەتەردىن قۇتۇلۇپ ئىلگە قېچىپ كەلدى. شۇمبا غەلىبىسىرى ئالغا بېسىپ يارىكەنتكە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، لېكىن كۈتۈلمىگەندە غايىب ئوق تېگىپ ئۆلدى، ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئاندىن چېكىندى.

ئۇدۇن ۋەزىرى سۈيۈل قاتارلىقلار بىرلىكتە شۇمبانىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى گۇاڭدېنى بەگ قىلىپ تىكلىدى. بۇ ۋاقىتتا ھونلار كۈسەن قاتارلىق بەگلىكلەر بىلەن يارىكەنتكە ھۇجۇم قىلدى لېكىن ئالالمىدى. گۇاڭدې يارىكەنت خانلىقىنىڭ

ئاجىزلىغان پەيتىدىن پايدىلىنىپ ئىنىسى نائىببەگ(94) رىنىنى ئەۋەتىپ شىيەنگە ھۇجۇم قىلدى. شىيەن ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇش زەربىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، يەنە ئۇرۇش قىلىشنى خالىمىدى، ئەلچى ئەۋەتىپ گۇاڭدې بىلەن سۆلھ قىلدى. شۇڭا شىيەن گۇاڭدېنىڭ يارىكەنتته بىرنەچچە يىل قامالغان ئاتىسىنى ئۇدۇنغا قايتۇردى ۋە قىزىنى گۇاڭدېغا ياتلىق قىلىپ، تۇغقان بولۇشتى، شۇنىڭ بىلەن گۇاڭدې لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۆز ئېلىگە قايتىپ كەتتى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يارىكەنت بەگلىكى ۋەزىرى جۇيۇن قاتارلىقلار شىيەننىڭ تەكەببۇرلۇقىغا ۋە زوراۋانلىقىدىن بىزار بولۇپ، يوشۇرۇن ھالدا شەھەرنى ئۇدۇنغا تەقدىم قىلىپ، ئەل بولماقچى بولدى. ئۇدۇن بېگى گۇاڭدې ئۆزىگە قارام ئەللەردىن ئۇچ تۈمەن لەشكەر ئېلىپ يارىكەنتكە ھۇجۇم قىلدى. شىيەن شەھەرنى مۇداپىئە قىلدى ۋە ئەلچىسى ئەۋەتىپ ئۇنى سوراق قىلدى: «مەن ئاتاڭنى قايتۇرۇپ بەردىم. قىزىمنى خوتۇنلۇققا بەردىم، سەن يەنە نېمە ئۈچۈن ماڭا ھۇجۇم قىلىسەن؟» دېدى، گۇاڭدې: «خان ئالىيلىرى مېنىڭ قېيىن ئاتام بولدىلا، بىزنىڭ كۆرۈشمىگىنىمىزگە ئۇزۇن بولدى، مەن ھەربىرىمىزنىڭ ئىككىدىن ئادەم ئېلىپ شەھەر سىرتىدا كۆرۈشۈپ، ئۆزئارا ئىتتىپاق تۈزسەك دەيمەن» دېدى. شىيەن جۇيۇندىن مەسلىھەت سورىدى، جۇيۇن: «گۇاڭدې ئۆزلىرىنىڭ كۈيئوغۇللىرى، شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشلىرى لازىم» دېدى. شىيەن يېنىكلىك قىلىپ شەھەر سىرتىغا چىقىشىغا گۇاڭدې ئۇنى تۇتقۇن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن جۇيۇن قاتارلىقلار شەھەر قوۋۇقىنى ئېچىپ ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى قارشى ئالدى، گۇاڭدې شىيەننىڭ خوتۇنىنى ئەسىر ئېلىپ، پۈتكۈل ئېلىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. گۇاڭدې شىيەننى باغلاپ ئېلىپ كېلىپ، بىر يىلدىن كېيىن ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ھۇنلار گۇاڭدېنىڭ يارىكەنت بەگلىكىنى يوقاتقانلىقىنى

ئاڭلاپ، بەش سەركەردە ئەۋەتىپ، كىنگىت، كۆنچى⑯ قاتارلىق 15 بەگلىكتىن جەمئىي 30 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر يۆتكەپ ئۇدۇنغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. گۇاڭدې ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. ۋە بەگ تېكىننى تۇرغاق قىلىپ، شەرتنامە تۈزۈپ ھەر يىلى گىلەم ۋە سەرنەق بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. شۇ يىلى قىشتا، ھونلار يەنە لەشكەر ئەۋەتىپ شيەننىڭ ئىلگىرى ھونلارغا تۇرغاق قىلىپ قويغان ئوغلى بۆكۈچىننى يارکەنت بېگى قىلىپ تىكلىدى، لېكىن گۇاڭدې يەنە لەشكەر چىقىرىپ بۆكۈچىننى ئۆلتۈرۈپ، ئونىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسى چىلىنى بەگ قىلدى. بۇ م. 86 ـ يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۈەنخې 3 ـ يىلى) دىكى ئىش ئىدى. دەل شۇ ۋاقىتتا غەربىي يۈرت دورغىپى بەن چاۋ غەربىي يۈرتتىكى بەزى بەگلىكلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ يارکەنتكە ھۇجۇم قىلدى، يارکەنت قوشۇنى يېڭىلىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى «بەن چاۋنىڭ تەرجىمىھالى» دە يېزىلغان.

يارکەنتنىڭ شەرقىي شىمالىدىن سۇلىغا بارلىغى بولىدۇ.

سۇلى بەگلىكى⑯ دورغاپ تۇرغان يەرگە 5000 چاقىرىم، لوياڭغا 10 مىڭ 300 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 21 مىڭ تۇتۇن، ئەسكەرلىكە ياراملىقى 30 مىڭدىن ئوشۇق كىشى.

م. 73 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 16 ـ يىلى) كۈسەن بېگى جيەن سۇلى بېگى چېڭنى ئۆلتۈرۈپ، كۈسەن سول قول بېگى دۇرتنى ئۆز ئالدىغا سۇلىغا بەگ قىلىپ ئەۋەتتى. شۇ يىلى قىشتا، خەن سۇلالىسى دالا لەشكەر بېگى بەن چاۋنى ئەۋەتىپ دۇرتنى تۇتتى ۋە ئورنىغا چېڭنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جۇڭنى سۇلى بېگى قىلدى. جۇڭ كېيىن ئاسىيلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن بەن چاۋ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ئەھۋاللار «بەن

چاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا تەپسىلىي پۈتۈلگەن.
م. 114 — 120 - يىللىرى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ يىللىرى) سۇلى بېگى ئەنگور تاغدىكى چېكىپەننى جىنايىتى بولغانلىقى ئۈچۈن توخرىي خانلىقىغا سۈرگەن قىلدى، توخرىي بېگى بولسا ئۇنى ئىنتايىن ھۈرمەت قىلدى. كېيىن ئەنگور ئاغرىپ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى يوق ئىدى، شۇڭا بەگلىك ئىشلىرىنى ئانىسى باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىكتە چېكىپەننىڭ بىر تۇغقان ئىنىسىنىڭ ئوغلى ئىفۇنى سۇلى بېگى قىلىپ تىكلىدى، چېكىپەن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ياۋچى خانىدىن ئىلتىماس قىلىپ: «ئەنگورنىڭ ئوغلى يوق، ئۇنىڭ جەمەتى ئىنتايىن ئاجىز، ئەگەر ئانا جەمەتىدىن بەگ تىكلەشكە توغرا كەلسە، مانا مەن ئىفۇنىڭ ئانا تەرەپ ئاغىنىسى بولىمەن، مەن بەگ بولۇشۇم كېرەك» دېدى. ياۋچى بېگى لەشكەر چىقىرىپ ئۇنى سۇلىغا يەتكۈزۈپ قويدى. ئادەتتە سۇلى خەلقى چېكىپەننى ھۈرمەت قىلاتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە توخرىيلارنىڭ قۇدرىتىدىن قورقاتتى، شۇڭا دەرھال ئىفۇنىڭ بەگلىك تامغا ۋە تامغا بېغىنى تارتىۋېلىپ، چېكىپەننى خان قىلدى، ئىفۇنى پەنگاۋ قەلئە بېگى قىلىپ بەلگىلىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا ياركەنت ئارقا - ئارقىدىن ئۇدۇنغا ئاسىيلىق قىلىپ، سۇلىغا بېقىندى، سۇلى قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى، ئورۇن ۋە كۈچ - قۇدرەت جەھەتتە كۈسەن، ئۇدۇن بىلەن تەڭ تۇرىدىغان بەگلىككە ئايلاندى.
م. 127 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 2 - يىلى) چېكىپەن ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى، خەن شۇندى چېكىپەننى خەن سۇلالىسى چوڭ كاھىبگى، ئاكسىنىڭ ئوغلى چېكشۇننى ئەل مۇداپىئە كاھىبگى قىلىپ بەلگىلىدى. م. 130 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 5 - يىلى) چېكىپەن تۇرغاق ئوغلىنى پەرغانە، ياركەنت ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە خەن ئوردىسىغا سوۋغات تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. م. 133 -

يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 2 ـ يىلى) چېڭپەن يەنە شىر، كەركىدان تەقدىم قىلدى. م. 168 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جىيەنىنىڭ 1 ـ يىلى) سۇلى بېگى خەن سۇلالىسى چوڭ كاھىبېگى چېڭپەن شىكارغا چىققان ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ تاغىسى قودىر تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، قودىر ئۆزىنى بەگ دەپ ئېلان قىلدى. م. 170 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جيەننىڭ 3 ـ يىلى) لياڭجۇ ئايماق بېگى مېڭ تو ئۆزىنىڭ مۇلازىمى رىن شېنى دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى قوشۇنىدىن 500 لەشكەر ئېلىپ، تىركەك ئەمىر لەشكەر(97) ساۋ كۈەن(98)، غەربىي يۇرت دورغاپى جاڭ يەن بىلەن بىللە كېنگىت (قارا شەھەر)، كۈسەن، ئالدى قوش، ئارقا قوش لەشكەرلىرىدىن بولۇپ، جەمئىي 30 مىڭ كىشىلىكتىن ئوشۇق قوشۇن باشلاپ، سۇلىغا جازا يۈرۈشى قىلدى، جېڭجۇڭ شەھىرىگە 40 كۈندىن ئوشۇق قورشاپ ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالماي چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلى بېگى ئارقا ـ ئارقىدىن قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارسىمۇ، ئوردا بۇنى توختىتالمىدى.

سۇلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن سەپەرباي(99)، ئونسۇ (100)، قۇم (101)، كۈسەن (102) خانلىقلىرى ئارقىلىق كىنگىت (قارا شەھەر) گە بارغىلى بولىدۇ.

كېنگىت (قارا شەھەر) بەگلىكى (103) بېگى باغدات شەھىرى (104) دە تۇرىدۇ، شىمالىدا دورغاپ تۇرىدىغان يەرگە 800 چاقىرىم، شەرقتە لوياڭغا 8 مىڭ 200 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 15 مىڭ تۇتۇن، نوپۇسى 52 مىڭ كىشى، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 20 مىڭ كىشىدىن ئاشىدۇ. تۆت ئەتراپى تاغلىق، كۈسەن بىلەن چېگرىلىنىدۇ، يولى خەتەرلىك بولۇپ، مۇداپىئەگە قولاي. كۆل سۈيى (105) ئەگرى ـ بۈگرى ئېقىپ ئەتراپتىكى تاغلارغا كىرىپ كېتىدۇ، دەريا (106) خەن شەھىرىنى 30 چاقىرىمدىن ئوشۇق يەرگىچە ئوراپ ئاقىدۇ.

م. 75 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 18 ـ يىلى) كىنگىت بىلەن كۈسەن بەگلىكلىرى بىرلىكتە قورۇقچىبەگ چېن مۇ، ياردەمچى چېرىكچى گوشۇننى ئۆلتۈردى ھەمدە 2000 دىن ئوشۇق سىپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرنى قىرىپ تاشلىدى. م. 94ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 6 ـ يىلى) قورۇقچىبەگ بەن چاۋ ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، كىنگىت چۈقو (بوستان) (107)، كۆنچى، قۇرۇقتاغ (108) بەگلىكلىرىگە جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە كىنگىت، كۆنچى بېگىنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە پايتەختكە ئەۋەتىپ مۇساپىرخانا (109) غا ئېسىپ سازايى قىلدى. بەن چاۋ قارا شەھەر سول قول بېگى يۈەنمېڭنى بەگ قىلىپ تىكلىدى، كۆنچى، چۈقو، قۇرۇقتاغ بەگلىكلىرىگىمۇ باشقىدىن بەگ قويدى. خەن ئەندى ۋاقتىدا غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلدى. م. 123 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 2 ـ يىلى) بەن چاۋنىڭ ئوغلى بەن يۇڭ غەربىي يۈرتقا دورغاپ بولۇپ، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنى يەنە تىنچلاندۇردى. لېكىن يۈەنمېڭ ۋە كۆنچى، چۈقو دۆلەتلىرى تەسلىم بولمىدى. م. 127 ـ يىلى (خەن شۈندىنىڭ يۈڭجيەن 2 ـ يىلى) بەن يۇڭ دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭ لاڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنى يەڭدى. يۈەنمېڭ ئوغلىنى ئەۋەتىپ ئوردىغا سوۋغات تەقدىم قىلدى.

بارسكۆل خانلىقى (110) بېگى تەڭرىتاغلىرى غەربىدىكى شۈيۈ قورغىنىدا تۇرىدۇ، شەرقىي جەنۇبىدىن دۇرغاپ تۇرغان يەرگە 1 مىڭ 290 چاقىرىم، لوياڭغا 10 مىڭ 490 چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى 800 تۇتۇندىن ئوشۇق، نوپۇسى 2000 دىن ئوشۇق كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 700 دىن ئاشىدۇ، خەلقى چېدىرلاردا تۇرىدۇ، چارۋىچىلىق قىلىدۇ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىمۇ ئاز ـ تولا بىلىدۇ. كالا، يىلقا،

تۆگە، قوي قاتارلىق چارۋا - مالىرى بار، خەلقى ئوقيا ياسىيالايدۇ. ئۇ يەردىن ئېسىل ئاتلار چىقىدۇ.

بارسكۆل ئەسلىدە چوڭ بەگلىك ئىدى، ئىلگىرى غەربىي يۇرت هونلارغا قارام ۋاقتىدا، بارسكۆل بېگى تەڭرىقۇتنى خاپا قىلىپ قويغان، تەڭرىقۇت ئاچچىقىدا بارسكۆلدىن 6000 دىن ئوشۇق ئادەمنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن ۋە ئۇلارنى هونلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئاغى دېگەن يەرگە جايلاشتۇرۇپ، ئاغى بەگلىكى دەپ ئاتىغان. ئاغى بەگلىكىدىن جەنۇبقا قاراپ ئاتلىق 90 نەچچە كۈن مېڭىلسا ئارقا قوشقا بارغىلى بولىدۇ. ئاھالىسى كەمبەغەل بولۇپ، تاغ جىلغىلىرىدىن قېچىپ كەتكەن، شۇڭا ئادەم ئازىيىپ، كىچىك بەگلىككە ئايلىنىپ قالغان.

يىجى بەگلىكى بارىكۆل رايونىغا جايلاشقان. ئاھالىسى 1000 نەچچە تۈتۈن، نوپۇسى 3000 كىشى، ئەسكەرلىككە يارامليقى 1000 دىن ئوشۇق كىشى. يىجىلىقلار باتۇر، ئۇرۇشقا ماهىر، بۇلاڭچىلىقنى كەسىپ قىلغان. ئۇلارنىڭ هەممىسىنىڭ چاچلىرى چۈۋۈق، كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىدۇ. يەر تېرىشنى بىلمەيدۇ. ئۇ يەردىن چىقىدىغان نەرسىلەر بارسكۆل بەگلىكىنىڭگە ئوخشاش.

شەرقىي جۇمى بەگلىكى (111) شەرق تەرىپىدىن دورغاپ تۈرغان يەرگە 800 چاقىرىم، لوياڭغا 9 مىڭ 250 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 3000 تۆتۈندىن ئوشۇق، نوپۇسى 5000 كىشىدىن، ئەسكەرلىككە يارامليقى 2000 كىشىدىن ئاشىدۇ. چېدىرلاردا تۇرىدۇ، كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئاز - تولا تېرىقچىلىقمۇ قىلىدۇ. ئۇ يەردىن چىقىدىغان نەرسىلەر بارسكۆل خانلىقىنىڭگە ئوخشاش. تۈرالغۇ ئورنى دائىم ئالمىشىپ تۇرىدۇ.

ئالدى قوش بەگلىكى بېگى يارغۇل شەھىرىدە تۇرىدۇ. دەريا سۈيى بۆلۈنۈپ شەھەرنى ئايلىنىپ ئاقىدىغانلىقتىن يارغۇل

دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردىن دورغاپ تۇرغان لۇكچۇنگە 80 چاقىرىم، شەرقىدىن لوياڭغا 9 مىل 120 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 1 مىڭ 500 تۇتۇندىن ئاشىدۇ، نوپۇسى 4000 دىن ئوشۇق كىشى، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 2000 كىشى.

ئارقا قوش بەگلىكى (112) بېگى ئۇتۇ قورغىنى(113) دا تۇرىدۇ. بۇ يەردىن دورغاپ تۇرغان يەرگە 500 چاقىرىم، لوياڭغا 9 مىل 620 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 4000 تۇتۇندىن ئاشىدۇ، نوپۇسى 15 مىڭ كىشىدىن ئوشۇق، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 3000 دىن ئاشىدۇ. ئالدى قوش، ئارقا قوش، شەرقىي جۇمى، بىلۇ(114) بارسكۆل ۋە يېجى بەگلىكلىرى قوش ئالتە بەگلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ شىمالىي تەرىپى ھونلار بىلەن تۇتىشىدۇ. ئالدى قوشتىن غەربكە قاراپ مېڭىلسا، كىنگىت ئارقىلىق شىمالىي يولغا چىققىلى بولىدۇ، ئارقا قوشتىن غەربكە قاراپ مېڭىلسا، ئۇيسۇن ئېلىگە بارغىلى بولىدۇ.

م. 45 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 21 - يىلى) قوش ۋە پىشامشان، قارا شەھەر خانلىقلىرى ئوردىغا تېكىنلىرىنى ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلدى، خەن گۇاڭۇدى ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى، شۇڭا قوش ھونلارغا بېقىندى. م. 73 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 16 - يىلى) خەن سۇلالىسى ھونلاردىن ئېۋىرغۇلنى تارتىۋېلىپ غەربىي يۇرتقا باردىغان يولنى ئاچتى، قوش يەنە خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. ھونلار لەشكەر چىقىرىپ ھوجۇم قىلدى. قوش يەنە شىمالىي ھونلارغا تەسلىم بولدى. م. 90 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 2 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن دۇشيەن شىمالىي ھونلارنى تارمار قىلدى، بۇنىڭدىن قوش چۆچۈپ قورقۇنچقا چۈشۈپ قالدى، ئالدى قوش ۋە ئارقا قوش بەگلىكلىرى بالىلىرىنى سوۋغاتلار بىلەن ئوردىغا ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلدى، خەن خېدى ئۇلارغا تامغا، تامغا بېغى، ئالتۇن ۋە تاۋار - دۇردۇن

ئىنئام قىلدى. م. 96 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 8 - يىلى) قورۇل چېرىكچىسى سۈجۈن ئارقا قوش بېگى جۈتنى ئىلىپ تاشلاپ، ئورنىغا ياۋلارنى تارمار قىلغۇچى بەگ (115) شىجىنى تىكلىدى. جۈت ئالدى قوش بېگى ۋېيبىدانى خائىنلىق قىلدى دەپ رەنجىدى، شۇڭا لەشكەر تارتىپ ۋېيبىداغا ھۈجۈم قىلىپ، ئۇنىڭ خوتۇنىنى تۇتقۇن قىلدى. 2 - يىلى (م. 97 - يىلى، خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 9 - يىلى) خەن سۇلالىسى لەشكەر باشلىغۇچى دورغاپ ۋاڭ لىننى ئەۋەتىپ، لياڭجۇ ئايمىقىدىكى ئالتە ۋىلايەتنىڭ لەشكەرلىرى ۋە چياڭ، ھون لەشكەرلىرىدىن جەمئىي 20 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئېلىپ جۈنقا جازا يۈرۈشى قىلدى، مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى. جۈت ھونلار زېمىنىغا قاچتى، خەن قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ ئۇنى ئۆلتۈردى، ئورنىغا ئىنىسى نۇڭچىنى بەگ قىلدى. م. 120 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭنىڭ 1 - يىلى) ئارقا قوش بېگى كۈنچۇر ۋە ئانىسى شاما ئاسىيلىق قىلىپ ئارقا قوش ئەمىر لەشكىرى (116) ۋە دۇنخۇاڭ دورغاپى سۇبەننى ئۆلتۈردى. م. 125 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 4 - يىلى) دۇرغاپ بەن يۇڭ كۈنچۇرغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئارقا قوش قوشۇننىڭ تارمار قىلدى ۋە كۈنچۇرنى ئۆلتۈردى.

م. 126 - يىلى (خەن شۇەندىنىڭ يۇڭجيەن 1 - يىلى) بەن يۇڭ ئارقا قوش بېگى نۇڭچىنىڭ ئوغلى گاتنۇر ۋە باخۇرنى باشلاپ، خەل قوشۇنلار بىلەن شىمالىي ھون قويان قانىغا ھۈجۈم قىلدى ۋە ئۇنى يەڭدى. بەن يۇڭ گاتنۇرنى ئارقا قوش بېگى، باخۇرنى ئارقا قوش خەنپەرەس تۆرىسى قىلىپ تىكلەش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇندى. م. 134 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭجيا 3 - يىلى) يازدا ئارقا قوش ئەمىر لەشكىرى گاتنۇر قاتارلىق 1 مىڭ 500 ئادەم بىلەن چاۋۇل جىلغىسى (117) دا شىمالىي ھونلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۈجۈم قىلىپ، ئۇي - چېدىرلىرىنى

بۇزۇپ، بىرنەچچە يۈز كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە تەڭرىقۇتىنىڭ ئانىسى، ھاممىسى ۋە بىرنەچچە خوتۇن - قىزنى تۇتقۇن قىلدى. 100 مىڭ تۈياقتىن ئوشۇق قوي، كالا، 1000 دىن ئوشۇق ھارۋا ۋە نۇرغۇن قورال - ياراغ غەنىيمەت ئالدى. م. 135 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 4 - يىلى) ئەتىيازدا شىمالىي ھون قويان قانى لەشكەر تارتىپ ئارقا قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى، خەن شۇندى قوشتىكى ئالتە بەگلىك شىمالىي ھونلارغا يېقىن، غەربىي يۇرتقا قارىتا توسۇقلۇق رولىنى ئويناپدۇ دەپ قاراپ، دۇنخۇاڭ ۋالىيسىغا ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرى ۋە قاشقوۋۇق بېگى، ئېۋىرغۇل ئەمىر لەشكىرى قوشۇنلىرىدىن بولۇپ، جەمئىي 6 مىڭ 300 دىن ئوشۇق لەشكەر بىلەن ئارقا قوش بەگلىكىگە يارىدەم بېرىپ، لېشەن تېغىدا شىمالىي ھونلارغا ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، لېكىن خەن قوشۇنلىرى غەلىبە قىلالمىدى. شۇ يىلى كۈزدە، قويان قان يەنە 2000 ئادەم بىلەن ئارقا قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يەڭدى. م. 151 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈەنجيا 1 - يىلى) قويان قان 3000 دىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئېۋىرغولغا ھۇجۇم قىلدى، ئېۋىرغول ئەمىر لەشكىرى ماۋكەي سىپاھ - بەگ ۋە لەشكەرلەردىن 500 دىن ئوشۇق ئادەم ئەۋەتىپ بارىكۆلنىڭ شەرقىي تەرىپىدە قويان قان بىلەن ئېلىشىپ پۈتۈنلەي تارمار بولدى، قويان قان ئېۋىرغولدىكى خەن سۇلالىسى مۇداپىئە قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ يىلى ئوردا دۇنخۇاڭ ۋالىيسى سىمادانى دۇنخۇاڭ، جيۇچۇەن ۋە جاڭيې قارام ئەل قوشۇنىدىن 4000 دىن ئوشۇق لەشكەر ئېلىپ ئېۋىرغولدىكى مۇداپىئە قوشۇنىغا يارىدەمگە ئەۋەتتى. خەن قوشۇنلىرى بارسكۆل كۆلىگە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، قويانقان لەشكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ كەتتى، خەن قوشۇنلىرى تۆھپە يارىتالماي قايتىپ كېتىشتى.

م. 153 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈكشىڭ 1 ـ يىلى)
ئارقا قوش بېگى ئالدو تىركەكچى بەگ يەن خاۋ بىلەن كېلىشەلمەي، ئوردىغا ئاسىيلىق قىلىپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان خەن قوشۇنى تۇرۇۋاتقان چىگە شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، بەزى سىپاھ ـ بەگ، لەشكەرلەرنى ئۆلتۈردى ۋە ياردار قىلدى. ئارقا قوش تۇرىسى تىەنجې قالغان ئادەملىرىنى باشلاپ ئالدوغا ئاسىيلىق قىلىپ، خەن ئەمەلدارلىرىغا تەسلىم بولدى. ئالدو ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى سېزىپ، ئانىسى، خوتۇنى ۋە يەنە 100 دىن ئوشۇق چەۋەندازلىرىنى باشلاپ ھونلار ئېلىگە قاچتى، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى سۇڭ لياڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئارقا قوش بېگى مەرھۇم كۇنچۇرنىڭ تۇرغاق ئوغلى بىجۇننى بەگ قىلىپ تىكلەشنى تەلەپ قىلدى. كېيىن ئالدو قايتىپ كېلىپ، بىجۇن بىلەن بەگلىك ئورنىنى تالاشتى ۋە ئارقا قوشنىڭ بىر بۆلەك ئادەملىرىنى ئۆزىگە ئەگەشتۇرۇۋالدى. تىركەك چېرىكچى يەن شياڭ ئۇنىڭ شىمالىي ھونلارنى ئۆزىگە تارتىپ غەربىي يۇرتنى قالايمىقان قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئالدوغا ئۇنىڭ يەنە بەن بولۇشىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى ئوچۇق ئېيتتى، ئاندىن ئالدو يەگ شياڭغا ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىجۇنگە بېرىلگەن تامغا ۋە تامغا بېغىنى ياندۇرۇۋېلىپ، ئالدونى بەگە قىلىپ تىكلىدى، بىجۇن يەنە دۇنخۇاڭغا قايتىپ كەتتى، ئارقا قوش بەگلىكىدىن ئۇنىڭغا 300 تۇتۇن ئادەم ئايرىپ بەردى، بىجۇن شۇلاردىن كىرىدىغان باج ـ سېلىقتىن بەھرىمەن بولدى. بۇ يەردە ئېيتىلغان «تۇتۇن» سۆزى ئوتتۇرا جۇڭگودا قوللىنىپ كەلگەن «ئائىلە» سۆزى بىلەن ئوخشاش.

مۇئەررىختىن: ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى توغرىسىدا مۇنداق خاتىرىلەر بولمىغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، جاڭ چيەن يىراقتىكى دۆلەتلەرنى

بېقىندۇرۇش نىيىتى بىلەن، بەن چاۋ غەربىي يۇرتتا خىزمەت كۆرسىتىپ تۆرىلىك ئۇنۇانىغا ئېرىشىش جاسارىتى بىلەن، ئاقىۋەت يىراق غەربتە چوڭ تۆھپە يارىتىپ، چەت ئەللەرنى بېقىندۇردى. ئوردا ئۇرۇش بىلەن بويسۇندۇرغان ياكى مال - بايلىق بىلەن قىزىقتۇرۇپ ئۆزىگە قارىتىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن ئۆز يېرىدىن چىقىدىغان قىممەتلىك بۇيۇملارنى تەقدىم قىلمىغان، ئۆزىنىڭ سۆيۈملىك ئوغلىنى تۇرغاقلىققا بەرمىگەن، بۆكىنى ئېلىپ جەينەكلىرى بىلەن ئۆمىلىگەن ھالدا شەرققە قاراپ خانىنى بەيئەت قىلمىغان بىزنىمۇ قالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي يۇرتنى تىچلاندۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرىدىغان قورۇل چېرىكچىسى ئەمەلدارى قويۇلدى. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ چوڭ ھوقۇقى تىزگىنلەندى، ئاۋۋال بېقىنغانلارغا سېۋەت - سېۋەتتە ئالتۇن ئىنائام قىلىنىپ، تامغا ۋە تامغا بېغى تەقدىم قىلىندى، كېيىن تەسلىم بولغانلار گېلىدىن بوغۇلۇپ، ئوردىنىڭ شىمالىدىكى راۋاق ئاستىدا ئۆلتۇرۇلدى. مۇنبەت يەرلەردە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىندى، مۇھىم يوللاردا بېكەتلەر قۇرۇلدى. خەت - ئالاقە توشۇيدىغان ئات - ھارۋىلار يىل بويى ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇردى، سودىگەر يات قوۋملار ھەر كۈنى قورۇلدا سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇردى. كېيىن گەن يىڭ سۇرىيىگە قەدەر باردى، ئارىساكلاردىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا يۈزلىنىپ يىراقتىن داكچىنغا نەزەر سالدى. خەن سۇلالىسىنىڭ كىشىلىرى يۇمېن (قاشقۇۋۇق)، ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىدىن 40 نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىگە باردى. ئۇلار بۇ جايلارنىڭ ئۆزىگە - ئادەتتى، خەلقىنىڭ ئەھۋالى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ياخشى - يامان تەرەپلىرى، بۇ يەرلەردىن چىقىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۇرى ۋە دەرىجىسى، تاغ - دەريالىرىنىڭ مەنبەسى، مەۋسۇملەرنىڭ ئىسسىق - سوغۇقلۇق

ئۆزگىرىشى، شۇنىڭدەك خەتەرلىك تاغلارغا باسقۇچمۇ باسقۇچ چىقىش، تار يوللار ئارقىلىق چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈش، ئارغامچىلار ئارقىلىق تىك قىيالاردىن ئۆتۈش، چەكسىز قۇملۇقلاردىن ئۆتۈش ھەمدە بەدەن قىزىتىش، باش ئاغرىش، شامال ئاپىتى، جان ئالار ئۆتكەل قاتارلىق خەتەرلىك رايونلارنىڭ تۇرلۇك ئەھۋاللىرى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇشتى ۋە ھەقىقىي ئەھۋال ئۇستىدە ئىزدەندى. بۇ چاغدا بۇددا تەلىماتى ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ گۈللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىككى خەن دەۋرىدىكى تەزكىرىلەردە بۇ ھەقتە ھېچقانداق خاتىرە يېزىلمىغان. جاڭ چيەن بۇ يەرلەردە قاتتىق نەم ئىسسىق بولىدىغانلىقى، لەشكەرلەرنىڭ پىتىلارغا مىنىپ جەڭ قىلىدىغانلىقىنىلا بايان قىلغان. بەن يۇڭ ھىندىلارنىڭ بۇددا ئەھكاملىرىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى، جانلىقلارنى ئۆلتۈرمەيدىغانلىقى ۋە ئورۇش قىلمايدىغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ نوم ـ سۈترىلارغا كامىل ئىكەنلىكى، سېھىرگەرلىككە ئۇستىلىقى، كىشىلەرنى ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىشقا ئۈندەپ، ئۇلارنى مەرىپەتكە باشلايدىغانلىقى توغرىسىدا ھېچ نەرسە دېمىگەن. مېنىڭ كېينىكى كىشىلەردىن ئاڭلىشىمچە، بۇ دۆلەت خەن سۇلالىسىدىنمۇ باي ئىكەن، پۇل بويى ئىقلىمى ئىللىق بولۇپ، دانىشمەن ۋە ساخاۋەتچىلەر چىقىدىغان جاي ئىكەن، بۇ ئەلدە ئىلاھنىڭ ئاجايىپ ـ غارايىپ مۆجىزاتلىرى بار بولۇپ، بۇ پانىي دۇنيادا ئۇلارنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، بۇددانىڭ تەسىرى ئىنتايىن زورىكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھېكمەت ـ مۆجىزىلىرى غايىبتىن بولىدىكەن. ھالبۇكى، جاڭ چيەن، بەن چاۋلارنىڭ بۇلاردىن ھېچ خەۋىرى بولمىغان، ئەجەبا، بۇددا ئەقىدىسىنىڭ ئامىتى كېتىپ ئۆزۈلۈپ قالغانلىقتىن، ئالەم قالايمىقانچىلىق دەۋرىگە كىرگەنمىدى؟ ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، نېمە ئۈچۈن بۇنداق بىمەنىلىك ۋە غەلىتىلىك يۈز بېرىدۇ؟ ! خەن

دەۋرىدىكى چۇ بېگى لىيۇ يىڭ تەنتەنىلىك ھالدا پەرھىز تۇتۇپ، بۇددىغا ئېتىقاد قىلىشنى باشلاپ بەردى، خەن خۇەندى بۇددا ھەيكىلىنى زىننەتلەپ، ئۇستىگە ئەقىشلىق كۇنلۇك سالدۇردى. بۇ سىزلىق نوم - سۇترىلارنىڭ مەنىلىرىنى تەرجىمە قىلىشنىڭ ئورنىغا، بۇددىنى ھەددىدىن زىيادە ئىلاھىيلاشتۇرۇۋەتكەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇددا نوملىرىدىكى غەيرىي ئوي - خىياللارنى ئۇنتۇپ، ئەپسانىيەتچىلىكنى تەرك ئېتىش دېگەن ئەقىدە ۋە ئۇنىڭ يوقمۇ ئەمەس - بارمۇ ئەمەس ئەپ قارىغان بىلەنمۇ، ھەممىسىنى ئۇنتۇشتىن ئىبارەت ئاساسىي مەقسىتىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىش، بۇ ئەملىيەتتە تەرىقەتچىلەرنىڭ كىتابىدا ئېيتىلغان سۆزلەر بىلەن بىر قېلىپتا ئەمەسمۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇددا مېھرىبانلىقنى ياخشى كۆرىدۇ، جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى ياماں كۆرىدۇ، ياماں ئادەملەرنى يوقتىمپ، ياخشىلارنى ھۆرمەت قىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن دانىشمەنلەرنىڭ كۆپچىلىكى بۇددا ئەقىدىلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. لېكىن بۇددا ئەقىدىلىرىدە بەزى ئەھۋاللار زادىلا ئەقىلگە سىغمايدىغان دەرىجىدە كۆپتۇرۇلۇۋېتىدۇ، ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار تەرغىپ قىلىنىدۇ. زۇ يەننىڭ ئاسمان ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلىرى (118) نىڭ ۋە جۇاڭ جۇنىڭ قۇلۇلە مۇڭگۈزى توغرىسىدىكى مەسەللىرى (119) نىڭ مۇبالىغىلەشتۇرۇش دەرىجىسىمۇ بۇددا نوملىرىنىڭ تۆمەندىن بىرىگە يەتمەيدۇ. يەنە روھنىڭ يوقالمايدىغانلىقى، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنىڭ ئالمىشىپ تۇرىدىغانلىقىنى خۇددى كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئالمىشىپ تۇرىدىغانلىقىغا ئوخشاش دەپ تەرغىپ قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىلىملىك ئادەملەر بۇنىڭغا نىسبەتەن شۈبھىدە بولىدۇ. ئەسلىدە ئاددىي پۇقرالارنى مەرىپەتكە يېتەكلەشتە مۇقىم قائىدە - مىزان يوق، تاشقى مۇھىتقا ماسلىشىش جەھەتتىمۇ ھەر كىمنىڭ ئۆز ئالدىغا ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچىلىرى بولىدۇ. ئۇنداق ئاجايىپ - غارايىپ

قاراشلارنى تاشلاپ، پەقەت ئوخشاش نەتىجىگە ئىگە بولالىسىلا ئۇ ھالدا چوڭ يولدىن چىقىپ كەتمىگەنلىك بولىدۇ.

مۇئەررىخنىڭ مەدھىيىسى: يىراق غەرپتىكى يات قوۋۇملار ئالەمنىڭ چەت - ياقىسىدا ياشايدۇ. ئۇ يەردىن قىممەتلىك، چىرايلىق نەرسىلەر چىقىدۇ، ئادەملىرى ئوسال، سوخنىپەز كېلىدۇ. ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئەدەب - قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلمايدۇ ھەمدە ئۇ يەردە ئەۋلىيالارنىڭ كىتابلىرى بولمايدۇ. ئەگەر ھىدايەت بىلەن تەسىرلەندۇرۇلمىسە، ئۇلار ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىماي، ئۆز مەيلىچە ئىش قىلىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە»، 10 - توم، 2909 — 2934 - بەتلەر).

---

① ئەلچى چېرىكچىبەگ (使者校尉) ئەمەل نامى. بۇگۇر ۋە چېدىردا تۇرۇشلۇق تېرىقچىلار قوشۇنىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. ئېرشى سانغۇن لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۇرۇشى قىلىپ قايتقاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرۇش ئۈچۈن پات - پات ئەلچى ئەۋەتىپ تۇراتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئەلچىلىرىمۇ بارا - بارا كۆپەيدى. شۇڭا بۇگۇر ۋە چېدىردا تېرىقچى لەشكەرلەر تۇرغۇزۇلۇپ، ئۇلار تېرىغان ئاشلىق بىلەن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئەلچىلەر تەمىنلىنەتتى.
(«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، 5438 - بەت).

② باش قورۇقچىبەگنىڭ ۋەزىپىسى ئەلچى چېرىكچىبەگنىڭ ۋەزىپىسىگە ئوخشىمايتتى. «كېيىنكى خەننامە. خەن مىڭدى ھەققىدە خاتىرىسى» نىڭ ئىزاھلىرىغا قاراڭ:

③ ئالدى قوش بەگلىكى (车师前王庭) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى يارغول (交河) ئىدى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 3013 ـ بەت) .

④ 55 بەگلىكىگە بۆلۈنۈپ كەتتى — قوش بەگلىكى ئالدى قوش بەگلىكى ۋە ئارقا قوش بەگلىكىگە، ئارقا قوش بەگلىكى يەنە بارسكۆل بەگلىكى ۋە ئارقا بارسكۆل بەگلىكى، بىلو بەگلىكى ۋە ئارقا بىلو بەگلىكى، شەرقىي ۋە غەربىي جۇمىي بەگلىكلىرى قاتارلىق بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئىزاھچى جۇشۇچاڭنىڭ ئېيتىشىچە، بۇلارنى باش قورۇقچىبەگ بۆلگەن.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3227 ـ بەت) .

⑤ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەگ ـ تۆرىلەرگە بېرىلگەن تامغا ئۇسۇلىغا «مۆھۈر» (玺) ، بەگ ـ تۆرىدىن تۆۋەن ئەمەلدارلارغا بېرىلگەن تامغا ئۇسۇلىغا «تامغا» (章) دېگەن خەت ئويۇلاتتى. ھون تەڭرىقۇتىغىمۇ «مۆھۈر» (玺) دېگەن خەن ئويۇلغان تامغا بېرىلەتتى. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ھون تەڭرىقۇتىدىن ئىلگىرىكى «مۆھۈر» (玺) دېگەن خەت ئويۇلغان تامغىنى تارتىۋېلىپ، «تامغا» (章) دېگەن خەت ئويۇلغان تامغىنى بەردى. شۇڭا ھونلار ۋاڭ ماڭ بىلەن يامانلىشىپ كەتتى. غەربىي يۇرتتىكى خانلىق — بەگلىكلەرمۇ ۋاڭ ماڭ بىلەن باردى ـ كەلدى قىلمايدىغان بولۇپ قالدى: «خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالا.

⑥ ئەندىرە بەگلىكى (国宛小) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت شەھەر دۆلىتى. ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاچاڭ (阿羌) ۋە كۇرەملىك (克勒米库拉) ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 884 ـ بەت) .

⑦ نىيە بەگلىكى (国绝精) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى نىيە دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر) .

⑧ يول ئارىش بەگلىكى (戎卢国) ھازىرقى نىيە ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە كىرىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر) .
⑨ چەرچەن بەگلىكى (且末国) ئورنى ھازىرقى چەرچەن ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.
(«غەربىي يۇرت يەر نامليرى» ، 19 ـ بەت) .
⑩ پىشامشان بەگلىكى (鄯善国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چاقىلىق ناھىيىسىدە بولۇپ، قۇمۇققا جايلاشقان.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر) .
⑪ كۇرلى بەگلىكى (渠勒国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى لوپ ناھىيىسىدە، خەن سۇلالىسىدىن كېيىن چۆللۈشۈپ كەتكەن.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 1840 ـ بەت) .
⑫ گۇما بەگلىكى (皮山国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇما ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامليرى» ، 30 ـ بەت) .
⑬ يولئىچى بەگلىكى (郁立师国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جىمسار ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر) .
⑭ چانبالىق بەگلىكى (单桓国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر) .
⑮ يۇلغۇنتېرەك بەگلىكى (狐胡国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇلغۇنتېرەك دېگەن جايدا.
(«سىخەي» ، 1876 ـ بەت) .
⑯ ئوتانزىل بەگلىكى (乌贪訾禽国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ماناس ناھىيىسىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى» 5528 ـ بەت).

⑰ يۇڭپىڭ يىللىرى م. 65 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 8 ـ يىلى) نى كۆرسىتىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. جىڭ جۇڭ تەزكىرىسى» گە قارالسۇن).

⑱ تېرىقچىلىق كاھىبگى (宜禾都尉) ئەمەل نامى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چېگرا ۋىلايەتلىرىدە ھەربىي تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار، 农都尉 ياكى 农都尉典 دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4219 ـ بەت).

⑲ قۇتچۇر قورغىنى (高昌壁) يەنى ئىدىقۇت شەھىرى. ئۇرنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان شەھىرىنىڭ 40 كىلومېتر شەرقىدىكى قارا خوجا يېزىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 2044 ـ بەت).

⑳ تىركەكچى بەگ (戊部侯) قورۇل چېرىكچىسى قارىمىقىدىكى ئەمەلدار.

(مۇھەررىردىن).

㉑ ئارقا قوش قەلئەسى (车师后部候城) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئارقا قوش قەلئە بېگى (车师后城长) قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۇرۇشى ئۇچۇن قەلئە سېلىنغان. تىركەكچىبەگ تۇرىدىغان ئارقا قوش قەلئەسى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئارقا قوش قەلئە بەگلىكىدۇر. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 5537 ـ بەت؛ «كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3229 ـ بەت).

㉒ بۇ يەردە دېيىلگەن غەربىي دېڭىز ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنى كۆرسىتىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3229 ـ بەت).

㉓ «تاغ ـ ئېقىنلار ئىزىمى» (山海经) جۇغراپىيە ھەققىدىكى

قەدىمكى ئەسەر. ئۇنىڭدا تاغ ـ دەريا، يول، مىللەت، مەھسۇلات، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر، تىبابەتچىلىك توغرىسىدىكى بىلىملەر بايان قىلىنغان بولۇپ، ئىلمىزنىڭ تارىخ، جۇغراپىيە، مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت، قاتناش ۋە رىۋايەت ـ ئەپسانىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش ئەھمىيىتىگە ئىگە.

(«سىخەي»، 1796 ـ يىل).

㉔ يارەمچى چېرىكچى (副校尉) غەربىي يۇرتنى ھۇجۇمدىن قىلغۇچى يارەمچى چېرىكچى (护西城副校尉) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگىنىڭ يارەمچىسى.

(«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 38 ـ بەت).

㉕ ياڭگۇەن قوۋۇقى (阳关) ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 130 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە. «جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى لۇغىتى»، 961 ـ بەت).

㉖ چىنخەي كۆلى (秦海) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى باغراش (بوستان) كۆلى.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 52 — 53 ـ بەتلەر).

㉗ م. ب. 200 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ 7 ـ يىلى) قىشتا خەن گاۋدى شەخسەن ئۆزى 320 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن خەن شىنغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن تۇڭدى (ھازىرقى سەنشى ئۇلكىسى چىنشىيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دېگەن جايغا بارماقچى بولغان. قوشۇن پىڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندا، ھون تەخرىقوتى باتۇرنىڭ 400 مىڭ خىللانغان لەشكىرى تەرىپىدىن بەيدىڭ تېغىدا مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، يەتتە كۈندىن كېيىن ئاندىن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقالىغان. «خەننامە. خەن گاۋدى ھەققىدە خاتىرە» گە قارالسۇن.

㉘ لاڭۋاڭ تېغى (山望狼) قەدىمكى تاغ نامى. ھون ئىلىدە بولۇپ، ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

㉙ لۇشەن تېغى (卢山) هون ئېلىدىكى بىر تاغ، ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن).

㉚ جەنۇبىي چياڭلار (南羌) خۇاڭجۇڭ رايونى ۋە چىلەن تېغىدا ياشايدىغان چياڭلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3232 ـ بەت).

㉛ «نەزمىنامە. مۇناجات» تا شۇنداق دېيىلىدۇ: «ئىلگىرى تەڭرىدىن يارلىق ئالغان خان ـ بەگلەر خۇددى جۇ شياۋگۇڭدەك ھەر كۈنى زېمىنىنى 100 چاقىرىمچە كېڭەيتىدىكەن. ھازىرچۇ؟ بۇنىڭ ئەكسىچە، ھەر كۈنى 100 چاقىرىم زېمىننى قولدىن كەتكۈزىدىكەن».
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3233 ـ بەت).

㉜ ئاسىيۇ (乌孙) قەدىمكى قوۋۇم. دەسلەپتە تەڭرى تاغلىرى بىلەن دۇنخۇاڭ ئارىلىقىدا ياشىغان. م. ن. 161 ـ يىلى غەربكە كۆچۈپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا بېرىپ، ئۇلۇغ توخرىيلارنى قوغلاپ چىقارغان ۋە شۇ يەردە ئاسىيۇ بەگلىكىنى قۇرغان. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

㉝ كۆكئارت (葱领) ھازىرقى پامىر ئېگىزلىكى، كۇئېنلۇن تېغى ۋە قارا قۇرۇم تېغىنىڭ غەربىي قىسمى قەدىمكى زاماندا شۇنداق ئاتىلاتتى.
(«سىخەي» ، 1374 ـ بەت).

㉞ م. 91 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 3 ـ يىلى) قىشتا غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگلىك، قورۇل چېرىكچىسىلىك ئەمىلى قايتىدىن تەسىس قىلىنىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تېرىقچىلىق ئىشلىرى يەنە يولغا قويۇلغانىدى. «كېيىنكى خەننامە. خەن خېدى ھەققىدە خاتىرە» گە قاراڭ.

㉟ يۇڭشىڭ (永兴) يىلنامى. خەن خۇەندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 153 ـ 154 ـ يىللىرى مەزگىلى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» ، 87 ـ بەت).

㊱ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

㊲ بۇ يەردە جەنۇبتىكى قۇرۇم تاغلىرى، شىمالدىكى تەڭرىتاغلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3234 ـ بەت).

㊳ تارىم دەرياسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3234 ـ بەت).

㊴ جۇڭنەن تېغى (终南山) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي»، 2661 ـ بەت).

㊵ پامىر دەرياسى (葱岭河) پامىر دەرياسى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى دەريادىن ئىبارەت بولۇپ، جەنۇبىي دەريا يەكەن دەرياسىنى، شىمالىي دەريا قەشقەر دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى دەريا مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە قوشۇلۇپ، داۋاملىق شەرققە قاراپ ئېقىپ، خوتەن دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 5433 ـ بەت).

㊶ بۇ يەردە خوتەن دەرياسى كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ، بۇ دەريا يۇرۇڭقاش ۋە قاراقاش دەريالىرىدىن ھاسىل بولغان. يۇرۇڭقاش دەرياسى كۆئېنلۇن تاغلىرىدىكى نايزاقان تېغىدىن باشلىنىدۇ؛ قارىقاش دەرياسى بولسا، كۆئېنلۇن تاغلىرىدىكى كامپاس تېغىدىن باشلىنىدۇ. ئىككىسى خوتەننىڭ شىمالىدا قوشۇلۇپ، خوتەن دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

(«سىخەي»، 3985 ـ بەت).

㊷ پىشامشان كۆلى (海薄昌) لوپنۇر كۆلى. خەنزۇچە مەنبەلەردە تۇزكۆل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي»، 139 ـ بەت).

㊸ يۇمبەن قوۋۇقى (قاشقوۋۇق) ھازىرقى سىرتان كۆلى (海尔腾色) نىڭ شەرقىدە. سىرتان كۆلى بىلەن لوپنۇر كۆلىنىڭ

ئارىلىقى 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ.
(«كېينكى خەننامە يېشىملىرى»، 3234 ـ بەت).

㊹ پەرغانە (大宛) غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى بەگلىكلەردىن بىرى. ھازىرقى ئۆزبېكستاننىڭ پەرغانە ئويمانلىقىغا جايلاشقان. مەركىزى كاسان (贵山) شەھىرى بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك 70 تىن ئوشۇق شەھىرى بار ئىدى. ئاھالىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى. ئۇزۇمى، بېدىسى ۋە ئاتلىرى مەشھۇر ئىدى.
(«سىخەي»، 1429 ـ بەت).

㊺ كانگىيە (康居) غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى خانلىق. شەرقىي ئاسىيۇ بىلەن، غەربىي ئائورسى بىلەن، جەنۇبىي ئۇلۇغ توخرىيلار بىلەن، شەرقىي جەنۇبى پەرغانە بىلەن چېگرىداش بولۇپ، تەخمىنەن ھازىرقى بالقاش كۆلى بىلەن ئارال دېڭىزى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.
(«سىخەي»، 1965 ـ بەت).

㊻ ئۇزۇن تېتىر بەگلىكى (拘弥国) ئوردىنى تەخمىنەن ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.
(تۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1212 ـ بەت).

㊼ ئۇزۇن تات شەھىرى (宁弥城) شەھەر خارابىسى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر).

㊽ ئۇدۇن بەگلىكى (于阗国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خوتەن ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.
(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلار»، 5453 ـ بەت).

㊾ غەربىي شەھەر (西城) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىدىكى يونتقان كەنتى بولۇشى مۇمكىن.
(«غەربىي يۇرت يېر ناملىرى»، 51 ـ بەت).

㊿ يولئېرىق بەگلىكى (西夜国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم

رايونى پوسكام ناهىيىسىنىڭ جەنۇبىغا 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 106 ـ بەت).

(51) «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «يولئېرىق خانلىقىدىن چاڭئەنگىچە 10 مىڭ 250 چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ يېزىلغان. چاڭئەندىن لوياڭغىچە 4000 چاقىرىم كەلمەيدۇ. شۇڭا ئارىلىق خاتا دېيىلگەن بولۇشى مۇمكىن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

(52) كۆكيار بەگلىكى (子合国) هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەركەن ناهىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 300 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە. هازىر قاغىلىق ناهىيىسىگە تەۋە.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3239 ـ بەت).

(53) قوجان قورغىنى (呼鞬谷) پامىر تاغلىرى ئارىسىدىكى بىر جاينىڭ نامى بولۇپ، ئېنىق ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن).

(54) دېرو بەگلىكى (德若国) تاشقورغان بەگلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناهىيىسى تەۋەسىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 65 — 66 ـ بەتلەر).

(55) لاداق بەگلىكى (乌托国) هازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بەدەخشان رايونىدا.
(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاهلىرى»، 5456 ـ بەت).

(56) كەشمىر بەگلىكى هازىرقى ئافغانىستان دېموكراتىك جۇمهۇرىيىتىدىكى كابۇل دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە كەشمىر ئەتراپلىرى.
(«سىخەي»، 3860 ـ بەت).

(57) بەلۇجىستان بەگلىكى (乌山离国) هازىرقى پاكىستان ئىسلام جۇمهۇرىيىتىنىڭ غەربىدىكى بەلۇجىستان.
(«كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، 3240 ـ بەت).

㊽ سۇرىيە بەگلىكى (叙利亚国) ھازىرقى ئىراق جۇمھۇرىيىتىدە. («سىخەي» ، 1912 ـ بەت) .

㊾ غەربىي دېڭىز (西海) پارس قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ. (مۇھەررىردىن) .

㊿ ئارساك بەگلىكى (安息国) ئەسلىدە ئىراننىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسى بولۇپ، كېيىن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئىمپېرىيىسىگە قارىغان. م. ب. 249 — 247 ـ يىللىرى مۇستەقىل بولۇپ، ئارساكىس I خان بولغان. م. ب. I ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پۈتۈن ئىران ئېگىزلىكى ۋە ماۋەرەئۇننەھرنى ئۆزىگە قارىتىقان. («سىخەي» ، 2291 ـ بەت) .

(61) ئاقباتانا شەھىرى (和棣城) ھازىرقى ئىراندىكى خامادان شەھىرى بولسا كېرەك. («غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 2 ـ بەت) .

(62) مەرۋى شەھىرى (木鹿城) ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مەرۋى بولسا كېرەك. («غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 65 ـ بەت) :

(63) بۇ يەردە دېيىلگەن چوڭ دېڭىز پارس قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ. (مۇھەررىردىن) .

(64) ئامان بەگلىكى (阿曼国) ھازىرقى ئەرەبىستان جۇمھۇرىيىتى بولسا كېرەك. («غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 65 ـ بەت) .

(65) كېتسفون دۆلىتى (斯宾国) ھازىرقى ئىراق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى باغداد شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە دەجلە دەرياسىنىڭ شەرقىدە. («غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 55 ـ بەت) .

(66) ھېرات دۆلىتى (于罗国) ھازىرقى ئىراق جۇمھۇرىيىتىدىكى ناجاق دېگەن جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 33 ـ بەت).

⑰ داكچىن (大秦) قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسى. (مۇھەررىردىن).

⑱ بۇ يەردە دېيىلگەن چوڭ دېڭىز ئوتتۇرا دېڭىزنى كۆرسىتىدۇ. (مۇھەررىردىن).

⑲ ھون ۋە غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى چىن، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەرنى چىنلىقلار دەپ ئاتايتتى. «خەننامە. لى گۇاڭلىنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالا.

⑳ ئالتۇن پاراشوكى (黄金涂) قىممەتلىك بۇيۇملارغا سۈركەپ زىننەتلەشكە ئىشلىتىدىغان بۇيۇم. (تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 3157 ـ بەت).

㉑ رىنەن ۋىلايىتى (日南郡) م. ب. 111 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى ۋېيتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شىجۇەن (ھازىرقى ۋېيتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىدىكى كۋاڭچى ۋە كەنلۇ دەريالىرى قوشۇلىدىغان جايدا). («سىخەي»، 3133 ـ بەت).

㉒ ئوكسۇس دەرياسى (弱水) خەنزۇچە خەت مەنىسى بويىچە «ئاجىز ئېقىن» دېگەنلىك بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ دەريادا قۇشلارنىڭ پەرسىز سۈ يۈزىدە لەيلەپ تۇرالماي چۆكۈپ كېتەرمىش. (مۇھەررىردىن).

㉓ ئۇماي (西王母) رىۋايەتلەردىكى ئىلاھ. (مۇھەررىردىن).

㉔ بەلخ شەھىرى (蓝氏城) ھازىرقى ئافغانىستان دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى مازارى شەرىف شەھىرىنىڭ غەربىدىكى بەلخ شەھىرى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 9 ـ بەت).

⑮ ۋاخان (休密) ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ۋاخان ئۆلكىسى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 103 ـ بەت).

⑯ سياماكا (双靡) ھازىرقى پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى ماستۇج شەھىرى بولۇشى مۇمكىن.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 90 ـ بەت).

⑰ كۆشان (贵霜) ھازىرقى پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى ماسۇج شەھىرىنىڭ غەربىدىن 60 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 5477 ـ بەت).

⑱ پارۋان ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ كابۇل شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى پارۋان شەھىرى مەركەز قىلىنغان جايلار.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 74 ـ بەت).

⑲ دۇمى (都密) ئۇلۇق توخرىيلار قۇرغان يابغۇلۇقلارنىڭ بىرى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

⑳ يابغۇ (翕侯) دەرىجىسى خەن سۇلالىسىدىكى سانغۇن بىلەن ئوخشاش بولغان ئەمەلدار.

(«خەننامە. جالۇ چىيەننىڭ تەرجىمھالى»، 4216 ـ بەت).

㉑ پۇدا (濮达) خەنزۇچە مەنبەلەردە يەنە (桃拔) دەپمۇ يېزىلىدۇ. غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى خانلىق. ئورنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى كابۇل ئەتراپىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3248 ـ بەت).

㉒ كابۇل بەگلىكى (高附国) ئورنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدا، مەركىزى كابۇل (ھازىرقى كابۇل شەھىرى).

(«سىخەي»، 4680 ـ بەت).

㉝ ئەنەتكەك بەگلىكى (天竺国) ھازىرقى ھىندىستان جۇمھۇرىيىتى.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 35 ـ بەت) .
㉞ چۇ بەگلىكى (楚国) م. 41 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جيەنۇ 17 ـ يىلى) خەن گۇاڭۇدى ئوغلى لىيۇ يىڭ (刘英) نى چۇ بېگى قىلىپ تەينىلىدى. چۇ بەگلىكىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى تۇڭشيەن ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە. يېڭىنىڭ تەرجىمھالى» ، 1523 ـ بەت) ؛ جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» ، 1026 ـ بەت) .
㉟ لاۋزى (老子) كۆشيەن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇيى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) ناھىيىسىدىن. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر، تەرىقەتچىلەر تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى.
(«سىخەي» ، 2827 ـ بەت) .
㊱ كولاب بەگلىكى (东离) ئورنى ھازىرقى ھىندىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى كورومانىل دەريا‌سى بويلىرىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 21 ـ بەت) .
㊲ سۇغدىيانا بەگلىكى (粟弋国) ھازىرقى ئامۇ دەريا‌سى بىلەن سىر دەريا‌سى ئوتتۇرىسىدىكى زەرەپشان دەريا‌سى بويلىرىدا.
(«سىخەي» ، 4215 ـ بەت) .
㊳ ئائورسى بەگلىكى (奄蔡国) ئورنى ھازىرقى كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.
(تۇڭزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 721 ـ بەت) .
㊴ ئاقئوت (白草) شەكلى ئىتقوناق ئوتنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن ئىنچىكىرەك بولىدۇ. ئاپئاق پىشىدۇ، ئات، كالىلار يېيىشكە ئامراق كېلىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3251 ـ بەت) .
㊵ ياركەنت بەگلىكى (莎车国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونى يەكەن ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. جەنۇبىي يولنىڭ مۇھىم تۇگۈنى.

(«سىخەي»، 1346 ـ بەت).

(91) تاشقورغان بەگلىكى (蒲黎国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدە.

(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 94 ـ بەت).

(92) ئۇرى بەگلىكى (无雷国) ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بەدەخشان تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 5461 ـ بەت).

(93) تېيەنفېڭ (天风) يىلنامى. ۋاڭ مالڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ م. 16 — 19 ـ يىللىرى مەزگىلى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن).

(94) نائىببەگ (辅国侯) خانغا يارەملىشىدىغان بەگ. غەربىي يۇرتتىكى 22 خانلىقتا نائىببەگ تەسىس قىلىنغان.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 5445 ـ بەت).

(95) كۆنچى بەگلىكى (尉犁国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كورلا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي، باغراش كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر).

(96) سۇلى بەگلىكى (疏勒国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىشەھەر ناھىيىلىرى ۋە قەشقەر شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 45 ـ بەت).

(97) تىركەك ئەسىرلەشكەر (戊司马) تىركەك چېرىكچىسى قارىمىقىدىكى ئەمەلدار.

(مۇھەررىردىن).

⑱ ساۋكۆەن (曹宽) «ساۋ چۆەن ئابدىسى» دە: «ساۋچۆەن يۈمى ۋەزىرى ساۋفېڭنىڭ ئوغلى. ۋاپادار سۈپەتىدە غەربىي يۈرت تىركەك ئەمىر لەشكىرى بولۇپ تەيىنلىنىپ سۇلىغا يۈرۈش قىلغان» دەپ يېزىلغان. شۇڭا توغرىسى ساۋچۆەن (曹全).

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3261 ـ بەت) .

⑲ سەپەرباي بەگلىكى (尉头国) ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قاراچى دېگەن جايدا.

(«سىخەي» ، 1639 ـ بەت) .

(100) ئونسۇ بەگلىكى (温宿国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە.

(«غەربىي يۈرت يەر ناملىرى» ، 100 ـ بەت) .

(101) قۇم بەگلىكى (姑墨国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاقسۇ ناھىيىسى ۋە ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(«غەربىي يۈرت يەر ناملىرى» ، 2 ـ بەت) .

(102) كۇسەن بەگلىكى (龟兹国) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۇچا ناھىيىسى.

(«غەربىي يۈرت يەر ناملىرى» ، 55 ـ بەت) .

(103) كىنگىت بەگلىكى (كىنگىت 焉耆国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى» ، 5526 ـ بەت) .

(104) باغكرات شەھىرى (南河城) «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە « 城渠员 » دەپ يېزىلغان. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىدە.

(مۇھەررىردىن) .

(105) كۆل سۇيى (海水) باغراش كۆلىنىڭ سۇيىنىڭ كۆرسىتىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3262 ـ بەت) .

(106) دەريا — قارا شەھەر دەريالسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەريا قارا شەھەرنى ئايلىنىپ ئېقىپ، ئاخىرى باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3262 ـ بەت) .

(107) چۆقو بەگلىكى (危须国) هازىرقى باغراش كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالدا بولۇشى مۇمكىن.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاهلىرى» ، 5562 ـ بەت) .

(108) قورۇق تاغ بەگلىكى (山国) خەنزۇچە مەنبەلەردە يەنە (国山墨) دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئۇرنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قۇرۇغ تاغنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 65 — 66 ـ بەتلەر) .

(109) هونلار، چياڭلار، غەربىي يۇرتتىكى هەرقايسى بەگلىكلەر ۋە باشقا قوۋملار خەن سۇلالىسى پايتەختى لوياڭدا مېهمانخانىلار سېلىپ ئۆز ئادەملىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3262 ـ بەت) .

(110) بارسكۆل بەگلىكى (国类薄) ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بارىكۆل ناهىيىسىدە.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاهلىرى» ، 5531 ـ بەت) .

(111) شەرقىي جۇمى بەگلىكى (国弥且东) ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى سانجى ناهىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولسا كېرەك.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر) .

(112) ئارقا قوش بەگلىكى (国车师后) ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جىمسار ناهىيىسىدە.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاهلىرى» ، 5536 ـ بەت) .

(113) ئۇتۇ قورغىنى (务涂谷) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جىمسار ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئىچىدە.
(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى» ، 5536 ـ بەت) .

(114) بىلۇ بەگلىكى (卑陆国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى فۇكاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە بولغان بولۇشى مۇمكىن.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» 2 ـ دەپتەر، 37 — 38 ـ بەتلەر) .

(115) ياۋلارنى تارمار قىلغۇچى بەگ (破虏侯) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۈرتتىكى ھون ئېلىگە يېقىن بولغان بەگلىكلەردە ھونلارغا زەربە بەرگۈچى بەگ ئەمەلى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ نامدىكى ئەمەلدار ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. بۇ يەردە دېيىلگەن ياۋلارنى تارمار قىلغۇچى بەگ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارغا زەربە بەرگۈچى بەگنى كۆرسىتىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3265 ـ بەت) .

(116) ئارقا قوش ئەمىر لەشكىرى (后部司马) تىركەك چېرىكچى قارىمىقىدا تىركەك ئەمىرلەشكىرى بولاتتى. خەن خېدى دەۋرىدە ئارقا قوش خانلىقىمۇ تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى ئەمىلى تەسىس قىلىنغانىدى.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3265 ـ بەت) .

(117) چاۋۇل جىلغىسى (昌吾陆谷) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى بوغدا تاغلىرىدا.
(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى» ، 111 ـ بەت) .

(118) زۇ يەنىڭ ئاسمان جىسىملىرى ھادىسىسى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلىرى (邹衍谈天之辩) زۇ يەن پېغىلىق دەۋرىدە ئۆتكەن مۇنەججىم بولۇپ، چى بەگلىكىنىڭ لىنزى دېگەن يېرىدىن. ئۇ مېتال، ياغاچ، سۇ، ئوت، تۇپراقلارنىڭ بىر ـ بىرىنى تەقەززا ۋە مۇستەسناقىلىش ھەققىدىكى تەلىماتلىرى بىلەن بەگ ـ خانلارنىڭ تەقدىرىنى مۆلچەرلەيدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئاسترونومىيە ھادىسىلىرىگە ئائىت

ئەسەرلەردۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. مېڭ كې تەزكىرىسى» دىن).

(119) جۇاڭ جۇنىڭ قۇلۇلە مۇڭگۇزى توغرىسىدىكى مەسەللىرى (庄周蜗角之论) جۇاڭ جۇ يېغىلىق دەۋرىدە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تولىسى مەسەل بولۇپ، لاۋزىنىڭ تەلىماتلىرىغا ماس كېلىدۇ. كۆڭزى تەلىماتىغا قارشى چىقىدۇ. ئۇ بىر مەسىلىسىدە: «قۇلۇلىنىڭ سول مۇڭگۇزىدە دۆلەت قۇرغانلار چۇ ئۇرۇقىسى، ئوڭ مۇڭگۇزىدە دۆلەت قۇرغانلار مەن ئۇرۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار زېمىن تالىشىش ئۈچۈن سوقۇشقاندا بىرنەچچە تۈمەن ئادەم ئۆلىدۇ. يەڭگەنلەر يېڭىلگەنلەرنى 15 كۈن قوغلاپ زەربە بېرىپ ئاندىن قايتىدۇ» دېيىلگەن، («تارىخىي خاتىرىلەر. جۇاڭ جۇ تەزكىرىسى»، «كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3269 ـ بەت).

جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە

جەنۇبىي ھونلارنىڭ شىلوشجۇت تەخرىقۇتى بى قوغشار تەخرىقۇتنىڭ نەۋرىسى، ئۇچلارۇت تەخرىقۇتنىڭ ئوغلى ئىدى. قوغشار تەخرىقۇتتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى نۆۋەت بويىچە تەخرىقۇت بولدى. تەخرىقۇت بىنىڭ تاغىسى قۇتتەرش تالانوتى تەخرىقۇت يۇ دەۋرىگە كەلگەندە، بى ئوڭ ئوكەن باتسقان بولۇپ تەينىلىنىپ ھونلارنىڭ جەنۇبتىكى ئاھالىلىرىنى ۋە ئوغانلارنى باشقۇردى.

جىەز ۋۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى پېڭ چۇڭ① يۇياڭدا ئىسيان كۆتۈردى، قۇتتەرش تالانوتى تەخرىقۇت يۇ پېڭ چۇڭ بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ، لۇفاڭنى ئۇنىڭغا ۋاقىتلىق بەگ قىلىپ، ۋۇيۇەندە تۇرغۇزدى. خەن گۇاڭۇدى تېخى ئەمدىلا تەختكە چىقىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى تىنچلاندۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن چەت ئەل بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا چولىسى تەگمىگەنىدى. م. 30 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىەنۇۋ 6 - يىلى) غا كەلگەندە، ئاندىن ئەدەمبەگ لىيۇسانى ھونلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، ھونلارمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات يوللىدى. خەن سۇلالىسى بۇنىڭغا جاۋابەن يەنە ئەمىر نۆكەر خەن تۇڭنى ئەۋەتىپ، ئالتۇن، يىپەك - تاۋار تەقدىم

قىلىپ ئىلگىرىكى دوستانە مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈردى. لېكىن قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت يۇ ئىنتايىن تەكەببۇر ئىدى، ئۇ ئۆزىنى باتۇر تەڭرىقۇتقا سېلىشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە تەكەببۇرلۇق قىلىپ نۇرغۇن يولسىز سۆزلەرنى قىلغان بولسىمۇ، خەن گۇاڭۇدى ئۇنىڭغا يەنە بۇرۇنقىدەكلا كەڭچىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلدى. دەسلەپ، ئىككى تەرەپ ئەلچىلىرى بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇردى، لېكىن ھونلار لۇفاڭ بىلەن بىرلىشىپ شىمالىي چېگرىغا بىرقانچە قېتىم تاجاۋۇز قىلدى. م. 33 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 9 - يىلى) باش ئەمىر لەشكەر ۋۇخەن ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، بىر يىل سوقۇشۇپ غەلبە قىلالمىدى. ئەكسىچە ھونلار تېخىمۇ كۈچىيىپ، بۇلاڭ - تالاڭچىلىقى بارغانسېرى يامانلىشىپ كەتتى. م. 37 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 13 - يىلى) يەنە خېدۇڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى، ئايماق - ۋىلايەت سپاھ - بەگلىرى ئۇلارنى توسۇيالمىدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى يۈجۇ، ئىچجۇ ئايماقلىرىدىكى چېگرا ئاھالىلىرىنى ئاستا - ئاستا چاڭشەن ۋە جۇيۇڭ قوۋۇقلىرىنىڭ شەرقىغە كۆچۈردى. ھونلارنىڭ چەپ ئوق قوۋۇملىرى بولسا، سەددىچىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ كىرىۋالدى. ئوردا ئىنتايىن ئەنسىرەپ، بىرنەچچە مىڭ لەشكەر ئەۋەتىپ چېگرا ۋىلايەتلەردىكى قوشۇننى كۈچەيتتى. قورغان ۋە قاراۋۇلخانىلارنى سېلىپ، تۈرلارنى كۈچەيتتى. ھونلار خەن سۇلالىسىنىڭ لۇفاڭنى تۈتۈپ بەرگۈچىلەرگە ئىنئام بەرمەكچى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، مال - بايلىق تەمەسىدە ئۇنى قايتىپ بېرىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشقا ئەۋەتتى، شۇ ئارقىلىق كۆپ ئىنئامغا ئېرىشمەكچى بولدى. لېكىن لۇفاڭ ھونلارنىڭ ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتماي، ئۆزلۈكىدىن ئەل بولۇپ تۆھپە كۆرسەتكەن بولۇۋالدى. قۇتئەرش

تالانوتى تەڭرىقۇت يۇمۇ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىشقا يۈزى چىدىماي، ئاخىر ئىنئامغا ئېرىشەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قاتتىق غەزەپلىنىپ، تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تاجاۋۇزچىلىق قىلدى. م. 44 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 20 ـ يىلى) شاڭداڭ، يۇفۇفېڭ، تيەنشۇي قاتارلىق جايلارغىچە بېسىپ كىردى. م. 45 ـ يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 21 ـ يىلى) يەنە شاڭگۇ ۋىلايىتى ۋە جۇڭشەن بەگلىكىگە باستۇرۇپ كىرىپ، نۇرغۇن ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تالان ـ تاراج قىلدى، شىمالىي چېگرىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ لەشكەر ۋە پۇقرالىرىغا زادىلا خاتىرجەملىك بولمىدى.

ئەينى چاغدا، تەرتىپ بويىچە قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت يۇنىڭ ئىنىسى ئوڭ قول قان ئىتجىرياس چەپ قول بىلىكقانلىققا كۆتۈرۈلۈشى كېرەك ئىدى. چەپ قول بىلىكقان تەڭرىقۇتنىڭ تەخت ۋارىسى بولاتتى. قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت ئورنىنى ئۆز ئوغلىغا بېرىش ئۈچۈن ئىتجىرياسنى ئۆلتۈردى. ئىتجىرياس ۋاڭ جاۋجۇننىڭ ئوغلى ئىدى. ۋاڭ جاۋجۇن يەنە بىر ئىسمى ۋاڭ چياڭ بولۇپ، نەنجۇن② ۋىلايىتى زىگۇي③ ناھىيىسىدىن. خەن يۈەندىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا، ۋاڭ جاۋجۇن مۆمىن پۇقرالار قىزى سۈپىتىدە ئوردىغا ئېلىپ كېلىنگەن. قوغشار تەڭرىقۇت ئوردىغا بەيئەت قىلىپ كەلگەندە، خەن يۈەندى ئۇنىڭغا بەش نەپەر ئوردا كېنىزىكىنى تەقدىم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. ۋاڭ جاۋجۇن ئوردىغا ئېلىپ كېلىنگىلى بىرنەچچە يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن خاننىڭ مۇھەببىتىگە مۇيەسسەر بولالمىغانلىقى ئۈچۈن ئىنتايىن غەمكىن ئىدى، شۇڭا يان ھەرەمخانا بېگى④ گە ھونلارغا بېرىش ئىلتىماسى سۇنغان. قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن خوشلىشىش زىياپىتىدە، خەن يۈەندى بەش نەپەر ئوردا كېنىزىكىنى چاقىرتىپ قوغشار تەڭرىقۇتقا كۆرسەتكەن. ۋاڭ جاۋجۇن چىرايلىق ياسانغان ھەم ئىنتايىن گۈزەل ئىدى. ئوردا

ئۇنىڭ گۈزەللىكى بىلەن شۇئان نۇرغا چۆمگەن. ئۆز ئورنىدا ئۇياقتىن بۇياقتا مېڭىپ تۇرغان بۇ گۈزەل قىزنىڭ نازاكىتى ئوردىدىكى پۈتكۈل ئادەمنى ھەيران قالدۇرغان. خەن يۈەندى ئۇنى كۆرۈپ ئىنتايىن ھەيران بولۇپ، ئۇنى ئېلىپ قېلىشنى ئويلىغان، لېكىن يالتىيۇېلىش تەس بولغاچقا ئۇ ئاخىر ھونلارغا تەقدىم قىلىنغان. ۋاڭ جاۋجۈن ئىككى ئوغۇل تۇغقان. قوغشار تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالدىنقى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى تياۋتاۋموگا تەختكە چىقىپ فۇجورۇت تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى، ۋاڭ جاۋجۈننى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇۋىدى، ۋاڭ جاۋجۈن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كېلىشنى ئىلتىماس قىلدى، خەن چېكىدى ئۇنىڭغا ھونلارنىڭ ئادىتى⑤ بويىچە ئىش كۆرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ فوجورۇتقا ئالچى بولدى.

بى ئىتجىرياسىنىڭ قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ، نارازىلىق بىلدۈرۈپ: «ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ ۋارىسلىق مەسىلىسىدىن ئېيتقاندا، رەت بويىچە ئوڭ قول قان⑥ تەختكە چىقىشى كېرەك؛ ئاتا ـ بالا ۋارىسلىقىدىن ئېيتقاندا، مەرھۇم ئۇچلارۇت تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى بولغان مەن تەختكە چىقىشىم كېرەك» دېدى. دېيىشنى دەپ قويۇپ دەككە ـ دۈككىدە قورقۇپ يۈردى، ئوردىنىڭ سالام ـ تەزىم مۇراسىملىرىغىمۇ كۆپ قاتناشمىدى. قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت يۇ ئۇنى ئالا كۆڭۈل بولۇپ قالدىمىكىن دەپ گۇمانلىنىپ، ئىككى قۇتبەگ⑦ نى ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇننى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتتى. م. 46 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇۋدىنىڭ جىيەنۇۋ 22 ـ يىلى) قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت يۇ ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى چەپ قول بىلىكقان ئوتاتخۇ تەڭرىقۇت بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇمۇ ئۆلدى، ئورنىغا ئىنىسى چەپ قول بىلىكقان⑧ پانۇ تەڭرىقۇت بولدى. بى تەڭرىقۇت بولالمىغانلىقى ئۈچۈن،

ئۇزۇنـدىن بۇيـان ئىنتايىن خـاپا بولۇپ يۈرەتتى. بۇ چاغدا هونلار ئېلىدە ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ۋە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يەردە بىر تالمۇ گـىياھ ئۈنمىدى، دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتتى، ئادەم ۋە چارۋىلار ئاچ قېلىپ ۋە كېسەل بولۇپ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ كەتتى. تەڭرىقۇت پانۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئۆزلـىرىنىڭ قىينىچىلىقتا قالغان پەيتتىن پايدىلىنىپ هۇجۇم قىلىـپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، يۈيانڭ ۋىلايىتىگە ئەلچـى ئەۋەتـىپ ئەپلىشىشنى تەلەپ قىلدى. خەن گۇاڭۇڭدىمۇ ئەمىر نۆكەر لى ماۋنى جاۋابەن ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. لېكىن بى م. 47 - يىلى (خەن گۇاڭۇڭدىنىڭ جىيەنۇڭ 23 - يىلـى) يوشۇرۇن هالدا خەنلىڭ گوخېڭنى هونلارنىڭ خەرىتىسىنى كۆتۈرۈپ شىخـى ۋىلايىتى ۋالىي مەھكىمىسىگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ بېقىنىـش تەلىپىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. ئىككى قۇتبەگ ئۇنىڭ مەقسىتىنى سەل سېزىپ قېلىپ، 5 - ئايدىكى ئەجدەربالىق⑨ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ يىغىلىشتا پانۇ تەڭرىقۇتقا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى ۋە ئۇكەن باتىسقانىنىڭ ئەزەلدىن يامانلىق قىلىش نىيىتى بار، ئەگەر ئۇ ئۇجۇقتۇرۇلمىسا، دۆلەتنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ دېدى. دەل شۇ چاغدا بىنىڭ ئىلىي ئەدلىيە قان پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ چېدىرى ئالدىدا تۇرۇپ بۇ گەپنى ئاڭلاپ قالدى - دە، دەرھال ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ بىگە خەۋەر يەتكۈزدى. بى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق قورقۇپ دەرھال ئۆزىگە قاراشلىق جەنۇبىي رايوندىكى سەككىز قەبىلىدىن 40 — 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، ئىككى قۇتبەگ قايتىپ كېلىشىگە ئۈلگۈرمەكچى بولۇپ تەييارلاندى. ئىككى قۇتبەگ قايتىپ كېلىپلا بىنىـڭ سۇيىقەستىنى سېزىپ قالدى - دە، يېنىك ئاتلىنىپ قېچىپ كەتتى ۋە پانۇ تەڭرىقۇتقا ئەھۋالنى ئېيتتى. تەڭرىقۇت پانۇ ئۇنىڭغا هۇجۇم قىلىش ئۈچۈن بىر تۈمەن چەۋەندازنى ئەۋەتتى، لېكىن ئۇلار

بىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھۆجۇم قىلىشقا پېتىنالماي چېكىنىپ كەتتى.

م. 48 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جيەنژۇ 24 - يىلى) باھاردا، سەككىز قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ بىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ، قوغشار تەڭرىقۇت دەپ ئاتىماقچى بولدى. ئۇنىڭ بوۋىسى قوغشار تەڭرىقۇت ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ ياردىمىدە بىخەتەرلىككە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن شۇ نامغا ۋارىسلىق قىلماقچى ئىدى. بى ۋۇيۇەن قورۇلى قوۋۇقىغا بېرىپ، مەڭگۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قالقىنى بولۇپ، شىمالىي ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن گۇاڭژۇدى ۋۇگۇەن ئەمىر نۆكىرى گېڭ گونىڭ مەسلىھىتى بويىچە بىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆردى. شۇ يىلى قىشتا، بى ئۆزىنى قوغشار تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى.

م. 49 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جيەنژۇ 25 - يىلى) باھاردا، قوغشار تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ ئىنىسى سول قول بىلىكقان مورنى 10 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پانۇنىڭ ئىنىسى ئۇكەن سول قول بىلىكقانغا ئۇشتۇمتۇت ھۆجۇم قىلىپ، ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. يەنە پانۇ تەڭرىقۇتقا بۇۋاستە قاراشلىق قوشۇننى يېڭىپ، جەمئىي 10 مىڭدىن كۆپ ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى ھەمدە 7000 تۈياق ئات، 10 مىڭ تۈياق قوي، كالا ئولجا قىلدى. شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى پانۇ قاتتىق چۆچۈپ، مىڭ چاقىرىملاپ يەرنى تاشلاپ چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك، خەن گۇاڭژۇدى بىرنەچچە كالا قوشۇلىدىغان جەڭ ھارۋىلىرىنى ياساتقان، ھارۋىنىڭ ئۈستىگە دۇشمەننى يىراقتىن كۆزىتىدىغان شەببە بېكىتىپ، ئۇلارنى چېگرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە شۇ ئارقىلىق ھونلاردىن مۇداپىئەلەنگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇنى كۆرگەن بەزىلەر مۇلاھىزە قىلىپ: «تەمسىللەردىكى خەن خانىنىڭ 9 - ئەۋلادى ۋاقتىغا

كەلگەندە، شىمالىي ھونلارنىڭ مىڭ چاقىرىملاپ يېرى تارتىۋېلىنىدۇ، دېگىنى مۇشۇ ئەمەسمۇ؟» دېيىشتى. دەرۋەقە، شۇ ۋاقىتتا خەن سۇلالىسى زېمىنى كېڭەيگەنىدى. شىمالىي ھونلارنىڭ ئۇكەن قۇتىبىگى ۋە ئوڭ قۇتىبىگى 30 مىڭدىن ئوشۇق قوۋمنى باشلاپ كېلىپ جەنۇبىي تەڭرىقۇتقا بېقىندى، جەنۇبىي ھون قوغشار تەڭرىقۇتى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىنى زىيارەت قىلدى، ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ تاشقى ۋەزىرى بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە ئۆز ئېلىنىڭ قىممەتباھا نەرسىلىرىنى تەقدىم قىلدى، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ نازارەت قىلىشى ۋە قوغدىشىنى، ئوغلىنى ئوردىغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىپ، ئىتتىپاقلىق توختىمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.

م. 50 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 26 ـ يىلى) ئەمىر نۆكەر دۆەن چېن بىلەن يارەمچى چېرىكچى ۋاڭ يۇ جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى. ئىككىيلەن تەڭرىقۇت ئوردىسى ئالدىدا تۇردى، بۇ ئوردا ۋۇيۇەن ۋىلايىتى غەربىدىكى چېگرا ـ قورۇلدىن 80 چاقىرىم كېلەتتى. قوغشار تەڭرىقۇت چىقىپ ئەلچىلەرنى قارشى ئالدى. ئەلچىلەر: «تەڭرىقۇت تىزلىنىپ تۇرۇپ خانىنىڭ يارلىقىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك» دېدى. تەڭرىقۇت بىردەم قاراپ تۇرۇپ قالدى، ئاندىن تىزلىنىپ يارلىقنى قوبۇل قىلدى. ئۇ تىزلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تىلماچ ئەلچىلەرگە: «تەڭرىقۇت يېڭىلا تەختكە چىقتى، ئەتراپتىكى ۋەزىر ـ ۋۇزرالاردىن خىجالەت بولۇۋاتىدۇ، ئەلچىلەرنىڭ ئۇنى كۆپچىلىكى ئالدىدا خىجىل قىلماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمىز» دېدى. قۇتبەگلەر تەڭرىقۇتنىڭ تىزلىنىپ قوللۇق بىلدۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ، كۆز يېشى قىلىشتى. ئەلچىلەر ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولۇپ قايتتى ۋە ئەھۋالنى خەن گۇاڭۇدىغا مەلۇم قىلدى. خەن گۇاڭۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتىنىڭ يۇنجۇڭ ۋىلايىتىگە كىرىپ ئورۇنلىشىغا رۇخسەت

قىلدى. قوغشار تەڭرىقۇت ئەلچى ئەۋەتىپ مەكتۇپ يوللاپ، ئىككى تۆگە، 10 ئالا ئات سوۋندى. شۇ يىلى يازدا، جەنۇبىي هون قوغشار تەڭرىقۇتى ئەسىر ئالغان شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئۇكەن چەپ قول بىلىكقان ئۆزىنىڭ قوۋملىرى ۋە جەنۇبىي رايوندىكى بەش قۇتبەگنىڭ قوشۇنلىرىدىن جەمئىي 30 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى باشلاپ، ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتتى، ئۇلار شىمالى هون تەڭرىقۇتى ئوردىسى⑩ غا 300 نەچچە چاقىرىم قالغاندا، كۆپچىلىك ئۇكەن چەپ قول بىلىكقانىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇلار ئۆزئارا سوقۇشۇپ، بەش قۇتبەگ ئۆلتۈرۈلدى، چەپ قول بىلىكقانمۇ ئاخىر ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قۇتبەگلەرنىڭ ئوغۇللىرى ئادەم توپلاپ ئۆز ئالدىغا قوغاندى. شۇ يىلى كۈزدە جەنۇبىي هون قوغشار تەڭرىقۇتى ئوغلىنى ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلدى ۋە مەكتۇپ يوللىدى. خەن گۇاڭۇۋدى يارلىق چۈشۈرۈپ جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتىغا تەلىپەك، كەمەر، كىيىم - كېچەك، ئالتۇن تامغا ۋە بىنەپشە رەڭ تامغا بېغى، يېشىل پەيلەردە زىننەتلەنگەن سايىۋەنلىك ئارامىي هارۋا، رەڭگارەڭ بويالغان تۆت ئاتلىق ئېگىز چاقلىق هارۋا، شەمشەر ۋە ئوقيا، ئۇچ تال قارا رەڭلىك يارلىق دەستىكى، ئىككى زاپاس ئات، تۇمەن جىڭدىن ئالتۇن ۋە يىپەك، تۇمەن توپ تاۋار - دۇردۇن، چالغۇ ئەسۋابلىرى، دۇمباقلىق هارۋا⑪، مۇراسىم جابدۇقى ۋە دۇبۇلغا - ساۋۇت، شۇنىڭدەك قاچا - قۇچا قاتارلىق نەرسىلەرنى تەقدىم قىلغاندىن تاشقىرى يەنە 25 مىڭ پاتمان خېدۇڭ گۈرۈچى، 36 مىڭ تۇياق قوي، كالا بىلەن تەمىن ئەتتى. ئەمىر نۆكەر قارىمىقىدا هونلارنى خاتىرجەم قىلغۇچى نازىربەگ تەسىس قىلدۇردى ۋە ئۇنى ئازاد قىلىنغان 5000 جىنايەتچىنى قوراللاندۇرۇپ، قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن بىللە تۇرۇپ، دەۋا ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا ۋە هونلارنىڭ هەربىتىنى كۆزىتىشكە

ئەۋەتتى. قوغشار تەڭرىقۇت يىل ئاخىرىدا مەكتۇپ يوللىماقچى ھەمدە ئوغلىنى تۇرغاق قىلىپ ئوردىغا ئەۋەتمەكچى بولدى، ئەمىر تۆكەرنىڭ مۇلازىمى ئۇلارنى باشلاپ ئوردىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ چاغدا خەن سۇلالىسى ئالدىنقى تۇرغاقنى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا ئاپىرىپ قويۇشقا ئوردا مەلۇمچىسىنى ئەۋەتكەنىدى، ئۇلار يولدا ئۇچرىشىپ قالدى. چاغاندا خاننى زىيارەت قىلىش، خانلىق قەبرىستانىنى تاۋاپ قىلىش ۋە نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش تاماملانغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ئوردىسى تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىلىرىنى ئۇزىتىپ بېرىشقا ئوردا مەلۇمچىسىنى ئەۋەتتى ھەمدە مىڭ توپ رەڭدار تاۋار، تۆت توپ كىمخاب، ئون جىڭ ئالتۇن تەقدىم قىلدى، داستىخان بېگى خانغا تەييارلىغان يېمەكلىكلەردىن مۇرابا ۋە ئاپېلسىن، ماندارىن، لۇڭيەن، لىچى قاتارلىق مېۋىلەرنى سوۋغا قىلدى. تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى ۋە ئەلچىلىرىگە، تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىغا، شۇنىڭدەك چەپ، ئوق قول بىلىكقان، چەپ، ئوق قان ۋە قۇتبەگلەردىن خىزمەت كۆرسەتكەنلەر ھەم ئىپادىسى ياخشى بولغانلارغا جەمئىي 10 مىڭ توپ يىپەك ۋە رەڭدار تاۋار ئىنئام قىلدى، كېيىن ھەر يىلى شۇنداق ئىنئام قىلىپ تۇردى.

ھونلارنىڭ ئادىتىدە، يىلدا ئۈچ قېتىم ئىلاھقا نەزىر - چىراغ قىلاتتى. ئادەتتە 1 - ئاي، 5 - ئاي ۋە 9 - ئايدا ئاسمان ئىلاھىغا نەزىر - چىراغ قىلىناتتى. جەنۇبىي ھون قوغشار تەڭرىقۇتى خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن، يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ مەرھۇم خانلىرىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىدىغان بولدى. مانا شۇ نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرىدا قان - بەگلەر، سانغۇن - سەركەردىلەر ۋە ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى جەم بولۇشۇپ، ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە مەسلىھەت ئېلىپ بارىتتى ھەمدە ئات بەيگىسى، تۆگە بەيگىسى ئۆتكۈزۈپ كۆڭۈل ئاچاتتى. تەڭرىقۇت ئەمەلدارلىرى ئىچىدە ئەڭ

مەرتىۋىلىكى چەپ قول بىلىكقان ئىدى، ئۇنىڭدىن قالسا چەپ قول قان، ئاندىن ئوڭ قول بىلىكقان، ئاخىرىدا ئوڭ قول قان ئىدى. بۇلار «تۆت مۇڭگۇز» دەپ ئاتىلاتتى، ئاندىن چەپ ۋە ئوڭ باتىسقان، ئۇنىڭدىن كېيىن سول، ئوڭ ۋېنيۇنقان، ئاخىرىدا سول، ئوڭ ئالىي ئەدلىيە قانلار بولۇپ، ئۇلار «ئالتە مۇڭگۇز» دەپ ئاتىلاتتى. يۇقىرىقى قانلار ھەممىسى تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىلىرى ياكى ئوغۇللىرى بولۇپ، رەت بويىچە تەڭرىقۇت بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىدى. يات فامىلىلىك چوڭ ئەمەلدارىدىن سول، ئوڭ قۇتبەگ، سول، ئوڭ شىجۇ قۇتبەگلەر بار ئىدى، يەنە باتىس، قۇنقۇبەگ، ياساقبېگى قاتارلىق ئەمەلدارمۇ بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئورنى ھوقۇقىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، قوۋمىنىڭ كۆپ - ئازلىقى بىلەن بەلگىلىنەتتى. تەڭرىقۇتنىڭ فامىلىسى شولانت ئىدى. يات فامىلىلىكلەردىن قۇيان، شۇبۇ، چيۇلىن، لەن قاتارلىق مەشھۇر ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، دائىم تەڭرىقۇت بىلەن قۇدىلىشاتتى. قۇيان ئۇرۇقىدىن چىققانلار چەپ تەرەپ قان - بەگلەر لەن، شۇبۇ ئۇرۇقىدىن چىققانلار ئوڭ تەرەپ قان - بەگلەر؛ بولاتتى. بۇلار دەۋا ئۇستىدە ھۆكۈم چىقىرىش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، ھۆكۈمنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى توغرىسىدا تەڭرىقۇتقا ئاغزاكى مەلۇمات بېرەتتى، يېزىپ خاتىرىلىمەيتتى.

شۇ يىلى (م. 50 - يىلى خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۇۋ 26 - يىلى) قىشتا، ئىلگىرى ئاسىيلىق قىلغان بەش قۇتبەگنىڭ ئوغۇللىرى قوۋملىرىدىن 30 مىڭ ئادەمنى باشلاپ قايتىپ كېلىپ جەنۇبىي ھونلارغا بېقىندى، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى بۇنى ئاڭلاپ چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ قوغلاپ زەربە بەردى. ۋە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇۋالدى. جەنۇبىي ھون قوغشار تەڭرىقۇتى لەشكەر ئەۋەتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۇرۇشتا يېڭىلدى. شۇڭا خەن گۇاڭۋۇدى يەنە يارلىق چۈشۈرۈپ، جەنۇبىي ھون

تەڭرىقۇتىنى شىخې ۋىلايىتى مېيجى ناھىيىسىگە كۆچۈرۈپ ئولتۇراقلاشتۇردى ھەمدە ئەسىر نۆكەر دۇەن چېن ۋە يارەمچى چېرىكچى ۋاڭ يۈنى شىخې ۋىلايىتىدە مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئۇنى قوغداشقا ئەۋەتتى، قوغشار تەڭرىقۇتقا مەھكىمە قۇرۇپ بەردى ۋە مۇلازىم ھەم نازىر بەگلەرنى قويدى. يەنە شىخې دورغاپىغا ھەر يىلى 2000 چەۋەنداز ۋە ئازات قىلىنغان 500 جىنايەتچى بىلەن ئەسىر نۆكەرگە يارەملىشىپ تەڭرىقۇتنى قوغداشقا، قىشتا چېگرىدا مۇداپىئەدە تۇرۇپ، يازدا قايتىپ كېلىپ دەم ئېلىشقا يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالدى، چېگرا بويىدىكى سەككىز ۋىلايەت ئاھالىسى باج - سېلىق، ھاشاردىن ئازاد قىلىندى.

جەنۇبىي ھون قوغشار تەڭرىقۇتى شىخې ۋىلايىتىگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ قان - بەگلىرىنى خەن سۇلالىسىگە يارەملىشىپ چېگرىنى قوغداشقا بەلگىلىدى. خەنشى قۇتبېگى بېيدى ۋىلايىتىنى، ئوڭ قول بىلىكقان شۇفاڭ ۋىلايىتىنى، داڭيۇ قۇتبېگى ۋۇيۇەن ۋىلايىتىنى، قۇيان قۇتبېگى يۇنجۇڭ ۋىلايىتىنى، لاڭشى قۇتبېگى دىڭشياڭ ۋىلايىتىنى، چەپ تەرەپ جەنۇبىي سانغۇن يەنمېن ۋىلايىتىنى، سۇجى قۇتبېگى دەيجۇن ۋىلايىتىنى مۇداپىئە قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇن باشلاپ ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ۋەكالىتەن تەكشۈرۈش - چارلاش، خەۋەر يىغىش بىلەن شۇغۇللاندى. شىمالىي ھون پانۇ تەڭرىقۇتى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ سارا سىمگە چۈشۈپ، قورقۇنچ ئىچىدە قالدى ۋە ئۆزىنىڭ ياخشى نىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بۇلاپ كەتكەن بىر قىسىم خەن سۇلالىسى پۇقرالىرىنى قايتۇرۇپ بەردى. شىمالىي ھون پانۇ تەڭرىقۇتى ھەر قېتىم لەشكەر ئەۋەتىپ جەنۇبىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ خەن سۇلالىسىنىڭ قورغان قاراۋۇللىرىدىن ئۆتكەندە، ئۆزرە ئېيتىپ: «بىز قاچقۇن ئۇكەن باتىسقان⑫ غا قوغلاپ زەربە

بەردۇق، خەتلىكلەرگە تەگمەكچى ئەمەسمىز» دەيتتى.
م. 51 ـ يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 27 ـ يىلى) شىمالىي ھون پانۇ تەڭرىقۇتى ژۇژىي ژىلايىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلدى. خەن گۇاڭژۇدى ۋەزىر ـ ژۇزرالارنى يىغىپ مۇزاكىرە قىلغان بولسىمۇ، بىر قارارغا كېلەلمىدى. خەن سۇلالىسى ۋەلىئەھدى⑬ تەكلىپ بېرىپ: «جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى يېقىندىلا بىزگە بېقىندى، شىمالىي ھونلار بىزنىڭ جازا يۇرۇشى قىلىپ قېلىشىمىزدىن ئەنسىرىگەچكە ھەرىكىتىمىزگە كۆز تىكىپ بېقىنىشقا ئالدىراۋاتىدۇ. ھازىر بىز لەشكەر چىقارمايلى شىمالىي ھونلار بىلەن ئالاقە باغلىساق، پېقىر جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى بۇنىڭ ئۇقسا ئالا كۆڭۈل بولۇپ قالارمىكىن، شىمالىي ھونلارمۇ تەسلىم بولۇش نىيىتىدىن يېنىپ كېتەرمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن» دېدى. خەن گۇاڭژۇدى ۋەلىئەھدىنىڭ قارىشىنى توغرا تاپتى ۋە ژۇژىي ژالىيسىغا شىمالىي ھون ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلماسلىقنى ئۇقتۇردى.
م. 52 ـ يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جىيەنژۇ 28 ـ يىلى) شىمالىي ھونلار يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئات، تېرە كىيىم ـ كېچەك تەقدىم قىلىپ، ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىنئام قىلىشنى سورىدى. ئۇلار يەنە غەربىي يۇرتتىكى سودىگەرلەرنى باشلاپ بېرىپ نەرسە تەقدىم قىلىش ۋە زىيارەتتە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن گۇاڭژۇدى ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قانداق جاۋاب بېرىش كېرەكلىكىنى مۇھاكىمە قىلىپ بېقىش ئۈچۈن بۇ ئىشنى ئۇچ مەھكىمە⑭ باشلىقلىرىغا تاپشۇردى. باش ۋەزىرنىڭ نازىر بېگى بەن بياۋ مەكتۇپ سۇنۇپ: «پېقىرنىڭ ئاڭلىشىچە، خەن شۇەندى چېگرا ۋىلايەت ۋالىيى، كاھىبەگلىرنىگە يولىيورۇق بېرىپ: «ھونلار چوڭ ئەل، ھىيلە ـ مىكىرلىرى جىق، ئەگەر مۇناسىۋەت جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئەھۋاللىرى ئىگىلەنسە، سۆھبەت ئارقىلىق ئۇلارنى يېڭىش

مۇمكىن؛ ئەگەر مۇناسىۋەتتە ئۇلارنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ قالساق، ئۇلار بىزنى مەنستمەيدىغان، بوزەك قىلىدىغان بولۇۋالىدۇ.» دەپتىكەن، ھازىر شىمالىي ھونلار جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئەل بولغىنىنى كۆرۈپ، بۇنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىز بولۇشىدىن ئەنسىرەپ، ياخشىلىشىشنى قايتا - قايتا تەلەپ قىلىۋاتىدۇ ھەم يىراقلاردىن كالا ۋە يىلقىلارنى ھەيدەپ كېلىپ خەن سۇلالىسى بىلەن سودا يۈرگۈزۈۋاتىدۇ، مەشھۇر خانلارنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، كۆپ نەرسىلەرنى تەقدىم قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى قۇدرەتلىك، باي كۆرسىتىش ئارقىلىق بىزنى ئالداشتىن ئىبارەت. پېقىرنىڭ قارىشىچە، ئۇلارنىڭ سوۋغىتى قانچە كۆپ بولسا، ئېلىنىڭ شۇنچە قۇرۇقدىلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ يارىشىشنى قانچە كۆپ تەلەپ قىلسا، بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە شۇنچە قورقۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن ھازىر بىز جەنۇبىي ھونلارغا لەشكەر چىقىرىپ يارىدەم قىلالمىغانكەنمىز، شىمالىي ھونلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ قويماسلىقىمىز كېرەك، چەت ئەلنى تىزگىنلەش پرىنسىپى بويىچە، بار تاۋىقىم، يان تاۋىقىم قىلىپ جاۋابەن سوۋغا ئەۋەتىشىمىز لازىم. ئۇلارنى جاۋابسىز قالدۇرساق مۇڭاپىق بولمايدۇ. پېقىرنىڭ قارىشىچە، بىز سوۋغاتنى ئۇلارنىڭ سوۋغىلىرى بىلەن تەڭ قىممەتتە قىلىشىمىز، شۇنداقلا ئۇلارغا بۇرۇن خانلىقىمىز قوغشار تەڭرىقۇت ۋە قۇتتۇش⑮ تەڭرىقۇتقا قارانغان مۇئامىلىنى ئېنىق بىلدۈرۈپ قويۇشىمىز كېرەك. بىزنىڭ شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىغا بېرىدىغان جاۋابىمىز چوقۇم مۇڭاپىق بولۇشى لازىم. مەن تەكلىپىمنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى قوشۇپ سۇندۇم، تەپسىلىي كۆرۈپ چىقىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ئىلتىپاتىنى ئۇنتۇمايلا، ئاتا - بوۋىلىرى تۈزگەن كونا ئەھدىلەرنى ئەسلىرىدە ساقلاپ، ياخشىلىشىشنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۆز ئەللىرىنى ئەسەن تاپتۇرماقچى بولۇۋېتىپتىلا. بۇ ئىنتايىن دانا پىلان بوپتۇ؛ بۇنىڭغا ئۆزلىرى ئۈچۈن مەن خۇشال بولۇۋاتىمەن. بۇزۇن هونلاردا بىرنەچچە قېتىم ئىچكى نىزا تۇغۇلغان، قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن قۇتتۇش تەڭرىقۇت ئۆزئارا قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغاندا، هەر ئىككىسى خەن شۇەندىنىڭ ئىلتىپات ۋە همايىسىگە ئېرىشكەن، شۇڭا ئوردىغا بالىلىرىنى تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتكەن هەمدە ئۆزلىرىنى خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا - قوروللىرىنى قوغدىغۇچى تاشقى ۋەزىر دەپ ئاتىغان. كېيىن قۇتتۇش تەڭرىقۇت يولسىزلىق بىلەن خانىڭ ئىلتىپاتىنى ئۆزلۇكىدىن رەت قىلدى، لېكىن قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە تېخىمۇ يېقىنلاشتى، ساداقىتى ۋە ۋاپادارلىقى تېخىمۇ روشەنلەشتى. خەن سۇلالىسى قۇتتۇشنى يوقاتقاندىن كېيىن، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ دۆلىتى ساقلىنىپ قېلىپ، ئەۋلادتىن ئەۋلاد داۋام قىلدى. هازىر جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتى قوۋملىرىنى باشلاپ جەنۇبقا چۈشۈپ، قورۇل قوۋۇقىنى قېقىپ بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرۈۋاتىدۇ. جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ نەۋرىسىمەن، شۇڭا رەت بويىچە تەڭرىقۇت بولۇشقا هەققىم بار دەپ قارىغان. لېكىن ئۇنىڭ ئۇرۇش پىلانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىنتايىن ئەتراپلىق ئويلاندى. لېكىن مەن جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتنىڭ گېپىنىلا ئاڭلاش بىر تەرەپلىمىلىك بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە شىمالىي هون تەڭرىقۇتنىڭ هەر يىلى سوۋغات تەقدىم قىلىپ، يارىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، شىمالىي هون

تەڭرىقۇتىنىڭ سادىق ۋە ۋاپادار بولۇش ئۇمىدىنى ئەملگە ئاشۇرماقچى بولدۇم. ئۇلۇغ خەن سۇلالىسى ئىناۋىتىنى ساقلاپ، دۇنيادىكى پۇتكۈل ئەلنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ، قۇياش ۋە ئاي يورۇتقانلىكى يەرلەردىكى بارلىق خەلق ئۇلۇغ خەن سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۆرپ - ئادىتى ھەرخىل بولغان يىراقتىكى قوۋملارغا نىسبەتەن يىراق - يېقىن دېمەستىن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىپ، بېقىنغانلىرى مۇكاپاتلىنىپ، ئاسىيلىق قىلغانلىرى جازالىنىپ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ ئاقىۋىتى پەرقلەندۇرۇلۇۋاتىدۇ، قوغشار بىلەن قۇتئوش بۇنىڭ تىپىك مىسال، ھازىر تەڭرىقۇت يارىشىشنى تەلەپ قىلىپ سەمىمىيەتلىرىنى تولۇق ئىپادىلىدىلە، يەنە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرىنىڭ باشلاپ كېلىپ، سوۋغات تەقدىم قىلىش ۋە زىيارەتتە بولۇشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ھونلارغا تەۋە ئىكەن، بۇنىڭ ئۇلۇغ خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇشتىن نېمە پەرقى؟ تەڭرىقۇت ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا قالدىلا، ئەللىرى قۇرۇقدىلىنىپ كەتتى، بىزگە سوۋغات تەقدىم قىلىشلىرى پەقەت قائىدە - يوسۇن ئۈچۈن بولسىلا بولدى، ئات ۋە تون سوۋغا قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ھازىر ئۆزلىرىگە 500 توپ ھەر خىل رەڭلىك يىپەك، بىر دانە ساغداق، 48 تال ئوق تەقدىم قىلىندى. يەنە بىزگە ئات تەقدىم قىلغان چەپ قۇتبەگ، ئوك قول قانىنىڭ ھەرقايسىسىغا 400 توپتىن ھەر خىل رەڭلىك يىپەك، بىردىن ئۆتكۈر شەمشەر تەقدىم قىلىندى. تەڭرىقۇت ئالدىنقى قېتىم يوللىغان مەكتۇپلىرىدە مەرھۇم خانىنىڭ ۋاقتىدا قوغشار تەڭرىقۇتقا تەقدىم قىلىنغان بالمان، چاك، غۇڭقا قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ھەممىسى چىرىپ بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن يېڭىنى بېرىشنى تەلەپ قىلىپتىكەنلا، بىز تەڭرىقۇت ئېلى ئىچكى جەھەتتە تېخى تىنچىپ كەتمىدى، ھەربىي ئىشلارنى كۆچەيتىش، ئۇرۇشنى ئاساسىي

ۋەزىپە قىلىش كېرەك، چاك، غۇڭقا، بالمانىنىڭ زولى ئوبدان ئوقيا ۋە قىلىچىنىڭكىگە يەتمەيدۇ، دەپ قاراپ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئەۋەتمىدۇق. مەن بۇ كىچىك نەرسىلەرنىسى تەڭرىقۇتتىن ئاياۋاتمايمەن، ئەگەر ئالماقچى بولغان نەرسىلىرى ئۆزلىرىگە ھەقىقەتەن پايدىلىق بولسا، ئۆتەكلەر ئارقىلىق بىزگە مەلۇم قىلىنسا بولىدۇ» دېدى.

خەن گۇاڭۇدى بەن بياۋنىڭ تەكلىپى ۋە تۈزۈپ چىققان تېكىست كوپىيىسىنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلدى. م. 53 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 29 - يىلى) جەنۇبىي ھون قوغشار تەڭرىقۇتىغا بىرنەچچە تۈمەن تۇياق قوي تەقدىم قىلدى. م. 55 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 31 - يىلى) شىمالىي ھونلار يەنە بۇرۇنقىدەك ئەلچى ئەۋەتىپ زىيارەتتە بولدى، خەن گۇاڭۇدى مۆھۈر بېسىپ پېچەتلىگەن مەكتۇپ ئارقىلىق جاۋاب ياندۇردى، رەڭدار تاۋار - دۇرەۋن تەقدىم قىلدى، لېكىن ئەلچى ئەۋتمىدى.

قوغشار تەڭرىقۇت بى تەختكە چىقىپ توققۇزىنچى يىلى ئۆلدى، ئەمىر نۆكەر دۇەن چېن قوشۇن باشلاپ بېرىپ تەزىيە بىلدۇردى ۋە ھاراق، گۈرۈچلەر بىلەن نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزدى. بىر قىسىم لەشكەرنى ئاجرىتىپ ئۇنىڭ جەسەت ساندۇقىنى قوغدىدى. قوغشار تەڭرىقۇت بىنىڭ ئىنىسى چەپ قول بىلىكقان مور تەختكە ئولتۇردى، خەن گۇاڭۇدى ئەلچى ئەۋەتىپ مۆھۈر بېسىپ پېچەتلىگەن مەكتۇپ ئارقىلىق ئۇنىڭغا تەسەللىي ئېيتتى ۋە تەڭرىقۇت مۆھۈرنى بەردى ھەمدە تەلىپەك، باش ياغلىق، ئۇچ يۈرۈش توق قىزىل رەڭلىك تون، بىر خەنجەر، بىر توقۇلما بەلباغ تەقدىم قىلدى، يەنە بېگى تەڭرىقۇتنىڭ خان ۋە قۇتبەگلىرىدىن تۆۋەن ئەمەلدارلىرىغا ئىنئام قىلىشى ئۈچۈن 400 توپ رەڭدار تاۋار ھەدىيە قىلدى. كېيىن خەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ تەڭرىقۇت ئۆلگەندە تەزىيە بىلدۇرۇپ نەزىر - چىراغ قىلىش، يېگى تەڭرىقۇتقا تەسەللىي بېرىش ۋە ئىنئاملاش

ئىشلىرى مانا مۇشۇ قېتىمقى ئۆلچەم بويىچە بولىدىغان بولۇپ قالدى.

كىئۇفۇيۇتى تەڭرىقۇت مور م. 56 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جۇڭيۈەن 1 - يىلى) تەختكە چىقىپ، بىر يىلدىن كېيىن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئىنىسى قان تەختكە ئولتۇردى.

ئىفايلۇت تەڭرىقۇت قان م. 57 - يىلى (خەن گۇاڭژۇدىنىڭ جۇڭيۈەن 2 - يىلى) تەختكە چىقتى. م. 59 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 2 - يىلى) شىمالىي ھونلاردىن قويچۇ ئۆز قوۋملىرىدىن مىڭ نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. جەنۇبىي ھون ئىفايلۇت تەڭرىقۇتى تەختكە چىقىپ ئىككىنچى يىلى ئۆلدى. ئوغىنا تەڭرىقۇت بىنىڭ ئوغلى شى تەختكە ئولتۇردى.

شىتۇڭشىجۇ قۇت تەڭرىقۇت شى م. 59 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 2 - يىلى) تەختكە چىقتى. م. 62 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 5 - يىلى) قىشتا، ئالتە - يەتتە مىڭ شىمالىي ھون چەۋەندازى ژۇيۈەن قورۇلىغا بېسىپ كىردى ۋە يۇنجۇڭ ژىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ، يۈەنياڭ⑯ ناھىيىسىگە قەدەر باردى. جەنۇبىي ھون شىتۇڭشىجۇ قۇت تەڭرىقۇتى لەشكەر چىقىرىپ ئۇلارنى چېكىندۈردى، شىخي ژىلايىتى دورغىپى ماشياڭ خەۋەر تېپىپ لەشكەر تارتىپ يارەمگە باردى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھون چەۋەندازلىرى چېكىنىپ كەتتى.

شىتۇڭشىجۇ قۇت تەڭرىقۇت شى. تەختكە چىقىپ تۆت يىلدىن كېيىن ئۆلدى. ئوغىنا كىئۇفۇيۇتى تەڭرىقۇت مورنىڭ ئوغلى سۇ تەختكە چىقتى. كىئۇچۇ گۇيلىنت تەڭرىقۇت دېگەن مانا شۇ ئىدى. ئۇ بىرنەچچە ئايدىن كېيىنلا ئۆلۈپ، ئوغىنا شىتۇڭشىجۇ قۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى چان تەختكە چىقتى.

غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقۇت چان م. 63 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 6 - يىلى) تەختكە چىقتى. بۇ ۋاقىتتا شىمالىي ھونلار ناھايىتى قۇدرەتلىك بولۇپ، چېگرا ژىلايەتلەرنى كۆپ قېتىم پاراكەندە قىلغان. خەن سۇلالىسى ئوردىسىنى

ئەندىشىگە سالغاندى. دەل شۇ چاغدا شىمالىي ھون پانۇ تەڭرىقۇتى خەن سۇلالىسى بىلەن سودا - ئالاقە قىلماقچى بولۇپ، ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. خەن مىڭدىمۇ ئۇلار بىلەن باردى - كەلدى قىلىشنى ئويلىپ قىلىپ تۇراتتى، شۇڭا خەن سۇلالىسىگە تاجاۋۇز قىلمىسۇن ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلدى.

م. 65 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈكچىڭ 8 - يىلى) خەن مىڭدى يۇ چەۋەندازلىرى ئەمىر لەشكىرى جېڭ جۇڭنى شىمالىي ھونلارغا جاۋابەن ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. لېكىن جەنۇبىي ھون شۇبۇ قۇتبېگى قاتارلىقلار خەن سۇلالىسى بىلەن شىمالىي ھونلارنىڭ ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشۋاتقانلىقىنى ئۇقۇپ، نارازى بولدى - دە، ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى ۋە شىمالىي ھون ئەلچىلىرىگە يوشۇرۇن ھالدا تەسلىم بولۇپ، ئۇلارنى قوشۇن ئەۋەتىپ ئالدىغا چىقىشقا ئۇندىدى. جېڭ جۇڭ قورۇلدىن چىقىپ جەنۇبىي ھونلاردىن بەزىلەرنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى ئىكەنلىكىنى تۈيۈپ قالدى ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شۇبۇ قۇتبەگ ئەۋەتكەن ئادەمنى تۇتۇۋالدى. شۇڭا خەن مىڭدىغا مەكتۇپ يوللاپ، يەنە بىر باش سانغۇن ئەۋەتىش، شۇ ئارقىلىق جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشىنى توسۇش كېرەكلىكىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش قوشۇنى قارارگاھى تەسىس قىلىنىپ، ئەمىر نۆكەر ۋۇتاڭ قوشۇمچە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەندى، يانداش چېرىكچى لەي مياۋ، چەپ قول چېرىكچى يەن جاڭ ۋە ئوڭ قول چېرىكچى جاڭ گولار لىياڭ بارىس قارارگاھىدىكى لەشكەرنى ئېلىپ ۋۇيۇەن ۋىلايىتىنىڭ مەنبۇ دېگەن يېرىدە ئۇرۇشقا، چەۋەندازلار كاھىبگى چىن پېڭ لەشكەر باشلاپ مېيجىدا تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. دەرۋەقە شۇ يىلى كۈزدە، شىمالىي ھونلار 2000 چەۋەنداز ئەۋەتىپ شوفاڭ ۋىلايىتىنى

چارلىدى. تولۇم قېيىق ياساپ، خۇاڭخې دەريا سىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي ھون ئىسيانچىلىرىنى قارشى ئالماقچى بولدى. لېكىن خەن سۇلالىسى تەرەپنىڭ تەييارلىق كۆرۈپ قويغانلىقىنى بىلىپ چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلار يەنە ئارقا - ئارقىدىن چېگرا ۋىلايەتلىرىگە تېگىش قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى، شەھەرلەرنى كۆيدۈرۈپ، نۇرغۇن ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاپ كەتتى. خېشى رايونىنىڭ شەھەر قۇۋۇقلىرى كۈندۈزىمۇ ئېتىك تۇرىدىغان بولدى. خەن مىڭدى قاتتىق تەشۋىشكە چۈشتى.

م. 73 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 16 - يىلى) خەن مىڭدى چېگرا ياقىسىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن كەڭ كۆلەمدە لەشكەر توپلاپ، سەركەردىلەرنى تۆت يولغا بۆلۈنۈپ لەشكەر تارتىپ شىمالىي ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. جەنۇبىي ھون غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقۇتى چەپ قول بىلىكقان شىننى ئوردا مىراقۇلى، جەي رۇك ۋە ۋۇتاك بىلەن بىرلىكتە شو فاك ۋىلايىتىدىكى گاۋچۆ دېگەن يەردىن چىقىپ جوشيې تېغىدا گاۋلىنۇبنيۇدۇ قاتارلىق ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. شىمالىي ھونلار خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قۇملۇق⑰ تىن ئۆتۈپ قېچىپ كەتتى. جەي رۇك بىلەن ۋۇتاك جوشيې تېغىغا ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى لەي مياۋ قوشۇمچە لياۋشۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى. شۇ يىلى شىمالىي ھونلار يۇنجۇك ۋىلايىتىگە تېگىش قىلىپ، يۈياك ۋىلايىتىگە قەدەر باردى. يۇنجۇك ۋالىيسى لىيەن فەن ئۇلارنى چېكىندۈردى. خەن مىڭدى ئەلچى گاۋخۇڭنى ئۈچ ۋىلايەت قوشۇنىنى يۆتكەپ قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، نەتىجىسى بولمىدى.

م. 76 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 1 - يىلى) لەي مياۋ جيىن⑱ ۋالىيسى بولدى، غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش

چوڭ سانغۇنى گېڭ بىلەن لياۋشۇي دەريياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. بۇ ۋاقىتتا گاۋلىنۇېنيۇدۇ قان يەنە قوۋمىنى باشلاپ جوشيې تېغىغا قايتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جەنۇبي هون غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقۇتى يېنىڭ جابدۇنغان چەۋەندازلىرىنى چېگرا ۋىلايەتلەردىكى خەن قوشۇنى ۋە ئوغان قوشۇنى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قورۇلدىن چىقىرىپ شىمالىي هونلارغا زەربە بەردى ۋە نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇچ - تۆت مىڭ ئادەمنى تەسلىم قىلدى. شۇ يىلى جەنۇبي هونلار چېكەتكە ئاپىتىگە ئۇچراپ، قاتتىق ئاچارچىلىقتا قالدى. خەن جاڭدى جەنۇبي هون يوقسۇللىرىدىن 30 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمگە ئاشلىق بەردى. م. 82 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 7 - يىلى) گېڭ بىلەن گۈرزىدار بولدى. جاڭيې ۋالىيسى دېڭ خۇڭ لياۋشۇي دەريياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. م. 83 - يىلى (خەن خاڭدىنىڭ جيەنچۇ 8 - يىلى) سەنمۇلۇزى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى جىلۇس قاتارلىقلار 38 مىڭ ئادەمى، 20 مىڭ يىلقىسى، 100 مىڭدىن ئوشۇق قوي، كالىسى بىلەن ۋۇيۇەنقورۇلىغا كېلىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

م. 84 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۇەنخي 1 - يىلى) ۋۇۋۇبي ۋالىيسى مېڭ يۈن خانغا مەكتۇپ يوللاپ شىمالىي هون پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار، پۇقرالىرى بىلەن سودا يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى ئېيتتى. خەن جاڭدى مېڭ يۈننىڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئۇلاردىن هال سورىشىغا رۇخسەت قىلدى. شىمالىي هون تەڭرىقۇتى چوڭ قۇتقۇ بەگ، ئىمىز قان قاتارلىقلارنى بىر تۈمەندىن ئوشۇق ئات - كالا ئاپىرىپ خەن سودىگەرلىرى بىلەن سودا قىلىشقا ئەۋەتتى. شىمالىي هونلارنىڭ قان، ئاقساقاللىرىدىن بالدۇر كېلىپ قالغانلارنى ۋىلايەت، ناهىيىلەر ئالاهىدە چۇشكۈن هازىرلاپ، نەرسە - كېرەك تەقدىم قىلىپ ئىنتايىن ئوبدان كۈتتى. جەنۇبي

هون غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقوت بۇنىڭدىن خەۋەر تاپتى - دە، شاڭجۇندىن يېنىك جابدۇنغان چەۋەندازلارنى ئەۋەتتى، يول تۇسۇپ، ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇپ، ئات - كالىلىرىنى بۇلىدى ۋە بۇلارنى قورۇل ئىچىگە ئەكىرىۋالدى.

م. 85 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۇەنخې 2 - يىلى) 1 - ئايدا، شىمالىي هون ئاقساقاللىرىدىن گۇل، جۇبىن قاتارلىقلار ئاسىيلىق قىلىپ چېگرا - قورۇلغا قېچىپ كىردى، بۇنداقلار ئىلگىرى - ئاخىر جەمئىي 73 تۈركۈم بولدى. بۇ ۋاقىتتا شىمالىي هونلار ئاجىزلاپ، ئاھالىسى ئاسىيلىق قىلىپ، پارچىلىنىپ كەتكەچكە، جەنۇبىي هونلار ئالدى تەرەپتىن، تۇرالار⑲ ئارقا تەرەپتىن، سىيانپىيلار چەپ تەرەپتىن، غەربىي يۇرت ئوڭ تەرەپتىن هۇجۇم قىلدى. ئۇلار تۆت تەرەپتىن كەلگەندە هۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، يۇرتىنى تاشلاپ يىراقلارغا كېتىپ قالدى.

غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقوت چان 23 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ ئاغرىپ ئۆلدى، ئىفايلۇت تەڭرىقوت قانىنىڭ ئوغلى شۇەن تەختكە چىقتى.

ئىلىتونوغال تەڭرىقوت شۇەن م. 85 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۇەنخې 2 - يىلى) تەختكە چىقتى. شۇ يىلى، ئىلىتونوغال تەڭرىقوت 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئوۋغا ئەۋەتتى. ئۇلار جوشىپ تېخىغا كەلگەندە شىمالىي هون ۋېنيۇدۇقانى بىلەن ئۇشتۇمتوت ئۇچرىشىپ قالدى ۋە قاتتىق جەڭ قىلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى قىشتا، ۋۇۋېي ۋالىيىسى مېڭ يۈن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «شىمالىي هونلار ئىلگىرى خەن سۇلالىسى بىلەن ياراشقانىدى، لېكىن جەنۇبىي هونلار يەنىلا ئۇلارنى بۇلاپ - تالاپ تۇردى، شىمالىي هونلارنىڭ پانۇ تەڭرىقوتى خەن سۇلالىسى ئالدامچىلىق قىلدى دەپ قاراپ، چېگرا - قورۇلغا تېگىش قىلىش نىيىتىدە بولۇۋاتىدۇ. پېقىرنىڭ قارىشىچە، جەنۇبىي

هونلار بۇلاپ كەتكەن ئادەملەرنى شىمالىي هونلارغا ياندۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ياساش كېرەك» دېدى. خەن جاڭدى ئوردا مىراقۇلى يۈەن ئەننىڭ مەسلىھەتىنى قوبۇل قىلىپ، مىڭ يۇننىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. شۇڭا يارلىق چۈشۈرۈپ: «ئىلگىرى شىەنيۈن، شۇنيۈ⑳ لەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن دۈشمەنلەشكەن، بۇنىڭغا ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار بولدى. بۇرۇن ئۇلار بىلەن نامدا ياخشىلاشقان بولساقمۇ، لېكىن بۇنىڭ قىلچە ئەتىبىسى بولمىغانىدى. خەتەرلىك جايلاردا ياشاۋاتقان خەلق قايتا - قايتا ئۇرۇش ئاپىتىگە ئۇچراۋاتىدۇ، ئۇرۇشتا ئاۋۋال ئاتىسى ئۆلسە، ئارقىدىنلا ئوغلى ئۆلۈۋاتىدۇ. خوتۇن - قىزلار قورغانلاردا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتىدۇ، يېتىم بالىلار يوللاردا ناله - زار قىلىۋاتىدۇ. قېرى ئانىلار، تۇل خوتۇنلار تەزىيە بىلدۇرۇپ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۆلگۈچى روھىنىڭ قۇملۇق نېرىسىدىن قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىشىۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋاللار كىشىنى ئېچىندۇرمامدۇ! كوناكىتابتا: «چوڭ دەريا ۋە دېڭىزلارغا ئېقىن سۇلارنىڭ قۇيۇلۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇلارنىڭ ئورنى ئېقىنلاردىن پەستۇر»㉑، دېيىلگەن. بىز ئازراق يول قويساق نوموس قىلىدىغان نەرى بار؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، هازىر هونلار بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا هامىيلىق - بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ئورناپ بولدى. ئۇلار سۆز - هەرىكەتتە ناھايىتى ئىتائەتمەن، ئەھدىنامىلىرىمۇ ئېنىق، هەر قېتىم سوۋغات تەقدىم قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ، شۇنداق ئەھۋالدا بىز يەنە نېمە ئۈچۈن گېپىمىزدە تۇرماي يولسىزلىق قىلىمىز؟ هازىر يارلىق قىلمەنكى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ جۇڭ، قوشۇمچە ئەمىر نۆكەر پاڭ فېن جەنۇبىي هونلار بۇلاپ كەتكەن ئادەملەرنى هەسسىلەپ پۇل بېرىپ سېتىۋېلىپ شىمالىي هونلارغا قايتۇرۇپ بەرسۇن. جەنۇبىي هونلارنىڭ جەڭدە قارشى تەرەپتىكىلەرنى ئۆلتۈرگىنى ۋە ئەسىرگە ئالغىنى ئۇلارنىڭ تۆھپىسى هېسابلىنىپ

بۇرۇنقىدەك مۇكاپاتلانسۇن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئىلىتونوغال تەڭرىقۇتى يەنە ئۇكەن باتىسقان شىرنى يېنىك جابدۇنغان بىرنەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن قورۇلدىن چىقىپ شىمالىي ھونلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ مىڭدىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شىمالىي ھونلار جەنۇبىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئەتىۋارلىنىۋاتقانلىقىنى بىلەتتى، يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ ھەر يىلى شىمالىي ھونلاردىن ئەل بولغان نەچچە مىڭ ئادەمنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلايتتى.

م. 87 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى) سيانپىيلار شەرق تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ، شىمالىي ھونلارغا تېگىش قىلدى ۋە ئۇلارنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈردى ھەم تېرىسىنى شىلىۋېلىپ قايتىپ كەتتى. شىمالىي ھون ئوردىسىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، كىرەن، كيامپىي، قوتۇش قاتارلىق 58 قەبىلىدىن 200 مىڭ ئادەم 8000 لەشكەر ئارقا - ئارقىدىن يۇنجۇڭ، ۋۇيۇەن، شوفاڭ، بېيدى قاتارلىق چېگرا ۋىلايەتلىرىگە كېلىپ ئەل بولدى. ئىلىتونوغال تەڭرىقۇت شۇەن تەختكە چىقىپ ئۇچ يىلدىن كېيىن ئۆلدى، غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقۇت چانىڭ ئىنىسى تۇندۇق تەختكە چىقتى. شولان شىسۇقوتى تەڭرىقۇت تۇندۇق م. 88 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې 2 - يىلى) تەختكە چىقتى. بۇ چاغدا شىمالىي ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا چوڭ قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىۋاتقان، قەھەتچىلىك، چېكەتكە ئاپىتى بولۇپ، ئەل بولغۇچىلار ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇرۇۋاتقانىدى. جەنۇبىي ھونلارنىڭ شولان شىقوتى تەڭرىقۇتى شىمالىي ھونلارنىڭ ئوردىسىنى يۇتۇۋېلىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، خەن جاڭدى ئۆلۈپ، دۇشاھسانىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. شۇ يىلى 7 - ئايدا، جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ: «پېقىر بىرنەچچە ئەۋلادتىن

بۇيان خاننىڭ ھەددى - ھېسابسىز ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇپ كەلدىم. خەن جاڭدى تەدبىرلىك، يىراقنى كۆرەر ئادەم ئىدى. غەلىبىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشنى ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوغان، سيانپىيلارنى شىمالىي ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلدۇردى، ئۇلار تەڭرىقۇتنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە ئېلىنى يوقاتتى. ھازىر يېڭىدىن ئەل بولغۇچىلاردىن شۇچۇ قاتارلىقلارنىڭ كېلىپ مەلۇم قىلىشىچە: ئۇلار بۇلتۇر 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىمالىي ھون ئوردىسىدىن چىققان. شىمالىي ھون ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئېغىر زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن قاتتىق قورقۇنچقا چۈشۈپ قالغان ھەمدە تۇرالار ۋە سيانپىيلارنىڭ ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ يىراقلارغا قېچىپ، ئۇرقون دەريا سى㉒نىڭ غەربىي قىرغىقىغا ئورۇنلاشقان. بۇ يىل 1 - ئايدا، قۇتبەگلەر يەنە ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى ئوڭ قول بىلىكقانىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىگەن. تەڭرىقۇتنىڭ قېرىنداشلىرى ھاكىمىيەت تالىشىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئۇ يەردىكىلەر چېچىلىپ كەتكەن. يېقىر ھەرقايسى قان، قۇتبەگ ۋە يېڭىدىن ئەل بولغان ئاقساقاللار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆردۇم، ئۇلار بىر ئېغىزدىن: «شىمالىي ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلگۈنچىلىك يۈز بېرىۋاتقان مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جازا يۈرۈشى قىلىش كېرەك. شىمالىي ھونلار يېڭىلىپ، جەنۇبىي ھونلار يەڭسە، جەنۇب بىلەن شىمال بىرلىشىپ بىر دۆلەتكە ئايلىنىدۇ، شۇنداق بولغاندا خەن سۇلالىسى شىمالىي رايوندىن مەڭگۈ ئەنسىرىمەيدىغان بولىدۇ، دېيىشتى. يەنە مۇشۇ ئاينىڭ 8 - كۈنى، يېڭىدىن ئەل بولغان يۈشۇ باتسىقان شىيەنتاڭ يېنىڭ جابدۇنۇپ يىراق شىمالىي ھون ئوردىسىدىن كېلىپ يېقىر بىلەن كۆرۈشتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، شىمالىي ھون قەبىلىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى يېقىنىشنى خالىمىدى، بۇنى ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا

قويۇشقا خىجالەت بولىدىكەن، شۇڭا كېيىلمەپتۇ. ئەگەر لەشكەر تارتىپ ئۇشتۇمتوت تېگىش قىلساق، بۇ قەبىلىلەر چوقۇم ئاۋاز قوشىدۇ. بۇ يىل تېگىش قىلىنمىسا، شىمالىي ھونلار يەنە بىرلىككە كېلىۋېلىشى مۇمكىن. مەرھۇم ئاتام قوغشار تەڭرىقۇت بى خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن بۇيان كاتتا ئىنئامغا سازاۋەر بولۇپ كەلدۇق، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا- قورۇلىنى مەھكەم ساقلاپ، تەكشۈرۈپ - چارلاش ئىشلىرىنى كۈچەيتتۇق. بۇ جەريانداا خەن قوشۇنىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتۇق، بۇ ھال 40 يىل داۋام قىلدى. مەن خەن سۇلالىسى يېرىدە تۇغۇلۇپ ئۆستۈم، خەن ئوردىسىغا تايىنىپ ياشىدىم، يىل بويى ئون مىليون، يۈز مىليون يارماقلاپ ئىنئامغا ئېرىشىپ تۇردۇم، بىز ھېچ ئىش قىلماي خاتىرجەم ياتقاندەك قىلساقمۇ، لېكىن ياخشىلىققا ياخشىلىق قىلىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگىنىمىز ئۈچۈن خىجالەت بولماقتىمىز. شۇڭا مەن دۆلەت ئىچىي ۋە ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى بۇرۇنقى ۋە يېڭى ئەل بولغان ھونلارنىڭ خىل قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، چەپ قول قان شىر، چەپ قويان باتىسقان شۇزىنى بىر تۇمەن چەۋەنداز بىلەن شوفاڭدىن، چەپ قول بىلىكقان ئەنگور ۋە ئوك ئۇلۇغ قۇتقۇبەگ قان چالسۇنى بىر تۇمەن چەۋەنداز بىلەن جۇيەندىن ئاتلىنىپ، 12 - ئايدا شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىنىڭ تۇرالغۇسىدا ئۇچرىشىشقا ئەۋەتمەكچىمەن. ئۆزۈم قالغان بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن ۋۇيۇەن، شوفاڭ قورۇلىدا تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرىمەن. پېقىر ئەزىلدىن كەم ئەقىل، ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەرلىرىم ئاز بولغانلىقتىن، ئىچكى - تاشقى دۇشمەندىن يېتەرلىك مۇداپىئە كۆرۈپ كېتەلمەسلىكىم مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن گۇرزىدار گېيىك بىك، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېك خوك ۋە شىخي، يۇنجوك، ۋۇيۇەن، شوفاڭ، شاڭجۇن ۋالېيلىرىنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۇرۇپ شىمالىي ھونلارغا يۈرۈش قىلىشنى ھەيدە بېيدى، ئەندىك

ژالىيلىرىغا ئۆز تەۋەسىدىكى مۇھىم قورغانلارنىڭ ساقلاش توغرىسىدا يارلىق بېرىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. دانا خانىمىزنىڭ ھەيۋىسى ئارقىلىق شىمالىي ھونلارنى بىراقلا تىنچىتىپ كېتىدىغىنىمىزغا ئىشىنىمەن. ئېلىمىزنىڭ غەلىبە قىلىش - قىلالماسلىقى مۇشۇ يىلغا باغلىق. پېقىر ھەرقايسى قىسىملارغا لەشكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ 9 - ئايدا لۇڭچېڭ شەھىرىدىكى تەڭرىگە نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ۋاقتىدا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا توپلىنىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردۇم. ئالىيلىرىنىڭ مۇسىبەتنى توختىتىپ پېقىرنىڭ تەكلىپىنى ئويلىشىپ بېقىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى. شاھسانىيە دۇ جەنۇبىي ھون شولان شىسۇقۇتى تەڭرىقۇتىنىڭ مەكتۇپىنى گېپىڭ بىڭغا كۆرۈپ بېقىشقا بەردى، گېپىڭ بىڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «بۇرۇن خەن ۋۇدى دۆلەتنىڭ بايلىقىنى پۈتۈنلەي سەرپ قىلىپ، ھونلارنى بويسۇندۇرماقچى بولغانىدى، لېكىن ئۇنىڭغا پۈرسەت كەلمەي مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. خەن شۇەندى دەۋرىدە، قوغشار تەڭرىقۇت ئەل بولۇپ، چېگرا ۋىلايەت ئاھالىلىرى ئەمىن تاپتى، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار بىر گەۋدىگە ئايلانغانلىقتىن، پۇقرالار 60 يىلدىن ئوشۇق دەم ئالدى. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، تەڭرىقۇت تامغىسىنى ئۆزگەرتىپ، ھونلار بىلەن ئۇزلۇكسىز جېدەللەشتى، شۇنىڭ بىلەن ھونلار لەشكەر تارتىپ ئىسيان كۆتۈردى. خەن گۇاڭۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھونلار يەنە ئەيۋەشكە كەلتۈرۈلدى، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان چېگرا بويىدىكى ۋىلايەت - ناھىيىلەر قايتىدىن گۈللەندى. ئۇغان ۋە سىيانپىيلارمۇ بېقىنىشقا مەجبۇر قىلىندى، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسى ئەتراپىدىكى يات قوۋملارنى بويسۇندۇردى. بۇ نەتىجىلەر ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك بولدى. ھازىر تەڭرى بىزگە ئوبدان پۇرسەت ئاتا قىلدى، شىمالىي ھونلار پارچىلىنىپ ھاكىمىيەت تالىشىۋاتىدۇ.

هونلار ئارقىلىق هونلارغا تېگىش قىلىش دۆلەت مەنپەئىتىگە ئويغۇن كېلىدۇ، شۇڭا جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتىنىڭ تەلىپىگە ئەلۋەتتە قوشۇلۇشقا بولىدۇ» دېدى ۋە ئۆزىنىڭ كۆپ ئىلتىپاتقا مۇيەسسەر بولغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن جانپىدالىق بىلەن دۆلەتكە خىزمەت كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. دۇ خان ئانا ئۇنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆردى.

م. 89 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۆگىيۈەن 1 - يىلى) گېڭ بىڭ كۈنېپتىشقا يۈرۈش قىلغۇچى سانغۇن بولۇپ تەيىنلەندى ۋە هارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇشىيەن بىلەن بىرلىكتە 8000 چەۋەندازنى باشلاپ، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ خۇڭنىڭ قوشۇنىي ۋە جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتىي شولان شىسۇقۇتىنىڭ قىسمىغا قوشۇلۇپ جەمئىي 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن شۇفاڭ ۋىلايىتىدىن شىمالىي هونلارغا تېگىش قىلدى. شىمالىي هونلار قاتتىق يېڭىلىپ تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى، 20 مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسىر ئېلىندى. بۇنىڭ تەپسىلاتى «دۇشىيەننىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلەنگەن.

م. 90 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۆگىيۈەن 2 - يىلى) باھاردا، دېڭ خۇڭ باش هۆدەيچىلىككە يۆتكەلدى، خەن خېدى دېڭشياڭ ۋالىيسى خۇاڭفۇ لىڭنى قوشۇمچە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى. جەنۇبىي هون شولان شىسۇقوتى تەڭرىقۇتى خانغا يەنە مەكتۇپ سۇنۇپ، شىمالىي هونلارنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە چەپ قول قان شىر قاتارلىقلارنى چەپ ۋە ئوڭ ئوق قوشۇنلىرىدىن 8000 چەۋەندازنى باشلاپ جىلۇ قورۇلىدىن يولغا چىقىشقا ئەۋەتتى، ئەمىر نۆكەر گېڭ تەن مۇلازىمىنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوغدىدى. ئۇلار جوشىي تېغىغا بارغاندا ئېغىر يۈكلىرىنى قالدۇرۇپ، چەپ ۋە ئوڭ قاناتقا بۆلۈنۈپ، يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلار بىلەن ئىككى يولدىن هۇجۇمغا ئۆتتى. چەپ قانات قىسىم شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەپ

شىخەيدىن ئۆتۈپ، خېيۈەن ㉓ شىمالىغا يېتىپ باردى. ئوڭ قانات قىسىم ھون دەريا‌سى㉔ نىڭ غەربىي قىرغىقىدىن تەڭرىتاغ ㉕ نى ئايلىنىپ، جەنۇبتا گەنۇبي دەريا‌سى㉖ دىن ئۆتتى. ئىككى قىسىم شۇ يەردە ئۇچرىشىپ، كېچىسى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قاتتىق چۆچۈپ ئالدىراپ ـ تېنەپ 1000 دىن ئوشۇق خىللانغان لەشكەرنى باشلاپ ئۇرۇشقا ئاتلاندى. تەڭرىقۇت يارىلىنىپ، ئاتتىن يىقىلدى ۋە يەنە تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ئېتىغا مىنىپ، نەچچە ئون يېنىك چەۋەنداز بىلەن قورشاۋنى بۆسۈپ قېچىپ كەتتى. پەقەت تەڭرىقۇت بىلەن بىللە ماڭغان ئاز سانىدىكى ئادەملەرلا قۇتۇلالىدى. جەنۇبىي ھون قوشۇنلىرى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتىنىڭ تامغىسىنى قولغا چۈشۈردى، تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى ۋە بەش قېرىندىشىنى ئەسىر ئالدى، 8000 ئادەمنىڭ كاللىسىنى كەستى، نەچچە مىڭ ئادەمنى تىرىك قولغا چۈشۈردى، شۇنداق قىلىپ غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇ ۋاقىتلاردا جەنۇبىي ھونلار ئارقا ـ ئارقىدىن غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ، ئەسىر تۇتۇش، ئەل قىلىش، ئارقىلىق قوۋمىنى كۆپەيتتى. ئاھالىسى 34 مىڭ تۇتۇن، 237 مىڭ 300 نوپۇسقا يەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 50 مىڭ 170 كىشى لەشكەرلىككە يارايتتى. ئادەتتە ئەسىر نۆكەرنىڭ قول ئاستىدا ئىككى مۇلازىم بولاتتى، يېڭى تەسلىم بولغان شىمالىي ھونلار ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن گېنىڭ تەن خانىغا مەكتۇپ سۇنۇپ يەنە 12 مۇلازىم كۆپەيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

م. 91 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈئىيۈەن 3 ـ يىلى) شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى ئوڭ قول چېرىكچى گېنىڭ كۆيدىن يەنە بىر قېتىم يېڭىلىپ، قاياقلارغىدۇر قېچىپ كەتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئوڭ قول قان يۈرتجان ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىدى ھەم ئوڭ قول ژېنيۈتقان ۋە قۇتبەگنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ بارکۆل㉗ گىچە باردى ـ دە، خەن

سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلۇغ سانغۇن دۇشيەن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ يۇرتجاننى شىمالىي هون تەڭرىقۇتى قىلىپ تەبرىكلەشنى تەكلىپ قىلدى، خان بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى. م. 92 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 4 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى گېڭ كۇينى تەڭرىقۇتقا تامغا، تامغا بېغى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن تۆت دانە خەنجەر ۋە پەي قادالغان تۆت ئاتلىق مەپە تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى ھەمدە ئەمىر نۆكەر رېن شاڭغا يارلىق دەستىكى كۆتۈرگۈزۈپ شىمالىي هون تەڭرىقۇتىنى قوغداش ئۈچۈن ئېۋىرغۇلدا تۇرغۇزدى. بۇ ئىلگىرى جەنۇبىي هون تەڭرىقۇتىنى قوغداشتا ئىشلىتىلگەن تەدبىرگە ئوخشايتتى. رېن شاڭ يۇرتجاننىڭ شىمالىي هون ئوردىسىغا قايتىشىغا ياردەملەشمەكچى بولۇۋاتقاندا دۇشيەن ئۆلتۈرۈلدى. م. 93 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 5 ـ يىلى) يۇرتجان ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالىي هون ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى. خەن خېدى لەشكەر باشلىغۇچى دورغاپ ۋاڭ فۇنى مىڭدىن ئوشۇق چەۋەندازنى باشلاپ، رېن شاڭ بىلەن بىرلىكتە قوغلاشقا ئەۋەتتى ۋە تەڭرىقۇتنى ئالداپ قايتۇرۇپ كېلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قوۋمىنىمۇ يوقاتتى.

شولان شىسۇقوتى تەڭرىقۇت تۇندۇق تەختكە چىقىپ ئالتە يىلدىن كېيىن ئۆلدى. ئورنىغا ئىلتىتونوغال تەڭرىقۇت شۇەننىڭ ئىنىسى ئەنگور تەختكە چىقتى.

تەڭرىقۇت ئەنگور م. 93 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۈەن 5 ـ يىلى) تەختكە چىقتى. ئەنگور ئىلگىرى چەپ قول بىلىكقان بولسىمۇ ياخشى ئاتاق قازىنالمىغانىدى. چەپ قول قان شىرئىنتايىن باتۇر، زېرەك ۋە تەدبىرلىك ئىدى. بۇرۇن ئىلىتونوغال تەڭرىقۇت شۇەن ۋە تۇندۇقلار ئۇنىڭ باتۇر، كەسكىنلىكىنى ياخشى كۆرەتتى. شۇڭا ئۇنى بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ شىمالىي هونلارغا ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلىشقا

ئەۋەتكەن، ئۇ غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىپ مۇكاپاتقا ئېرىشكەن، خەن خانىمۇ ئۇنىڭغا ئالاھىدە مۇكاپات بەرگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن جەنۇبىي ھون ئېلىدىكى لەشكەر ۋە پۇقرانىڭ ھەممىسى شىرغا ھۆرمەت بىلدۈرەتتى، ئەنگورغا بولسا بويسۇنمايتتى. ئەنگور شۇ سەۋەبتىن شىرغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى ئويلايتتى. يېڭىدىن ئەل بولغان شىمالىي ھونلار ئىلگىرى قورۇل سىرتىدىكى ۋاقتىدا، شىر تەرىپىدىن كۆپ قېتىم بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغاچقا كۆپچىلىكى ئۇنىڭغا ئۆچ ئىدى. ئەنگور بۇ ئەل بولغۇچىلار بىلەن ئۇنىڭغا قانداق قول سېلىش توغرىسىدا كېڭەشتى. ئەنگور تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، شىر تەرتىپ بويىچە چەپ قول بىلىكقان بولدى ۋە ئەنگورنىڭ يېڭىدىن ئەل بولغانلار بىلەن بىرلىكتە سۇيىقەست پىلانلىغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، ۋۇيۇەن ۋىلايىتىگە ئايرىم بېكىنىۋالدى. ئەنگور ھەر قېتىم لۇڭچېڭ شەھىرىدە يىغىن ئاچقاندا، شىر ئاغرىپ قالدىم دەپ بارماي قويىاتتى. خۇاڭفۇلىڭمۇ ئەنگورنىڭ شىرغا نىسبەتەن ياخشى نىيەتتە ئەمەسلىكىنى بىلىپ، ئۇنى قوغداپ يىغىنغا ئەۋەتمىدى. شۇ سەۋەبتىن تەڭرىقۇت ئەنگورنىڭ ئۆچمەنلىكى تېخىمۇ ئاشتى.

م. 94 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگۈەن 6 ـ يىلى) باھاردا، خۇاڭفۇلىڭ خىزمىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، گۇرزىدار جۇخۇي قوشۇمچە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەندى. بۇ چاغدا ئەمىر نۆكەر دۇچۇڭ بىلەن تەڭرىقۇت ئەنگورنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. شۇڭا ئەنگور خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، دۇچۇڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلدى. دۇچۇڭ بۇنى ئوقۇپ قېلىپ شىخې ۋالىيىسىغا ئەنگور تەڭرىقۇتنىڭ شىكايەتنامىسىنى قوبۇل قىلماسلىق، ئۇنى خانغا شىكايەت قىلىشقا ئامالسىز قالدۇرۇشنى تاپىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇچۇڭ جۇخۇي بىلەن بىرلىشىپ خانغا مەكتۇپ

سۇنۇپ: «جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئەنگور ئىلگىرىكى ھون قەبىلىلىرىنى چەتكە قېقىپ، يېڭى ئەل بولغان ھونلارغا يېقىنلىشىۋاتىدۇ. ئۇ يەنە چەپ بىلىكقان شىر ۋە چەپ قۇتقۇبەگ لىيۇلىنى ئۆلتۈرمەكچى. ئوك ئوق قوۋمىلىرىدىن ئەل بولغۇچىلار بىرلىكتە ئەنگورغا تەھدىت سېلىپ ئىسيان قىلماقچى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىخي، شاڭجۇن، ئەندىك ۋىلايەتلىرىنىڭ ئالدىن تەييارلىق كۆرۈپ قويۇشىغا يارلىق چۈشۈرۈلۈشىنى ئۈمىد قىلىمىز» دېدى. خەن خېدى بۇ ئىشنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مۇھاكىمە قىلىشىغا تاپشۇرۇۋېدى. ئۇلار: «بەدەۋى ياتلار تۈتۈرۇقسىز كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەربكتىنى ئالدىن مۆلچەرلەش قىيىن. شۇنداقتىمۇ بىز ئۇ يەرگە چوڭ قوشۇن تۇرغۇزغان، شۇڭا ئۇلار چوقۇم مىدىرلىيالمايدۇ. ھازىر بىز تەدبىرلىك ئەلچىلەرنى تەڭرىقۇتنىڭ يېنىغا ئەۋەتەيلى. ئۇلار دۇچۇڭ، جۇخۇي ۋە شىخي ۋالىيسى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھەربكتىنى كۆزەتسۇن. ئەگەر ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىسا، دۇچۇڭ قاتارلىقلار ئەنگورنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى يىغىپ، چېگرا ۋىلايەتلەرگە زىيانكەشلىك قىلىۋاتقان قوۋملىرىنى ئەيىبلىسۇن ۋە بىرلىكتە كېڭىشىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالىسۇن. ئەگەر ئەنگور بۇيرۇقتا بويسۇنمىسا، دۇچۇڭ قاتارلىقلار ۋەزىيەتكە قاراپ مۇۋاپىق قارشى تەدبىر قوللانسۇن. ئىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئەھۋالغا قاراپ مۇكاپات بېرىلسۇن. شۇنداق قىلغاندا باشقا يات قوۋملارغىمۇ تەھدىت سالغىلى بولىدۇ» دەپ قاراشتى. خەن خېدى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلدى. جۇخۇي، دۇچۇڭلار لەشكەر تارتىپ ئەنگور تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىغا كەلدى. ئەنگور كېچىسى خەن قوشۇنىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، چۆچۈپ كەتتى - دە، چېدىرلىرىنى تاشلاپ قاچتى ھەمدە ئۆز لەشكەرلىرىنى ۋە يېڭىدىن ئەل بولغان شىمالىي ھونلارنى باشلاپ

شىرنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. شىر ئەھۋالدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولغاچقا، پۈتۈن قوۋمىنى باشلاپ مەنبو شەھىرىگە كىردى. ئەنگور شەھەر قوۋۇقىغىچە قوغلاپ باردى. ئەمما قوۋۇق ئېتىك بولغاچقا كىرەلمىدى. جۈخۈي ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى يارىشتۇرماقچى بولۇۋىدى، ئەنگور قۇلاق سالمىدى. ئەنگور شەھەرنى ئالالمىغاندىن كېيىن، قوشۇنىنى باشلاپ ۋۇيۇەن ۋىلايىتىدە تۇردى. دۇچۇك، جۈخۈيلار ھەرقايسى ۋىلايەت چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ شىددەت بىلەن قوغلىدى. ئەنگورنىڭ قوۋمى بۇنىڭدىن قاتتىق تەمتىرىدى. ئۇنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى قۇتبەگ شۇنىر قاتارلىقلار ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلۈپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ، جېنىنى قوتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئەنگورنى ئۆلتۈردى.

ئەنگور تەڭرىقۇت بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شتۇڭشىجۇقۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى شىر تەختكە چىقتى. تىيىندورىشۇتى تەڭرىقۇت شىر م. 94 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 6 ـ يىلى) تەختكە چىقتى. ئەل بولغان شىمالىي ھونلاردىن بەش ـ ئالتە يۈز ئادەم كېچىسى شىرغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. ھونلارنى خاتىرجەم قىلغۇچى نازىربەگ ۋاڭ تېيەن مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى باشلاپ سوقۇشۇپ ئۇلارنى يەڭدى. شۇڭا يېڭى ئەل بولغان شىمالىي ھونلارنىڭ 15 قەبىلىسىدىن 200 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم قورقىنىدىن ئىسيان كۆتۈردى ۋە مەرھۇم شولان شىسۇقوتى تەڭرىقۇت توندۇقنىڭ ئوغلى ئۇكەن باتسقان فېڭخۇنى زورلاپ ئۆزلىرىگە تەڭرىقۇت قىلدى. ئەمەلدار ـ پۇقرالارنى بۇلاپ ۋە ئۆلتۈرۈپ، بېكەت، چېدىرلارغا ئوت قويۇپ، ئېغىر يۇكلىرى بىلەن شوفاڭ ۋىلايىتىگە ماڭدى، ئۇلار قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ كەتمەكچىدى. خەن خېدى مۇۋەققەت ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ خۇڭ، يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى فېڭ جۇ، مۇۋەققەت لياۋشۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش سانغۇنى جۈخۈيلارنى ئوڭ ۋە سول ياساۋۇلخانا

لەشكىرى، پايتەخت مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىغا قاراشلىق بەش چېرىكچى لەشكىرى ھەم ۋىلايەت - بەگلىكلەردىكى مەرگەنلەر، چېگرىدىكى قوشۇنلارنى باشلاپ، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى رېن شاڭنى ئوغان، سىيانپىي قوشۇنلىرىنى باشلاپ جەمئىي 40 مىڭ لەشكەر بىلەن فېڭفۇ تەڭرىقۇتقا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا جەنۇبىي ھۇن تېيېندورىشۇتى تەڭرىقۇتى شىر ئەمىر نۆكەر دۇچۇڭ بىلەن بىرلىكتە مۇشى شەھىرى㉘ نى ساقلاۋاتاتتى. تەڭرىقۇت فېڭخۇ بىر تۈمەندىن ئوشۇق چەۋەندار بىلەن قورشاپ تېگىش قىلغان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالمىدى. قىشتا، دېڭ خۇڭلار قوشۇن باشلاپ مېيجى شەھىرىگە باردى، فېڭخۇ بۇنى ئاڭلاپ مۇز توڭلۇقىنىدىن پايدىلىنىپ خەتەرلىك يەرلەردىن ئۆتۈپ، مەنىي جىلغىسىغا قاراپ يول ئالدى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى بىر تۈمەن چەۋاندار بىلەن ئوغلىنى ئەۋەتىپ، دۇچۇڭ باشلىغان 4000 چەۋەندار ۋە دېڭ خۇڭلار بىلەن بىرلىكتە داچېڭ قورۇلى㉙ دا فېڭخۇ تەڭرىقۇتقا زەربە بەردى، 3000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، بىر تۈمەندىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسىر ئالدى ۋە ئەل قىلدى. فېڭ جۇ يەنە لەشكەر باشلاپ باشقا بىر بۆلەك قاچقۇن دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، 4000 دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. رېن شاڭ سىيانپىي باش قورۇقچىبېگى سۇباۋېي، ئوغان ئاقساقىلى ۋۇكېلارنىڭ 8000 چەۋەندازىنى باشلاپ، مەنىي جىلغىسىدا فېڭخۇ تەڭرىقۇتقا توسۇپ زەربە بەردى ۋە ئۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، جەمئىي 17 مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىندى. فېڭخۇ تەڭرىقۇت قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ قورۇلدىن چىقىپ كەتتى، خەن قوشۇنى قوغلاپ زەربە بېرەلمىدى. م. 95 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگىيۈەن 7 - يىلى) 1 - ئايدا پۈتۈن قوشۇن قايتىپ كەلدى.

خەن خېدى فېڭ جۇغا بارىس لەشكەرلەر كۈرەسىگە باش

بولۇپ ۋۇيۇەندە تۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ، سىياپىي، ئوغان ۋە چياڭ قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى، سۇ باۋېينى لەشكەر تۇتقان خان قىلىپ، ئالتۇن ۋە يىپەك ئىنئام بەردى. دېڭ خۇك پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىندى ۋە قورقۇنچاقلىق قىلىپ ئۇرۇش مەيدانىغا كېچىكىپ بارغانلىقى ھەمدە ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن زىنداننىغا تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. كېيىنكى ۋاقىتتا خەن خېدى جۇخۇي ۋە دۇچۇڭنىڭ جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى ئەنگور بىلەن چىقىشالمىغانلىقى، ئۇنىڭ خانغا مەكتۇپ يوللىشىغا يول قويمىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئەنگورنىڭ غەزەپكە كېلىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇ ئىككىسىنمۇ ياندۇرۇپ كەلدى ۋە زىنداننىغا تاشلاپ ئۆلتۈردى. يەنمېن ۋالىيسى پاڭ فېننى قوشۇمچە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەينىلىدى. فېڭخۇ تەڭرىقۇت قورۇل سىرتىدا قوۋملىرىنى سول، ئوڭ ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ، ئۆزى ئوڭ قىسمىغا باش بولۇپ، جۇشيې تېغىدا تۇردى، سول قىسمى شوفاڭ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىدا تۇردى، بۇلارنىڭ ئارىلىقى نەچچە يۈز چاقىرىم كېلەتتى. م. 96 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈڭيۈەن 8 - يىلى) باھاردا سول قىسىم ھونلار فېڭخۇ تەڭرىقۇت بىلەن كېلىشىلمەي ئىسيان كۆتۈرۈپ، شوفاڭ قورۇلىغا قايتىپ كەلدى. پاڭ فېن ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇلارنى خاتىرجەملەندۇردى. سول قىسىم ھونلاردىن لەشكەرلىككە يارامليق 4000 كىشى شۇنداقلا ئاجىز - كېچىك، ئەر - ئايال بولۇپ بىر تۈمەندىن كۆپ ئادەم پۇتۇنلەي ئەل بولغانىدى، پاڭ فېن ئۇلارنى شىمالىي چېگرىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇدى. جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى شىر ئوڭ ۋېنيۇتقان ئۇكۇيكەننى ئىلگىرى ئەنگور بىلەن بىرلىكتە ئۆزىگە قارشى سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرغانلىقى ئۈچۈن قىستاققا ئېلىپ سوراق قىلماقچى بولۇۋىدى، ئۇكۇيكەن سېزىپ قېلىپ، نەچچە مىڭ

ئادەمى بىلەن ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ قورۇلدىن چىقىپ تاغ ئارىسىغا كىرىۋېلىپ، ئەمەلدار ۋە ئاھالىلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى. كۈزدە پاك فېن، فېك جۇ ھەم ھەر قايسى ۋىلايەتتىكى سىپاھىيگ ۋە لەشكەرلەر ئۈكۈيكەنگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ قوۋمىنى پۈتۈنلەي ئەل قىلدى. بۇ قوۋم ۋە قېچىپ كەلگەن، ئەل بولغان 20 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئەندىك، بېيدى ۋىلايەتلىرىگە جايلاشتۇرۇلدى. فېك جۇ پايتەختكە قايتىپ كېلىپ تەمىرات بېگى بولۇپ تەينىلەندى. فېك خۇ تەڭرىقۇتنىڭ قوۋمى ئاچارچىلىق ۋە نامراتلىقتا قالغانلىك ئۈستىگە سىيانپىيلارنىڭ زەربىسىدىن ماكانسىز قېلىپ ئارقا - ئارقىدىن قورۇلغا قېچىپ كەلدى.

تىيىندورىشۇتى تەڭرىقۇت شىر تەختكە چىقىپ تۆت يىلدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى، ئورنىغا غۇيەشى سۇقۇتى تەڭرىقۇت چانلىك ئوغلى تەن تەختكە چىقتى.

ۋەنسى شىسۇتى تەڭرىقۇت تەن م. 98 - يىلى (خەن خېدىنلىك يۈئىيۈەن 10 - يىلى) تەختكە چىقتى. م. 100 - يىلى (خەن خېدىنلىك يۈئىيۈەن 12 - يىلى) پاك فېن خېنەن ئايماقدارى بولۇپ يۆتكەلدى، خەن خېدى شوفاك ۋالىيسى ۋاك بياۋنى قوشۇمچە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەينىلىدى. جەنۇبىي ھون ۋەنسى شىسۇتى تەڭرىقۇتى ھەر يىلى لەشكەر چىقىرىپ فېڭخۇ تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى ۋە كۆپ ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ، نۇرغۇن قورال - ياراغ ئولجا قىلدى. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ نەچچە مىڭ ئادەم ئەل بولدى، فېڭخو تەڭرىقۇتنىڭ ھالى تېخىمۇ خارابلاشتى. م. 104 - يىلى (خەن خېدىنلىك يۈئىيۈەن 16 - يىلى) شىمالىي ھون فېڭخۇ تەڭرىقۇتى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا سوۋغات يوللىدى ۋە قوغشار تەڭرىقۇت ۋاقتىدىكى ياخشىلىشىش ئەھدىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئۈمىد قىلدى. خەن خېدى شىمالىي ھون فېڭخۇ تەڭرىقۇتى ئەۋەتكەن سوۋغاتلار ئەھدىنامىدە بەلگىلەنگىنىدەك بولمىدى دەپ ئۇنىڭ

تەلىپىنى قوبۇل قىلمىدى. لېكىن كاتتا ئىنئام بېرىپ، ئۇنىڭ ئەلچىلىرىگە ئوچۇق جاۋاب قايتۇرمىدى. م. 105 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈەنشىڭ 1 - يىلى) شىمالىي هون فېكۇخۇ تەكرىقوتى يەنە بىر قېتىم دۇنخۇاكۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى ۋە ئېلى كەمبەغەل بولغاچقا مول سوۋغات تەييارلىيالمىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئوردىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىشىنى ئۈمىد قىلمىدىغانلىقىنى، ئوغلىنى ئەلچى بىلەن بىرلىكتە ئوردىغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتمىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ چاغدا شاھسانىيە دېڭ هاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى، ئۇمۇ ئۇلارنىڭ ئەلچىسىگە جاۋاب قايتۇرماي، پەقەت ئىنئام بېرىپلا بولدى قىلدى.

م. 109 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 3 - يىلى) يازدا، خەنلىك خەن زۇك جەنۇبىي هون ۋەنسى شىسۇتى تەكرىقوتى بىلەن بىرلىكتە پايتەختكە كېلىپ خاننى زىيارەت قىلدى ۋە قايتقاندىن كېيىن، جەنۇبىي هون تەكرىقوتىغا: «گۇەندۇك㉚ رايونى سۇ ئاپىتىگە ئۇچراپ، پۇقرالار ئاچلىقتىن ئۆلۈۋاتقان مۇشۇ پۇرسەتتە خەن سۇلالىسىگە تېگىش قىلساقمىكىن» دەپ مەسلىھەت بەردى. تەكرىقوت ئۇنىڭ مەسلىھىتى بويىچە لەشكەر تارتىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، مېيجىدا ئەمىر نۆكەر گېڭ جۇڭغا هۇجۇم قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە، ۋاڭ بياۋ ئۆلدى. قىشتا خەن ئەندى مۇۋەققەت هارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خېشى بىلەن يارەمچى ئەمىر نۆكەر پاڭ شيۇكنى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. م. 110 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 4 - يىلى) باهاردا جەنۇبىي هون ۋەنسى شىسۇتى تەكرىقوتى 1000 دىن ئوشۇق چەۋەندىز چىقىرىپ چاكشەن ۋىلايىتى ۋە جۇكشەن بەگلىكىگە هۇجۇم قىلدى، غەربىي يۈرت چېرىكچىبېگى لياڭ چىن مۇۋەققەت لياۋشۇي دەريا سىدىن ئۆتۈش سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ، لياۋدۇڭ ۋالىيسى گېڭ كۇي بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنى يەكدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى «لياڭ چىننىڭ تەرجىمھالى» ۋە «گېڭ كۇنيىكنىڭ

تەرجىمىھالى» دە خاتىرلەنگەن. جەنۇبىي ھون ۋەنسى شىسۇتى تەڭرىقۇتى تەن خەن سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى يۇنىلىشتىكىسى قوشۇنلىرىنىڭ تەڭلا ھۇجۇمغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىنتايىن قورقتى ۋە خەن زۇڭنى سوراققا تارتىپ: «سەن خەنلىكلەرنى ئۆلۈپ تۈگىدى دېگەن ئىدىك، بۇ قەيەردىكى كىشىلەر؟» دېدى ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، خان بۇنى قوبۇل كۆردى. ۋەنسى شىسۇتى تەڭرىقۇت يالاڭباش، يالىڭاياق بىرىپ پاك شىيۇك قاتارلىقلارغا باش قويۇپ كەچۈرۈم سوراپ: «مەن ئۆلۈمگە مەھكۇم» دېدى. شۇنداق قىلىپ خان ئۇنىسى كەچۈرۈم قىلدى ۋە ئاۋۋالقىدەكلا مۇئامىلىدە بولدى، ۋەنسى شىسۇتى تەڭرىقۇت بۇلاپ كەتكەن ئەر ـ ئايال خەنلىكلەر ۋە چياڭلار بۇلاپ ھونلارغا ساتقان خەنلىكلەر بولۇپ، جەمئىي بىر تۈمەنىدىن ئوشۇق ئادەمنى قايتۇرۇپ بەردى. م. 111 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ 5 ـ يىلى) لياك چىن خىزمىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، يۇنجۇك ژالىيسى گېك كۇي قوشۇمچە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەينىلەندى.

م. 114 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇەنچۇ 1 ـ يىلى گېك كۇي خىزمىتىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى دېك زۇن لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولۇپ تەينىلەندى. دېك زۇن دېگىنىك بىر نەۋرە ئىنىسى بولغانلىقتىن رەسمىي سانغۇن بولدى.

م. 117 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇەنچۇ 4 ـ يىلى) شىمالىي ھون فېگىخۇ تەڭرىقۇتى سىيانپىيلاردىن يېگىلدى، ئۇنىڭ تارقىلىپ كەتكەن قوۋمى شىمالىي ئەللەرگە بېقىندى. م. 118ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇەنچۇ 5 ـ يىلى) باھاردا، فېگىخۇ تەڭرىقۇت يۇزدىن ئوشۇق چەۋەندا زبىلەن قايتىپ كېلىپ، شۇفاك قورۇلىدا ئەل بولدى، دېك زۇن يۇقىرىغا مەكتۇپ يوللاپ، ئۇنى يېگىچۇەن ژىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى.

م. 121 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ جيەنگۈاڭ 1 ـ يىلى) دېڭ زۇن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە گېڭ كۇي مۇۋەققەت لياۋشۇي دەريا سۇدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى. بۇ چاغدا سيانپيلار چېگرىغا تېگىش قىلمۇاتاتتى، گېڭ كۇي بىلەن ۋېنيۇتقان قۇيغۇي يېڭىدىن ئەل بولغانلارنى باشلاپ ھەر يىلى قورۇلدىن چىقىپ، سيانپيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ تۇردى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يېڭى ئەل بولغانلار يەنە ھەرقايسى ھەربىي ۋە قاتناش ئۆتكەللىرىنى مۇداپىئە قىلىشقا قويۇلدى. گېڭ كۇي ئادەم كۇچى ۋە ماددىي بايلىقلارنى ئادەتتىن تاشقىرى كۆپ ئىشلەتكەنلىكتىن يېڭى ئەل بولغان ھونلار غەزەپلىنىپ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولدى.

ۋەنسى شىسۇتى تەڭرىقۇت تەن تەختكە چىقىپ 27 يىلدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى، ئورنىغا ئىنىسى با تەختكە چىقتى. گېڭ كۇي يەنە خىزمەتتىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا تەييۇەن ۋالىيسى فادۇ مۇۋەققەت لياۋشۇي دەريا سۇدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى.

ئۇجىغۇ شىسۇتى تەڭرىقۇت با م. 124 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۈاڭ 3 ـ يىلى) تەختكە چىقتى. شۇ يىلى باھاردا، يېڭى ئەل بولغان بىر قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى ئاسۇر قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈردى ۋە قۇيغۇينى بىللە قېچىشقا زورلىدى. قۇيغۇي: «مەن قېرىدىم، خەن ئوردىسىنىڭ كۆپ ئىلتىپاتىغا ئېرىشتىم، ئۆلسەممۇ سىلەر بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرمەيمەن!» دېدى. كۆپچىلىك ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بەختكە ياريشا بىرى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. ئاسۇر قاتارلىقلار ئۆز خوتۇنلىرىنى ۋە يۈك ـ تاقلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ئەمىر نۆكەر مايى لەشكەر ئەۋەتىپ جەنۇبىي ھون چەۋەندازلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ يەڭدى. ئۇلار قىرىلىپ ۋە ئۆزىنى دەريا‌غا تاشلاپ ناھايىتى كۆپ چىقىمدار بولدى. ئولجا ئېلىنىغان چارۋا ـ مال جەمئىي بىر تۇمەندىن ئاشتى. شۇ يىلى قىشتا فادۇ

ئۆلدى. م. 125 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۈاڭ 4 ـ يىلى) خەنيالڭ ژالىيسى فۇجۇڭ مۇۋەققەت لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى. شۇ يىلى قىشتا فۇجۇڭمۇ ئۆلدى. م. 126 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈڭجيەن 1 ـ يىلى) لياۋدۇڭ ژالىيسى پالڭ سېن مۇۋەققەت لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى.

ئەسلىدە شوفاڭ ژىلايىتى غەربىدىكى مۇداپىئە قورغانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى رېمونت قىلىنمىغانىدى. شۇڭا سىياڭپىيلار جەنۇبىي ھونلارغا كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلدى ۋە ئالىي ئەدلىيە قانۇنى ئۆلتۈردى، جەنۇبىي ھون ئۇجىغۇ شىسۇتى تەڭرىقۇتى ۋەھىمگە چۈشۈپ، قورغان ـ قورۇللارنى رېمونت قىلىش توغرىسىدا خانغا مەكتۇپ سۇندى. خەن شۇندى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، لياڭ قارارگاھىدىن لەشكەر چىقىرىپ جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى مۇداپىئە قىلدى. چېگرا ژىلايەتلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى كۆپەيتىپ، قورۇللارنى ساقلاتقۇزدى ۋە جەڭ قىلىش، ئات ئۇستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارەتلىرىنى مەشق قىلغۇزدى.

ئۇجىغۇشىسۇتى تەڭرىقۇت با تەختكە چىقىپ تۆت يىلدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى. ئورنىغا ئىنىسى شۇرى چىقتى.

چۈتروشجۇج تەڭرىقۇت شۇرى م. 128 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈڭجيەن 3 ـ يىلى) تەختكە چىقتى. م. 129 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈڭجيەن 4 ـ يىلى) پالڭ سېن باش ھۆدەيچى بولۇپ يۆتكەلدى، دۇڭپىڭ بەگلىكى㉛ نىڭ ۋەزىرى سۇڭ خەن مۇۋەققەت لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى. م. 133ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يانجيا 2 ـ يىلى) سۇڭ خەن ئوردا مىراقۇلى بولۇپ يۆتكىلىپ، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى گېڭ يې مۇۋەققەت لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى. م. 136 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈڭخې 1 ـ يىلى) گېڭ يې

ئاغرىپ قالغانلىقتىن پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئورنىغا چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ماشۇ مۇۋەققەت لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى بولدى.

م. 140 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكۈنى 5 - يىلى) يازدا، جەنۇبىي ھون سول ئوق قوۋلۇن قانى ئۇس، جۇنيۇ قاتارلىقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، 3000 دىن ئوشۇق چەۋەندار بىلەن شىخى ژىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى. يەنە ئوك چەپ بىلىكقانىنى ئۆزىگە تارتىپ، يەتتە - سەككىز مىڭ چەۋەندار بىلەن مېيجى ناھىيىسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، شوفاڭ، دەيجۇن ژىلايەتلىرىنىڭ دورغاپلىرىنى ئۆلتۈردى. ماشۇ ئەمىر نۆكەر لياڭ بىلەن ژە ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى ژاڭ يۈەنلەر بىلەن بىرلىكتە چېگرا ياقىسىدىكى ھەرقايسى ژىلايەت قوشۇنلىرى ژە ئوغان، سىيانپىي، چياڭ قوشۇنلىرىدىن جەمئىي 20 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم يۆتكەپ، ئىسيانچىلارغا ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. ئۇس قاتارلىقلار باشقىدىن لەشكەر توپلاپ شەھەر - يېزىلارنى بېسىۋالدى. خەن شۇندى ئەلچى ئەۋەتىپ چۈيتروشجۇج تەڭرىقۇتنى ئەيىبلىدى ۋە ئىلتىپات، قائىدە - يوسۇنلار بىلەن ئاسىي قوشۇنلارنى ئەيۈەشكە كەلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. تەڭرىقۇت ئۇس قاتارلىقلارنىڭ ئىسيان قىلىش سۇيىقەستىگە قاتناشمىغان بولسىمۇ، يەنىلا يالاڭباشتاق بولۇپ، لياڭ بىڭنىڭ يېنىغا خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ئەپۇ سوراشقا باردى. لياڭ بىڭ ئاغرىپ قالغانلىقتىن پايتەختكە قايتۇرۇلۇپ، ئورنىغا ژۇيۈەن ژالىيسى چېن گۇي مۇۋەققەت ئەمىر نۆكەر بولدى. ئۇ چۈيتروشجۇج تەڭرىقۇت چەپ ئاستىدىكىلەرنى باشقۇرالمىدى دەپ قاراپ، ئۇنى جىنايىتىگە ئىقرار بولۇشقا قىستىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت ۋە ئىنىسى چەپ بىلىكقان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. چۈيتوروشجۇج تەڭرىقۇت شۇرى تەختكە چىقىپ 13 يىل سەلتەنەت سۈردى. چېن گۇي يەنە چۈيتروشجۇج

تەڭرىقۇتىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۆچۈرمەكچى بولدى، بۇ ئەل بولغان جەنۇبىي ھونلارنى تېخىمۇ گۇمانغا سالدى. شۇ سەۋەبلىك چىن گۈي مەنسەپىدىن قالدۇرۇلۇپ زىندانغا تاشلاندى. ئۇلۇغ سانغۇن لياڭ شاڭ چياڭ غۇزلىرى ئەمدىلا ئىسيان كۆتۈردى، قوۋملىرى توپلىنىشقا باشلىدى، ئۇلارنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇش تەس، قولغا كەلتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىش كېرەك دەپ قاراپ، خانغا: «ھونلار ئىسيان كۆتۈرۈپ تاجاۋۇزچىلىق قىلدى، ئۇلار جىنايىتىنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇ، قەپەستىكى قۇشلارمۇ ئۆزلىرىنى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قېلىشنى بىلگەن يەردە، ھونلار بىلمەي قالامدۇ! ھالبۇكى ھونلارنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ، ئۇلارنى قىرىپ تۈگىتىۋەتكىلى بولمايدۇ. ھازىر توشۇلۇۋاتقان تەمىنات كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، لەشكەرلەر ھالسىراپ كەتتى. سىرتتا ئۇرۇش قىلىۋاتقان قوشۇنلارنى تەمىنلەۋېرىپ، دۆلەت ئىچىدىكى بايلىق خوراپ كەتتى، بۇ سۇلالىمىز ئۈچۈن پايدىسىز. يېقىرنىڭ قارىشىچە، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى ماشۇ ناھايىتى تەدبىرلىك ئادەم، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇزۇن مۇددەت چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەچكە ھەربىي ئىشلارنى ياخشى بىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەر قېتىم ئەۋەتكەن مەكتۇپى يېقىرنىڭ تەدبىرلىرىگە ماس كېلەتتى. شۇڭا ماشۇگە خەندەكلەرنى چوڭقۇر كولاپ، قورغانىنى ئېگىز سوقۇش، مېھىر - شەپقەت كۆرسىتىش ئارقىلىق ئىسيانچىلارنى ئەل بولۇشقا ئۈندەش، ئىنئام بېرىش ئۆلچەملىرى ۋە ئەل بولۇش مۇددىتىنى ئۇقتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرسەك، شۇنداق قىلغاندا، ئىسيانچى بەتبەشىرلەرنى بېقىندۇرغىلى بولىدۇ، دۆلەتمۇ تىنچىيدۇ» دەپ مەكتۇپ سۇندى. خەن شۇندى لياڭ شاڭنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، ماشۇگە ئىسيانچى ھونلارنى ئەيۇبشكە كەلتۈرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. لياڭ شاڭمۇ

ماشۇگە خەت يېزىپ: «سۇلالىمىز ئەمىن تېپىپ، ئۇرۇش پۇقرالارنىڭ يادىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكىلى ئۇزۇن بولدى. خىل چەۋەندازلار بىلەن كەڭ دالىدا جەڭ قىلىپ، قىلىچ، نەيزىلەر بىلەن ئېلىشىش ئارقىلىق ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەش، بۇ ھونلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى، ئەكسىچە، بىزنىڭ يېتەرسىزلىكىمىز. كۈچلۈك ئوقيالار بىلەن قەلئەلەرنى ساقلاش، مۇستەھكەم قورغانلاردا تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرۈش ئارقىلىق دۈشمەن ئاجىزلاشقاندا ھۇجۇمغا ئۆتۈش، بۇ بىزنىڭ ئارتۇقچىلىقىمىز، ئەكسىچە ھونلارنىڭ يېتەرسىزلىكى. ھازىر بىز ئۆزىمىزنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، ھونلاردىكى ئۆزگىرىشنى كۆزىتىپ، ئىنئام بېرىش ئۆلچەملىرىنى بىكىتىشىمىز ۋە ئۇنى كۆڭلىدە پۇشايمان قىلىۋاتقان ھون ئىسيانچىلىرىغا ئېلان قىلىشىمىز لازىم. ھەرگىزمۇ كىچىككىنە تۆھپە كۆرسىتىش ئۈچۈن دۆلەتنىڭ چوڭ پىلانىنى بۇزۇپ قويماسلىقىمىز كېرەك» دېدى. ماشۇ ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ بويىچە ئىش كۆردى. شۇڭا ئوڭ چەپ بىلىكقاننىڭ قوۋمىدىن يىت قاتارلىق 13 مىڭ ئادەم ماشۇ تۇرغان يەرگە بېرىپ ئەل بولدى.

م. 140 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخې 5 - يىلى) كۈزدە، قۇلۇن قان ئۇس قاتارلىقلار قۇلۇن قان جۇنيۇنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. ئۇ شەرقتىكى ئوغانلارغا باش بولۇپ، غەربتىكى چياڭ، رۇڭ ۋە ھەرقايسى غۇزلاردىن جەمئىي نەچچە تۇمەن ئادەم توپلاپ، كىنجاپ بارلاسبېگى بارگاھى(32) نى يەڭدى. شاڭجۇن ۋىلايىتى كاھبېگىنى ھەم دالا لەشكەر بېگىنى ئۆلتۈردى. غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ بىڭجۇ، لياڭجۇ، يۇجۇ، جىجۇ ئايماقلىرىغىمۇ تېگىش قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ ئېلىپ باردى. شۇ سەۋەبتىن خەن ئوردىسى شىخې ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى(33) نى لىشى(34) غا، شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى(35) نى شياياڭ

㊱ غا، شوفاك ژىلايىتىنىك مەركىزى㊲ نى ژۇيۇەنگە يۆتكىدى. شۇ يىلى قىشتا، خەن شۇندى ئەمىر نۆكەر جاك دەننى يۇجۇ ئايمىقىدىكى ئوغانلارنى ۋە باشقا ھەرقايسى ژىلايەت قوشۇنلىرىنى باشلاپ، جۇنيۇ قاتارلىق ئىسيانچى ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. مايى دېگەن جايدىكى ئۇرۇشتا 3000 دۇشمەننىڭ كاللىسى ئېلىندى، نۇرغۇن ئادەم ئەسىر ئېلىنىپ، كۆپلىگەن قورال - ياراغ ۋە چارۋا - مال ئولجا قىلىندى. جۇنيۇ قاتارلىقلار سەركەردە ۋە قۇتبەگلىرى بىلەن كېلىپ تەسلىم بولدى. لېكىن ئۇس يەنىلا ئۆز قوۋمىنى باشلاپ ئوغانلار بىلەن بىرلىكتە تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈپ تۇردى. م. 141 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۆكىخې 6 - يىلى) باھاردا، ماشۇ 5000 سىيانپىي چەۋەندازى بىلەن گۇچىڭ شەھىرى㊳ دە ئۇسقا ھۇجۇم قىلىپ نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. جاك دەن باتۇر، لەشكەرلەرگە كۆيۈمچان ئىدى. شۇڭا لەشكەرلەر ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىشنى خالايتتى ۋە ئۇنىڭدىن جېنىنىمۇ ئايمايتتى، ئۇلار ئارغامچىلارغا ئېسىلىپ شىلۇ تېغى㊴ غا چىقىپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم بىلەن ئوغانلارنى يېڭىپ، پۈتكۈل ئاقساقاللىرىنى قىرىپ تاشلىدى ھەمدە ئۇلار بۇلاپ كەتكەن خەن سۇلالىسى پۇقرالىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى، نۇرغۇن چارۋا ۋە مال - مۈلۈك غەنىيمەت ئالدى. شۇ يىلى يازدا، ماشۇ خىزمىتىدىن يەنە ئېلىپ تاشلاندى، خەن شۇندى قوۋۇق بېشى ژۇۋۇنى مۇۋەققەت لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى.

م. 142 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ خەنئەن 1 - يىلى) كۈزدە ئۇس ئۇكەن قان تەيجى، قۇتقۇبەگ بود قاتارلىقلار بىلەن يەنە بىڭجۇ ئايمىقىدىكى ئاھالىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

قۇلاننۇش سۇجۇپ تەڭرىقۇت دولچۇ ئىلگىرى پايتەخت لوياڭدا تۇرغانىدى. م. 143 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ خەنئەن

2 ـ يىلى) تەڭرىقۇت بولدى. خەن شۇندى ئۇنى ئوردا ئىچىدە ئەمەس، ئوردىنىڭ ئالدىدىكى پېشايۋانغا چىقىپ قوبۇل قىلدى. باش ھۆدەيچى يارلىق دەستىكى تۇتۇپ ئۇنىڭغا يېڭىدىن تەڭرىقۇت تامغىسى تەقدىم قىلدى، ئاندىن ئوردىغا باشلاپ خاننى زىيارەت قىلدۇردى. خەن شۇندى ئۇنىڭغا تۆت ئاتلىق كۆك سايىۋەنلىك مەپە، دۇمباقلىق ھارۋا، زىننەتلىك ھارۋا، زاپاس ھارۋا ئاتلىرى، مىنىك ئات، قاشتېشىدا بېزەلگەن خەنجەر ۋە باشقا كۇندىلىك لازىمەتلىكلەر، شۇنداقلا 2000 توپ رەڭدار رەخت تارتۇق قىلدى. تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسى ۋە چەپ ئاستىدىكىلەرگە زەر يىپ بىلەن يىپەك يىپ ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلغان بۇيۇملار ۋە چىمىلدىقلىق ئات ھارۋىسىدىن ئىككىنى ئىنئام قىلدى. مۇۋەققەت ئەمىر نۆكەرنى يارلىق دەستىكى تۇتۇپ قولاننۇش سۈجۈپ تەڭرىقۇتنى جەنۇبىي ھون ئوردىسىغا قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى ھەمدە مۇراسىم بېگى، باش ھۆدەيچى ۋە ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن تۇرغاقلارغا گۇاڭياڭ قوۋۇقى㊵ سىرتىدا ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈردى، ئوردا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، نەغمە ـ ناۋا قىلىپ، ھەر خىل ئويۇنلارنى كۆرسەتتى. خەن شۇندىمۇ خۇتاۋ قەسىرىگە بېرىپ ئۇلارنى تاماشا قىلدى. شۇ يىلى قىشتا، ئەمىر نۆكەر ماشى㊶ ئادەم يالاپ قۇلۇن قان ئۇسۇنى ئۆلتۈرگۈزدى ۋە ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ لويانغا ئەۋەتتى. م. 144 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ جىيەنكاڭ 1 ـ يىلى) ماشى ئۇسۇنىڭ قالدۇق مۇرتىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، 1200 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئۇغانلاردىن 70 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ماشىغا تەسلىم بولدى. ئولجا ئېلىنغان ھەربىي لازىمەتلىكلەر، چارۋا ـ ماللار ھەددى ـ ھېسابسىز بولدى.

قۇلاننۇش سۈجۈپ تەڭرىقۇت دولچۇ تەختكە چىقىپ بەش يىلدىن كېيىن ئۆلدى.

م. 147 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ جيەنخې 1 - يىلى) ئىلىگشى سۇجۇپ تەڭرىقۇت جۇچبر تەختكە چىقتى. م. 155 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈڭشۇ 1 - يىلى) ھونلارنىڭ چەپ ئۇكەن قانى تەيجى، قۇنقۇبەگ بود قاتارلىقلار يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ مىيجى ناھىيىسى ۋە ئەندىڭ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلدى، قارام ئەل كاھىبگى جاڭ خۇەن ئۇلارنى يەڭدى ۋە تەسلىم بولۇشقا چاقىردى. بۇنىڭ تەپسىلاتى «جاڭ خۇەننىڭ تەرجىمھالى» دە خاتىرىلەنگەن.

م. 158 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 1 - يىلى) جەنۇبىي ھون ئىلىگشى سۇجۇپ تەڭرىقۇتى قارىمىقىدىكى بارلىق قەبىلىلەر تەڭلا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئوغان، سيانپىيلار بىلەن بىرلىكتە چېگرا ياقىسىدىكى توققۇز ۋىلايەتكە تاجاۋۇز قىلدى. خەن خۇەندى جاڭ خۇەننى شىمالىي ئەمىر نۆكەر قىلىپ تەينىلەپ، لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى، جەنۇبىي ھون ئىلىگشى سۇجۇپ تەڭرىقۇتى قارىمىقىدىكى قەبىلىلەر پۈتۈنلەي تەسلىم بولدى. جاڭ خۇەن ئىلىگشى سۇجۇپ تەڭرىقۇت ئىقتىدارسىز بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرالمايدىكەن دەپ، ئۇنى نەزەربەند ئاستىغا ئالدى. ئاندىن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، چەپ قانىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەشنى ئىلتىماس قىلدى. خەن خۇەندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «‹ئەمنىيە› دە خان - بەگلەرنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈنگەن. جۇچبر پۈتۈن نىيىتى بىلەن ئوردىغا بېقىنىپ كەلدى. خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىغۇدەك نېمە جىنايىتى بار ئىكەن؟ ئۇ دەرھال جەنۇبىي ھون ئوردىسىغا قايتۇرۇلسۇن» دېدى.

ئىلىگشى سۇجۇپ تەڭرىقۇت جۇچبر تەختكە چىقىپ 25 يىلدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى㊷ تەختكە چىقتى. تۇتروش سۇجۇپ تەڭرىقۇت م. 172 - يىلى (خەن لىگدىنىڭ شىپىڭ 1 - يىلى) تەختكە چىقتى. م. 177 - يىلى (خەن لىگدىنىڭ شىپىڭ 6 - يىلى) تۇتروش سۇجۇپ تەڭرىقۇت ھون

ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر زاكى مىن بىلەن بىرلىكتە يەنمېندىن چىقىپ سىيانپىيلار ئاقساقىلى تانشىخۇەيگە ھۇجۇم قىلدى ۋە قاتتىق يېڭىلىپ قايتىپ كەلدى. شۇ يىلى، تۇتروش سۇجۇپ تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، ئوغلى غۇجىن تەختكە چىقتى.

م. 178 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ گۇاڭخې 1 - يىلى) تەڭرىقۇت غۇجىن تەختكە چىقتى. م. 179 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ گۇاڭخې 2 - يىلى) ھون ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر جاكى شيۇ تەڭرىقۇت غۇجىن بىلەن كېلىشىملەي ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ئوكى چېپ بىلىكقان قانقۇينى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. جاكى شيۇ يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ يوليورۇق سورىماي ئۆز ئالدىغا تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوردا ئۇنى كۆشۈك ھارۇغا سېلىپ يالاپ ئەكېلىپ، دادخاھ ۋەزىرىنىڭ سوراق قىلىپ جازاغا تارتىشىغا تاپشۇردى.

م. 187 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىك 4 - يىلى) سابىق جۇڭشەن ۋالىيىسى جاكى چۈن ئىسيان كۆتۈرۈپ، سىيانپىيلارنى باشلاپ چېگرا ۋىلايەتلەرگە تاجاۋۇز قىلدى. خەن لىڭدى جەنۇبىي ھون قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، يۇجۇ ئايماق چوپاندارى لىيۇ يۇ بىلەن ماسلىشىپ جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. تەڭرىقۇت قانقۇي چېپ بىلىكقانىنى چەۋەندازلارنى باشلاپ يۇجۇ ئايمىقىغا بېرىشقا ئەۋەتتى. جەنۇبىي ھون پۇقرالىرى تەڭرىقۇتنىڭ ئۇزلۇكسىز لەشكەر چىقىرىشىدىن ئەنسىرەپ، م. 188 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىك 5 - يىلى) ئوكى ئوقتىكى شىلو قەبىلىسى شۇتۇغ غۇزلىرى ۋە بەيماتۇك قەبىلىسى بىلەن بىرلىكتە يۇز نەچچە مىڭ ئادەم ئىسيان كۆتۈرۈپ، تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈردى.

تەڭرىقۇت قانقۇي ئون يىل سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆلگەندىن

كېيىن، ئوغلى ئوڭ چەپ بىلىكقان يۈفۈلو تەختكە چىقتى.

چىجىشىجۇخۇ تەڭرىقۇت يۈفۈلۇ م. 188 ـ يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭپىڭ 5 ـ يىلى) تەختكە ئولتۇرۇۋىدى، ئىلگىرى ئۇنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەنلەر ئىسيان كۆتۈردى. كۆپچىلىك شۇبۇ قۇتبەگنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى، يۈفۈلو ئوردىغا بېرىپ شىكايەت قىلدى. بۇ دەل خەن لىڭدى ئۆلگەن ۋاقىت بولۇپ، ئەل ئىچى قالايمىقانىدى. چىجىشىجۇخۇ تەڭرىقۇت نەچچە مىڭ چەۋەنداز باشلاپ، بەيبۇ قاراقچىلىرى بىلەن بىرلىكتە خېنې قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى پاراكەندە قىلدى. پۇقرالار بىرلىشىپ ئۆزلىرىنى قوغدىغاچقا، چىجىشىجۇخۇ تەڭرىقۇت بۇلاڭ ـ تالاڭدا نەپ ئالالمىغاننىڭ ئۈستىگە، لەشكەرلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرىدى. ئۇ ئېلىگە قايتىپ كېتىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، خەلق ئۇنى قوبۇل قىلمىدى. شۇڭا خېدۇڭ ۋىلايىتى پىڭياڭ ناھىيىسىدە تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇبۇ قۇتبەگ تەڭرىقۇت بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن ئۆلدى. جەنۇبىي ھون ئوردىسىدا تەڭرىقۇتلۇق ئورنى بوش قالدى. پېشقەدەم قانلار دۆلەت ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن باشقۇرۇپ تۇردى.

چىجىشىجۇخۇ تەڭرىقۇت يۈفۈلو يەتتە يىل سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆلدى. ئورنىغا ئىنىسى خوجۇچىئان تەختكە چىقتى.

تەڭرىقۇت خوجۇچىئان م. 195 ـ يىلى (خەن شيەندىنىڭ شىڭپىڭ 2 ـ يىلى) تەختكە چىقتى. ئاكىسى يۈفۈلو ئۆز ئېلى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقتىن، ئۇمۇ ئېلىگە قايتالماي، كۆپ قېتىم سىيانپىيلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالىڭىغا ئۇچرىدى. م. 196ـ يىلى (خەن شيەندىنىڭ جيەنئەن 1 ـ يىلى) خەن شيەندى چاڭئەندىن شەرقىي پايتەخت لوياڭغا قايتقاندا، ئوڭ چەپ بىلىكقان چۆپ بەيبو قاراقچىلىرى سەركەردىسى خەن شيەن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە خەن شيەندىنى قوغلاپ لى جۆ، گوسىلارنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى. خەن شيەندىنى

لويائغا ئاپىرىپ قويغاندىن كېيىن، يەنە شۇچاغغا يۆتكەپ قويۇپ خېدۇك ۋىلايىتى پىگياك ناھىيىسىگە قايتىپ كەتتى. م. 216 ـ يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن 21 ـ يىلى) خوجۇچىئان تەكرىقوت خەن شىيەندىنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەندە، ساۋساۋ ئۇنى يېشىيەن[43] ناھىيىسىدە تۇرغۇزۇپ قېلىپ، چۆپنى پىگياغغا قايتىپ ئۇنىڭ بەش قەبىلىسى[44] نى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتتى.

مۇئەررىختىن: غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ياۋۇز، ھېيلىگەر باتۇر تەكرىقوت قۇدرەت تاپتى. خەن گاۋزۇ قورال كۈچى بىلەن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن پىگچىكدا ھونلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى. خەن ۋېندى خەيرخاھ سىياسەت يۈرگۈزۈپ، جازانى قايرىپ قويغانلىقتىن، ھونلاردىن ئۆچ ئېلىپ نومۇسىنى ئاقلىمىدى. خەن ۋۇدىنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندىلا، ئۇ چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بەل باغلىدى. شۇنىڭ بىلەن سانغۇن ـ سەركەردىلەر كۆپلەپ تەيىنلىنىپ، تۇغ ـ ئەلەملەر كۆكتىكى يۇلتۇزلاردەك مىغىلداپ كەتتى، پايتەخت چاڭئەن ئەتراپىغا چارلاقچى لەشكەرلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، تۇرلار گەنچۇەن ئوردىسىغىچە سوزۇلدى، 45 لېكىن ھونلار يەنىلا ئاۋازلىق ئوقيالىرىنى ئېتىپ، چاك توزىتىپ ئات چاپتۇرۇپ، چاڭئەن ئەتراپى رايونىدا خالىغانچە كېزىپ يۈردى. خەن سۇلالىسى بارلىق ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، دۆلەتنىڭ پۈتكۈل بايلىقىنى سەرپ قىلىپ، نەچچە ئون يىللاپ ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق ھونلارنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ چىقىمى ئولارنىڭكىدىن كەم بولمىدى[46]. خەن شۇەندى ۋاقتىدا، ھونلاردا بەش تەكرىقوت[47] ھاكىمىيەت تالىشىۋاتاتتى. قوغشار تەكرىقوت خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇۋتىدى، خەن شۇەندى ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈپ،

ئۇنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى خاتىرجەملەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا ۋىلايەتلىرىنى ساقلىدى، خەن ئوردىسى چېگرا - قورۇلدىكى مۇداپىئەنى ئەمەلدىن قالدۇردى. جاپاكەش لەشكەر ۋە پۇقرالارمۇ ئارام تاپتى. خەن شۇەندى شاھانە تون كىيىپ شاھانە مەپىگە ئولتۇرۇپ، ۋېيچياۋ كۆۋرۈكىگە چىقىپ داقا - دۇمباق ساداسى ئىچىدە تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزدى. يۇزىنى جەنۇبقا قىلىپ ئولتۇرۇپ، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شوفاڭ ۋىلايىتى ۋە يېشۇي دەريا‌سى㊽ بويىغا 60 يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ھون ئاتلىرىنىڭ قەدىمى يەتمىدى. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇ يات قوۋملار بىلەن توقۇنۇش پەيدا قىلدى. ئارقىدىنلا گېڭشى مالىمانچىلىقى㊾ يۈز بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بۆلۈنۈپ پارچىلىنىپ، بىرلىككە كېلەلمىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھونلار يەنە باش كۆتۈرۈپ، ئاچكۆز، قارا نىيىتى كۈچەيدى، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ چېگرا ۋىلايەتلىرىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، بالايىئاپەت كەلتۈردى.

خەن گۇاڭۇدى خەن سۇلالىسىنى گۈللەندۈرۈشكە باشلىغان مەزگىللەردە، ھونلار بىلەن ياخشىلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىشتى، ئۇلارغا ئىنئام قىلىنغان ئالتۇن، يىپەكلەر ئۈزۈلمەي ئەۋەتىلىپ تۇردى، قۇتئەرش تالانوتى تەڭرىقۇت تەكەببۇرلىشىپ، تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تاجاۋۇزچىلىق قىلدى. خەن گۇاڭۇدى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاچقا، قۇملۇق ۋە قورۇل سىرتىدىكى ئىشلار توغرىسىدا باش قاتۇرۇشقا چولىسى يوق ئىدى، ئۇ كۆز ئالدىدىكى قىمىنچىلىقلارنى ئويلاپ ھاقارەت ۋە نومۇسقا چىداپ، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۇجۇ، بىڭجۇ ئايماقلىرىدىكى ئاھالىنى كۆچۈرۈپ، چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىنى

كۆپەيتتى. گۈەندۈك سەل تىنچلىنىپ، لۇگۇشى، شۇجۇن ۋىلايەتلىرى ئەمىن تاپقان ۋاقىتتا، باتۇر سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ ھەممىسى يىگىلىرىنى شمايلاپ، بەس - بەس بىلەن ۋېي چىڭ، خو چۈبىگىلارغا ئوخشاش تۆھپە يارىتىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. خەن گۇاگۇۋدى ئۇرۇشتىن بىزار ئىدى. ئۇ ۋاقىتنى قولدىن بەرمەي مەرپەت يولى بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ خەلقنى ئىدارە قىلماقچى بولغاچقا، بۇ قەيسەر سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرمىدى. كېيىن ھون چەپ بىلىكقانى پانۇ ۋە ئوگ ئۇكەن باتىسقانى بى تەخت تالاشقاندا، ئوگ ئۇكەن باتىسقان ئامالسىز خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى ۋە قوغشار تەڭرىقۇت دەۋرىدىكى ئىناقلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، شۇ ئارقىلىق شىمالىي ھونلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا تاقابىل تۇرۇش ھەمدە خەن سۇلالىسىنىڭ تاشقى ۋەزىرى بولۇپ، خەن سۇلالىسى چېگرىسىنى مەڭگۈ قوغداشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن گۇاگۇۋدى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ تەكلىپلىرىنى يەكۈنلەپ، باتىسقان بىنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى. شۇڭا مەخسۇس ئەمەلدارلارغا شىمالىي چېگرا رايونلىرىنى ئېچىۋېتىپ، ھونلارنى مۇنبەت، ئوت - چۆپ ۋە سۇيى ئەلۋەك يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ئەمىر نۆكەر دۆەن چېننىڭ ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، قائىدە - قانۇن بويىچە ئۇلار ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى ھەمدە ئەمەل دەرىجىسى بويىچە ئىشلەنگەن تاج، كىيىم - كېچەك ۋە ھەرخىل قائىدە - يوسۇن جابدۇقلىرى تەقدىم قىلدى، ئالتۇن تامغا ۋە بىنەپشە رەڭ تامغا بېغى بېرىپ، تەڭرىقۇتلۇق نامىنى رەسمىي مۇقىملاشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھونلار ئىچكى جەھەتتىن پارچىلىنىپ، جەنۇبىي ھون ۋە شىمالىي ھون ئوردىلىرى مەيدانغا كەلدى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچمەنلىك بارغانسېرى كۈچەيدى، پۈرسەت تاپسىلا قارشى تەرەپكە

هۇجۇم قىلدى، بىر - بىرىنى كۆزىتىپ، دۇشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلىسىلا، گاھ قوشۇنىنى توپلاپ، گاھ تارقىتىپ، ئۇزۇلارا توقۇنۇشۇپ، بىر - بىرىنى نابۇت قىلىپ تۇردى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ئۇرۇش زادىلا تىنچىمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا - قوروللىرى تىنچىپ قالدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەن سۇلالىسى لەشكەر چىقىرىپ جەنۇبىي ھونلارغا يارەملەشتى، بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ شىمالىي ھونلارغا ئۇزۇل - كېسىل جازا يۈرۈشى قىلدى، دۇ شيەن، گېڭ كۇي قاتارلىق سەركەردىلەرگە ئالدى - كەينىدىن تەڭلا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشكەندە، ئۇلار قالتىس كەسكىنلىك ۋە ئۇستىلىق بىلەن ئاجايىپ تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ زەربە بەردى، ئىچكىرىلەپ كىرىپ، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى ئوردىسىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى ۋە 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگىچە قوغلاپ باردى. ئەجدىھا ئىبادەتخانىسىنى ۋەيران قىلىپ، چېدىرلارنى كۆيدۈرۈپ، «ئون مۇڭگۇز»⑩نى تىرىك كۆمدى ھەمدە تەڭرىقۇتىنىڭ ئالچىسىنى ئەسىر ئالدى، يەنرەن تېغىدا ئابىدە تىكلەپ ئۇرۇش نەتىجىلىرىنى خاتىرىلەپ، زەپەر مارشى ياڭرىتىپ كەلدى. شىمالى ھون ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى قورقىنىدىن ئۇن - تىنسىز ئۈيسۇن ئېلىگە قاراپ قاچتى، شۇنىڭ بىلەن چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالى ئىنس - جىنسىز بوش قالدى. ئەگەر ئۇ يەرنىڭ بوش قالغىنىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي ھونلار چۈغاي تاغلىرى⑪ غا قايتۇرۇلۇپ، شۇخې ژىلايىتى ئىچكى رايونلارغا قوشۇۋېتىلگەن بولسا، بىر تەرەپتىن خەن گۇاڭۇدىنىڭ جانلىق تەدبىرى قوللىنىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىنىلغان بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن گېڭ گونىڭ تەدبىرى⑫ ھازىرقى زامانىدىكى خانلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلەتتى. يۈەن ئەننىڭ تەكلىپى⑬ كېيىنكى خانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىناتتى. بۇ ئاددىي ۋە ھېچقانداق بىر

تەرەپلىملىكى يوق تەشەببۇسلار نەمىدىگەن ئالدىن كۆرەرلىككە ئىگە ئىدى ـ ھە! لېكىن دۇ شىيەن ئۆز تۆھپىسىنى كۆز ـ كۆز قىلىپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش پىلانلىرىغا سەل قارىدى. زوراۋانلىق، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، ئۆز بەگ ـ ئۆز خان بولۇۋالدى. يۈرتجاننى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قىلىپ تىكلەپ، ئۇنى ئىلگىرىكى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى ئوردىسىغا قايتۇردى. دۇ شىيەن بىر ياقتىن جەنۇبىي ھونلارنى قوللىسا، يەنە بىر ياقتىن شىمالىي ھونلارنى قوغداپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلار تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، شەخسىي پايدىغا ئېرىشتى. ئۇ ئوردىسىغا مەنپەئىتىگە سەل قارىغاچقا، كېيىنكى چوڭ بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇرۇنقى مۇشۇ ئىشلار ئۈستىدە توختالغاندا، كىشىنىڭ غەزىپى تاشماي تۇرالامدۇ! شۇنىڭدىن كېيىن، مۇئامىلە مۇڭاپىق بولمىغانلىقتىن جەنۇبىي ھونلار بەزىدە بويسۇنسا، بەزىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇردى، ئۇلارنىڭ دۆلەت ۋە خەلقە كەلتۈرگەن زىيانلىرىنى قانداقمۇ سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولسۇن! كېيىنكىسى ئەۋلادلارغا كەلگەندە، ئۇلار بۇنىڭغا كۆنۈكۈپمۇ كەتتى. ئاخىر بېرىپ جەنۇبىي ھونلار پايتەخت㊹ نى بېسىۋېلىپ، لوياڭنى خارابلىككە ئايلاندۇردى. «قىلدىن كەتسەڭ قىرىقتىن كېتىسەن» دېگەندەك، سەۋەنلىكىڭ زىيىنى ئۇزۇنغىچە تۈگىمەيدىكەن㊺.

ھونلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، چېگرا ۋىلايەتلەردە ئۇرۇش ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدىغان بولدى. لېكىن ھونلارنىڭ قارا نىيىتى يوقالمىدى، ئاخىر بالايىئاپەت كەلتۈردى㊻.

(«كېيىنكى خەننامە»، 10 ـ تۇم، 2939 — 2971 ـ بەتلەر).

---

① م. 27 ـ يىلى، يەنى خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنۇۋ 3 ـ يىلىنى كۆرسىتىدۇ. «كېيىنكى خەننامە. پېڭ چۈڭنىڭ تەرجىمھالى» گە قارالسۇن.

② نەنجۇن (南郡) قەدىمكى ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس

قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى فېنچياق دەرياسى بىلەن شياڭفەن شەھىرىنىڭ جەنۇبى، خۇڭخۇ كۆلىنىڭ غەربىي، چاڭجياڭ، چىڭجياڭ دەريالىرىنىڭ شىمالى قاتارلىق جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جياڭلىڭ (ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى جياڭلىڭ ناھىيىسى).
(«سىخەي»، 310 ـ بەت).

③ زىگۇي ناھىيىسى (县归秭) ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى زىگۇي ناھىيىسى.
(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 3957 ـ بەت).

④ يان ھەرەمخانا بېگى (掖庭令) بانۇلار تۇرىدىغان ئوردا — يان ھەرەمخانا نى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. بۇ ۋەزىپىنى ھەرەمئاغىسى ئانقۇرانتىي.
(«خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار جەدۋىلى»، 1120 ـ بەت).

⑤ ھونلاردا دادىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ئۆلسە ئىنىسى يەڭگىسىنى خوتۇنلۇققا ئالىدىغان ئادەت بار ئىدى.
(«خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى»، 3760 ـ بەت).

⑥ ئوڭ چەپ قان (右谷蠡王) ھونلاردىكى ئەمەل نامى. ھون ئىلىدە پۇتۇن ئەلنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئوڭ چەپ قان، چەپ قان دېگەن ئەمەلدارلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئورنى بىلىكقانىڭكىدىن تۆۋەن بولۇپ، بىراق بىردەك تەڭرىقۇتنىڭ ئاغا ـ ئىنىلىرى ياكى ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى.
(«سىخەي»، 4523 ـ بەت).

⑦ قۇتبەگ (骨都侯) ھونلاردىكى ئەمەل نامى. ئۇزنى ئوڭ، چەپ قانلارنىڭكىدىن تۆۋەن. يات ئۇرۇقتىن تەيىنلىنىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا يارەملىشەتتى.
(«خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى»، 3751 ـ بەت).

⑧ چەپ بىلىكقان (左贤王) ھونلاردىكى ئەمەل نامى. ئورنى تەڭرىقۇتتىنلا تۆۋەن تۇرىدۇ. ئادەتتە تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى چەپ بىلىكقان بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. ئۇنىڭغا ماسلىشىدىغان يەنە ئوڭ چەپ بىلىكقان بولىدۇ.

(«خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى»، 3751 ـ بەت).

⑨ ئەجدەربالىق (龙城) ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى غەربىي ئۈجمچىن (بايىن ئول خوت) خوشۇنى ئەتراپىدا بولسا كېرەك. ھونلار ھەر يىلى 5 ـ ئايدا ئەجدەربالىق شەھىرىگە يىغىلىپ تەڭرى، يەر ئىلاھى، ئەۋلىيا ۋە ئاتا ـ بوۋلىرىغا ئاتاپ نەزىر قىلاتتى.
(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 19 ـ بەت؛
«خەننامە. ھونلارتەزكىرىسى»، 3752 ـ بەت).

⑩ شىمالىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسى (北匈奴王庭) ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كوخخوت شەھىرىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 67 ـ بەت).

⑪ دۇمباق ھارۋىسى (鼓车) دۇمباق ئورنىتىلغان ھارۋا. خان سىرتقا چىققان چاغدىكى ھۇرمەت قاراۋۇلى ۋاستىلىرىدىن بىرى.
(«سىخەي»، 4745 ـ بەت).

⑫ بۇ يەردە دېيىلگەن ئۇكەن باتىسقان قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئىلگىرى قوغشار تەڭرىقۇت ئوك ئۇكەن باتىسقان بولغان.
(مۇھەررىردىن).

⑬ ۋەلىئەھد — كېيىنكى خان خەن سىڭدى لىيۇ جۇاڭنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

⑭ ئۈچ مەھكىمە (三府) ئۈچ ئالىي ۋەزىر مەھكىمىسىنى، يەنى ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى، باش ۋەزىر مەھكىمىسى ۋە ئەمرى مەھمار مەھكىمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3285 ـ بەت).

⑮ قۇتئۇش تەڭرىقۇت (于单支) قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئاكىسى. م. ب. 56 ـ يىلى ئۆزىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى ۋە قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن داۋاملىق قارشىلاشتى. م. ب. 44 ـ يىلى خەن سۇلالىسى ئەلچىسى گو جىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈپ، ئاھالىسىنى باشلاپ كانگىيەگە كەتتى ۋە ئۇ يەردە خالىغانچە زورلۇق قىلدى. م. ب. 43 ـ يىلى خەن سۇلالىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇتئۇش تەڭرىقۇتتىن گو جىنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئەينى ئەھۋالنى ئېيتماي خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى خالىغىنىچە بوزەك قىلدى. م. ب. 36 ـ يىلى غەربىي يۇرت يانداش چېرىكچىسى چېن تاڭنىڭ قوشۇنى

تەرىپىدىن كانگىيەدە ئۇلتۇرۇلدى. «خەنناما. ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

⑯ يۈەنيالسۇن ناھىيىسى (县阳原) ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خوخوت شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 48 — 49 ـ بەتلەر) .

⑰ قۇملۇق (大漠) شەرقتە ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ، غەربتە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە ئاياغلىشىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ تار يېرى 1200 چاقىرىم، ئەڭ كەڭ يېرى 2200 چاقىرىم كېلىدۇ. قۇملۇقنىڭ شىمالى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى، جەنۇبى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدۇر.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى» ، 79 ـ بەت) .

⑱ جىيىن ۋىلايىتى (济阴郡) دائىرىسى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى دېگىتاۋ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن، جەنۇبتا پۇچېڭ ناھىيىسىگىچە بولغان جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى دېگىتاۋ (ھازىرقى دېگىتاۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) .

(«سىخەي» ، 2186 ـ بەت) .

⑲ تۆرالار (丁零) تىگرىك. قەدىمكى قوۋم. ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا جايلاشقان. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى ھونلارغا يېگىلىپ، ئۇلارنىڭ بېقىندى ئېلى بولدى. خەن جاڭدى دەۋرىدە خەن قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئاسىيۇ، ئوغان ۋە سىيانپىيلار بىلەن بىرلىكتە شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 10 ـ بەت) .

⑳ شىيەنيۇن (猃狁) ، شۇنيۇ (獯鬻) چوڭ ئاقسۇقال ياۋ دەۋرىدە ھونلارنى شۇنيۇ دەپ ئاتايتتى؛ جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ھونلارنى شىيەنيۇن دەپ ئاتايدىغان بولدى. «خەنناما. ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

㉑ بۇ سۆز «لاۋزى. كالامى تەرىقەت» 18 ـ بەتتىن ئېلىنغان. (مۇھەررىردىن) .

㉒ ئۇرقۇن دەريا سى (安侯河) ھازىر موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇرقۇن دەريا سى.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 ـ دەپتەر، 67 ـ بەت) .

㉓ خېيۈن (河云) ھون ئېلىدىكى بىر جاي. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

㉔ ھون دەرياسى (匈奴河) قەدىمكى دەريا نامى. خەنزۇچە مەنبەلەردە匈河دەپمۇ ئۇچرايدۇ. ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 40 — 41 - بەتلەر).

㉕ تەڭرىتاغ (天山) بۇ يەردىكى «تەڭرىتاغ» ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خاڭغاي تاغلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 40 — 41 - بەتلەر).

㉖ گەنسۇ دەرياسى (甘微河) قەدىمكى دەريا نامى. ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى جابخان دەرياسى. ئۇ خاڭغاي تاغلىرىدىن باشلانغان بولۇپ، غەربىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، ئاخىرى خار كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 40 — 41 - بەتلەر).

㉗ باركۆل (海类薄) ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باركۆل ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى باركۆلنى كۆرسىتىدۇ.

(«سىخەي»، 1389 - بەت).

㉘ مۇشى شەھىرى (牧师城) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى جۇڭغار خوشۇنى تەۋەسىدە بولغان بولۇشى مۇمكىن.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3297 - بەت).

㉙ داچىڭ قورۇلى (大城塞) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خانگىن خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 48 — 49 - بەتلەر).

㉚ گۇەندۇڭ (关东) خەنگۇ قوۋۇقىنىڭ شەرقىدىكى رايون گۇەندۇڭ دەپ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي»، 649 - بەت).

㉛ دۇڭپىڭ بەگلىكى (东平国) قەدىمكى بەگلىك. دائىرىسى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنىڭ شەھىرى ۋە ۋېنشاڭ، دۇڭپىڭ ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ۋۇيەن (ھازىرقى دۇڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە).

(بىر تومۇق «سىخەي»، 46 - بەت).

㉜ كىنجاپ بارلاسبېگى بارگاھى (京兆虎牙营) چاڭئەن بارلاسبېگى باشقۇرىدىغان قوشۇن. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چېگىلار

هەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

㉝ شىخې ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى پىڭدىڭ (هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دۇڭشېڭ ناهىيىسىدە) ئىدى.

(«سىخەي»، 4195 ـ بەت).

㉞ لىشى (离石) قەدىمكى ناهىيە. شەهەر خارابىسى هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىشى ناهىيىسىدە.

(«سىخەي»، 4195 ـ بەت).

㉟ شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى فۇشى (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۇلىن ناهىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ئىدى.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4089 ـ بەت).

㊱ شياياڭ (夏阳) قەدىمكى ناهىيە. شەهەر خارابىسى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنچېڭ ناهىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 3831 ـ بەت).

㊲ شوفاڭ ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى شوفاڭ (هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خانگىن خوشۇنىنىڭ شىمالىدا) ئىدى.

(«سىخەي»، 3467 ـ بەت).

㊳ گۇچېڭ شەهىرى (谷城) يەنى گۇلو شەهىرى. «كېيىنكى خەننامە. خەن ئەندى هەققىدە خاتىرە» نىڭ ئىزاهلىرىغا قاراڭ.

㊴ شىلۇ تېغى (石楼山) هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىلۇ ناهىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 276 ـ بەت).

㊵ گۇاڭياڭ قوۋۇقى (广阳门) لوياڭ شەهىرى غەربىدىكى جەنۇبقا يۈزلەنگەن دەرۋازا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3305 ـ بەت).

㊶ ماشى ماۋلىڭ ناهىيىسىدىن. ياش چاغلىرىدا كېچىسى «كالامى شەرىئەت»، «قەدىمنامە» لەرنى ئۆگەنسە، كۈندۈزى هەربىي مەشق بىلەن مەشغۇل بولغان. كېيىن ۋاپادار سۈپىتىدە ئوردا مىرزىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن. غەربىي چياڭلار ئىسيان كۆتۈرگەندە سەنياڭ بېگى لىيۇ چاڭ ئۇنى مۇهىم خىزمەتكە كۆرسەتكەن. كۆپ ئۆتمەي ئۇ هون ئېلىگە ئەلچى

سۈپتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر بولۇپ تەيىنلەنگەن.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3305 ـ بەت).
㊷ ئىلىگشى سۈجۈپ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن).
㊸ م. 213 ـ يىلى (خەن شىيەندىتىڭ جىيەنئەن 18 ـ يىلى) ساۋ ساۋ ۋېي خانى بولغاندىن كېيىن، يېشىيەن ناھىيىسىنى پايتەخت قىلدى. يېشىيەن ناھىيىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لىنجاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«سىخەي»، 3804 ـ بەت).
㊹ خوجۇچىئان تەڭرىقۇت يېشىيەن ناھىيىسىدە قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاھالىسى بەش چوڭ قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.
(«سىخەي»، 313 ـ بەت).
㊺ ئەينى چاغدا خەن ۋۇدى گەنچۈەن ئوردىسىدا تۇرغان.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3308 ـ بەت).
㊻ خەن ۋۇدى ئۇرۇشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن، پۇتۇن ئەل نوپۇسىنىڭ يېرىمى ئازايغانىدى. دېمەك، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەن ئادەملىرى ھونلارنىڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەن ئادەملىرى بىلەن باراۋەر بولغان.
(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3308 ـ بەت).
㊼ م. ب. 58 ـ يىلى شۇيلۇيچۈەنچى تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى گىخسان قوغشار تەڭرىقۇت بولغان. شۇ يىلى قىشتا باتسقان بوستانتۇغ تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەنگەن. كېيىنكى يىلى 7 ـ ئايدا خوجە قان ئۆزىنى خوجە تەڭرىقۇت، ئوڭ ئۈكەنقان ئۆزىنى كۈل تەڭرىقۇت، ئوجى تۇتۇقبېگى ئۆزىنى ئوجى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىگەن. شۇنىڭ بىلەن ھون ئىلىدە بەش تەڭرىقۇت پەيدا بولغان. «خەننامە. ھونلار تەزكىرىسى»گە قارالا.
㊽ يىشۇي دەريا سى (易水) ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە. بۇ يەردە دېيىلگەن يىشۇي دەريا سى بويلىرى ھازىرقى يىشيەن، لەييۈەن ناھىيىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
(«سىخەي»، 3182 ـ بەت).
㊾ گېڭشى مالمانچىلىقى (更始之乱) خۈەيياڭ بېگى لىيۇ شۇەن خان بولغاندىن كېيىن، يىلنامىنى گېڭشى (م. 23 — 25 ـ يىللىرى) دەپ ئاتىدى. گېڭشى يىللىرىدا ژاڭ ماڭ قۇرغان شىن خانلىقى تېخى

گۈمران بولمىغاندى. شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەن شۇەندىنىڭ چەۋرىسى لىۋ يىن لىنجىڭدا خان قىلىپ تىكلەندى، گۈڭسۈن شۇ چېڭدۇدا ئۆزىنى خان قىلىپ تىكلىدى. ۋېي شياۋ لۇڭشى ۋىلايىتىدە ئۆزىنى ئۇلۇغ سانغۇن قىلىپ تىكلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، قىزىل قاشلىقلار قوزغىلىڭى، لۇلىن قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى.

(«كېيىنكى خەننامە. خەن گۈاڭۇدى تەزكىرىسى»، 5 — 19 - بەتلەر).

㊿ ئون مۇڭگۈز (角十) چېپ بىلىكقان، چېپ قان، ئوك چېپ بىلىكقان، ئوك چېپ قانلار «تۆت مۇڭگۈز» دەپ ئاتىلاتتى. سول- ئوك باتىسقان، سول - ئوك ۋېنيۇنقان، سول - ئوك ئالىي ئەدلىيە قانلار «ئالتە مۇڭگۈز» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلار قوشۇلۇپ ئون مۇڭگۈز بولاتتى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

(51) چۆغاي تېغى (山阴) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا.

(«سىخەي»، 941 - بەت).

(52) م. 48 - يىلى (خەن گۈاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 24 - يىلى) سەككىز قەبىلە ئاقساقلىق كېڭىشىپ بىنى قوغشار تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. قوغشار تەڭرىقۇت ۋۇيۇەن قورۇلى قوۋۇقىغا بېرىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ مەڭگۈلۈك توسۇقى بولۇپ، شىمالىي ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرسىتىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن گۈاڭۇدى ۋۇيۇەن ئەمىر نۆكىرى گېڭ گونىڭ مەسلىھىتى بويىچە قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆردى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

(53) م. 91 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگىيۇەن 3 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن دۇ شىيەن خەن خېدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ يۈرتجاننى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قىلىپ تىكلەشنى تەكلىپ قىلغاندا، باش ۋەزىر يۇەن ئەن دۇ شىيەننىڭ پىكرىگە قارشى تۇرغان. «كېيىنكى خەننامە. يۇەن ئەننىڭ تەرجىمھالى» گە قارالسۇن.

(54) م. 304 - يىلى ھون چېپ بىلىكقانى باۋ (豹) نىڭ ئوغلى لىۋ يۇەن (刘渊) لەشكەر چىقىرىپ جىن خاقانلىقىغا قارشى تۇردى ۋە خەن خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى خەن خانى (汉王) دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە زوگو شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. م. 308 - يىلى لىۋ يۇەن ئۆزىنى خەن خاقانى (汉帝) دەپ ئېلان قىلىپ، پايتەختنى پۇزى (ھازىرقى

سەنشى ئۆلكىسى شىشيەن ناھىيىسى) دېگەن يەرگە، ئاندىن پىڭياڭ ناھىيىسىگە كۆچۈردى. م. 309 ـ يىلى ليۇ يۈەن ئوغلى چۇ بېگى ليۇ سۈڭ (刘聪) نى 50 مىڭ خىللانغان چەۋەنداز بىلەن لوياڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىۋىدى، ليۇ سۈڭ غەلىبە قىلالمىدى. م. 311 ـ يىلى دادىسىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ليۇ سۈڭ لوياڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، جىن خۇەيدىنى تۇتقۇن قىلدى. م. 316 ـ يىلى ليۇ سۈڭ قوشۇننى چاڭئەن شەھىرىنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتتى. 11 ـ ئايدا جىن مىندى چاڭئەن شەھىرىدە ئەل بولدى.

(«جىننامە. ليۇ يۈەن تەزكىرىسى» ،
«جىننامە. ليۇ سۈڭ تەزكىرىسى» دىن) .

(55) دۇ شيەن يەنرەن تېغىدا ئۇرۇش نەتىجىلىرىنى تاشقا ئويۇپ خاتىرىلىگەندىن كېيىن، ئەگەر جەنۇبىي ھونلارنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتۇرۇۋەتكەن بولسا، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا ۋىلايەتلىرى تىنچلانغان بولاتتى. بىراق شۇنداق قىلمىدى. شۇڭا قوغشار تەڭرىقۇت شىخې ۋىلايىتى مېيجى ناھىيىسىگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ھونلارنىڭ ئاھالىسى بارا ـ بارا كۆپىيىپ كەتتى ۋە ئاخىر ئۇلارنى تىزگىنلىيەلمەي قالدى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى» ، 3211 ـ بەت) .

(56) ليۇ يۈەن بىلەن ليۇ سۈڭنىڭ مالىمانچىلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن) .

ئوغانلار ۋە سىيانىيىلار ھەققىدە قىسسە

ئوغانلار ئەسلى شەرقىي غۇز (توڭغۇس) قوۋملىرىدىندۇر. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ھون تەڭرىقۇتى باتۇر ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، قالغان قىسمى ئوغان تېغى① غا چېكىنىپ بېكىندى ۋە ئۇغان تېغى نامىنى قوۋم نامى قىلىپ قوللاندى. ئوغانلار ئانتا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، دائىم ئوۋ ئوۋلاش، قۇش تۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىدۇ، مۇقىم تۇرىدىغان جايى يوق، كىگىز چېدىرلاردا ياشايدۇ، ئىشكىلىرى كۈنچىقىش تەرەپكە ئېچىلىدۇ، گۆش يەپ، سۈت ئىچىدۇ، يىرىك يۇڭ توقۇلمىلاردا كىيىم كىيىدۇ، ياشلارنى قەدىرلەپ، قېرىلارنى پەس كۆرىدۇ، تەبىئىتى ئىنتايىن قەيسەر ۋە جاھىل بولۇپ، ئاچچىقى كەلسە، ئاتىسى ۋە ئاغا - ئىنىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىنمۇ يانمايدۇ، لېكىن ئانىسىغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ھەرگىز پېتىنالمايدۇ، چۈنكى، ئانا تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بولىدۇ، ئاتىسى ۋە ئاغا - ئىنىلىرىنىڭ ئىنتىقام ئالىدىغان ئادەملىرى بولمايدۇ. بىر ئۇرۇق ئىچىدە باتۇر، قاۋۇل، ئۇرۇش ۋە دەۋا - دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان ئادەمنى كۆپچىلىك ئاقساقال قىلىپ

سايلايدۇ، لېكىن ئاقساقاللىق ئەسلىگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىنمايدۇ. ئاۋۇللاردا ئاۋۇل بېگى بار بولۇپ، يۇزلىگەن - مىڭلىغان ئاۋۇللار ئۆزلۈكىدىن بىر قەبىلە بولۇپ ئۈيۈشىدۇ. ئاقساقاللار بەزىدە بىرەر ئىشنى ئۇقتۇرۇش ياكى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ياغاچ تاختىغا بەلگىلەرنى ئويۇپ قويىدۇ. گەرچە يېزىقى بولمىسىمۇ، لېكىن كىشىلەر ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلمايدۇ. ئۇلاردا ئۇرۇق - قامىلىمۇ مۇقىم ئەمەس، ئىقتىدارلىق ئاقساقاللارنىڭ نامىنى ئۆزلىرىگە قامىلە قىلىۋالىدۇ②. ئاقساقالدىن تۆۋەندىكىلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا چارۋا بېقىپ ئۆز ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ھاشار مەجبۇرىيىتى يوق. ئۇلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىدا ئاۋۇال ئەر قىزنى ئەپقېچىپ كېتىدۇ. يېرىم يىل ياكى يۇز كۈندىن كېيىن، ئەر تەرەپ قىز تەرەپكە تويلۇق سۈپىتىدە چارۋا - مال ئاپىرىپ بېرىدۇ. كۈيئوغۇل خوتۇنى بىلەن قېيىن ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. قېيىن ئانىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر مەيلى ئابرويلۇق ياكى ئابرويسىز بولسۇن، ئۇلارغا ھەر كۈنى تەزىم قىلىپ تۇرىدۇ، لېكىن قېيىن ئاتا، قېيىن ئاتىغا تەزىم قىلمايدۇ. كۈيئوغۇل خوتۇنىنىڭ ئائىلىسىدە مالاي بولۇپ ئىشلەيدۇ. بىر - ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، خوتۇنىنىڭ ئائىلىسى ئاندىن قىزنى مول سوۋغا - سالاملار بىلەن ئېرىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىدۇ، ئۇلارغا ئۆي ۋە مال - بايلىقنى قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى تەيىارلاپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ يوسۇنىدا ئاتىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالمىدۇ، ئىنىسى تۇل يەڭگىسىنى ئالمىدۇ، تۇل يەڭگە ئۆلگەندىن كېيىن ئاۋۇالقى ئېرى بىلەن بىللە كۆمۈلىدۇ. ئادەتتە ھەممە ئىش ئايالنىڭ پىكرى بويىچە قىلىنىدۇ. پەقەت جەڭ ئىشلىرىلا ئەرلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئاتا - بالا، ئەر - ئايال ھەممىسى يۇزمۇ يۇز زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ سۆزلىشىدۇ. ئەر - ئايال ھەممىسى قولاي بولسۇن ئۈچۈن چاچلىرىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ، قىزلار ياتلىق

بولىدىغان چاغدا چاچ قويىدۇ ۋە ئىككى تال قىلىپ توگۈۋېلىپ، ئۈكە③ تاقايدۇ. ئالتۇن ۋە زۇمرەت تاشنى زىننەت بۇيۇمى قىلىدۇ. بۇ خۇددى ئوتتۇرا جۈگو ئاياللىرىنىڭ بېشىغا گاز ياغلىق يېپىپ، چېچىغا تىزما مارجان قادىشىغا ئوخشايدۇ. ئاياللار يۈمشاق تېرىگە گۈل چېكىلەيدۇ، گىلەم توقۇيالايدۇ. ئەرلەر ئوقيا، ئېگەر ـ جابدۇق ياسايدۇ، تۆمۈر ۋە مىس تاۋلاپ ھەربىي قورال ـ ياراغلارنى ئىشلەيدۇ. ئۇ يەرلەرنىڭ توپرىقى تېرىق ۋە دۇڭچىياق ئۆستۇرۇشكە باب كېلىدۇ. دۇڭچىياق قامىقاقا ئوخشاش ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇرۇقى تېرىقتەك بولىدۇ، 10 ـ ئايدا پىشىدۇ. ئۇلار يىلنىڭ تۆت پەسلىنى قۇش ۋە ھايۋانلارنىڭ يوغاز بولۇشى ۋە ئېمىتىش ھادىسىلىرى بىلەن پەرق ئېتىدۇ.

ئوغانلارنىڭ ئادىتىدە جەڭدە ئۆلۈش شەرەپلىك، ئۆلۈكنى كېيىندۇرۇپ جەسەت ساندۇقىغا سالىدۇ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، ئەل ـ ئاغىنىلىرى ھەسرەتلىنىپ، يىغلاپ ماتەم تۇتىدۇ، ئۆلۈكنى كۆمگەندە بولسا، ئەكسىچە، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئۇزىتىپ قويىدۇ. بىر سېمىز ئىتنى رەڭدار ئارقاندا باغلاپ يېتىلەپ ئاپىرىپ، مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدا مىنگەن ئېتى ۋە كىيگەن كىيىملىرىنى كۆيدۇرۇپ، شۇ ئىت ئارقىلىق ئۆلازنى مەرھۇمغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئوغانلارنىڭ ئېتىقادىچە، بۇ ئىت مەرھۇمنىڭ روھى قىزىلتاغ④ قا قايتىپ كەلگۈچە ئۇنى قوغدايدىكەن. قىزىل تاغ لياۋدۇڭ ۋىلايىتىنىڭ بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم غەربىي شىمالىدا بولۇپ، بۇ خۇددى ئوتتۇرا جۈگولۇقلار ئۆلۈكنىڭ روھى تەيشەن تېغىغا قايتىپ كېتىدۇ دېگىنىگە ئوخشاش بىر ئىش⑤. ئۇلار جىن ـ ئەرۋاھلارغا ھۈرمەت قىلىدۇ، ئاسمان، يەر، كۈن، ئاي ۋە يۇلتۇزلارغا ھەمدە ئىلگىرىكى نامدار ئاقساقاللارغا نەزىر ـ چىراغ قىلىدۇ. نەزىر ـ چىراغ ئۇچۇن كالا، قوي ئىشلىتىدۇ، نەزىر ـ چىراغ تۇغىگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى كۆيدۇرۇۋېتىدۇ، ئۇلار

ئۆزئارا كېڭىشىپ پۈتۈشكەن بويىچە، ئاقساقاللارنىڭ يولبورۇقنىغا قارشىلىق قىلغانلاردىن جىنايىتى ئېغىر بولغانلىرى ئۆلتۈرۈلىدۇ، ئەگەر ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلمىشسا، بۇنى قەبىلىلەر ئۆزلىرى يۈقىرىغا مەلۇم قىلىدۇ، ئەگەر يەنىلا توختىمىسا، ئاقساقاللارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ھۆكۈم قىلمىشىنى سورايدۇ، جىنايىتى بارلار ئۆزلىرىنىڭ چارۋا - مالىلىرىنى تەقدىم قىلىپ ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتۇلىدۇ، ئۆز دادىسى ياكى ئاكا - ئىنىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلەر سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. ئەگەر ئاقساقاللار تۈتۈشقا تېگىشلىك قاچقۇنلار بولسا ئاۋۇللارنىڭ ئۇلارنى ئۆز ئېلىدە ئېلىپ قېلىشىغا بولمايدۇ. ئۇلار يۇڭكۇاڭ دېگەن يەرگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ ياكى قۇملۇققا ھەيدىلىدۇ، ئۇ يەرلەردە زەھەرلىك يىلان كۆپ بولۇپ، ئورنى تۇرالارنىڭ غەربىي جەنۇبى، ئاسىيولارنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

ئوغانلار باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قوۋۇملىرى ئاجىزلاپ، دائىم ھونلارغا بېقىنىپ ئۆتتى. ئۇلارغا ھەر يىلى چارۋا - مال تېرىسى تاپشۇرۇپ تۇردى. ئەگەر قەرەلىدە تاپشۇرمىسا، ھونلار شۇ زامات ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى تارتىۋالاتتى. خەن ۋۇدى زامانىدا، قىران چەۋەندىز سانغۇن خوجۇ بىڭ ھونلارنىڭ چېپ تەرەپ (شەرقىي تەرەپ) يەرلىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئوغانلار شاڭگۇ، يۈياڭ، يۈبېيپىڭ، لياۋشى، لياۋدۇڭ ۋىلايەتلىرى چېگرىسىنىڭ سىرتىغا كۆچۈرۈلدى، ئۇلار خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ھونلارنىڭ ھەربىكىتىنى چارلاپ تۇردى. ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى ھەر يىلى بىر قېتىم خەن خانىنى زىيارەت قىلاتتى، شۇنىڭدىن تارتىپ ئوردا ئۇلارغا ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبېگى قويۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ماڭاشى 2000 دادەن ئاشلىق بولۇپ، يارلىق دەستىكى تۈتۈپ ئوغانلارنى نازارەت قىلاتتى، ئۇلارنى ھونلار بىلەن ئالاقە قىلدۇرمايتتى.

خەن جاۋدى تەختتىكى ۋاقتىدا، ئوغانلار ئاستا - ئاستا كۆچمىسپ هون تەڭرىقۇتىنىڭ گۈرىنى كولاپ، ئېلىنى مۇنقەرز قىلغان باتۇر تەڭرىقۇتتىن ئۆچمنى ئالدى. هونلار بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە شەرققە قوشۇن ماڭدۇرۇپ، ئوغانلارنى تارمار قىلدى. ئۇلۇغ سانغۇن خوگۋاڭ⑥ بۇنى ئاڭلاپ، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى خەن مېڭيۇنى ئىككى تۈمەن ئاتلىق قوشۇن بىلەن لياۋدۇڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ هونلارغا توسۇپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، لېكىن بۇ چاغدا هونلار ئاللىقاچان چېكىنىپ كەتكەنىدى. خەن مېڭيۇ ئوغانلارنىڭ يېڭىلا يېڭىلگەنلىك پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا تۈيۇقسىز هۇجۇم قىلدى ۋە 6000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇچ خانىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ئولجا قىلىپ قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغانلار كۆپ قېتىم يۇجۇ ئايمىقىغا هۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، خەن مېڭيۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. خەن شۇەندى زامانىسىغا كەلگەندە، ئاندىن ئاستا - ئاستا خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، چېگرا - قورۇلنى ساقلىدى.

ۋاڭ ماڭ هاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، هونلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئوغانلارنىڭ 12 قەبىلىسىنىڭ قوشۇنى سەپەرۋەر قىلىنىپ، شەرقىي يۈرت سەركەردىسى يەن يۇ ئوغان ۋە تۇرا قوشۇنلىرىنى باشلاپ، دەيجۇن ۋىلايىتىنى ساقلاشقا ئەۋەتىلدى، ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى ۋىلايەت، ناهىيىلەرگە قاماپ تۇرغاق قىلدى. ئوغان قوشۇنلىرى ئۇ يەرنىڭ شارائىتىغا كۆنەلمەي، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن مۇددەت مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئارام ئالالماي قېلىشتىن ئەنسىرەپ، كۆپ قېتىم رۇخسەت سوراپ قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلدى. ۋاڭ ماڭ ئۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشىگە ئۇنمىدى. شۇڭا ئۇلار خائىنلىق قىلىپ قاچتى ۋە خەن ئاھالىلىرىنىڭ تالان - تاراج قىلدى. ۋىلايەتلەر تۇرغاقلارنىڭ هەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ

ئوغانلار بىلەن ۋاك ماك ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر ئۆچمەنلىك تۇغۇلدى. ھونلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنىڭ ئاقساقلىنى قولغا كەلتۈردى ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل بېرىپ، قالغانلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ بېقىندۇردى.

خەن گۇاڭۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئوغانلار بىلەن ھونلار بىرلەشمە قوشۇن تەشكىل قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار ئىنتايىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. ئوغانلارنىڭ تۇرار جايلىرى چېگرا - قورۇلغا يېقىن ئىدى، ئەتىگەنلىكى چېدىرلىرىدىن چىقسا، كەچ كىرگۈچە شەھەرنىڭ سىرتىغا كېلىپ بولاتتى. بەش ۋىلايەتنىڭ ئاھالىسى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ۋە ۋىلايەت - ناھىيىلەر تەلتۆكۈس خانۇەيران بولۇپ، پۇقرالار ئەل - يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ تەرەپ - تەرەپكە سەرسان بولۇپ قاچقانىدى. ئوغانلارنىڭ شاڭگۇ ۋىلايىتى قورۇلى سىرتىدىكى بەيشەن⑦ تارمىقى ئەڭ قۇدرەتلىك ۋە باي ئىدى.

م. 45 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جېنۇ 21 - يىلى) خەن گۇاڭۇدى داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن مايۇەننى 3000 چەۋەندازنى باشلاپ ۋۇجۇەن قوۋۇقى⑧ دىن چىقىپ ئوغانلارنى توسۇپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئوغانلار بۇنىڭدىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ قېچىپ كەتكەنىدى، مايۇەن قوغلاپ زەربە بەردى ۋە 100 دىن ئوشۇق دۇشمەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ئوغانلار يەنە مايۇەننىڭ كەينىدىن ئىز بېسىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئارقا مۇھاپىزەت قىسىملىرىغا ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلدى، مايۇەن كېچە - كۈندۈزلەپ قېچىپ چېگرا ئىچىگە يېنىپ كىرگەندە 1000 دىن ئوشۇق ئات ئۆلگەنىدى.

م. 46 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جېنۇ 22 - يىلى) ھونلار ئېلىدە ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى چىقتى. ئوغانلار ھونلار

ئاجىزلىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى يەڭدى. ھونلار نەچچە مىڭ چاقىرىم شىمالغا كۆچۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بوش قالدى، خەن گۇاڭۇدى ئوغانلارغا مال، بايلىق ئەۋەتىپ بەردى. م. 49 - يىلى (خەن گۇاڭۇدىنىڭ جىيەنۇ 25 - يىلى) لياۋشى ئوغانلىرى ئاقساقىلى خاۋەن قاتارلىق 922 كىشى ئۆز ئاھالىسى بىلەن ئەل بولۇپ، ئوردا ئالدىدا خاننى زىيارەت قىلدى ۋە ئولپان بەردى. قۇل، ئات - كالا، ئوقيا ۋە يولۋاس، قاپلان، بۆلغۇن تېرىلىرى تەقدىم قىلدى.

شۇ چاغدا ئەتراپتىكى يات قوۋملارمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۇزۇلمەي پايتەختكە كېلىپ خاننى زىيارەت قىلدى، خەن گۇاڭۇدى تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى ۋە ئۇلارغا ئونچە - مەرۋايىت ئىنئام قىلدى. بەزى ئوغان ئاقساقاللىرى پايتەختتە مۇھاپىزەتچى بولۇپ تۇرۇپ قېلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلاردىن 81 ئادەم بەگ، تۆرە قىلىپ بېكىتىلدى. ئۇلار قورۇل ئىچىدە ئولتۇراقلىشىپ، چېگرىدىكى ھەر قايسى ۋىلايەتلەر⑨ گە جايلاشتى. خەن سۇلالىسى ئۇلارغا ئۆز ئادەملىرىنى توپلاتتى ۋە ئۇلارنى ئاشلىق، كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. شۇڭا ئوغانلار خەن سۇلالىسى ئۈچۈن چارلىغۇچى بولۇپ، خەن قوشۇنلىرىنىڭ ھون ۋە سيانپىيلارغا ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەملىشىدىغان بولدى. شۇ ۋاقىتتا ئەمىر زېمىننىڭ نازىر بېگى بەن بياۋ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ئوغانلارنىڭ تەبىئىتى ھىيلىگەر، قۇۋۇ بولۇپ، قاراقچىلىققا ئادەتلەنگەن. ئەگەر ئۇلار ئۇزۇن مۇددەت باشقۇرۇلماي قويۇۋېتىلسە، چوقۇم يەنە خەن ئاھالىلىرىنى تالان - تاراج قىلىدۇ، مەخسۇس تەسلىم بولغۇچىلارنى باشقۇرىدىغان نازىر بەگ ئەۋەتىش بىلەنلا ئۇلارنى باشقۇرغىلى بولماي قالارمىكىن. پېقىرنىڭ كالتە پەمىچە، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبېگىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك،

بۇ، ئوغانلارنى بويسۇندۇرۇپ سۇلالىمىزنىڭ چېگرىدىكى ئەندىشىسىنى ئازايتىشقا ھەقىقىي پايدىلىق» دېدى. خەن گۇاڭۇدى بەن بياۋنىڭ پىكرىنى ماقۇل كۆرۈپ، شاڭگۇ ۋىلايىتى نىڭچېڭ⑩ شەھىرىدە ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبېگى مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبېگى سىياڭپىيلارنى باشقۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرغاقلىرىنى ئىنئاملاپ تۇردى. ئىككى ئوتتۇرىدىكى سودا - سېتىق يىل بويى داۋاملىشىپ تۇرىدىغان بولدى.

مىڭدى، جاڭدى ۋە خېدى خانلارنىڭ دەۋرىدە ئوغانلار چېگرا - قورۇلنى تىنچ قوغدىدى. م. 109 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈڭچۇ 3 - يىلى) يازدا يۈياڭ ۋىلايىتىدىكى ئوغانلار ۋە يۈبېيپىڭ ۋىلايىتىدىكى ھونلاردىن بىرمىڭ نەچچە يۈز ئادەم دەيجۇن، شاڭگۇ ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. كۆزدە يەنمېن ۋىلايىتىدىكى ئوغانلارنىڭ لەشكەر تۇنقان خانى ۋۇخې، سىياڭپىيلار ئاقساقلى چيۈلۈن قاتارلىقلار ۋە جەنۇبىي ھون قۇتبېگى بىلەن بىرلىكتە جەمئىي 7000 چەۋەندار تەييۇەن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، تەييۇەن ۋالىيسى بىلەن جيۈيۇەن ناھىيىسىنىڭ گاۋچۆ جىلغىسى⑪ دا ئۇرۇشتى، خەن قوشۇنلىرى يېڭىلدى، ۋىلايەتنىڭ دورغاپى ئۆلۈتۇرۇلدى. خەن ئەندى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خې شى، لياۋشۇي دەريياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى لياڭ چىن قاتارلىقلارنى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋۇخې تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى، سىياڭپىيلار قېچىپ قورۇل سىرتىغا چىقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغانلار يەنە ئاستا - ئاستا خەن سۇلالىسىگە يېقىنلاشتى ۋە بېقىندى. خەن ئەندى ئۇلارنىڭ ئاقساقلى رۇڭجۇۋېينى، خەنپەرەس كاھىبەگ قىلىپ تەينىلىدى.

م. 135 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 4 - يىلى) قىش پەسلىدە ئوغانلار يۈنجۇڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە يول

ئۇستىدىكى سودىگەرلەرنىڭ مىڭدىن ئوشۇق يۈك باسقان كالا هارۋىلىرىنى توستى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى گېڭ يې ئۇلارغا 2000 دىن ئوشۇق ئادەم بىلەن قوغلاپ زەربە بەردى، لېكىن ئۇروش ئوڭوشلۇق بولمىدى، ئارقىدىنلا يەنە شانەن ⑫ ناهىيىسىدە ئۇروش قىلىپ، 500 دىن ئارتۇق دۇشمەننىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئوغانلار لەنچى⑬ شەھىرىدە گېڭ يېغا قورشاپ هۇجۇم قىلدى. ئوردا ئوقياچى مەرگەنلەردىن 2000 ئادەمنى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى قارارگاهىدىكى سىپاھ ـ بەگ ۋە لەشكەرلەردىن 1000 ئادەمنى يۆتكەپ، شاڭجۇن ۋىلايىتىدىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرى بىلەن ماسلىشىپ، بىرلىكتە ئوغانلارغا جازا يۈروشى قىلدى، ئوغانلار ئاندىن چېكىنىپ كەتتى. م. 140 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈڭخې 5 ـ يىلى) ئوغان ئاقساقىلى ئاجىيەن، چياڭچۇ قاتارلىقلار هونلارنىڭ چەپ تەرەپ قولۇن قان ۋۇس بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈردى، ئەمىرنۆكەر جاڭ دەن لەشكەر تارتىپ ئۇلارنى يەڭدى ۋە قىرغىن قىلدى، قالغانلىرى تامامەن تەسلىم بولدى. خەن خۇەندىنىڭ يۈڭشۇ يىللىرى (م. 155 — 157 ـ يىللىرى) شو فاڭ ۋىلايىتىدىكى ئوغانلار جەنۇبىي شۇتۇغ هونلىرى بىلەن تەڭلا ئىسيان كۆتۈردى، ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەن لەشكەر تارتىپ ئۇلارغا هۇجۇم قىلىپ تىنچىتتى. م. 166 ـ يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشي 9 ـ يىلى) ياز پەسلىدە ئوغانلار يەنە سيانپىيلار ۋە جەنۇبىي هونلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ، چېگرا ياقىسىدىكى توققۇز ۋىلايەتكە هۇجۇم قىلدى، جاڭ خۇەن ئۇلارغا قارشى لەشكەر تارتىپ جازا يۈروشى قىلدى، ئوغانلار قېچىپ قورۇلدىن چىقىپ كەتتى.

خەن لىڭدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، شاڭگۇ ۋىلايىتىدە نەنلۇ ئىسىملىك ئوغان ئاقساقىلى بار ئىدى، ئۇ 9000 دىن كۆپرەك چېدىرنى باشقۇراتتى، لياۋشى ۋىلايىتىدە چيۇلىجۇ ئىسىملىك بىر

ئاقساقال بار ئىدى، ئۇ 5000 دىن ئوشۇق چېدىرنى باشقۇراتتى، ئۇلار ئۆزلىرىنى خان قىلىشىغا ئالغانىدى، يەنە لياۋدۇڭ ۋىلايىتىدىكى سۇپۇيەن 1000 دىن ئوشۇق چېدىرنى باشقۇراتتى، ئۇ ئۆزىنى چياۋۋاڭ خانى دەپ ئاتىۋالدى، يۇبېيپىڭ ۋىلايىتىدىكى ئۇ يەن 800 دىن ئوشۇق چېدىرنى باشقۇراتتى، ئۇ ئۆزىنى خەنلۇ خانى دەۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى باتۇر، قاۋۇل، تەدبىرلىك ئادەملەر ئىدى. م. 187 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىڭ 4 - يىلى) سابىق جۇڭشەن ۋالىيسى جاڭ چۈن ئىسيان كۆتۈردى ۋە چيۇلىجۇيىنىڭ قوۋمى ئارىسىغا بېرىپ، ئۆزىنى ئۇلۇغ ئەمىنلىك خان قىلىۋېلىپ، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئوغانلارنىڭ سەركەردىسى بولۇۋالدى ۋە ئۇلارنى باشلاپ چىڭجۇ، شۇجۇ، يۈجۇ، جىجۇ ئايماقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. م. 188 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ جۇڭچىڭ 5 - يىلى) خەن لىڭدى لىيۇ يۈنى يۈجۇ ئايماق چوپانداری قىلىپ بەلگىلىدى، لىيۇيۇ ئادەم توپلاپ كۆپ مۇكاپات بېرىپ جاڭ چۈننىڭ كاللىسىنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن شىمالدىكى ئايماق، ۋىلايەتلەر تىنچلاندى.

خەن شىيەندىنىڭ چۇڭچىڭ يىللىرى (م. 190 — 193 - يىللىرى) چيۇلىجۇي كېسەل بىلەن ئۆلدى، ئوغلى لۇبەن كىچىك ئىدى، جىيەنى تادۇن ھەربىي ئىشلاردا تەدبىرلىك ئىدى، شۇڭا لۇبەنگە ۋەكالىتەن ئاقساقال بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئوغانلارنى ئۇمۇميۈزلۈك باشقۇردى، قوۋم - قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا بويسۇندى. م. 199 - يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جيەنئەن 4 - يىلى) جىجۇ ئايماق چوپانداری يۈەن شياۋ بىلەن سانغۇن گۇڭسۈن زەن ئۇرۇش قىلدى، ئىككى تەرەپ تەڭ چىقىپ قېلىپ، ئاخىرقى ھېسابتا كىمنىڭ يېڭىپ كىمنىڭ يەڭگەنلىكى ئۇستىدە ھۆكۈم قىلغىلى بولمىدى. تادۇن يۈەن شياۋغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن ياخشىلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە لەشكەر چىقىرىپ ئۇنىڭغا ياردەملىشىپ گۇڭسۈن زەننى يوقاتتى.

يۇەن شياۋ ئوردىنىڭ يالغان يارلىقىنى كۆرسىتىپ، تەڭرىقۇتنىڭ تامغا ۋە تامغا باغلىرىنى تادۇن، نەنلۇ، سۇپۇيەن ۋە ۋۇيەنلەرگە بەردى. كېيىن نەنلۇ، سۇپۇيەنلەر ئۆز قوۋملىرى بىلەن بىرلىكتە لۇبەننى تەڭرىقوت، تادۇننى خان قىلىپ تىكلىدى. لېكىن تەدبىر كۆرسىتىش ئىشلىرى يەنىلا تادۇنىڭ قولىدا بولدى. گۇاڭياڭ(1) لىق يەن رۇ ياش ۋاقتىدا ئوغان، سىيانپىي قەبىلىلىرىدە سەرسان بولۇپ يۈرگەندە ئۇلارغا بېقىنغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغانىدى. يەن رۇ سىيانپىيلارغا تايىنىپ ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبىگى شىڭ جۇينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇردى. يۇەن شياۋ يەن رۇغا ئىشەنچە بىلدۈرۈپ ئۇنىڭدىن ھال سورىدى. شۇ ئارقىلىق شىمالىي چېگرىنى تىنچلاندۇردى. كېيىن يۇەن شياۋنىڭ ئوغلى يۇەن شاڭ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ تادۇنغا ئەل بولدى. دەل شۇ چاغدا يۇجۇ، جىجۇ ئايماقلىرىدىكى سىپاھ - بەگلەر ۋە پۇقرالاردىن ئوغانلارغا ئەل بولغانلار 100 مىڭ تۇتۇندىن ئاشاتتى. يۇەن شاڭ تادۇن قوشۇنلىرىغا تايىنىش ئارقىلىق، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى قولغا كەلتۈرۈپ بۇرۇنقى تەسىر دائىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. بۇ دەل ساۋ ساۋ خېبېينى تىنچىتقان چاغ بولۇپ، يەن رۇ بىر قىسىم ئوغان، سىيانپىيلارنى باشلاپ ئوردىغا بېقىندى. ساۋ ساۋ ئۇنى ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبىگى قىلىپ تەينىلىدى. م. 207 - يىلى (خەن شىيەندىنىڭ جىيەنئەن 12 - يىلى) ساۋ ساۋ ئۆزى بىۋاستە لەشكەر تارتىپ ئوغانلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى، لىيۇچېك(15) شەھىرىدە تادۇننى يېڭىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالدى، 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تۇنقۇن قىلدى. يۇەن شاڭ ۋە لۇبەن، ۋۇيەن قاتارلىقلار لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە قاچتى، لياۋدۇڭ ۋالىيسى گۇڭسۇن كاڭ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، كاللىسىنى ساۋ ساۋغا ئەۋەتىپ بەردى. قالغان بىر تۈمەندىن ئوشۇق قووۇم ئوتتۇرا جۇڭگوغا كىرىپ

ئولتۇراقلاشتى.

سىيانپىيلارمۇ توڭغۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، سىيانپىي تېغى⑯ دا ياشىغانلىقى ئۈچۈن سىيانپىيلار دەپ ئاتالغان. تىل ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوغانلارغا ئوخشايدۇ، پەقەت نىكاھلانغاندا چاچلىرىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ، 3 - ئايدا راۋلي⑰ دەرياسى بويىدا تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بەزمە قىلغاندىن كېيىن ئەر - ئايال قوشۇلىدۇ. ئۇ يەردىن ئوتتۇرا جۇڭگونىڭكىگە ئوخشاشمايدىغان قۇش ۋە ھايۋانلار چىقىدۇ. مەسىلەن، قۇلان، ئارقار، ئۇزۇن مۇڭگۈزلۈك كالا، ئۇنىڭ مۇڭگۈزىدىن يا ياسىغىلى بولىدۇ. ئادەتتە كىشىلەر ئۇنى مۇڭگۈز يا دەيدۇ. يەنە بۇلغۇن، سېرىق چاشقانلار بار، بۇلارنىڭ مويى يۇمشاق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھەممە ئادەم قىممەتلىك تېرە كىيىملەرنى تىكىپ كىيىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، سىيانپىيلارمۇ باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن يېڭىلىپ، يىراق لياۋدۇڭ چېگرىسىنىڭ سىرتىغا قېچىپ كەتكەن ۋە ئوغانلارغا يېقىن جايغا ئورۇنلىشىپ، خەن خاقانلىقى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمىغانىدى. خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ھونلار كۈچەيىپ سىيانپىي ۋە ئوغانلارنى باشلاپ، شىمالدىكى چېگرا ۋىلايەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى ۋە ئەمەلدار - پۇقرالارنى بۇلاپ - تالاپ، ئۇلارنى ئۆلتۈردى ھەمدە تۇتقۇن قىلدى. قىسقىسى، ئۇ چاغلار زادىلا تىنچ - خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. م.45 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنۋۇ 21 - يىلى) سىيانپىي ۋە ھونلار لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرگەندە، لياۋدۇڭ ۋالىيسى جەي رۇڭ لەشكەر تارتىپ ئۇلارنى يەڭگەن ۋە قېرىپ، ئەسىر ئېلىپ بىرىنمۇ قالدۇرماي دېگۈدەك يوقاتقانىدى. بۇ ئىشنىڭ تەپسىلاتى «جەي رۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دە بايان قىلىنغانىدى. سىيانپىيلار شۇنىڭدىن باشلاپ يوقىلىشقا قاراپ يۈزلەندى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا جەنۇبىي ھونلار تەڭرىقۇتى خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ، شىمالىي ھونلار يېتىم قالدى ۋە ئاجىزلاپ كەتتى. م. 49 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇ‌ۋدىنىڭ جيەنۇ‌ۋ 25 ـ يىلى) سيانپىيلار تەرجىمان ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلىشىشقا باشلىدى.

كېيىن قورۇقچىبەگ⑱ پەيدا قاتارلىقلار جەي رۇڭغا كۆچىنىڭ بارچە خەن ئوردىسىغا خىزمەت كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئىلتىماس سۇندى. شۇنىڭ بىلەن جەي رۇڭ ئۇلارنى شىمالىي ھون سول ئىجىزقانىنىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇرۇشتا 2000 دىن ئوشۇق دۇشمەننىڭ كاللىسى ئېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن پەيدا لەشكەر چىقىرىپ شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى ھەمدە ھەر قېتىملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ، دۇشمەننىڭ كېسىلگەن كاللىلىرىنى ئېلىپ قايتتى ۋە لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە بېرىپ تارتۇقلىنىپ تۇردى. م. 54 ـ يىلى (خەن گۇاڭۇ‌ۋدىنىڭ جيەنۇ‌ۋ 30 ـ يىلى) سيانپىيلار ئاقساقلى يۇچۇبىن بىلەن مەنتۇ قاتارلىقلار ئۆز قوۋملىرىنى باشلاپ ئوردا قوۋۇقى ئالدىدا خەن گۇاڭۇ‌ۋدىنى زىيارەت قىلدى ۋە خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا قايىل بولۇپ بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. خەن گۇاڭۇ‌ۋدى يۇچۇبىنى خان، مەنتۇنى بەگ قىلىپ بېكىتتى. بۇ چاغدا يۇياڭ ۋىلايىتى چىشەن تېغىدىكى ئوغان ئاقساقلى شىنجىبىن قاتارلىقلار شاڭگۇ ۋىلايىتىگە بىرقانچە قېتىم باستۇرۇپ كىردى. م. 58 ـ يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭچىڭ 1 ـ يىلى) جەي رۇڭ پارا بېرىش يولى بىلەن پەيدا بولغان شىنجىبىنغا ھۇجۇم قىلدۇرۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن سيانپىي ئاقساقالىرىنىڭ ھەممىسى كېلىپ ئوردىغا بېقىندى ھەمدە لياۋدۇڭ ۋىلايىتىگە بېرىپ ئىنئام ئالدى. چىڭجۇ، شۇيجۇ ئايماقلىرىدىن ئۇلارغا ھەر يىلى 270 مىليون يارماق پۇل بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. شۇڭا

خەن خانلىرى مىڭدى ۋە جاڭدى دەۋرلىرىدە، ئۇلار چېگرا - قورۇللارنى ساقلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەرلەر تىنچ بولدى.

خەن خېدىنىڭ يۈگىيۈەن يىللىرى⑲ دا ئۇلۇغ سانغۇن دۇشيەن ئوڭ قول چېرىكچى⑳ گېڭ، كۇيىنى ئەۋەتىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى، شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن سيانپىيلار ھونلارنىڭ يېرىنى ئىگىلىدى. جايىدا قېپقالغان يۈز نەچچە مىڭ چېدىرلىق ھون ئۆزلىرىنى سيانپي دەپ ئاتىدى. سيانپىيلار شۇنىڭدىن تارتىپ قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. م. 97 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈگىيۈەن 9 - يىلى) لياۋدۇڭ سيانپىيلىرى فېيرۇ㉑ ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى، ۋالىيسى جەي سېن㉒ توسۇپ زەربە بەرگەن بولسىمۇ، يېڭىلىپ زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلدى. م. 101 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يوگىيۈەن 13 - يىلى) لياۋدۇڭ سيانپىيلىرى ئاۋۇال يۇبېيپىڭغا، ئارقىدىن يۈياڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ كىردى، يۈياڭ ۋالىيسى ئۇلارنى يەڭدى. م. 106 - يىلى (خەن شاڭدىنىڭ يەنپىڭ 1 - يىلى) سيانپىيلار يەنە يۈياڭغا باستۇرۇپ كىردى، ۋالىي جاڭ شيەن بىرنەچچە يۈز ئادەم بىلەن قورۇلدىن چىقىپ دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بەردى. ھەربىي ئىشلار بېگى㉓ يەن شۇ ئۇنى توسۇپ: «ئالدىمىزدىكى يول ئىنتايىن خەتەرلىك، قاراقچىلارنىڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلەش تەس، بىز ۋاقتىنچە قارارگاھ قۇرۇپ، يېنىك چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ دۇشمەن ئەھۋالىنى چارلاپ كۆرەيلى» دېدى. جاڭ شيەننىڭ ئىرادىسى ناھايىتى چىڭ ئىدى، ئۇ يەن شۇنىڭ گېپىگە ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. جاڭ شيەن يەنمۇ ئىلگىرىلىدى، بىراق دۇشمەننىڭ بۆكتۇرمىسىگە كىرىپ قالدى، لەشكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ قاچتى، پەقەت يەن شۇ تىرىشىپ جەڭ قىلدى. 10 يىرىدىن يارىدار بولغان يەن شۇ ئۆز قولى بىلەن بىرقانچە دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن ئۆزى ئۆلدى. جاڭ

شيەنگە غايىب ئوق تەگدى، دىۋان مىرزىسى ۋېي فۇ، تۆھپە خاتىرىلىگۈچى بەگ شۈشيەن ئۆزلۈكىدىن بېرىپ جاڭ شيەننى قۇتۇلدۇرۇۋالماقچى بولدى، لېكىن ئۇلار ئۆلۈپ كېتىشتى. كېيىن دېڭ خان ئانا يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارغا ئىنئام بەردى ۋە ماختىدى، جاڭ شيەنگە 600 مىڭ يارماق ئىنئام قىلدى ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى نۆكەر بەگلىككە تەيىنلىدى، يەنە يەن شۇ، ۋېي فۇ، شۈي شيەننىڭ ھەربىرىگە 100 مىڭ يارماق ئىنئام قىلىپ، ھەرقايسىسىنىڭ بىردىن ئوغلىنى نۆكەر بەگلىككە تەيىنلىدى.

خەن ئەندىتىڭ يۇڭچۇ يىللىرى سىيانپىي ئاقساقىلى يەنلىياڭ ئوردا قوۋۇقى ئالدىغا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلدى، دېڭ خان ئانا يەنلىياڭغا خانلىق ئۇنۋانى ۋە تامغا، تامغا بېغى بەردى ھەمدە ئۈچ ئات قوشۇلغان قىزىل ھارۋا تەقدىم قىلدى ۋە ئۇلارنى ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبېگى تۇرىدىغان نىڭچېڭ شەھىرىدە تۇرۇپ، يات قوۋملار بىلەن سودا قىلىشقا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇب ۋە شىمالدىكى قوۋملارنىڭ تەسلىمچىلىرى ۋە تۇرغاقلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان ساراي سالدۇردى، سىيانپىيلاردىن 120 قەبىلە تۇرغاق ئەۋەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇلار بەزىدە ئەل بولۇپ، بەزىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھونلار ۋە ئوغانلار بىلەن ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشىپ تۇردى.

م. 115 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇڭچۇ 2 ـ يىلى) كۈزدە لياۋدۇڭ سىيانپىيلىرى ۋۇلۇ ناھىيىسىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. يۇجۇ ئايماق چوپاندارى ۋە لياۋدۇڭ ۋالىيسى بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ، ئاشلىق ۋە نەرسىلەرنى سىقىۋەتتى. شۇڭا سىيانپىيلار كېلىپ ھېچ نەرسىگە ئىگە بولالمىدى. ئۇلار يەنە فۇلى قارارگاھى㉔ غا ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى.

م. 117 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۇەنچۇ 4 ـ يىلى) لياۋشى ۋىلايىتىدىكى سىيانپىيلاردىن لىيەنشۇ قاتارلىقلار قورۇل قوۋۇقىنى كۆيدۈرۈپ، ئاھالىلەرنى تالان ـ تاراج قىلدى. ئوغان

ئاقساقىلى يۇجىجۇي قاتارلىقلارنىڭ لىيەنشۇ بىلەن كونا ئاداۋىتى بار ئىدى، شۇڭا ئۇلار لياۋشى ۋىلايىتى چېگرا قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، سيانپىيلارنى يەڭدى ۋە 1300 دىن ئوشۇق دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئالدى ھەمدە ئادەملىرىنى تۇتقۇن قىلىپ، ئات، كالا بايلىقلىرىنى ئولجا ئالدى. م. 118 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 5 - يىلى) كۈزدە دەيجۇن ۋىلايىتىدىكى سيانپىيلار بىر تۈمەن چەۋەندار بىلەن قورۇلدىن بېسىپ كىرىپ تاجاۋۇزچىلىق قىلدى ۋە ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، بازار - شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى، يامۇل - مەھكىملەرگە ئوت قويۇپ، ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ ئاندىن چېكىنىپ كەتتى. خان چېگرا ۋىلايەتلەردىكى قوشۇنلار ۋە لياڭ قارارگاھىنىڭ لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ، شاڭگۇ ۋىلايىتىدە تۇرغۇزۇپ، ئۇلاردىن مۇداپىئە كۆردى. قىش پەسلىگە كەلگەندە سيانپىيلار شاڭگۇ ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جۇيۇڭگۇەن قوۋۇقىغا ھۇجۇم قىلدى، خان يەنە چېگرا ۋىلايەتلەر ۋە لياڭ قارارگاھىدىكى قوشۇنلار ھەم ئوقياچى مەرگەنلەردىن پىيادە ۋە ئاتلىق جەمئىي بىر تۈمەن لەشكەرنى يۆتكەپ مۇھىم ئاچاللارنى ساقلىدى. م. 119 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈەنچۇ 6 - يىلى) كۈزدە، سيانپىيلار ماچېك㉕ قورۇلنىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈردى. لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېڭ زۇن 3000 ئوقياچى پالۋاننى سەپەرۋەر قىلىپ، ئەمىرنۆكەر ماشۇ بىلەن جەنۇبىي ھون ۋەنسى شىسۇتى تەڭرىقۇتىنى باشلاپ، لياۋشى، يۇبېيپىڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، سيانپىيلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى. ئادەملىرىنى تۇتقۇن قىلىپ، ناھايىتى كۆپ چارۋا - مېلىنى ئولجا ئالدى. يەنە 3000 ئوقياچى پالۋان، 3000 ئاتنى لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنىنىڭ قارارگاھىغا يۆتكەپ بېرىپ مۇداپىئە كۆردى.

م. 120 ـ يىلى (خەن ئەندىنىك يۇڭنىك 1 ـ يىلى) لياۋشى سيانپيلىرى ئاقساقىلى ئۇلۇن، چىنجىيەنلەر قوۋملىرىنىڭ باشلاپ دېك زۇنغا ئەل بولدى، نەرسە ـ كېرەك تەقدىم قىلدى. خەن ئەندى ئۇلۇننى لەشكەر تۇنغان خان، چىنجىيەننى لەشكەر تۇنغان بەگ قىلىپ بېكىتتى، ئۇلار ئوخشاشمىغان مىقداردا رەڭدار تاۋار ـ تورقا بىلەن ئىنئاملاندى.

م. 121 ـ يىلى (خەن ئەندىنىك جيەنگۇاڭ 1 ـ يىلى) كۈزدە چىنجىيەن يەنە ئاسىيلىق قىلىپ، جۇيۇڭگۇەن قوۋزۇقىغا ھۇجۇم قىلدى. يۇنجۇڭ ۋالىيسى چېك يەن لەشكەر تارتىپ زەربە بەرگەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولدى، تۆھپە خاتىرىلىگۈچى بەگ ياڭ مۇ ئۆزىنىڭ بەدىنى بىلەن چېك يەننى قوغدىدى، لېكىن ئىككىسى تەڭلا ئۆلدى. سيانپيلار غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبېگى شۇ چاڭنى ماچېك شەھىرىدە قورشىۋالدى. لياۋشۇي دەريادىن ئۆتۈش سانغۇنى گېك كۇي بىلەن يۇجۇ ئايماق بېگى پاك سېنلار گۇاڭياك، يۇياك، جوجۇن ۋىلايەتلىرىدىكى ساۋۇتلۇق لەشكەرلەرنى يۆتكەپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ئۇلارنى قۇتقۇزۇشقا ماڭدى، شۇ چاك كېچىسى يوشۇرۇنچە قوشۇنلىرىنى باشلاپ شەھەردىن چىقىپ گېك كۇي بىلەن بىرلىكتە ئالغا ئىلگىرىلەپ، شەھەرنى قورشىۋالغان دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىپ قورشاۋنى بۇزدى. سيانپيلار بىرقانچە ۋالىينى ئۆلتۈرگەنلىكتىن يۇرىكى قاپتەك بولۇپ كەتكەن، قوشۇنلىرى كۆپىيىپ بىرنەچچە ئون مىڭ چەۋەندازغا يەتكەنىدى.

م. 122 ـ يىلى (خەن ئەندىنىك يەنگۇاڭ 1 ـ يىلى) قىشتا سيانپيلار يەنە يەنمېن، دىڭشاڭ ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى ۋە تەييۇەن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئاھالىلەرنى تالان ـ تاراج قىلدى. م. 123 ـ يىلى (خەن ئەندىنىك يەنگۇاڭ 2 ـ يىلى) قىشتا چىنجىيەن ئۆزى بىۋاستە بىر تۈمەندىن ئوشۇق چەۋەندار بىلەن دۇڭلىك㉖ دىكى چارلاش يولىغا كىرىپ، ئاندىن ئىككى

يولغا بۆلۈنۈپ، مەنبو ناھىيىسىدە جەنۇبىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى، ئۇكەن باتىسقان ئۇرۇشتا ئۆلدى، جەنۇبىي ھونلاردىن 1000 دىن ئوشۇق ئادەم ئۆلدى. م. 124 ـ يىلى (خەن ئەندىنىڭ يەنگۈاڭ 3 ـ يىلى) قىشتا يەنە گاۋلىيۇ ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، جەنۇبىي ھونلارنى يەڭدى، ئالىي ئەدلىيە خانىنىسى ئۆلتۈردى.

م. 126 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجىيەن 1 ـ يىلى) كۈزدە سيانپىيلاردىن چىجىجيەن دەيجۇن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى، دەيجۇن ۋالىيسى لى چاۋ جەڭدە ئۆلدى. م. 127 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجيەن 2 ـ يىلى) باھاردا ئەمىر نۆكەر جاڭ گو ئۆزىنىڭ مۇلازىمىنى جەنۇبىي ھون ئۇجىغۇشسۇتى تەكرىقۇتنىڭ پىيادە ۋە ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن بىر تۈمەندىن ئوشۇق ئادەم بىلەن ئەۋەتىپ سيانپىيلارنى يەڭدى ۋە 2000 دىن ئوشۇق ئولجىغا ئىگە بولدى، شۇ چاغدا لياۋدۇڭ سيانپىيلىرىمۇ 6000 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن لياۋدۇڭ، شۇەنتۇ ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى، ئۇغانلارنى قوغداش چىرىكچىبىگى گېڭ يې چېگرا بويىدىكى ۋىلايەتلەر قوشۇننى يۆتكەپ، ئۇغانلارنىڭ لەشكەر تۇنقان خانى بىلەن بىرلىكتە ئۇلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى، نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، كۆپ ئادەملىرىنى تۇنقۇن قىلدى ۋە ئات، كالا، كىيىم ـ كېچەك، كۈندىلىك لازىمەتلىك بۇيۇملىرىنى ئولجا ئالدى، سيانپىيلار ئۇچ تۈمەن ئادەمنى باشلاپ لياۋدۇڭغا باردى ۋە تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. م. 128 ـ ۋە 129 ـ يىللىرى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجيەن 3 ـ، 4 ـ يىلى) سيانپىيلار يۈياڭ، شوفاڭ ۋىلايەتلىرىگە ئارقا ـ ئارقىدىن ھۇجۇم قىلدى. م. 131 ـ يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۈكجيەن 6 ـ يىلى) كۈزدە گېڭ يې ئەمىرلەشكەرنى نەچچە مىڭ ھون قوشۇنى بىلەن ئەۋەتىپ، قورۇلدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى. شۇ يىلى قىشتا يۈياڭ ۋالىيسى يەنە ئوغان

قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە 800 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، نۇرغۇن چارۋا - مال ئولجا ئالدى، كۆپ ئادەمنى تۇتقۇن قىلدى. ئوغان ئاقساقىلى فوسۇگۇەن باتۇر، قاۋۇل ئادەم ئىدى، ھەر قېتىم سىيانپىيلار بىلەن ئۇرۇشقاندا، ھەممىدىن بۇرۇن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ دۈشمەن سېپىنى بۇزۇپ تاشلايتتى. خەن شۇندى ئۇنىڭغا «لەشكەر تۇتقان ھاكىم» دەپ نام بەردى.

م. 132 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 1 - يىلى) قىشتا گېڭ يې ئۇغان خەنىپەرەس كاھىبىگى رۇڭجۇ ۋېي باشلىغان خان - بەگلەردىن دوگۇي قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، يول ئايلىنىپ بېرىپ سىيانپىيلارغا ھۇجۇم قىلدى، كۆپ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلدى. خەن شۇندى دوگۇي قاتارلىقلارنى لەشكەر تۇتقان خان، بەيگەتبەگ، قەلئەبېگى دەپ بېكىتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا ئوخشاش بولمىغان مىقداردا رەڭدار تاۋار - تورقا تەقدىم قىلدى. سىيانپىيلار كېيىن يەنە لياۋدۇڭ قارام ئېلىگە ھۇجۇم قىلدى. گېڭ يې لياۋدۇڭ ۋىلايىتى ۋۇلۇ㉗ شەھىرىگە يۆتكىلىپ، ئۇلاردىن مۇداپىئە كۆردى. م. 133 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ ياڭجيا 2 - يىلى) باھاردا ھون ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر جاۋ چۇ مۇلازىمبەگنى جەنۇبىي ھون قوۋت بېگى فۇشىن قاتارلىقلارنى باشلاپ سىيانپىيلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار سىيانپىيلارنى يېڭىپ، كۆپ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى، خەن شۇندى فۇشېنغا ئالتۇن تامغا ۋە تامغا بېغى، ئوخشاش بولمىغان مىقداردا سىدام ۋە رەڭدار يىپەك تاۋار تەقدىم قىلدى. كۇزدە سىيانپىيلار چېگرا - قورۇلدىن ئۆتۈپ ماچېڭ ناھىيىسىگە بېسىپ كىردى، دەيجۇن ۋالىيسى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ، غەلىبە قازىنالمىدى، كېيىن چىجىيەن ئۆلۈپ، سىيانپىيلارنىڭ ھۇجۇم ۋە بۇلاڭ - تالاڭلىرى

سەل ئازلاپ قالدى.

خەن خۇەندى تەختكە چىققاندا، سىيانپىيلاردىن تانشىخۇاى دېگەن ئادەم چىقتى. ئۇنىڭ ئاتىسى تۇلقۇ ئىلگىرى ئۇچ يىل هون قوشۇنىدا بولغانىدى. شۇ جەريانىدا خوتۇنى ئۆيدە تۇغۇپ قويىدۇ. تۇلقۇ ئۆيىگە قايتقاندىن كېيىن، ئەھۋالنى كۆرۈپ هەيران بولىدۇ ۋە غايىبتىن پەيدا بولۇپ قالغان بالىنى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولىدۇ. خوتۇنى ئۇنىڭغا ئەھۋالنى سۆزلەپ: «بىر كۈنى يولدا كېتىۋاتسام هاۋا گۈلدۈرلەپ كەتتى، بېشىمنى كۆتۈرۈپ ئاسمانغا قارىۋىدىم، بىر تال مۆلدۈر ئاغزىمغا چۈشتى، مەن ئۇنى يۇتۇۋەتتىم، شۇنىڭ بىلەن هامىلدار بولۇپ قالدىم ۋە 10 ئايدىن كېيىن مانا شۇ بالىنى تۇغدۇم. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ بالا ئادەتتىكى بالىلاردىن ئەمەس، بىز ئۇنى ئوبدان باقايلى» دەيدۇ. تۇلقۇ خوتۇنىنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي، بالىنى تاشلىۋېتىدۇ. خوتۇنى ئانىسىنىڭ ئۆيىدىكىلەرگە ئۇنى ئوبدان بېقىشنى تاپىلايدۇ ۋە بالىنىڭ ئىسمىنى تانشىخۇاي دەپ قويىدۇ. بالا 14 — 15 ياشقا كىرگەندە، باتۇر، تۇرگۇن، ئەقىللىق ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. باشقا قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى ئۇنىڭ بىر تۇغقانلىرىنىڭ قوي، كالىلىرىنى تارتىۋېلىپ كېتىۋاتقاندا، تانشىخۇاي ئۆزى يالغۇز ئاتلىنىپ ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەرمەكچى بولىدۇ، بۇ ئىشتىن ئۇنى هېچكىم توسۇيالمايدۇ، ئاخىر ئۇ هېلىقى ماللارنى تولۇقى بىلەن قايتۇرۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قەبىلە ئىچىدە هەممە ئادەم ئۇنىڭدىن قورقىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قايىل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تانشىخۇاي قانۇن - تۈزۈم ئورنىتىپ، هەق - ناهەق ئوستىدە ئادالەت بىلەن ئىش كۆرىدۇ، هېچكىم ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلمايدۇ. كۆپچىلىك ئۇنى ئاقساقال قىلىپ تىكلەيدۇ. تانشىخۇاي گاۋلىيۇ شەهىرىنىڭ 300 نەچچە چاقىرىم شىمالى، تەنخەن تېغى㉘ چوچۇ دەرياسى㉙ بويىدا خان ئوردىسى قۇرىدۇ، قوشۇنى كۆچىيىپ، شەرقىي ۋە غەربىي

قىسمىنىڭ ئاقساقاللىرى ئۇنىڭغا كېلىپ بېقىنىدۇ. تانشىخۇاي جەنۇبتا چېگرا بويىدىكى ژىلايەتلەرگە قارىتا بۇلاڭ - تالاڭ ئېلىپ بارىدۇ، شىمالدا تۇرالارغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، شەرقتە فۇيۇكلەر ㉚ نى چېكىندۈرىدۇ، غەربتە ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىدۇ. ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتىن غەربكە 14 مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق، جەنۇبتىن شىمالغا 7 مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق كېلىدۇ ۋە نۇرغۇنلىغان تاغ - دەريالار، كۆل - كۆلچەكلەر ۋە تۈز كۆللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

م. 156 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يۈكشۇ 2 - يىلى) كۈزدە تانشىخۇاي 4 - 3 مىڭ چەۋەنداز بىلەن يۇنجۇڭ ژىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى. م. 158 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 1 - يىلى) سيانپىيلار يەنە شىمالىي چېگرىغا باستۇرۇپ كىردى. شۇ يىلى قىشتا خەن خۇەندى ھون ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر جاڭ خۇەننى جەنۇبىي ھون ئىلىنشىجۇج تەخرىقوتى بىلەن بىللە ئەۋەتىپ سيانپىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە 200 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. م. 159 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 2 - يىلى) سيانپىيلار يەنە يەنمېن ژىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بىرنەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە بولۇشغا تالان - تاراج قىلىپ چېكىنىپ كەتتى. م. 163 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 6 - يىلى) يازدا مىڭدىن ئوشۇق سيانپىي چەۋەندازى لياۋدۇڭ قارام ئېلىگە ھۇجۇم قىلدى. م. 166 - يىلى (خەن خۇەندىنىڭ يەنشى 9 - يىلى) يازدا تانشىخۇاي بىرنەچچە تۈمەن قوشۇننىي چېگرا بويىدىكى توققۇز ژىلايەتكە بىر نەچچىگە بۆلۈپ كىرگۈزدى ھەمدە سپاھ - بەگ ۋە ئاھالىلەرنى كۆپلەپ ئۆلتۈردى. خەن خۇەندى يەنە جاڭ خۇەننى قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. سيانپىيلار چېكىنىپ كەتتى. خەن سۇلالىسى سيانپىيلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن ئۇزۇن مۇددەت

ئەنسىرىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ توسۇشقا قۇدرىتى يەتمىدى. شۇڭا ئەلچى ئەۋەتىپ تانشىخۇاينى خان قىلىپ بېكىتتى ۋە تامغا، تامغا بېغى بەردى. شۇ ئارقىلىق ئۇلار بىلەن ياخشىلاشماقچى بولدى، لېكىن تانشىخۇاي خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇنۇقانىنى قوبۇل قىلمىدى، ئەكسىچە ھۇجۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، تالان - تاراج ئېلىپ باردى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېرىنى ئوچكە بۆلدى. يۇبېيپېڭنىڭ شەرقىدىن لياۋدۇڭغا قەدەر، فۇيۇ، خۇيمۇلارغا يېقىن 20 نەچچە شەھەرنى شەرقىي قىسىم، يۇبېيپېڭنىڭ غەربىدىن شاڭگۇ ۋىلايىتىدىكى 10 نەچچە شەھەرنى ئوتتۇرا قىسىم، شاڭگۇنىڭ غەربىدىن دۇنخۇاڭ ۋە ئاسىيۇلارغا قەدەر بولغان 20 نەچچە شەھەرنى غەربىي قىسىم قىلدى. ھەرقايسى قىسىملارغا ئاقساقاللارنى بەلگىلىدى(31)، ئۇلار مەخسۇس ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى ۋە ھەممىسى تانشىخۇايگە بېقىناتتى.

خەن لىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن يۇجۇ، بىڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدىكى چېگرا ۋىلايەتلىرىنىڭ سىياڭپىيلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە بۇلاڭ - تالڭنىغا ئۇچرىمای تىنچ ئوتكەن بىرەر يىلمۇ بولمىدى، ئۇلتۇرۇلگەن ۋە بۇلاپ كېتىلگەن ئادەملەر ھەددى - ھېسابسىز بولدى. م. 174 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 3 - يىلى) قىشتا سىياڭپىيلار بېيدى ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرگەندى، ۋالىي شيايۇ شۇتۇغ ھونلىرىنى باشلاپ دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى يەڭدى. ئوردا شيايۇنى ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىبېگى قىلىپ ئۆستۇردى. م. 176 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ شىپىڭ 5 - يىلى) سىياڭپىيلار يۇجۇ ئايقىمىغا ھۇجۇم قىلدى. م. 177 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ 6 - يىلى) يازدا سىياڭپىيلار ئۇچ چېگرا رايون(32) غا ھۇجۇم قىلدى. كۇزدە شيايۇ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «سىياڭپىيلار چېگرىغا ئەتىيازدىن بۇيان 30 نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى، مەن شۇنى ئىنىلتىماس

قىلمەنكى، يۇجۇ ئايمىقى ۋىلايەتلىرىدىكى سىپاھ - بەگ ۋە لەشكەرلەرنى توپلاپ، ئۇلارغا جازا يۇرۇشى قىلساق، پەقەت بىر قىش، ئىككى باھاردىلا ئۇلارنى چوقۇم يوقىتىۋېتىشكە بولاتتى» دېدى. ئوردا ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلمىدى. بۇرۇن چىڭگىزخان قوغداش چېرىكچىسى تەيىن يەن جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن جازاغا تارتىلىپ، كېيىن كەڭچىلىك قىلىنىدى. ئۇ ئوردىغا خىزمەت كۆرسىتىپ جىنايىتىنى يۇيۇشنى ئويلايتتى. شۇڭا ئىشكىگاغا ۋاڭ فۇغا ئىلتىماس قىلىپ، لەشكەر تارتىپ چېگرىنى قوغداش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈردى. شۇڭا ۋاڭ فۇ تەيەن يەننى لەشكەر تارتىپ شىيانۇ بىلەن بىرلىكتە سىيانپىيلارغا جازا يۇرۇشى قىلىشقا ئەۋەتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. خەن لىڭدى تەيەن يەننى سىيانپىيلارنى تارمار كەلتۈرگۈچى ئەمىر نۆكەر قىلىپ تەينىلىدى. لېكىن ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ تولىسى سىيانپىيلارغا جازا يۇرۇشى قىلىشقا قوشۇلمىدى. شۇڭا خەن لىڭدى ئەلەمدار ۋە قەلەمدار ئەمەلدارلارنى يىغىپ ئوردىدا كېڭەش ئۆتكۈزدى. مۇشاۋىر㉝ سەي يۇڭ تەكلىپ بېرىپ مۇنداق دېدى:

«〈نەسىرنامە〉㉛ دېگەن كىتابتا بەدەۋى ياتلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى پاراكەندە قىلغان دەپ ئاگاھلاندۇرۇلغان، 〈پالنامە〉 دە، يىن سۇلالىسى ئاتاخانىنىڭ گۈيفاڭلارغا جازا يۇرۇشى قىلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار، جۇ سۇلالىسى دەۋردە شىيەنيۈنلەر ۋە بەدەۋى جىڭلار㉟ قوشۇنىغا جازا يۇرۇشى قىلىنغان، خەن سۇلالىسى دەۋردە تەيەنيەن㊱ ۋە بايقال ئۇرۇشلىرى㊲ بولغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، جازا يۇرۇشى ھەر خىل قوۋملارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان، بۇ ئۇزۇندىن بۇيان بولۇپ كېلىۋاتقان ئىش. لېكىن دەۋر ئوخشايدىغان ياكى ئوخشمايدىغان، ۋەزىيەت يار بېرىدىغان ياكى يار بەرمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇزۇلگەن پىلانلاردا

ئارتۇقچىلىقلارمۇ، يېتەرسىزلىكلەرمۇ بولغان، ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا يەڭگەن ياكى يېڭىلگەن ئەھۋاللارمۇ بولغان، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر تاياقتا ھەيدىگىلى بولمايدۇ.

خەن ۋۇدى ئۇلۇغۋار تەدبىر بىلەن زېمىننى كېڭەيتتى: جەنۇبتا بەيۋەلەرنى يوقاتتى㊳، شىمالدا قۇدرەتلىك ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى، غەربتە پەرغانىگە يۈرۈش قىلدى㊴، شەرقتە چاۋشىيەننى يۇتۇۋالدى㊵. خەن ۋېندى ۋە خەن جىڭدىلارنىڭ دەۋرىدىكى جۇغلانمىلار ۋە پۇتكۇل مەملىكەتتىكى بايلىقلاردىن پايدىلىنىپ، نەچچە 10 يىل ئۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە ھۆكۈمەت خەزىنىسى قۇرۇقدىلىنىپ، خەلق ئىنتايىن كەمبەغەللىشىپ كەتتى. شۇڭا تۇز، تۆمۈر، ھاراقلارنى مەخسۇس سېتىش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. بايلىقنى يوشۇرغان ۋە باج ئوغرىلىغانلارنى پاش قىلغۇچىلارغا مۇكاپات بېرىش يارلىقى چىقىرىلدى. يۇكى ئېغىرلىشىپ، ئازاب - ئوقۇبەتكە بەرداشلىق بېرەلمىگەن پۇقرالار قاراقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن گۇمانۇڭ رايونى ئىنتايىن قالايمىقانلىشىپ كەتتى، يوللار توسۇلۇپ قالدى㊶. خەن ۋۇدى كەشتە كىيىملىك ئەلچىلەر㊷ نى ئەۋەتتى، ئۇلار پالتا، قىڭراق قاتارلىق جازا قوراللىرىنى ئېلىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان پۇقرالارنى باستۇردى. كېيىن خەن ۋۇدى ئۆزىنىڭ ئۇرۇشقاقلىق خاتالىقىنى چۈشىنىپ، ئاندىن ئۇرۇشنى توختاتتى، پۇقرالار ئۈستىدىكى ھاشار - سېلىقنى ئېلىپ تاشلىدى. باش ۋەزىر چې چېنچىيو㊸ نى پاراۋان بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆزىنىڭ پۇتۇن مەملىكەت خەلقىگە ئارام بېرىش ۋە ئۇلارنى باي - بایاشات قىلىش نىيىتىنى بىلدۈردى. شۇڭا جۇفۇيەن㊹: «ئومۇمەن ئۇرۇشقاق، قارشى تەرەپ ئۈستىدىن غالىب كېلىشنىلا ئويلايدىغان كىشىلەرنىڭ پۈشايمان قىلمايدىغىنى يوق، دېگەندى. خەن ۋۇدى شۇنداق دانىشمەن، قۇدرەتلىك تۇرۇقلۇق، دانا ۋەزىر ۋە پالۋان سەركەردىلەرنى ئىشقا

سالغان تۇرۇقلۇق، دۆلەت خەزىنىسى مال - بايلىقىغا تولۇپ - تاشقان، جۇغلانمىلىرى شۇنداق تولۇق، يەر - زېمىنى شۇ قەدەر كېڭەيگەن تۇرۇقلۇق يەنە پۈشايمان يەپ ئاچچىق ساۋاقتا ئىگە بولغانىدى(45). ھالبۇكى، ھازىر ماددىي ۋە مەنىۋى كۈچىمىز ئاجىز بولۇپ، ئەھۋالىمىز بۇرۇنقى زامانلارغا قارىغاندا كۆپ ناچار!

ھونلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، سىيانپىيلار قۇدرەت تاپتى ۋە ھونلارنىڭ ئەسلى زېمىنىنى ئىشغال قىلىپ، 100 مىڭ كىشىلىك كۈچلۈك قوشۇنغا ئىگە بولدى، ئەمەلىي كۈچ - قۇدرىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتى ئاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆتكەل - قوۋۇقلارنى باشقۇرۇش چىڭ بولمىغانلىقى، قانۇن - پەرمانلارنىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقى سەۋەبلىك، ئوبدان تاۋلانغان مېتاللار، ئالتۇن سۈپەتلىك تۆمۈر ئەسۋابلارنىڭ ھەممىسى سىيانپىيلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى، جەنايەت ئۆتكۈزۈپ قاچقان خەنلىكلەر ئۇلارغا مەسلىھەتچى بولدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار قورال - ياراقلىرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئۇچقۇرلۇقى جەھەتتە ھونلاردىن ئېشىپ كەتتى. بۇرۇن دۆەن جۇڭغا ئوخشاش مۇنەۋۋەر سەركەردىلەرنىڭ ھەربىي ماھارىتى ئىگىلەپ، ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكى ۋە غەربىي چىڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشى ئۈچۈن 10 نەچچە يىل كېتەتتى. ھازىر شىيايۇ ۋە تېيەن يەنلەرنىڭ ئىقتىدارىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ دۆەن جۇڭدىن ئېشىپ كېتىشى ناتايىن، سىيانپىيلار ئەينى زامانىدىكى غەربىي چىڭلاردىن ئاجىز ئەمەس، لېكىن ئۇلار ئىككىسى سىيانپىيلارنى پەقەت ئىككى يىل ئىچىدىلا يوق قىلىۋېتىمىز دەپ قارىسىغا سۆزلەۋاتىدۇ. ئەگەر ئۇرۇش داۋاملىشىپ، بالايىئاپەت توغىمىسە، ئۇرۇشنى قانداقمۇ ئوتتۇرا يولدا توختىتىپ قويغىلى بولسۇن؟ ئۇ ھالدا مۇقەررەر رەۋىشتە پۇقرانى ھاشارغا سېلىپ، قوشۇنغا داۋاملىق تۇرە تەمىنات

توشۇش لازىم بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچۇن خەن سۇلالىسى بايلىقىنى خورىتىپ، پۈتكۈل كۈچى بىلەن بەدەۋى يات قوۋملارغا تاقابىل تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، ئەمەلىيەتتە چېگرىدىكى ئاپەت پۈت - قولدىكى سۈگەلگە، خەن سۇلالىسىنىڭ كەمبەغەللىكى بولسا، خۇددى كىشىنىڭ دۈمبىسىگە چىققان چىغانغا ئوخشايدۇ. ھازىر ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى قاراقچىلار تېخى بېسىقتۇرۇلمىدى. بۇ ھالدا سىيانپىيلاردەك مۇنداق ياۋۇز دۈشمەننى قانداقمۇ بويسۇندۇرغىلى بولسۇن!

بۇرۇن خەن گاۋدىنىڭ ھونلارنىڭ پىڭچېڭدىكى مۇھاسىرىسىدە تارتقان ئەلەملەرگە چىدىغانلىقى، شاھ سانبىيە لۇ (46) نىڭ باتۇر تەڭرىقۇت يازغان ھاقارەتلىك خەتكە پەرۋاسىز قارىغانلىقىنى بۇگۈنكى ئەھۋال بىلەن سېلىشتۇرساق، بۇلارنىڭ قايسىسى ئېغىرراق؟

تەڭرى تاغ - دەريالارنى ياراتتى، چىن سۇلالىسى دەۋردىدە سەددىچىن سېپىلى قۇرۇلدى، خەن سۇلالىسى چېگرا - قورۇل ۋە قورغانلارنى بىنا قىلدى، بۇ ئارقىلىق ئىچكى - تاشقى قوۋملار ۋە يىراق ئەللەر ئاجرىتىۋېتىلدى. مۇبادا دۆلەت زېمىنى كىچىكلەپ كەتمىسىلا، يات قوۋملارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ۋە پاراكەندىچىلىكى بولمىسىلا بولغىنى. شۇنداق ئىكەن، چۈمۈلىدەك ھىيلىگەر دۈشمەن بىلەن پايدا - زىيان ئۈستىدە ھېسابلىشىپ ئولتۇرۇشنىڭ نېمە ھاجىتى، ئۇلارنى يەڭگەن بىلەنمۇ، يا پۈتۈنلەي يوقىتىۋەتكىلى بولمىسا، خانلىقىمىز مۇشۇ ئىشنىڭلا ھەلەكچىلىكىدە يۈرىۋەرسە قاملاشمايدۇ - دە!

ھامان غەلىبە قازىنىشنىلا ئويلايدىغان ئادەمنىڭ غەلىبە قازىنىشى ناتايىن، غەلىبە قازىنىشقا ئىشەنچە قىلالمىغان ئادەمنىڭ مەغلۇپ بولۇشىمۇ ناتايىن، كۆپچىلىك ئېيتقان خەتەرلىك ئىشلارغا دانىشمەنلەرنىڭ ئىشىنىشى ناتايىن، ئوردا كېڭىشىدە بېكىتىلگەن بىرەر تەدبىردە گۇمانلىق جايلار بولسا،

دانا خانلار ئۇنى يولغا قويمايدۇ. بۇرۇن خۇەينەن بېگى لېۋئەن⑰ خەن ژۇدىنىڭ بەييۇلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشىنى توسۇپ: «خاننىڭ قوشۇنلىرى پەقەت يۈرۈش قىلىدۇ، ئۇرۇش قىلمايدۇ، بۇ دېمەك، خان قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشىشقا پېتىنىدىغانلار يوق دېگەنلىك بولىدۇ. مۇبادا بەييۇلەرنىڭ قارامليق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە قوشۇنىمىزدىكى ھارۋىكەش - ئوتۇنچىسى ئەسكەرلەر تالاپەت كۆرۈپ، يۈ خانىنىڭ كاللىسى ئېلىپ كېلىنگەن تەقدىردىمۇ، بۇ ئۇلۇغ خەن سۇلالىسى ئۇچۇن يەنىلا نومۇس، دېگەنىدى. بۇگۇنكى كۈندە شىيانۇ قاتارلىقلار پۇقرالارنىڭ ھايات ھېسابىغا دۈشمەن ئۇستىدىن غەلىبە قىلماقچى، خەن جەمەتىنىڭ ئابرويىنى بەدەۋى يىللارنىڭ ھاقارىتىگە ئۇچراتماقچى. ئۇش ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدەك بولغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا ئىنتايىن خەتەرلىك. ئۇنىڭ ئۇستىگە تېخى پايدا - زىيانىنى ئالدىن مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. بۇرۇن جۇيا㊽ ژىلايىتىدە ئىسيان چىققاندا، خەن يۈەندى جياجۇەنجى㊾ نىڭ تەكلىپىنى قوبۇل كۆرگەن ژە: «جۇيا ژىلايىتى ئوردىغا ئاسىيلىق قىلدى، ھازىر مەسلىھەت بەرگۈچىلەر ئىچىدە بەزىلەر لەشكەر ماڭدۇرۇپ جازا يۈرۈشى قىلىش كېرەك دېسە، بەزىلەر تاشلىۋېتىش كېرەك دەۋاتىدۇ. مەن ئۇ يەرلەرگە ئەمىر - پەرمانلىرىمنىڭ ئۆتمەيۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئويلىغانسېرى نومۇس قىلماقتىمەن. شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلارنى يوقاتماقچى بولدۇم، لېكىن جاھانىنىڭ ئىشلىرىنى ئۇقۇپ، خەلقنىڭ يەنە جاپا تارتىشىدىن ئەنسىرىدىم. پۇقرالارنى ئاچارچىلىققا دۇچار قىلىش بىلەن يېراق بەدەۋى يىللارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنىڭ قايسىسى مۇھىم؟ قەھەتچىلىك يىللىرىدا ھەتتا خان جەمەتى ئىبادەتخانىسىنىڭ نەزىر - چىراغ يۇيۇملىرى يېتىشمەيۋاتقان تۇرسا، ئۆچمەنلىكتىن ساقلىنىشنىڭ نومۇس قىلغۇدەك نەرى بولسۇن! ھازىر گۈەندۇڭ خەلقى ئىنتايىن

قىيلىنىۋاتىدۇ، ئۇلار تۇرمۇشىنى قامداشقا ئىلاجىسىز قالدى، شۇنداق ئەھۋالدا لەشكەر تارتىپ ئۇرۇش قىلىش، مانا بۇ، خەلقنى جاپاغا سېلىش بولىدۇ. ھازىر جۇيا ۋىلايىتىنى تاشلاشنى قارار قىلدىم، دېگەنىدى. خەن يۈەندىنىڭ بۇنداق ئالىيجاناب پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدىكى ئاساسى مانا شۇ. خەلققە كۆيۈنۈپ، ئۇلارنى جىددىيلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن چوڭ ۋىلايەت ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ناھىيىلەرنى تاشلىۋېتىشكە بولغان يەردە، چېگرا سىرتىدىكى پۇقرالار ئولتۇراقلىشىپ باقمىغان جايلارنى نېمە قىلىدۇ! چېگرىنى مۇداپىئە قىلىش چارىسى توغرىسىدا، لى مۇ(50) ئۇنىڭ قائىدىسىنى ئىگىلىگەنىدى، قوۋۇق - قورۇللارنى قوغداش نەزەرىيىسى توغرىسىدا يەن يۇ(51) ئۆزىنىڭ مۇھىم قاراشلىرىنى بايان قىلغانىدى. لى مۇنىڭ قالدۇرغان نەتىجىلىرى تېخى تۈگىمىدى، يەن يۇنىڭ مۇھاكىمىلىرى خاتىرىلەنگەن ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى ساقلىنىۋاتىدۇ، بۇ ئىككىيلەننىڭ چارە - تەدبىرى ۋە مەرھۇم خانلارنىڭ قائىدە - تەرتىپلىرىگە ئەمەل قىلىنسىلا، پېقىر شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە دەپ قارايدۇ» دېدى.

خەن لىڭدى سەي يۇڭنىڭ پىكىرلىرىگە قوشۇلمىدى. شيايۇنى گاۋ لىيۇدىن، تيەن يەننى يۇنجۇڭدىن چىقىپ، ھون ئېلىگە ئەلچى سۈپىتىدە بارغان ئەمىر نۆكەر زاڭ مىننى جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى تۇتروشىجۇجنى باشلاپ يەنمېندىن چىقىپ، ھەرقايسىسىنى بىر تۈمەندىن چەۋەندازنى باشلاپ ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ سىيانپىيلارغا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار ئىلگىرىلەپ 2000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يول ماڭدى. تانشىخۇاي شەرق، ئوتتۇرا ۋە غەرب تەرەپتىكى ئاقساقاللارنى لەشكەر تارتىپ خەن قوشۇنىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا بۇيرۇدى. شيايۇلەر مەغلۇپ بولۇپ، يارلىق دەستىكى، تامغا ۋە ھەربىي تەمىناتلىرىنى تاشلاپ بىر نەچچە ئون ئاتلىق لەشكەر بىلەن قېچىپ قايتىپ

كەلدى. لەشكەرلەردىن ئوندىن يەتتە - سەككىزى ھالاك بولدى. بۇ ئۇچ سەركەردە قەپەسكە سىلىنىپ پايتەختكە يالاپ ئاپىرىلدى ۋە زىندانغا تاشلىنىپ جازالاندى. ئۇلار مال - بايلىقىنى بېرىپ گۇناھىنى يۇدى ۋە ئاددىي پۇقرا ئايلاندۇرۇلدى. شۇ يىلى قىشتا سىياۋپىيلار لياۋشى ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى. م. 178 - يىلى (خەن لىڭدىنىڭ گۇاڭخې 1 - يىلى) قىشتا سىياۋپىيلار يەنە جيۇ چۇەن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى، چېگرا بويىدىكى ۋىلايەتلەردىن تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىمىغان بىرىمۇ قالمىدى. سىياۋپىيلارنىڭ نوپۇسى كۆندىن - كۈنگە كۆپەيدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق ئىشلىرى ئۇلارنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان يېمەك - ئىچمەك ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. تانشخۇاي ئۆزى بىۋاستە چارلاشقا چىقىپ، ۋۇخۇچىن(52) دەرياسىنىڭ بىرنەچچە يۈز چاقىرىم سوزۇلۇپ ياتقانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ سۈيىنى جىمجىت بولۇپ ئاقمايتتى، ئۇنىڭدا بېلىق كۆپ بولمىغۇ، تۇتقىلى بولمايتتى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ۋۇلار(53) تور يېيىپ بېلىق تۇتۇشقا ماھىر ئىكەن. شۇڭا لەشكەر تارتىپ شەرقتىكى ۋۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، مىڭ ئۆيلۈكتىن ئوشۇق ئاھالىسىنى تۇتقۇن قىلدى، ئۇلارنى ۋۇخۇچىن دەرياسى بويىغا كۆچۈرۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپ بېلىق تۇتۇش ئارقىلىق كەم ئاشلىقنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

خەن لىڭدىنىڭ گۇاڭخې يىللىرى (م. 178 — 183 - يىللىرى)، تانشخۇاي 45 يېشىدا ئاغرىپ ئۆلدى، ئوغلى قۇلان بوبو تەختكە چىقتى. قۇلان ئىقتىدار جەھەتتە ئاتىسىغا يەتمەيتتى. ئۇمۇ كۆپ قېتىم چېگرا ۋىلايەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، تالان - تاراج ئېلىپ باردى. ئۇ ئۆتۈپ كەتكەن خوتۇنباز ئىدى، دەۋا - دەستۇر ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا ئادىل ئەمەس ئىدى. شۇڭا قوۋملىرىدىن يېرىمى دېگۈدەك ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. كېيىن لەشكەر تارتىپ بېيدى ۋىلايىتىگە ھۇجۇم

قىلىغاندا لىيەنشەن(54) ناھىيىسىدە بىر ئوقياچى مەرگەن ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئوغلى چىەنمەن كىچىك ئىدى، شۇڭا ئاكىسىنىڭ ئوغلى كۇيتۇ تەختكە چىقتى. كىيىن چىەنمەن چوڭ بولۇپ، كۇيتۇدىن ھاكىمىيەتنى تالاشتى، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى تارقىلىپ كېتىشتى. كۇيتۇ ئۆلگەندىن كىيىن ئىنىسى بۇدۇگىن تەختكە چىقتى. تانشىخواي ئۆلگەندىن تارتىپ ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى ئىچىدە ھاكىمىيەتكە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىش داۋاملاشتۇرۇلدى.

مۇئەررىختىن: ئەتراپتىكى بەدەۋى ياتلار ئوتتۇرا جۇڭگونى بوزەك قىلدى، ئۇلار كۇچ - قۇدرەت جەھەتتە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۇچىيىپ باردى. ھونلار غەربىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان چاغدا كۇچەيدى، غەربىي چىاڭلار شەرقىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كىيىن بىردىنلا كۇچىيىپ كەتتى، خەن لىڭدى ۋە خەن شىەندى زامانىدا، ئوغان، سىيانپىيلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۇچەيدى. تانشىخواي باتۇر، ئۇرۇشقا ماھىر بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ھونلارنىڭ يېرىنى ئىگىلىدى. تاۋۇن قەبىھ زومىگەر بولۇپ، لياۋشى ۋىلايىتى زېمىنىنى ئوچۇقتىن ئوچۇق بېسىۋالدى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنى بوزەك قىلىپ، پۇقرالارغا ئاپەت ئېلىپ كەلدى، ھېچبىر ئەۋلاد تىنچ - ئەمىنلىككە ئېرىشەلمىدى. لېكىن ئۇلارنى تىزگىنلەشنىڭ ئۆڭ ياخشىنى تەدبىرىنى شۇ چاغقىچە ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىدى، جۇ سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىلىرىنىڭ تەدبىرلىرى پەقەت ئوتتۇرا دەرىجىلىك ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك تەدبىرلەر ئىدى. ئەجەبا، بۇ تەڭرى غايىبانە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان قىسمەت بولسا - ھە!؟

خۇلاسە شۇكى: ئوغان ۋە سىيانپىيلارنىڭ ئالغا بېسىشى ۋە چېكىنىشى مۇقىم ئەمەس، ئۇلار بىزنىڭ شىمالىي چېگرىمىزغا ئاپەت كەلتۈرۈپ تۇردى. خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى گۇللەنگەن چاغدا ئۇلار بويسۇندى، سەل - پەل زەئىپلەشسىلا

ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇردى.
(«كېينىكى خەننامە»، 10 ـ توم، 2979 ـ 2995 ـ بەتلەر).

---

① ئوغان تېغى (乌丸山) خەنزۇچە مەنبەلەردە 乌桓山 دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئاروكورچىن خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ھازىرقى نامى ئولان تېغى (مۇھەررىردىن).

② «خەنناممىنىڭ داۋامى» دا: «ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىۋالىدۇ» دېيىلگەن.
(«كېينىكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3321 ـ بەت).

③ ئوكە (决句) يەنى ئوقا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوغان ئايالىرى بېشىغا قادىۋالىدىغان بىر خىل زىننەت بۇيۇمى.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 471 ـ بەت).

④ قىزىلتاغ (卉山) رىۋايەتلەردە تىلغا ئېلىنغان تاغ نامى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 2976 ـ بەت).

⑤ خەنزۇلارنىڭ ئېتىقادىچە، تەيشەن مەبۇدى تەڭرىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئۇلگۈچىلەرنىڭ روھىنى شۇ يەرگە چاقىرىشقا مەسئۇل ئىكەن.
(«كېينىكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3323 ـ بەت).

⑥ خوگۋاڭ (霍光؟ ـ م.ب. 68) ـ پېڭياڭ ناھىيىسىدىن. خەن ۋۇدى دەۋرىدە خان ھارۋىسى كاھىبىگى بولغان، خەن ۋۇدىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە م. ب. 87 ـ يىلى ئەمدىلا سەككىز ياشقا كىرگەن خەن جاۋدىنى تەختكە ئولتۇرغۇزغان ۋە ئۇنىڭغا ياردەملەشكەن. جاۋدى ئۇلگەندىن كېيىن، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەن چاڭيې بېگى لىيۇ خېنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، خەن شۈەندىنى تەختكە چىقارغان. ئۇ ئوردىدا ھوقۇق تۇتقان 20 نەچچە يىل ئىچىدە ئالۋان ـ ياساقنى ئازايتىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان. م. ب. 68 ـ يىلى ئۇلگەن.

(«خەننامە. خوگۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

⑦ بەيشەن (白山) قەدىمكى تاغ نامى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى زۇڭلى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ماچۇن تېغى. بەيشەن تېغىدا ياشىغان ئوغانلار بەيشەن تارمىقى (白山支) دەپ ئاتىلاتتى.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 46 — 47 ـ بەتلەر).

⑧ ۋۇجۇەن قوۋۇقى (五阮关) قەدىمكى قوۋۇق. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شۇەنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي»، 75 ـ بەت).

⑨ چېگرىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەر — لياۋدۇڭ قارام ئېلى ۋە لياۋشى، يۇبېيپىڭ، يۇياڭ، گۇاڭياڭ، شاڭگۇ، دەيجۇن، يەنمېن، تەييۇەن، شوفاڭ ۋىلايەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 1011 ـ بەت).

⑩ نىڭچېڭ (宁城) نىڭشيەن ناھىيە شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەھەر خارابىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋەنچۇەن ناھىيىسىدە.

(«سىخەي»، 2232 ـ بەت).

⑪ گاۋچۇ جىلغىسى (高渠谷) ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋۇيۇەن ناھىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3325 ـ بەت).

⑫ شانەن ناھىيىسى (沙南县) يۇنجۇڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى توغتۇھ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 59 — 60 ـ بەتلەر).

⑬ لەنچى شەھىرى (兰池城) شانەن ناھىيىسىدە.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3326 ـ بەت).

⑭ گۇاڭياڭ (广阳) قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى داشىڭ ناھىيىسى بىلەن خېبېي ئۆلكىسى گوئەن ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جىشيەن ناھىيىسى.

(«سىخەي»، 1931 ـ بەت).

⑮ لیۇچېڭ (柳城) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى چاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي»، 2951 ـ بەت).

⑯ سىيانپىي تېغى (鲜卑山) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كورچىن ئوڭ قانات ئوتتۇرا خوشۇنىنىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»، 1307 ـ بەت).

⑰ راۋلي دەرياسى (饶乐河) يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى شىرامۆرۈن دەرياسى.

(«سىخەي»، 1926 ـ بەت).

⑱ بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان قورۇقچى بەگ سىيانپىيلارنىڭ ئەمەل نامى.

(مۇھەررىردىن).

⑲ يۇڭيۇەن يىللىرى — م. 91 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 3 ـ يىلى) نى كۆرسىتىدۇ. «كېيىنكى خەننامە. دۇرۇڭ تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

⑳ «كېيىنكى خەننامە. گېڭ يەننىڭ تەرجىمىھالى» دە سول قول چېرىكچى دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

㉑ فېيرۇ ناھىيىسى (肥如县) لياۋشى ۋىلايىتىگە قارايتتى. شەھەر خارابىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لۇلۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 2546 ـ بەت).

㉒ جەي سېن (祭参) جەي رۇڭنىڭ ئوغلى. دۇشيەن بىلەن بىرلىكتە قوش خانلىقىغا تېگىش قىلغاندا خىزمەت كۆرسەتكەن. «كېيىنكى خەننامە. جەي رۇڭنىڭ تەرجىمىھالى» گە قاراڭ.

㉓ ھەربىي ئىشلار بېگى (兵马椽) چېگرا ۋىلايەتلەردە بۇ خىل ئەمەل تەسىس قىلىناتتى.

(«كېينىنكى خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 1013 ـ بەت).

㉔ فۇلى قارارگاھى (普黎营) ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى يېۋۈلۈ تېغىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 61 — 62 ـ بەتلەر).

㉕ ماچېڭ (马城) قەدىمكى ناھىيە. دەيجۇن ۋىلايىتىنگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇەيئەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«كېينكى خەننامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 4104 ـ بەت).

㉖ دۇڭلىڭ (东领) يەر نامى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

㉗ بۇ يەردە دېيىلگەن ۋۇلۇ شەھىرى فۇلى ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ.

(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 1014 ـ بەت).

㉘ تەنخەن تېغى (弹汗山) ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شياڭيې ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 61 — 62 ـ بەتلەر).

㉙ چوچۇ دەريا‌سى (辍仇水) تەنخەن تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 61 — 62 ـ بەتلەر).

㉚ فۇيۈكلەر (夫余) قەدىمكى قوۋم. ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسى نۆڭئەن ناھىيىسى مەركەز قىلىنغان سۇڭخۇاجياڭ دەريا‌سى ئوتتۇرا ئېقىن تۈزلەڭلىكىدە ياشىغان بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى. فۇيۈكلەرنىڭ قانۇنى ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر بىردەك ئۆلتۈرۈلىدۇ، ئائىلىسىدىكىلەر قۇل قىلىنىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. Ⅱ ئەسىردىن باشلاپ، ئۇلار سىيانپىيلار ۋە كوگۇرىيۇلانىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بارا ـ بارا ئاجىزلىشىپ كەتتى. Ⅴ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇلارنىڭ زېمىنى ۋۇجىلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ ئاھالىسى تارقىلىپ كەتتى.

(«سىخەي»، 1461 ـ بەت).

㉛ شەرقىي قىسمىنىڭ ئاقساقلى منجاچۆجى سۇلىخۇەيتۇ؛ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئاقساقلى كوزۇيچۆجى مۇرۇن؛ غەربىي قىسمىنىڭ ئاقساقلى

جىجيەنلولورىلۇ تۈييەنيەنشيېيۇ بولۇپ، ھەممىسى سەردارلار ئىدى.
(«كېيىنكى خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 1014 — 1015 - بەتلەر).

㉜ ئۇچ چېگرا رايون (三边) يۇجۇ، بىڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 42 - بەت).

㉝ مۇشاۋىر (议郎) ئوردىنىڭ كېڭەش - مەشۇرەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4159 - بەت).

㉞ نەسىرنامە (尚书) جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمكى خەت - ئالاقە توپلىمى بولۇپ، «يۇنامە»، «شيانامە»، «شاڭنامە» ۋە «جۇنامە» لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(«جۇڭگو تارىخىي ئەسەرلەر سەرلەۋھىسىگە ئىزاھات»، 1 - بەت).

㉟ بەدەۋى جىڭلار (蛮荆) قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بويلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى شۇنداق ئاتايتتى.
(مۇھەررىردىن).

㊱ تيەنيەن ئۇرۇشى (阗颜之事) م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۇەنشۇ 4 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ئۆز قوشۇنى بىلەن دىڭشياڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ئېچىغسە تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ھونلار يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. ۋېي چىڭ تيەنيەن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خانغاي تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي تارمىقى) غىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ، 19 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىرگە ئېلىپ، قايتىپ كەلدى.
«خەننامە. ۋېي چىڭنىڭ تەرجىمىھالى» گە قاراڭ.

㊲ بايقال ئۇرۇشى (瀚海之事) م. ب. 119 - يىلى قىران چەۋەنداز سانغۇن خوچۇبىڭ ئۆز قوشۇنى بىلەن دەيجۇن ۋىلايىتىدىن چىقىپ، يېنىك جابدۇنغان ھالدا قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ھون سول قول بىلىكقانى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. سول قول بىلىكقان يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. خوچۇبىڭ

هونلارنىڭ سەركەردە، ۋەزىر، ياساقبېگى، تۇتۇقبېگى قاتارلىق 83 ئەمەلدارى ۋە 70 مىڭ 443 ئادەمنى تۇتقۇن قىلدى. ئاندىن لاڭجۇشۇ تېغىدا مۇنبەر ياساپ تەڭرىگە ئىبادەت قىلدى، گۈيەندە يەر ئىلاھىغا نەزىر بەردى. هونلار بايقال كۆلى (هازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى بايقال كۆلى بولۇشى مۇمكىن) گىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ قايتىپ كەلدى. «خەننامە. خوجۇبىڭ تەرجىمھالى» گە قارالا.

㊳ جەنۇبتا بەييۈەلەرنى يوقاتتى (越南诛百) م. ب. 113 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەندىڭ 4 ـ يىلى) جەنۇبىي يۈەلەر (قەدىمدە چاڭجيالىڭ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنى جەنۇبىدا ياشىغان قوۋم) خانى جاۋشىن خان ئانا بىلەن بىرلىكتە خەن سۇلالىسىگە بېقىنماقچى بولدى. ۋەزىرى لۈجيا جەنۇبىي يۈخانى، شاھ سانىيە ۋە خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، باشقا بىرىنى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە لەشكەر چىقىرىپ خەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 114 ـ يىلى خەن ۋۇدى ياساۋۇل بېگى لۈ بودېنى مالىمانچىلىقىنى تىنچىتىش سانغۇنى، ئۇنۇان كاھىبېگى ياڭ پۇنى قەۋەتلىك كېمە سانغۇنى قىلىپ تەينىلەپ، قوشۇنى بىلەن جەنۇبىي يۈەلەر خانلىقىغا جازا يۈرۈشى قىلدۇردى. بۇ ئىككى سانغۇن جەنۇبىي يۈەلەرنى تارمار كەلتۈرۈپ، شۇ يەرلەردە جۇيا، چيەنئېر، نەنخەي، ساگۇۋ، خېپۇ، رېنەن، جيۇجېن، جاۋجى، يۈلىن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. («خەننامە. جەنۇبىي يۈەلەر تەزكىرىسى» دىن).

㊴ غەربتە پەرغانىگە يۈرۈش قىلدى (西伐大宛) پەرغانىنىڭ ئەسىللىك ئاتلىرىغا ئېرىشىش ئۈچۈن خەن ۋۇدى ئەلچىلەرنى پەرغانىگە ئەۋەتتى. لېكىن پەرغانىلىكلەر خەن ئەلچىلىرىگە ئەسىللىك ئاتنى بەرمىدى. خەن ئەلچىلىرى بۇنىڭدىن ئاچچىقلىنىپ ئۇلارنى تىللىدى ۋە زەرئات ھەيكىلىنى چېقىپ تاشلىدى. پەرغانىلىكلەرمۇ غەزەپلىنىپ: «خەن ئەلچىلىرى بىزنى كۆزگە ئىلمىدى» دەپ ئۇلارنى قوغلاپ چىقاردى ۋە خەن ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش، مال ـ بايلىقىنى تارتىۋېلىش توغرىسىدا شەرقىي قىسمىدىكى ئۇزكەنت خانلىغا بۇيرۇق بەردى. م. ب. 104 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ تەيچۇ 1 ـ يىلى) خەن ۋۇدى

ئەرشى سانغۇن لى گۇاڭلىنى قوشۇن باشلاپ پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. «خەننامە. لى گۇاڭلىنىڭ تەرجىمھالى» گە قارالا.

㊵ شەرقتە چاۋشيەنى يۈتۈڭدى (东井朝鲜) م. ب. 109 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنفىڭ 2 ـ يىلى) خەن ئەلچىسى شي خي چاۋشيەن خانى يۈچۈنىڭ خەن ۋۇدىنىڭ يارلىقىنى قوبۇل قىلمىغانلىقىدىن خەۋەرلىنىپ، چاۋشيەنىڭ ئۆزىنى ئۆزىتىپ قويۇشقا قوشۇپ قويغان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. چاۋشيەن شۇ سەۋەبلىك لەشكەر چىقىرىپ لياۋەڭ كاھبېگى يولۇپ تەينىلەنگەن شي خېغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. كۇزدە خەن ۋۇدى قەۋەتلىك كېمە سانغۇنى يالا پۇ ۋە سول سانغۇن سۈن جىنى چاۋشيەنگە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى.

(«خەننامە. چاۋشيەن تەزكىرىسى» دىن).

㊶ م. ب. 99 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ تيەنخەن 2 ـ يىلى) شۇ يۇ باشچىلىقىدىكى تەيشەن، لاڭيا ۋىلايەتلىرىنىڭ توپىلاڭچىلىرى تاغلارنى ئىگىلىۋېلىپ شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. شۇڭا گۇەندۇڭ رايونى قالايمىقانلىشىپ كېتىپ، يوللار ئېتىلىپ قالدى.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3335 ـ بەت).

㊷ كەشتە كىيىملىك ئەلچى (绣衣使者) 绣衣直指 دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىچى-يامان، قۇۋ ئادەملەرنى جازالاپ، زىنداننى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. بۇ ئەمەل پەقەت خەن ۋۇدى دەۋرىدىلا تەسىس قىلىنغان. م. ب. 99 ـ يىلى باۋ شېڭجى قاتارلىقلار زەربە تونلۇق ئەلچى قىلىنىپ، ئايپالتىلار بىلەن ھەرقايسى ئايماقلارغا توپىلاڭچىلارنى تۇتۇشقا ئەۋەتىلگەنىدى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 1104 ـ بەت).

㊸ چې چيەنچيۇ (车千秋، ؟ — م. ب. 77) چاڭلىق ناھىيىسىدىن. ئېھتىياتچان ۋە پەزىلەتلىك ئادەم ئىدى. دەسلەپتە خان ھۇجرىسى بېگى بولدى. ۋەلىئەھد لىيۇ جۇ كەشتە كىيىملىك ئەلچى جالا چۇڭنىڭ قارا چاپلىشى بىلەن ئۆلۈۋالغاندىن كېيىن، لىيۇ جۇنى ئاقلاش ئۈچۈن خەن ۋۇدىغا مەكتۇپ يوللىدى. خەن ۋۇدى شۇنىڭ بىلەن ھوشىنى

تېپىپ، ئۇنى مۇراسىم بىلەن ۋە بىرنەچچە ئاي ئۇتمەيلا باش ۋەزىر ھەم خەلقنى باي قىلغۇچى تۆرە قىلىپ تەيىنلىدى.

(«خەننامە. چې چيەنچيۇ تەرجىمھالى» دىن).

㊹ جۇ فۇ يەن (周父偃، ؟ — م. ب. 126) لىنزى دېگەن جايدىن. ئاۋۋال ھەربىي مەسلىھەتچىلىك بىلىملىرىنى، ئاندىن «پالىنامە»، «ئەمنىيە» نى قېتىرقىنىپ ئۆگەنىدى. خەن ۋۇدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ تەكلىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، دەسلەپ ئەمىر نۆكەر، كۆپ ئۇتمەي كېڭەش بەگ قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇ بەگلىكلەر بېگىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، زومىگەر ۋە ئېغىلزادىلەرنىڭ بىر ـ بىرىنى يوتۇۋېلىشىنى چەكلەشنى دەۋەت قىلدى. ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن شوفاڭ ۋېنلايىتىنى تەسىس قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

(«خەننامە. جۇفۇيەننىڭ تەرجىمھالى» دىن).

㊺ خەن ۋۇدى ئۆزىنىڭ ماۋرائۇننەھىر (سۇتىرىشنا، ئىرشى) سانغۇنى لى گۇاڭلىنى ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا نەچچە قېتىم ئەۋەتىپ، زور چىقىم تارتقانلىقىغا، پۇقرالارنىڭ ئۇستىدىكى ياج ـ سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى قىيىنچىلىقتا قالدۇرغانلىقىغا پۇشايمان قىلىپ، ياج ـ سېلىقنى ئازايتىپ، جازا قانۇنىنى مەنئى قىلدى، دېھقانلارنى يەر تېرىش ۋە ئات بېقىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، ئۇلارغا ئارامىلىق بەردى.

«خەننامە. خەن ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» گە قارالسۇن.

㊻ شاھ سانىيە لۈ (吕后، ؟ — م. ب. 180) خەن گاۋدىنىڭ خانىكىنى، ئىسىم فامىلىسى لۈ جې. خەن گاۋدىغا ياردەملىشىپ يات فامىلىلىك بەگلىكلەر بەگلىرىدىن خەن شىن، پېڭ يۈەرنى ئۆلتۈردى. ئوغلى خۇيدى خان بولغاندا ئۆزى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، خەن گاۋدىنىڭ خانىشى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى جاۋ بېگى رۇيىننى ئۆلتۈردى. خەن خۇيدى ئۆلگەندىن كېيىن، خەن گاۋدىنىڭ خانىشلىرىدىن بىرى تۇغقان ئوغلۇنى تەختكە چىقارغان بولسىمۇ، ھاكىمىيەتنى يەنىلا ئۆزى باشقۇردى. ۋە ئۆز ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى بەگ، تۆرە، سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ، ئاخىر خەن شاۋدىنى ئۆلتۈردى. شاھسانىيە لۈ ئۆلگەندىن كېيىن، جۇ بۇ، چېن پېڭلار

ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى بىر يولىلا يوقاتتى.
(«خەننامە. شاھسانىيە لۇ نىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

㊼ لىيۇ ئەن (刘安، م. ب: 179 — 122) خەن ۋېندىنىڭ ئىنىسى، خۇەينەن بېگى لىيۇ چاڭنىڭ چوڭ ئوغلى.
(«جۇڭگو تارىخىدىكى داڭلىق شەخسلەر لۇغىتى»، 54 ـ بەت).

㊽ جۇيا ۋىلايىتى (珠崖郡) م. ب. 111 ـ يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ يۇەندىڭ 6 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خەينەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شىندۇ (暝都، ھازىرقى خەينەن ئۆلكىسى خەيكۇ شەھىرى).
(«سىخەي»، 2968 ـ بەت).

㊾ جياجۇەنجى (贾捐之) ئەينى چاغدا پەرمان كۇتكۇچى ئىدى. ئۇ خەن يۇەندىگە مەكتۇپ سۇنۇپ جۇ يا ۋىلايىتىدىكى ئىسيانچىلارغا جازا يۇرۇشى قىلماسلىق كېرەك دەپ قارىغان:
(«خەننامە. جيايىنىڭ تەرجىمىھالى» دىن).

㊿ لى مۇ (李牧، ؟ — م. ب. 228) يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ داڭلىق سەركەردىسى. ئۇ دائىم دەيجۇن، يەنمېن چېگرا ۋىلايەتلىرىدە تۇرۇپ ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرەتتى. ئۇ مۇداپىئە ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ، تۇرلارنى ياسىتىپ خەۋەرلىشىش ئىشلىرىنى كۇچەيتتى. ئۇ چېگرا بازارلىرىنىڭ باجلىرىنى ئۆز مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈۋالماي، ھەممىسىنى سىپاھ ـ بەگلەرگە خىراج قىلىپ بەردى. شۇڭا سىپاھ ـ بەگلەرنىڭ ھىمايىسىگە سازاۋەر بولدى، چېگرا رايونلارمۇ زىيانغا ئۇچرىمىدى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. لى مۇ تەزكىرىسى» دىن).

(51) يەن يۇ (严尤) ۋاڭ ماڭنىڭ چوڭ سانغۇنى. ۋاڭ ماڭ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئىشقا سېلىپ، ئون يولغا بۆلۈنۈپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، يەن يۇ ئۇنى توسۇپ: «ھونلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە پاراكەنچىلىك سېلىپ كېلىۋاتقىنىغا ئۇزاق بولغان بولسىمۇ، بىراق قەدىمكى زاماندا ئۇلاغا ھۇجۇم قىلىنغانلىقىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغانىدىم.

جۇ شۇەنۋاڭ زامانىدا ھونلار تا جۇنياڭ ناھيىسىگە قەدەر تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنىدى. شۇەنۋاڭ سەركەردىلەرنى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىپ، ھونلارنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ ئاندىن قايتۇرۇپ كەلگەنىدى. بۇ ئادەتتىكى تەدبىر ھېسابلىنىدۇ. خەن ۋۇدى سانغۇنلارنى ھونلار زېمىنىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. قوشۇنلار چېگرا رايونلىرىدا تۇرۇپ، ھونلار بىلەن ئۇدا 30 نەچچە يىل ئۇرۇش قىلدى. شۇ تۇپەيلى بالايىئاپەتنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇ ناچار تەدبىر ھېسابلىنىدۇ. چىن شىخۇاڭ كىچىككىنە ھاقارەتكە چىدىماي، سەددىچىندىن ئىبارەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىنى سالدۇرغانىدى، شۇنداقتىمۇ يەنىلا مۇنتەرز بولۇشتىن قۇتۇلالمىدى. بۇ تەدبىرسىزلىك ھېسابلىنىدۇ» دېگەن. «خەننامە. ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن.

㊷ ۋۇ خۇچىن دەريا‌سى (乌侯秦水) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى لاۋغا دەريا‌سىدۇر.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 46 — 47 - بەتلەر).

㊸ ۋولار (人倭) چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ياپونلار «ۋولار» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار دەيغاڭ (方带)، ھازىرقى چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى پيۇڭياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپلىرى) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئارال ئېلىدە ياشايتتى.

(تۇزىتىلگەن «سيۇەن»، 234 - بەت).

㊹ لىەنشيەن (廉县) قەدىمكى ناھىيە. بېيدى ۋىلايىتىنگە قارايتتى. شەھەر خارابىسى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى يىنچۇەن شەھىرى يېنىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - دەپتەر، 50 — 51 - بەتلەر).

كېيىنكى خەننامە، 10 - تەپسىرات

ئىلمىي نۇجۇم (I)

م. 36 - يىلى (خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ 12 - يىلى، 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى) يۈزدىن ئوشۇق ئۇششاق يۇلتۇز ئاسماندىن ئۇچۇپ ئۆتتى، بەزىلىرى غەربىي شىمالغا، بەزىلىرى شىمالغا، يەنە بەزىلىرى شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئىككى كېچىدىن كېيىن غايىب بولدى. 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئەتىگەنلىكى ئاسماندا يۈزدىن ئوشۇق ئۇششاق ئاقار يۇلتۇز پەيدا بولدى ۋە تەرەپ - تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ كەتتى. ئۇششاق يۇلتۇزلار پۇقرالارنى بىلدۇرىدۇ. ئۇچۇپ ئۆتۈش بولسا كۆچۈشنىڭ بېشارىتى. بەزىلىرىنىڭ غەربىي شىمالغا، بەزىلىرىنىڭ شەرقىي شىمالغا ۋە بەزىلىرىنىڭ تەرەپ - تەرەپكە كېتىشى بولسا، پۇقرالارنىڭ سەرسان - سەرگەردانلىققا چۈشۈپ قالىدىغانلىقىنىڭ بەلگىسى. شۇ چاغدا خەن گۇاڭۋۇدى غەربىي شىمالغا چوڭ قوشۇن ماڭدۇرۇپ، گۇڭسۇن شۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى. شىمالدا لۇفاڭغا يۈرۈش قىلدى. ھونلار قوشۇن چىقىرىپ لۇفاڭنىڭ چېگرا ۋىلايەتلەرگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەملەشتى. خەن سۇلالىسى سانغۇن ماۋۇ ۋە شىرمەت چەۋەندازلار بېشى لىيۇنا، يەن شىڭلارنى قوشۇن بىلەن شياچۈياڭ، لىنپىڭ①، خۇتو دەرياسى ئەتراپىدا تۇرغۇزۇپ، ھونلاردىن

مۇداپىئە كۆردى. ھونلار خېدۇك ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى، شەرقىي خەن سۇلالىسى بۇ ۋاقىتتا ئىچكى جەھەتتە تېخىمۇ تىنچلانمىغانىدى، ئاشلىقتىن كەم ھوسۇل ئېلىنغانلىقتىن، ئاشلىق باھاسى بەك ئۆرلەپ كەتكەنىدى. شۇڭا بەزى پۇقرالار سەرگەردان بولۇپ تەرەپ ـ تەرەپكە تارقاپ كەتتى. ئۇچ يىلدىن كېيىن، ۋۇخەن ـ ماۋۇلار تەرىپىدىن يەنمېن، دەيجۇن، شاڭگۇ ۋىلايەتلىرى ۋە گۈەنشى رايونىنىڭ ناھىيىلىرىدىن ئەمەلدار ۋە پۇقرالار بولۇپ جەمئىي 60 مىڭ ئادەم چاڭشەن، جۇيۇك قوۋۇقلىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىنىلدى. مانا بۇ يۇقىرىدىكى كۆچۈش توغرىسىدىكى بېشارەتنىڭ ئەمەلىيەتتە كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت.

(«كېينكى خەننامە»، 11 ـ توم، 3221 ـ بەت).

م. 39 ـ يىلى (خەن گاۋزۇدىنىڭ 15 ـ يىلى 11 ـ ئاي) لۇفاڭ ھونلار زېمىنىدىن چىقىپ گاۋلىيودا تۇردى. م. 40 ـ يىلى (خەن گاۋزۇدىنىڭ جىيەنۇ 16 ـ يىلى 10 ـ ئايدا) خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، خاندىن ئالغان تامغا ۋە تامغا باغلىرىنى تاپشۇردى.

(«كېينكى خەننامە»، 11 ـ توم، 3222 ـ بەت).

م. 57 ـ يىلى (خەن گاۋزۇدىنىڭ جۇڭيۈەن 2 ـ يىلى) ئەمىر نۆكەر دۇگۇ، ياڭشۇ تۆرىسى ماۋۇ ۋە ياڭشياڭ تۆرىسى ۋاڭ شياڭلار لەشكەر تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلدى.

(«كېينكى خەننامە»، 11 ـ توم، 3224 ـ بەت).

---

① لىنچىڭ (临 洮) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى سۇلۇناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 44 ـ 45 ـ بەتلەر).

كېيىنكى خەننامە، 11 - تەپسىرات

ئىلمىي نۇجۇم (II)

م. 61 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 4 - يىلى 8- ئاينىڭ 1 - كۈنى) گېڭخې يۈلتۈزلار تۈركۈمى① دە بىر ئەختەر پەيدا بولۇپ، غەربىي شىمالدىكى گۈەنشو (توغرا ئارقان) يۈلتۈزلار توپى② نى كۆرسىتىپ تۇردى ۋە 70 كۈندىن كېيىن غايىب بولدى. گېڭخې يۈلتۈزلار توپى ھون قوشۇنلىرىنىڭ بىلدۈرىدۇ. م. 62 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ 5 - يىلى) شىمالىي ھونلار 7000 چەۋەندىز بىلەن ۋۇيۇەن قورۇلغا بېسىپ كىردى، 12 - ئايدا يەنە يۇنجۇڭ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، يۇەنياڭ③ ناھىيىسىگە قەدەر باردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - توم، 3229 - بەت).

م. 72 - يىلى (خەن مىڭدىنىڭ يۈڭپىڭ④ 14 - يىلى) خەن سۇلالىسى مىرا قۇلىبېگى شىيەنچىن تۆرىسى دۇگۇ، مىراخور گاھىبەگ گېڭ بىڭ، شىرمەت چەۋەندازلار بېشى گېڭ جۇڭ، كەييڭ دەرۋازىسى ⑤ بېگى چىن پېڭ، ئوردا مىراقۇلى جەي رۇڭلارنى قوشۇن بىلەن ماڭدۇرۇپ ھونلارغا يۈرۈش قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - توم، 3231 - بەت).

م. 73 - يىلى (خەن مىڭدىنلىك يۈڭچىلىك 16 - يىلى) شىمالىي ھونلار چېگرىدا ئۇلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، يۇنجۇڭغا بېسىنچ كىرىدى ۋە يۈيالىك ئۇلايىتىگە قەدەر باردى. ئەلچى گاۋخۇلىك ئۇچ ئۇلايەتنىلىك سىپاھىيگ ۋە لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ قوغلاپ زەربە بەرگەن بولسىمۇ، نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. ئوردا مىرا قۇلى جەي رۇلىك ۋاقتىدا يېتىپ بارالماي كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلاندى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - توم، 3231 - بەت).

م. 76 - يىلى (خەن جاڭدىنلىك جيەنچۇ 1 - يىلى⑥) ئەنيى تاھىيە ھاكىمى سۇلىك يەن چياڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. خەن جاڭدى ۋۇ ۋېي ۋالىيسى فۇيۇنى قوشۇمچە چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىبىگى قىلىپ تەيىنلەپ ئەۋەتتى، مافاڭ مۇۋەققەت ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋەزىپىسىگە تەيىنلەندى ۋە قوشۇن تارتىپ غەربىي چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - توم، 3232 - بەت).

م. 89 - يىلى (خەن خېدىنلىك يۈڭيۈەن 1 - يىلى 6 - ئايدا) خەن سۇلالىسى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇشيەن، گۇرزىدار گېلىك بىلىك ۋە لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى دېلىك خۇڭلار سۇفاڭ ئۇلايىتىدىن چىقىپ يۈرۈش قىلدى. ئۇلار سىچۇەنبېيدى كۆلى ياقىسىغا قەدەر بېرىپ، 10 مىڭدىن ئوشۇق ھوتنى ئۆلتۈردى ۋە 100 تۇمەن چارۋا - مال ئولجا ئالدى. باتىسقان قاتارلىق 81 قەبىلە جەمئىي 300 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئەل بولدى. خەن قوشۇنلىرى تەقىرىقوتقا قوغلاپ زەربە بېرىپ غەربىي كۆل⑦گە قەدەر باردى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - توم، 3233 - بەت).

م. 94 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 6 ـ يىلى 9ـ ئاي) مۇۋەققەت ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ خۇڭ، يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى فېڭ جۇلار خاننىڭ ئوڭ ۋە سول ياساۋۇللار قوشۇنى، پايتەخت ئوڭ ـ سول مۇھاپىزەتچى قوشۇنىغا قاراشلىق بەش چېرىكچى لەشكىرى، شۇنىڭدەك سەككىز ۋىلايەتتىكى مەرگەنلەر، ئوغان ۋە سىيانپىيلار قوشۇنىدىن بولۇپ جەمئىي 40 مىڭ ئاتلىق لەشكەرنى يۆتكەپ، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى جۇجېڭ، ئوغانلارنى قوغداش چېرىكچىسى رېن شياڭ، ئەمىر نۆكەر دۇ جۇڭلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيانچى ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. 12 ـ ئايدا ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ خۇڭ ھونلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشتە يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. لياۋ شۇي دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى جۇجېڭ، ئەمىر نۆكەر دۇجۇڭلار تېگىشلىك جازاغا تارتىلدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 11 ـ توم، 3235 ـ بەت).

م. 97 ـ يىلى (خەن خېدىنىڭ يۇڭيۇەن 9 ـ يىلى) لياۋدۇڭ ۋىلايىتىدىكى سىيانپىيلار ئاسىيلىق قىلدى، ۋالىي جەي سېن لەشكەر چىقىرىپ سىيانپىيلارغا قوغلاپ زەربە بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن پايتەخت لوياڭغا چاقىرتىلىپ، زىندانغا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلدى. 9 ـ ئايدا لۇڭشىدىكى چياڭلار ئاسىيلىق قىلىپ، ئىسيان كۆتۈردى. خەن خېدى گۇرزىدار ليۇشياڭنى مۇۋەققەت غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش سانغۇنلۇق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ ئەۋەتتى. يۆ چەۋەندازلىرى چېرىكچىسى جېشياڭ تۆرىسى جاۋشى⑧ پايتەخت مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىغا قاراشلىق بەش چېرىكچىبەگنىڭ قوشۇنلىرىدىن، لياڭ، يۇڭيىڭ قارار گاھلىرىدىن شۇنداقلا چىگرا ۋىلايەتلەردىكى ھون لەشكەرلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 30 مىڭ ئاتلىق لەشكەر يۆتكەپ

غەربىي چىاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - تۇم، 3236 - بەت).

م. 101 - يىلى (خەن خېدىنىڭ يۈكىيۈەن 13 - يىلى 11- ئايدا) لياۋدۇڭ ۋىلايىتىدىكى سىيانپىيلار 2000 دىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇن بىلەن يۇبىيپىڭغا ھۇجۇم قىلدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - تۇم، 3237 - بەت).

م. 107 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ) 1 - يىلى چىاڭلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، لۇكشى يولىنى ئۈزۈۋەتتى. خەن سۇلالىسى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دېڭ جېنى خانىنىڭ ئوڭ ۋە سول ياساۋۇللىرى قوشۇنى، پايتەخت ئوڭ - سول مۇھاپىزەتچى قوشۇنغا قاراشلىق بەش چېرىكچىبەگنىڭ لەشكەرلىرى ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - تۇم، 3238 - بەت).

م. 109 - يىلى (خەن ئەندىنىڭ يۈكچۇ 3 - يىلى⑨) خەن ئەندى سىيانپىيلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئوغانلارغا پەرمان چۈشۈردى ۋە ئەمىر توكەر رېن شياڭ، چىاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى ماشيەننى ئىسيانچى چىاڭلارغا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. سىيانپىي ۋە چىاڭلار ئەل بولدى.
(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - تۇم، 3239 - بەت).

م. 132 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يانجيا 1 - يىلى) دۇنخۇاڭ ۋالىيسى شۇبەي⑩ سۇلى خانى پەن⑪ قاتارلىقلارنى 20 مىڭ قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ ئۇدۇن خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە ئادەم ۋە دۇنيا - دەپنىلەرنى تالان - تاراج قىلدى، 300 دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئوغانلارنى قوغداش

چېرىكچىسى گىڭ يې ئوغانلارنىڭ خەنپەرەس كاھىبىگى رۇڭجۇ ۋېي قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ سىيانپىيلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. نۇرغۇن مال - چارۋا، دۇنيا - دەپنىسىنى ئولجا ئالدى. سىيانپىيلار ئىنتايىن ئۆچمەنلىك بىلەن لياۋدۇڭ ۋە دەيجۇن ۋىلايەتلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈردى ھەمدە يارىدار قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي رۇڭلار، شىمالىي دىلار⑫ چېگرا ۋىلايەتلەردىكى خەلقلەرنى ئۇزلۇكسىز پاراكەندە قىلدى، ئۇلار جەڭگە ئات، كالىلار بىلەن كىرگەنلىكى ئۈچۈن، ئات، كالىلارمۇ كۆپ قىرىلىپ كەتتى، 10 نەچچە يىلدىن كېيىن ئاران تىنچىدى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 11 - توم، 3244 - بەت).

م. 141 - يىلى (خەن شۇندىنىڭ يۇڭخى 6 - يىلى) كۇنپېتىشقا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن ماشيەن بېيدى ۋىلايىتىدىكى يېگۇ تېغى ئېتىكىدە غەربىي چياڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاتا - بالا ئۈچ ئادەم چياڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(«كېيىنكى خەننامە، 11 - توم، 3245 - بەت).

---

① گېڭخې (梗河) يۇلتۇزلار تۈركۈمىنىڭ نامى بولۇپ، خەن ھون قوشۇنلىرى ۋە قازا ئىشلىرىدىن بېشارەت بېرىدۇ، دەپ قارىلاتتى.

(«يۇلتۇزلار كالامى»، 5 - بەت).

② گۇەنسو (贯索) يۇلتۇزلار تۈركۈمىنىڭ نامى بولۇپ، جىنايەتچىلەردىن بېشارەت بېرىدۇ، دەپ قارىلاتتى.

(«كېيىنكى خەننامە. ئاسترونومىيە خاتىرىسى»، 3639 - بەت).

③ يۇەنياڭ (原阳) قەدىمكى ناھىيە. يۈنجۈڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى. شەھەر خارابىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خوخخوت شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 3525 - بەت).

④ «كېيىنكى خەننامە. خەن مىڭدى ھەققىدە خاتىرە» دە «يۇڭپىڭ

16- يىلى» دېيىلگەن، «كېيىنكى خەننامە» خەن سىگدى ھەققىدە خاتىرە» گە قارالسۇن.

⑤ كەيياڭ دەرۋازىسى (开阳门) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لويياڭ شەھىرىنىڭ بىر دەرۋازىسى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 3239 - بەت).

⑥ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چىاڭلار ھەققىدە قىسسە» دە «جيەنچۇ 2 - يىلى» دېيىلگەن. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چىاڭلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

⑦ غەربىي كۆل (西海) بۇ يەردە دېيىلگەن غەربىي كۆل ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى جابخان دەرياسى غەزىبدىكى خارانۇر - دۇرگېنۇر كۆللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 2 - دەپتەر، 66 — 67 - بەتلەر).

⑧ جاۋشى (赵世) «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چىاڭلار ھەققىدە قىسسە» دە «جاۋدەي» (赵代) دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

⑨ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چىاڭلار ھەققىدە قىسسە» دە «يۇڭچۇ 2- يىلى» دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

⑩ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە «شۇ يۇ (徐由)» دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

⑪ پەن (盘) «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە «چېنپەن (臣盘)» دەپ يېزىلغان.

(مۇھەررىردىن).

⑫ شىمالىي دىلار (北狄) قەدىمكى زاماندا شىمالدا ياشىغۇچى قوۋملارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى.

(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 390 - بەت).

ۋىلايەت، بەگلىكلەر تەزكىرىسى

(مد) لۇخشى ۋىلايىتى — چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. لوياڭىنىڭ 2220 يول غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، 11 شەھىرى بار، ئاھالىسى 5628 تۇتۇن، نوپۇسى 29637 مىڭ كىشى. دىداۋ ناھىيىسى (ۋىلايەت مەركىزى، ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسى)؛ ئەنگۇ ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا)؛ دىداۋ ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)؛ شۇيالىق ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېيۈەن ناھىيىسىدە)، ئۇ يەردىكى نياۋشۇ، تۇڭشۇ تاغلىرى ۋېيشۇي دەريياسىنىڭ مەنبەسى ئىدى؛ داشيا ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گۇاڭخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)؛ شياڭۇ ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇخشى ناھىيىسىدە)؛ ۋۇجىۋ («ۋۇشجۇ» مۇ دېيىلىدۇ، لۇخشىنىڭ غەربىدە) دېگەن يەر شۇ يەرگە جايلاشقان؛ لىنتاۋ ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مىنشىيەن ناھىيىسىدە)، بۇ يەردە شىچىڭ تېغى بار. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇيغۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە «شىچياڭ تېغى» دەپ يېزىلغان. «دەريا - ئېقىنلار

قامۇسىغا ئىزاھات» ۋە «يۇنخې ۋىلايەت ـ ناھىيىلەر تەپسىراتى» دا «چىاڭتەي تېغى» دەپ يېزىلغان. ئۇ چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرىسىدا بولۇپ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلۇپ ياتىدۇ، چىنلىك تاغلىرىنىڭ غەربىي ئۇچى ھېسابلىنىدۇ. خۇاڭخې دەريا‌سى ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى تاۋخې، بەيلۇڭجياڭ دەريالىرىنىڭ سۇ بۆلگۈچى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ.)؛ فۇخەن ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) ئەسلى جىنچېڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى؛ بەيشى ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىدە) ئەسلى جىنچېڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى؛ جاڭشيەن ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭشيەن ناھىيىسىدە)؛ خېگۈەن ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى جيەنجا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) ئەسلى جىنچېڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى. جۈيشى تېغى مەزكۇر ناھىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ باشلىنىش مەنبەسىدۇر.

(«كېيىنكى خەننامە» 12 ـ توم، 3516 ـ بەت).

جىنچېڭ ۋىلايىتى— خەن جاۋدى ۋاقتىدا تەسىس قىلىنغان. لويانڭ شەھىرىنىڭ 2800 يول غەربىدە بولۇپ، 10 ناھىيە شەھىرى بار، ئاھالىسى 3858 تۇتۇن، نوپۇسى 18947 مىڭ كىشى. چېگرا ناھىيىسى (جىنچېڭ ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى. قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خۇاڭخې دەريا‌سى شىمالىي قىرغىقىدا)؛ گېمىن ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈڭدېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى داتۇڭ

دەريا‌سى شەرقىي قىرغىقىدا) ؛ لىيەنجۇ ناھىيىسى قەدىمكى شەھىرى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ؛ جىيالىڭ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ؛ جىنچىڭ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گاۋلەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ؛ يۈجۈڭ ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈجۈڭ ناھىيىسى) ؛ لىنچىڭ ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى خۇاڭيۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ، ئۇ يەردە قۇرۇم تېغى بار ، پوچىڭ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى لېدۇ ناھىيىسىدىكى نيەنبو بازىرىنىڭ شەرقىدە) ؛ ئەنيى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى پىڭئەن ناھىيىسىدە) ؛ چيەنجيا ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) .

(«كېيىنكى خەننامە» 12 ـ توم، 3518 — 3519 ـ بەتلەر).

بېيدى ۋىلايىتى— چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. لويانىڭنىڭ 1100 يول غەربىدە بولۇپ، ئالتە ناھىيە شەھىرى بار، ئاھالىسى 3122 تۇتۇن، نوپۇسى 18637 مىڭ كىشى.

فۇپىڭ ناھىيىسى (بېيدى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى. قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ۋۇجۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ؛ نيالىڭ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى نىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ئۇ يەردە ۋۇزو شىپالىڭى بار. يىجۇ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى نىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) . ئۇ يەردىن تۆمۈر چىقىدۇ؛ لىيەنشيەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى يىنچۈەن شەھىرىدە) ؛ سىنلۇەن ناھىيىسى (قەدىمكى

شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياك ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)، ئەسلى ئەندىك ۋىلايىتىگە قارايتتى؛ لىگجۇ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى لىگجۇ ناھىيىسىدە).

ۋۇۋۇيي ۋىلايىتى — ئەسلى ھون شۇتۇق قانىنىڭ زېمىنى ئىدى، خەن ۋۇدى ۋاقتىدا ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. لوياڭنىڭ 3500 يول غەربىي تەرىپىدە بولۇپ، 14 ناھىيە شەھىرى بار. ئاھالىسى 42010 مىڭ تۇتۇن، نوپۇسى 22634 مىڭ كىشى.

گۇزاڭ ناھىيىسى (ۋۇۋۇيي ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى، ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋۇيي ناھىيىسىدە)؛ جاڭيي ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گۇلاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)؛ ۋۇۋۇيي ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنچىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)؛ شۇتۇ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋۇيي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)؛ شۇسى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گۇلاڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)؛ لۇەنياۋ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋۇيي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا)؛ پۇخۇەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گۇلاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)؛ ئاۋۇيي ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گاۋلەن ناھىيىسىدە)؛ شۇەنۋېي ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنچىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)؛ ساڭسۇڭ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋۇيي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)؛ جەنيىن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جىگيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئەسلى ئەندىك ۋىلايىتىگە قارايتتى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چوڭيىن

دەپىلەتتى؛ زۇلى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جىگيۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ئەسلىي ئەندىك ۋىلايىتىگە قارايتتى؛ شيەنمېي ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئەسلى جاڭيې ۋىلايىتىگە قارايتتى، سول چەۋەندازلار بېگى، مىڭبېگى بار. (چيەن داشىننىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار بەلكىم باشقا شەھەردە تۇرسا كېرەك، گۇزاڭ قاتارلىق 13 ناھىيىنى قوشقاندا جەمئىي 14 شەھەر بار. جاڭيې قارام ئېلى بەش شەھىرىنىلا باشقۇرىدۇ. سول چەۋەندازلار بېگى بىلەن مىڭ بېگىنىڭ ھەرقايسىسى ئايرىم شەھەرلەردە تۇرىدۇ، بۇ ۋۇۋېي ۋىلايىتىگە ئوخشاشمايدۇ (لى جاۋلونىڭ ئېيتىشىچە، سول چەۋەندازلار بېگى بىلەن مىڭبېگى تۇرىدىغان شەھەرلەرنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس).

جاڭيې ۋىلايىتى— ئەسلى ھون كۇنشقانىنىڭ زېمىنى ئىدى، خەن ۋۇدى ۋاقتىدا ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. ئورنى لوياڭدىن 4200 يول غەربتە. خەن شىيەندى ئۇنى بۆلۈپ شىجۇن ۋىلايىتى تەسىس قىلدى. سەككىز ناھىيە شەھىرى بار، ئاھالىسى 6552 تۇتۇن، نوپۇسى 26040 مىڭ كىشى.

لۇدې ناھىيىسى (جاڭيې ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى؛ قەدىمكى ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)؛ جاۋ ۋۇ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)؛ شەندەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى شەندەن ناھىيىسىدە)؛ روشۇي دەريا سىنىڭ باش مەنبەسى مۇشۇ يەردە؛ دىچى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنلې ناھىيىسىدە)؛ ۋۇلەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)؛ رىلې ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ

ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ؛ لىجيەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ؛ فەنخې ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناھىيىسىدە).

جيۇچۇەن ۋىلايىتى — خەن ۋۇدى ۋاقتىدا تەسىس قىلىنغان. لوياڭنىڭ 4700 يول غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، توققۇز ناھىيە شەھىرى بار، ئاھالىسى 12706 تۇتۇن.

فۇلۇ ناھىيىسى (لۇفۇ بولۇشى كېرەك، جيۇچۇەن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى، ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۇەن ناھىيىسىدە) ؛ بياۋشى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گاۋتەي ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) ؛ لېگۇەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۇەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ؛ يۇمېن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇمېن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ؛ خۇيشۇي ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جىنتا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ؛ شاتۇ ناھىيىسى («خەننامە جۇغراپىيە تەپسىراتى» دا «چىتۇ» دەپ يېزىلغان. لى جاۋلونىڭ ئېيتىشىچە: قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇمېن شەھىرىنىڭ 110 يول غەربىي شىمالىدىكى سۇلې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا) ؛ ئەنمى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۇەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) ؛ كونا نامى سۇيمى ناھىيىسىدۇر ؛ چيەنچى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇمېن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ؛ يەنشۇ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇمېن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا).

دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى — خەن ۋۇدى ۋاقتىدا تەسىس قىلىنغان. لوياڭنىڭ 5000 يول غەربىدە بولۇپ، ئالتە ناھىيە

شەھىرى بار، ئاھالىسى 748 تۇتۇن، نوپۇسى 29170 مىلك كىشى①.

دۇنخۇاڭ ناھىيىسى (ۋىلايەت مەركىزى، ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسى، يەنى قەدىمكى گۇاجۇ ئايمىقى بولۇپ، ئۇ يەردىن تاتلىق قوغۇن چىقىدۇ؛ مىڭئەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)؛ شياۋگۇ ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)؛ پىنچۈەن ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. «خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە «يۈەنچۈەن» دەپ يېزىلغان)؛ گۇاڭجى ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)؛ لۈڭلې ناھىيىسى (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا). ئۇ يەردە يۇمبىن قوۋۇقى بار.

جاڭيې قارام ئېلى— خەن ۋۇدى قارام ئەل كاھىبگى قويغان. ئۇ ئەل بولغان بەدەۋى يات قوۋملارنىڭ مەخسۇس باشقۇرغان. خەن ئەندى ۋاقتىدا بەش شەھەرنى ئۆز ئالدىغا بىۋاستە باشقۇرغان. ئاھالىسى 4656 تۇتۇن، نوپۇسى 95216 كىشى.

بەگ شەھىرى (ئورنى ئېنىق ئەمەس)؛

سول چەۋەندازلار بېگى شەھىرى (ئورنى ئېنىق ئەمەس)؛

مىڭبېگى شەھىرى (ئورنى ئېنىق ئەمەس)؛

ئەمرلەشكەر شەھىرى (ئورنى ئېنىق ئەمەس)؛

مىڭبېشى شەھىرى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).

جاڭيې — جۇيەن قارام ئېلى— ئەسلى ۋىلايەت كاھىبگىنىڭ تۇرار جايى بولۇپ، خەن ئەندى ئۇنىڭغا بىر شەھەرنى ئۆز ئالدىغا بىۋاستە باشقۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن.

ئاھالىسى 1560 تۈتۈن، نوپۇسى 4733 كىشى.

جۈيەن ناھىيىسى خەن شىيەندىنىڭ جىيەنگەن يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا شىخەي ژىلاينىتىنىڭ مەركىزى قىلىنغان (قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئىجىن خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ① ئۇ يەردە جۈيەن كۆلى، ۋە قۇملۇقلار بار.

(«كېيىنكى خەنناما» 12 - توم، 3519 — 3521 - بەتلەر).

---

① بۇ يەردە نوپۇس - تۈتۈن سانىدا خاتالىق بار. (مۇھەررىردىن).

责任编辑：魏　力
封面设计：毛玉龙
责任校对：吾买尔江

后　汉　书
范晔、司马彪
（二十四史中亚部分　三）
新疆大学中亚所　译注

ISBN 7-228-03976-9
9 787228 039760 >

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码830001）
新疆新华书店发行　　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　32开本　22.0625印张　2插页
1996年12月第1版　　1996年12月第1次印刷
印数：1 —— 2,500

ISBN7—228—03976—9/K·444　定价：35.00元